

“HISTORIJSKI POGLEDI” 3

Izdavač:

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

Za izdavača:

Prof. dr. Sead Selimović

Redakcija:

Prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Senaid Hadžić, Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Denis Bećirović, doc. dr. Zećir Ramčilović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Mariyana Stamova, doc. dr. Filip Škiljan, prof. dr. Sead Selimović, doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Adnan Velagić, mr. sc. Omer Zulić

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr. Sead Selimović

Urednik:

Prof. dr. Izet Šabotić

Sekretar Redakcije:

Mr. Jasmin Jajčević

Lektor:

Hatidža Fetahagić, prof.

Korektor:

Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:

Adnan Tinjić, prof.

Dizajn korica:

Adnan Tinjić, prof.

Štampa:

“OFF-SET” d.o.o Tuzla

Za štampariju:

Mirela Aljić

Tiraž:

200 primjeraka

Časopis izlazi dvaput godišnje

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu glavnog i odgovornog urednika (sead. selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije, nego su isključivo autora.

“HISTORICAL VIEWS” 3

Publisher:

Center for Research of Modern and Contemporary history Tuzla

For Publisher:

Prof. dr. Sead Selimović

Editorial board:

Prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Senaid Hadžić, Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Safet Bandžović, prof. dr. Denis Bećirović, doc. dr. Zećir Ramčilović, prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Mariyana Stamova, doc. dr. Filip Škiljan, prof. dr. Sead Selimović, doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Adnan Velagić, mr. sc. Omer Zulić

Editor-in-chief:

Prof. dr. Sead Selimović

Editor:

Prof. dr. Izet Šabotić

Secretary of the Editorial board:

Mr. Jasmin Jajčević

Lector:

Hatidža Fetahagić, prof.

Proof Reader:

Mr. Jasmin Jajčević

English Translation:

Adnan Tinjić, prof.

Design cover:

Adnan Tinjić, prof

Printed by:

“OFF-SET” d.o.o Tuzla

For printing office:

Mirela Aljić

Edition:

200 copies

The journal is published twice a year

All manuscripts are to be sent to the editor-in-chief e-mail address (sead. selimovic20@gmail.com; cimoshis@gmail.com)

The views expressed in papers published in this journal are not at the same time the views of the Editorial board, they are exclusively the author.

UDK/UDC 94

ISSN 2637-1502 (Print)

pogledi.cimoshis.org

ISSN 2712-0651 (Online)

**CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE
HISTORIJE TUZLA**

**CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY
HISTORY TUZLA**

HISTORIJSKI POGLEDI HISTORICAL VIEWS

3

**HISTORIJSKI POGLEDI/HISTORICAL VIEWS
GOD. III, BR. 3/VOL. III, NO.3, 1-401, TUZLA 2020.**

SADRŽAJ//CONTENTS

PREDGOVOR	1
FOREWORD	3

I ČLANCI//ARTICLES

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ

<i>Ratovi i tokovi deosmanizacije Balkana (1912-1923) // Wars and ways of deosmanization of the Balkans (1912-1923)</i>	7
---	---

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ

<i>Propadanje i usurpacija imovine Bakir-bega Tuzlića // Destruction and usurpation of Bakir-beg Tuzlic's property</i>	48
--	----

Prof. dr. Alija SULJIĆ, Hasib HASANOVIĆ, Enez OSMANOVIĆ

<i>Bošnjačke familije naselja Ljeskovik u drugoj polovini 19. stoljeća // Bosniac families of the settlemenets of Ljeskovik in the second half of the 19th century</i>	72
--	----

Prof. dr. Adnan VELAGIĆ

<i>Obrazovne prilike u Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929) // Educational situation in Herzegovina during the period of Kingdoms Serbs, Croats and Slovenes (1918-1929)</i>	98
--	----

Akademik prof. dr. Šerbo RASTODER

<i>O pokušajima organizovanja i djelovanja političke emigracije Crne Gore u Carigradu nakon smrti kralja Nikole (1921) // Organization and activities of Montenegro's political emigration of in Constantinople after death of king Nikola (1921)</i>	122
---	-----

Mr. Sead BANDŽOVIĆ

<i>"Turski paragraf" Vidovdanskog ustava (1921): dometi i ograničenja // "Turkish paragraph" of the Vidovdan constitution (1921): Scope and limitataions</i>	162
--	-----

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ

<i>Iskorištavanje i uništavanje privrede Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu // Exploitation and destruction of economy Bosnia and Herzegovina in the Second World war</i>	176
--	-----

Prof. dr. Denis BEĆIROVIĆ

<i>Državna politika „diferencijacije“ sveštenika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1963) // State policy of "differentiation" of priests of the Orthodox church in Bosnia nad Herzegovina (1945-1963)</i>	195
--	-----

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Osnivanje i djelatnost domova kulture i narodnih univerziteti u sjeveroistočnoj Bosni u prvim godinama "Nove Jugoslavije" // Establishment and activity of culture centers and people's universities in northeastern Bosnia in the first years of "New Yugoslavia" 219

Mr. Semir HADŽIMUSIĆ
Osnivanje i početak djelovanja kulturnog društva Bošnjaka "Preporod" u Osijeku poslije Drugog svjetskog rata // Establishment and initial activities of the cultural society of Bosniaks "Preporod" ("Revival") in Osijek after World war II 237

Dr. sc. Dženita SARAČ-RUJANAC
Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe // An intraparty dispute at the beginning of the 1970s. The case of Pasaga Mandzic and Tuzla group 247

Dr. sc. Mesud ŠADINLIJA
Determinacija neprijatelja u direktivama Glavnog štaba i Vrhovne komande Vojske Republike Srpske // Determining the indentity of the enemy in the directives of the Main headquarters and the High command of the Army of Republic of Srpska .. 268

Dr. sc. Amir AHMETOVIĆ
Fenomen apstinenčije u demokratskim izborima s osvrtom na Opće izbore u Bosni i Hercegovini // Phenomenon of abstinence in democratic elections with reference to the General elections in Bosnia and Herzegovina 282

Doc. dr. Ajdin HUSEINSPAHIĆ, doc. dr. Esad ORUČ
Pojam i obilježja nasleđivanja u Rimskom pravu // The concept and characteristics of inheritance in Roman law 303

II PRIKAZI//REVIEWS

Prof. dr. Nada TOMOVIĆ
Izet Šabotić, Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918), Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2019, 320 str. 333

Amir KRPIĆ
Senaid Hadžić, Adnan Velagić, Balkanska Praskozorja: - od idejā do ujedinjenjā – Jugoistočna Evropa u „dugom“ 19. stoljeću (1790-1918), Mostar 2019, 490 str. 336

Omer MERZIĆ

Valerijan Žubo, Doktor Karel Bayer, Nacionalna i Univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2020, 178 str. 342

Hadžija HADŽIABDIĆ

Izet Šabotić, Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2019, 383 str. 346

Mr. Ibrahim KABIL

Marko Attila Hoare, Bosanski Muslimani u Drugom svjetskom ratu, Zenica 2019, 539 str. 351

Adnan HADŽIABDIĆ

Salih Jalimam, Kulin. Veliki ban Bosne, Udruženje za zaštitu intelektualnih i kulturnih vrijednosti „Zenica“, Zenica 2019, 249 str. 357

III IZVJEŠTAJI//CONFERENCE REPORTS

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Izvještaj sa Međunarodne naučne konferencije „Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća, Brčko, 13. i 14. septembar 2019. godine 363

Adnan TINJIĆ

Izvještaj sa Međunarodne naučne konferencije „Pravne i političke posljedice Deklaracije o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine 9. januara 1992. godine“, Gradska vijećnica u Sarajevu, Sarajevo, 8. i 9. januar 2020. godine 370

ETIČKI PRINCIPI // ETHICS AND MALPRACTICE STATEMENT 379

POPIS PUBLIKACIJA // LIST OF PUBLICATIONS 395

UPUTE SARADNICIMA // INSTRUCTION FOR AUTHORS 397

PREDGOVOR

Bez obzira na “stanje nesreće” u Bosni i Hercegovini i svijetu, izazvano pojavom korona virusa “COVID 19”, Centar za istraživanje moderne i savremene historije iz Tuzle, nastavio je svoju izdavačku djelatnost. Rezultat kontinuiranog rada Centra za istraživanje moderne i savremene historije je i treći broj časopisa *Historijski pogledi*. Bez obzira na otežane uslove rada, istraživanja i pisanje radova, autori i Redakcija su uložili maksimalne napore da se pripremi za štampu novi broj časopisa. Osim toga, Redakcija – koja je od ovoga broja proširena kvalitetnim istraživačima i naučnicima, se trudila da časopis zbog otežanih uslova rada ne izgubi na kvalitetu, a da je kvalitet časopisa neosporan potvrđuje i činjenica da je on u međuvremenu indeksiran u četrnaest međunarodnih naučnih baza.

Treći broj časopisa *Historijski pogledi* sadrži rubrike Članci, Prikazi i Izveštaji, te Etički principi, zatim Popis publikacija čiji je izdavač Centar za istraživanje moderne i savremene historije iz Tuzle, te Upute autorima. Rubrika *Članci* sadrži 14 radova, rubrika *Prikazi* šest radova, a rubrika *Izveštaji* dva rada. Svi radovi su recenzirani i kategorizirani.

U rubrici *Članci* objavljeni su radovi koji tretiraju značajna pitanja iz područja moderne i savremene historije. Tako su predmet istraživanja autora bila slijedeća pitanja: Propadanje i uzurpacija imovine Bakir-bega Tuzlića, Bošnjačke familije naselja Ljeskovik u drugoj polovini 19. stoljeća, Ratovi i tokovi deosmanizacije Balkana (1912-1923), Pokušaji organizovanja i djelovanja političke emigracije Crne Gore u Carigradu nakon smrti kralja Nikole (1921), “Turški paragraf” Vidovdanskog ustava (1921): dometi i ograničenja, Obrazovne prilike u Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929), Iskorištavanje i uništavanje privrede Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, Osnivanje i djelatnost domova kulture i narodnih univerziteta u sjeveroistočnoj Bosni u prvim godinama “Nove Jugoslavije”, Osnivanje i početak djelovanja kulturnog društva Bošnjaka “Preporod” u Osijeku poslije Drugog svjetskog rata, Državna politika „diferencijacije“ sveštenika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1963), Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina: slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, Determinacija neprijatelja u direktivama Glavnog štaba i Vrhovne komande Vojske Republike Srpske i Fenomen apstinencije u demokratskim izborima s osvrtom na Opće izbore u Bosni i Hercegovini. Rad “Pojam i obilježja nasljeđivanja u Rimskom pravu“ tretira značajno pitanje iz historije prava.

Rubrika *Prikazi* sadrži izdanja iz područja historije, štampana 2019. i početkom 2020. godine. Predstavljeno je šest knjiga čiji su autori Valerijan Žujo, Marko Attila Hoare, Izet Šabotić, Senaid Hadžić, Adnan Velagić, te Salih Jalimam.

U rubrici *Izveštaji* predstavljeni su izveštaji sa Međunarodnih naučnih konferencija „Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća“, održana u Brčkom,

13. i 14. septembra 2019. godine i „Pravne i političke posljedice deklaracije o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine 9. januara 1992. godine“, održane u Sarajevu, 8. i 9. januara 2020. godine.

Zahvaljujemo se svim autorima radova, saradnicima, kolegama, priateljima i donatorima koji su zaslužni za štampanje trećeg broja *Historijskih pogleda*. Pozivamo kolege historičare, te naučnike i stručnjake iz srodnih nauka na saradnju, da svojim člancima iz moderne i savremene historije daju doprinos izlaženju narednih brojeva časopisa. Planirano je da, četvrti broj časopisa *Historijski pogledi*, bude štampan do novembra 2020. godine.

Glavni i odgovorni urednik

FOREWORD

Regardless of the “state of emergency” in Bosnia and Herzegovina and the world, caused by the appearance of the corona virus causing “COVID 19” disease, the Center for Research of Modern and Contemporary History from Tuzla, continued its publishing activities. The result of the continuous work of the Center for Research of Modern and Contemporary History is the third issue of the journal *Historical Views*. Despite the difficult working conditions, research and writing of papers, the authors and the Editorial Board made every effort to prepare to print a new issue of the Journal. In addition, the Editorial Board - which has been expanded from this issue to include quality researchers and scientists, tried not to lose the quality of the Journal due to difficult working conditions, and the fact that the quality of the Journal is indisputable is confirmed by the fact that in the meantime it has been indexed in fourteen international scientific databases.

The third issue of the *Historical Views* contains the sections Articles, Reviews and Reports, and Ethical Principles, then a list of publications published by the Center for Research of Modern and Contemporary History from Tuzla, and Instructions to authors. The Articles section contains 14 papers, the Reviews section six papers, and the Reports section two papers. All papers are reviewed and categorized.

In the *Articles* section, papers are published that deal with important issues in the field of modern and contemporary history. Thus, the subject of the author’s research were the following questions: Decline and usurpation of property of Bakirbeg Tuzlić, Bosniak family of Ljeskovik settlement in the second half of the 19th century, Wars and currents of de-Ottomanization of the Balkans (1912-1923), Attempts to organize and political emigration of Montenegro to Constantinople after death of King Nikola (1921), “Turkish paragraph” of the Vidovdan Constitution (1921): scope and limitations, Educational opportunities in Herzegovina during the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918-1929), Exploitation and destruction of the economy of Bosnia and Herzegovina in the Second World War, Establishment and activity of cultural centers and people’s universities in northeastern Bosnia in the first years of “New Yugoslavia”, Establishment and beginning of the Bosniak cultural society “Preporod” in Osijek after the Second World War, State policy of “differentiation” of priests of the Serbian Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina (1945-1963), An Intra-Party Dispute in the Early 1970s: The Case of Pašaga Mandžić and Tuzla’s group, Determination of the enemy in the directives of the General Staff and the Supreme Command of the Army of the Republika Srpska and the phenomenon of abstinence in democratic elections with reference to the General Elections in Bosnia and Herzegovina. The paper “The concept and characteristics of inheritance in Roman law” deals with a significant issue in the history of law.

The *Reviews* section contains editions from the field of history, printed in 2019 and early 2020. Six books were presented, and their authors are Valerijan Žujo, Marko Attila Hoare, Izet Šabotić, Senaid Hadžić, Adnan Velagić, and Salih Jalimam.

The *Reports* section presents reports from the International Scientific Conferences “Migration and their impact on social and economic trends in the wider area of Brčko from the beginning of the XVII to the end of the XX century”, which was held in Brčko on September 13 and 14, 2019. and “Legal and Political Consequences of the Declaration on the Proclamation of the Republic of the Serbian People of Bosnia and Herzegovina on January 9, 1992 “, held in Sarajevo on January 8 and 9, 2020.

We thank all the authors, collaborators, colleagues, friends and donors who are credited with printing the third issue of *Historical Views*. We invite fellow historians, and scientists and experts from related sciences to cooperate, to contribute their articles from modern and contemporary history to the publication of future issues of the journal. The next, fourth issue of *Historical Views*, will be printed by November 2020.

Editor-in-Chief

I
ČLANCI//ARTICLES

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ, naučni savjetnik

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC:94:327.5:355.4(497)“1912/1923“

327.5:355.4(497)“1912/1923“

RATOVI I TOKOVI DEOSMANIZACIJE BALKANA (1912-1923)

Apstrakt: Dramatični tokovi historije XIX i XX stoljeća na Balkanu ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog/svjetskog konteksta, geopolitičkog poretka, uticaja i posljedica interesnih logika velesila, modela deosmanizacije i balkanizacije. Osmansko carstvo se krajem XIX i početkom XX stoljeća nalazilo u teškom položaju, pritisnuto brojnim unutrašnjim problemima, izloženo spoljnim političkim pritiscima, uslovljavanjima i ratovima. Krize i osmanski vojni porazi u balkanskim ratovima (1912-1913) i "Velikom ratu" (1914-1918), uz procese deosmanizacije i fragmentiranje teritorija na kojima su živjeli i rast podjela, poremetili su samopouzdanje muslimana. Protičerivanja i masovni egzodusi čitavih populacija, posebno muslimana, doživjeli su vrhunac u balkanskim ratovima. Bošnjaci, kao i muslimani u ostatku "osmanske Evrope" našli su se u "Velikom ratu" u redovima više vojski. U jedinicama osmanske vojske borili su se i mnogi muslimani s Balkana, koji su kao muhadžiri pristizali u ranijim vremenima na ogromnu teritoriju Carstva. U tom ratu ono je doživjelo poraz. Na njegovim ostacima, nastala je, nakon grčko-osmanskog rata (1919-1922) nova država Turska (1923).

Ključne riječi: "Istočno pitanje", deosmanizacija, Balkanski ratovi, Prvi svjetski rat, Osmansko carstvo, Balkan, muslimani, Bošnjaci, Republika Turska, kultura sjećanja.

WARS AND WAYS OF DEOSMANIZATION OF THE BALKANS (1912-1923)

Abstract: The dramatic currents of the history of the 19th and 20th centuries in the Balkans cannot be seen in a more comprehensive way, separate from the wider European / world context, geopolitical order, influence and consequences of the interesting logics of superpowers, models of de-Ottomanization and Balkanization. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century,

the Ottoman Empire was in a difficult position, pressured by numerous internal problems, exposed to external political pressures, conditions and wars. Crises and Ottoman military defeats in the Balkan Wars (1912-1913) and the “Great War” (1914-1918), along with the processes of de-Ottomanization and fragmentation of the territories in which they lived and the growth of divisions, disrupted the self-confidence of Muslims. Expulsions and mass exoduses of entire populations, especially Muslims, culminated in the Balkan wars. Bosniaks, as well as Muslims in the rest of “Ottoman Europe”, found themselves in the ranks of several armies in the “Great War”. Many Muslims from the Balkans, who arrived in the vast territory of the Empire in earlier times as refugees, also fought in the units of the Ottoman army. In that war it was defeated. On its remnants, a new state of Turkey (1923) was created after the Greco-Ottoman war (1919-1922).

Key words: “Eastern Question”, de-Ottomanization, Balkan wars, World War I, Ottoman Empire, Balkans, Muslims, Bosniaks, Republic of Turkey, culture of memory.

Nacionalne ideje XIX stoljeća bile su najefikasnije snage evropske historije. Od 1870. počinju gubiti svoj humanitarni karakter. Ljubav prema domovini transformirala se u nacionalni egoizam i idolatrijski kult.¹ “Princip nacionalnosti” izmjenio je 1830-1878. političku kartu Evrope. Jačaju imperijalizam i nacionalizam. Pozicija “drugosti” određuje se iz pozicija moći. Osmansko carstvo je bila najdublja i najčešća evropska slika o “drugome”. Hrišćanska Evropa dugo je određivana kao kontrastna slika ovom “islamskom” carstvu i označena prepoznatljivim vjerskim sukobom, kao i sporom “azijskog i evropskog duha”.² U sve rasnijem vokabularu XIX stoljeća “Turci” su bili “Azijati” “nomadi” i “Varvari” koji vladaju nad zemljama koje su bile “kolevka evropske civilizacije”. Nikada nisu prihvaćeni kao Evropljani.³ Islam je za hrišćanski svijet bio primarna odrednica osmanske države. “Historijski pojmovi” nemaju samo saznanju ulogu. Njihove borbene verzije imaju mobilizacijsku ali i društveno-integrativnu funkciju jer homogeniziraju za ili protiv.⁴ O tome gdje počinje i gdje završava Orijent vodene su

1 G. Grbešić, Prvi svjetski rat i nacionalizam, *Diacovensia*, br. 2, Đakovo 2014, 137; A. Tuz, *Potop: Veliki rat i prekrajanje svetskog poretku 1916-1931*, Beograd 2019, 17.

2 Ž. Vučadinović, Vertikalna evropsko-turskih (osmanskih) sukoba i prožimanja, u: *Zbornik radova u čast akademika Desanke Kovačević Kojić*, Banja Luka 2015, 610-611.

3 M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2003, 13. Britanska javnost, kao i dio britanske političke elite, smatrala je da je sramota da hrišćanima, posebno onim evropskim, s mnogo većim civilizacijskim potencijalom od njihovih “gospodara”, vladaju “dekadentni muslimanski azijski Turci”. Ta brojna i uticajna grupacija nije bila baš načisto, konstatira Edin Radušić, da za muslimane, ne samo muslimansku vlast, ima mjesta u Evropi. Slično je bilo i sa ostalim hrišćanskim državama koje su ulazile u red velikih evropskih sila – prema: E. Radušić, *Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Sarajevo 2019, 43; također vidi: Isti, “Bosnian horrors”: antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878, Sarajevo 2019, 80-84.

4 T. Kuljić, Pojmovna istorija- izvori, teorija i kritike, *Tokovi istorije*, br. 2, Beograd 2017, 198.

u Evropi brojne rasprave. Odgovor je bio različit u raznim vremenima.⁵ Imaginarni Turčin” je stoljećima bio “ultimativni Drugi” i za hrišćanske narode srednje i jugoistočne Evrope.⁶ “Turski jaram” je tu poput neke vrste historijske indulgencije, što unaprijed daje opravdanje za bilo koji postupak “nacije”, nešto što je apriorna amnestija.⁷ Habzburški vladari dugo su propagirali svoju zaštitničku ulogu hrišćanske Evrope, kao i svih hrišćana na Balkanu koji su živjeli pod osmanskom vlašću. Osmansko carstvo se povlačilo pred evropskim diktatom, težeći da očuva suverenitet, da se prilagodi idejama XIX stoljeća o jednakim građanskim pravima.⁸ Bilo je poljuljano razvojem balkanskih separatističkih pokreta, koji su imali podršku evropskih sila. Kasni procesi formiranja država na Balkanu se poklapaju sa pojmom nacionalističkih ideologija.⁹ Osmanlije su ratovale u gotovo svakoj deceniji XIX stoljeća koga turski historičar İlber Ortaklı (İlber Ortaylı) naziva “najdužim vijekom Carstva”.¹⁰

5 Na karti Bliskog istoka iz 1911, njegova najzapadnija tačka je Banja Luka u Bosni i Hercegovini, a najistočnija Konja u Osmanskom carstvu – prema: K. E. Fleming, Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija, *Filozofija i društvo*, XVIII, Beograd 2001, 25; također vidi: J. Szűcs, *Die drei historischen Regionen Europas*, Frankfurt 1990, 17–18.

6 M. Fuček, Osmansko “Drugo” u formiranju evropskog identiteta, *Pro tempore*, br. 5, Zagreb 2008, 45–46; Opšir. B. Jezerik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000; Isti, *Divilja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*, Beograd 2007; I. B. Nojman, *Upotrebe drugog: „Istok“ u formiranju evropskog identiteta*, Beograd 2011; S. Hasanagić, *Turci: istine i laži*, Sarajevo 2015. Anja Zalta iznosi da je religija bila “glavni dejavnik pri reprezentaciji otomanskega Turka” kao evropskog “Drugog”, te da su evropske muslimane na Balkanu povezivali “z otomanskimi osvajanjji Evrope in jih pojmovali kot anahronizem. Takšno pojmovanje zagovarja stališče, da so muslimani, predvsem njihova religija in običaji”, zapravo “zaostali” – prema: A. Zalta, Evropski “drugi”: turški islam in njegova evropska perspektiva, *Teorija in praksa*, št. 3–4, Ljubljana 2006, 559–560.

7 Upor. H. Kyuran-Burçoglu, Сликата за Турчинот во Европа, во минатото и денес, u: *Балканска слика на светот*, Скопје 2006, 117–134; V. Bugarin-Bugi, Balkan u očima Europe, *Rostra*, br. 4, Zadar 2011, 193; G. Tepšić, Nacionalni identitet i (zlo)upotreba „drugog“, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2012, 83–84.

8 “Istočno pitanje” je politiziralo budućnost nemuslimanskih zajednica – na kraju nazvanih “manjine”. One su postale objekti evropske podrške i istodobno izgovori za političku i vojnu agresiju protiv Osmanskog carstva. Iako su Osmanlije sekularizirale svoju državu, V. Britanija, Francuska, Austro-Ugarska i Rusija tražile su nove ustupke. Svaka evropska sila tvrdila je da štiti ovu ili onu hrišćansku ili drugu manjinsku zajednicu, svaka je žudjela za dijelom osmanskih zemalja i svaka je težila da porekne uticaj svojih rivala na istoku. Početkom XX stoljeća „bolesnik na Bosforu“ zapravo nije bio u terminalnoj fazi. Posljednji osmanski vijek je bio doba koegzistencije, a etno-religijski nacionalizmi, rat i ugnjetavanje u njega su stupili u sjeni zapadne dominacije. Priča o nasilju je dobro poznata; daleko bogatija ekumenska priča gotovo je nepoznata – prema: U. Makdisi, *Kosmopolitske Osmanlike*, Peščanik.net, 19. decembar 2019, <https://peschanik.net/kosmopolitske-osmanlike/>.

9 Balkanske države nisu izrasle iz dobro organiziranih nacionalističkih pokreta, već mnogo više kao rezultat geopolitičkih igara velesila, lokalnih specifičnosti i slabljenja Osmanskog carstva – prema: S. Lazić, Uticaj rata i nacionalizma na institucionalni razvoj balkanskih država devetnaestog vijeka, *Svarog*, br. 15, Banja Luka 2017, 79.

10 Karakterizira ga i kao vrijeme modernizacijskih procesa; opšir. I. Ortaklı, *Najduži vek imperije*, Beograd 2004. “U vrijeme sultana», zapisao je jedan prikazivač Sir Harry Lukove knjige *The Making of Modern Turkey* (1936), osmanska država je “manje ličila na zemlju, a više na blok stanova koje je nastanjivao jedan broj porodica koje su se sretale samo na stepenicama”. Sredinom XIX. stoljeća,

Ratovi imaju jednu od nosećih uloga u socijalnim i političkim promjenama XVIII i XIX stoljeća i procesu formiranju modernih država. "Rat stvara države", napisao je Čarls Tili (Charles Tilly), američki politolog i sociolog historije, i obratno. Različite vrste rata također stvaraju različite vrste država, i obratno.¹¹ Druga polovina XIX stoljeća obilježena je dolaskom "službenog nacionalizma", koji je izdigao nacionalnu misao u konstitutivnu ideologiju svijeta evropskih država. Taj se proces povezao s usponom vojske i njenim preobražajem u središnji simbol nacije.¹² Militaristički sistem se sve snažnije razvijao, pri čemu je njegova prusko-njemačka verzija bila prototip ratničke kulture.¹³ Masovni nacionalizam odnio je pobjedu nad konkurenčkim ideologijama. Gotovo svuda u Evropi je sopstvenoj državi pripisivana božanska priroda, a ispunjenje "nacionalnih ciljeva", smatralo se „svetom“ dužnošću. Nacionalizam, transnacionalni i transteritorijalni fenomen, zapalio je čitavu Evropu.¹⁴ Rat je u tom svijetu bio uobičajeni i legitimni politički instrument. Na haškoj mirovnoj konferenciji između 1889. i 1907. vođeni su neuspješni pregovori o usvajanju međunarodnih pravila ratovanja. Donijeta su samo pravila za vodenje rata, pošto je Njemačka odbijala da se međunarodnim sporazumima ograniči svoj manevrski prostor. Insistirala je na „slobodi djelovanja“, što je značilo slobodu u odlučivanju o ratu i miru. Kolonijalne ambicije zasnivale su se na ekonomskim i vojno-političkim interesima, primatu na svjetskim morima i okeanima.¹⁵ Njemačka je, sa novom elitom – "savezom visokih peći i viteškog posjeda", rastućom industrijom i stanovništvom, ugrožavala Veliku Britaniju kao vodeću svjetsku silu. Raslo je francusko-njemačko i rusko-austrijsko rivalstvo. Imperijalističko nadmetanje ispoljilo se u sistemu tajnih saveza: savez Francuske i Rusije 1894, V. Britanije i Francuske 1904, a 1907. zaplašena Britanija

kaže Kemal Karpat, "zidovi stanova su se urušili ostavljajući millete u velikoj prostoriji izložene međusobnim znatiželjnim pogledima". Osmanska vlast je na izazov društvene promjene odgovorila iniciranjem serije reformi koje su za cilj imale snaženje autoriteta centralne vlade – prema: K. Karpat, Milleti i nacionalnost: korijeni nepodudaranja nacije i države u postosmanskoj eri, u: *Kršćani i jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Sarajevo 2009, 174.

11. S. Lazić, *Uticaj rata i nacionalizma na institucionalni razvoj balkanskih država devetnaestog vijeka*, 65-69; J. Sheehan, *Rat posle rata*, Peščanik.net, 12. novembar 2018, <https://pescanik.net/rat-posle-rata>.

12. J. Vogel, Vojne proslave u Njemačkoj i Francuskoj kao nacionalni rituali (1871-1914), u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb 2006, 153, 165.

13. M. Antolović, „Svetska moć ili propast“ – Fridrik fon Bernhardi i nemački militarizam pred Prvi svetski rat, *Etnoantropološki problemi*, br. 4, Beograd 2014, 1092-1093.

14. E. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*, Zagreb 1993, 134; H. Sundhaussen, *Sarajevski atentat, Srbija i duh 1914*, Peščanik.net, 25. novembar 2014, <http://pescanik.net/sarajevski-atentat-srbija-i-duh-1914/>.

15. W. Wette, *1914: Želja za ratom*, Peščanik.net, 9. mart 2014, <http://pescanik.net/2014/03/1914-zelja-za-ratom/>. Sve veća mobilnost u svijetu, piše Philipp Blom, direktno ovisi od jedne važne sirovine – kaučuka za proizvodnju guma. Potražnja za njim je eksplodirala u samo nekoliko godina, a najveći dobitnik bio je belgijski kralj Leopold II, koji je kaučukom bogati Kongo shvatao kao lično vlasništvo i maksimalno iskoristio njegovu tržišnu prednost. Leopoldovi agenti su zarobili stotine hiljada kongoanskih žena i djece kako bi primorali muškarce da po prašumama sakupljaju kaučuk. Historičari procjenjuju da je pod Leopoldovom vlaštu u Kongu ubijeno oko 10 miliona ljudi.

je našla zajedničke interese i sa svojim protivnikom - Rusijom, oslabljene u ratu sa Japanom i pod posljedicama revolucije 1905. godine. Zaoštravanje odnosa na liniji Berlin-Pariz i Berlin-London, praćeno trkom u naoružavanju, sužavalo je prostor sa međublokovske pozicije. Odnosi Njemačke i Francuske bili su u osnovi, smatra M. Ekmečić, "prvi hladni rat" u modernoj historiji. Ruska politika balansiranja između velikih sila gubila je tlo pod nogama. Njemačka je svojim imperijalnim ambicijama upućivala Rusiju da se svrsta u antinjemačku koaliciju, da postane aktivni zagovornik stvaranja Antante. Kako je Francuska bila ugrožena od rastućeg njemačkog imperijalizma, to je francusko-rusko zbliženje preraslo u vojno-politički savez, koji je postao osnova Antante. Težnja Rusije da se očuva *status quo* u svijetu povezivala je ovu državu sa Velikom Britanijom i Francuskom.¹⁶ Širom zapadnog svijeta bilježen je porast industrijske proizvodnje. Život na globaliziranom tržištu postajao je stvarnost. Masovna proizvodnja i potrošnja stvaraju nove standarde.¹⁷

Pojam i status velike sile određuje broj naroda i ekonomska moć u dato vrijeme.¹⁸ Napoleon je govorio da poznavanje geografije neke nacije znači i poznavanje njene vanjske politike. Teritorijalni imperativ osnovni je "poticaj agresivnog ponašanja država-nacija". Sveevropski proces militarizacije, shvaćen je i oblikovan kao proces nacionalizacije nekih država. Država je višestruki fenomen, čije je svojstvo da se vremenom mijenja. U XVII stoljeću nazivana je "smrtnim bogom", ustvrđuje Tomas Hobs (Thomas Hobbes), dok je u XIX za Hegela (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) država „nešto ovozemaljsko nebesko“.¹⁹ Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm) period od 1875. do 1914. naziva "dobom carstva".²⁰ Grof Lamsdorf (Владимир Николаевич Ламсдорф), ruski ministar vanjskih poslova, video je početkom XX stoljeća "Istočno pitanje" ne kao sukob interesa velesila, već kao posljedicu "nepopravljive truleži orijentalnih država Turske, Persije, Maroka".²¹ Ljudi su oduvijek dijelili svijet na oblasti, imajući realnu ili zamišljenu liniju razdvajanja. Mape opovrgavaju ideju o jednakosti čovječanstva, podsjećaju i na sve razlike podneblja koje izazivaju nejednakosti i nesloge.²² "Imaginarne karte", bitne za konstrukciju etničkog, kulturnog i nacionalnog identiteta, temelje se na kolektivnim predstavama o sopstvenom i tuđem. Svaka nacionalna verzija prošlosti je, uz primjenu dvostrukih kriterija, različita u odnosu na susjedne narode koji su imali isto iskustvo, ali iz svoje perspektive.²³ Proces evropskih osvajanja

16. S. Živanov, Osnovi spoljne politike Rusije krajem 19. i početkom 20. veka, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 71-72, Novi Sad 2005, 98.

17. P. Blom, *Opjeni brzinom*, Peščanik.net, 13. april 2014, <http://pescanik.net/2014/04/opjeni-brzinom/>.

18. *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 134; P. Renouvin, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb 2008, 15.

19. N. Lakić, Da li je globalizacija izazov ili pretnja nacionalnim državama kao dominantnom obliku političke organizacije?, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, br. 21, Beograd 2011, 7.

20. Opšir. E. Hobsbaum, *Doba carstva 1875-1914*, Beograd 2019.

21. D. Fundić, *Austro-Ugarska i oblikovanje Albanije (1896-1914)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2018, 38-39.

22. *Moć zemljopisne karte*, "Politika", Beograd, 27. septembar 2012, 04.

23. Prema: H. Anhel Ruis Himene, Senke varvarstva: sučeljavanje kolektivnih sećanja u bivšim

i kolonizacije udaljenih kontinenata je do 1914. bio ubrzan. Skoro cijeli svijet je podijeljen između velesila. Suštinska dimenzija u odnosima različitih etničkih i vjerskih zajednica je odnos jednakosti, odnosno nejednakosti. Rasističke teorije namijenjene porobljivanju Afrike i dijelom Azije, pozivale su na nužnost da “više”, “čiste” rase vladaju “nižim”, “miješanim” rasama. Esencija, ili nekakav neopipljivi, sveprozimajući kvalitet zasebnih zajednica je fikcija. Služi da uprosti društvenu stvarnost i konstruira manihejsku podjelu pri čemu su “jedni” uvijek na bijeloj, a “drugi” na crnoj liniji spektra.²⁴ Domorodački narod Herero u jugozapadnoj Africi osjetio je tragično 1904. šta znači teorija “blokiranja pristupa bogatstvu”. Bilo je mnogo onih koji su vjerovali da je dužnost Evropljana da pomognu “primitivnim” narodima da usvoje blagodeti civilizacije. Ova doktrina nazivana je “civilizatorskom misijom” (*la mission civilisatrice*). Balkanska politika Habsburške monarhije tretirana je i kao takva misija.²⁵

Ratovi u ljudima izazivaju duboke promjene, mijenjaju poimanje i viđenje njih samih, ali i načine na koji oni doživljavaju druge. Ključni događaji koji su prethodili izbijanju Prvog svjetskog rata (“Velikog rata” - Der Große Krieg – The Great War – La Grande Guerre) 1914. bili su “Marokanska kriza” 1911. i sukob Njemačke i Francuske, napad Italije na osmanske trupe u Libiji iste godine, te balkanski ratovi. Miroslav Spalajković, tada visoki zvaničnik Ministarstva spoljnih poslova Srbije, kazao je docnije da je italijanskim napadom na Tripoli započeo proces koji je doveo 1912. do rata na Balkanu: “svi događaji koji su usledili bili su samo evolucija te prve agresije”.²⁶ Beograd je, veli Kristofer Klark, imao *carte blanche* za rat sa Osmanskim carstvom, a Balkan ulogu “bacača vatre”. U julu 1912. srpska vlada tražila je dva miliona vanrednog vojnog kredita, Narodna skupština je odobrila 21 milion. Milovan Đ. Milovanović, predsjednik Vlade, svoj govor je završio uzvikom: “Ili će se srpski narod ujediniti ili će ceo Balkan predstavljati samo jedno veliko groblje!”.²⁷ Nacionalizam, kao kompleksan fenomen, generira jugoslovenskim republikama, *Balkanija*, br. 3, Beograd 2012, 139. Jer, “dogada se”, kazao je Svetozar Miletić, “da ljudi i narodi istoj ideji drugi smisao daju, kad je na svoju zastavu napišu, a drugi, kad je na protivnoj zastavi napisanu vide, i da po tome istoj ideji dvostruki, često protiv položeni značaj daju” – prema: *Beseda dra Svetozara Miletića, zemaljskog zastupnika, govorena 14. nov. 1868. na ugarskom saboru u pitanju narodnosti*, Novi Sad 1886, 5.

24 Upor. M. Pišev-M. Milenković, “Islam” u anti-multikulturnoj retorici političara i antropologa Zapadne Evrope: kongruencija ili koincidencija?, *Etnoantropološki problemi*, br. 4, Beograd 2013, 972. Književna djela su, zaključuje Gabriela Šubert (Gabriella Schubert), najbolji medijum za “opisivanje sličnosti i razlika među ljudima i daju objašnjenja zašto neki narodi moraju, a neki ne moraju da doživljavaju nesreće”.

25 M. Ković, ‘Civilizatorska misija’ Austrougarske na Balkanu - pogled iz Beograda (1901-1914), *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011, 366-367.

26 Operacija Italije u Libiji 1911. bila je neisprovocirani napad na dio osmanske države, prvi rat u kome se pribjeglo bombardiranju iz vazduha. Rat su pratili jezivi izvještaji o zločinima italijanske vojske nad arapskim stanovništvom. Libijska borba protiv okupacije jedan je od početnih katalizatora u nastanku modernog arapskog nacionalizma - vidi: K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, Smederevo 2014, 212-216.

27 Ratove Srbije 1912-1913. srpski socijaldemokrati su tretirali kao osvajačke. Dimitrije Tucović je ukazivao: “Ako bi se stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi opet na jednoga slobodnoga Srbina dolazilo

snažne sentimente među masama. On je, prije svega, teorija političke legitimnosti koji tvrdi da politička i nacionalna jedinica treba da se poklope.²⁸ Kultурне granice se rijetko podudaraju s granicama etnosa/naroda.²⁹ Poklapanje se može nametnuti genocidom ili progonima "drugih".³⁰

Hronologije i periodizacije su pravi izrazi uvjerenja historičara i načina shvatanja vremena koje proučavaju. Podjela na "dugi XIX" (1789-1914) i "kratki XX vek" (1917-1991) način je da se ukaže na značaj francuske i ruske revolucije koje su oblikovale historiju tih vremena.³¹ Dvadeseto stoljeće u Evropi bilo je vrijeme ratova. Dva svjetska rata definirala su tu epohu. Prvi je bio epohalna katastrofa, a drugi kulminacija te katastrofe.³² Proročanstvo Berte fon Sutner (Bertha von Suttner), dobitnice Nobelove nagrade za mir 1905. i jedne od tada najpoznatijih mirovnih aktivistica, da se to stoljeće neće okončati, a da ne posvjedoči protjerivanju "bića rata iz ljudskog društva" neće se ostvariti.³³ Dvadeseto stoljeće, kaže Erik Hobsbaum, bilo je najubilačkije stoljeće po srazmjerama, učestalosti i dužini ratova koji su ga ispunjavali, kao i po veličini ljudskih katastrofa bez preanca koje su ti ratovi proizveli, od najvećih gladi u historiji do sistematskog genocida. Rat je u tom stoljeću prestao biti sukob između oružanih snaga ili čak između "blagajni" zaraćenih strana. Postao je rat između snage volje i morala društava koja su se našla u sukobu.³⁴

Složeni pojmovi poput regionala, nacije, rase, roda predstavljaju konstruirane sisteme "markiranih i nemarkiranih kategorija, i oni su specifični za dato društvo".³⁵ Balkan ima, ustvrdila je Marija Todorova, "zemljopisnu i povjesnu konkretnost".

po dva porobljena Arnautina, Turčina itd. Mi hoćemo slobodu svoga naroda ne uništavajući slobodu drugih"- prema: D. Stojković, *Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije i antiratni pokreti do 2000. godine*, "Republika", br. 492-493, Beograd, 1-31. januar 2011.

28 Teritorijalna politička jedinica često može postati "etnički homogenom samo ako ubija, protjeruje ili asimilira sve nesunarodnjake" – vidi: E. Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb 1998, 21-22.

29 M. Pijović, Pristupi proučavanja identiteta u prošlosti, *Historijska traganja*, br. 8, Sarajevo 2011, 22.

30 S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 173. Historičari se često suočavaju sa događajima koji su, po prirodi, nedokumentirani. Kada su masovna ubistva u pitanju, interes počinitelja je da ti zločini ostaju nedokumentirani. Bez svjedočenja očevidača, neki historijski događaji ne bi se uopšte mogli dokumentirati i „nestali bi iz ljudske memorije“ (Nathan Beyrak) – vidi: "Oslobodenje", Sarajevo 28. januar 2012.

31 A. Heler, *Teorija istorije*, Beograd 1984, 213; Mišel Fuko: *1926-1984-2004: hrestomatija*, Novi Sad 2005, 68; D. Stojanović, *Rađanje globalnog sveta 1880-2015: vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd 2015, 17; M. Subotić, Stoleće Oktobra: revolucija i politika istorije, *Etnoantropološki problemi*, sv. 2, Beograd 2018, 458.

32 Bilo je to zastrašujuće dramatično, tragično, ali i "fascinantno razdoblje s poviješću potpunih poremećaja i zaplanjujućih preobrazbi" – prema: I. Kershaw, *Do pakla i natrag: Europa 1914-1949*, Zagreb 2017, 1.

33 N. Milenović, Srbija i Druga konferencija mira u Hagu 1907. godine, *Istorijski časopis*, br. 57, Beograd 2008, 375-377; P. Simić, Balkan i balkanizacija – jedan vek kasnije, *Balkanske sinteze*, br. 3, Niš 2014, 18.

34 M. Howard, *Rat u europskoj povijesti*, Zagreb 2002, 144-145.

35 M. Todorova, *Šta je istorijski region? - premeravanje prostora u Evropi*, 84; Također vidi: S. Hasanagić, *Osmanlije i različiti narodi: odnosi prema različitim etničkim identitetima*, Sarajevo 2016.

Tu ništa, zapažaju historičari, nikada nije crno-bijelo, “postoje samo različite nijanse sive”. Balkan je dugo bio predmet mrzvoljnih odnosa evropskih sila, a tokom XIX stoljeća i prezrivih tumačenja opšteg historijskog i kulturnog zaostajanja. On je 1875-1914. obilježen stvarnim i izmišljenim karakteristikama prostora, prožetog niskim strastima i najgorim političkim karakteristikama. Vanjska isključivanja Balkana su unutrašnja isključivanja Evrope.³⁶ Dosta je istraživača koji misle da etničke sukobe na tom prostoru, potiče drevna mržnja. “Zlatni vijek” nacionalne državnosti na Balkanu, od Berlinskog kongresa do 1914, bio je razdoblje nacionalnih napetosti i pokušaja da se povijest ispravi perom i državnom politikom.³⁷ Balkanski nacionalizmi su bili prevazilaženje, u ranijim stoljećima uspostavljenih granica Istoka i Zapada, pošto su, po istom obrascu, i oni učestvovali u razvijanju Evrope kao kontinenta nacionalnih država. Iz Evrope su balkanski narodi prihvatali i ideju okupljanja svojih sunarodnika u jedan državni okvir, te su na istim osnovama, gradili nacionalne programe poput ideje “Velike Bugarske”, “Velike Srbije”, “Velike (Megali) Grčke”³⁸ “Uvoz evropske vrste nacionalizma” tražio je da se “heterogeni imperijalni prostor, naseljen različitim etničkim i verskim zajednicama, transformiše u homogenu nacionalnu domovinu”, piše Behul Ozkan (Behlül Özkan). Ovaj turski historičar podsjeća i da je “proces evropeizacije Balkana” izazvao velike tragedije u balkanskim društвима.³⁹ Ona su svoj identitet, u principu, težila da izgrade potiranjem identiteta “drugog, stvarajući na taj način unikulturalni model”.⁴⁰

Historija XX stoljeća ponikla je na Balkanu, iznosi Robert Kaplan u knjizi *Balkanski duhovi: putovanje kroz istoriju*, koja u predgovoru sadrži neke od “najdramatičnijih izraza zapadnih stereotipa” o ovom regionu: “Izolovan siromaštvom i etničkim rivalstvom čovek je ovde osuđen na mržnju. Ovde je politika svedena na nivo blizak anarhiji koja se, s vremenom na vreme, izlivala preko Dunava u srednju Evropu”.⁴¹ Prvi balkanski rat (1912) bio je polemika između principa višenacionalnosti države i principa jednonacionalnosti. Pobjedio je, više nego lako, ovaj drugi. Balkanske države su se pripremale za rat, zloupotrebljavajući izvjesnu neravnopravnost osmanskih hrišćanskih manjina, a dobrom dijelom su i same zaoštravale stanje ubacivanjem paravojnih trupa na osmanske prostore, čije će pripadnike docnije prikazivati kao heroje. Sve četiri države - učesnice napada imale su diplomatske odnose sa osmanskom državom, što implicira da su

36 Paradigma “Istočnog pitanja” doprinosila je i da lokalni incidenti steknu opšte značenje. Zločudnost balkanskih poriva bila je tek “dekor koji je doprinosio egzotici osnovnih struja istorije” – vidi: N. Samardžić, Balkanska kriza i Prvi svetski rat 1875-1914: opšti pogled, u: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje-Podgorica 2015, 46-50; D. I. Bjelić, Balkan “ne vredi ni pedlja evropske granice”, *Diwan*, br. 13-14, Gradačac 2004, 91-101.

37 I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 303.

38 Lj. Trgovčević, O istorijskoj promenljivosti Balkana kao političke metafore, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd 2007, 217-218.

39 Z. Ćirjaković, *Gavrilo u majici sa logom Peščanika*, “Politika”, Beograd, 2. juli 2014.

40 Š. Rastoder, *Bošnjak ili musliman - identitet i politika?*, “Danas”, Beograd, 8. septembar 2011.

41 R. Kaplan, *Balkanski duhovi: putovanje kroz istoriju*, Beograd 2004, XXVII.

prihvatale njen suverenitet i teritorijalni integritet.⁴² Kada je 1912-1913. Osmansko carstvo izbačeno s Balkana, mnogi su na Zapadu to, pak, doživjeli kao konačan izgon „aziske“ sile iz Evrope, „te pobjedu vjerske i rasne snage kršćanstva“.⁴³ Sa održavanjem londonske Konferencije ambasadora u decembru 1912, na kojoj je Albanija prvo bitno proglašena autonomnom državom pod vlašću sultana, srpska vojska je ušla u Albaniju, što se u albanskoj historiografiji opisuje kao „prva invazija“ Srbije na tu zemlju.⁴⁴ Ishod rata izazvao je različite reakcije među narodima u Bosni i Hercegovini. Dok su iz srpskih stranaka upućivani pozdravni telegrami u Beograd zbog izbijanja srpske vojske na Jadran, u muslimanskoj javnosti preovladavali su izrazi solidarnosti sa Portom.⁴⁵

„Političari od zanata“ se, navodi M. Ekmečić, u svojoj javnoj djelatnosti rukovode interesima svoje zemlje, „a ne po ustanovljenim normama moralnosti“.⁴⁶ Problem za balkanske pobedničke države je bio taj što su njihovi narodi bili

42 N. Petrović, *Bez neugodnih pitanja*, „Danas“, Beograd, 19. juli 2012; upor. D. Stojković, *Balkanski ratovi in continuo*, „Republika“, br. 536-539, Beograd, 1. novembar-31. decembar 2012.

43 M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, 14.

44 Ozločinima srpske i crnogorske vojske prilikom osvajanja albanskih naselja 1912-1913. izvještavala je evropska, američka i srpska opoziciona štampa. Radi ispitivanja zločina Karnegijeva fondacija za mir je formirala posebnu komisiju koja je 1913. poslata na Balkan. U ljeto 1914. objavljen je Izvještaj Karnegijeve fondacije za mir (Carnegie Endowment for International Peace, *Report for the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkans Wars*, Washington D.C. 1914) o istrazi uzroka i vođenju balkanskih ratova (1912-1913). Navedena su brojna kršenja međunarodnih konvencija i opisani ratni zločini počinjeni za vrijeme tih ratova - Vidi: T. Ponoš, Povijesni i društveni kontekst u kojem se počinju procesuirati ratni zločini, u: *Procesuiranje ratnih zločina - Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*, Zagreb 2014, 13-14; P. Simić, Balkan i balkanizacija u XX i XXI veku: izveštaj Karnegijevih komisija za Balkan iz 1914. i 1996. godine, u: *Veliki rat – nedovršena prošlost*, Beograd 2016, 13-31. Nakon detaljnijih istraživanja, ova komisija zaključuje: „Kuće i čitava sela su pretvorena u pepeo, nenaoružano i nedužno stanovništvo je masovno masakrirano, neverovatni akti nasilja, pljačke i surovosti svake vrste — to su sredstva koja je primenjivala i još uvek primenjuje srpsko-crnogorska vojska, u cilju potpunog preinačenja etničkog karaktera oblasti naseljenih isključivo Albancima“. Jedan britanski diplomata sastavio je 1913. izvještaj o Balkanu za Karnegijevu fondaciju i zaključio ga riječima: „Slobodno možemo reći da jedino što na Balkanu postoji od evropske kulture i jedina sklonost ka evropskoj civilizaciji koja je na njemu primetna posle vekova i vekova provedenih pod azijatskim vizantinizmom jeste svest o nacionalnom“. I zato, „gde god i kad god su se na Balkanu javila nacionalna osećanja, tamo je i u toj meri i počinjala civilizacija; a kako se takva svest najbolje rađa ratom, rat je na Balkanu bio jedini put koji vodi ka miru“. Ove riječi napisane su nekoliko mjeseci pred početak „Velikog rata“. Balkanski nacionalizam tada je važio kao jedino što na Balkanu makar i podsjeća na Evropu – prema: M. Todorova, Šta je istorijski region? - premeravanje prostora u Evropi, *Reč*, br. 73/19, Beograd 2005, 91. Skopski nadbiskup Lazër Mjeda i bečki novinar Leo Freundlich imenuju srpskog generala Božidara Jankovića, komandanta Treće armije, kao odgovornog za zločine nad civilnim stanovništvom. „Daily Telegraph“ tada piše da su „svi užasi istorije premašeni zverstvima koje su počinile trupe generala Jankovića“ – prema: L. Đorović, *Esad Paša – albanski izdajnik i dični srpski prijatelj*, „Republika“, br. 604-607, Beograd, 1. septembar-31. oktobar 2015.

45 Nakon ispraćaja 300 vojnika kao dobrovoljaca u osmansku vojsku oktobra 1912, javno odlaženje u dobrovoljce postalo je u Bosni i Hercegovini protivzakonito. Oni su, pak, prelazili granicu ilegalno – vidi: *Balkanski ratovi*, Zagreb 2007, 107.

46 M. Ekmečić, *Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli, Filozofija i društvo*, III, Beograd 1990, 170.

u manjini u "osmanskoj Evropi", gdje su muslimani činili 51% stanovništva. Balkanski saveznici su smatrali da će ova većina stalno biti prijetnja za vladavinu manjine. Rješenje je bilo iseljenje i progon muslimana. Mržnja je sve u ratu, "njegova duša i život". Tokom 1912-1913. došlo je do prvih etničkih čišćenja velikog stila u evropskoj historiji XX stoljeća. Šok zbog tih masovnih zločina bio je utoliko veći što su se zbili samo pet godina nakon usvajanja Haške ratne konvencije 1907. godine.⁴⁷ Muslimani su neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica, njihova prava potpuno zanemarivana. Na Balkanu za njih nije važio princip samoodređenja. Od 1.445.179 muslimana, koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413.992, piše Džastin Makarti (Justin McCarthy), iselilo se u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova. Od muslimanskog balkanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto.⁴⁸ Iza raznih statistika i brojki nalaze se ljudi i njihovi udesi. Uvijek je zato nužna i "perspektiva odozdo", iz ugla običnih ljudi. U jesen 1912. doživio je poraz i princip na kome se zasnivala i Austro-Ugarska, koja je još od Berlinskog kongresa "tražila motiv opstanka pod suncem sistema velikih sila" (M. Ekmečić). Vladan Đorđević, izaslanik Srbije u Beču, ocijenio je završnu ulogu Austro-Ugarske u tokom Prvog balkanskog rata, kao sprječavanje da Skadar padne u ruke Crne Gore, riječima: "Samo zato da diplomatsko debelo crevo austrijske carevine dobije crvasti nastavak u Albaniji, od čijih zapaljenja Austrija može umreti ako se blagovremeno ne operira".⁴⁹ Balkanski ratovi bili su i sukobi između velesila sa središtem van južnoslavenskog prostora, ili "pobune", "oslobodilački ratovi", ili "ustanci terorista".⁵⁰ Označili su krah Osmanskog carstva u Evropi. U borbu za ostatke njegovih posjeda na jugoistoku Evrope, bacile su se pobedničke države. Srbi i drugi hrišćanski narodi nisu postupali ništa drugačije od Nijemaca ili Italijana: "Sve su to Evropljani i ponašali su se evropski za ono vreme".⁵¹ Ratovi 1912-1913. su u bitnome, navodi Igor Despot, izmijenili sliku Balkana. Učestvovali su u oblikovanju država kao nacionalnih tvorevina sa progonima "nepodobnog" stanovništva, posebno muslimana, i pokušajima asimilacije, da bi se od stanovništva stvorili "dobri" Grci, Srbi, Bugari. U dijelovima Austro-Ugarske probijala se želja za oslobođenjem od

⁴⁷ Njen cilj je bio da se svaka forma rata uklopi u neka pravila, povučena je razlika između boraca i civila. Ta su pravila na Balkanu brzo prekršena. Opšir. H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, 238-239.

⁴⁸ J. McCarthy, Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, Sarajevo 2014, 52-53; F. Karčić, *Kroz prizmu historije*, Sarajevo 2017, 26-27.

⁴⁹ Prema: Đ. Mikić, Stogodišnjica iznimnih mera u Bosni i Hercegovini 1913. i Bosanski sabor, *Glasnik*, br. 6, Banja Luka 2014, 269.

⁵⁰ M. Klemenčić, Tipologija oružanih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća, *Polemos*, br. 9-10, Zagreb 2002, 68; M. Mijalkovski, Tajnim savezništvom do javnog velikog rata, *Vojno delo*, br. 1, Beograd 2014, 318; D. Tanasković, Između istoriografije i ideologije ili tursko viđenje Prvog balkanskog rata, u: *Prvi balkanski rat 1912/1913. godine: društveni i civilizacijski smisao*, I, Niš 2013, 117-125.

⁵¹ Srbi su 1914. bili samo - Evropljani, <http://www.dw.de/srbi-su-1914-bili-samo-evropljani/a-17215852>.

strane vlasti.⁵² Kraljevina Srbija je doživljavana u nekim političkim krugovima Hrvatske i Bosne i Hercegovine kao "jugoslavenski Pijemont", ali i kao projekcija "Velike Srbije", kako su neki drugi krugovi otuda upozoravali.⁵³ "Jugoslavenska nacionalistička omladina" na južnoslavenskim prostorima Monarhije vidjela je u Srbiji ideal slobode i borbenosti.⁵⁴ Beć je shvatio da je osmanskim porazom pobijedio princip nacionalnog osamostaljivanja balkanskih naroda i da je sljedeća na redu upravo Austro-Ugarska.⁵⁵ Habzburška monarhija je u težnji Srbije za proširenjem vidjela problem za vlastito održanje. Ujedinjenje Srba na teritoriji jedne države podrazumijevalo je i priključivanje Bosne i Hercegovine i Vojvodine. U brojnoj literaturi se ističe da je Austro-Ugarska zapravo došla u Bosnu i Hercegovinu u civilizatorsku misiju. To je "djelimično i tačno, s tim što treba uvijek imati na umu da je sve što je radila u Bosni i Hercegovini, Austro-Ugarska radila zbog sebe, a ne zbog tih zaostalih pokrajina prema čijem je stanovništvu sve do svoga raspada osjećala prezir". Stvarni motivi njenog osvajanja 1878. bili su političke, strategijske i ekonomске prirode. Bosna i Hercegovina je potom oživjela jednim sasvim drugim životom i uspon je bio očigledan: "Uopšte gledano svi su bili zadovoljni što tiho i sigurno nestaju korupcija, anarhija, javašluk, nered, a što se uvodi red i zakon (Recht und Ordnung)".⁵⁶ Austro-Ugarska nije bila "neuspjela država" osuđena na propast, već je, u poređenju sa drugim, bila pravna država visokog civilizacijskog nivoa. U vremenu prije svjetskog rata, proizvela je opasne posljedice "široko rasprostranjena legenda" o njenom neizbjegrenom kраhu i raspraćavanju u korist malih nacionalnih država, da je ova složena država, nakon Osmanskog carstva, zapravo "drugi bolesnik u Evropi".⁵⁷ Protivnike monarhije

52 Srbija se povećala za 82%, a stanovništvo sa 2,9 na više od 4,5 miliona. Crna Gora 100%, a stanovništvo sa 250.000 na 500.000. Grčka se povećala za 68%, a stanovništvo sa 2,6 na 4,3 miliona. Bugarska za 29%, sa 4,3, na 4,5 miliona. Rumunija se proširila za 6%, sa 7,2, na 7,5 miliona. Osmanska država je izgubila 83% svoje teritorije u Evropi i više od 5,5 miliona stanovnika. Stvorena je Albanija – prema: V. Vurušić, *Ti su ratovi trajno izmjenili i odredili sudbinu Balkana*, <http://www.jutarnji.hr/ti-su-ratovi-trajno-izmjenili-i-odredili-sudbinu-balkana/1132592/>.

53 Pojedini austrougarski oficiri su, još prije balkanskih ratova, poznavajući prilike na terenu, procjenjivali da će muslimani u Sandžaku, u "budućnosti postati žrtva". Sloboda udruživanja, okupljanja i štampe koju je garantirao Ustav Srbije iz 1903. nije važila na novopripojenim teritorijama. Grig, britanski vicekonzul u Bitolju, pisao je krajem 1913. "da muslimani pod srpskom upravom ne mogu da očekuju ništa drugo do periodične masakre, izvesnu eksploraciju i konačno uništenje" – vidi: K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, 37-38.

54 Ž. Karaula, Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, br. 1, Zagreb 2011, 260-261.

55 J. Gajić, *Pripreme za Veliki rat*, "Politika", Beograd, 27. februar 2014.

56 S. Šoja, Bila jednom jedna omladina: Mlada Bosna između mučeništva et nerazumijevanja, *Politeia*, br. 7, Banja Luka 2014, 111-112. Broj doseljenika u Bosnu i Hercegovinu 1878-1910. iznosi oko 230.000 ljudi. Doseljavali su se mahom činovnici u administraciju, policiju, prosvjetu i vojne službe. Od 1883. austrougarska uprava nastoji da naseljava i seljake iz Monarhije – prema: M. Ekmečić, Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941. godine, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XX, Sarajevo 1974, 125.

57 K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, 249.

oslobodila je skrupula, potkopavajući ideju da i ona ima sopstvene interese koje će braniti. Realisti su shvatali da se radi o dubljim evropskim procesima. Dolazilo je vrijeme nacionalnih država na Balkanu i u srednjoj Evropi.⁵⁸

Balkan je 1914. ponovo dospio u fokus evropske politike. Balkanski ratovi i ubistvo Franca Ferdinanda, prestolonasljednika Habsburške monarhije 28. juna 1914. u Sarajevu, na Zapadu su još više pojačali percepciju Balkana kao neciviliziranog dijela Evrope.⁵⁹ Interesi evropskih sila su se sukobljavali na tom osjetljivom prostoru, mostu između Evrope, Azije i Afrike. Nisu bili i jedini. Za razliku od imperijalizma velesila, o imperijalnim stremljenjima malih naroda na Balkanu – “koje žude da budu veliki na račun suseda” nije se previše govorilo.⁶⁰ U nacionalnim historiografijama često je prenebregavana činjenica iz historije balkanskih naroda, da su i oni “bili zahvaćeni “pojavama nacionalne mitomanije, megalomanije i netrpeljivosti, pa i šovinističke mržnje jednih prema drugima”⁶¹. Pod “mentalitetom”, shodno Dincelbaherovoj akcenciji, podrazumijevaju se “svjesne”, a posebno nesvjesne vodeće ideje na temelju kojih ljudi, na način tipičan za datu epohu, razvijaju predstave prema kojima osjećaju, prema kojima djelaju.⁶² Njal Ferguson (Niall Ferguson), u svojoj historiji “Velikog rata” (*The Pity of War 1914-1918*) tvrdi da je tadašnja srpska spoljna politika provocirala sukobe i da je ona bila nacionalistička verzija Lenjinovog načela “što gore, to bolje”.⁶³ Rusi su govorili da “Царство Душана не дает сербам спать”.⁶⁴ Britanski poslanik u Beogradu, uoči Prvog svjetskog rata, žalio se svojoj vradi da su Srbi “potpuno pomahnilati” u svojim “маштаријама о плавим морима којима броде српске ладе, noseћи кући индијске драгоцености”.⁶⁵ Albert Muse (Albert Musset),

58 Upor. M. Ekmečić, Balkanska politika Austro-Ugarske posle Berlinskog kongresa, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 75-76, Novi Sad 2007, 143-144; L. Vrktić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2009, 236.

59 G. Šubert, Imaginarna geografija „Balkana“ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnim delima, u: *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, Beograd 2006, 20.

60 M. Đorđević, *Pod senkom Velikog rata*, “Republika”, br. 568-569, Beograd, 1-31. mart 2014.

61 Č. Popov, *Gradska Evropa (1770-1914)*, knj. III, Beograd 2010, 75.

62 P. Dincelbaher, *Istorija evropskog mentaliteta*, Beograd 2009, 7.

63 M. Ković, Saznanje ili namera - savremena svetska istoriografija o Srbima u XIX veku, *Sociologija*, br. 4, Beograd 2011, 413. *Vasilij Strandman* (Василий Николаевич Штрандман), ruski diplomata u Beogradu, bilježi razgovor sa Nikolom Pašićem, predsjednikom srpske vlade, nakon njenog odbijanja, u ljeto 1914, ultimatuma Austro-Ugarske: “На моје пitanje којом готовином Србија располаže у датом trenutku, odgovorio је (Пашић – прим. S. B) увијено, rekавši да је sopstveni novac dovoljan за отприлике 20 dana” – prema. V. Strandman, *Balkanske uspomene*, Beograd 2009, 333.

64 “Коллективный портрет серба второй половины XIX – начала XX в. вполне можно было подписать – Homo Militans или «человек вечной войны», как его окрестили русские очевидцы” – prema: А. Л. Шемякин, Сербия, u: *Югославия в XX веке: очерки политической истории*, Москва 2011, 46-47.

65 Dubravka Stojanović iznosi da je u Srbiji još od Berlinskog kongresa 1878, kada je Bosna i Hercegovina stavljena pod kontrolu Austro-Ugarske, nastupila “apsolutna histerija, dakle od tog trenutka počinje mentalna, psihološka, ideološka, politička, vojna priprema za taj takozvani konačni obračun... Novi okidač je aneksija Bosne 1908... Godinu dana traje atmosfera potpune spremnosti za taj rat. Dakle, to je druga stepenica. Treća stepenica su Balkanski ratovi, koji su sada dali krila, Srbija je udvostručila svoju teritoriju, rešeno je takozvano pitanje na jugu, dakle, sad ostaje taj obračun

francuski novinar, piše o predratnoj atmosferi u Beogradu: "U bednim kafeima, uz 'šljivovicu', okuplja se čitava jedna klijentela (studenti, bivše komite, izbeglice iz Bosne) da za stolom prekroje i preurede Evropu", dodajući: „To nije nevina igra“. I doista, pomenuta „klijentela“ će ubrzo povući obarač za izbijanje velikog rata koji će promijeniti svijet.⁶⁶ Organizacija "Crna ruka" (poznata i pod nazivom "Ujedinjenje ili smrt"), predvođena Dragutinom Dimitrijevićem Apisom, bila je, pored vlade, zapravo "politički najznačajniji faktor Srbije".⁶⁷ Djelujući u potajni "crnorukci" su primoravali predstavnike izabralih vlasti da donose odluke koje su djelovale nelogično i neracionalno. Mada je historija "Crne ruke" historija "beščašća, ubistava, zavera i mraka", vlada nije ni pokušala da "spreči u delovanju takvu organizaciju".⁶⁸ Srbija je kao "šahovska figura u velikoj šahovskoj igri svjetske politike" (R. Luksemburg), na neki način, bila i žrtva velesila kojom su one manipulisale.⁶⁹ Duh vremena, krivicu za izbijanje svjetskog rata "svaljivao je na

na zapadu. U tom spoljnopolitičkom okruženju, i tom dizanju temperature neprekidnom, tokom 40 godina, u tome imamo taj takozvani sukob vojnih i civilnih vlasti. Dakle, između ovih koji su izveli prevrat 1903., između Apisa i Crne ruke kasnije, i civilnih vlasti, kao što je kralj i kao što je Nikola Pašić i njegova vlada. Taj sukob traje od samog početka, podaci koje imamo govore o tome da je Apis apsolutni vladar iz senke... Vidi se da je vlast negde izvan institucija, negde na drugom mestu. Kad su se završili Balkanski ratovi, ne znajući više kako da ih smiri prepostavljaju, Pašić toj grupi oficira daje takozvane nove krajeve: Kosovo, Sandžak i Makedoniju, njima na upravu. Tamo je uveden vojni režim, ali nije samo uveden vojni režim, nego je dato baš njima. Dakle oni to dobijaju kao neko feudalno leno, oni to dobijaju kao plemićku titulu, otprilike iz zahvalnosti za sve dobro što su učinili. Njihova moć je sada tek time uveličana i naravno, oni nisu time zadovoljeni, naprotiv, to je samo potvrda slabosti države i da država ne može protiv njih... Njihov politički program je takozvano ujedinjenje srpskog naroda, pa sad još ako tu neko upadne – upadne. Oni od početka 1914. ulaze u otvoreni sukob sa takozvanim civilnim vlastima. Vrlo je neizvesno u tom sukobu ko bi odneo pobedu. Rezultat tog sukoba je povlačenje kralja Petra u junu 1914. i prepustanje vlasti onome koga zovemo regent Aleksandar, to se dešava zbog toga, a ne zbog slabog zdravlja, kao što se obično kaže. Zbog toga se raspisuju i izbori za letot 1914., i to je jedan sukob biti ili ne biti. To je sukob definitivan ko će pobediti. U tom sukobu dolazi do Sarajevskog atentata. Znači, mi ne smemo taj atentat da gledamo izvan tih unutrašnjih sukoba" – nav. prema: *Ljudi iz šume*, Peščanik.net, 2. decembar 2013, <http://pescanik.net/2013/12/ljudi-iz-sume/>.

66 Upor. O. Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, Beograd 2009, 249; D. Plenča, *Reinkarnacija ustaškog i četničkog pokreta*, u: *Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*, knj. 1, Sarajevo 2011, 95-96.

67 U Narodnoj skupštini 1912, na "Crnu ruku" je ukazivano kao na jednu od najvećih opasnosti po parlamentarizam u Srbiji: "Svima reakcionarima", govorio je socijal-demokrata Dragiša Lapčević, na primjer, "bio je bauk konvenat Jakobinaca, ali svima prijateljima slobode mora biti bauk konvenat Crne ruke" – prema: *Crna ruka*, "Republika", br. 310-311, Beograd, 1-30. juni 2003.

68 D. Stojanović, *Apis: povratak na mesto zločina*, Peščanik.net, 8. septembar 2015, <http://pescanik.net/apis-povratak-na-mesto-zlocina/>. Slobodan Jovanović ovako opisuje Apisa: "Rukovođen patriotskim osjećanjima, ali bez pravog političkog razumevanja, on je mislio da su teroristički načini jedini podesni za postignuće naših nacionalnih ciljeva. Ti načini imali su uspeha u Turskoj, ali on nije razumeo da Austrija nije Turska. On je pokušao da i tu deluje teroristički, i njegova igra s vatrom, lakovislena do neuračunljivosti, izazvala je odmah rat" – prema: *Crna ruka i tapija na glavu, "Vreme"*, br. 1289, Beograd, 17. septembar 2015.

69 Upor. M. Ekmečić, *Proslava, obeležavanje, ili obnova ratne atmosfere Sarajevskog atentata i Prvog svjetskog rata 1914-1918?*, <http://www.slobodanjovanovic.org/2013/11/26/m-ekmecic-proslava-obelezavanje-ili-obnova-ratne-atmosfere/?lang=lat>.

Balkan u celini, a posebno na Srbe". Meri Idit Daram vratila je, po izbijanju tog rata, srpskom kralju Petru orden Svetog Save, a u popratnom pismu je istakla da "njega i njegov narod smatra krivim za najveći zločin u istoriji". Srbija je "osinje gnezdo", a narod i u Crnogori i u Srbiji "zna da voli ili da mrzi, sredine nema".⁷⁰

Izbijanje svjetskog rata 1914. zaustavilo je proces masovnog iseljavanja iz novoosvojenih krajeva Srbije. U nastojanju da, s obzirom na teško ratno stanje, u izvjesnoj mjeri pridobije naklonost diskriminiranog stanovništva u novoosvojenim krajevima u Prvom balkanskom ratu, regent Aleksandar Karađorđević je 25. decembra 1914. izdao proklamaciju o punoj građanskoj i političkoj jednakosti "braće koju od Turaka oslobođismo", ukidajući istovremeno sve zasebne zakone i vanredne mjere koje je 1913. uveo u Makedoniji. Rat u dijelu Sandžaka koji je pripojen Srbiji obilježili su, pored teških životnih prilika, regrutacije, kačačke akcije u kojima su stradao i pljačkan nezaštićeni narod i razna razbojnička nedjela. Ovaj rat omeo je stabilizaciju nove vlasti. Prema srpskim vojnim izvorima iz tog dijela Sandžaka u ratu je uzelo početno učešće samo dva puka, docnije još četiri za operacije, kao i tri za popunu gubitaka.⁷¹ U deževskom, štavičkom i sjeničkom srežu, za potrebe srpske vojske, bilo je mobilizirano oko 15.000 regruta. Prvi transport regruta krenuo je za Niš 7. januara 1915. na šestomjesečnu obuku. Dio ih je u ovom centru obolio od tifusa pa je vraćen kućama kao nesposoban za vojsku. Oni koji su ostali, iskazali su se kao vrli vojnici. Bošnjaci su učestvovali u obrani Beograda i tom prilikom su dobili pohvale komandanta sadržanu u "Naredbi br. 110", pročitane u svim sreskim i opštinskim mjestima.⁷² Među braniocima Beograda bili su i Bošnjaci iz sela Kladnice u sjeničkom kraju.⁷³ Ostala je u Sandžaku kao navodno vjerodostojna priča da je spomenik na (H)Avali neznanom junaku upravo podignut jednom Bošnjaku - Hasanu Baliću, koji se istakao i poginuo u borbi protiv austrougarske vojske.⁷⁴ Srbija je, također, pokušali na Kosovu da sprovede mobilizaciju Albanaca. Regruti su silom dovedeni u Niš, na obuku. Mnogi albanski mladići odbijali da obuku srpske uniforme, bilo je zato i strijeljanja. Na kraju, jedan je dio poslat u odbranu Beograda. Raspoređeni su u IV bataljon kadrovskog puka

⁷⁰ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 209-210; G. Vukadinović-V. Grujić, *Balkan kao podsvest Evrope*, Vojno delo, Beograd, jesen 2010, 367; opšir. S. Bandžović, "Istočno pitanje" i balkanski odgovori u idejno-historijskoj perspektivi, *Almanah*, br. 83-84, Podgorica 2020, 63-102.

⁷¹ J. Stanojević, *Istorija ratova za oslobođenje i ujedinjenje 1912-1918*, Beograd (bez godine izdanja), 263.

⁷² Istorijski arhiv "Ras" u Novom Pazaru, rukopis Bećira Hodžića Šećerovića; upor. M. Radović, *Esfendijina sećanja i kazivanja*, Novi Pazar 1998, 104. Književnik Dobrica Čosić je u svom višetomnom romanu *Vreme smrti* opisivao borbu novopazarskih muslimana na barikadama u Beogradu - vidi: *Vreme smrti*, knj. 4, Beograd 1979, 283; S. Bandžović, *Historijski udes Sandžaka*, "Slobodna Bosna", br. 1, Sarajevo, 31. oktobar 1991.

⁷³ S. Selimović, Kladnica-stanovništvo, *Novopazarski zbornik*, br. 14, Novi Pazar 1990, 125; R. Gruda, *Sandžak u sjenci topova*, Novi Pazar 1997, 32; F. Sebečevac, *Duga Poljana i okolina*, Novi Pazar 1993, 70; M. Radović, Oslobođenje Sjenice u Prvom balkanskom ratu, *Zbornik Sjenice*, br. 6-7, Sjenica 1991, 44.

⁷⁴ D. Vujasinović, *Svi Alahovi ljudi*, "Duga", br. 444, Beograd, 2-16. mart 1991.

rezerve.⁷⁵ Stanje za muslimane nije bilo mnogo bolje ni u onom dijelu Sandžaka koji je pripao Crnoj Gori. U crnogorskoj vojsci je vladalo nepovjerenje prema njima, nisu uzimani u borbene jedinice. Njih je, kao u bjelopoljskom kraju, bilo pri komorama brigada (hodže nisu uzimane). Komordžijama su određivani za starješine mahom Srbi ili Crnogorci. Muslimani su obavljali stražarske dužnosti u varoši, čuvali telefonske žice, puteve. Slati su, kao konjovođe ili za prijevoz materijala za brigadu, u Kolašin, Pljevlja i Nikšić, da čuvaju rekviziranu stoku, ali su otuda bježali: "pa su raspisivane potjernice i bjegunci hvatani i zatvarani".⁷⁶

"Veliki rat" je otpočeo u biti kao evropski rat između saveza Francuske, Velike Britanije i Rusije na jednoj i Centralnih sila na drugoj strani.⁷⁷ Na dan njemačke mobilizacije, 1. avgusta 1914. Georg Alexander von Müller, komandant njemačke mornarice, u svom dnevniku zapisuje: "Raspoloženje na vrhuncu. Vlada je uspela da nas predstavi kao žrtve". Stanovništvo je dočekalo početak rata u zanosu, rezultata, prije svega, ratne propagande. Oblikovanje javnog mnjenja i cenzura postaju centralni elementi vođenja rata.⁷⁸ Porta je, nakon "Sarajevskog atentata", shvatila da neće moći izbjegći ulazak u rat u koji je, na kraju ušla, više iz nagona samoodbrane. Mada je Enver-paša, ministar rata, bio naklonjen Nijemicima, Porta je u početku pokušala da se približi silama Antante. Rusija nije mnogo držala do toga. Njemačka i Osmansko carstvo su 1. avgusta 1914. sklopili tajni pakt protiv Rusije, koji za Njemačku tada nije od velikog značaja, jer je njen prioritet u tom času bio rat protiv Francuske. Njemačka je polagala nade i u ugled sultana kao vjerskog poglavara muslimanskog svijeta od 300 miliona ljudi, te da će proglašenjem "svetog rata" – "džihada" pokazati da je njihovo mjesto u sukobu svjetskih razmjera na strani Centralnih sila.⁷⁹

Tekin Alp (Munis Tekinalp 1883-1961) je pisao da su "osmanski Turci", u godinama pred "Veliki rat", vidjeli "sami sebe prosto kao muslimane i nikad nisu smatrali svoju naciju kao naciju sa posebnim postojanjem. Anadolski seljaci su smatrali reč Turčin kao sinonim sa Kizilbaši, to jest kao pojam koji označava, ne naciju, već čoveka koji nosi crveni fes, tj. crvenoglavi".⁸⁰ U novembru 1914.

75 P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000, 217.

76 Ž. Šćepanović, Bjelopoljska brigada crnogorske vojske u I. svjetskom ratu, *Istoriski zapisi*, br. 2-3, Titograd 1987, 19-20.

77 E. Hobsbaum, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002, 25.

78 J. Tanner, *Prvi totalni rat*, Peščanik.net, 2. juli 2014, <https://pescanik.net/prvi-totalni-rat/>. Ovaj rat je, prvi put u historiji, doveo na bojna polja evropskog kontinenta "vojske mlade Amerike i kolonijalne crne i žute kontingente".

79 Z. Šehić, Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878-1918, *Godišnjak BZK "Preporod"*, god. VI, Sarajevo 2006, 314.

80 M. Jevtić, Islamsko-osmansko državno pravo u Srbiji, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 120, Novi Sad 2006, 276. Miroljub Jevtić smatra da im je pojam "Turčin" bio poznat i oni su ga koristili: "Ali je on imao značenje koje nije imalo nikakvu vezu sa nacijom. Iz toga jasno vidimo koliko su oni koji govore turski kao maternji i koje mi nazivamo Turcima ustvari bili daleko od našeg uverenja da su oni sebe same Turcima smatrali. Oni to nisu bili iako su mogli biti jer im to ništa nije značilo. Za njih je islam bio sve" - prema: M. Jevtić, Neoosmanizam versus panislamizam, *Politeia*, br. 2, Banja Luka 2011, 37; Đuro Bodrožić iznosi da su "Turci... izbegavali, nisu ni voleli da

Osmansko carstvo je, uz njemačka obećanja i dobijanje “германского займа в 100 млн франков”, ušlo u rat protiv sila Antante. To je transformiralo evropski u globalni sukob.⁸¹ Ovaj ulazak podstiče i neke osmanske mega-planove o odvajjanju dijelova Ruskog carstva naseljenih turkijskim narodima, o stvaranju Turana - panturske države od Kine do Jadranskog mora.⁸² Obraćajući se svojim “herojskim vojnicima”, sultan Mehmed V kazuje, prenose ruski izvori, da “руssкие, французы и англичане приносят страдания миллионам мусульман, проживающих в халифате, являются причиной многих наших бедствий”, pozivajući da vjeruju u osmansku pobjedu i pomoć “браće по оружију”.⁸³ Osmanska država je 1914. “действительно ставила на карту самое свое существование”. Nijemci su se nadali da će im Porta olakšati sukob s Rusijom na Istoku, pokrenuvši zbivanja na Kavkazu. Smatrali su da će im sultan pomoći u “svladavanju” muslimanske zajednice, mada su i Britanci, Rusi i Francuzi u svojim “carstvima” imali milione muslimana. Njemačko-osmanski pakt postaje važan kada je u septembru 1914. zaustavljen njemački prodor preko Majne i kada u Berlinu postaje jasno da je rat na dva fronta neminovan. Sa osmanskom državom kao saveznikom bila je osigurana blokada Bosfora, najvažnijeg pomorskog puta između Rusije i njenih saveznika.⁸⁴ Planiran je bio i napad iz Palestine na Suecki kanal da bi Britanci izgubili važan

upotrebljavaju svoje etničko ime. Reč Turčin za njih je bio sinonim za anadolijskog seljaka” – vidi: Đ. V. Bodrožić, *Sociološko-pravne osnove srpskog identiteta*, rukopis doktorske disertacije, Pravni fakultet, Beograd 2012, 145.

81 P. Р. Субаев, Младотурки у власти (1908–1914 гг): от торжества свободы к новой диктатуре, у: *История Балкан: На переломе эпох (1878–1914 гг)*, Москва 2017, 483.

82 D. Mujadžević, Vojska i politika u Republici Turskoj, *Polemos*, br. 2, Zagreb 1998, 215. S druge strane, ruski cilj se svodio “к водружению православного креста на Св. Софию, т.е. к установлению русского контроля на Босфоре и Дарданеллах. Это была традиционная для Российской империи geopolитическая задача” – vidi: A. Тимофеев, Россия на Балканах в годы Первой мировой войны, у: *Битва двухглавых орлов: очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, Москва 2016, 23.

83 Н. Г. Киреев, *История Турции XX век*, Москва 2007, 100. Osmansko carstvo se u doba izbijanja rata prostiralo sve do Perzijskog zaljeva i Indijskog okeana. Ovom carstvu su još pripadala teritorije današnjeg Iraka, Sirije, Izraela, Palestine, Jordana, Armenije, dobrog dijela Arapije, pa i dijela dalekog Jemena.

84 Zbog ruske želje za brzom nadmoći, Britanci i Francuzi su u proljeće 1915. odlučili krenuti u napad. Nisu ih zastrašili minirani Dardaneli, već su krenuli na Galipolje. Takav je napad trebao biti uspješan (tj. to su očekivali) i opasno ugroziti Istanbul, a u pomoć su im uskočili vojnici iz Australije i s Novog Zelanda. No što nisu očekivali bilo je osam mjeseci agonije tokom ratovanja u rovovima. Pritom se osmanski pukovnik Mustafa Kemal (kasnije poznatiji kao Atatürk, u turskoj borbi za nezavisnost) prvi put pokazao značajnim, iako je i osmanska vojska zaslужila priznanje za hrabrost. Vidjevši poraz na vidiku na Galipolju, London je naredio britansko-indijskoj vojsci da maršira na Bagdad kako bi kod kuće povratili podršku domaće javnosti za daljnje ratne pohode. Osmanlije su opet pokazali snagu, porazivši Britance i zarobivši 13.000 Indijaca i Britanaca tokom opsade Kuta. No nakon Kuta, rat je krenuo loše za njih. Ključni faktor u nedaćama koje su ih zadesile bilo je to što Istanbul nije uspio pod svoje okrilje pridobiti arapska plemena. U međuvremenu i poziv sultana na džihad nije izazvao željeni učinak među muslimanima koji su se borili pod Saveznicima - prema: Z. Bertović Skračić, *Turci obilježili povijest: kako je Osmansko carstvo uništilo 20. stoljeće*, <http://www.express.hr/brifing/kako-je-osmansko-carstvo-unistilo-20-stoljece-692#>.

koridor opskrbe iz Indije i ostali izolirani u Egiptu, dok bi napad na Kavkaz spriječio Rusiju da pošalje pojačanja na zapadni front.⁸⁵

Kada je Porta stupila u rat protiv sila Antante, za Rusiju, Veliku Britaniju i Francusku došao je trenutak da ustvrde da je to već odavno priželjkivana prilika da se konačno završi priča o “bolesniku na Bosforu” ili da mu se oduzme najveći dio zemlje. Ove države su se i dogovorile o podjeli Osmanskog carstva.⁸⁶ Velika Britanija je poništila ugovor „O kiriji“ koji je 1878. potpisala sa Portom i u novembru 1914. anektirala Kipar.⁸⁷ Rusija je težila da ugrabi pozicije na moreuzima, prisvoji osmanski dio Jermenije, kao i da neutralizira Istanbul držeći ga pod kontrolom, “ako joj stvarni cilj nije uvijek bio da ga u cjelini zauzme”. Tajne ugovore o diobi osmanske države nisu pravili samo njeni protivnici (Velika Britanija, Francuska, Rusija i Italija), već i njeni “saveznici” (Njemačka, Austro-Ugarska i Bugarska).⁸⁸ Njemačka je, težila da, nakon ruskog poraza, stvori veliki

⁸⁵ Najviši njemački oficir u osmanskoj vojsci, šef njemačke vojne misije fon Šelendorf (Friedrich Bronsart von Schellendorf) iskazivao je u decembru 1914. zabrinutost zbog sabotaža jermenskih pobunjenika u oblastima koje je kontrolirala osmanska kavkaska armija na granici sa Rusijom. On i ostali njemački oficiri su bili opsjetnuti Jermenima. U njihovim sabotažama oni vide opšti ustanak jermenskog stanovništva i saradnju sa ruskim neprijateljem i insistiraju na deportaciji Jermenima. I ambasador fon Vangenhajm (Hans Freiherr von Wangenheim) bio je uvjeren u nužnost masovnog preseljenja Jermenima. Masovna protjerivanja “neprijateljski raspoloženog stanovništva”, bila su, prema tadašnjem shvatanju rata, u skladu sa međunarodnim konvencijama – prema: J. Gottschlich, *100 godina od genocida nad Jermenima*, Peščanik.net, 24. april 2015, <http://peschanik.net/100-godina-od-genocida-nad-jermenima/>.

⁸⁶ A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974, 28. Kada se Sovjet narodnih komesara 1917. nakon svrgavanja vlade Aleksandra Kerenskog, dokopao tajnih diplomatskih dokumenata o dogovorima sa saveznicima sklapanim u toku “Velikog rata” pokazalo se da Rusija nije stupila u rat da bi stala na stranu Srbije, već da bi u dogovorima, prije svega sa V. Britanijom i Francuskom, „otele njemačke kolonije, opljačkala Austriju i podijelila Tursku“. Lenjin je potom uzvikivao da su „vlastodršci svih zemalja razbojnici“. Detalji tog plana su razrađeni u februaru 1916, i u maju iste godine tajno ratificirani od V. Britanije, Francuske, Italije i Rusije. S britanske strane ovaj dokument je sastavljaо Sir Mark Sykes, savjetnik za “Istočno pitanje” lorda Kitchenera iz Kartuma, ministra rata. Francuski pregovarač je bio Georges Picot, nekadašnji glavni konzul u Bejrutu. Na radnom stolu za rezanje bila je osmanska država “raskrivena u svekolikoj svojoj slabosti, odlikama i topografskom obrišu”. Tajna diplomatiјa je bila skloni mišljenju da se u podjednakoj “podjeli azijske Turske” najprije ispresijeca Bliski istok na sfere uticaja, a onda na mandate, ili na okupirane teritorije. Detalji tog plana su razrađeni u februaru 1916, i u maju iste godine tajno ratificirani od V. Britanije, Francuske, Italije i Rusije – vidi: E. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orientu*, Sarajevo 1999, 274; F. William Engdahl, *Stoljeće rata: anglo-američka naftna politika i novi svjetski poredak*, Zagreb 2000, 56-57. Tomas Vudro Wilson, američki predsjednik, pred Kongresom će 8. januara 1918. izlažući svoj „Program svjetskog mira“, apelira: „Uslovi mira moraju da budu neskriveni, sazdati na javnim raspravama. Ne smije biti nikakvih tajnih međunarodnih dogovora, štaviše, diplomatiјa treba uvijek da djela iskreno i pred čitavom javnošću“ – prema: Z. Paković, *Džuljan Asandž*, „Politika“, Beograd, 4. decembar 2010.

⁸⁷ Turska je ugovorom u Lozani 1923. priznala britansku aneksiju Kipra. Ostrvo je 1925. proglašeno britanskom kolonijom i na njemu su izgrađene jake pomorske baze – vidi: H. Crnovršanin, Sukob grčke i turske zajednice na Kipru do stvaranja zajedničke države 1960. godine, *Almanah*, br. 48-49, Podgorica 2010, 131.

⁸⁸ Edvard Birštat (Edward Hale Bierstadt), američki diplomata iznio je u knjizi *Velika izdaja*, stav savezničkih vođa o sudbini ovog carstva: “Ratni ciljevi saveznika obuhvataju oslobođanje pokorenih

kompleks pod svojom hegemonijom. Osmansko carstvo bi bilo ekonomski osvojeno i stavljeno pod njemačku kontrolu, koja bi na taj način dosezala na istok sve do Kavkaza i Indijskog okeana, a progutala bi i cijeli arapski svijet. Svi ratni ishodi išli su zapravo na štetu Osmanskog carstva.⁸⁹ Krstaštvo, smatra Karen Armstrong, nije bilo izgubljena srednjovjekovna tradicija.⁹⁰

Na Balkanu traje rat. Austrougarske snage u avgustu 1914. zauzimaju Pljevlja, Priboj, Prijepolje, Novu Varoš i Brodarevo. U Novoj Varoši su ih, po srpskim izvorima, dočekali "nemirni ljudi, muslimani većina zlice doselice ("muadžeri") rodom Nikšićani i od Ercegovine kao i ovdasnji neki punokrvni "turci", "delikanlige" čija radost prekiplje i zverske požude imadijahu da rusvaj počnu činiti u društvu sa svojim burazerima od Sarajeva, Goražda, Foče, Čelebića, Čajniča, Pljevalja i Prijepolja". Nakon poraza austrougarske vojske na Ceru njene jedinice se povlače iz Sandžaka. Prilikom povlačenja VIII brdske brigade iz Nove Varoši krajem avgusta povuklo se do "30.000 muslimana" sa šireg sandžačkog prostora. Dosta je Bošnjaka iz Sandžaka 1914-1915. izbjeglo u Bosnu i Hercegovinu. Ovaj pokret je najprije započeo u Pljevljima, da bi se brzo talas izbjeglica zahvatio i susjedne opštine. Bošnjaci iz ove opštine su se nalazili u posebno lošem položaju jer su, s obzirom na sve ono čemu su bili prije izloženi, sa radošću bili dočekali austrougarske trupe. U Pljevljima je tada bilo dosta muhadžira iz Šahovića, Vraneša i okolnih mjesta. Bošnjačke "komitske patrole" bile su od velike pomoći regularnim konjičkim izviđačkim odredima Austrijanaca. Srpski izvori su govorili o nesebičnoj pomoći mjesnog bošnjačkog stanovništva austrougarskim trupama, u kojima je ono vidjelo ostvarenje svojih nada iz vremena balkanskih ratova, da se pripoji Bosni i Hercegovini. Polaskom u izbjeglištvu "preko noći, jednim udarcem, ostali su bez svojih domova, jer je ostajanje bilo bezizgledno". Masovno iseljavanje je započelo 26. avgusta 1914. i izgledalo je da je "sve muslimansko stanovništvo Sandžaka

naroda pod krvavom turском tiranijom i protjerivanje Osmanskog carstva iz Evrope, budući da je ono potpuno tude zapadnoj civilizaciji" - prema: Ch. Panayotis, *Conflict of Civilizations in the Balkans and the Role of International Law*, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd 1998, 525. Karitos Panayotis (Charitos Panayotis) navodi sud američkog predsjednika Ruzvelta (Franklin Delano Roosevelt), izrečen tokom "Velikog rata", da bi opstanak ovog carstva u Evropi "značio izdaju civilizacije", kao i izjavu republikanskog senatora Loca da bi to zadržavanje bilo "zlodjelo, prokletstvo za njene podanike i susjede, izvor bolesti i ratova".

89 M. Ekmečić, *Predgovor*, u: V. Popović, *Istočno pitanje*, Beograd 1996, XIII; Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 138. Pošto su u Rusiji boljevici preuzeli vlast u novembru 1917, među dokumentima carskog Ministarstva vanjskih poslova oni su pronašli tajni plan Velikih sila kojim je Osmansko carstvo – trebalo biti raskomadano u korist pobedičkih država nakon rata. Ubrzo su ga objavili. N. G. Kirjev (Николай Григорьевич Киреев) o tome piše: "Ни один историк в мире, даже самый недоброжелательный по отношению к советской власти, не оспаривает две истинны, касающихся отношений в те годы России и Турции. Во-первых, революция в России уберегла Турцию от исполнения договорённостей стран Антанты 1915 г. о разделе Турции, передаче Проливов России. Во-вторых, эта революция превращала Россию в военного союзника перед смертельной угрозой исполнения Севрского "приговора" - территориальных обязательств Турции, содержавшихся в этом мирном договоре" – nav. prema: Н. Г. Киреев, *История Турции XX век*, 133.

90 Prema: *Putevi (ne)razumevanja*, "Republika", br. 368-369, Beograd, 1-30. novembar 2005, 29.

bilo na putu prema Bosni". Po srpskim izvorima mnogi od tih "buntovnika" su uhvaćeni i likvidirani. Izbjeglice sa desne obale Lima su dolaskom u Bosnu i Hercegovinu svjedočile o nedaćama kojima su bile izložene: "ubijali su ih, robili, gulili, a od jednog hadžije oteli su deset hiljada kruna i potom ga ubili". Oko 7.000 lica stiglo je preko Metaljke u Goražde, sa oko 3.000 volova, 1.000 krava i oko 15.000 komada sitne stoke, što je mahom otkupljeno za potrebe vojske. Dolazak muhadžira iz Sandžaka uznemirio je domaće stanovništvo u pograničnim mjestima, naročito nakon njihovih priča o prezivljenim strahotama. Sandžačke izbjeglice su isle u pravcu Foče i Višegrada, odakle su prebacivane u Sarajevo. Dio stanovništva je sa sobom vodio stoku pa je cijeli put do Bosne prelazio pješice. Sabirni centar je bio na Alipašinom Mostu u Sarajevu. Odatle su izbjeglice transportirane u druga, sigurnija mjesta širom Bosne i Hercegovine. Lokalne vlasti su imale dosta problema oko zbrinjavanja izbjeglica pošto se pokazalo da muslimanske porodice "čim se iz bilo kod razloga nadu odvojene od svoje grupe ostaju bespomoćne i padaju sa svim na teret okoline, a da tom prilikom ništa sa svoje strane ne čine da bi ublažile svoju sudbinu". Polovinom septembra 1914. srpske i crnogorske jedinice preći će preko Drine u istočnu Bosnu. Na njihovom udaru naći se brojna bošnjačka naselja u istočnoj Bosni. Crnogorske snage su osvojile Rogaticu, gdje su "pozdravljeni od domaćih pravoslavaca aplauzima, zastavama i cvijećem", dok će bošnjačko stanovništvo, koje se blagovremeno nije povuklo, biti šikanirano. U gradu su, navodi Zijad Šehić, ubijeni kafedžija i jedan nadničar, dok je 70 Bošnjaka u srezu, uzeto za taoce. Na ulicama su Bošnjaci zaustavljeni, otimani su im novac i satovi. Crnogorci su u Rogatici spalili oko 20 kuća sa pratećim zgradama, 20 dućana i džamiju: "Srbijanci i Crnogorci su opljačkali sve što je bilo moguće. Čak su i od domaćeg pravoslavnog stanovništva, pod izgovorom da austrougarski novac više ne vrijedi i stoga mora biti zamijenjen, prikupili novčanice, iznudivši na taj način oko 40.000 kruna. Zbog prodora austrougarskih trupa, znatan dio pravoslavnog stanovništva se priključio srbijanskim i crnogorskim snagama koje su se povlačile, velikim dijelom dobrovoljno. Krajem oktobra srpsko-crnogorska ofanziva u istočnoj Bosni je slomljena.⁹¹

Nakon osmanskog ulaska u rat, osmanski šejhu-l-islam, nominalni vjerski starješina sunitskih muslimana, izdao je u novembru 1914. fetvu o džihadu. Radilo se, u stvari, o pet pitanja na koje je on dao odgovor (fetva). Nalog tih fetvi je u suštini bio taj da je vjerska dužnost muslimana svijeta da se bore protiv sila Antante i njihovih saveznika, a na strani Osmanskog carstva, Njemačke i Austro-Ugarske. Pripadnici uleme po Carstvu raznosili su proglašenja kojima se nalaže svim

⁹¹ G. Šljivo, Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austro-ugarskoj politici i austro-ugarske političke protivmjere, u: *Veleizdajnički proces u Banja Luci*, Banja Luka 1987, 128-131; D. Maliković, *Pokreti trupa i borbe u nekadašnjem Novopazarskom Sandžaku 1914. i 1915. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVII, Prijepolje 1997, 173-174; S. Bandžović, *Sandžak u balkanskim ratovima (1912-1913)*, *Tutinski zbornik*, br. 4, Tutin 2003, 90-102; Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!: Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*, Sarajevo 2007, 95-96.

vjernicima, bili oni osmanski podanici ili ne, da se podignu protiv "grupe ugnjetača koja je nosila ime Trostrukog Antanta..., čija je nacionalna oholost imala za vrhunsko zadovoljstvo porobljavanje hiljada muslimana", i poručuje im se "smatraju za svoju najveću svetu dužnost da stave u službu džihadu i svoje živote i svoj imetak".⁹² Za vođenje "svetog rata" Porta je raspolagala armijom opremljenom i uvježbanom po njemačkim standardima. Berlinska vlada je također poslala i čitavu plejadu svojih vrhunskih oficira koji su postavljeni na čelo različitih osmanskih vojnih korpusa i najvažnijih ministarstava. Osim toga, pod budnim okom Njemačke bila je od avgusta 1914. i osmanska Specijalna organizacija (Teşkilat-ı Mahsusa) od koje su svi zazirali, koja se bavila suzbijanjem nacionalističko-separatističkih pokreta u državi, propagandom, špijunažom i sabotažom. Njen zadatak je bio da, po muslimanskim svijetu, raznosi poziv Porte na "sveti rat".⁹³ Poziv svim muslimanima da sudjeluju u ratu protiv nevjernika unio je "nemir u one francuske i britanske kolonije u kojima je većinom živio islamski svijet". Porta je uputila i štampi proglašenje o "svetom ratu", označen 21. novembrom 1914. godine. Sultan je naredio da se proglašenje raširi u sve muslimanske zemlje. Potpisali su ga tadašnji i predašnji šejhu-l-islam, kao i 24 velika alima. Time je i muslimanima na Balkanu jasno ukazano da je njihovo mjesto na strani Austro-Ugarske.⁹⁴

Nakon "Sarajevskog atentata" - zapleta "lošeg obezbjeđenja i trapave zavjere; spektakla i strahote, kolopleta namjere i slučajnosti" (Robert J. W. Evans), i progona Srba u Bosni i Hercegovini, reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević, kao i neki političari (Sakib Korkut), istupaju protiv takvih postupaka. Čaušević je prvi dana jula uputio apel Bošnjacima, savjetujući "svakom bratu muslimanu, da se kani zadirkivanja i izazivanja, a naročito da se prođe Bogu mrska djela, uništavanja imovine".⁹⁵ Sličnim apelima protiv progona Srba oglašavali su se i

92 P. Dimon-F. Žoržon, *Umiranje jednog carstva*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 749.

93 P. Dimon-F. Žoržon, *Umiranje jednog carstva*, 749.

94 Z. Šehić, *Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878-1918*, 314; F. Karčić, Džihad fetva u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, Sarajevo 2012, 305-317.

95 A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969, 134; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 464. U literaturi se, kao jedan od primjera pozivanja na ostvarivanje ideje tolerancije među ljudima, bez obzira na vjersku ili nacionalnu različitost, navodi i "Proglašenje muslimanima" koji je reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević objavio u listu "Jeni Misbah" 24. jula 1914., na početku "Velikog rata", u atmosferi napetosti u Bosni i Hercegovini, posebno teškog položaja u kome se našlo srpsko stanovništvo nakon "Sarajevskog atentata" i ubistva nadvojvode Franza Ferdinanda. Reis tada poziva bosanskohercegovačke muslimane da budu "obazrivi i promišljeni", da ne čine "nikakvih besposlica", izražavajući uvjerenje da će se "pokazati kao čestiti i pošteni, i da će uložiti sav svoj trud, da svome bližnjem, svome komšiji bez razlike vjere, u ovim ozbiljnijim vremenima u pomoć priskočiti... Mi živimo sa drugim nemuslimanskim građanima u našoj domovini, s kojima smo se izrodili i s kojima ćemo živjeti i umrijeti. Zato ne treba nikad smetnuti sa uma, da bi svaki naš hrđav postupak prema njima mogao donijeti za sobom vrlo ružne posljedice... S toga se treba klonuti svega, što bi ponizilo ugled jednom muslimanu, što bi izazvalo pretpostavljene oblasti, i što bi bilo u stanju pomutiti dobre odnose među nama i našim sugrađanima drugih vjera" – cit. prema: N. Veladžić, *Društveno-politički aspekt djelovanja reisa Džemaludina*

drugi bošnjački politički, kulturni i vjerski predstavnici, "sve dok se to moglo objaviti u raznim novinama koje su po kratkom policijskom postupku iz dana u dan obustavljanje i zabranjivane".⁹⁶ U Bosni i Hercegovini je bila izvršena velika mobilizacija. U "Velikom ratu" se 200.000 vojnika iz Bosni i Hercegovini borilo pod zastavom Austro-Ugarske. Po njima nosi naziv i najpoznatiji marš u ovome ratu: "Bošnjaci dolaze" ("Die Bosniaken kommen"). Dok su oni nemilice ginuli za "cara i kralja", dotle su im "bečki, zagrebački i peštanski purgeri, koji fronta nisu ni vidjeli, aplaudirali i skandirali "Bošnjaci dolaze".⁹⁷ Vojnici iz Bosne i Hercegovine su bili pripadnici najelitnijih trupa carske vojske (K.u.K. Armee), tj. BH regimenti: BH 1. R – sarajevska, BH 2. R - banjalučka, BH 3. R – tuzlanska i BH 4. R – mostarska. Ove regimete dobine su najveći broj odlikovanja u kompletnoj carskoj vojsci. Bošnjaci su ratovali na sva četiri fronta: po Galiciji, na Karpatima, u Srbiji, Albaniji, Soči i Piavi u Italiji i Verdenu u Francuskoj.⁹⁸ Fetva o džihadu proglašena je u decembra 1914. i u Bosni i Hercegovini. To je učinilo vođstvo Islamske zajednice na inicijativu, uz finansiranje i kontrolu austrougarskih vlasti. Svim jedinicama na frontu, u kojima su se nalazili muslimanski vojnici, upućen je, ubrzo, po jedan primjerak fetve.⁹⁹ Pošto su u ratu 1914. Bošnjaci muslimani u jedinicama austrougarske vojske ispoljili "vanrednu lojalnost i patriotizam prema Monarhiji", da bi im se izrazila zahvalnost, donijeta je odluka da im se u samom Beču, izgradi jedna džamija. U ovu akciju se uključio i znatan broj pripadnika "najboljeg sloja bečkog društva".¹⁰⁰ Gradonačelnik Beča dr. Karl Lueger (1844-1910, imenovan gradonačelnikom 1897. godine) u želji da udovolji austrijskim muslimanima darovao je općinsko zemljište na Laarbergu za izgradnju džamije, a car Franjo Josip (Kaiser Franz Joseph I) darovao je 25.000 zlatnih kruna (Goldkrone). Njegov nasljednik car Karlo I je 7. augusta 1918. Odboru za izgradnju džamije u Beču poklonio 30.000 zlatnih kruna. Međutim, kraj svjetskog rata i slom Austro-Ugarske

Čauševića, *Bošnjačka pismohrana*, sv. 10, br. 32-33, Zagreb 2011, 155-156; Opšir. *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*, Sarajevo 2002.

96 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 465.

97 *Isto*, 467.

98 U ratnom muzeju u Beču još stoji 15.000 neriješenih prijedloga za odlikovanje i unapređenje Bošnjaka, kao i prebogata arhiva – vidi: S. Mahmutović, *Pravni položaj muslimana u Austriji s akcentom na bošnjačku populaciju*, <http://www.rijaset.ba/images/stories/GLASNIK/11-12/Pravni%20polozaj%20muslimana%20u%20Austriji.pdf>.

99 Z. Šehić, *Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878-1918*, 314; *Džihad (sveti rat)* "za Evropu", pried. M. Hodžić, "Preporod", br. 4/990, Sarajevo, 15. februar 2013, 57. Fikret Karčić smatra kako ovaj akt nije dao vjerski karakter "Velikom ratu" u Bosni i Hercegovini ali je pokazao kako vjera može biti "korištena za političko-vojnu mobilizaciju stanovništva" – prema: F. Karčić, *Kaiser, baron i džihad*, "Oslobođenje", Sarajevo, 29. septembar 2012, 38; Isti, *Džihad fetva u Bosni i Hercegovini*, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, Sarajevo 2012, 305-317.

100 Z. Šehić, *Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878-1918*, 314. Šehić navodi da su prethodno dešavalo da su vjerski običaji muslimana u austrougarskim jedinicama poštovani u skladu sa zakonskim odredbama. "Dušebržnici" drugih konfesija nisu smjeli muslimane posjećivati u bolnicima ili drugim mjestima, a također ni sahranjivati.

osujetio je taj projekat.¹⁰¹ Mobilizacija i rekvizicija, odlazak mlađih ljudi iz Bosne i Hercegovine na front, epidemije, osjetljivi međunalacionalni odnosi i ratni uticaji na njih, kanalisali su društvena i privredna kretanja. Na prostoru šireg tuzlanskog područja 1914-1918. umrlo je samo od tuberkuloze 8.225 osoba ili 25,78% od ukupnog broja umrlih od te bolesti u Bosni i Hercegovini. Ratne okolnosti su djelovale na nazadovanje u svim sferama života koji je, mada nikad ne staje, bio "podređen frontu".¹⁰²

Izdavanje džihad fetve, kako je u literaturi prisutno tumačenje, osmišljeno je od strane njemačkih stratega, te je proglašenje džihada 1914. označeno kao "sveti rat made in Germany". Projekat se nije završavao samo na izdavanju fetve. Čitavi timovi orijentalista, etnologa, oficira i prevodilaca poslati su sa oružjem, zlatom i propagandnim materijalom u Egipat, na sjever Afrike, obale Crvenog mora, Mesopotamiju, Afganistan, Perziju, Afganistan kako bi pokrenuli muslimanske vladare i narode u rat protiv sila Antante. Njemački zagovornici ove „velike strateške igre“ bili su, međutim, previše idealisti kada je riječ o dometima fetve o džihadu. Smatrali su kako je dovoljno da šejhu-l-islam iz Istanbula ili šijski muftija iz Kerbele izdaju fetvu i da se muslimani automatski počnu ponašati po njenom nalogu. Njemački operativci su se prvo iznenadili kada su za pridobijanje naklonosti lokalnih muslimanskih vođa morali prvo dobro platiti u zlatnicima, a potom kada su izostala masovna previranja muslimana na Istoku. Druga greška njemačkih stratega bila je da nisu uzeli u obzir činjenicu da jednom razbuktali požar džihada više neće moći kontrolirati. To se tokom trajanja svjetskog rata pokazalo nemogućim. Odrazilo se i na međuvjerske odnose u Osmanskom carstvu, pa i samu sigurnost njemačkih vojnika na osmanskim teritorijama. Njih su Osmanlije počele kriviti za ulazak Porte u rat i gubitak teritorija, pa su čak zabilježeni i napada na Nijemce.¹⁰³ Porta je bila prisiljena da, na površini vodi rat protiv neprijatelja, a ispod površine i protiv navodnih prijatelja i neprijatelja.

Osmansko carstvo se, za manje od dvije nedjelje, našlo u ratu na tri fronta – na Kavkazu protiv Rusije, u Mezopotamiji protiv Britanije i u Galipolu protiv združenih francuskih i britanskih snaga. Britanski napad na područje Mezopotamije, u svrhu zaštite naftnih polja koje su Britanci tu posjedovali, označio je početak preplitanja naftne i politike u svjetskoj historiji XX stoljeća. Osmansko carstvo je izdržalo početne silovite nalete protivničkih vojski, nekoliko je puta prešlo i u protuofanzivu, ali više neće doživjeti nijedan dan mira. Osmanskim ulaskom u rat na stranu Centralnih sila najviše se okoristila Njemačka.¹⁰⁴ Porta je

101 S. Mahmutović, *Pravni položaj muslimana u Austriji s akcentom na bošnjačku populaciju*, <http://www.rijaset.ba/images/stories/GLASNIK/11-12/Pravni%20polozaj%20muslimana%20u%20Austriji.pdf>.

102 Opšir. I. Šabotić, *Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Tuzla 2019.

103 F. Karčić, *Kaiser, baron i džihad*, „Oslobodenje“, Sarajevo, 29. septembar 2012, 38.

104 Opšir. F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918*, Düsseldorf 1962. U kasno ljetu 1914, prvi njemački izaslanici krenuli su put Palestine, Irana i Afganistana da u kolonijalnom zaljevu Britanaca sklope saveze sa lokalnim stanovništvom i da ih nahuškaju protiv Londona. Početkom novembra 1914. sa radom je počela Obavještajna

zabranila plovidbu Bosforom i Dardanelama svim ruskim, francuskim i britanskim brodovima. Rusija je polako prestajala biti velesila jer je svoj status održavala ponajviše snabdjevanjem sa zapada i to plovidbom kroz osmanske vode. Uskoro je bila prisiljena i javno priznati da prelazi u defanzivu po pitanju rata s Njemačkom. Njemačkoj strategiji išla je u prilog i činjenica što je Rusija morala otvoriti novi front u ratu s Osmanskim carstvom, što se na području Kavkaza vrlo brzo i dogodilo.¹⁰⁵

Njemački stratezi su osmanskoj vojsci povjerili zadatku da zadrži dio ruske vojske na Kavkaskom frontu. U sukobima sa Rusima ona je doživjela teške udare. Vojnici su umirali zatrpani u snijegu, promrzli, izloženi i čestim epidemijama. Britanci će se, s druge strane, iskrpati u Fag, u Perzijskom zaljevu, i početi da prodiru u Irak, dokopavši se Basre. Proglašenje nezavisnosti Egipta bio je novi udarac osmanskoj strani. U predvečerje izbijanja revolucije i boljševičkog preuzimanja vlasti, ruske carske snage spremale su se za konačni udar na Istanbul. Jedini značajniji osmanski uspjeh, uz ogromne žrtve, biće herojski otpor na Dardanelima. Saveznički zapovjednici su odluku, da se desantom osvoji poluostrvo Galipolje, donijeli nakon niza uzaludnih pokušaja bombardiranja s mora po vanjskim utvrdama koje su štitile ulaz u tjesnac Dardaneli. Snage Antante zaposjele su prije toga neutralno grčko ostrvo Lemnos, koji je trebao poslužiti kao polazište za osvajanje osmanskog teritorija. Winston Čerčil (Winston Churchill), lord britanskog Admiraliteta, smatrajući Galipolje strateški veoma bitnim, odlučio je 1915. poslati veći broj vojnika na to područje. To će se, ubrzo, ispostaviti kao katastrofa. Krajem aprila 1915. otpočeo je saveznički pokušaj probroja na Galipolju, koje kontrolira

centrala Orijenta koju je vodio Max von Oppenheim. Tu su planirani atentati i napadi, pripreman je propagandni materijal i leci, koji su se sastojali od slika da bi ih i nepismene mase mogle razumjeti. Osmanske vlasti su u novemburu 1914. pozvale na džihad. Po njemačkom nalogu izvedeni su brojni atentati i eksplozivni napadi – fitilj je gorio. Do velike eksplozije koja je trebala da zapali britansku imperiju nije došlo. Muslimani nisu htjeli džihad zajedno sa nevjerničkim Nijemcima. Razočarani Oppenheim odlučio je da vrube arapske plemenske vode. Htio je da stekne naklonost Šerifa Huseina, emira Mekke i Medine kao i Hidžaza, jednog od najuticajnijih ljudi na Arapskom poluostrvu. Ako bi on slijedio sultanova poziv na džihad, to bi izazvalo lančanu reakciju. Oppenheim je u proljeće 1915. otišao u Istanbul da bi se sreo sa Huseinovim sinom Fejsalom kojem je izložio svoje planove. Fejsal je od Oppenheima primio poklone, ali nije dao nikakvo čvrsto obećanje. Husein je i sa Britancima vodio pregovore koji su imali strategiju sličnu njemačkoj. Njihov cilj bio je slabljenje njemačko-osmanskog saveza i podsticanje Arapa na antiosmanski ustanak. Oppenheimov konkurent bio je Thomas Edward Lawrence, poznat kao Lorens od Arabije. Od decembra 1914. on je radio u uredu britanske tajne službe u Kairu. Britanci su Huseinu ponudili nezavisnost od Osmanlija i titulu "kralj Arabije", uz obećanje vojne pomoći. Oppenheim je sa koferima, punim propagandnog materijala i novca, u ljeto 1915. putovao Arapskim poluostrvom da nahuška mase. Ali i Britanci su radili punom parom. Fejsal je, na kraju, ukazao povjerenje Britancima: 24. oktobra 1915, Henry McMahon, britanski visoki predstavnik u Kairu, napismeno je zagarantirao Huseinu britansku pomoći pri arapskim nastojanjima za nezavisnost. Husein je u ljeto 1916. pozvao na borbu protiv Osmanlija – prema: J. Lutteroth- F. Krings, "Džihad" za njemačkog cara, http://www.saff.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=763:dihad-za-njemakog-cara&catid=62:svijet&Itemid=82.

¹⁰⁵ Ulazak Turske u Prvi svjetski rat, <http://povijest.net/v5/20-stoljece/1-svjetski-rat/2010/ulazak-turske-u-prvi-svjetski-rat/>.

prilaz Crnom i Egejskom moru, planiran da bude uvod u zauzimanje Istanbula i ponovno otvaranje rute za opskrbu Rusije, kao i da se "potaknu kolebljivci u istočnoj Europi na suzdržavanje od saveza s Njemačkom. Francuzi su bili prvi koji su sugerirali pokretanje akcije na ovom ratištu ekspedicijom do Soluna, na pročelju Egejskog mora, kako bi zajedno s Rumunjskom i Bugarskom udarili na Austro-Ugarsku".¹⁰⁶ Snage Antante su mahom bile trupe Britanskog carstva izvan Engleske (Irska, Australija i Novi Zeland) koje su činili dobrovoljci i neredovna vojska. Australijski i novozelandski armijski korpus skraćeno je nazvan ANZAC. Stjenovit teren Galipolja nije se pokazao pogodnim za proboj, a i osmanski otpor, pod zapovjedništvom Mustafe Kemala (kasnijeg predsjednika Republike Turske - Kemala Atatürka), bio je neočekivano snažan. Mustafa Kemal je, u bici na Galipolju (tur. Çanakkale Savaşı), u borbi za vis Čunuk bair, izdao naređenje vojnicima 57 regimente: "Ja očekujem da bi svaki od vas radije umro nego ponovio sramotnu priču iz balkanskih ratova".¹⁰⁷ Balkanski ratovi su u osmanskoj svijesti ostavili dubokog traga kao izraz nemoći da se zaštiti teritorija i stanovništvo. Osmanske snage su zadržale svoje pozicije na visu Čunuk bair što će se pokazati presudnim za zastavljanje ofanzivnog savezničkog prodora.¹⁰⁸

Ljeto 1915. obilježile su nove akcije, puškaranja, napadi granatama i bolesti kod Dardanela. Zbog nestašice vode bilo je teško održavati higijenu, te su "buknule razne bolesti, zbog nedostatka imuniteta mnogo više kod Turaka nego kod saveznika". "Pakao kod Dardanela" ostaće zabilježen kao jedna od najskuplje plaćenih epizoda svjetskog rata: od aprila 1915. do januara 1916, prema nekim navodima, više je od 200.000 ubijenih ili ranjenih na strani Antante, a 120.000 žrtva na protivničkoj strani.¹⁰⁹ Saveznici su, svjesni neuspjeha operacije, u decembru 1915. započeli sa povlačenjem koje je okončano početkom januara naredne godine. U Australiji i Novom Zelandu, odakle je bio znatan broj vojnika, galipolska tragedija će sloviti kao nacionalna trauma.¹¹⁰

Krajem 1915. i početkom 1916. Austro-Ugarska je uspostavila okupacione režime u glavnim dijelovima Srbije i u Crnoj Gori. Iz Južne Srbije i dijelova Crne Gore javljano je da muslimanski živalj iskazuje prijateljski stav.¹¹¹ U Novi Pazar

106 M. M. Evans, *Bitke I. svjetskog rata*, http://seminarskirad.biz/seminarski/martin%20marix%20evans-bitke_i_svjetskog_rata.pdf.

107 F. Karčić, *Balkanski ratovi 100 godina poslije*, „Oslobodenje“, Sarajevo, 13. oktobar 2012, 37.

108 Prema nekim navodima u osmansko-britanskom sukobu na Galipolju (Çanakkale) učestvovalo je i oko 50.000 osmanskih vojnika, porijeklom iz Sandžaka i Bosne i Hercegovine - opšir. *Glas islama*, br. 21, Novi Pazar, avgust 1998.

109 P. Dimon-F. Žoržon, *Umiranje jednog carstva (1908-1923)*, 750-751. Martin Marix Evans, pak, navodi da su saveznici "izgubili oko 252.000 ljudi, a Turci vjerojatno još 50.000 više" – prema: M. M. Evans, *Bitke I. svjetskog rata*, http://seminarskirad.biz/seminarski/martin%20marix%20evans-bitke_i_svjetskog_rata.pdf.

110 Bitka kod Galipolja, koju u Turskoj nazivaju Bitka kod Çanakkale (Çanakkale Savaşı), te *Dardanelles Campaign* ("Dardanelski pohod"), prema američkim izvorima, u Australiji i na Novom Zelandu predstavlja simbol velikog i nepotrebnog stradanja te se 25. april svake godine obilježava kao "Anzac Day" u spomen na žrtve Galipolja.

111 U mnogim internim administrativnim i objavljenim izvještajima ova uspješna okupacija je 30

je 21. novembra ušla Deseta austrougarska brigada i dijelovi Alpskog korpusa. Roda Roda, aktivni romanopisac na habzburškom propagandnom frontu, opisao je ulazak u ovaj grad: "Treba vidjeti ove Muslimane. Stotine njih je dotrečalo i neumorno su vikali "Živio".¹¹² Brojni muslimanski uglednici u Sandžaku dobili su docnije zahvalnicu ili "belobende Anerkennung" u ime vojnih vlasti. Uključivanje u dobrovoljačke jedinice austrougarske vojske odnosilo se isključivo na muslimane iz Srbije i Crne Gore. Još u ranoj fazi rata, načelnik generalštaba Hecendorf (Franz Conrad von Hötzendorf) je smatrao da je uključivanje muslimanskih dobrovoljaca "poželjno i mora se svakako promovisati".¹¹³ Vlasti su isticale da je Porta u savezu s Austro-Ugarskom, da svi Bošnjaci koji žele imaju pravo opcije za Osmansko carstvo, ili da se jave u austrougarsku vojsku.¹¹⁴ U Novom Pazaru se u dobrovoljce prijavilo preko 300, dok je u deževskom srežu 1916. mobilizirano oko 2.000 Bošnjaka.¹¹⁵ Iz rožajskog kraja oko 500 đurumlja poslato je na Karpate. Mali se broj vratio kućama. Iz pešterskog sela Kladnice u đurumlije je otislo 160 ljudi.¹¹⁶

sprovedena uz podršku domaće muslimanske populacije. Među prvim akcijama bilo je puštanje srpskih ratnih zarobljenika - muslimana – vidi: T. Scheer, Habsburška okupaciona politika prema crnogorskim Albancima, Muslimanima i Turcima tokom Prvog svjetskog rata, u: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, 94.

112 T. Scheer, *Habsburška okupaciona politika prema crnogorskim Albancima, Muslimanima i Turcima tokom Prvog svjetskog rata*, 98; D. Maliković, *Pokreti trupa i borbe u nekadašnjem Novopazarskom Sandžaku 1914. i 1915. godine*, 178-179. Nakon uspostave nove lokalne uprave u Novom Pazaru upućen je telegram zahvalnosti caru Franju u Beč, odakle je 1. decembra 1915. stigao odgovor: "Primilo je premilostivo, sa velikim zadovoljstvom, poklonstvo i pozdrav muslimanskog općinskog zastupstva Novopazarskog na znanje i izradilo da se saopći Njegova previšnja hvala i pozdrav teško kušenom i hrabrom muslimanskom pučanstvu koje sada pod zaštitom savezničke vojske stoji".

113 T. Šer, Opšte i posebne karakteristike habsburških okupacionih režima tokom Prvog svetskog rata (sa posebnim osvrtom na Srbiju), u: *Prvi svetski rat, Srbija, Balkan i velike sile*, Beograd 2015, 354-356. Regрутiranje okupiranog stanovništva za sopstvene vojne ciljeve, naročito u svojstvu vojnika, bilo je kršenje Haške konvencije. Austrougarski izvještaji govore o planiranih 10.000 vojnika muslimana iz Novog Pazara, Prijepolja i Pljevalja. Najmanje njih 3.000 borilo se u Galiciji ili su bili regрутirani u kraljevske i carske bošnjačke pukove – vidi: T. Scheer, *Habsburška okupaciona politika prema crnogorskim Albancima, Muslimanima i Turcima tokom Prvog svjetskog rata*, 102-103.

114 *Novovaraški kraj kroz istoriju*, Nova Varoš 1991, 218.

115 Dobrovoljci, nazvani "đurumlje" (tur. gönnullü – dobrovoljac), pozvani su da pomognu Osmanskom carstvu u borbi protiv Rusije. Bošnjaci - dobrovoljci nosili su austrougarsku uniformu, na rukavu su imali zelenu traku sa mjesecom i zvijezdom. Većina njih je upućena na Galičijski front, preko Kosovske Mitrovice, Skoplja, Niša i Beograda. Manji dio je upućen u Arabiju. Kako odziv nije bio dovoljno masovan 1917. vršene su u Sandžaku nove, prisilne mobilizacije. Vlasti su, na osnovu opštinskih popisnih knjiga, sastavljeni spiskove. U novopazarskom kraju je, uz pomoć lokalnih organa vlasti, prikupljeno oko 2.000 ljudi. Naime, nakon podjele poziva licima koja su se trebala odazvati mobilizaciji, oni bogatiji su se obratili siromašnijim građanima, da ih, uz novčanu nadoknadu zamijene i odu umjesto njih. Kada je došao dan da se iz Novog Pazara ode u kasarnu u Kosovskoj Mitrovici, tamo su pošli oni koji su dobili pozive, kao i oni koji su ih trebali zamijeniti. U Kosovskoj Mitrovici je izvršena prozivka mobiliziranih. Prethodno je bilo dogovorenno da se prilikom prozivke stvarno mobiliziranih jave lica koja su ih trebala zamijeniti, dok bi se ovi prvi vratili svojim kućama. Uz pomoć lokalnih saradnika austrougarske vlasti su otkrile ovu "varku", pa su mobilizirali i jedne i druge. U dva posebna transporta, 7. jula 1917, preko Skoplja, upućeni su u Istanbul.

116 S. Selimović, Neke karakteristike porekla i migracione dinamike stanovništva na području

Dobar dio njih u dobrovoljce je privukla propaganda, to što se Osmansko carstvo borilo na strani Centralnih sila.¹¹⁷

Stanovništvo je u Sandžaku mučno preživljavalo rat. Zabilježeni su i slučajevi smrti zbog gladi. Žito se teško nabavljalо.¹¹⁸ O prilikama u rožajskom kraju svjedočio je svojedobno 115-godišnji Delija Kalač: "U Kalačima se tri godine nije ni mjesilo ni jelo hljeba. Jeli smo hrastovu i bukovu koru, a kad ni toga nije bilo-pilotinu. Ljeskovu resu smo kuhali i pripremali kao kačamak".¹¹⁹ Stanovništvo je u novovaroškom kraju, čim bi snijeg okopnio, obilazilo potoke, urvine i skladove između njiva i bralo zelje, koprive i razno korjenje. Cerovu ili klenovu koru su žene tukle u stupi i miješale sa šakom brašna i kopriva, pa od te mješavine pravile jelo. Na takvu ishranu išle su i bolesti. Najteža je bila epidemija groznice "španjolke".¹²⁰ U pet parohija prijepoljskog sreza od "španske groznice" umrlo je 213, od tifusa 624 i "suve jevtike" 200 lica. U "velikom pomoru" mrtve često nije imao ko da

Sjenice, *Novopazarski zbornik*, br. 24, Novi Pazar 2000, 135. Nakon "Velikog rata", vratio se svojim kućama tek svaki deseti.

117 U Novom Pazaru je nakon odlaska Bošnjaka u đurumlije bila "retkost videti mladog, zdravog i sposobnog čoveka". Jedan od đurumlija iz dugopoljskog kraja bio je i Hazbo Bešić koji je docnije kazivao o svom ratovanju: "U Dugoj Poljani organi opštinskih vlasti rekli su nam da idemo u Istanbul. Kao nepismeni i neprosvećeni mladići, mi nismo znali ni gde idemo, ali je naš san bio Istanbul. Za mnoge je to bio put bez povratka. Tek kad smo došli na stanicu u Novi Sad saznali smo da smo prevareni, umesto Istanbula doznali smo da nas transportuju u Poljsku na front Galicije. Kad smo stigli u Poljsku odmah su nas prihvatali turski oficiri. Komanda i sve ostalo bilo je na turskom jeziku, od koga mi nismo znali ni reči. Određeno vreme imali smo vojnu obuku, a naučili smo i nekoliko reči turskog jezika. Kasnije smo davali zajedničke straže gde se pokazalo da su Bošnjaci mnogo čvršći i disciplinovaniji od Turaka. Dugo vremena nismo videli hleb, pa smo se najviše hranili krompirom i nekom "aleman čorbon" (nemačka čorba). Na bojištima Galicije dugopoljske đurumlije pokazali su veliku hrabrost ali je izginuo veliki broj jer su Rusi bili mnogo bolje vojno obučeni i opremljeni. Ja sam jedan od malog broja onih koji su ostali živi" – vidi: F. Sebečevac, *Duga Poljana i okolina*, 69-70; upor. S. Selimović, *Kladnica-stanovništvo*, 125. U Anadoliji je, nakon završetka rata, ostao da živi i dio onih vojnika-đurumlija ("galijana"), koji su 1916. i 1917. bili mobilizirani u Sandžaku i borili se u Galiciji; opšir. *Novi Pazar i okolina*, Beograd 1969, 283-285; V. Brašanac, *Političke, ekonomski i prosvetne prilike u Prijevalskom kraju za vreme austrougarske okupacije*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XV, Prijevalje 1993, 196-197.

118 M. Radović, *Esfendijina sećanja i kazivanja*, Novi Pazar 1998, 160. Istraživanje prošlosti ukazuje na varijacije društva, načine organiziranja života, strategije preživljavanja, razmišljanja, na nizove shvatanja ispravnog i pogrešnog. Heterogeni slojevi stanovništva nemaju istu sposobnost brzog orijentiranja i reorganiziranja. Sistematisirana znanja pokazuju ljudski interes da se teška vremena prežive sa što manje posljedica. Uvijek je tek mali dio masa svih profila agilan, bori se i postiže promjenu svog položaja ili opštег stanja, dok drugi dio stoji po strani društvenog života, prepustajući se stihiji trajanja. Relacije tih dijelova društva, koje nije lako utvrditi, mijenjaju se nekad postupno, nekad brzo – vidi: R. Lovrenčić, Stvarni ili izmišljeni čovjek u historiografiji, *Pro tempore*, br. 10-11, Zagreb 2016, 409-410.

119 „Oslobodenje“, Sarajevo, 8. februar 1991.

120 *Novovaroški kraj kroz istoriju*, 225. Tokom perioda pandemije 1918. procenjuje se da je virus "španskog gripe" inficirao u svijetu oko 500 miliona ljudi, a da je od posljedica umrlo između 20 i 100 miliona. U poređenju sa brojem žrtava ratnih dejstava 1914-1918, koje iznose 17-20 miliona ljudi, biološki agens se pokazao "višestruko efikasnijim ubicom"; opšir. J. M. Barry, *The Great Influenza: The Epic Story of the Deadliest Plague In History*, New York 2004.

pokopa. U Babinama su bili angažirani muhadžiri sa Šerbetovca da sahranjuju mrtve pošto više nije bilo odraslih stanovnika.¹²¹

Etnički animoziteti često su uticali na sukobe tokom rata. Od Irske do Urala, "nacionalnost je postala izvor kolektivnog djelovanja i nasilja u zajednici".¹²² U pogledu "jermenskog problema", iskazanog u prvim godinama "Velikog rata", čije je brutalno "rješenje" vezano za mjere osmanskih vlasti, uzroci se, prema navodima nekih autora, nisu mogli tražiti samo na njihovoj strani.¹²³ Rusija se još od kraja XIX stoljeća bila proglašila zaštitnikom Jermenima, naoružavajući i ohrabrujući njihove separatističke pokrete. Tokom "Velikog rata" oni su se našli pod udarom sličnog ciklusa ruskih provokacija i osmanskih odmazdi. Osmanska vojska je, prema nekim navodima u literaturi na ruskom jeziku, na Kavkazu "потерпев сокрушительное поражение (потери составили 70.000 человек из 90.000)", bili vyнуждены отступить. Отступающие турецкие войска обрушили всю злость от поражения на христианское население прифронтовых районов, вырезая на своем пути армян, ассирийцев, греков. Одновременно по всей стране продолжались аресты видных армян, нападения на армянские деревни".¹²⁴ Ubistva i stradanja Jermenima su se mahom dešavala u udaljenim oblastima istočne Anadolije i Sirije, gdje su oni umirali i od žedi, tjelesne iscrpljenosti, kao i od ruku kurdskega bandita, tradicionalnih jermenskih neprijatelja. Znatan broj osmanskih oficira protestirao je zbog stradanja Jermenima, neki su zato i strijeljani - kao "издajnici domovine".¹²⁵ Vlade Francuske, Velike Britanije i Rusije su ipak krajem maja 1915. objavile deklaraciju u kojoj su Porti objavili da će za "zločine Turske protiv čovječanstva i

121 J. Brašanac, *Učešće u srpskoj vojsci i pomori stanovništva prijepoljskog kraja u periodu 1912-1918. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XIV, Prijepolje 1992, 200-201.

122 Dijelom su te sukobe podsticale sve zaraćene strane da bi oslabile svoje protivnike potpirujući otpor kod etničkih manjina – vidi: J. Sheehan, *Rat posle rata*, Peščanik.net, 12. novembar 2018, <https://pescanik.net/rat-posle-rata/>.

123 Tokom "Velikog rata" došlo je do pobune Jermenima u Osmanskom carstvu. U sukobima je nastradao veliki broj Jermenima ali i muslimana, kao i od gladi, bijede i bolesti. Jermenski ustanici su ubijali muslimane u gradovima Arzejan, Bajbut, Turjan, Arzerum. Preko dvije trećine muslimana progzano je ili ubijeno u Jerevanu. Jermenii su bili izloženi također masovnim ubijanjima i progonima. Stradalo ih je nekoliko stotina hiljada, oko 200.000 jermenskih izbjeglica nastanilo se u Siriji. Precizni podaci o broju ubijenih Jermenima su diskabilni. Malo ih je preostalo u istočnim provincijama osmanske države, koje danas sačinjavaju istočne i jugoistočne provincije Turske. Prema podacima jermenske crkve broj Jermenima u osmanskoj državi prije 1915. iznosio je 2.100.000, a prema nekim turskim izvorima imalo ih je 1.300.000. Mehmed Necef prenosi da je Hikmet Bayur naveo u knjizi *Türk inkilap tarihi (Historija turske revolucije)* kako je 1914-1918., stradalo 800.000 Jermenima i 200.000 Grka "kao rezultat ubistava i deportacija ili u radnim logorima". Neovisno o preciznosti ovih brojeva "malo je sumnje da je veliki broj ubijen ili umro zbog maltretiranja, iscrpljenosti radom, gladi, bolesti, starosti i vremenski nepogodnih uvjeta za vrijeme deportacije" - upor. S. Abedpour, Masovno stradanje Ermena 1915. godine, *Znakovi vremena*, br. 37, Sarajevo 2007, 156-157; M. Necef, Turska medijska debata o masakru nad Armenima, u: *Genocid: slučajevi, poređenja i savremene rasprave*, Sarajevo 2007, 256-257; V. Dimitrijević, *Strahovlada: ogled o ljudskim pravima i državnom teroru*, Beograd 2016, 135; S. Hasanagić, *Suština jermenskog pitanja*, Brčko 2019, 21.

124 Opšir. Геноцид армян и русская публицистика. Сборник, Москва 1997.

125 T. Rajs, *Orijentalista: rešavanje misterije jednog neobičnog i opasnog života*, Beograd 2006, 121-122.

civilizacije”, smatrati odgovornim članove osmanske vlade i njihove agente koji su učestvovali u akcijama protiv Jermena. Stradanja Jermena bila su povod jednoj od prvi masovnih humanitarnih akcija. Američki kongres zvanično je posvetio jednu nedjelju godišnje kao “Dan pomoći Bliskom istoku”. Tokom 1915. prikupljeno je šest miliona dolara, dok je godinu dana poslije čak dvadeset miliona dolara donirano u ove svrhe.¹²⁶ Osmanska vlast je 1916. izašla sa detaljnim diplomatskim izvještajem, u namjeri da objasni velike antijermenske akcije, predstavljajući ih kao “odbrambene” mjere uperene protiv unutrašnje pobune.¹²⁷ Jedan od osmanskih argumenata u raspravama bio je i taj da je, i pored slučajeva hapšenja, ostalo sačuvano urbano, jermensko stanovništvo u Istanbulu. Jermenske zajednice nisu bile jedine koje su masovno stradale. U proljeće 1915. ruske snage koje su doprle do oblasti jezera Van, vodile su sa sobom bataljone dobrovoljaca – Jermena sa Kavkaza i iz osmanske države. Osmanske snage nisu mogle odbiti njihove napade prije početka jula mjeseca. Do tada je, međutim, pogubljeno ili prognano na desetine hiljada muslimana. Isti scenario se ponovio i nekoliko mjeseci docnije, kada su Rusi zauzeli u februaru 1916. Erzurum, kao i dobar dio istočne Anadolije, dopirući do Muka na jugu, a na sjeveru do Trabzona i Erzindžana. Muslimansko stanovništvo je platilo danak zbog osmansko-jermenskog sukoba Poratne statistike su pokazale da je svaka od provincija koje su bile pod ruskom okupacijom i izložene jermenskim udarima, bilježila značajan pad stanovnika – radilo se o više stotina hiljada lica – veliki dio njih je stradao u “masakrima koje je počinio neprijatelj”.¹²⁸

Poboljšanje kvaliteta života civila ima centralno mjesto u objašnjenju pobjede Saveznika 1918. godine. Veza između kvaliteta života civila i morala vojnika je direktna. Kad je Bugarska krajem 1918. kapitulirala, presječen je koridor koji je povezivao Njemačku, Austro-Ugarsku i Osmansko carstvo. Bilo je jasno da će Porta tražiti primirje, odnosno da mora kapitulirati. Za poraz su okrivljene neke izbjegle vođe mladoturskog pokreta, pa su, u odsustvu, osuđene na smrt.¹²⁹ Sporazum o prekidu vatre između Osmanskog carstva i Velike Britanije, kao

126 Izvještaji i svjedočenja o jeremenskom stradanju dolazila su od misionara, primarno američkih, kao i od brojnih diplomata. Čerčil je docnije zapisao da je “armenski narod izšao iz Velikog rata rasijan, iskorijenjen u mnogim oblastima i smanjen zbog masakra, ratnih gubitaka i prisilnih deportacija – prema: N. Andelić, *Kratka povijest ljudskih prava*, Sarajevo 2008, 149-150; opšir. A. Asman, *Oblici zaborava*, Beograd 2018.

127 T. Rajš, *Orijentalista: rešavanje misterije jednog neobičnog i opasnog života*, 121-122.

128 P. Dimon-F. Žoržon, *Umiranje jednog carstva (1908-1923)*, 753.

129 Odlukom prijekog suda u Istanbulu 1919., na smrt je osuđen “trijumvirat paša” režima mladoturaka: veliki vezir Mehmed Talat i ministri rata i mornarice, Ismail Enver i Ahmed Džemal, dužnosnici Komiteta jedinstva i progrusa, optuženih, između ostalog, nakon britanskih diplomatskih pritisaka, i za stradanje Jermena (za „deportaciju i masakr“). Oni su, dvije-tri godine potom, izgubili život u emigraciji, pod različitim okolnostima. Osmanska država, kaže Mark Mazower, “nije bila totalitarna država sa jasnim komandnim lancem. Državni činovnici su se u mnogim stvarima oslanjali na lokalne viđenje ljudi, plemenske poglavare i hajduke. Sama vlada je bila u rukama trijumvirata koji je odgovarao partiji – Komitetu jedinstva i progrusa – kojoj nisu bili strani mračniji aspekti politike” – prema: M. Mazower, *Kratki rezovi*, Peščanik.net, 7. april 2010, <https://pescanik.net/kratki-rezovi-3/>.

predstavnika Antante, potpisani su 30. oktobra 1918. u luci Mudros na egejskom ostrvu Lemnos. On je zapravo bio osmanska kapitulacija.¹³⁰ Kraj rata u docnjoj turskoj historiografiji objašnjen je uprošćeno: "Nismo mi izgubili rat, već naši saveznici". Vojska je morala da prihvati poraz, jer su prijatelji izgubili – to je "bio veoma čest argument" (B. Bilmez).¹³¹ Osmanlije su se 1918. obavezale predati garnizone u Hidžazu, Jemenu, Siriji, Mesopotamiji, Tripolitaniji i Kirenaiki. Antanti je dozvoljeno da zauzme Dardanele, Bosfor, Batumi, tunele u masivu Taurus. Njene snage su dobile i dozvolu da, u slučaju nereda, okupiraju "šest jermenskih vilajeta" u Anadoliji, kao i pravo da, prema potrebi, zauzmu bilo koju stratešku tačku. Osmanska vojska je demobilizirana, a osmanske luke, pruge i svi strateški objekti, predati su na korišćenje jedinicama Antante. Započeo je grabež sila pobjednica nad ostacima nekada moćne države.¹³² One su ignorirale ekumensko nasljeđe kasnog Osmanskog carstva. Umjesto toga, senzacionalistički su isticali njegove mane i odlučili da ga podijele.¹³³ Prisiljeno da pristane na okupaciju, ono je zapravo "prestalo da postoji", mada je na papiru, očuvan privid nezavisne države. Glavnu riječ vodila je okupaciona vlast. Krajem 1918. Istanbul su okupirali su francuski i britanski vojnici. Ubrzo su stigli i Italijani. Grad je podijeljen na tri administrativne zone. Tokom "Velikog rata" muslimanska populacija u Carstvu pretrpjela je zнатne gubitke, nastrandalo je između 1,2 i 2 miliona muslimana.¹³⁴

Mladoturska revolucija iz 1908., sa obećanjima o ustavu i "osmanizmu", nije ispunila svoje ciljeve. Gorke nedaće "Velikog rata" i poratni događaji iza njega zapečatili su sudbinu osmanskog oblika pluralne koegzistencije.¹³⁵ Ugovorom u Sevru, potписанom 20. avgusta 1920. u predgrađu Pariza, osmanskoj državi, koja je trebala ostati bez velikog dijela svoje teritorije, izdiktirani su uslovi mira koji su označili "krah osmanskog upravljanja državom". Bilo je predviđeno, uz reparacije i niz drugih nepovoljnih odredbi, da se ova država odrekne prava nad arapskim zemljama i sjevernom Afrikom. Planirana je uspostava nezavisne Jermenije, autonomnog Kurdistana, da se Grčkoj pripoji istočna Trakija, zapadna

130 D. Tanasković, Turska i Prvi svetski rat, *Diplomatija i bezbednost*, br. 2, Beograd 2018, 41.

131 Različita tumačenja rata, <http://www.dw.de/razli%C4%8Dita-tuma%C4%8Denja-rata/a-17481526>.

132 Porazom Osmanlija i Nijemaca 1918., evropske imperialističke sile su preuzele osmansku ulogu na Bliskom istoku. Arapi su se našli podijeljeni u nove države pod britanskim i francuskim vodstvom. Nove granice su se brzo pokazale prilično elastičnim, zahvaljujući čemu su poslije uslijedili brojni sukobi. Kurdi, podijeljeni između Turske, Irana, Iraka i Sirije, u XX stoljeću borili su se protiv vlasti tih država, sve u želji da ostvare svoja kulturna i politička prava – prema: Z. Bertović Skračić, *Turci obilježili povijest: kako je Osmansko carstvo uništilo 20. stoljeće*, <http://www.express.hr/brifing/kako-je-osmansko-carstvo-unistilo-20-stoljece-692#>.

133 U. Makdisi, *Kosmopolitske Osmanlije*, Peščanik.net, 19. decembar 2019, <https://pescanik.net/kosmopolitske-osmanlije/>. Britanski admiral Kaltorp, zadužen za njegovu političku i administrativnu kontrolu, imao je "čvrst stav da ni prema jednom Turčinu ne treba pokazati simpatije. Svaka razmjena ljubaznosti i uvidavnosti strogo je zabranjena".

134 S. Abedpour, *Masovno stradanje Ermena 1915. godine*, 156-157.

135 B. Braude-B. Lewis, *Uvod*, u: *Kršćani i jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*, 68.

anadolska obala sa centrom u Izmiru i ostrva Imroz, Tenedos i Dodekanez.¹³⁶ Arnold Tojnbi (Arnold Toynbee), britanski historičar, ugovor iz Sevra opisao je kao "katastrofalni diplomatski neupsjeh, pošto je u potpunosti ignorisao stanovište jedne od budućih potpisnica".¹³⁷ Osmansko carstvo je bilo obavezno da preda ratnu flotu pobjednicima, da svede svoju vojsku na 50.000 ljudi. Ono bi se možda izborilo za povoljnije rješenje, da ga "jermenski problem" nije lišio podrške potencijalnog saveznika na Versajskoj konferenciji – SAD. Osmanski predstavnici na Versajskoj konferenciji nisu prihvatali krivicu za progon Jermenja, ali su njihovo ponašanje savezničke sile tumačile kao znak slabosti. Umjesto da postignu dogovor sa osmanskim vlastima i inauguiraju neku vrstu ustavne monarhije prozapadne orijentacije – Saveznici su ponižavali Osmanlije, dozvoljavajući Grcima da okupiraju dijelove Osmanskog carstva, u težnji da uspostave Helensko carstvo u aleksandrovskom stilu.¹³⁸

Etnicitet je kroz religiju, jezik, običaje oduvijek pratio ljude. S rastom nacionalizma je pridobio novo značenje i važnost.¹³⁹ Osnovni sistem međunarodne zaštite manjina, uspostavljen u pogledu nekih zemalja u XIX stoljeću na osnovama sporazuma za koje su garanti bile velike sile, pružao je prividnu sigurnost manjinama koje su živjele u državama ograničenim obavezama koje su proistecale iz tih sporazuma. Sistem je posebno kritiziran zbog nedosljednosti i nedostatka nadzornog mehanizma koji bi provjeravao da li se odredbe ugovora doista i primjenjuju. Međunarodna zaštita manjina nije do 1914. predstavljala opštu ustanovu, već individualne slučajeve proizile iz nastanka novih država, odnosno teritorijalnog prekomponiranja.¹⁴⁰

136 A. Muharemi, *Turska: uvod u povijest, unutarnju i vanjsku politiku*, Zagreb 2012, 260-261; M. Kampanini, *Istorija Srednjeg istoka (1798–2006)*, Beograd 2011, 134-135. Patrijaršija u Istanbulu je, po naredbi grčkih političara, prekinula odnose sa osmanskim vladom i izbacila turski jezik iz grčkih škola. Vaseljenski patrijarh se, umjesto osmanskim, okretao britanskim okupacionim vlastima u vezi s rješavanjem civilnih pitanja. Mitropolit Dorotej, vršilac dužnosti patrijarha, posjetio je Zapadnu Evropu 1920., vršeći propagandu u korist grčke stvari. On je čak sugerirao velikim silama ideju o likvidaciji osmanske uprave. Krajem novembra 1921. za carigradskog patrijarha izabran je atinski mitropolit Meletije koji se tada nalazio u Americi. Osmanske vlasti su imale informacije da on dolazi sa potporom Britanaca i da će proglašiti Vizantijsko carstvo. Meletije nije priznat, niti je Patrijaršija tražila njegovo priznanje od osmanskih vlasti kako je inače bilo uobičajeno – vidi: R. Radić, *Kalendarsko pitanje*, Peščanik.net, 5. januar 2011, <https://pescanik.net/kalendarsko-pitanje>.

137 F. Karčić, *Dva fantomska sporazuma*, "Oslobodenje", Sarajevo, 22. avgust 2015, 27. Protiv takvog nepravednog mira", napisao je 1924. hrvatski političar Stjepan Radić, "digao se turski narod tako jednodušno, tako požrtvovno, tako neustrašivo... da je što oružjem što diplomacijom Englesku maknuo sa Kavkaza, iz Carigrada i sa Dardanelama, Italiju i Francusku iz južne Male Azije, a grčku vojsku da je raztepao i gotovo u more natjerao [...] Još su veći turski uspjesi u tom, što su zapadne velevlasti bile prisiljene mirom u Lozani priznati podpunu vanjsku i unutrašnju suverenost turske države i turskog naroda" – prema: A. Vlašić, *Hırvatistan Kaynaklarına Göre Mustafa Kemal Atatürk Ve Kurtuluş Savaşı*, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33(96), Ankara 2017; 56, nap. 31.

138 T. Rajc, *Orijentalista: rešavanje misterije jednog neobičnog i opasnog života*, 123.

139 A. Bell-Fialkoff, *Ethnic Cleansing*, London 1996, 60; opšir. vidi: V. Petrović, *Etničko čišćenje: geneza koncepta*, Beograd 2019.

140 Upor. V. Degan, Zaštita manjina na Balkanu putem međunarodnih ugovora, *Pregled*, br. 10, Sarajevo 1974, 1005-1009; M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, I, Beograd 1954, 424-425; *Prava pripadnika etničkih, verskih i jezičkih manjina*, Beograd 2001, 31.

Princip prava i pravičnosti za „sve narode“ svijeta prvi put je javno istaknut u januaru 1918. u govoru američkog predsjednika Vudroa Vilsona (Thomas Woodrow Wilson) pred Kongresom SAD. On je nabrojao 14 uslova, u historiografiji poznatih pod nazivom „14 tačaka“, koji je trebalo da predstavljaju program svjetskog mira. Vilsonov program je podrazumijevao postojanje jednog „opštег međunarodnog udruženja“ koje bi garantiralo političku nezavisnost, teritorijalni integritet i ravnopravnost malih i velikih država. Ove ideje bile su u suprotnosti sa principima sigurnosti, moći, uticaja i traženja ravnoteže snaga, manje ili više uspješnim, koje su evropske sile stoljećima primjenjivale u vođenju svoje politike. Vilson je olicavao, na svoj način, snagu jedne nove države na međunarodnoj sceni, baziranu na njenoj geografskoj poziciji, ekonomskom i finansijskom razvoju i šarolikom sastavu stanovništva. Vilsonovih 14 tačaka poslužilo je kao osnova za potpisivanje primirja sa Njemačkom i za početak u januaru 1919. Konferencije mira u Parizu. Prvi put u historiji, o mirovnom ugovoru su diskutirale samo sile pobjednice, a rješenja su saopštena pobjeđenima kako bi ih usvojili ili odbacili u cijelini. Mir je diktiran pobjeđenima. Odredbe mirovnih ugovora u Parizu 1919. nosile su klicu budućih sukoba, nisu uspjele približiti suprotnosti pobjednika i poraženih.¹⁴¹ Pobjedničke sile su govorile o “ratu nametnutom agresijom Njemačke i njenih saveznika”. Pobjeda je, i pored velikih principa 14 tačaka, prvenstveno pripadala velikim silama. Osnovni problem je i dalje ostao ostvarivanje ideale pravde i pravednosti u svijetu u kome se stalno razmišlja u kategorijama odnosa snage, jačine uticaja i konkurenциje nacionalnih politika. Sve važne političke odluke donošene su u malom odboru od tri člana koji su sačinjavali Vilson i predsjednici vlada V. Britanije i Francuske, Dejvid Lojd Džordž (David Lloyd George), i Žorž Klemanso (Georges Clemenceau). Država je ostala u centru njihovih preokupacija i mada su oni podržavali kraj tri carstva (ruskog, austro-ugarskog i njemačkog), ostalo je otvoreno pitanje kako stvoriti nacionalnu državu u Čehoslovačkoj ili među južnim Slovenima, među narodima različitih kultura i tradicija. Tako se i sam princip „prava naroda na samoopredeljenje“ ukazivao kao problematičan.¹⁴² Sile pobjednice primijenile su nakon 1918. međunarodno pravo da bi preuredile mapu Evrope, rasparčavajući i dijeleći ono što su izgubili Njemačka, Osmansko carstvo, Bugarska i države nasljednice Habsburškog carstva – Austrija i Mađarska. Princip „jedna nacija, jedna država“ nije uspostavljen do pune mjere koju je omogućavala etnografska konfiguracija Evrope, „ali je bio sproveden bliže nego ikad ranije“. Najbitnije nasljeđe „Velikog rata“ („rata imperija“) je dominacija nacionalnog principa i proklamacija nacionalnih država kao primarnog subjekta globalne

141 D. Aleksić, Versajska Evropa u potrazi za mirom, *Kultura polisa*, br. 25, Novi Sad 2014, 221-222; O. M. Pintar-D. Šarenac, Prvi svetski rat – uzroci i posledice, u: *Zbornik – Ka razvijenoj demokratiji*, Beograd 2013, 116-124.

142 S. Sretenović, Reparacije pobeđenih, dugovi povednika: slučaj Francuske i Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije, *Filozofija i društvo*, br. 1, Beograd 2009, 224-225; opšir. Д. В. Грушкин, *Право народов на самоопределение: история развития и воплощения идеи*, Москва 2008.

politike. Za milione ljudi, ostavljenih van „njihovih“ država-nacija predviđena je zaštita vjerskih, kulturnih, jezičkih prava u novim državama-nacijama kao nadoknada. Prema međuratnim sporazumima „pobjednici su odnijeli pljen, ali uz odredbe često zaodjenute u idealistički jezik nacionalnog samoopredjeljenja i pravde“. ¹⁴³ Okončanje rata je praćeno prekrajanjem mape Evrope. Sa osloncem na “princip narodnosti”, pristupilo se zaokruživanju u etničkom pogledu istovjetnog ili bliskog stanovništva unutar nacionalnih država. To je dovelo do smanjenja broja pripadnika manjina. Teritorijalna prekomponiranja su, pak, “proizvodila” i nove manjine. Nakon 1918., umjesto nekadašnjih 60 miliona, u Evropi je bilo još oko 30 miliona pripadnika nacionalnih manjina, tj. ljudi koji su živjeli izvan svojih nacionalnih država ¹⁴⁴ Svjetski rat izazvao je “prvu poplavu izbačenog ljudskog tovara”, stvarajući milione izbjeglica. ¹⁴⁵ Zbog takve pojave stvoren je i “dokument” za one koji administrativno nisu postojali ni u jednoj državi. To je bio tzv. Nansenov pasoš Društva naroda, nazvan po norveškom istraživaču Fritjofu Nansenu (Fridtjof Nansen), koji je svoju karijeru izgradio kao “prijatelj onih koji prijatelja nemaju”.

Vlasti u novim evropskim državama su umanjivale pozitivna dostignuća višenacionalnih država iz kojih su one potekle. ¹⁴⁶ Manjine nisu smatrane, sa izuzetkom određenih slučajeva, kolektivnim entitetima. Zaštita je upravljena na manjine u smislu pojedinca nasuprot grupi. Na Mirovnoj konferenciji u Parizu, a potom i u Društvu naroda, vođene su žustre rasprave o zaštiti nacionalnih manjina u novim državama u Srednjoj i Istočnoj Evropi, iako taj problem nije bio zadovoljavajuće riješen ni u glavnim savezničkim državama (Francuska, Italija, Japan, SAD i Velika Britanija). Pobjedničkim silama se, kada je riječ o manjinama, činila najprihvatljivijom načelna odredba Mirovne konferencije - da im ove sile ne namjeravaju dati neke posebne privilegije, već samo da nastoje sprječiti borbu rasa, te dati manjinama tek pravednu zaštitu. ¹⁴⁷ Specijalna komisija je predložila Mirovnoj konferenciji da se ustanovi Međunarodni krivični tribunal čija bi se nadležnost proširila i na “kršenje prava čovječnosti”. Ovaj prijedlog nije našao na pozitivan prijem SAD, pošto nisu postojali “utvrđeni i univerzalni standardi čovječnosti”. ¹⁴⁸

143 Dž. Mertus, Nacionalne manjine po Dejtonskom sporazumu: pouke iz istorije, *Korak*, br. 11, Sarajevo 2008, 44.

144 B. Krivokapić, Zaštita manjina između dva svetska rata – osvrt na neke posebne slučajeve, *Međunarodni problemi*, br. 1-2, Beograd 2005, 100-101. Znatan dio Nijemaca “preko noći” obreo se u drugim državama. Raspadom Habsburškog carstva veliki dio njegovog njemačkog življa pripao je Italiji, Kraljevstvu SHS, Čehoslovačkoj i Mađarskoj. Stvorene su i nove manjine: mađarska u Rumuniji, Čehoslovačkoj i Kraljevstvu SHS, bugarska u Rumuniji, Grčkoj i Kraljevstvu SHS. Neke ranije manjine su došle pod vlast novog suverena.

145 E. Hobsbaum, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, 44-45.

146 “Očevi osnivači” novih država Srednje Evrope ispunili su “svoj zadatak isuviše dobro” – prema: Č. Ingrao, Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi – pogled istoričara, *Helsinške sveske*, br. 10, Beograd 2001, 16.

147 M. Sobolevski, Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji, u: *Dijalog povjesničara-historičara*, II, Zagreb 2000, 397.

148 M. Simić, *Zločinačka politika*, “Pravda u tranziciji”, br. 3, Beograd, februar 2006, 22.

U Versaju je „šezdeset miliona ljudi dobilo svoju vlastitu državu”, no milioni drugih su pretvoreni u manjine.¹⁴⁹ Manjinska pripadnost u multinacionalnoj državi bila je nešto drugo od one u naciji-državi. Nejednakost je postala akutna nakon 1918., s pojavom novih i rekonfiguiranih nacija-država izdignutih iz pepela Habsburškog, Osmanskog i Ruskog carstva.¹⁵⁰ Te države su, u prosjeku, bile znatno manje, „potlačeni narodi” unutar njih sada su se nazivali „potlačenim manjinama”.¹⁵¹ U Evropi je, odredbama Versajskog mirovnog ugovora, čiji su autori bili predstavnici pobjedničkih sila Francuske, Italije i Velike Britanije, 28. juna 1919. utvrđen novi poredak. Ovim ugovorom zaštita manjinskih prava prvi put je postavljena na nacionalni princip, pa je vjerski princip održavan u međunarodnim ugovorima XIX stoljeća, potisnut. Ove su odredbe imale tretman obaveza međunarodnog značaja pod garancijom Društva naroda.¹⁵² U tom smislu bila je predviđena i detaljna procedura za njihovo implementiranje. Prilazeći zemljama izraslim na ruševinama Habsburškog i Osmanskog carstva, posebice balkanskim zemljama, kao „nepunoljetnim” ili „neprosvećenim”, sile koje su krojile versajsku Evropu, htjele su da ih obavežu na poštivanje prava manjina. Ugovori o njihovoj zaštiti imali su zadatak da osiguraju manjinama stepen „zaštite i pravice koje će ih postepeno dovesti da se utepe u narodnu zajednicu kojoj pripadaju” govorio je Ostin Čemberlen (Austen Chamberlain) pred Savjetom Društva naroda. Francuski ministar Aristid Brijan (Aristide Briand) je na istom mjestu kazao da nije riječ o iščeščavanju manjina „nego takvoj vrsti asimilacije koja čini narod većim a ne umanjuje malu porodicu”. Prema njihovom sudu, problem manjina nije bio pravne prirode, već pitanje humanosti i oportuniteta.¹⁵³ „Veliki rat” ugradio je sebe u buduće sporove oko državnih granica i nacionalnih manjina. Sistem zaštite manjina

149 „Među njima su bili Židovi, Romi, Ukrajinci i Makedonci, no također i bivše vladajuće skupine poput Nijemaca, Mađara i Muslimana. Kako se ova posljednja kategorija naročito smatrala civiliziranim od seljačkih skorojevića koji su im sad zapovijedali, nisu lako prihvatali ideju da bi se trebali asimilirati u novu nacionalnu kulturu” – cit. prema: M. Mazower, *Mračni kontinent: europsko dvadesetstoljeće*, Zagreb 2004, 52; Opšir. *Oni su stvorili mir: Versailleski mirovni ugovor viđen iz Francuske i iz drugih zemalja*, uredio S. Berstein, Zagreb 2019.

150 M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 65; R. Brubaker, Nacionalna homogenizacija i etnička reprodukcija na europskoj periferiji, *Diskrepancija*, br. 16-17, Zagreb 2012, 119-123.

151 E. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*, 147.

152 Utvrđen je poseban međunarodni režim zaštite za 17 država (Austrija, Bugarska, Mađarska, Turska, Grčka, Poljska, Kraljevstvo SHS, Rumunija, Čehoslovačka, Finska, Albanija, Litvanija, Letonija, Estonija, Irak, kao i Njemačka u odnosu na Gornju Šleziju, i Finsku). Obaveze u pogledu zaštite manjina nametnute su ratnim gubitnicima (Austriji, Mađarskoj, Bugarskoj i Osmanskom carstvu), novostvorenim državama (Poljska, Čehoslovačka), državama koje su dobiti značajna teritorijalna proširenja (Kraljevstvo SHS, Grčka, Rumunija), kao i onima koje su naknadno tražile prijem u Društvo naroda (Finska, Albanija, Litvanija, Latvija, Estonija i Irak) – vidi: B. Krivokapić, *Zaštita manjina između dva svetska rata – osvrt na neke posebne slučajevе*, 101; M. Horvatić, *Manjine u međunarodnim odnosima: položaj Hrvata u SRJ*, magistarski rad, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 2000, 27-28; opšir. A. X. Abashidze, *Защита прав меньшинств по международному и внутреннему праву*, Москва 1996.

153 J. M. Jovanović, *Diplomska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. II, Beograd 1938, 293; R. Petković, *XX vek na Balkanu: Versaj, Jalta, Dejton*, Beograd 1996, 52.

doživio je neuspjeh. Režimi u balkanskim i susjednim zemljama bili su odveć zadojeni nacionalizmom da bi poštovali prava manjina, čiji se položaj najčešće dovodio u kontekst stanja državnih odnosa. Ako su oni bivali lošiji, utoliko je i položaj pripadnika manjina bivao teži. Samoopredjeljenje nacija je, nakon 1918., ostvareno kao sveopšte načelo, ali više za pobjednike nego za gubitnike. Nastala su veća migraciona kretanja na cijelom Balkanu.

Velike sile, osim kratkotrajnog "incidenta sa sanstefanskom Bugarskom" ubrzo poništenog u Berlinu 1878., "nikada nisu podržale nijedan velikodržavni projekat na Balkanu. Jer, takvi projekti unoše nerazrešivu nestabilnost u to područje budući da svi njegovi narodi imaju svoje "megalii ideje".¹⁵⁴ Kada je Vudro Vilson 1918. predstavio viziju koja je podrazumijevala nestanak imperijalnih identiteta u korist prava nacija na "samoopredjeljenje", nacije u nastanku unutar Osmanskog i Habsburškog carstva, skočile su da iskoriste ukazanu priliku. Kraj carskih sistema u Evropi i na Bliskom istoku pokrenuo je "niz malih genocida po čitavom kontinentu". U takvom okruženju znatan broj Jevreja zažalio je za nestalim carstvima u kojima je život bio relativno miran i siguran. Desetine "hrišćanskih nacija" nije žalilo za propalim carskim kućama: znale su tačno šta će poduzeti čim steknu kontrolu nad sopstvenim prostorom na karti.¹⁵⁵ Habsburška monarhija, svojedobna "odbrana Evrope" od Osmanlija, stvorena iz historijske nužde – "nenamjerno djelo Sulejmanna Veličanstvenog" (P. Kouls), nestala je prije kraja Osmanskog carstva. Evropa, podijeljena na države pobjednice i poražene, počela je da gubi svoju "odlučujuću prevlast" u drugim dijelovima svijeta.¹⁵⁶ Geopolitika ukazuje na "veze i uzročne odnose između političke moći i geografskog prostora", polazi od pretpostavljenog značaja geografskog faktora za upravljanje međunarodnim odnosima. Politička geografija je najznačajnije pitanje tih odnosa.¹⁵⁷ Kada se dio geoprostora političkom/

154 Dubravka Stojanović u tom kontekstu pominje mit u postjugoslavenskoj Srbiji kako su tajnim Londonskim ugovorom, sklopljenim u aprilu 1915. između sila Antante i Italije, saveznici Srbiji navodno ponudili "Bosnu i Hercegovinu, Slavoniju, Srem, Bačku, južnu Dalmaciju i severnu Albaniju", ali da ona to nije prihvatile zbog zahtjeva za teritorijalnom odricanjima na jugu. Srbija nije imala uticaja na ovaj sporazum, niti su je o njemu zvanično informirali njeni saveznici. Srpska vlada je ulagala ogromne napore da sazna njegovu sadržinu. Nju je objelodano Vladimir Ilič Lenjin nakon revolucije u Rusiji, ustajući protiv dotad važećih principa tajne diplomatičke. Nakon Lenjinovog *Dekreta o miru* (novembar 1917) sovjetska vlada počinje da objavljuje dokumenta tajnih diplomatskih arhiva Ruskog carstva. Srpska vlada zapravo nije ni znala šta Londonski ugovor sadrži. To je sporazum u kome se govori jedino o teritorijama koje bi trebalo da pripadnu Italiji i nijednom riječju se ne pominju tada austrougarske zemlje u zaljevu jadranske obale – te teritorije nisu spadale u italijansku interesnu sferu, pa nisu ni bile predmet pregovora. Saveznici tada nemaju u planu cijepanje i uništenje Austro-Ugarske, sve do proljeća 1918. godine – nav. prema: S. Ast, *Juriš novih istina*, "Vreme", br. 622, Beograd, 5. decembar 2002.

155 T. Rajs, *Orijentalista: rešavanje misterije jednog neobičnog i opasnog života*, 134-135; opšir. R. Gerwarth, *The vanquished: Why the first world war failed to end, 1917-1923*, New York 2016.

156 Opšir. Z. Brzezinski, *Velika šahovska ploča: američki primat i njegovi geostrateški imperativi*, Varaždin 2000. Američki mirotvorci su smatrali da međunarodni sistem treba da se zasniva na samoopredjeljenju naroda, a diplomacija na "javnim ugovorima bez tajnih sporazuma" – vidi: H. Kisindžer, *Diplomatija*, I, Beograd 1999, 7.

157 Geopolitika je studij odnosa geografskog prostora i politike. Primarni objekt njenog proučavanja je odnos između prostora, moći i stanovništva. Svaki svjetski geopolitički poredak mješavina je

administrativnom granicom odvoji od druge cjeline postaje teritorija, na kojoj se, vremenom, izgrađuju materijalne i nematerijalne specifičnosti koje tvore njen identitet. Osvajanje geoprostora i borba za njegovo posjedovanje traje od iskona.¹⁵⁸

“Veliki rat” je izmijenio političku kartu Evrope. On je više od bilo kog drugog niza događaja kreirao budući svijet. Do temelja je uzdrmao i islamsku orijentalnu civilizaciju. Orijentalista Leon Kaetani (Caetani), upozoravao je 1919. o efektima tog rata: “Cio orijentalni svijet, od Kine do Mediterana, sada je u previranju. Svuda gori skrivena vatra antievropske mržnje. Nemiri u Maroku, bune u Egiptu, Arabiji i Libanu, predstavljaju različite manifestacije istog dubokog osjećanja i za cilj imaju pobunu orijentalnog svijeta protiv evropske civilizacije. Glavni razlog ovog upozorenja jeste saznanje da Antanta želi da razbije Osmansko carstvo dijeleći njegovu teritoriju svjetskim silama i ustupajući Palestinu Jevrejima”.¹⁵⁹ Izgonom iz Evrope i iz arapskih zemalja ovo carstvo je svedeno na svoju najužu teritoriju - Malu Aziju, koja također nije bila pošteđena dalje grabeži. Snage Antante, predvođene Britancima, ušle su 1919. u Osmansko carstvo. Britanski premijer Lojd Džordž (David Lloyd George), osmanski protivnik, ponudio je regentu Aleksandru Karađorđeviću da i jedinice Kraljevstva SHS budu u zajedničkim okupacionim snagama. Regent se posavjetovao sa premjerom Nikolom Pašićem i ovaj je sročio telegram u kojem je rečeno da su “Srbi i Turci namirili svoje račune u ratu 1912. godine. Od tada oni mogu da budu samo prijatelji”.¹⁶⁰ Okupacione snage su ušle na osmansku teritoriju sa ubjedenjem u vjerodostojnost propagande da su Osmanlije bezrazložno pobile milione hrišćana, te su time izgubili pravo da upravljaju sami sobom, “čime se još jednom dokazala nadmoć zapadne civilizacije nad islamskom”. Demografija je, po predmetu koji obrađuje, pogodna za “ideološko i političko korumpiranje”. U naučnom zaključivanju brojevi imaju “čarobnu moć”, mada od njih ništa nije nepouzdano, ako se koriste s predumišljajem.¹⁶¹ Nacionalne manjine su koristile prisustvo okupacione vojske za vlastite ciljeve, naročito Grci i Jermeni. U istočnoj Trakiji, jugozapadnoj Anadoliji, Ciliciji (Tašilu) i istočnim pokrajinama lokalna uprava i policijske snage bile su u rukama manjina. To je dodatno rezultiralo progonima i stradanjima muslimana.¹⁶²

kohezije i sukoba između aktera. Njegovu uspostavu prate sukobi. Definira se kao dana raspodjela moći u svijetu. Postojanje geopolitičkog poretka nemoguće je bez određenog stepena gotovo opšteprihvaćenih pravila, djelovanja i institucija bez kojih poredak ne bi bio uspostavljen i ne bi mogao djelovati – prema: P. Kurečić, Novi svjetski geopolitički poredak: teorijske odrednice, *Hrvatski geografski glasnik*, br. 66/1, Zagreb 2004, 103-106.

158 M. Stepić, Geopolitika: od geografske i politikološke discipline do samostalne nauke, *Srpska politička misao*, br. 1, Beograd 2019, 76-77.

159 Nav. prema: J. L. Esposito, Islam i Zapad: sukob civilizacija?, *Beharistan*, br. 3-4, Sarajevo 2001, 121.

160 D. Rančić, *Istočno pitanje*, “NIN”, br. 2258, Beograd, 8. april 1994. Kopiju teleograma Pašić je proslijedio Mustafa Kemal-paši (Ataturku). Ovaj gest on je primio sa zahvalnošću.

161 M. Ekmečić, Apologija istorijske demografije, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 16.

162 J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 544-555; J. McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleasing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press, New Jersey 1996, 179-257.

Grčka vojska je polovinom maja 1919. zauzela Izmir. Bio je to uvod u grčko-turski sukob i rat za neovisnost Turske (tur. Milli Mücadele, Kurtuluş Savaşı), pod vođstvom Mustafe Kemala (Ataturka) koji se suprotstavio diktatima Mirovne konferencije u Sevru. Pred novoosnovanom Velikom nacionalnom skupštinom u Ankari govorio je 1921. da se “suverenitet i pravo na upravljanje državom ne stiču u akademskoj debati. Suverenitet se osvaja silom, snagom i nasiljem”. Grčko-turski rat je bio grčki pokušaj (“maloazijska tragedija” – “Mikrasiatiki Katastrofi”) revitaliziranja velikodržavne vizantijске politike. Sile Antante nisu slutile da će, s grčkom invazijom, doći, i mimo volje sultana, do “revolucije u Anadoliji” i stvaranja nove Turske.¹⁶³ U Ataturkovoј armiji je bilo dosta balkanskih muhadžira i njihovih potomaka. Među njima i Bošnjaka, neki su ostvarili i visoku vojnu karijeru.¹⁶⁴ Ataturk je stekao i povjerenje Kurda na istoku Anadolije. Turske snage su zadale teške udarce grčkoj vojsci kod Inona i Sakarije (1921). Italijani su pokušali da odvrate Grke od daljih borbi. Oni su na to odgovorili da će “nov ugovor pisati na ratištu grčki bajoneti”. Novi grčki porazi uslijedili su 1922. kod Asfon-Kara-hisara. Pobjede Mustafe Kemala donijele su mu popularnost širom muslimanskog svijeta. Ulazak turske vojske u Izmir u septembru 1922. popraćen je skupovima podrške u Palestini, Damasku, Tunisu, među muslimanima Indije, Jemena i Adis-Abebe.¹⁶⁵ Grčki projekat pod nazivom “Velika Ideja” (Μεγάλη Ιδέα) je “sagoreo u pepelu Smirne” (Izmira). Mada je turska vojska bilježila uspjehe, njeni bilteni pominjali su tek one manje, da bi prikrili lošu grčku situaciju na frontu i time onemogućili intervenciju evropskih sila, prije nego što grčka vojska bude poražena.¹⁶⁶

Nakon grčko-turskog rata, došlo je u Lozani 1923. do ugovora o međudržavnoj razmjeni stanovništva.¹⁶⁷ Tu su velike sile, grčka i turska vlada navele u prvom članu sporazuma princip preventivne razmjene stanovništva: “Od 1. maja 1923. doći će do obavezne razmjene turskih građana grčke pravoslavne vjere koji žive na teritoriji Turske, i grčkih građana islamske vjeroispovijesti koji žive na teritoriji Grčke. Ove osobe se neće vratiti da žive u Turskoj, odnosno Grčkoj bez odobrenja Turske, odnosno Grčke vlade”. Mnogi od onih koji su se trebali iseliti živjeli su “prosperitetno i zadovoljno, osjećali su se sigurnim i nisu imali želje da napuste svoje domove”. Neki grčki političari su navodili da “I grčko

163 Upor. Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 174-176; M. Teodosijević, *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998, 57-58; Ista, Ataturk: laicizam i vera, u: *Progonjeni islam*, Beograd 2013, 283-311; K. Beydilli, Od Kučuk Kajnاردže do propasti, u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo 2004, 154.

164 M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 75-76.

165 F. Giomi, Udomljavanje kemalizma: sukobljeni muslimanski narativi o Turskoj u međuratnoj Jugoslaviji, *Historijska traganja*, br. 18, Sarajevo 2019, 183.

166 M. Teodosijević, *Mustafa Kemal Ataturk u jugoslovenskoj javnosti*, 128.

167 Ugovorom u Lozani, jednim od međunarodnih sporazuma za reorganiziranje regiona, koji je 24. jula 1923. potpisalo 11 zemalja, ratificirana je razmjena dijela grčko-turskog stanovništva. U Lozani su određene kopnene i vodene granice između Grčke i Turske, kao i turske granice sa svim njenim susjednim zemljama.

i tursko stanovništvo o kojem se ovdje radi... protestuje protiv ove procedure... i izražavaju nezadovoljstvo svim sredstvima koja su im na raspolaganju”.¹⁶⁸ Dvije vlade složile su se s prisilnom verzijom ideje britanskog historičara i diplomata Kara (Edward H. Carr) o dobrovoljnoj “repatrijaciji”, isprobane u manjim razmjerama 1919. između Grčke i Bugarske.¹⁶⁹ U luke u Pireju i Solunu, na svim mogućim plovilima, pristizale su izbjeglice. Mnoge su povijale leđa pod teretom stvari ili vukući na rasklimatanim dvokolicama “ono što im je ostalo od života”.¹⁷⁰ Pridošlice iz osmanskih gradova gledali su sa visine na provincijalizam Grčke. Starosjedoci su ih, pak, podsmješljivo zvali “kršteni u jogurtu”.¹⁷¹ Broj deportiranih muslimana iz Grčke kreće se između 348.000 i 475.000. U njoj je, prije ove zamjene, bilo oko 650.000 muslimana (13% od 4.900.000 njenih stanovnika). Protjerano je i oko 12.000 *denmi*, pripadnika tajne jevrejsko-muslimanske sekte, koja je pod muslimanskim imenima i odjećom, postojala od XVII stoljeća u više gradova, naročito u Solunu. Iako su *denme* tvrdili da nisu Turci, grčka vlada je poricala njihov jevrejski identitet.¹⁷² Dalje konvencije između Turske i balkanskih država

168 Upor. D. Đorđević, *Migrations during the 1912-1913 Balkan Wars and World War One*, u: *Migrations in Balkan history*, Beograd 1989, 122-123; *Izbeglice – žrtve etničkog čišćenja*, Beograd 2004, 245. Jedan Grk, član komisije za izbjeglice, tada piše kako će rasna homogenost koja proistekne iz preraspodjele stanovništva na Balkanu, biti “faktor mira, eliminisanjući ono što se u prošlosti pokazalo kao stalni izvor napetosti” – prema: Ž. Rupnik, *Balkan u evropskom ogledalu*, “Republika”, br. 196, Beograd, 1-15. septembar 1998.

169 Na konferenciji u Lozani od sila Antante poništene su odredbe mira u Sevru. Lozanski ugovor je utvrdio preseljavanje 1,3 miliona Grka i pola miliona Turaka. Od toga su bili izuzeti muslimani Zapadne Trakije i pravoslavni Grci iz Istanbula i sa ostrva Gökçeada/Imvros i Bozcaada/Tenedos. Ugovor se odnosio na Grke u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918, te na Turke u Grčkoj, sem žitelja Zapadne Trakije, gdje je, prema turskim izvorima, od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Ovu golemu operaciju nadzirale su velike sile. S druge strane Egejskog mora „yari gavur“ bio je pežorativni epitet za muslimane pristigle iz Grčke. Pogrdni nazivi „tourkosporoi“ („sjeme Turaka“) i „yari gavur“ („polunevjernik“), upućeni razmijenjenom od strane domicilnog stanovništva, samo su jedna od prizmi kroz koje se mogu promatrati mikroefekti ove razmjene. Stanovništvo u obje države postalo je etnički relativno homogeno. Poplava izbjeglica helenizirala je i provinciju i luku Solun. Druge etničke zajednice - sefardski Jevreji, Albanci, Makedonci koji su govorili slavenski jezik - bile su brojčano nadjačane. Nacionalna država je stupila na mjesto Carstva – vidi: C. Киселиновски, *Егејском дел на Македонија (1913-1989)*, Скопје 1990, 28-29; H. Psomiades, *Eastern Question: Final Phase*, Pella 2000, 120; M. Mazower, *Mračni kontinent: europsko dvadeseto stoljeće*, 69-70; H. Karčić, *Dva puta stranac*, “Oslobodenje”, Sarajevo, 27. novembar 2010, 37.

170 M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, II, Beograd 2001, 91. “Grčka Makedonija” u kojoj su Grci prije 1914. činili manje od polovine stanovništva, postala je gotovo 95% grčka. Jevrejska *Salonica* (Solun) postala je grčki *Thessaloniki* naseljavanjem hiljada izbjeglica iz Male Azije. Turska anadolska obala, s druge strane, postala je skoro potpuno muslimanska. Izmir, prije poznat kao “nevjernički” zbog svojeg brojnog hrišćanskog stanovništva, izdigao se “iz pepela kao turska luka” – vidi: M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, 119, 128.

171 Opšir. M. Mazover, *Solun grad duhova: hrišćani, muslimani, jevreji 1430–1950*, Beograd 2018.

172 Tek je malom broju onih koji su se bavili uzgojem duhana dozvoljeno da ostanu. Kemalistička laicizacija Turske ubrzala je evoluciju *denmi*. Aktivno su učestvovali u obnovi zemlje i “nova Turska” sigurno nije imala vatreñijih pristalica od njih” – vidi: O Zirojević, Pitanje islamizacije Jevreja, *Istoriski časopis*, knj. XLII-XLIII, Beograd 1995-1996, 60; Ista, *Dönme*, “Helsinskih povjedja”, br. 81-82, Beograd, mart-april 2005, 56-57.

(Bgarske, Rumunije, Jugoslavije) regulirale su emigraciju novih kontigenata muslimana. Turskoj su oni bili potrebni, posebno za naseljavanje krajeva koje su napustili Grci i Jermenijci.¹⁷³ Smatra se da je "Istočno pitanje" okončano 1923. ugovorom u Lozani. Ono se, ipak, činilo nizu historičara, koji su težili da sagledaju njegovu složenost - "stvarno nesaznatljivim".¹⁷⁴ Mentalitet ovog "pitanja" je, pak, nastavio da živi.¹⁷⁵

Lozanski ugovor je, pored niza ustupaka, bio za Tursku uspjeh, potvrdila se kao neovisna država (Türkiye Cumhuriyeti), nasljednica Osmanskog carstva. U brojnim knjigama u Turskoj se navodi da je "Veliki rat" za Turke završen tim ugovorom. Pojava Ataturka i reforme turskog društva, uz ukidanje sultanata i halifata, bili su historijski preokret.¹⁷⁶ Kemalisti su mnogo polagali na industrijalizaciju i ekonomsko osamostaljivanje zemlje. Turska je uredena po uzoru na nacionalne države Zapadne Evrope, posebno Francuske. Uteteljena je prema šest Ataturkovih temeljnih principa: republikanizam, nacionalizam, sekularizam, populizam, etatizam i reformizam. Halifat je označen kao jedan od krivaca za osmanski poraz u "Velikom ratu". Ukinut je i pod britanskim pritiskom.¹⁷⁷ Vjera

173 A. Avdić, Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine), *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985, 158; E. Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München 2013, 141-143. Ataturk je govorio da su muhadžiri turska "nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili". O Ataturku se među Bošnjacima se ipak malo znalo budući da je figurirao i kao "zaštitnik i vođa muslimana svijeta". O njegovoj revoluciji, promjenama koje je donio turskom društvu, obični ljudi su još manje znali. Bez obzira na to, Ataturk se poštovao – vidi: Š. Filandra, Bošnjaci između kemalizma i panislamizma, *Odjek*, br. 1, Sarajevo 2007, 17-21. Za razliku od svjetovnih modernista, koji su podržavali Ataturkove reforme, tradicionalisti u Bosni i Hercegovini, posebno krug okupljen oko lista *Hikmet*, napadali su "kemalizam", ocjenjujući ga kao najopasniji protivislamski pokret, ogrank ruskog boljševizma, ili, kako je to "upjesmio" Husein Šehić: "Nikad neće reformašu/Utihnuti ezan jasni/Svud se nosi Herceg-Bosnom/Vala, saruk i fes krasni" - prema: O. Zirojević, *Islam i reforme*, "Republika", br. 486-489, Beograd, 1. oktobar-30. novembar 2010.

174 Č. Popov, Krugovi Ekmečićeve istorijske sinteze, *Letopis Matice srpske*, br. 4, Novi Sad 2008, 995.

175 S. Biserko, *Balkan: ograničenja nacionalnih ideologija*, "Helsinski povjednik", br. 177-178, Beograd, juli-avgust 2013, 4-5. Paradigma odnosa velesila i balkanskih hrišćanskih nacionalnih elita prema muslimanima zvana "Istočno pitanje" nadživjela je postojanje osmanske države i formalno zatvaranje tog pitanja u Lozani. Koristi se kao referentni okvir za razumijevanje historije muslimana Balkana u XX stoljeću – Vidi: F. Karčić, "Istočno pitanje": paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, Sarajevo 2014, 13.

176 Vidi prikaz: S. Bandžovića: *Istorija Osmanskog carstva*, priredio R. Mantran, Beograd 2002, *Beharistan*, br. 10-11, Sarajevo 2003, 222-236; Opšir. A. Mango, *Atatürk: biografija utemeljitelja moderne Turske*, Zagreb 2011.

177 A. Akgündüz - S. Öztürk, *Nepoznata osmanska država: kroz sedam stoljeća*, Sarajevo 2016, 472. General Ismet Ineni (Mustafa İsmet İnönü), Ataturkov saradnik, iznosi, prema ruskim navodima, da je "Армия халифа причинила Турции самые жестокие страдания... Мы никогда не забудем, что фетва халифа", misleći na džihad fetvu iz 1914, "погрязла нас в ужас мировой войны" - prema: А. А. Туровская, *Роль армии в политическом развитии Турецкой Республики и Исламской Республики Пакистан после Второй мировой войны. Сравнительный анализ*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва 2014, 25.

je odvojena od države. Islam više nije bio "državna vjera", ostao je "vjera turskog naroda".¹⁷⁸ Kemalistički nacionalizam nije bio osvajački, već okrenut snaženju solidarnosti i okupljanju unutar države i nacije ("mir kod kuće, mir u svijetu"). Proces turciziranja, pozapadnjačivanja i sekularizacije preoblikovao je jezik, historiju i politiku. "Jezička revolucija" (Dil Devrimi) započela je 1928. uvođenjem reforme pisma (Harf Devrimi). Latinično pismo je zamjenilo arapsko.¹⁷⁹ Osnovano je 1931. Društvo za proučavanje turske historije (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti). Historija je reinterpretirana potiskivanjem njene arapske komponente, brisanjem čitavih blokova pamćenja.¹⁸⁰ Turska, svjesna iskustava osmanskega imperija, držala se načela nacionalne države. U visokom stepenu zasnovana je turska nacionalnu svijest zapadnog tipa.¹⁸¹

Historija jeste promjena u vremenu i prostoru, promjena prilika naseljavanja, kolektivnih identiteta, jezika i vjerske pripadnosti, granica itd.¹⁸² Tradicionalne historiografije funkcioniraju kao faktori oblikovanja nacionalnih i političkih ideologija. "Historičan svijet" je promjenljiv, za razliku od ideologija koje insistiraju na "vječnim suštinama". Nacionalne države su najsnažnije utočište identiteta, najvažniji okvir za pisanje historije. Ideja da je ona ogledalo u kojem nacija može vidjeti kakva je, opstaje. Ogledalo nije prisiljeno da govori "istinu". Svako ko ga drži u njemu vidi ono što je stvorio, tvrdeći da je njegova interpretacija jedina prava.¹⁸³ Periodi i događaji koje tumači "pobjednička" ili dominantnija strana, često generiraju naracije koje se nameću kao "vječite" ili "mega-istine".¹⁸⁴

178 Upor. M. Šahinović Ekremov, *Turska - danas i sutra. Presjek kroz život jedne države*, Sarajevo 1939, 9; N. A. Kansu, Narodna privreda u Turskoj, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd 1936-1937, 332-333; M. Bejzat, *O Ataturkovom laicizmu i nacionalizmu*, "Vakat", br. 5, Skoplje, maj 1994; *Posljednji otomanski general*, "NIN", br. 2543, Beograd, 23. septembar 1999; A. Dost, *Komplikovana priča*, "Glas islama", br. 42, Novi Pazar 2000.

179 S. Ristić Bojanić, Pitanja pravopisa savremenog turskog jezika, *Komunikacija i kultura online*, br. 6, Beograd 2015, 84; P. Andelković, "Šest strela" Mustafe Kemala, "Vreme", br. 1512-1513, Beograd, 26. decembar 2019.

180 Dž. Espozito, *Islamska pretnja: mit ili stvarnost*, Beograd 1994, 94.

181 D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, Beograd 1999, 120; Dž. Hakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren 2011, 85-101. Mehmet Ali Kiličbaj (Mehmet Ali Kılıçbay), turski politolog, konstatira da je savremena Turska više proizvod Balkana, nego Srednje Azije. U njoj žive i ljudi čiji su preci došli iz Srednje Azije, ali i oni prislijeli s Balkana, kojih je više. To je "neizbežan i neporeciv drugi oslonac evropske Turske" – cit. prema: D. Tanasković, *Neoosmanizam: doktrina i spoljnopolitička praksa*, Beograd 2010, 88.

182 H. Zundhausen, *Oslobodenje Kosova: kraj jedne "beskonačne" priče*, <http://www.nspm.rs/kosovo-i-metohija/oslobodenje-kosova-kraj-jedne-beskonačne-price.html?alphabet=l#yvComment2563>.

183 S. Berger, Moć nacionalnih povijesti: pisanje nacionalne povijesti u Europi 19. i 20. stoljeća, *Pro tempore*, br. 10-11, Zagreb 2016, 487.

184 Glavni izazov "mega-istine" je što se historijski momenti nerijetko definiraju bez angažiranja reflektivnog ili temeljnog istraživanja primarnih i sekundarnih izvora i višestrukih perspektiva historijskih događaja koji se ispituju – vidi: N. Marković Kazhe, The Challenge of "Mega-Truths" and Collective Memory in Historical Research: the *Congress of Berlin* (1878) as a Case Study, u: *Metodološki izazovi istorijske nauke*, Kosovska Mitrovica 2018, 236.

“Istina” je, pak, “nedohvatljiva čovjeku”, historičari joj se samo približavaju.¹⁸⁵ Historiografija ima ulogu u formiranju “slike svijeta” svakog pokolenja. Komunikativnost nauke uveliko određuje njeno mjesto unutar društva u kome djeluje.¹⁸⁶ Bez kreativnog, stručnog dijaloga neistomišljenika i znanja, koje poziva na opreznost, nema vrijednosnih sistema, niti iskoraka u šira uporedno-historijska istraživanja i kompariranja.

Zaključak

Evropa na početku XX stoljeća odlučno utiče na sudbinu “ostatka svijeta”, usmjerava djelatnost ostalih kontinenata, šireći u pogledu religije, političkih i društvenih odnosa vlastita shvaćanja i obrasce. Dramatični tokovi historije XIX i XX stoljeća na Balkanu ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog/ svjetskog konteksta, geopolitičkog poretka, uticaja i posljedica interesnih logika velesila, modela deosmanizacije i balkanizacije. Osmansko carstvo se krajem XIX i početkom XX stoljeća nalazilo u teškom položaju, pritisnuto brojnim unutrašnjim problemima, izloženo spoljnim političkim pritiscima, uslovjavanjima i ratovima. Krize i osmanski vojni porazi u balkanskim ratovima (1912-1913) i “Velikom ratu” (1914-1918), uz procese deosmanizacije i fragmentiranje teritorija na kojima su živjeli i rast podjela, poremetili su samopouzdanje muslimana. Protjerivanja i masovni egzodusi čitavih populacija, posebno muslimana, doživjeli su vrhunac u balkanskim ratovima. Bošnjaci, kao i muslimani u ostatku “osmanske Evrope” našli su se u “Velikom ratu” u redovima više vojski. U jedinicama osmanske vojske borili su se i mnogi muslimani s Balkana, koji su kao muhadžiri pristizali u ranijim vremenima na ogromnu teritoriju Carstva. U tom ratu ono je doživjelo poraz. Na njegovim ostacima, nastala je, nakon grčko-osmanskog rata (1919-1922) nova, moderna i laička država Turska (1923), čijem su stvaranju doprinos dali i balkanski muhadžiri i njihovi potomci. Utemeljena je prema šest Ataturkovih temeljnih principa: republikanizam, nacionalizam, sekularizam, populizam, etatizam i reformizam. “Veliki rat” je ugrađen, nakon 1918., u rast poratnog međusobnog nepovjerenja, sporove oko državnih granica i nacionalnih manjina. Nastalo je razdoblje golemyh društvenih, privrednih i političkih nestabilnosti, nemira u sjeni prijetnji i nasilja.

185 A. Mitrović, *Vreme destruktivnih: intervjui*, Čačak 1998, 137.

186 M. Antolović, Magnum opus Čedomira Popova - istorija Evrope u ‘dugom 19. veku’, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 83, Novi Sad 2011, 180.

Summary

At the beginning of the 20th century, Europe decisively influenced the fate of the “rest of the world”, directing the activities of other continents, spreading its own understandings and patterns in terms of religion, political and social relations. The dramatic currents of the history of the 19th and 20th centuries in the Balkans cannot be more comprehensively seen apart from the wider European / world context, geopolitical order, influence and consequences of the interesting logics of superpowers, models of de-Ottomanization and Balkanization. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, the Ottoman Empire was in a difficult position, pressured by numerous internal problems, exposed to external political pressures, conditions and wars. Crises and Ottoman military defeats in the Balkan Wars (1912-1913) and the “Great War” (1914-1918), along with the processes of de-Ottomanization and fragmentation of the territories in which they lived and the growth of divisions, disrupted the self-confidence of Muslims. Expulsions and mass exoduses of entire populations, especially Muslims, culminated in the Balkan wars. Bosniaks, as well as Muslims in the rest of “Ottoman Europe”, found themselves in the ranks of several armies in the “Great War”. Many Muslims from the Balkans, who arrived in the vast territory of the Empire in earlier times as refugees, also fought in the units of the Ottoman army. In that war it was defeated. On its remains, after the Greco-Ottoman war (1919-1922), a new, modern and secular state of Turkey (1923) was created, to the creation of which both the Balkan refugees and their descendants contributed. It is based on Ataturk's six basic principles: republicanism, nationalism, secularism, populism, statism and reformism. The “Great War” was embedded, after 1918, in the growth of post-war mutual mistrust, disputes over state borders and national minorities. There was a period of enormous social, economic and political instability, unrest in the shadow of threats and violence.

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

E-mail: sabota_tuzla@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC:94:332.2:347.2(-052)(497.6 Tuzla)"1872/1910"

332.2:347.2(-052)(497.6 Tuzla)"1872/1910"

PROPADANJE I UZURPACIJA IMOVINE BAKIR-BEGA TUZLIĆA

Apstrakt: *U radu se govori o ostavinskom i postupku likvidacije dugova, te uzurpaciji čifčijskih selišta, umrlog Bakir-bega Tuzlića. Proces likvidacije dugova vođen je pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli. Bakir-beg Tuzlić je posljednji potomak kapetanske begovske porodice Tuzlić, koji je kao veleposjednik igrao značajnu ulogu u privrednom i političkom životu Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave. Riječ je o vremenu sa puno iskušenja za cijelokupno bosanskohercegovačko stanovništva, a posebno za Bošnjake, koji se nisu mirili s činjenicom da su potpali pod vlast Austro-Ugarske monarhije. Iz tog razloga proizlazili su brojni drugi problemi. Posebno svojim statusom nisu bili zadovoljni bošnjački zemljoposjednici, iako su u političkom pogledu u određenoj mjeri bili privilegovani od strane austrougarske vlasti. Međutim, najveći problem predstavljaо je stalni udar na njihove posjede od strane čifčija zemljobrađivača, koji su tražili mogućnost da zaposjedu čifčijska selišta i begluke, čemu su se begovi zemljoposjednici suprostavljali. No, i pored toga, proces otkupa i uzurpacije čifčijskih zemljišta i begluka se odvijao cijelo vrijeme austrougarske uprave, što je u velikoj mjeri ekonomski slabilo begovski stalež. Pokušaj ekonomskog stabiliziranja begova, zahtijevao je uzimanje zajmova koji su bili nepovoljni sa aspekta visokih kamata, što je dodatno dovodilo ovaj stalež u nezavidan ekonomski i politički položaj. Takav je bio i slučaj sa Bakir-begom Tuzlićem, jednim od najvećih bosanskohercegovačkih veleposjednika i predstavnika Bošnjaka u političkom životu u navedenom periodu. Takvo stanje je posebno bilo vidljivo, nakon njegove smrti 1910. godine, te vođenja postupka likvidacije dugova i otkupa čifčijskih selišta umrlog Bakir-bega Tuzlića. Navedeni dugovi i propadanje imovine Bakir-bega Tuzlića su potvrda ekonomskog slabljenja i neodrživosti beglučkog staleža u austrougarskom periodu. Nakon smrti Bakir-bega Tuzlića, njegovo imanje i ukupna imovina je desetkovana, što je njegove nasljednice dovelo u nezavidan ekonomski položaj i status.*

Ključne riječi: *Bakir-beg Tuzlić, Kotarski šerijatski sud Tuzla, likvidacija duga, ostavina, tražbina, čifčijska selišta, nasljednici, zastupnici, dug.*

DESTRUCTION AND USURPATION OF BAKIR-BEG TUZLIC'S PROPERTY

Abstract: *The paper discusses the probate and the procedure of liquidation of debts, and the usurpation of peasant settlements of deceased Bakir-beg Tuzlic. The process of liquidation of debts was conducted before the District Sharia Court in Tuzla. Bakir-beg Tuzlic was the last descendant of the captain and bey family Tuzlic, who as a landowner played a significant role in the economic and political life of Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian rule. This is a time with many temptations for the entire population of Bosnia and Herzegovina, and especially for Bosniaks, who did not accept the fact that they fell under the rule of the Austro-Hungarian monarchy. For this reason, a number of other problems arose. Bosniak landowners were particularly dissatisfied with their status, although they were politically privileged to some extent by the Austro-Hungarian authorities. The biggest problem, however, was the constant attack on their estates by the peasants, who sought the opportunity to occupy peasants and bay's lands, to which the bey's landowners opposed. Nevertheless, the process of buying and usurping the lands took place throughout the Austro-Hungarian administration, which greatly weakened the bey's class economically. The attempt to economically stabilize the beys required taking loans that were unfavorable from the aspect of high interest rates, which additionally brought this class into an unenviable economic and political position. Such was the case with Bakir-beg Tuzlic, one of the largest landowners in Bosnia and Herzegovina and a representative of Bosniaks in political life during that period. Such a situation was especially visible, after his death in 1910, and the conduct of the procedure of liquidation of debts and redemption of the cift (land) of the deceased Bakir-beg Tuzlic. The stated debts and the decline of the property of Bakir-beg Tuzlic are a confirmation of the economic weakening and unsustainability of the landowner, bey class in the Austro-Hungarian period. After the death of Bakir-beg Tuzlic, his property and lands were decimated, which brought his heirs to an unenviable economic position and status.*

Key words: *Bakir-beg Tuzlic, Tuzla District Sharia Court, debt liquidation, inheritance, claim, cift land, heirs, representatives, debt.*

Uvod

Socijalno-ekonomski begovski stalež u Bosni i Hercegovini predstavljao je najvažniju političku i ekonomsku komponentu kod bosanskohercegovačkih Bošnjaka. Isti je bio vezan za zemljišni posjed, odnosno agrarno pitanje koje je posebno bilo aktualno u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), ali i kasnije. Historija begovskih porodica može se pratiti od uspostave pa sve do kraja osmanske

uprave u Bosni i Hercegovini, ali i nakon toga. S tim, što su evidentne znatne i česte promjene unutar ove društvene strukture. Od kraja 17. i početka 18. stoljeća begovi igraju značajniju ulogu u bosanskom društvu. Historiju bosanskog begovata snažno su obilježile ženidbeno-udadbene veze, što potvrđuju brojni historijski izvori.¹

Brojna je literatura koja tretira ovu problematiku, i to iz različitih uglova i aspekata. Najcjelovitiji i najzaokruženiji historijski sadržaj o begovima i begovskom pitanju, odnosno njihovim zemljišnim posjedima u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu dao je historičar Husnija Kamberović u svom radu: *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini 1878-1918*. U navedenoj sintezi otvorena su brojna pitanja koja se odnose na ovu važnu i složenu problematiku bosanskohercegovačke prošlosti, počev od samog naziva "beg", odnosno utvrđenog prava ko može nositi ovu titulu, što je i za samu austrougarsku upravu bilo važno pitanje, pa do drugih važnih pitanja vezanih za njihov ekonomsko-socijalni i politički status. Begovski, ekonomsko-socijalni sloj je za austrougarsku upravu bio važan, što potvrđuju neke političke povlastice koje su imali u ovom periodu. Međutim, begovi su upravo u austrougarskom vremenu došli na udar seljačko proizvodne hrišćanske komponente, čifčija-kmetova, što je dovelo do njihovog ekonomskog i političkog slabljenja. U takvoj situaciji i pored brojnih zakonskih mjera isti nisu imali sigurnu zaštitu države, čime se stvaralo nezadovoljstvo koje je rezultiralo iseljavanjem u Osmansko carstvo značajnog broja begovskih porodica. Posebno su na udaru bile krupne veleposjedničke begovske porodice, koje su imale oko 15 odsto svih slobodnih zemljišnih posjeda, te više od 30 odsto čifčijskih selišta.² U složenim okolnostima političkog i privrednog djelovanja, beg je sve više ekonomski propadao, značajan broj njih se zaduživao kod države, banaka i drugih finansijskih ustanova, dovodeći se u nezavidan ekonomsko-socijalni položaj. Ekonomskim propadanjem, slabila je i politička pozicija i uticaj bega. Poseban udar na begovsku ekonomsku i socijalnu strukturu izvršen je otkupom i usurpacijom čifčijskih selišta i begluka, što je bilo čestim razlogom njihovih sukoba. Ti sukobi su sa socijalno-ekonomskog prelazili i na nacionalno polje. Stoga su austrougarske vlasti iskazivale potrebu rješavanja agrarnog pitanja, uređenjem čifčijskih odnosa u Bosni i Hercegovini. Da se radilo o važnom i složenom pitanju, potvrđuje uključivanje političkog vrha Monarhije na čelu sa carem Franjom Josipom u rješavanju istog. Najznačajnija mjera u tom pogledu, bila je donošenje *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova* u aprilu 1911. godine.³ Ovim *Zakonom* je ozakonjena već postojeća praksa sporazumnog otkupa čifčija, s tim što se sada u procesu otkupa pojavila država, obezbjeđujući čifčiji neophodna finansijska sredstva putem zajma za otkup čifčijskog selišta.⁴ Nakon donošenja ovog *Zakona* značajno je povećan

1 Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini 1878-1918*, Zagreb 2003, 13-15. (dalje: H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*).

2 H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, 478.

3 Izet Šabotić, *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Tuzla 2019, 205-223. (dalje: I. Šabotić, *Čifčijski odnosi u BiH*).

4 I. Šabotić, *Čifčijski odnosi u BiH*, 273-274.

broj otkupa čifčijskih selišta, koji se odvijao do početka Prvog svjetskog rata, tako da je za vrijeme austrougarske uprave otkupljeno oko 380.000 ha čifčijskih selišta.

Ovim procesom bosanskohercegovački begovi su izgubili važnu ekonomsku osnovu, a time i njihov politički uticaj je značajno oslabio.⁵ Slabljenje ekonomskog i političkog uticaja bosanskohercegovačkih begova, značilo je i slabljenje Bošnjaka, što nije išlo u prilog zvaničnoj austrougarskoj politici. Naime, austrougarska vlast se trudila da svojim zakonskim i političkim mjerama sučuva begovat, kao slobodni vlasnički posjed, jer su begovi, posebno veleposjednici predstavljali onu socijalnu osnovu na koju se oslanjala austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini u realizaciji svojih političkih i privrednih ciljeva. Međutim, evidentno je, da je ekonomsko slabljenje i nejedinstvo među begovskim slojem polako potiskivao na margini ukupnih događaja. U takvom političkom i privrednom ambijentu, jedan broj nekada uticajnih begova-zemljoposjednika se nije snašao, pa je njihova imovina došla pod udar brojnih mjera, što je dovelo do slabljenja, pa i propadanja begovskih prorodica. Najbolji primjer jeste propadanje imovine Bakir-bega Tuzlića, što je posebno došlo do izražaja nakon njegove smrti, kada je putem likvidacije dugova i otkupa čifčijskih selišta njegova imovina desetak vremena.

Bakir-beg Tuzlić i begovska porodica Tuzlić

Begovska porodica Tuzlić iz Tuzle je jedna od najuticajnijih begovskih porodica na prostoru sjevero-istočne Bosne. Iako ne postoji cijelovita sinteza o ovoj begovskoj porodici, ista je značajno tretirana u nekoliko historijskih radova koji se odnose na prošlost Bosne i Hercegovine i tuzlanskog kraja.⁶ Najzaokruženiji historijski sadržaj o ovoj porodici napisao je historičar Husnija Kamberović,⁷ gdje je na 10-ak stranica dao sažet presjek najvažnijih karakteristika vezanih za istu. U historiografiji nemamo validne podatke o porijeklu ove begovske porodice, ali ima nekoliko verzija zasnovanih na predanjima. Jedna govori da ova porodica potiče od srpske velikaške porodice Altomanovića, a druga, da su se Tuzlići prvobitno prezivali Osmanpašići, i da se njihovo porijeklo veže za Topal Osman-pašu, oca tuzlanskog kapetana Derviš Hasan-bega, koji je tuzlanski kapetan bio od 1735. do

⁵ *Isto*, 274.

⁶ Između ostalih određene sadržaje o ovoj porodici napisali su: Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849-1853*, Banja Luka 1990; Živko Crnogorčević, *Memoari Živka Crnogorčevića*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1960. (dalje: Ž. Crnogorčević, *Memoari Živka Crnogorčevića*); Ambrozije Benković, *Tuzlansko područje negda i sada s posebnim osvrtom na vjerske prilike*, Županja-Đakovo 1971; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1954. (dalje: H. Kreševljaković, *Kapetanije*); Mustafa Mujezinović, *Islamska epigrafika*, I-III, Sarajevo 1998. (dalje: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika*, II); Šefkija Mutevelić, *Tuzlanske historijske minijature*, Tuzla 2005. (Š. Mutevelić, *Tuzlanske historijske minijature*); Muhibin Pašić, *Stare tuzlanske porodice*, Tuzla 2012. (dalje: M. Pašić, *Stare tuzlanske porodice*).

⁷ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, 458-467.

1766.⁸ Derviš Hasan-beg je umro u Tuzli 1766. godine i ukopan je u harem Jalske džamije, u kome je ukopan i njegov sin Ahmed 1787. godine.⁹ Sve do ukidanja kapetanija članovi ove porodice bili su tuzlanski kapetani. Najpoznatiji među njima je Sulejman-begov sin Mahmud-beg, poznat kao Tuzla-kapetan, po kome je čitava porodica dobila prezime Tuzlić. Prema nekim podacima, Tuzla-paša je imao tri brata – Mehmed-agu, koji je umro 1835/1836,¹⁰ Omer-bega i hadži Osman-bega, čiji su potomci tuzlanski Azapagići.¹¹ Za Mahmud-pašu tuzlanskog kapetana vezani su brojni događaji iz ovog perioda bosanskohercegovačke prošlosti. U Konaku Tuzlića od 20. januara do 5. februara 1831. godine održan je sastanak bosanskih prvaka, na kojem je donesena odluka o Pokretu za autonomiju Bosne, na čijem je čelu bio Husein-beg Gradaščević, a u kojem je Mahmud-paša Tuzlo igrao važnu ulogu.¹² Mahmud-paša Tuzlo je do 1832. godine bio na čelu Tuzlanske kapetanije, kojoj je pripadalo Brčko s okolinom i koja je ubrajana u kapetanije sa najvećim prihodom. Ova kapetanija je osigurala dio osjetljive granice sa Austrijom kod Brčkog i uzduž Save. Nakon sloma Pokreta za autonomiju Bosne, na čelu kapetanije postavljen je njegov sin Osman-beg, koji je tu dužnost obavljao oko dvije godine, sve do ukidanja kapetanije 1835. godine.¹³ Ukipanjem kapetanije, Mahmud-paša je postavljen za muteselima tuzlanskog kraja u rangu kapidžibaše, za zasluge kod ukidanja kapetanija. Krajem 1835. godine od bosanskog valije dobio je čin paše, što nije uticalo na njegovo kasnije držanje prema reformama Osmanskog carstva u Bosni.¹⁴ Ovaj tuzlanski prvak je nakon sloma Pokreta za autonomiju Bosne, bio najznačajnija ličnost u Zvorničkom sandžaku, iako je bio samo muteselim Tuzle. Mahmud-paša Tuzlo imao je važnu ulogu u pružanju otpora Omer Lutvi-paši 1850. godine, kada je 18. oktobra 1850. podigao ustank u Tuzli.¹⁵ Nakon što je doživio težak poraz kod Žepča, pobegao je u Vinkovce, ali se ubrzo vratio, međutim doživio je novi poraz kod Modriče, nakon čega je bio zarobljen i doveden u Sarajevo. Tada je Omer Lutvi-paša opljačkao Mahmuda-pašu Tuzlu uzevši mu veliko blago od 18 miliona pjastera (17.000 komada dukata).¹⁶ Zbog otpora Omer Lutvi-paši prognan je sa porodicom na ostrvo Rodos, gdje je ostao do kraja života 1855/56. godine. Njegov sin Osman-beg, poznatiji u Tuzli kao Hadži-beg, vratio se

8 Isto, 458; H. Kreševljaković, *Kapetanije*, 205-208; M. Mujezinović, *Islamska epigrafika*, II, 150.

9 M. Pašić, *Stare tuzlanske porodice*, 226.

10 M. Mujezinović, *Islamska epigrafika*, II, 150.

11 H. Kamberović, *Begovski zemljšni posjedi u BiH*, 458-459.

12 Vidjeti više u: Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996; Galib Šljivo, Mahmud-paša Tuzlo u prvoj polovini XIX stoljeća, *Stav*, br. 1, Tuzla 2002. (dalje: G. Šljivo, *Mahmud-paša Tuzlo u prvoj polovini XIX stoljeća*).

13 M. Pašić, *Stare tuzlanske porodice*, 226.

14 Š. Mutevelić, *Tuzlanske historijske minijature*, 78.

15 G. Šljivo, *Mahmud-paša Tuzlo u prvoj polovini XIX stoljeća*, 76.

16 H. Kamberović, *Begovski zemljšni posjedi u BiH*, 461; Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini i turski neredi za vrijeme reformnog režima Abdul Medžida (1839-1861)*, Beograd 1949, 100.

u Tuzlu poslije osamnaest godina zatočeništva, te ostatak života do 1874. proveo u Tuzli.¹⁷

Osman-beg Tuzlić je imao sinove Mehmed-bega i Šemsi-bega. Šemsi-beg nije imao potomstvo, dok je Mehmed-beg imao sina Bakir-bega i kćer Šehiziranumu.¹⁸ Šemsi-beg Tuzlić je u drugoj polovini 19. stoljeća bio najistaknutija ličnost ove porodice. Imao je u Dolnjoj Tuzli poznati Šemsibegov-konak, te dvije kuće od kojih je imao godišnju najamninu od 300 forinti.¹⁹ Pred dolazak Austro-Ugarske 1878. godine Šemsi-beg Tuzlić je, pripadao austrofilskoj struji i davao je podršku dolasku Monarhije, kako bi “zavela red” u Bosni. Međutim, u vrijeme pružanja otpora austrougarskoj okupaciji, prije dolaska muftije Šemsekadića u Tuzlu, neki tuzlanski prvaci nisu smjeli dočekati pljevaljskog muftiju, među njima i Šemsi-beg koji se sklonio prvo u svoj harem-ranč u Turskoj Dobrinji, a nešto kasnije kod fratara u selo Morančani nedaleko od Tuzle, gdje su ga pronašli branioci Tuzle, koji su mu oduzeli oko 570 dukata.²⁰ Od strane ustanika zbog njegovog proaustrofilskog ponašanja bio je opljačkan njegov konak i harem, kao i ljetnjikovac u Bukištu. Dio opljačkanog blaga, kasnije je vraćen Šemsi-begu.²¹ Zbog njegove naklonjenosti Austro-Ugarskoj, Šemsi-beg je 27. januara 1890. odlikovan komturnim nišanom ordena Franje Josipa.²²

U vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, među Tuzlićima najistaknutiji je bio Bakir-beg, sin Mehmed-bega Tuzlća.²³ Bio je posljednji muški potomak tuzlanske begovske porodice Tuzlić.²⁴ Dostupni podaci ukazuju da je Bakir-beg Tuzlić rođen 1872. godine u Tuzli. Školovao se u Tuzli i u carskim licejima Sultanija u Istanbulu i Terezijanum u Beču, gdje je stekao srednjoškolsko obrazovanje. Tečno je govorio turski, arapski i njemački jezik.²⁵ Nakon svršenih nauka u Terezijanumu upisao je studij prava na Bečkom sveučilištu, ali ga je morao prekinuti zbog odlaska u vojsku, gdje je za godinu dana položio oficirski ispit. Postavši aktivni oficir, služio je kao husarski časnik, te je dobio čin oberlajtanta. Kada je napustio vojsku, posvetio se političkom radu i privredi. Bio je oženjen sa Šuhret-hanumom Džinić, s kojom je imao četiri kćerke: Rašidu-hanumu, Labiba-hanumu,

17 Ž. Crnogorčević, *Memoari Živka Crnogorčevića*, 28-29.

18 Š. Mutevelić, *Tuzlanske historijske minijature*, 79; Šaban Hodžić, *Vakufnama dobrovorce Tahire-hanume Tuzlić, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga IV, Tuzla 1960, 155.

19 Š. Mutevelić, *Tuzlanske historijske minijature*, 79.

20 Hajrudin Ćurić, Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića u otporu protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1979, 333.

21 H. Kamberović, *Begovski zemljšni posjedi u BiH*, 462.

22 *Isto*, 462.

23 Izet Šabotić, *Život, ljudi i događaji-Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Tuzla 2019, 45. (dalje: I. Šabotić, *Život, ljudi i događaji*).

24 M. Pašić, *Stare tuzlanske porodice*, 227.

25 *Isto*, 227; I. Šabotić, *Život, ljudi i događaji*, 45.

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ

Ifaket-hanumu²⁶ i Šemsa-hanumu.²⁷ Bakir-beg je u političkom životu Bošnjaka krajem 19. i početkom 20. stoljeća igrao značajnu ulogu, pulsirajući od proaustrougarske, ka antiaustrougarskoj naklonjenosti. Odnosno, svoje političko djelovanje je usklađivao svojim interesima i potrebama. Neki historijski izvori ukazuju da je sarađivao sa Srpskim pokretom za crkveno-školsku autonomiju, te posebno da je još od 1892. godine bio blizak sa Jeftanovićem.²⁸ Dok drugi potvrđuju "da je otvoreno Vladu nudio svoje usluge i pružao obavještenja o prilikama u muslimanskom pokretu i raspoloženju među njegovim prvacima. Pri tome je posebnog značaja imala okolnost, što je on nastavio da uživa finansijsku potporu vlasti".²⁹ Bio je aktivni sudionik u svim važnim političkim procesima, pa tako i borbi za vjersko-mearifsku i vakufsku autonomiju Bošnjaka.³⁰ Već 1898. godine Bakir-beg se pojavljuje kao potpisnik predstavke posavskih begova (begova brčanskog i bijeljinskog kotara) u kojoj se izražava nezadovoljstvo položajem begova, čija su prava, kako su isticali, zaštićena manje nego prava čifčija-kmetova.³¹ U tom smislu Bakir-beg Tuzlić je kazao brčanskom predstojniku, da će biti caru predata tužba, ako predstavka koja je upućena Kalaju ne bude imala uspjeha.³² Od tada, pa sve do svoje smrti igrao je istaknutu ulogu u

Prilog 1. *Bakir-beg Tuzlić*.

²⁶ Ifaket-hanuma Tuzlić-Salihagić je bila jedna od najsavremenijih žena svog vremena. Jahala je konje, skijala sa djecom, bavila se lovom. Svijet je pisao o njenom podvigu kada je u lovnu prvu na Balkanu ubila medvjeda. U vrijeme Drugog svjetskog rata sa svojom porodicom živjela je u Banja Luci, gdje je svestrano radila na pomoći brojnim izbjeglicama iz istočne Bosne. Jednom prilikom kada je išla u Bosansku Dubicu po žito, naišla je na ustašku patrolu, koja joj uzela žito, čemu se ona protivila. Nakon toga povedena je u zloglasni logor Jasenovac, gdje je na najgori način ubijena. M. Pašić, *Stare tuzlanske porodice*, 231. Vidjeti više u: Nihad Halilbegović, *Bošnjaci u Jasenovačkom logoru*. Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2006.

²⁷ Rašida-hanuma je bila udata za dr. Ahmed-bega Rizvanbegovića, Lebiba-hanuma za dr. Mahmuda Mehmedbašića, Ifaketa-hanuma je prvo bila udata za Sead-bega Kulovića, a potom se preudala za Suljagu Salihagića, dok je Šemsa-hanuma bila udata za dr. Aliju Mehmedbašića. H. Kamberović, *Bosanski zemljšni posjedi u BiH*, 462.

²⁸ I. Šabotić, *Čifčijski odnosi u BiH*, 94; Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), *Zbirka dokumenata Vojislava Bogičevića*, (dalje: ZDVB), br. 181, od 10. 8. 1900, 94.

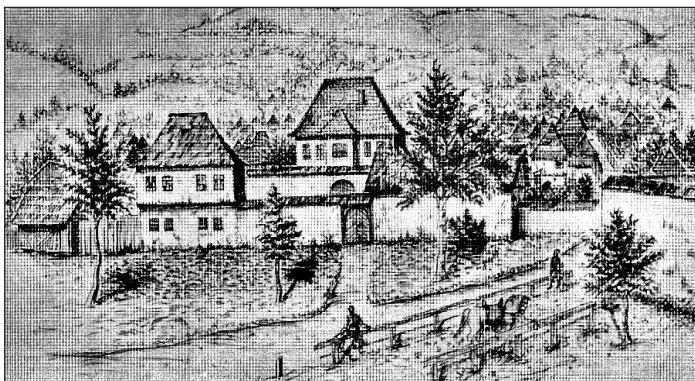
²⁹ Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 217. (dalje: Dž. Juzbašić, *Politika i privreda BiH*).

³⁰ I. Šabotić, *Čifčijski odnosi u BiH*, 88. i 92. „Ragib-beg Džinić je kazao da je na njega uticao Bakir-beg Tuzlić da se priključi pokretu“. „Bošnjačko-muslimanski prvaci iz Pokreta za vjersku i prosvjetnu autonomiju su odredili na izradi Statuta 1900. godine, a radili su ga istaknuti prvaci Pokreta, među kojima je bio i Bakir-beg Tuzlić“.

³¹ H. Kamberović, *Begovski zemljšni posjedi u BiH*, 463; *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, Građa, Sabrao i uredio Ferdo Hauptmann, Sarajevo 1968, 81-82. (dalje: *Borba Muslimana*).

³² I. Šabotić, *Čifčijski odnosi u BiH*, 87.

muslimanskom autonomnom pokretu, ali će važiti kao pripadnik umjerene struje, tim prije što je vrlo rano ispoljio "sklonost da stupi u bliži kontakt s vladinim krugovima, da im se stavi na raspolaganje i čini im ozbiljne usluge, zašto je dobijao određenu novčanu naknadu i vrlo povoljne zajmove". Njegovi dugovi bili su znatni, pa je često od Zemaljske vlade dobijao kredite kako bi vraćao već prispejele rate ranijih kredita za otplate.³³ Naime, 1902. godine, kada je prema Osmanu-Nuri Hadžiću, Bakir-beg u ime muslimanskog pokreta potpisao ugovor o političkom savezu sa srpskom opozicijom, njemu je na prijedlog Zemaljske vlade uz saglasnost Kalaja odobren hipotekarni zajam iz vladinog fonda od 30.000 kruna sa rokom otplate od 10 godina, radi podmirenja dospjelih obaveza,³⁴ gdje je Privredna zemaljska banka bila posrednik u ovoj zakulisnoj finansijskoj radnji.³⁵ "Sve to ne treba posmatrati samo kao pojavu prezaduženosti jednog bosanskog bega, nego i kao način naplate usluge koje je Tuzlić činio Zemaljskoj vlasti".³⁶ Svoje političko djelovanje je krunisao kao član Egzekutivnog odbora i dopredsjednik prve bošnjačke političke stranke Muslimanske narodne organizacije (MNO).³⁷ Ukazivano je da se radilo o jednoj čudnoj osobi u muslimanskom pokretu, koja se svo vrijeme uspjela zadržati u njenom vrhu i biti akter u najznačajnijim akcijama muslimanske opozicije, ne prekidajući istovremeno "diskretne veze sa Zemaljskom vladom". Godine 1909. Bakir-beg Tuzlić izabran je za člana

Prilog 2. Tuzlića konak - crtež Dragiše Trifkovića.

Zemaljskog vakufsko-mearifskog sabora, a na izborima 1910. izabran je u Bosanski sabor kao predstavnik gradova Tuzla, Zvornik, Vlasenica, Srebrenica, Maglaj i Kladanj.³⁸

Bakir-beg Tuzlić je pripadao krupnom zemljoposjedničkom begovskom sloju u Bosni i Hercegovini. Porodica Tuzlić, imala je posjede na području kotareva

33. H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, 263. „Tako je 1902. Privilegovana banka za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu dodijelila mu je zajam, od 30.000 K uz kamatu od 6%, kako bi se pokrile već dospjele rate za otplatu za razdoblje 1903. i 1904. godine, te prvi semestar 1905. godine, a kasnije još toliko za plaćane novih rata“.

34. I. Šabotić, *Čifčijski odnosi u BiH*, 108.

35. Dž. Juzbašić, *Politika i privreda BiH*, 217.

36. H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, 463.

37. Spomenica dvadesetpetogodišnjice "Gajreta" 1903-1928, Sarajevo 1928, 47; M. Pašić, *Stare tuzlanske porodice*, 227-228.

38. H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u BiH*, 464; *Musavat*, br. 40, 14. maja 1910.

Tuzla, Brčko, a jedan manji broj posjeda se nalazio u kotaru Bijeljina. Procjenjuje se, a i Bakir-beg je tvrdio da je imao više desetina hiljada dunuma zemlje. Postojeće činjenice ukazuju da je zemljoposjednička porodica Tuzlić, zemljишne posjede dobila na različite načine, a najviše su dobili u vrijeme Osman-bega, poznatog kao Hadži-beg, koji je bio ortak sa trgovcem Nikom Krsmanovićem, kojem je dao privilegije u trgovini voskom, kožom i stokom.³⁹

Krajem 19. stoljeća Bakir-beg Tuzlić, svoje najveće zemljишne posjede je imao u Brčkom, ali je najviše boravio u Tuzli, dok se ljeti zadržavao na svom imanju u Vukšiću kod Brčkog. U vrijeme austrougarske uprave, dolazilo je do određene uzurpacije zemljišta, a posebno šumskih posjeda porodice Tuzlić.⁴⁰ Na njegovim šumskim posjedima često je pravljena šteta, zbog čega se on u više navrata žalio nadležnim državnim institucijama. I samo Zajedničko ministarstvo finansija je raspravljalo o problemu šumskih posjeda Bakir-bega Tuzlića. Prema raspoloživim podacima Bakir-beg Tuzlić je u kotarevima Brčko i Tuzla imao 24.376 dunuma zemlje. Uglavnom se radilo o beglucima, dok je u kotaru Tuzla, Brčko i Bijeljina Bakir-beg Tuzlić imao ukupno 183 čifčijska selišta, od čega najviše u kotaru Brčko 124 čifčijska selišta, u kotaru Bijeljina 56 selišta i u kotaru Tuzla svega 3 čifčijska selišta.⁴¹ Zemljishi posjedi Bakir-bega Tuzlića su u vrijeme austrougarske uprave bili na udaru, a posebno čifčijska selišta, što je posebno došlo do izražaja nakon njegove smrti 1910. godine. Iako se radilo o veleposjedniku, sa velikim begovskim posjedima i brojnim čifčijskim selištima u tuzlanskom, bijeljinskom i brčanskom kotaru, Bakir-beg je često imao finansijskih problema, te se značajno zaduživao kod zemaljske vlasti i tadašnjih banaka i kreditnih organizacija. U posljednjim godinama života posvetio se razvoju svog imanja u mjestu Gredice kod Brčkog, gdje je razvio najracionalnije ekonomsko poslovanje, za to vrijeme modernom poljoprivrednom dobru, sa odgovarajućom mehanizacijom i pratećim objektima.⁴² Poljoprivredno dobro Bakir-bega Tuzlića u Gredicama uzimano je za primjer kao uzorno moderno poljoprivredno dobro.⁴³ Neki od historičara, rukovođeni isključivo austrijskom arhivskom građom, Bakir-bega Tuzlića svrstali su među onom kategorijom ljudi "koji se stalno rvu sa finansijskim teškoćama", te su zbog toga Bakir-bega Tuzlića ocijenili kao nepouzdanu osobu.⁴⁴ Međutim, evidentno je da se Bakir-beg Tuzlić nije slagao sa određenim mjerama vlasti, posebno onim koje su zadirale u interesu zemljoposjednika. Tako nije bio zadovoljan ni sa mjerama vezanim za paušaliranje

39 H. Kamberović, *Begovski zemljishi posjedi u BiH*, 464.

40 Bakir-beg Tuzlić je uputio pritužbu Kutscheri, a u vezi šume na Majevici, za koji je njegov amidža Šemsi-beg posjedovao tapiju iz osmanskog perioda, ali iste nisu u cijelosti uzete u obzir od strane Komisije za reguliranje šumskih odnosa, pa je od 14.000 dunuma šume, Bakir-begu dodijeljena samo polovina. H. Kamberović, *Begovski šumski posjedi u BiH*, 465; *Borba Muslimana*, 85.

41 H. Kamberović, *Begovski zemljishi posjedi u BiH*, 466-447.

42 M. Pašić, *Stare tuzlanske porodice*, 226-227.

43 H. Kamberović, *Begovski zemljishi posjedi u BiH*, 462-463.

44 *Isto*, 463; Nusret Šehić, Mjere Kalajevog režima u Bosni i Hercegovini na suzbijanju autonomnog pokreta Muslimana, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XX, 1972-1973, Sarajevo 1974, 174.

desetine, te je u julu 1906. bio domaćin sastanku zemljoposjednika, vezano za ovaj problem.⁴⁵ Smatralo se da je Bakir-beg Tuzlić bio čovjek koji je volio da živi na "visokoj nozi", a koji je istovremeno imao velike izdatke, koje nije uvijek mogao podmiriti sa svog ogromnog imanja. Bakir-beg Tuzlić je umro 17. maja 1910. godine i ukopan je u Tuzli u harem Jalske džamije.⁴⁶

Ostavinski postupak i likvidacija dugova Bakir-bega Tuzlića

Nakon smrti Bakir-bega Tuzlića, pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli, vodio se ostavinski i postupak likvidacije dugova umrlog. Kao njegovi nasljednici pred Kotarskim šerijatskim sudom određeni su: Šuhret-hanuma rođena Džinić, udova Bakir-bega Tuzlića, njegove maloljetne kćeri Rašida, Lebiba, Ifaket i Šemsu, te sestra Hanifa Šahziment-hanuma, udata za Ćazim-bega H. Alibegovića, svi iz Tuzle. Tutoricom malodobnih kćerki Bakir-bega Tuzlića određena je njihova mati Šuhret-hanuma, udova Bakir-bega Tuzlića.⁴⁷ Advokat porodice Tuzlić Milan J. Maksimović iz Tuzle tražio je od Kotarskog šerijatskog suda Tuzla, da sud dodjeli Šuhret-hanumi Tuzlić dozvolu da u ime maloljetne djece može protivdužnicima i kmetovima (čifčijama) pokrenuti i voditi parnice radi naplate tražbina u postupku likvidacije dugova umrlog Bakir-bega Tuzlića i agrarnih sporova.⁴⁸

Značajan broj tražioca se preko svojih advokata obratio Kotarskom šerijatskom sudu u Tuzli, radi potraživanja duga od umrlog Bakir-bega Tuzlića, te drugih informacija, koje se odnose na nasljedstvo i dugove iza umrlog Bakir-bega Tuzlića. Tako se dr. Tadija Odić, advokat iz Tuzle obratio molbom Kotarskom šerijatskom sudu, a u vezi svjedodžbe nasljedstva iza Bakir-bega Tuzlića, koji su njegovi nasljednici, ako ima malodobnih, i ko im je postavljen za tutorstva, koje dijelove zemlje su naslijedili u mulk, a koje u miriju nekretnina.⁴⁹ Advokatu Odiću je odgovoreno, da su nasljednici iza Bakir-bega Tuzlića, njegova supruga, njegove četiri kćerke, te njegova sestra. Isto tako, odgovoreno je da je maloljetnoj djeci određen tutor, a to je njihova majka Šuhret-hanuma, udova Bakir-bega Tuzlića.

45 I. Šabotić, *Život, ljudi i događaji*, 53; ATK, ZDVB, br. 1709, IB. od 17. 7. 1906.

46 M. Pašić, *Stare tuzlanske porodice*, 231. Na nišanu Bakir-bega Tuzlića arapskim pismom isписан je tarih, u prevodu slijedeće sadrzine: El Fatiha „Ne zaboravi da se dovom sjetiš vlasnika Groba i nemoj se divit pismu i ukrasima kamena, Ah žalosti, što Bakir-begu, sinu Mehmed-bega pripala je smrt u 40-toj godini. Bijaše od starih hanedana poznatih Tuzlića. Slovio je kao utočište nevoljnih. Čuvar Dženeta izriče Dževher i kronogram Enverio. Ružničak rajske neka se dodijeli Bakir-begu. Godina 1328/1910. g.“

47 ATK, Kotarsko šerijatski sud Tuzla (dalje: KŠST), k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Molba Milana M. Maksimovića, advokata iz Tuzle Kotarskom šerijatskom sudu Tuzla, radi izdavanja potvrde o zastupanju maloljetnih kćerki, Tuzla, 22. 4. 1911.

48 ATK, KŠST, k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*, Molba Milana M. Maksimovića, advokata iz Tuzle Kotarskom šerijatskom sudu Tuzla, radi izdavanja potvrde o zastupanju maloljenih kćerki, Tuzla, 22. 4. 1911.

49 ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Molba dr. Tadije Odića iz Bijeljine, za izdavanje svjedodžbe o nasljedstvu iza Bakir-bega Tuzlića, Bijeljina, 28. 5. 1912.

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ

Ukazano je da je započeo ostavinski postupak vezan za likvidaciju dugova Bakir-bega Tuzlića.⁵⁰ Navedeni podaci advokatu Odiću su bili potrebni kako bi se obratio istim u vezi namirenja dugova koji su ostali iza umrlog Bakir-bega Tuzlića.

Kako je ranije kazano Bakir-beg Tuzlić za života je ulazio u brojne transakcije novčane i privredne, te se služio uglavnom nepovoljnim kreditima, koji su ga dovodili u nezavidnu ekonomsku situaciju. Osim toga, Bakir-beg Tuzlić je imao brojne transakcije sa tvrtkama i pojedincima, te su nakon njegove smrti ostali brojni dugovi i potraživanja. Stoga se pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli pored ostavinskog, vodio postupak likvidacije dugova umrlog Bakir-bega Tuzlića. Odmah nakon njegove smrti započele su brojne radnje vezane za dugovanja, potraživanja i prodaju njegovog imetka. To potvrđuje i *Oglas Kotarskog šerijatskog suda u Tuzli*, kojim se obavještavaju zainteresirani da će se iz ostavine rahmetli Bakir-bega Tuzlića iz Tuzle u selima: Vukšić, Stanovi, Gredice i Jasenice, gdje se nalazilo oko 660 tovara kukuruza, 120 metara uljane repice i u Brčkom u lageru Filijale Zemaljske banke 3½ vagona pekmeza, putem javne dražbe, najboljem kupcu prodati i na mjestu uručiti. U *Oglasu* je navedeno da svi kupci i mušterije trebaju svoje ponude najdalje do kraja mjeseca prijaviti ovom Kotarskom šerijatskom sudu.⁵¹

Iza Bakir-bega Tuzlića ostali su brojni njegovi dugovi prema pojedincima i tvrtkama, dok je znatno manji broj dugova istih bio prema porodici umrlog Bakir-bega Tuzlića. To potvrđuju brojni postupci likvidacije duga, koji su se vodili pred sudovima u Brčkom i Tuzli. Na Kotarskom šerijatskom sudu u Tuzli, vođen je postupak likvidacije dugova Bakir-bega Tuzlića. Rasprava o dugovima Bakir-bega Tuzlića vođena je 29. decembra 1910. godine, a istu je vodio šerijatski sudija Muftić. U ovom postupku u ime nasljednice iza rahmetli Bakir-bega Tuzlića, njegove sestre Hanife Šahziment, kao zastupnik učestvovao je Ćazim-beg H. Alibegović, a Šuret-hanumu, udovu Bakir-bega Tuzlića i njenu djecu zastupao je Ahmed ef. Telalović. U ovom sporu kao zastupnik vjerovršnika bio dr. Odić glavni odvjetnik, kao zastupnik trgovacke tvrtke Kunstdunger Verwerthunge – Cenossenschaft iz Budimpešte. Ovo je bila i prva prijava koja je pročitana pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli. Predmet spora bila je tražarina od 491 K i 25 h.⁵² Drugi spor vezan je za potraživanje trgovacke tvrtke “Hofherr ogf Schromca”, čiji je zastupnik bio Dušan Manigodić, advokat iz Bijeljine. Isti advokat je zastupao trgovacku tvrtku “H. Abdulhamida Prcića i sinova” iz Tuzle, te Marka Nakića i Ristu Markovića iz Brčkog. Tražioci su u procesu likvidacije duga umrlog Bakir-bega Tuzlića tražili da se navedeni dug isplati iz ostavine umrlog.⁵³

⁵⁰ ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Odgovor, br. 2136/12, Kotarskog šerijatskog suda Tuzla na Molbu dr. Tadije Odića, advokata iz Tuzle, Tuzla, 8. 6. 1912.

⁵¹ ATK, KŠST, k-3, f-1, *Oglas Šerijatskog kotarskog suda u Tuzli*, Tuzla 6. 6. 1910.

⁵² ATK, KŠST, k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Likvidacija dugova Bakir-bega Tuzlića, od 29. 12. 1910.

⁵³ *Isto*.

U navedenom postupku likvidacije duga umrlog Bakir-bega pred Kotarskim šerijatskim sudom 29. decembra 1910. pozvani su i drugi tražioci duga, kojih je bilo dosta, a isti su pozvani, kako bi potvrdili svoju tražbinu u ovom postupku.⁵⁴

Između ostalih, pročitana je prijava izvjesnog Hofhera, pod brojem 3909/10, koji je prijavio svoju tražbu od 1.661 K 44 h, sa 6% kamate od 30. aprila 1910. Zastupnik istog je razjasnio da je tražba nastala od jedne kupljene mašine, ali mu nije bilo poznato pošto je ista pogodena i je li u cijelosti sve plaćeno. Zastupnik tutorice Šuhret-hanume Tuzlić, Ahmed ef. Telalović se nakon toga očitovao, te je kazao da mu to nije poznato, da li je što za navedenu mašinu plaćeno i pošto je ista kupljena. Stoga je predloženo da se ova likvidacija odgodi, kako bi se određeni podaci provjerili, što je i učinjeno. Nakon toga nastavljen je dalji postupak, te se čitala prijava trgovačke tvrtke "Kunstdtunger" iz Budimpešte, pod. br. 3499 za traževinu od 491 K i 25 h sa 6% kamate od 17. aprila 1910. godine. Zastupnik tutorice Šuhret-hanume Ahmed ef. Telalević je priznao tražbinu i predložio da se ista iz ostavine isplati tražiocu.⁵⁵ Istoga dana pred ovim sudom čitala se prijava trgovačke tvrtke "H. Abdulhamida Prcića i sinova" iz Tuzle, pod br. 9533/10, radi tražbe od 2.010 K i 26 h. Zastupnik tutorice Šuhret-hanume se očitovo glede ovog zahtjeva, te naveo da se u ovom postupku vodi parnica kod ovog suda. Stoga, zastupnik Ahmed ef. Telalević poriče opstojnost-valjanost ove tražbine, jer je još umrli Bakir-beg Tuzlić nije priznavao, uslijed čega je zastupnik nasljeditelja, tražioca, uputio na nadležni sud. U istom postupku predstavljena je i prijava Marka Nacića, pod br. 2644 za tražbu od 169 K i 18 h. Zastupnik istog je pred Kotarskim šerijatskim sudom potvrdio prijavu, a zastupnik nasljednica priznao tražbinu, i molio da se ista isplati iz ostavine Bakir-bega Tuzlića. Među tražbinama bila je i prijava Riste Markovća, pod br. 2550/10 sa tražbinom od 22 K i 58 h, koji zastupnik potražuje i moli isplatu iste. Nije u prijavi istaknuto kako je nastao navedeni dug. Zastupnik nasljednica Bakir-bega Tuzlića je priznao gore navedenu tražbinu i molio da se ista iz ostavine isplati.⁵⁶

Među onima koji su potraživali dug od umrlog Bakir-bega Tuzlića, bila je i tražbina "Jakob veletrgovina" iz Brčkog, te se iz tog razloga pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli, čitala prijava pod rednim brojem 2489/10, koja je glasila da je umrli Bakir-beg Tuzlić ostao istome dužan 15.706 K i 47 h. Prijavitelj se očitovao po navedenom predmetu, gdje je naveo da je na račun te tražbine primio od tuženog 800 tovara kukuruza po 14 K i 40 h, što čini 11.520 K, tako da je ostalo da se naplati tražbina još u iznosu od 4.186 K i 47 h. Prijavitelj je tražbinu potkrijepio potvrdoma i to: na 5.500 K sa potpisom Bakir-bega Tuzlića, te pismom od 9. februara 1910. godine, kada je Bakir-beg bio kod ove tvrtke, a ostale potvrde koje je izdao dao je Ahmedu ef. Telaleviću, a dijelom Mehmedu Subaši za robu. Za svotu od 14.952 K i 2 h prijavitelj je kazao da je poslao umrlome Bakir-begu račun, te je očekivao da se isti u tom iznosu plati. Zastupnici nasljednika Ćazim-beg

54 Isto.

55 Isto.

56 Isto.

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ

H. Alibegović i Ahmed ef. Telalević priznali su navedenu tražbinu uz uvjet da vjerovršitelj gornji račun naknadno pošalje суду i nasljednicima kao potvrdu, kao i to da se ovome zapisniku priloži citirano pismo.⁵⁷

Od vjerovršnika kod Kotarskog šerijatskog suda pristupio je i Pero Petrović, trgovac iz Brčkog, te se pred sudom pročitala prijava istoga, pod br. 2668/10, koji je kazao da mu je umrli Bakir-beg ostao dužan 486 K. Prijavitelj potvrđuje račun i moli da se iz ostavine isplati navedeni dug. Prijavitelj je dodao da za navedeni dug znaju svjedoci Filip Kubača, Bakir-begov kućepazitelj, kao i momci, koji su kod prijavitelja služili. Zastupnici nasljednika prigovaraju tražiocu, pošto se po ovom pitanju vodila parnica kod suda sa istim prijaviteljem i nisu znali dali je ova stvar sa navedenom parnicom usaglašavana i da li će se oni za istu stvar dogovorati u parničnom postupku. Stoga su zastupnici nasljednica tražili odgađanje namirenja duga po ovoj tražbini. Predložili su da se po ovoj stvari dogovore, nakon što se donese *Rješenje* kod Kotarskog suda u Brčkom.⁵⁸

Od vjerovršnika u likvidaciji duga umrlog Bakir-bega Tuzlića pristupio je Jovan Stjepanović iz sela Gorice, po punomoćeniku Milošu Topiću, s molbom pod br. 3159/10, a zbog toga što je umrli Bakir-beg Tuzlić ostao istome dužan 330 K. Zastupnik prijavitelja Miloš Topić, moli da se navedena tražbina isplati. Zastupnici nasljednica izjavili su da im nije od ranije poznat ovaj dug, te su zahtijevali da se po prijavitelju pozove svjedok Murad-beg Zaimović, a dotle da se likvidacija ove tražbine odgodi.⁵⁹

Od vjerovršnika pristupio je i Stjepan Popović iz Brčkog, čija se prijava pod brojem 2688/10, pročitala pred sudom, u kojoj je naglašeno da je umrli Bakir-beg Tuzlić istome ostao dužan 269 K i 8 h. Prijavitelj navedeno potvrđuje u prijavu i tražio da se ista isplati iz ostavine. Zastupnici nasljednika Bakir-bega Tuzlića priznaju tražbinu i mole da se ista iz ostavine isplati, pošto mu je navedeni Stjepan poznat, jer je i tada popravljao i radio neke poslove za porodicu Tuzlić.⁶⁰

Od vjerovršnika pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli se pojavio Jozef Veil, trgovac iz Brčkog. Pred sudom je pročitana prijava istoga pod brojem 2645/10, pri čemu se naveo dug umrlog Bakir-bega Tuzlića od 1.107 K i 75 h. Vjerovršnik je molio da se ista tražbina iz ostavine isplati. Zastupnik nasljednika u očitanju po ovoj stvari je naveo da mu je poznato da je Bakir-beg Tuzlić neki novac pozajmio od Jozefa Veila, ali mu nije poznata svota, koju je umrli ostao dužan. Prijavitelj pokazuje svoj trgovачki abecedni defter pologa kojim se ustanavljuje, da se na str. 47 vidi da je dana 21. januara 1910. dao 868 for. 67 uč, zašto prilaže i račun. Tražitelj navodi da je istoga dana dao Bakir-begu pozajmicu od 1.000 K, te da je ostalo s tim danom dug od 737 K i 34 h. Ujedno prijavitelj je kazao da navedeni traženi dug treba biti u knjizi, koja se nalazi u kući umrlog u Gredicama, koju je umrli Bakir-beg vodio i imao. Osim gornje svote, polog u drugoj knjizi iznosio je

⁵⁷ *Isto.*

⁵⁸ *Isto.*

⁵⁹ *Isto.*

⁶⁰ *Isto.*

još 256 K i 78 h, koju je svotu prijavio kao dug. Zastupnici nasljednika, zahtijevaju da prijavitelj po mogućnosti sastavi račun, te da isti preda ovom sudu.⁶¹

Pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli pročitala se prijava izvjesnog I. Svorca iz Budimpešte i Rudolfa Soebla apotekara iz Maglaja, pod br. 793, gdje se potražuje tražbina u iznosu od 620 K i 28 h i prijava pod brojem 4196/10, kojom prijavljuje tražbinu od 624 K i 20 h, a na osnovu kamata što je primio kupovinom od prodatog drveta, a nije dotičnog ugovora ispoštovao. Po ovoj stvari ugovor se nalazio kod Okružnog suda Tuzla, gdje se vodila parnica. Zastupnik navodi, da glede ugovora, postoji parnica kod Okružnog suda u Tuzli u pogledu prodatog drveta. Na upit nasljednika, odbija se zahtjev tražioca, pošto postoji parnica glede ovog predmeta, te se tražbina nije mogla isplatiti dok se parnica kod nadležnog suda ne riješi.⁶²

Pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli, Rudolf Soebla, apotekar iz Maglaja imao je još jednu prijavu duga umrlog Bakir-bega Tuzlića u iznosu od 1.500 K, a na ime prodaje automobila umrlom, gdje ističe da je na račun toga primio 13.078 K iz Zemaljske banke, s tim da je umrli ostao dužan još 3.008 K. Zastupnik prijavitelja je na sudu potvrđio prijavu i moli da se dug tražbarine isplati iz ostavine. Zastupnici nasljednika priznaju navedeni dug, i zahtijevaju da se predaja i prodaja automobila uredi i dovede do kraja, te da se ujedno očituju prijavitelji o istom. Inače su se zastupnici protivili gomilanju kamate, koja bi nastala, s toga jer procedura prodaje automobila nije još bila završena i da treba prijavitelj u tom pogledu svoju obavezu izvršiti. U tom smislu, prijavitelj se pozvao na *Odluku* Kotarskog šerijatskog suda od 17. oktobra 1910, br. 097, kojom je isti obaviješten, da je predmet završen i da je automobil u vlasništvu kupca. Te je stoga prijavitelj tražio izmirenje duga po navedenoj tražbini.⁶³

U postupku likvidacije duga Bakir-bega Tuzlića, pročitala se prijava izvjesne J. Šnirmakera iz Tuzle, pod brojem 2680/10, koji je kao dug od Bakir-bega Tuzlića tražio svotu od 72 K i 60 h, koju vlasnica J. Šnirmaker, potvrdila i molila da se tražbina iz ostavine isplati. Zastupnici nasljednika priznaju istu svotu i traže da se navedena tražbina iz ostavine isplati.⁶⁴ Na sudu se raspravljalo i o tražbini Bele Soglendera, zanatlije iz Tuzle, tražbina je bila pod brojem 2681/10, koja glasi na iznos od 26 K. Prijavljeni istu prijavu potražuje i moli da se navedeni dug isplati. Zastupnici nasljednika priznaju navedeni dug i mole da se isti iz ostavine isplati.⁶⁵

Među dugovima Bakir-bega Tuzlića bila je tražbina Vojne stacione komande iz Brčkog, pod br. 2589/10, kojom traže isplatu duga od 130 K na ime đubreta što je ostao dužan, a na osnovu ugovora od 1. januara 1910. godine, br. 505. Zastupnici nasljednika su priznali navedeni dug i molili da se isti iz ostavine

61 *Isto.*

62 *Isto.*

63 *Isto.*

64 *Isto.*

65 *Isto.*

isplati.⁶⁶ Pred Kotarskim šerijatskim sudom ročištu je pristupio gosp. Karlo Puškar direktor Filijale Privredne zemaljske banke iz Tuzle, te se pročitala prijava pod br. 2316/10, koja se odnosi na traževinu od 75.920 K, a sa danom 17. maj 1910. godine. Navedeni direktor potvrđuje dug Bakir-bega Tuzlića, te moli da se iz ostavine isplati u skladu sa postojećim propisima. Zastupnici nasljednika priznali su navedeni dug i mole da se isti isplati iz ostavine.⁶⁷ Pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli je pristupio Rašid Hasanović iz Tuzle, te je pročitana prijava pod brojem 3260/10, koja je glasila na tražarinu od 80 K, koja se odnosi na odluku od 20. januara 1910. godine br. 165-12/1910, kao vještaku u jednom procesu odredio. Nasljednici priznaju ovu tražbinu i mole da se iz ostavine isplati.⁶⁸

U postupku likvidacionog duga umrlog Bakir-bega Tuzlića, pristupio je i Ćazim-beg H. Alibegović, kao zastupnik Emine, rođene Džindo, udove Sijarčić i Ahmed-bega Sijarčića kao nasljednika umrlog Mujage Sijarčića. Pročitana je prijava pod rednim br. 2846/10, kojom se traži tražbina od 4.144 K i 01 h i to: po 2.000 K supruzi Emini i Ahmed-begu, kao nasljedniku umrlog Mujage Sijerčića, a iznos od 144 K i 01 h, što je polog priloženog računa umrlom Bakir-begu u ime duga koji je imao prema Mujagi. Ćazim-beg i Ahmed-beg predložili su da se iz ostavine navedeni iznos isplati. Zastupnik nasljednika Ahmed ef. Telalević priznaje navedenu tražbinu i moli da se ista isplati iz ostavine umrlog Bakir-bega Tuzlića.⁶⁹

Iako su tražili dug od umrlog Bakir-bega Tuzlića, pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli nisu pristupili prijavitelji pod br. 2551, 2556, 2613, 2642, 2699, 2880, 2998, 3023, 3190, 3247, 4369, 4252 i 4228. Stoga su branioci nasljednica Bakir-bega Tuzlića tražili da se donese slijedeći *Zaključak*: "da se navedeni prijavitelji pozovu, sa opomenom i da im se odredi novi termin kod ovog suda, ukoliko se ne odazovu, navedene tražbine se treba proglašiti nevažećim".⁷⁰

Pred sudom se našla i molba - prijava Ćazim-bega Alibegovića, pod brojem 2858/10, vezana za tražbinu od 252 K, koju svotu je dužan umrli njemu i supruzi mu Hanifi Šahzamet-hanumi, rođenoj Tuzlić. U prijavi se navodi, da su isti dali navedenu sumu Bakir-begu za ustrojavanje društva "Hajrijet", koje se kasnije ugasilo, a od čega je zatečena suma novca ostala kod umrlog, što potvrđuje protokol i potvrda, ali on navedeni dug njima nije povratio. Zastupnik nasljednica Ahmed ef. Telalević priznao je gornju tražbinu i molio da se ista isplati iz ostavine.⁷¹

Kod Kotarskog šerijatskog suda Tuzla pristupio je Ćazim-beg Alibegović, kao zastupnik sestre umrlog Bakir-bega Tuzlića, Šahzament-hanume, koji se ujedno postavlja skrbnikom pomenute u procesu nasljedstva u ostavinskom postupku. Oni su od nasljednika umrlog Bakir-bega malodobnih Rašide, Lebibe, Ifaket i Šemse Tuzlić, te udove Šuhret-hanume, čiji je zastupnik pred ovim sudom bio Ahmed ef.

⁶⁶ *Isto.*

⁶⁷ *Isto.*

⁶⁸ *Isto.*

⁶⁹ *Isto.*

⁷⁰ *Isto.*

⁷¹ *Isto.*

Telalović, tražili 41.001 groš (tj. 6.660 K i 16 h), a što je potvrđivao Ugovor od 19. maja 1910. godine, broj 2339/10. Nakon što je pročitana prijava, zastupnik iste Ahmed ef. Telalović je priznao gornju tražbinu i molio da se ista iz ostavine isplati. Na upit Ćazim-bega koji zastupa Hanifu Šehzament da je njihova naknada takva, te nudi se da se navedeni dug isplati prema postojećim propisima iz ostavine.⁷²

Prijavitelj Mustafa-agha (Mujaga) H. Egrić, nije pristupio, premda je bio kao i drugi obaviješten i sa odlukom upoznat. Pošto je njegov dug u glavnom spisu Katastarskog ureda, pod red. br. 2490, koji glasi na dug u iznosu od 656 K i 12 h, odlučeno je da se vodi rasprava o istom. Na upit zastupajućih nasljednika, da li priznaju navedeni dug, jer je isti kao slični dugovi vezani za trgovinu šljivom, a ti su dugovi bili otpisani od strane Ministarstva i carske vlasti. Međutim, zastupnik nasljednika je priznao ovaj dug Mujagi H. Egriću i moli da se isti plati iz ostavine.⁷³

Hamid-agha Šehić, nije pristupio iako je bio upoznat sa odlukom kao i drugi vjerovršnici. Ipak se pročitala njegova prijava pod br. 2369/10, koja je glasila da mu je umrli Bakir-beg Tuzlić ostao dužan od tog novca 300 K, a od plate što ga je služio još 1.440 K, što je ukupno 1.740 K. Zastupnici nasljednika ne priznaju navedeni dug, uslijed čega se prijavitelj upućuje na nadležni sud, koji o tome treba donijeti odluku.⁷⁴

Pred Kotarskim šerijatskim sudom našla se i prijava Gradskog poglavarstva u Tuzli br. 4872/10, koja je glasila da je umrli Bakir-beg ostao dužan 187 K i 64 h opštinskog nameta. Zastupnici nasljednika, gore navedeni dug priznaju i mole, da se isti iz ostavine isplati.⁷⁵ Nakon toga pročitana je i druga prijava Gradskog poglavarstva u Tuzli pod brojem 2881/10, koja je glasila da je umrli Bakir-beg Tuzlić dužan pristojbu za cestarinu za 1909. i 1910. godinu u iznosu od 80 K, za čišćenje prohoda 33 K i 20 h, za kiriju 5 K i 20 h, što je ukupno 118 K i 40 h. Zastupnici nasljednika priznali su gore navedeni dug i mole da se isti isplati iz ostavine.⁷⁶

U postupku likvidacije duga Bakir-bega Tuzlića, našla se i prijava općinskog ureda u Bukviku, kotar Brčko, pod br. 755, kojom potražuje tražbinu u ime općinskog nameta za 1910. godinu u iznosu 145 K i 93 h. Zastupnici nasljednika ne pristaju da se isti namet isplati i navode da je vrijeme prošlo, osim toga, isti namet je udaren duplo više u odnosu na prijašnje godine, te se prema tome ima obavijestiti općinski ured u Bukviku o istom.⁷⁷ Pred Kotarskim šerijatskim sudom pristupio je Salim ef. Kadić. Iako je prijavio tražbinu, isti je odustao od iste, kao i neki drugi prijavitelji duga Bakir-bega Tuzlića.⁷⁸

Ročište pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli u postupku likvidacije duga Bakir-bega Tuzlića je nastavljeno 10. januara 1911. godine. Pred sudom je

⁷² *Isto.*

⁷³ *Isto.*

⁷⁴ *Isto.*

⁷⁵ *Isto.*

⁷⁶ *Isto.*

⁷⁷ *Isto.*

⁷⁸ *Isto.*

Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ

pristupio Ahmed ef. Telalović, kao zastupnik udove Šuhret-hanume Tuzlić i u vlastito ime, te je glasom odluke Kotarskog šerijatskog suda u Tuzli od 20. maja 1910, br. 165/10, odredio vještaku Miloradu Popoviću svotu od 80 K, kao pristojbu kod iste stvari, kod koje je i ranije Rašid H. Hasanović sudjelovao. Stoga je molio da se ista svota, kao i drugim gore navedenim vjerovršiteljima iz ostavine isplati.⁷⁹

Pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli se pročitao račun vjerovršnika Jove G. Tanasića iz Brčkog, pod br. 5354/10, koji je od umrlog Bakir-bega Tuzlića tražio dug u iznosu od 36 K i 90 h. Zastupnik nasljednica priznaje navedeni dug i moli da se isti isplati iz ostavine.⁸⁰

U procesu likvidacije dugova umrlog Bakir-bega Tuzlića, pojedinačno su se prijavljivali brojni pojedinci i tvrtke, kojima je navodno isti dugovao određenu sumu novca. Jedan broj tražbina je odbijen iz razloga što su se već vodili procesi po istim predmetima na sudovima u Tuzli i Brčkom, kao i za one, za koje nije bilo valjanih dokaza. Tako se Kotarskom šerijatskom sudu u Tuzli, preko advokata dr. Ive Pilara obratila tvrtka: "H. hafiza Abdulhamida Prcića i sinova" iz Tuzle. Riječ je o tražbini koja je već bila pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli u procesu likvidacije dugova umrlog Bakir-bega Tuzlića, gdje je zastupnik nasljednica odbio isplatiti tražbinu, a zbog toga što se po ovoj stvari vodio postupak pred Okružnim sudom u Tuzli. Tvrtka je u prijavi navela da im je Bakir-beg Tuzlić dugovao za kupljenu japiju, a po osnovu trgovачkih knjiga ove tvrtke iznosi od 2.010 K i 26 h. Ističu da navedeni dug datira još od 10. decembra 1900. godine, te je tvrtka zbog neplaćanja 19. februara 1910. godine pod br. P. 04-1/10 utužila istog na ovdašnjem Okružnom sudu Tuzla. Navedeno su potvrđivali parbenim spisima ove tvrtke. Tvrtka je u tražbini po ovoj stvari tražila isplatu iznosa od 2.010 K i 26 h, sa 10% kamata, počev od 10. decembra 1900. godine, kao i troškove utjeranja do iznosa od 150 K. Molili su da se na navedenu molbu provede likvidacioni postupak, i njima njihova tražbina iz ostavinskog imetka isplati. Pored toga tražili su dodatno 34 K i 20 h za troškove molbe.⁸¹ U vezi navedene tražarine, trgovачka tvrtka "H. hafiza Abdulhamida Prcića i sinovi" iz Tuzle, obavještava Kotarski šerijatski sud u Tuzli da je Okružni sud u Tuzli, a raspravljujući po njihovoju tužbi, od 24. januara 1911. godine, br. P. 64-5/10, donio odluku kojom se osuđuju nasljednici Bakir-bega Tuzlića, da istoj tvrtki trebaju platiti 2.010 K i 26 h, sa 6% kamate od 18. februara 1910. godine, kao i parbenog troška od 62 K i 30 h, te troška zaporce ovršivosti od 7 K i 90 h, a sve to u roku od dvije nedelje, a pod prijetnjom ovrhe. Preko svog advokata dr. Ive Pilara tražili su od Kotarskog šerijatskog suda da im iz sredstava ostavine isplati dug po presudi Okružnog suda u Tuzli. Pored toga, tvrtka je tražila od nasljednica umrlog Bakir-bega Tuzlića da im plati dodanih 22 K, zbog postupka sastava molbe i drugih stvari u vezi iste.⁸²

⁷⁹ ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Likvidacija dugova Bakir-bega Tuzlića, od 10. 1. 1911.

⁸⁰ *Isto*.

⁸¹ ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Prijava duga tvrtke „Sinovi h. Hafiza Abdulhamida Prcića“, Tuzla, 2. 8. 1910.

⁸² ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Tužba trgovачke tvrtke „Sinovi 64

Kotarskom šerijatskom суду se ponovo obratio i Pero Petrović - trgovac iz Brčkog, a zbog duga Bakir-bega Tuzlića u iznosu od 486 K. Isti je naveo da je naznačeni dug nastao na način, da je 20 dunuma usjeva dao pod zakup Bakir-begu Tuzliću u selu Sredici, a on u svoju korist sadio bostan. Cijena po dunumu je bila 12 K, što je iznosilo 360 K, kao i za načinjeni plot od trske u iznosu od 20 K. Isto tako, za sudske troškove koji su nastali uslijed parnice koja je vođena protiv Bakir-bega Tuzlića tražila su se sredstva od 70 K, te za kupljeni krompir (sjeme) u iznosu od 36 K, što je ukupno iznosilo 486 K. Prijavitelj je izjavio da se ovo potvrđuje prilozima koje je prijavitelj posjedovao, ali isti je kazao da ovo može potvrditi pod zakletvom ovom суду. Istakao je da do dana procesa pred sudom nije podmiren, te je molio sud da njegov tražbeni zahtjev riješi isplatom navedenog duga iz ostavine.⁸³

Kod Kotarskog šerijatskog суда u Tuzli dugovanje umrlog Bakir-bega Tuzlića ponovo je prijavio je i Josef Weil. Naime, on je priložio *Presudu* Okružnog суда u Tuzli od 8. novembra 1911. br. P. 571/911, gdje se navodi da su mu nasljednici Bakir-bega Tuzlića dužni iznos od 1.107 K i 75 h i to u roku od 14 dana trebaju isplatiti pod prijetnjom ovrhe plate. Navedena *Presuda* je postala pravomoćna i ovršivom te mu je *Odlukom* Kotarskog суда u Tuzli, od 19. decembra 1911. godine, br. P. 571/911, u ime troškova zaporke ovršenosti dopisano 7 K i 70 h. Pošto je do podmirenja navedene tražbine mogao doći, putem provođenja likvidacije duga kod Kotarskog šerijatskog суда Tuzla, molio je da navedeni sud izda ovdašnjem poreznom uredu nalog, radi podmirenja njegove tražbine, i to: glavnica-1.107 K i 75 h, 6% kamate od 17. maja 1910. do 1. februara 1912. godine, 110 K i 70 h, parbenog troška u iznosu od 58 K i 70 h, troška zaporuke ovršnosti 7 K i 70 h i troška molbe sa biljegom u iznosu od 15 K, što je ukupno iznosilo 1.300 K i 85 h. Nalog je neophodno bilo izdati njegovom advokatu dr. Ivi Pilaru iz Tuzle, a da se o istome obje stranke obavijeste.⁸⁴

Potraživanja od nasljednika umrlog Bakir-bega Tuzlića imala je i Zemaljska privilegovana banka za Bosnu i Hercegovinu. Po osnovu navedenog ista se obratila Kotarskom šerijatskom суду u Tuzli, gdje izvještava isti, da umrli Bakir-beg Tuzlić, duguje banci, a što se vidi iz priložene mjenice u ime mјedbenog zajma svotu od 12.396 K i 50 ha na dan 26. septembar 1910. godine. Kako se kod Kotarskog šerijatskog суда vodio ostavnički postupak, Zemaljska privilegovana banka je kod istog prijavila navedenu tražbinu, te su molili da se navedena tražbina sa 6% kamate i 1% do 3% provizije od dana dospijeća, kao i troškove ovog podneska od 2.20 K iz ostavine naplati.⁸⁵

h. Hafiza Abdulhamida Prcića“ iz Tuzle, protiv nasljednika umrlog Bakir-bega Tuzlića, Tuzla, 3. 6. 1911.

83 ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Prijava duga Pero Petrovića iz Brčkog, br. 2668/10, od 29. 12. 1910.

84 ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakira-bega Tuzlića*. Dok. Molba Josefa Weila iz Tuzle od 13. 1. 1912.

85 ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Molba Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu upućena Kotarskom šerijatskom суду Tuzla, a u vezi duga Bakir-bega Tuzlića, Sarajevo, 30. 5. 1910.

I nasljednici umrlog Bakir-bega Tuzlića su imali pritužbe na neizvršavanje obaveza čifčija prema njima, te su putem svog advokata Milana J. Maksimovića uputili dopis Kotarskom šerijatskom sudu Tuzla radi upoznavanja istog sa parnicama i tužbama protiv nekih njihovih čifčija (kmetova), koji ne izvršavaju svoje obaveze. Isto tako, traženo je od suda da izda *Rješenje* da su nasljednici iza Bakir-bega Tuzlića: Šuhret-hanuma, rođena Džinić udova Tuzlić, malodobne kćeri Rašida, Lebiba, Ifaket i Šemsu Tuzlić, te sestra Hanifa Šahziment-hanuma udata za Ćazim-bega H. Alibegovića, svi iz Tuzle, da je za tutoricu malodobnih imenovana mati im Šuhret-hanuma rođena Džinić, da je ostavinska rasprava još u toku. Tutorici Šuhret-hanumi, udovi Tuzlić u ime malodobnika dodjeljuje se dozvola da može protivdužnicima i čifčijima-kmetovima zametnuti i voditi parnice radi naplate tražbina i agrarnih sporova.⁸⁶

Neki od dužnika prema nasljednicima Bakir-bega Tuzlića su izvršavali određene novčane obaveze. Tako Seoski kotarski ured u Tuzli, 29. aprila 1912. upoznaje Kotarski šerijatski sud Tuzla, da je na prijavu lugara Staniše Ilića od 26. septembra 1911. godine, br. En. 1784 naplaćena od Ignjata Rosića-Kačara iz Maoče šumska odšteta od 6 K i 70 h. Navedena šumska odšteta položena je kod ovdašnjeg poreznog ureda pod E. A. 144 ov. god. u korist nasljednika umrlog Bakir-bega Tuzlića.⁸⁷

Na Kotarskom sudu u Tuzli, po tužbi Kunstdunger Verwerthunge-Cenossenchaft iz Budimpešte, po zastupanju advokata dr. Ive Pilara iz Tuzle, a protiv nasljednika umrlog Bakir-bega Tuzlića, zbog duga od 491 K i 25 h. Sud je 30. novembra 1911. godine donio *Presudu* da su tuženici dužni tužiteljici platiti kao nasljednici Bakir-bega Tuzlića, prema nasljednim dijelovima u mulku imetu te da do visine istog parbeni trošak od 47 K i 30 h u roku od dvije nedelje pod prijetnjom ovrhe. U *Presudi* su dati razlozi. Tuženici priznaju tužbenu tražbinu, ali su kazali da tužiteljica nije trebala nikako tužiti, jer da joj je tražbina na ostavinskoj raspravi, oko nove godine 1911. godine u cijelosti bila priznata. Čim bi kadija likvidirao sve priznate tražbine bila bi i ova odmah isplaćena. Protive se traženju parbenog troška, jer likvidacija dosada, uslijedila nije. Tužiteljica je kazala, da se nje, likvidacija ništa ne tiče, jer je tražbina davno dospjela. Sud se stavio na stranu tužiteljice, jer nasljednici stupaju i *de jure* u nasljdstvo, a ne danom likvidacije. Izreka glede troška temeljila se po propisu čl. 259. grpp.⁸⁸

Svoju prijavu za dug umrlog Bakir-bega Tuzlića uputio je i Ante Komljenović trgovac, čiji je dug iznosio 50 K. U prijavi je iznio da je preko Alekse Cvetića narodnog poslanika, dao svoju njivu na korištenje Bakir-begu Tuzliću u

⁸⁶ ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Molba Milana J. Maksimovića, advokata iz Tuzle, kao zastupnika nasljednika Bakir-bega Tuzla, radi izdavanja potvrde, Tuzla, 22. 4. 1911. godine.

⁸⁷ ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Obavještenje Seoskog kotarskog ureda u Tuzli o naplati šumske odštete, Tuzla, 29. 4. 1912.

⁸⁸ ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Presuda Kotarskog šerijatskog suda Tuzla protiv nasljednika Bakir-bega Tuzlića, Tuzla, 30. 11. 1911.

selu Gorice još 1907. godine. Bakir-beg je svake jeseni uredno plaćao obavezu. Nakon što je Bakir-beg umro, sijena su ostala neprodata, a kirija je ostala neplaćena, te je tražio da mu se ista isplati.⁸⁹

Kotarskom šerijatskom суду Tuzla je dostavljen račun od 44.200 K za naplatu predane im osiguravajuće police umrlog Bakir-bega Tuzlića od 50.000 K. Navedena suma novca polise bila je slijedeća: predujam 4.000 K, neplaćene premije - 1248 K i 23 h, biljeg - 18 K i 72 h, namire 500 K, plata liječniku - 10 K, troškovi doznake – 23.05-5800, ukupno: 44.200 K.⁹⁰

Kotarski šerijatski sud u Tuzli, donosio je odluke koje su se odnosile na namiru potraživanja nasljednica Bakir-bega Tuzlića. Tako je kadija Muftić uputio dopis Poreskom uredu u Tuzli, da uložnu knjižicu br. 8540, glaseći na 524 K i 15 h na ime: Rašide, Lebibe, Ifaket i Šemse pobranije pod stavkom 591/10.⁹¹ Kadija Kotarskog šerijatskog suda u Tuzli uputio je dopis Poreznom uredu u Tuzli da po 2.600 K u gotovom novcu u uložnu knjižicu br. 8540, glaseći da se 6.924 K i 15 h na ime Rašide, Lebibe, Ifaket i Šemse Tuzlić, kao *justice deposit*.⁹² Kadija Kotarskog šerijatskog suda u Tuzli poslao je poziv Poreznom uredu u Tuzli, da primi ulaznu knjižicu br. 8540, Filijale Zemaljske banke u Donjoj Tuzli, glaseći na 9.524 K i 15 h, kao *pustic depozitiv* na ime maloljetnih: Rašide, Lebibe, Ifaket i Šemse Tuzlić, kao nasljednice iza umrlog Bakir-beg Tuzlić.⁹³ Kod Zemaljske banke-Filijala Donja Tuzla nalazila se doznaka osiguravajuće polise umrlog Bakir-bega Tuzlića od 44.200 K. Zemaljska banka je o istom obavijestila Kotarski šerijatski sud Tuzla.⁹⁴

Iz navedenog postupka likvidacije duga Bakir-bega Tuzlića, koji se vodio pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli, da se zaključiti da su dugovanja Bakir-bega Tuzlića, kako novčanim i privrednim subjektima, tako i pojedincima bile izuzetno velika. Provođenjem ovog postupka, u ekonomsko-socijalnom pogledu porodica umrlog Bakir-bega Tuzlića je znatno oslabila, posebno i zbog činjenice, jer se postavljalo pitanje daljeg vođenja i egzistiranja poslova i imanja ostalih iza umrlog Bakir-bega Tuzlića.

Zemljšni posjedi (čifčijska selišta i begluci) begova u Bosni i Hercegovini bili su na udaru cijeli period austro-ugarske uprave. To je posebno bilo izraženo nakon donošenja *Zakona o fakultativnom otkupu kmetova*.⁹⁵ Po osnovu odredaba ovog *Zakona* na udaru su posebno bila čifčijska selišta, na cijelom području Bosne i

⁸⁹ ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi bakir-bega Tuzlića*. Dok. Prijava Ante Komljenovića.

⁹⁰ ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Doznaka osiguravajuće polise Filijale Donja Tuzla-Privilegovane zemaljske Banke za Bosnu i Hercegovinu, Tuzla, 30. 12. 1910.

⁹¹ ATK, KŠST, k-1, f-3, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Dopis kadije Kotarskog šerijatskog suda Tuzla, Poreznom uredu Tuzla, Tuzla, 25. 10. 1910.

⁹² *Isto*.

⁹³ ATK, KŠST, k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Dopis kadije Kotarskog šerijatskog suda Tuzla Poreznom uredu u Tuzli, br. 3538/10, od 12. 8. 1910.

⁹⁴ ATK, KŠST, k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. br. 16409. Polisa osiguranja Bakir-bega Tuzlića kod Zemaljske banke-Filijala Tuzla.

⁹⁵ *Zakon o fakultativnom otkupu kmetova* usvojen je 5. aprila 1911. godine u Bosanskohercegovačkom saboru.

Hercegovine. Tako je bilo i sa čifčijskim selištim Bakir-bega Tuzlića, kojih je bilo 183 na prostoru tuzlanskog, brčanskog i bijeljinskog kotara.⁹⁶

Prema raspoloženim podacima, čifčijska selišta Bakir-bega Tuzlića na području kotara Brčko, bila su na udaru od donošenja *Zakona o otkupu kmetovskih selišta* 1911. godine pa do početka Prvog svjetskog rata. Dio neotkupljenih selišta izvršen je poslije Prvog svjetskog rata kada je donesen set agrarnih propisa, a među prvima i *Zakon o kmetovskim selištima*.⁹⁷ Na području katastarske opštine Stanovi, kotar Brčko, do 25. jula 1914. godine otkupljeno je ukupno 30 čifčijskih selišta umrlog Bakir-bega Tuzlića, u ukupnoj površini od 3.763 dunuma i 785 m². Ova zemljišta su otkupljena za ukupnu sumu novca od 60.253,70 K.⁹⁸ U katastarskoj opštini Brezje, kotar Brčko otkupljena su dva čifčijska selišta Bakir-bega Tuzlića, ukupne površine 108 dunuma, 680 m², u ukupnoj vrijednosti od 1.738 K, i 86 ha.⁹⁹ Pored toga, u katastarskoj opštini Stanovi, kotar Brčko, do navedenog datuma nekoliko molbi čifčija za otkup selišta Bakir-bega Tuzlića nije bilo riješeno.¹⁰⁰ U ovoj katastarskoj opštini ostalo je još neprodatog begluka Bakir-bega Tuzlića, na kojem tereti Zemaljske banke nisu brisani.¹⁰¹ I u katastarskoj opštini Brezje bile su tri molbe za otkup čifčijskih selišta Bakir-bega Tuzlića koje nisu bile riješene do 25. jula 1914. godine.¹⁰² U katastarskoj opštini Brezje, kotar Brčko, do navedenog

⁹⁶ ATK, KŠST, k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Otkup kmetovskih selišta umrlog Bakir-bega Tuzlića u katastarskim općinama Brezje i Stanovi kotar Brčko, od 25. 7. 1914. godine.

⁹⁷ Riječ je o *Predhodnim odredbama*, donesenim 25. februara 1919. godine. Iste su objavljene u *Službenim novinama K SHS*, 27. februara 1919. godine. Između ostalog *Predhodne odredbe* su predviđele: raskidanje svih kmetovskih (čifčijskih) odnosa u Bosni i Hercegovini. Istim odredbama čifčije-kmetovi postaju slobodni vlasnici zemlje.

⁹⁸ ATK, KŠST, k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir bega Tuzlića*. Na osnovu dokumenta: Otkup kmetovskih selišta umrlog Bakir-bega Tuzlića u katastarskim opštinama Brezje i stanovi kotar Brčko, provedeni u Brčkom do 25. 7. 1914. godine. Prema navedenom dokumentu u katastarskoj opštini Stanovi, otkupili su se sljedeći kmetovi (čifčije): Spasoje Gavrilović-157 dunuma 97 m², Tešo Gavrilović-33 dunuma 850 m², Krsto Gavrilović-41 dunum 760 m², Simo Radić-157 dunuma 800 m², Radovan Radić i Vasilije sin Radovana-200 dunuma 635 m², Radošić Spasoja-81 dunum 58 m², Radošić Alekса-184 dunuma 626 m², Gatarević Uroš, 49 dunuma 496 m², Jovanović Božo-38 dunuma 528 m², Gatarević Ostoj-a-25 dunuma 550 m², Jovanović Mićo-62 dunuma 355 m², Jovanović Jovo-37 dunuma 614 m², Todić Ivan-71 dunum 334 m², Todić Jovo-53 dunuma 334 m², Savić Ilija-183 dunuma 68 m², Jovan Stanišić-261 dunum 106 m², Cvjetin Petrić-66 dunuma 303 m², Mitar Petrić-121 dunuma 684 m², malodobni Dušan, Aleksa i Žarko Petrić-165 dunuma 49 m², Marko Marković-229 dunuma 355 m², Tejo i Ilija Marković-304 dunuma 535 m², Gojko, Mitar i malodobni Vaso Todić-139 dunuma 164 m², malodobni Gojko Medić-180 dunuma 189 m², Simo, Savo, Momčilo i Gojko Radošić-101 dunum 121 m², Kosta Petrić-146 dunuma 774 m², Gajo Gavrilović-87 dunuma 160 m², Tejo Nikolić-147 dunuma 500 m², Vićo Medić-167 dunuma 170 m², Spasoje Ostojić-187 dunuma 800 m², Pero Jovanović-80 dunuma 460 m².

⁹⁹ ATK, KŠST, k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Čifčijska selišta umrlog Bakir-bega Tuzlića u ovoj katastarskoj opštini otkupili su čifčije: Cvjetin Đurić-63 dunuma 494 m² i Pero Đurić 45 dunuma 186 m².

¹⁰⁰ ATK, KŠST, k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Nisu bile riješene molbe čifčija: Risto Nikolić, Milan Nikolić i Đoko Gavrilović.

¹⁰¹ ATK, KŠST, k-3-f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Neprodati begluci Bakir-bega Tuzlića, odnosili su se na gruntovni uložak br. 17, 21, 22, 30, 35 i 40.

¹⁰² ATK, KŠST, k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Na području ove katastarske opštine

datuma ostalo je neprodatog begluka, na kojem tereti Zemaljske banke nisu brisani.¹⁰³

Ukupno je prema dostupnim podacima otkupljeno 3.872 dunuma i 465 m² čifčijskih selišta Bakir-bega Tuzlića. Svota od otkupljenih čifčijskih selišta iznosila je 61.955,70 kruna. Radilo se o veoma niskoj cijeni, pa tako i simboličnim finansijskim sredstvima za navedenu površinu zemlje. Novac je bio položen kod Filijale Tuzla Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu u Tuzli, i ista je položena na tekući račun nasljednika Bakir-bega Tuzlića i ista je nasljednicima bila odobrena na raspolaganje. Razdioba navedene svote, glede zajma i hipotekarnog kredita planirana je da se naknadno obavi.¹⁰⁴

Uzurpacija imovine nasljednika umrlog Bakir-bega Tuzlića, nastavljena je i nakon Prvog svjetskog rata. To potvrđuje doneseno *Rješenje o isplati odštete za kmetovske šume, šikare i pašnjake za dvije parcele u k. o. Husino i to jedna parcela od 14 dunuma 960 m² i druga od 21 dunuma i 20 m²*, što je ukupno iznosilo 36 dunuma i 160 m². Za navedene parcele isplaćeno je 2.531 dinara i 20 para, nasljednicama Bakir-bega Tuzlića: Rašida, Lebiba, Ifaket i Šemsu Tuzlić. Istima je isplaćeno po 632,80 dinara.¹⁰⁵ Poznato je da je u vremenu od 1919. do 1941. godine izvršena uzurpacija ostalih zemljišnih posjeda (čifčijskih selišta i begluka) umrlog Bakir-bega Tuzlića. Pošto se rad vremenski ograničio do 1918. o navedenim postupcima nećemo govoriti u ovom radu.

Primjer Bakir-bega Tuzlića oslikava u najvećoj mjeri status bosanskohercegovačkog bega u vrijeme austrougarske uprave. I pored interesa vlasti, da beg opstane i bude ekonomskim i političkim faktorom u tome se nije uspjelo. Begovski socijalni stalež je uslijed agrarnog pritiska ekonomski konstantno slabio, čime je slabila i njegova politička, a samim tim i ukupna društvena uloga. Jedan od primjera tog procesa jeste sudbina imovine Bakir-bega Tuzlića, koja je došla na udar brojnih procesa i mjera, što je u značajnoj mjeri otežavalo dalju egzistenciju njegovim nasljednicama. Pored nemarnog odnosa samog Bakir-bega Tuzlića, tome su u velikoj mjeri doprinijele, za zemljoposjednike nepovoljne mjere od strane države, koje su uticale na privredni i politički ambijent u ovom vremenu.

nisu bile riješene molbe čifčija: Simo Đukić, Mihailo Đukić, Đorđo Đukić, Mićo i Stokan Đukić i Pero Stević.

103 ATK, KŠST, k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Neprodati begluci Bakir-bega Tuzlića na području ove katastarske opštine odnosili su se na grunitovne uloške br. 8 i 34 katastarske opštine Brezje.

104 ATK, KŠST, k-3, f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*.

105 ATK, KŠST, k-3-f-1, *Ostavinski spisi Bakir-bega Tuzlića*. Dok. Rješenje o isplati odštete br. 8130/34, od 29. 9. 1936.

Umjesto zaključka

U vremenu austrougarske uprave, begovski zemljoposjednički sloj i pored toga što je igrao važnu društvenu i privrednu ulogu bio je pod stalnim udarom, što je dovelo do njegovog ekonomskog i političkog slabljenja. Bakir-beg Tuzlić, poslednji muški potomak, poznate tuzlanske kapetanske i veleposjedničke porodice igrao je značajnu ulogu u političkom i privrednom životu Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. Kao aktivni sudionik učestvovao je u svim važnijim političkim i privrednim procesima. Kao veleposjednik pokušao je svoje poljoprivredno dobro učiniti rentabilnim i modernim. Osim poljoprivrede, bavio se trgovinom i politikom, te je uživao ugled među stanovništvom tadašnjeg tuzlanskog okruga, što je pokazao i njegov izbor za narodnog poslanika u Bosanskom saboru. U obavljanju privrednih aktivnosti koristio je zajmove od vlasti, banaka i drugih finansijskih ustanova, ali i od pojedinaca sa kojima je imao kooperativnu saradnju. U javnom životu u očima drugih on i njegova porodica su živjeli luksuznim životom.

Međutim, da socijalno-ekonomski status Bakir-bega Tuzlića i njegove porodice nije bio najbolji, pokazalo je vrijeme nakon njegove smrti. Neposredno nakon tog događaja pokrenuti su brojni procesi pred sudovima u Tuzli i Brčkom vezani za ostavinski postupak i likvidaciju dugova umrlog Bakir-bega Tuzlića. U navedenim postupcima evidentni su bili značajni dugovi ostali iza Bakir-bega Tuzlića, koje su potraživale tvrtke, javne ustanove i službe, ali i pojedinci. Po osnovu procesa likvidacije dugova iza umrlog Bakir-bega Tuzlića, pred Kotarskim šerijatskim sudom u Tuzli tražbine od njegovih nasljednika su bile brojne. Tražitelji su se namirivali iz ostavine umrlog Bakir-bega Tuzlića, a radilo se o značajnim finansijskim sredstvima. To je značajno ekonomski oslabilo njegove nasljednice.

Dodatni ekonomski udar na imovinu umrlog Bakir-bega Tuzlića bio je otkup i usurpacija čifčijskih selišta, po veoma niskoj cijeni. Do početka Prvog svjetskog rata otkupljena su 32 čifčijska selišta u ukupnoj površini od 3.872 dunuma zemlje, za koju je plaćeno skromnih 61.955,70 K. Radilo se o veoma plodnom zemljištu na području Posavine, sa kojeg je porodica Tuzlić ubirala značajne prihode. Ovim procesom je lišena tih prihoda, što je ukupno uticalo na dalje ekonomsko slabljenje nasljednica Bakir-bega Tuzlića.

Primjer ekonomskog slabljenja veleposjedničke porodice Tuzlić, pokazuje nam položaj i status u kojem se našao značajan broj begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave. Propadanje ove porodice, kao i drugih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini nastavljeno je i nakon Prvog svjetskog rata, koje su uslijed agrarne reforme ostale bez zemlje, kao njihove ekonomске osnove.

Summary

During the Austro-Hungarian rule bey's landowning class, despite playing an important social and economic role, was under constant attack, which led to its economic and political weakening. Bakir-beg Tuzlic, the last male descendant of the famous Tuzla captain and landowner family, played a significant role in the political and economic life of Bosniaks and Bosnia and Herzegovina. As an active participant, he participated in all major political and economic processes. As a landowner he tried to make his agricultural properties profitable and modern. In addition to agriculture, he was engaged in trade and politics and enjoyed a reputation among the population of the then Tuzla district, which was shown by his election as a Member of Parliament in the Bosnian Parliament. In performing economic activities, he used loans from the government, banks and other financial institutions, but also from individuals with whom he has cooperative cooperation. In public life in the eyes of others he and his family lived a luxurious life.

However, the time after his death showed that the socio-economic status of Bakir-beg Tuzlic and his family was not the best. Immediately after that event, numerous lawsuits were initiated before the courts in Tuzla and Brcko related to the probate proceedings and the liquidation of the debts of the deceased Bakir-beg Tuzlic. Significant debts left behind by Bakir-beg Tuzlic, which were claimed by companies, public institutions and services, but also by individuals, were evident in the above-mentioned proceedings. Based on the process of liquidation of debts behind the deceased Bakir-beg Tuzlic, before the District Sharia Court in Tuzla, claims from his heirs were numerous. The applicants settled from the estate of the deceased Bakir-beg Tuzlic, and it was a matter of significant financial resources. This significantly weakened his successors economically.

An additional economic blow to the property of the deceased Bakir-beg Tuzlic was the purchase and usurpation of the chieftain's settlement, at a very low price. By the beginning of the First World War, 32 cift lands were bought in a total area of 3,872 dunums of land, for which a modest sum of 61,955.70 Kronas was paid. It was a very fertile land in the Posavina area, from which the Tuzlic family collected significant income. This process deprived her of those natures, which in total affected the further economic weakening of Bakir-beg Tuzlic's heirs.

The example of the economic weakening of the large landowner family Tuzlic shows us the position and status in which a significant number of bey families found themselves in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian rule. The decline of this family, as well as other bey families in Bosnia and Herzegovina, continued after the First World War, which left them without their land, due to agrarian reform, as their economic basis.

Prof. dr. Alija SULJIĆ

Univerzitet u Tuzli

E-mail: alija.suljic@untz.ba

Hasib HASANOVIĆ, profesor u penziji

Enez OSMANOVIĆ, penzioner

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC:94:314(-054)(497.6 Ljeskovik)"1850/1900"

314(-054)(497.6 Ljeskovik)"1850/1900"

BOŠNJAČKE FAMILIJE NASELJA LJESKOVIK U DRUGOJ POLOVINI 19. STOLJEĆA

Apstrakt: *Formiranje savremenih bošnjačkih familija naselja Ljeskovik započelo je početkom 17. stoljeća, a završeno je krajem 19. stoljeća. Ipak, navedenih proces moguće je pratiti, na osnovu relevantnih pisanih izvora, tek u drugoj polovini 19. stoljeća, i to na osnovu osmanskog popisa muškog stanovništva 1850/51. godine, kao i zemljišnih (gruntovnih) knjiga za Kotar Srebrenicu od 1894. godine, pa na ovamo. U popisu Ljeskovčana 1850/51. godine navedeno je samo sedam porodičnih imena, odnosno prezimena, kao što su: Čaušević, Duraković, Hodžić, Jahčić (Bihačić), Kamramović, Mahmudović, Omerović i Tabaković. Do kraja 19. stoljeća u zemljišnim knjigama za katastarsku općinu Ljeskovik navode se 43 prezimena, i to: Aganović, Avdić, Beširović, Buljubašić, Demirović, Dervišević, Džanić, Efendić, Halilović, Hasanović (Duraković), Hasanović (Vranjkovina), Hasić, Hodžić, Husić, Kreševljaković, Mahmutović, Malović, Mandžić, Mehanović, Mehmedović, Memić, Mujčinović, Mujić, Mujić (Mahmutović), Mustafić, Mustafić (Katanić), Numanović, Omerović, Omić, Osmanović, Salkić, Salihović, Selimović, Selmanagić, Sinanović, Smajić (Omerović), Smajlović (Čaušević), Softić, Suljić, Špјiodić, Tabaković, Travničanin i Zukić. U ovom radu istraživane su samo one familije koje su živjele u naselju Ljeskovik u drugoj polovini 19. stoljeća.*

Ključne riječi: *Bošnjačke familije, porodice, domaćinstva, naselje Ljeskovik, Srebrenica, kaza, kotar, osmanski popisi, zemljišne knjige, grunt.*

BOSNIAC FAMILIES OF THE SETTLEMENTS OF LJESKOVIK IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract: *The forming process of the modern Bosniac families in Ljeskovik settlement started at the beginning of the 17th century, and lasted till the end of the 19th century. However, the whole process can be tracked down from the mid*

19th century, covered with data collected during the first census in Bosnia from 1850/51, and according to the informations gathered from land books of the Srebrenica District from 1894 and from there onwards. The first census from 1850/51 considered only male population. From the data collected in 1850/51, there are seven families or surnames in Ljeskovik, and those are: Čaušević, Duraković, Hodžić, Jahčić, (Bihačić), Kamramović, Mahmudović, Omerović, and Tabaković. By the end of the 19th century according to land books of the cadastral district of Ljeskovik, there are 43 surnames, or family names recorded: Aganović, Avdić, Beširović, Buljubašić, Demirović, Dervišević, Džanić, Efendić, Halilović, Hasanović (Duraković), Hasanović (Vranjkovina), Hasić, Hodžić, Husić, Kreševljaković, Mahmutović, Malović, Mandžić, Mehanović, Mehmedović, Memić, Mujčinović, Mujić, Mujić (Mahmutović), Mustafić, Mustafi (Katanić), Numanović, Omerović, Osmanović, Salkić, Salihović, Selimović, Selmanagić, Sinanović, Smajić (Omerović), Smajlović (Čaušević), Softić, Suljić, Špodić, Tabaković, Travničanin, i Zukić. This work covers only families that used to live in Ljeskovik in the second half of the 19th century.

Key words: Bosniac families, families, households, Ljeskovik settlement, Srebrenica, district, Ottoman census, land-books, land-registry.

Uvod

Proučavanje nastanka, razvoja i formiranja familija naselja Ljeskovik, na osnovu zvaničnih povijesnih izvora, odnosno dokumenata, bilo je moguće tek u drugoj polovini 19. stoljeća, jer za raniji period nemamo izvore u kojima se pominju familije ovog naselja. Iako se prvi pomen naselja Ljeskovik javlja u osmanskim katastarskim defterima iz 1604. godine¹, ipak nam to nije dovoljno da bi pouzdano utvrdili o kojim današnjim Ljeskovačkim familijama je riječ. Zbog toga smo, pored zvaničnih povijesnih dokumenata (osmanskog popisa muškinja iz 1850/51. godine, te gruntovnih knjiga za katastarsku općinu Ljeskovik, Kotara Srebrenica, od 1894. godine) koristili i usmene, a dijelom i pisane predaje o porijeklu, nastanku i razvoju familija naselja Ljeskovik. Jedna od takvih pisanih informacija: "Korijeni Hasanovića iz naselja Ljeskovik" je i sjećanje Hasana Hasanovića² (1914-2006);

1 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, Bošnjački institut Zürich-odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, *Monumenta Turcica*, serije II, defteri, knjiga 4, sv. 2, obradila Snježana Buzov, Sarajevo 2000, 593. (dalje: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*).

2 U svojim sjećanjima, na osnovu priča njegovo oca mula-Ibiša i majke Šahe, rođene Salihović iz Brakovaca, Hasan Hasanović napisao je zanimljivu priču, 2003. godine, o lokalnom groblju Ljeskovčana, odnosno o crnom boru koji je posadio Hasanov daleki predak, Salih ili Hasan, prije 300 i više godina. Dimenzije bora su impozantne, visine preko 10 metara, prečnik stabla preko 2 metra, a grane dosežu dužinu i do 20 metara, dok je prečnik krošnje, u osnovi, oko 40 metara. Za vrijeme austro-ugarske vlasti bio je zaštićen kao reperni geodetski (vojni) objekat. Dakle, korijene porodičnog stabla Hasanovića vežu se za starost navedenog bora koji se nalazi u mezarju ove familije, koji su se

Prof. dr. Alija SULJIĆ, Hasib HASANOVIĆ, Enez OSMANOVIĆ

imama u Klotijevačkoj džamiji i lokalnog hodže, koje je napisao 2003. godine. Također, korisne su bile i informacije o porijeklu i nastanku familija Ljeskovika kojima su raspolagali koautori ovog rada, prije svega Enez Osmanović i Hasib Hasanović.

Proces prelaska srednjovjekovnih Bošnjaka na islam bio je, relativno, brz što se može vidjeti na primjeru naselja Ljeskovik, prema katastarskom defteru iz 1604. godine³, koje je imalo ukupno 53 Bošnjaka sa baštinom, od čega 45 muslimana i 8 nemuslimana.

Problem proučavanja nastanka, razvoja i formiranja familija Ljeskovika, bio je i taj što nije bilo puno pisanih dokumenata, ali i relativno malo znanja, danas živih Ljeskovčana, o svojoj prošlosti. Također, opći povijesni, ekonomski i politički, prije svega ratno stradanje Bošnjaka ovog, ali i ostalih naselja Srebreničkog kraja, doprinijeli su da imamo relativno malo sačuvanih dokumenata, pa čak i usmenih predaja o većini familija osaćanskog kraja. U konkretnom slučaju, problem je bio i što većina porodica naselja Ljeskovik, koje su imale familijarna imena, odnosno prezimena, ista nisu sačuvala poslije popisa muškinja 1850/51. godine.

Ostale familije koje se spominju u gruntnovim knjigama za katastarsku općinu Ljeskovik, počev od 1894. godine, pa na ovomo, a kojih je preko 20, nismo istraživali, jer pomenuti članovi tih familija nisu živjeli u Ljeskoviku, ne računajući tu osobe ženskog spola koje su se udavale u Ljeskovik, a porijeklom su izvan ovog naselja.

Geografski položaj

Ruralno naselje Ljeskovik smješteno je u jugozapadnom dijelu općine Srebrenica. Od grada Srebrenice, sa kojom je povezanom većim dijelom asfaltnim, a manjim dijelom makadamskim putem, udaljeno je oko 24 kilometra. Naselje je smješteno u gornjem, stepenastom dijelu padine planinske kose, Glize, koja je vjerovatno (padina) fosilni ostatak klizišta. Veći dio naselja smješten je na oko 850 metara nadmorske visine, a čine ga dijelovi: Ljeskovika i Markovića.⁴ Površina naselja Ljeskovik iznosi oko 20,1 km², a od te površine 18,7% pripada privatnom sektoru. Poljoprivredno zemljишte čini oko 25,3%, a obradivo 14,5% od ukupne površine katastarske općine.⁵ Opća gustoća naseljenosti 1991. godine iznosila je 26,83 stan/km², što je znatno manje od prosječne gustoće naseljenosti općine Srebrenica (68,8 stan/km²).

to sahranjivali do agresije na Bosnu i Hercegovinu. Hasan Hasanović, *Korijeni familije Hasanović iz Ljeskovika*, Rukopis, Sarajevo 2003.

3 Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, 593.

4 Alija Suljić, *Stanovništvo i naselja općine Srebrenica: antropogeografska monografija*, Tuzla 2011, 317.

5 FAO projekat: "Inventar stanja zemljишnih resursa u Bosni i Hercegovini u poslijeratnom period" Opština Srebrenica [podaci na CD-u].

Prvi pomen naselja Ljeskovik datira još početkom 17. stoljeća, u osmanskim defterima iz 1604. godine.⁶ Međutim, naselje Ljeskovik bilo je naseljeno i prije 17. stoljeća što potvrđuju srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci.⁷

Popisi stanovništva 1850/51, 1879, 1885. i 1895. godine

*Popis osoba muškog spola 1850/51. godine.*⁸ Prvi poimenični popis cjelokupnog muškog stanovništva izvršila je osmanska administracija 1850/51. godine (*tabela 1*), u kojem su navedene neke osnovne antropološke osobine muškaraca (starost, visina rasta, te sekundarne muške oznake; boja kose, brade, brkova, itd). Dakle, sredinom 19. stoljeća u naselju Ljeskovik bilo je svega 16 kuća (domaćinstava) u kojima su živjele ukupno 72 osobe muškog spola, među kojima 26 vojno sposobnih muškaraca⁹, 34 starija i 12 maloljetnih osoba muškog spola. Prepostavljamo da je u Ljeskoviku sredinom 19. stoljeća živjelo oko 150 osoba oba spola.

*Prema popisu stanovništva 1879. godine*¹⁰ u naselju Ljeskovik popisano je ukupno 187 osoba bošnjačke nacionalnosti, među kojima i 106 osoba muškog spola. U 23 kuće, s ukupno 35 stanova, živjela je prosječno 8,1 osoba po jednoj kući, odnosno 5,3 osobe po jednom stanu.

*Prema popisu stanovništva 1885. godine*¹¹ prisutno je bilo 218 stanovnika, među kojima i 114 osoba muškog spola. U odnosu na prethodni popis stanovništvo Ljeskovika ukupno je poraslo za 16,6%. U 28 kuća, s ukupno 49 stanova, živjelo prosječno 7,8 osoba po jednoj kući, odnosno 4,5 osoba po jednom stanu. Prema bračnosti razdioba je bila sljedeća: neoženjeni/neudate – 109 osoba, u braku – 92 osobe, obudovjelih – 17 osoba. Socioekomska struktura bila je sljedeća: slobodni seljaci – 63 osobe, kmetovi – 5 osoba i izdržavano stanovništvo (ostale žene i djeca) – 150 osoba.

⁶ Prema podacima iz navedenog deftera u selu Ljeskovik bilo je 45 muslimana s baštinama i 8 nemuslimana (pripadnika Crkve bosanske; primjedba autora), takođe s baštinama. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, 593.

⁷ Na lokalitetu Mramorje, pokraj puta Ljeskovik – Klotijevac, nalazi se srednjovjekovna bošnjačka nekropola s 18 stećaka u obliku sanduka i sarkofaga (14 komada), koji su orijentisani u pravcu Z-I. Na lokalitetu Zaelisije (u blizini starog mezara zaseoka Markovići) nalazi se srednjovjekovna nekropola sa 4 stećka u obliku sanduka i sarkofaga. Na lokalitetu Zlatovo, nedaleko od lokaliteta Mramorje, nalazi se srednjovjekovna nekropola s 8 stećaka u obliku sanduka. Šefik Bešlagić, *Stećci - kataloško - topografski pregled*, Sarajevo 1971, 236-237; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* – arheološka nalazišta: regija 16, tom 3, 82.

⁸ BOA NFS_d 05951. Istanbul, 427.

⁹ Vojna obaveza muškaraca, muslimana, u osmanskom carstvu, trajala je između 14 i 40 godina starosti.

¹⁰ *Glavni pregled političkog razdielenja Bosne i Hercegovine 1879*, Sarajevo 1879, 95.

¹¹ *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*, Sarajevo 1886, 152, 153.

Prema popisu stanovništva 1895. godine¹² prisutno je bilo 248 stanovnika, među kojima i 131 osoba muškog spola. U odnosu na prethodni popis stanovništvo Ljeskovika ukupno je poraslo za 13,8%. Od ukupno 41 kuće u Ljeskoviku, 34 su bile nastanjene, a 7 kuća nije bilo nastanjeno. U nastanjenim kućama živjelo je 51 domaćinstvo, prosječne veličine 4,9 članova.

Socioekonomksa struktura Ljeskovčana bila je sljedeća: slobodni seljaci – 33 domaćinstva s ukupno 160 članova, kmetovi – 2 domaćinstva s ukupno 11 članova, slobodni seljaci (ujedno i kmetovi) – 15 domaćinstava s ukupno 72 člana i ostalo stanovništvo koje se bavi poljoprivredom – 5 samačkih domaćinstava. Svi žitelji ovog naselja pripadali su poljoprivrednom stanovništvu.

Redni broj domaćinstva (kuće) i članova		Prezime 1850. ("— nema prezimena 1850.)	Ime oca	Ime	Godina rođenja	Starost	(Uzrast, visina)	Napomena za srodstvo (u odnosu na domaćinu), današnje prezime, zanimanje i drugo.
domaćinstvo	članovi							
1.	1.	Mahmudović	Ahmed	Ibrahim	1790.	60	visok	muhtar; esnaf kožara
1.	2.	Mahmudović	Ibrahim	Mehmed	1820.	30	visok	njegov sin, kožar
1.	3.	Mahmudović	Ibrahim	Ibiš	1837.	13		njegov sin
1.	4.	Mahmudović	Mehmed	Abdija	1845.	5		njegov unuk
1.	5.	Mahmudović	Mehmed	Salih	1847.	3		njegov unuk
2.	1.	Mahmudović	Salih	Sulejman	1775. ¹³	75	visok	
2.	2.	Mahmudović	Sulejman	Sulejman	1832.	18	visok	njegov sin
2.	3.	Mahmudović	Sulejman	Salih	1845.	5		njegov sin
2.	4.	—	Abdija	Mustafa	1826.	24		njegov pastorak
2.	5.	—	Abdija	Osman	1829.	21		njegov pastorak
2.	6.	—	Mustafa	Abdija	1847.	3		njegovog pastorka sin
2.	7.	—	Mustafa	Hasan	1849.	1		njegovog pastorka sin
2.	8.	—	Osman	Mehmed	1849.	1		njegovog pastorka sin
3.	1.	Čaušević	Mustafa	Mešan	1800.	50	srednji	
3.	2.	Čaušević	Omer	Derviš	1832.	18		njegov bratić
4.	1.	Hodžić	Omer	Mustafa	1790.	60	visok	
4.	2.	Hodžić	Mustafa	Ibrahim	1820.	30	visok	njegov sin
4.	3.	Hodžić	Mustafa	Hasan	1826.	24	visok	njegov sin
4.	4.	Hodžić	Ibrahim	Mehmed	1843.	7		njegov unuk
4.	5.	Hodžić	Ibrahim	Sulejman	1845.	5		njegov unuk
4.	6.	Hodžić	Ibrahim	Husein	1847.	3		njegov unuk
4.	7.	Hodžić	Ibrahim	Ebu Bekir	1849.	1		njegov unuk
4.	8.	Hodžić	Hasan	Selim	1847.	3		njegov unuk

¹² *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*, Sarajevo 1896, 348, 349.

¹³ Vjerovatno je Sulejman 10-tak godina mlađi.

Bošnjačke familije naselja Ljeskovik u drugoj polovini 19. stoljeća

5.	1.	Mahmudović	Ahmed	Mustafa	1795.	55	visok	
5.	2.	Mahmudović	Mustafa	Husein	1825.	25	visok	njegov sin
5.	3.	Mahmudović	Mustafa	Halil	1828.	22	visok	njegov sin
5.	4.	Mahmudović	Mustafa	Osman	1831.	19	visok	njegov sin
5.	5.	Mahmudović	Mustafa	Hasan	1844.	6		njegov sin
5.	6.	Mahmudović	Husein	Mehmed	1846.	4		njegov unuk
6.	1.	Mahmudović	Ahmed	Omer	1800.	50	visok	
6.	2.	Mahmudović	Omer	Muharem	1831.	19	srednji	njegov sin
6.	3.	Mahmudović	Omer	Alija	1838.	12		njegov sin
6.	4.	Mahmudović	Omer	Salih	1842.	8		njegov sin
6.	5.	Mahmudović	Omer	Mehmed	1846.	4		njegov sin
6.	6.	Mahmudović	Omer	Hasan	1849.	1		njegov sin
7.	1.	Duraković	Hasan	Salih	1765.	85	srednji	
7.	2.	Duraković	Salih	Hasan	1832.	18	srednji	njegov sin
7.	3.	Duraković	Hasan	Junus	1849.	1		njegov unuk
8.	1.	Jahčić (Bihačić)	Mešan	Omer	1790.	60	nizak	
8.	2.	Jahčić (Bihačić)	Mustafa	Ibrahim	1844.	6		njegov unuk
8.	3.	Jahčić (Bihačić)	Mustafa	Hasan	1846.	4		njegov unuk
9.	1.	Tabaković	Hasan	Osman	1812.	38	srednji	
9.	2.	Tabaković	Hasan	Mustafa	1826.	24	srednji	njegov brat
9.	3.	Tabaković	Mustafa	Ibrahim	1849.	1		njegov bratić
10.	1.	—	Memija	Osman	1793.	57	visok	
10.	2.	—	Osman	Ibrahim	1825.	25	visok	njegov sin
10.	3.	—	Osman	Mustafa	1829.	21	visok	njegov sin
10.	4.	—	Osman	Sulejman	1831.	19	srednji	njegov sin
10.	5.	—	Alija	Salih	1828.	22	visok	njegov bratić
10.	6.	—	Alija	Hasan	1833.	17		njegov bratić
11.	1.	Omerović	Ahmed	Ismail	1828.	22	visok	
12.	1.	Čaušević	Mustafa	Ismail	1812.	38	visok	
12.	2.	Čaušević	Ismail	Hasan	1840.	10		njegov sin
12.	3.	Čaušević	Ismail	Mališ	1844.	6		njegov sin
12.	4.	Čaušević	Ismail	Alija	1845.	5		njegov sin
12.	5.	Čaušević	Ismail	Šaban	1848.	2		njegov sin
12.	6.	Čaušević	Ismail	Sumbul	1849.	1		njegov sin
13.	1.	Kamramović	Ebu Bekir	Mumin	1790.	60	srednji	
14.	1.	—	Ibrahim	Mahmud	1770.	80	nizak	
14.	2.	—	Mahmud	Numan	1816.	34	srednji	njegov sin
14.	3.	—	Mahmud	Vejsil	1828.	22	nizak	njegov sin
14.	4.	—	Numan	Omer	1848.	2		njegov unuk

15.	1.	—	Abdulah	Hajrulah	1825.	25	nizak	
15.	2.	—	Hajrulah	Hamid	1849.	1		njegov sin
15.	3.	—	Husein	Mehmed	1841.	9		njegov pastorak
15.	4.	—	Husein	Salih	1843.	7		njegov pastorak
15.	5.	—	Husein	Ibrahim	1845.	5		njegov pastorak
15.	6.	—	Husein	Mustafa	1847.	3		njegov pastorak
16.	1.	—	Sinan	Mehan	1760.	90	visok	
16.	2.	—	Alija	Sulejman	1827.	23	visok	njegov zet
16.	3.	—	Sulejman	Mehmed	1847.	3		njegovog zeta sin
16.	4.	—	Sulejman	Muharem	1845.	5		njegovog zeta sin

Tabela 1. *Popis Bošnjaka (muškaraca) 1850/51. godine u naselju Ljeskovik.*¹⁴

Familije naselja Ljeskovik u drugoj polovini 19. stoljeća

Pod pojmom familija podrazumijevamo porodice i pojedince koji imaju zajedničko prezime bez obzira da li među njima ima, ili nema, krvnog srodstva.¹⁵ U seoskim naseljima koja nisu bila izložena značajnijim imigracijama zajedničko prezime podrazumijeva, uglavnom, i krvno srodstvo, tj. zajedničko porijeklo.¹⁶ Bošnjačka imena (prezimena) imaju, uglavnom, orijentalnu imensku osnovu uz česti sufiks “ović” ili “ić”. Istina, ima i imena (prezimena) koja imaju slavensku, ilirsku, germansku, romansku ili neku drugu imensku osnovu.¹⁷ Za razliku od ličnih imena, prezimena su kasnijeg porijekla, a kod većine Bošnjaka se formiraju tokom 19. i 20. stoljeća, i uglavnom su naslijedena po očevoj liniji (patronimici), a rijede po majci (matronimici).¹⁸ Također, prezimena su nastala i po nekim drugim osnovama, na primjer, po zanimanju, porijeklu, mjestu rođenja, prirodnim pojavama i dr.¹⁹

Poimeničnim popisom osoba muškog spola 1850/51. godine u naselju Ljeskovik navode se sljedeća prezimena: Čaušević, Duraković, Hodžić, Jahčić (Bihačić), Kamramović, Mahmudović, Omerović i Tabaković (*tabela 1*). Međutim, u zemljšnjim knjigama za katastarsku općinu Ljeskovik, počev od 1894. godine, navode se 43 prezimena, i to: Aganović, Avdić, Beširović, Buljubašić, Demirović, Dervišević, Džanić, Efendić, Halilović, Hasanović (Duraković), Hasanović (Vranjkovina), Hasić, Hodžić, Husić, Kreševljaković,

14 BOA NFS d 05951. Istanbul, 533.

15 Alija Suljić, Edina Suljić, Bošnjačke familije općine Srebrenica: antropogeografska istraživanja (I dio), u: E. Mutapčić (ur.) *Baština Sjeveroistočne Bosne*, br. 11, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2019, 52-53. (dalje: A. Suljić, E. Suljić, *Bošnjačke familije općine Srebrenica*).

16 A. Suljić, E. Suljić, *Bošnjačke familije općine Srebrenica*, 53.

17 *Isto*, 52-53.

18 *Isto*, 52-53.

19 Petar Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovљe*, Golden Marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2009, 151-153.

Mahmutović, Malović, Mandžić, Mehanović, Mehmedović, Memić, Mujčinović, Mujić, Mujić (Mahmutović), Mustafić, Mustafi (Katanić), Numanović, Omerović, Omić, Osmanović, Salkić, Salihović, Selimović, Selmanagić, Sinanović, Smajić (Omerović), Smajlović (Čaušević), Softić, Suljić, Špajrović, Tabaković, Travničanin i Zukić. Međutim, mi ćemo analizirati samo ona familijarna imena, odnosno prezimena, za koja možemo pouzdano utvrditi da su pripadala porodicama (i pojedincima) koje su bile stalni stanovnici naselja Ljeskovik do kraja 19. stoljeća.

Avdići²⁰

U popisu muških osoba Ljeskovika 1850/51. godine u kući pod rednim brojem 2. živjela je porodica Sulejmana Mahmudovića (Mahmutovića) rođenog 1775, sina umrlog Saliha, koju su činili Sulejmanova dva sina i dva pastorka, sinovi umrlog Abdije, te troje djece od dva pastorka (*tabela 1*). Od dvojice Sulejmanovih pastorka, Mustafe (r. 1826) i Osmana (r. 1829), sinova umrlog Abdije, nastale su današnje ljeskovačke familije, Avdići i Osmanovići.

U gruntovnom ulošku²¹ broj 27. od 1894. godine, za katastarsku općinu Ljeskovik, kao vlasnici nekretnina navode se: Malčo (Malik), Mustafa (Mujan), Emka (Emina, oko 1855-1920?), udata za Osmana Mustafića iz Pusmulića i Mejra²² (Merjema, oko 1845-1908) udata za Huseina Burića iz Osmača, djeca umrlog Mustafe Avdića. Iako je Mustafa Avdić imao još dva sina, Hasana, rođenog 1843. godine i Abdiju, rođenog 1847. godine, o njima nemamo nikakvih informacija, odnosno da li su imali potomstvo ili su umrli prije muževnog doba. Također, Mustafa je imao još jedno dijete, Hasana (oko 1865-1918), koje je dobio sa snahom, Razijom Halilović, koju je oženio poslije smrti njenog muža, odnosno svoga brata, Osmana. Dakle, savremeni Avdići iz Ljeskovika potomci su Mustafine djece koja su rođena poslije 1850. godine.

Mustafin sin Malik, zvani Malčo (oko 1851-1920?), bio je oženjen Fatimom Mujić iz Ljeskovika, a sa njom je imao dvoje djece, sina Abdulaha-Avdo²³ (oko 1872-1920?) i kćer, Merku (oko 1880-?) koja se udavala Bektić u Karačiće, te Osmanović u Pribidole.

Drugi Mustafin sin, Mustafa, zvani Mujan (oko 1853-1913) bio je oženjen Hankijom Memić iz Ljeskovika sa kojom je imao tri sina i dvije kćerke. Sinovi su: Avdo, Smajo, Šaban i Ibrahim, a kćeri su: Fata²⁴ i Aiša. Mujanova djeca rođena su između 1885. i 1905. godine.

20 Prema sačuvanim predajama Avdići, Osmanovići i Suljići (Čimići) imaju zajedničko porijeklo.

21 *Gruntovnica kotara Srebrenica 1894*, K/O Ljeskovik, Knjiga 1. Gruntovnica suda, Srebrenica, uložak br. 27. (dalje: *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak).

22 Poslije smrti prvog muža ponovo se udala u Đile, za Huseina Ajanovića.

23 Avdo se dvaput ženio; sa prvom suprugom, Derva Jašarević, imao dvije kćerke, Zejna i Mejra (bila udata za Nedžiba Numanovića, Ljeskovik), a sa drugom suprugom, Merka Dervišević iz Ljeskovika, rođio sina Aliju.

24 Bila udata za Mehana Ibrahimovića iz Pusmulića.

Buljubašići²⁵

Ibrahim, zvani Ibro, oženio se iz naselja Prohići, iz familije Alić, te sa njom rodio tri sina: Durmo (oko 1852-1891), Šaban (oko 1854-1928) i Mehmed-Meho (oko 1856-1920), te dvije kćeri: Hata (1858-?) i Mejra (1860-?). Durmo i Šaban bili su oženjeni iz Ljeskovika, dvjema sestrama iz familije Memić, Fatima, zvana Merka i Merdža. Također, i Meho je bio oženjen iz Ljeskovika, Merkom Mehmedović, a sestra im Hata bila udata za Durmu Suljića, također iz Ljeskovika. Najmlađa sestra Mejra nije se udavala.

Najstariji Ibrin sin, Durmo, imao je troje djece, dva sina i jednu kćer, Fatimu, koja je umrla vrlo mlada. Najstariji Durmin sin, Alija (oko 1888-1949) dvaput se ženio; prvi put sa Krdžić Mejrom iz Luke, sa kojom je imao sina i kćer, a druga supruga je Hava Suljić iz Ljeskovika, sa kojom je imao sedmoro djece – pet sinova i dvije kćeri. Mlađi Durmin sin, Hasan, koji je umro sa oko trideset godina, bio je oženjen sa Bidom Suljić iz Urisića, a sa njom je imao jedno muško dijete, Ismeta.

Srednji Ibrin sin, Šaban²⁶, sa Memić Merdžom rodio je pet kćeri: Hanija, Šida, Hata, te bliznice Hurija i Durija, udate Rahmić u Zapolje, odnosno Ibrahimović u Urisiću. Također, najstarija Šabanova kći, Hanija, bila je udata u Urisiću, u familiju Ibrahimović; obje sestre za dva amidžića. Šida je bila udata u familiju Suljić u Pusmuliće, a Hata u Ljeskovik, u familiju Hodžić.

Najmlađi Ibrin sin, Mehmed, zvani Meho, bio je oženjen sa Merkom Mehmedović iz Ljeskovika i sa njom je rodio šestero djece, tri sina i tri kćeri. Sinovi su: Ahmet, Bekto i Avdija. Kćeri su: Hava, Begija i Fatima, sve bile udate u Ljeskovik.

Derviševići²⁷

Popisom muškinja iz 1850/51. godine, Kaze Srebrenica, u naselju Ljeskovik u kući pod rednim brojem 3. (*tabela 1*) živjele su dvije osobe muškog spola, Čaušević Mešan, sin Mustafe, rođen 1800. godine, te njegov bratić, Derviš, sin Omera, rođen 1832. godine, od kojega potiču današnji Derviševići u Ljeskoviku.

U zemljšnjim knjigama²⁸ Kotara Srebrenica za godinu 1894. upisani su kao vlasnici nekretnina sinovi umrlog Derviša Derviševića; Omer (oko 1852-1924), Osman (oko 1855-1899) i Mešan²⁹ (oko 1857-1920).

²⁵ Daljim porijeklom su iz okoline Foče iz koje su se doselili početkom 19. stoljeća u naselje Klotijevac. Jedan od Muratovih sinova, Ibrahim (r. 1823) doselio se u Ljeskovik, na posjede begova Selmanagić.

²⁶ Šaban Buljubašić je pradjed Eneza Osmanovića preko kćerke Hanije koja je rodila Enezovu majku, Nailu Ibrahimović, iz Urisića.

²⁷ Prezime, Dervišević, patronimik, izvedeno je iz ličnog imena Derviš. Potomci mlađeg Mustafinog sina, Ismaila Čauševića, prozvali su se Smajlovići.

²⁸ *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 15. i 16.

²⁹ Moguće je da je Mešan najstariji Dervišev sin. U gruntnovim knjigama, uglavnom, se navode 80

Omer je bio oženjen Zejnom Nuhanović iz Peći, a sa njom je imao dvoje žive djece, sina Begu (oko 1888-1939) koji je bio oženjen Hurijom Suljić iz Ljeskovika, te kćerku, Merku³⁰, koja je bila udata za Sabita Ademovića iz Pusmulića.

Srednji Dervišev sin, Osman, bio je oženjen sa Fatimom-Keva Ramić iz Karačića, a sa njom je imao dvoje žive djece; sina Osmana (1889-1942, žrtva srpskog terora), koji je, takođe, bio oženjen iz Karačića, Begunom Bektić, te kćer Aišu, koja je umrla u dječijem uzrastu.

Najmlađi Dervišev sin, Mešan, koji je bio oženjen Hanom Malović, te sa njom imao troje žive djece; dva sina i jednu kćer. Sinovi su: Dedo (oko 1879-1930) koji je bio oženjen Hurijom Ludak iz Lipovca, te Ibru (oko 1881-1930) koji je bio oženjen Hadžirom Mehmedović iz Ljeskovika. Iza Mešanovih sinova nije ostalo živih potomaka. Mešanova kći Hadžira (oko 1877-1944) bila je udata za Ahmeta Kadrića, pa za njegovog brata, Fejzu Kadrića iz Peći.

Hasanovići (Durakovići)³¹

U popisu muških osoba Ljeskovika 1850/51. godine u kući pod rednim brojem 7. živjela je porodica Saliha³², sina umrlog Hasana Durakovića (*tabela 1*). U kući su bile tri osobe muškog spola; Salih, rođen oko 1790. godine³³, prosječnog rasta i sijede brade, zatim njegov sin, Hasan, rođen 1832. godine, prosječnog rasta i svijetlih brkova, te Salihov unuk, Junus³⁴, sin Hasana, rođen 1849. godine.

Prema gruntovnici³⁵ Kotara Srebrenica (k/o Ljeskovik), od 1894. godine, navedeni su vlasnici nekretnine Jusuf i Hatidža Hasanović, djeca umrlog Hasana.

Hasanović Jusuf (1849-1913), sin umrlog Hasana, bio je oženjen Begijom Salihović (zvani Bukovčić) iz Brakovaca, sa kojom je imao šest sinova; Salih (1870-1914), Šerif (1872- 1920), Sulejman-Suljo (1874-1916, poginuo na Karpatima kao austro-ugarski vojnik), Husein (1878-1892), Ibiš (1878-1948) i Mustafa-Mujo (1880-1895?). Jusufova sestra, Hatidža (oko 1847-1905) nije se udavala.

Samo su trojica Jusufovih sinova zasnovali porodice, Salih – supruga Hanka Pitarević iz Peći, Sulejman – supruga Behara Omerović iz Pusmulića i Ibiš

nasljednici po starosti, osim udatog ženskinja, pa smo zbog toga uzeli ovaj redoslijed rođenja Derviševih sinova.

30 U prvom braku bila sa Avdom Avdićem iz Ljeskovika i rodila sina Omera Avdića.

31 Hasanović, zvani Durakovići, nisu u srodstvu sa Hasanovićima, zvanim Vranjkovine.

32 Salih je imao i kćer Hatidžu (rođena oko 1830) koja je bila udata za Mustafu Tabakovića, sina Hasanovog iz Ljeskovika.

33 U originalu se navodi 1765. godina rođenja Saliha, što je, po našem mišljenju, greška.

34 U grantu 1894. godine upisano Jusuf umjesto Junus. *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 8.

35 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 8. Napomena: Hasanovići su imali još zemljišnih parcela, ali zbog ekonomičnosti teksta nismo sve parcele nabrojali, već samo jednu, kao primjer povezanosti ili uporedivosti članova ove familije, iz grunta 1894. godine, sa popisom 1850. godine.

Prof. dr. Alija SULJIĆ, Hasib HASANOVIĆ, Enez OSMANOVIĆ

– supruga Šaha Alemić iz Kutuzera. Najstariji Jusufov sin, Salih, imao je samo jednog sina, Aliju, rođenog 1907. godine, koji je bio oženjen sa Humom Bektić iz Karačića. Također, i mlađi Jusufov sin, Sulejman, imao je samo jednog sina, Huseina, (1908-1992) koji je bio oženjen Merkom Pitarević iz Peći. Najmlađi Jusufov sin, Ibiš, imao je sedmero djece, tri sina i četiri kćeri. Sinovi su: Hasan³⁶ (1915-2006), bio oženjen Fatimom (Fata) Sulejmanović iz Klotijevca, Salčin (1922-1941, ubijen u srpskom teroru) i Munib (1935-1995, ubijen u genocidu), koji je bio oženjen Hasibom Halilović iz Klotijevca. Ibiševe kćeri su: Hajra (191?.-2000), bila udata za Amila Muminovića iz Pribidola, Fatima-Tima (1926-2010), bila za Nezirom Aljićem iz Pribidola, Hava (1928-2005), bila za Ramizom Džananovićem iz Pribidola i neodata kćer, Nura (1938-1953).

Hasanovići (Vranjkovina)³⁷

U gruntovnom ulošku³⁸ broj 11, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, navodi se ime Sulejmana Hasanovića, sina umrlog Hasana iz Ljeskovika, kao vlasnika nekretnine. Tridesetak godina kasnije, tačnije u februaru 1931. godine, Sulejman poklanja zemlju kćerkama udatim u Ljeskovik, Fatimi, udatoj za Hasana Memića i Šahi, udatoj za Alagu Memića. Tokom Drugog svjetskog rata, Fatima je podlegla od posljedica ranjavanja 1943. godine, a njen trinaestogodišnji sin, Hasib, kao i šesnaestogodišnja sestrična, Fatima, su ubijeni.

Hodžići

U kući pod rednim brojem 4. popisana je, 1850/51. godine, porodica umrlog Omara, odnosno njegovog sina Mustafe Hodžića (*tabela 1*). Pored Mustafe, rođenog 1790. godine, koji je bio visokog rasta i sjede brade, popisana su i dva njegova sina; Ibrahim (1820-1880?), žutih brkova i visokog rasta, te Hasan (1826-1897), smeđih brkova i visok. Mustafa je imao i pet unuka, četiri unuka od starijeg sina Ibrahima i jednog unuka od mlađeg sina Hasana. Mustafini unuci od sina Ibrahima su: Mehmed (1843-1907), Sulejman (r. 1845-1860?), Husein (1847-1902) i Ebu Bekir, kasnije Bekir, zvanı Bečo, rođen 1849. godine, a umro 1901. godine.

36 Imao je sedmero djece; pet sinova (Džemal, Hasib, Azem, Mehmedalija i Hamdija) i dvije kćeri (Hajra i Habiba). Koautor ovog rada, Hasib Hasanović, sin Hasana, je profesor u penziji, inače magistar prirodnih nauka iz područja hemije. Bio je dugogodišnji, prijeratni, direktor srednjoškolskog centra u Bratuncu. Također, poslije rata, Hasib Hasanović, radio je u Ministarstvu obrazovanja Tuzlanskog kantona, u periodu 1997-2005. godine, na radnom mjestu kantonalnog inspektora predškolskog, osnovnog, srednjeg i visokog obrazovanja, a od 2005. godine, pa do odlaska u penziju, 2011. godine, bio je stručni savjetnik za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje u Pedagoškom zavodu Tuzlanskog kantona.

37 Nemamo pouzdanih informacija o daljem porijeklu Sulejmana Hasanovića (oko 1868-1933?), sina Hasanovog, zvanog Vranjkovina. Čak i stariji Ljeskovčani nisu znali da se Sulejman-Suljo prezivao Hasanović, odnosno njegove kćeri, Fatimu, zvana Crna i Šahu, znali su samo po lokalnom nazivu, Vranjkovina.

38 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 11.

Mlađi Mustafin sin, Hasan, u vrijeme popisa 1850/51. godine imao je samo jedno muškog dijete, Selima (1847-1901).

Uvidom u grunтовне knjige³⁹ za katastarsku općinu Ljeskovik, iz 1894. godine, došli smo do dodatnih informacija kada su u pitanju unučad Mustafe Hodžića. Pored navedene djece od najstarijeg Mustafinog sina, Ibrahima, koja su popisana 1851. godine, u gruntnim knjigama se spominju još: Vejsil (oko 1851-1897), Hasan (oko 1853-1916?) te Zlatija (oko 1845-1917?) koja je bila udata za Saliha Bećirevića iz naselja Opetci. Mustafin mlađi sin, Hasan, pored pomenutog Selima, imao je i sina Omera (1851-1903).⁴⁰

Najstariji Ibrahimov sin, Mehmed, unuk Mustafin, bio oženjen Pembom Alihodžić, imao je četvero žive djece krajem 19. stoljeća, tri sina i jednu kćer. Sinovi su: Alija⁴¹ (1870-1921?), Salih (1883-1943, žrtva srpskog terora) i Bego (1872-?), a kćerka je Zlatija (1878-1948) koja je bila udata Mustafić, u Pusmuliće, za Mahmuta, zvanog Maho.

Ostali Ibrahimovi sinovi, Mustafini unuci, imali su djecu. Husein, koji je bio oženjen Rukijom Klinčević, imao je dva sina, Šabana (1870-1922?) i Ibrahim (1872-?). Bekir, zvani Bečo, oženjen⁴² Bilušom Memišević iz Urisića, imao je tri kćeri; Rejhu i Zejnu koje su bile udate Pašić u naselje Pale, za Avdu i Muju, zatim Dudu, te sina Sulju (1873-1954) koji je bio oženjen iz Pribidola, iz familije Muminović. Vejsil, koji je bio oženjen s Mušom Subašić, imao je samo jedno žensko dijete, Šemsu, zvana Šema, koja je umrla malodobna, prije očeve smrti. Najmlađi Ibrahimov sin, Hasan, bio oženjen Ramić Hanom, iz Male Daljegošte, imao je samo jednog sina, Begu (1878-1942?).

Djecu su imali i dva Mustafina unuka, Selim i Omer, od najmlađeg sina Hasana. Selim je imao tri kćeri, rođene između 1875. i 1885. godine, Bida, Hana i Javra, koja je bila udata Aliju Begića iz Luke. Bida i Hana, najvjerovaljnije, nisu udate, ili nisu imale potomaka, jer ih 1923. godine naslijediće amidžić, Rahman Hodžić, sin Omerov.

Mlađi Hasanov sin, Omer, unuk Mustafin, imao je četvero djece sa Ajkom Karić, tri sina i jednu kćer, Dervu⁴³, koja je bila udata za Šabana Suljića iz Podčauša. Sinovi Omerovi su: Nazif i Ibrišim, koji su stradali tokom Prvog svjetskog rata i Rahman, koji je ubijen 1944. godine, a iza sebe nisu ostavili živih potomaka.

³⁹ *Isto*, uložak br. 32. Napomena: hisetar je i Hana Ramić koja je bila u prvom braku sa nekim od Ibrahimovih sinova, a kasnije se udala za Hasana, također, Ibrahimovog sina. U prvom braku nije imala djece, a u drugom samo jednog sina, Begu. Umrla je oko 1923. godine, a naslijeduju je suprug i sin.

⁴⁰ *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 29.

⁴¹ Oko 1900-te odselio na područje općine Bratunac, naselje Abdulići. Imao sina Husu i kćer Pašiju.

⁴² Druga Bećina žena je Huseinovička, s nadimkom Mala. Rodila dvije kćerke, Rejhu i Zejnu.

⁴³ Dervu 1912. godine naslijediće Munira Suljić, rođena 1907. godine, kćer Šabana Suljića, iz Pusmulića. Nejasnoču izaziva nepotpuna informacija ko je majka Munire; Derva Hodžić ili Kada Avdić?

Mahmutovići

Popisom muškog stanovništva naselja Ljeskovik 1850/51. godine evidentirane su četiri kuće, pod rednim brojevima: 1, 2, 5. i 6, koje su pripadale porodicama familije Mahmutović (Mahmudović) sa ukupno 25 muških članova. Tri kuće su bile od tri brata, sinova Ahmedovih, a četvrta kuća bila je od njihovog srodnika, najvjerovalnije amidže. Uzimajući u obzir da niti jedan muški potomak iz navedene familije nije zadržao prezime Mahmutović do kraja 19. stoljeća, već su uzeli druga prezimena, kao na primjer: Mujić, Suljić i Omerović, mi ćemo ovu familiju (Mahmutović), osim kuće pod rednim brojem 1, analizirati kroz nova prezimena koja su iz nje proizašla.

U kući pod rednim brojem 1. živjela je porodica Mahmutović Ibrahima, sina Ahmedova, rođenog 1790. godine, koji je bio visokog rasta i sijede brade. Ibrahim je bio muhtar – starješina sela, kao i član esnafa kožara. Imao je dva sina, Mehmeda, rođenog 1820. godine, smeđih brkova i visokog rasta, te sina Ibiša, rođenog 1837. godine. Pored dva sina, Ibrahim je imao i dva unuka, od najstarijeg sina Mehmeda; Abdija, rođen 1845. godine i Salih, rođen 1847. godine (*tabela 1*). Nemamo pouzdanih informacija šta je bilo sa članovima ove porodice poslije 1851. godine.⁴⁴

Mandžići

Popisom muškog stanovništva naselja Ljeskovik 1850/51. godine, u kući pod rednim brojem 16, popisane su 4 osobe muškog spola. Muški članovi navedenog domaćinstva bili su: Mehan, sin umrlog Sinana, rođen 1760. godine, visokog rasta i prosijede brade, zatim njegov zet, Sulejman⁴⁵, sin Alije Mandžića iz Gladovića, rođen 1827. godine, visokog rasta i smeđih brkova, kao i dva Mehanova unuka, sinovi Sulejmanovi; Mušan, rođen 1845. godine i Mehmed, rođen 1847. godine.

Pored navedenih sinova, Mušana i Mehmeda, Sulejman je imao i tri kćeri⁴⁶: Fatima, udata za Aliju Mehanovića iz Radenovića, Keva, udata za Mustafu Beširovića iz Beširevića, te Pemba, udata za Saliha Omerovića iz Pusmulića. Najstariji Sulejmanov sin, Mušan, umro oko 1925. godine, imao je samo jedno živo dijete, Fatimu⁴⁷, koja je bila udata za Osmana Memića iz Ljeskovika. Također, i

⁴⁴ Moguće je da su iz ove porodice i dvije žene koje se pominju u gruntu za k/o Ljeskovik, Fatima (oko 1835) koja je bila udata za Mustafu Halilovića iz Klotijevca i njena, vjerovatno bratična, Mejra (oko 1862) koja je bila udata za Hasana Zukića iz Karačića.

⁴⁵ Sulejman nije popisan 1850/51. godine pod porodičnim, familijarnim, imenom, odnosno prezimenom, Mandžić. Takođe, upitne su i godine rođenja Sulejmana, vjerovatno je rođen oko 1815. godine, jer bi trebao biti stariji, s obzirom da su njegova braća: Agan, Hasan i Salih, iz Gladovića, rođena 1825., 1826. i 1828. godine, a njihov otac, Alija, rođen je 1790. godine. *BOA, Istanbul, NFA_d_05951, 481.*

⁴⁶ *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 2, uložak br. 72.

⁴⁷ *Isto*, uložak br. 74.

Sulejmanov mlađi sin, Mehmed⁴⁸, umro oko 1904. godine, imao je samo jedno živo dijete, sa Aišom Džananović, Mehmeda, zvanog Salih.

Za razliku od oca, Mehmed, zvani Salih, sin Mehmeda, a unuk Sulejmana Mandžića, imao je pетero žive djece koju je izrodio sa Đulsom Hirkić iz Kutuzera. Sinovi su: Daut, zvani Smajo (oko 1880-1915) koji je bio oženjen Ajkušom Bečić iz Klotijevca i Alija⁴⁹, zvani Aljo (oko 1890-1970) koji je bio oženjen Mejrom Delić iz Luke. Kćeri su: Šaha (oko 1896-1932) koja je bila udata za Smaju Avdića iz Ljeskovika, zatim Mejra (oko 1898-1956) koja je bila udata za Aliju Mehmedovića iz Ljeskovika i Fata (oko 1900-1956) koja je bila udata za Sulejmana Avdića iz Lipovca.

Mehmedovići⁵⁰

Popisom muškog stanovništva naselja Ljeskovik 1850/51. godine, u kući pod rednim brojem 15, popisano je 6 osoba muškog spola, a članovi proširenog domaćinstva bili su otac i sin, te njegova četiri pastorka. Nosilac domaćinstva, odnosno, domaćin, bio je Hajrulah, sin umrlog Abdulaha, rođen 1825. godine, a bio je niskog rasta i srednjih brkova. Pored njegovog jednogodišnjeg sina, Hamida, sa Hajrulahom su živjela i četiri njegova, malodobna, pastorka, sinovi umrlog Huseina⁵¹; Mehmed, rođen 1841. godine, Salih, rođen 1843. godine, Ibrahim, rođen 1845. godine i Mustafa, rođen 1847. godine (*tabela 1*). Vjerovatno je Hajrulah bio bliži rođak svojim pastorčadima, što je tada bilo uobičajno – bliži rođak od umrlog oženi njegovu hudovicu, posebno ako je imala malu djecu; ionako se morao brinuti o njima. Od najstarijeg Huseinovog sina, Mehmeda, zvanog Memčo, potiču, po muškoj lozi, današnji Mehmedovići u Ljeskoviku.

U zemljишnim knjigama⁵² za katastarsku općinu Ljeskovik upisane su kao suvlasnici nekretnina sljedeće osobe: Abdulah, Salih i Abida, djeca umrlog Mehmeda, zvanog Memčo, zatim Pemba, Merka i Safija Smajlović⁵³, te malodobna Humka, kći Hasana Omića iz Pusmulića. Dakle, Mehmed je imao dva sina i dvije kćeri, koji su ga nadživjeli. Najstariji Mehmedov sin, Abdulah (oko 1860-1908) nije ostavio iz sebe živilih potomaka. Takođe, neraspoložemo informacijama da li su i dvije Mehmedove kćeri, Abida, udata za Mehmeda Omerovića iz Bučja, te Hadžira,

48 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 39.

49 Prva žena bila Merka Aišić-Hasanović iz Kutuzera.

50 Nemamo pouzdanih informacija šta je bilo sa ostalom Mehmedovom braćom, kao ni sa njegovim očuhom, Hajrulahom. Postoji mogućnost da je Hajrulahov sin, Hamid, polubrat, po majci, sinovima Huseinovim, odnosno pastorčadima od Hajrulaha.

51 Postoji mogućnost da je Husein, pored četiri sina koji su navedeni u popisu muškinja 1850/51. godine, imao i kćer, Hatidžu, zvana Hata, koja je bila za Hasanom Memićem iz Ljeskovika.

52 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 21.

53 Nije nam poznato u kojem su srodstvu tri sestre, Smajloviće, sa djecom Mehmeda Mehmedovića. One, sa malodobnom Humkom Omić iz Pusmulića, dobijaju 1/4 nekretnina, a troje djece Mehmedove, 3/4 nekretnine. Pemba je bila udata za Halila Halilovića u Sućesku, Merka za Muharema Omića u Pusmuliće, a Safija za Mustafu Gutića iz Zalužja. *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 21.

udata za Smaila Smailovića (Čaušević) imale živih potomaka. Mlađi Mehmedov sin, Salih (oko 1861-1902), zvani Salko, koji se dvaput ženio; prva žena, Omić, iz Pusmulića, a druga Emkić iz Osatice, imao je šestero žive djece – po troje djece od dvije žene. Prva žena rodila je jednog sina, Suljo (oko 1883-1912) koji je bio oženjen Zejnom Smajlović, te dvije kćeri; Merka (oko 1881-1930) koja je bila udata za Mehu Buljubašića iz Ljeskovika, te Hadžira (oko 1883-1929) koja je bila udata za Osmana Ćumurovića na Osmače. Salkini sinovi: Huso, Juso i Alija, rođeni su sa drugom ženom, Rahimom, poslije 1890. godine. Juso i Alija ubijeni su 1943. godine.

Memići

Popisom muškog stanovništva naselja Ljeskovik 1850/51. godine, u kući pod rednim brojem 10, popisano je 6 osoba muškog spola, članovi proširenog porodičnog domaćinstva Osmana, sina umrlog Memije (*tabela 1*). Osman je rođen 1793. godine, bio je visokog rasta i prosijede brade. Pored Osmana i njegova tri sina, u domaćinstvu su živjela i dva Osmanova bratića, sinovi umrlog Alije. Osmanovi sinovi su: Ibrahim, rođen 1825. godine – visok i smeđih brkova, zatim Mustafa, rođen 1829. godine – visok i smeđih brkova, te Sulejman, rođen 1831. godine – prosječnog rasta i svijetlih brkova. Bratići Osmanovi, sinovi umrlog Alije, su: Salih, rođen 1828. godine – visok i smeđih brkova, te Hasan, rođen 1833. godine.

U gruntovnom ulošku⁵⁴ broj 12, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, navodi se ime Sulejmana Memića, zvanog Sumbo, umrlog Osmana. Sumbo je umro krajem 19. stoljeća, a naslijedila su ga dva sina; Medo (oko 1852-1900) i Selim (oko 1854-1915), kao i dvije kćeri; Merdža (oko 1855-1916) i Fatima, zvana Merka (oko 1857-1900), koje su bile udate za dva brata, Buljubašića, Šabana i Durmu, iz Ljeskovika. Medo je bio oženjen Humijom, sa kojom je imao dva sina; Aliju (oko 1878-1918) koji je odselio u Zapolje i Abdulaha (oko 1880-1901) koji nije imao potomaka. Takoder, ni mlađi Sumbin sin, Selim, nije imao živih potomaka.

U gruntovnom ulošku⁵⁵ broj 7, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, navodi se ime Ibrahima Memića, umrlog Osmana. Ibrahim je umro oko 1903. godine, a naslijeduju ga sin, Jusuf (oko 1855-1944) koji je bio oženjen Dervišom Ibrić iz Klotijevca, te tri kćeri; Kada (oko 1858-1921?) koja se dvaput udavala na Osmačama – prvi brak sa Avdić Mustafom, a drugi brak sa Alijom Hukić, zatim Naila (oko 1860-1933) koja je bila udata za Ibrahima Suljića, zvanog Čimić, iz Ljeskovika, te Ajka (oko 1862-1930?) koja je bila udata za Ahmeda Džabića iz naselja Čavčići, kotar Rogatica. Ibrahimov sin, Jusuf imao je troje djece; Memija (oko 1891-1941, žrtva srpskog terora) koji je bio oženjen Nazom Sulejmanović (Zerem) iz Klotijevca, zatim Šaban (oko 1893-1906) i kćer, Kadu (oko 1883-1951?) koja je bila udata za Mehu Mešanovića iz Klotijevca.

54 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 12.

55 *Isto*, ul. br. 7.

U gruntovnom ulošku⁵⁶ broj 9, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, navodi se ime Mustafe Memića, umrlog Mustafe. Dakle, posrijedi je unuk Osmanov, od srednjeg sina Mustafe koji je umro relativno mlad. Mustafa (oko 1852-1931) je bio oženjen Malkom Halilović iz Klotijevca, a sa njom je imao dvoje žive djece; Osmana (oko 1875-1962) koji je bio oženjen Fatimom Mandžić iz Ljeskovika i Eminu, zvana Emka (oko 1890-?) koja je bila udata za Mustafu Aljića iz Pribidola.

U gruntovnom ulošku⁵⁷ broj 10, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, navodi se ime Hasana Memića, umrlog Alije, bratića od umrlog Osmana Memića. Hasana naslijeduju, 1902. godine, sinovi: Alija (oko 1865-1936), zatim Ibiš (oko 1867-1944, žrtva srpskog terora) i Memčo (oko 1859-1909), te dvije kćeri; Hanka (oko 1871-?) koja je bila udata za Mustafu Avdića iz Ljeskovika i Aiša (oko 1873-1930) koja je bila udata za Bećira Mehmedovića (Horkić) iz Bostahovina. Nemamo informacija o bračnom statusu ili potomcima od starijeg Hasanovog brata, Saliha.⁵⁸

Najstariji Hasanov sin, Alija, imao je samo jednog sina, Alagu koji je bio oženjen Šahom Hasanović (Vranjkovina) iz Ljeskovika. Srednji Hasanov sin, Ibiš, koji je bio oženjen Aišom Kabilović iz Karačića, imao je pетро žive djece, četiri kćeri i jednog sina. Kćeri su: Zejna, Hava i Šemsa, a sin je Bekto. Najmlađi Hasanov sin, Memčo bio je oženjen Zlatjom Imširović⁵⁹ iz Tokoljaka, i sa njom je imao dvoje žive djece – Hasana i Avdiju - umro u dječjem uzrastu.

Mujčinovići

Popisom muškog stanovništva naselja Ljeskovik 1850/51. godine, u kući pod rednim brojem 8, popisane su 3 osobe muškog spola, djed i dva unuka. Domaćin je bio Jahčić⁶⁰ (ili Bihačić) Omer, sin umrlog Mešana, rođen 1790. godine; niskog rasta i golobrad. S Omerom živjela su i dva njegova unuka, sinovi umrlog Mustafe; Ibrahim, rođen 1844. godine i brat mu, Hasan, rođen 1846. godine. Hasan je bio oženjen sa Salihović Hawkom sa kojom je imao troje djece, dvije kćerke i jednog sina. Kćerka Fata bila je udata u Luku, u familiju Gladović, a kćerka Hasiba u Peći, za Veiza Pitarevića. Sin Hasanov, Alija, bio je oženjen sa Hatom Hodžić iz Žepe, sa kojom je imao kćerku Aišu – udatu za Esada Mešića, u okolini Bijeljine.

56 *Isto*, ul. br. 9.

57 *Isto*, ul. br. 10.

58 Moguće da je imao sina, Begu, rođenog oko 1870. godine.

59 Zlatija Imširović (oko 1870-1935?), kći je Sejfulaha Imširović i Mejre Jusufović, iz Tokoljaka, udavala se, prema kazivanju njenih potomaka, devet puta. Najvjerovalnije da je u prvom braku bila sa Salihom Salkovićem iz Kraljevića (Radoševići) koji je od nje bio stariji više od 15 godina. Sa Salihom je imala troje žive djece, dva sina i jednu kćer. Drugi brak bio je s Memčom Memićem iz Ljeskovika sa kojim je imala dvoje žive djece, a treći brak sa Salihom Hodžićem, takođe iz Ljeskovika, sa kojim je imala troje žive djece. Ostalih šest brakova, kao i mogući broj djece iz istih, nismo bili u mogućnosti da istražimo. Prema pričama, koje ovde nećemo navoditi, život Zlatije Imširović, bio poput junakinja iz balada; možda i osnova za TV dramu.

60 Prevodilac sa staroturskoga jezika, mr. Kemal Nurkić, napomenuo je da se originalni tekst može prevesti dvojako; Jahčić i Bihačić.

Mujići

U gruntovnom ulošku⁶¹ broj 13, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, upisani su kao vlasnici nekretnine nasljednici umrlog Šabana Mujića, sin Hasan, kćer Mejra i hudovica (Šabanova) Hanifa Malić, rodom iz Luke. Hasan (oko 1877-1941?) je bio oženjen s Dudom Kovačević iz naselja Peći, a sa njom je imao troje žive djece; dvije kćeri (Hata, bila za Mujom Selimovićem iz Tokoljaka i Kada, bila za Ismetom Buljubašićem iz Ljeskovika) i jednog sina – Šabana, koji je bio oženjen Malkom Hirkić iz Kutuzera. Šabanove kćeri, Mjera (oko 1875-1918?) bila je udata za Muharema Mujića (Mahmutovića) iz Ljeskovika, a Zada (oko 1873-1908) bila za Huseinom Aljićem u Pribidolima.

Mujići⁶² (Mahmutovići)

Popisom muškog stanovništva naselja Ljeskovik 1850/51. godine, u kući pod rednim brojem 5, popisano je šest osoba muškog spola, potomci umrlog Ahmeda Mahmutovića (*tabela 1*). Nosilac domaćinstva (domaćin, glava kuće) bio je Mustafa, sin umrlog Ahmeda, rođen 1795. godine, koji je bio visokog rasta i sijede brade. Pored Mustafe, bila su i četiri njegova sina: Husein, rođen 1825. godine – visok i srednjih brkova, Halil, rođen 1828. godine – visok i srednjih brkova, Osman, rođen 1831. godine – visok i svijetlih brkova i Hasan, rođen 1844. godine. Također, Mustafa je imao i unuka Mehmeda, rođenog 1846. godine, od najstarijeg sina Huseina.

U gruntovnom ulošku⁶³ broj 22, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, upisan je kao vlasnik Osman Mujić, sin umrlog Mustafe. Osman umire oko 1905. godine, a naslijedjuje ga brat Hasan i sestra Hanifa, koja je bila udata za Ahmeta Delića iz Luke.

U gruntovnom ulošku⁶⁴ broj 23, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, upisan je kao vlasnik Hasan Mujić, sin umrlog Mustafe. Hasan umire oko 1907. godine, a naslijedjuju ga: Bida i Hana, kćeri umrlog Selima Hodžića, te Rahman, Nazif, Ibrišim i Derva, djeca umrlog Omera. Najvjerovaljnije su nasljednici, unuci, umrlog Hasana Mujića (Mahmutovića).

Od sinova Mustafe Mahmutovića koji su popisani 1850. godine, samo su Osman i Hasan doživjeli poznu starost, odnosno umrli su početkom 20. stoljeća. Također, samo je Mustafin unuk, Mehmed, sin umrlog Huseina, koji je popisan 1850. godine, doživio starost, odnosno umro je početkom 20. stoljeća.

⁶¹ *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 13.

⁶² Mujići, zvani Mahmutovići, nisu u direktnom srodstvu sa Mujićima, osim preko tazbine, jer se Mujić Mejra udala za Muharema Mujića (Mahmutovića). Ovi Mujići su dio veće familije Mahmutovića koja se u drugoj polovini 19. stoljeća razdvojila na nekoliko prezimena: Avdiće, Mujiće, Omeroviće, Osmanoviće i Suljiće. Prezime Mujić izvedeno je iz imena Mustafa, odnosno njegovog hipokoristika, Mujo, dodavanjem sufksa *ić*.

⁶³ *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 22.

⁶⁴ *Isto*, ul. br 23.

U gruntovnom ulošku⁶⁵ broj 20, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, upisani su kao vlasnici nekretnina sinovi umrlog Halila Mujića, odnosno unuci umrlog Mustafe Mahmutovića: Husein⁶⁶, Ramo, Muharem i Ahmet, koji su rođeni između 1852. i 1870. godine. Prema raspoloživim informacijama samo je Muharem imao potomstvo; sa Mejrom Mujić iz Ljeskovika imao sina Ahmeta, rođenog oko 1900. godine, a Ahmet s Almasom Smajić iz Donjeg Dubova kod Višegrada rodio osmero djece.

U gruntovnom ulošku⁶⁷ broj 93, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, upisani su kao vlasnici nekretnina potomci umrlog Mustafe Mahmutovića; sinovi Hasan i Osman Mujić, te unuci: Mehmed i Mustafa, sinovi umrlog Huseina Mujića. Mehmed umire 1903. godine, a naslijeduju ga hudovica Dundža Kotorić i malodobni sin Mehmed, koji će umrijeti 1912. godine. Mustafa Mujić, sin umrlog Huseina, umire poslije 1920-te godine, bez potomaka, ali je prodao dio svoje nekretnine, 1918. godine, Durmi Suljiću, umrlog Salke, iz Ljeskovika.

Numanovići⁶⁸ (Mahmutovići)

Popisom muškog stanovništva naselja Ljeskovik 1850/51. godine, u kući pod rednim brojem 14, popisane su četiri osobe, domaćinstva Mahmuda, sina Ibrahimova, koji je rođen 1770. godine; bio je niskog rasta i sijede brade. Sa Mahmutom su živjela dva njegova sina; Numan, rođen 1816. godine, prosječnog rasta i crnih brkova i Vejsil, rođen 1828. godine, nizak i smeđih brkova, te Mahmutov unuk, Omer, sin Numana, rođen 1848. godine (*tabela 1*).

U gruntovnom ulošku⁶⁹ broj 38, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, upisani su kao vlasnici nekretnina sinovi umrlog Numana: Omer (1848-1928), Began (oko 1851-1943) i Salih (oko 1853-1920).

Pored tri sina, Numan je imao i dvije kćerke; Ajka (oko 1846-?) udata za Hasana Tabakovića iz Ljeskovika, te Mušva (oko 1844-1891?) koja je bila udata za Mustafu Mujića iz Urisića (zaseok Mujići). Najstariji Numanov sin, Omer, koji je bio oženjen s Fatimom Hamzić, imao je troje djece; sinove Sulju i Bećira, te kći Rahimu. Samo je Omerov sin, Suljo, imao potomke, dvoje djece, sa Havom Ibrahimović iz Pribidola.

Srednji Numanov sin, Began, dvaput se ženio. Sa prvom ženom, Hanom, imao dvije kćerke; Humu, udatu za Begu Memića iz Ljeskovika, te Hadžiru, udatu

65 *Isto*, ul. br 20.

66 Husein je bio oženjen Zejfom Smajić iz Donjeg Dubova, općina Višegrad.

67 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik, knjiga*, uložak br. 93.

68 Numanovići (Mahmutovići) su porijeklom iz Kosova. U Ljeskovik su se doselili krajem 18. ili početkom 19. stoljeća, te nisu u srodstvu sa domicilnim Mahmutovićima. Potomci Mahmutovog sina, Numana, nazvani su Numanovići, a potomci Mahmutovog sina, Vejsila, nazvani su Mahmutovići. S obzirom da je Vejsilov sin Mehmed, zvani Mešan, umro tokom Prvog svjetskog rata, a Mešanov sin, Ikan, ubijen 1942. godine, te nije imao potomaka, mi smo se u nazivu familije opredjelili za "Numanović", a ne Mahmutović, što bi bilo, genealoški, ispravnije.

69 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik, knjiga 1*, uložak br. 38.

Prof. dr. Alija SULJIĆ, Hasib HASANOVIĆ, Enez OSMANOVIĆ

za Fejzu Kadrića iz Peći (Sulice?). Sa drugom ženom, Hašom iz Zapolja, Began je imao kćer Begiju, udatu za Rizvu Gabeljića iz Bučinovića i sina Jusu (ubijen 1942. godine tokom srpskog terora), koji je bio oženjen Zlatom Mujić iz Moćevića.

Najmlađi Numanov sin, Salih, sa suprugom Aišom Ramić imao je četvero žive djece, tri sina i jednu kćer. Svi Salihovi sinovi bili su oženjeni iz Ljeskovika; Šaban, oženjen Fatimom Suljić, Mehan, oženjen Havom Buljubašić i Nedžib, oženjen Mejrom Avdić. Salihova kći Šehra bila je udata u Karačiće, za Jusu Zukića.

Mlađi Numanov brat, Vejsil Mahmutović, koji je umro krajem 19. stoljeća, imao je samo jednog sina, Mehmeda, zvanog Mešan, koji je bio oženjen Muškom Bećić iz Klotijevca, sa kojom je imao troje djece. Muška, udata za Mehu Kovačevića iz Peći, Hanifa, udata za Osmana Ahmetovića iz Zapolja, te sina, Ikana, koji je bio oženjen Aišom-Keva Memić iz Ljeskovika sa kojom nije imao žive djece.

Omerovići (Mahmutovići)⁷⁰

Popisom muškog stanovništva naselja Ljeskovik 1850/51. godine, u kući pod rednim brojem 6, popisano je šest osoba u domaćinstvu Omera Mahmutovića, rođenog 1800. godine, sina umrlog Ahmeda. Omer je bio visokog rasta i prosijede brade. Ostali, muški članovi Omerovog domaćinstva bili su njegovi sinovi: Muharem, rođen 1831. godine – prosječnog rasta i svjetlijih brkova, Alija, rođen 1838. godine, Salih, rođen 1842. godine, Mehmed, rođen 1846. godine i Hasan, rođen 1849. godine (*tabela 1*). Od Omerovih sinova samo su Muharem i Alija imali potomke koji su navedeni u gruntovnim knjigama Kotara Srebrenica 1894. godine.

U gruntovnim ulošcima⁷¹ broj 18. i 24, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, navedeni su potomci umrlog Muharema kao vlasnici, odnosno suvlasnici nekretnina. Muharem je imao tri sina i jednu kćer. Sinovi su: Ibrahim (oko 1855-1918), bio oženjen Hatidžom Avdić, Mustafa (oko 1857-1911), bio oženjen Kadom Ramić iz Karačića, te Selim (oko 1859-1897) iza kojeg nije ostalo potomaka. Muharemove kći, Aiša (oko 1861-1918) bila je udata u Žedanjsko, za Šerifa Avdića.

U gruntovnom ulošku⁷² broj 17, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, upisan je kao vlasnik nekretnine Alija Omerović, sin umrlog Omera Mahmutovića (Omerović). Poslije smrti Alije Omerovića, 1899. godine, naslijeduju ga: sin, Hasan (oko 1858-1946) koji je bio oženjen Hatidžom-Hatom Mehmedović (Horkić) iz Bostahovina, kći Duda (oko 1860-1930) koja je bila udata za Muju Mušanovića iz Čavčića (Rogatica), te hudovica, Gara Tabaković, rodom iz Ljeskovika, koja je s Alijom rodila kćerku, Fatimu (oko 1870-1932) udatu u Žepu za Ramu Kulovca.

70 Omerovići su dio šire familije Mahmutovića od kojih su nastale nove familije, kao što su: Avdići, Mujići, Osmanovići i Suljići.

71 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 18. i 24. Napomena: Omerovići su imali više parcela, odnosno bili su upisani u više gruntovnih uložaka, ali ova dva uloška navedena su kao primjer.

72 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 17.

Hasan i Duda djeca su Alije iz prethodnog, od ukupno pet brakova, sa Kardašević Hatidžom-Hatom iz Gladovića.

Alijini sin, Hasan, imao je pетro žive djece koju je izrodio sa Hatom Mehmedović, između 1880-1900. godine. Sinovi su: Šemso (1882-1917, Grac, Austrija), Alija, zvani Mujo (1895-1986), Suljo (1890-1939), a kćeri su Merka (1897-1955) i Fatima-Fata (1900-1948). Merka je bila udata za Husu Ibrahimovića iz Urisića, a Fata za Šeću Gladović iz Luke.

Muharemov sin, Ibrahim, imao je dva sina; Šerifa (oko 1880-1944) koji je bio oženjen sa Šemsom-Šema Smajlović iz Ljeskovika, te Ibrahima (oko 1882-1924) koji se nije ženio. Mlađi Muharemov sin, Mustafa, imao je troje žive djece; dva sina i jednu kćer, koju je izrodio sa Ramić Kadom. Sinovi su: Mehan (oko 1888-1960) i Selim (oko 1903-1965), te kći, Hanka (1900-1974).

Osmanovići (Razići⁷³)

Kao što je već ranije navedeno, Osmanovići su bliži rođaci Avdića i Suljića, te daljni rođaci ostalih Mahmutovića (Omerovića i Mujića). Prema popisu muškinja 1850/51. godine predak Osmanovića, Osman, sin Abdije, rođen 1829. godine, bio je član domaćinstva Sulejmana Mahmutovića, inače, Osmanov očuh i rođak (*tabela 1*). Osman je umro vrlo mlad, a iza njega ostao sin, Mehmed, rođen 1849. godine i hudovica Razija Halilović (Ćehajić) iz Klotijevca, koja će se kasnije udati za djevera Mustafu Avdića, te sa njim roditi sina, Hasana. Dakle, savremena familija Osmanovića u Ljeskoviku potomci su Osmana, sina Abdije, odnosno, Osmanovog sina, Mehmeda (1849-1898).

U gruntovnom ulošku⁷⁴ broj 25, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, upisani su kao suvlasnici nekretnina: Mehmed Osmanović, sin umrlog Osmana i njegova mati Razija, rođena Halilović, prvog braka Avdić, hudovica iza Mustafe Avdića.

Poslije smrti Mehmeda, 1896. godine, naslijeduju ga četiri sina i jedna kćerka, zatim majka Razija Halilović, te hudovica Fatima Kandžetović⁷⁵ iz Sulica. Mehmedovi sinovi su: Suljo (oko 1870-1938) koji je bio oženjen Ajkom Jahić iz Osmača, Osman (oko 1872-1896) koji je bio oženjen Rahimom-Raza Begić iz Luke, Salkan (oko 1876-1921) koji je bio oženjen Merkom Duraković iz Luke, te Šaćir (oko 1874-1941) koji se oženio svojom snahom Rahimom Begić, poslije smrti svoga brata, Osmana. Mehmed je imao i jednu kćer, Zlatiju (1868-1930?) koja je bila udata za Muju Durakovića iz Luke.

73 U narodu poznati i kao Razići, prema praneni, Raziji Halilović iz Klotijevca.

74 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 25.

75 Prema kazivanju Saliba Sulejmanovića, sina Omera iz Klotijevca, rođenog 1936. godine, Kandžetovići i Halilovići su jedna loza, od dva brata, koja su se doselila iz Užičke nahije na područje Osata. On je tu informaciju čuo od svojih predaka, prema kojoj su se potomci Hasana, zvanog Kandžet, naselili u Sulice, a potomci drugog brata, Halila, naselili su Klotijevac. Ovu informaciju nismo mogli potvrditi iz drugih izvora, ali je ipak navodimo kako bi smo pokrenuli značitelju za daljnja istraživanja ove dvije familije, ali i ostalih osaćanskih familija. (*Informacije dobio Alija Suljić, 2018.*)

Mehmedov sin, Suljo, sa Osmačkom, Ajkom Jahić, imao je dva sina: Alagu⁷⁶ (1904-1986) koji je bio oženjen Nailom Ibrahimović iz Urisića, te Omera (1906-1942, žrtva srpskog terora) koji je bio oženjen Mejrom Avdić iz Lipovca, ali sa njom nije imao djece. Mehmedov sin, Osman, sa Lučankom Rahimom Begić, imao je samo jedno dijete, sina Abida (1892-1918, žrtva tzv. srpskih komita) koji se nije ženio. Mehmedov sin, Salkan, sa Lučankom Merkom Duraković, imao je dva sina; Jusu (1908-1944, poginuo u Hrvatskoj) koji se nije ženio, te Nazifa (1906-1962) koju je bio oženjen Hatidžom Hodžić iz Ljeskovika. Mehmedov sin, Šaćir, sa Lučankom Rahimom Begić, imao je tri kćeri i jednog sina – Šeću (1900-1981) koji je bio oženjen Ljeskovčkom, Šemsom Memić. Kćeri su: Zlatija (1898-1992) koja je bila udata za Mustafu Omerovića iz Pusmulića, Fatima (1899-1930) koja se nije udavala, te Hanu (1902-1953) koja je bila udata za Atifa Ibrahimovića iz Ljeskovika.

Salkići

U gruntovnom ulošku⁷⁷ broj 135, za k/o Ljeskovik iz 1898. godine, upisana je kupovina nekretnine od strane Huse Salkića, umrlog Sulje iz Ljeskovika. Također, Huso i njegov brat, Fejzo, kupuju još nekretnina, 1902. godine, gruntovni uložak⁷⁸ broj 145, te 1907. godine, gruntovni uložak⁷⁹ broj 168. Prve dvije kupovine odnose se na privatno, a treća na javno zemljište.

Tokom srpskog (četničkog) terora nad Bošnjacima osaćanskog kraja, 1941-1945. godine, Huso Salkić ubijen je 1944. godine, u dobi od preko 70 godina. Bio je oženjen Rejhom Suljić, zvanoj Čimić, iz Ljeskovika sa kojom je imao dva sina, Asima i Ahmeta, rođena u prvoj deceniji 20. stoljeća.

Smajići (Omerovići)

Popisom muškog stanovništva naselja Ljeskovik 1850/51. godine, u kući pod rednim brojem 11, popisan je Ismail Omerović, sin Ahmeda, rođen 1828. godine (*tabela 1*). Bio je visokog rasta te imao smeđe brkove.

U gruntovnom ulošku⁸⁰ broj 3, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, upisani su kao suvlasnici nekretnina Mehmed i Ibrahim Smajić, sinovi umrlog Smajla (Ismail Omerović, u popisu 1850), te hudovica umrlog (Smajla) Nefa Smajić, rođeno Selimović. Početkom 1908. godine umire Mehmed Smajić, a naslijedjuju ga, brat Ibrahim i Arifa⁸¹ Smajić, udata za Huseina Mujića iz Ljeskovika. Ibrahim Smajić

76 Alaga je sa Nailom Ibrahimović rodio devetero djece; šest sinova i tri kćeri, a jedno od tih djece je i Enez, rođen 1943. godine, koautor ovog rada. Enez je oženjen iz Gladovića, Adilom Mandžić, rođicom (preko familija Kardašević i Kadrić iz Gladovića) Alije Suljića, koautora ovog rada.

77 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 3, uložak br. 135.

78 *Isto*, ul. br. 145.

79 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 4, uložak br. 168.

80 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 3.

81 Iz podataka u gruntu nije moguće saznati koji je rodbinski odnos između Arife Smajić, te Mehmeda i Ibrahima Smajića. Postoji mogućnost da je Arifa kćer Mehmeda, ali i njegova polusestra.

(Omerović) prodaje dio svog hiseta, 1907. godine Hasanu Mujić, umrlog Šabana, iz Ljeskovika, a 1912. godine prodaje preostali dio nepokretnosti svojoj sestri Arifi Smajić udatoj za Huseina Mujića iz Ljeskovika. Poslije toga nemamo informacije o Ibrahimu Smajiću; najvjerovaljnije da je umro tokom Prvog svjetskog rata. Arifa Smajić, poslije smrti prvog muža, oko 1916. godine, Huseina Mujića (Mahmutović) udaje za Mašu Smajlovića sa kojim je rodila jednog sina, Mahmuta 1919. godine. Također, Arifa Smajić, udata Smajlović, stradala je tokom Drugog svjetskog rata.

Smajlovići (Čauševići)

Popisom muškinja naselja Ljeskovik 1850/51. godine popisano je šest sinova, domaćinstva (kuća broj 12) Ismaila, sina umrlog Mustafe Čauševića, rođenog 1812. godine. Ismail je bio visok i sredih brkova. Ismailovi sinovi su: Hasan, rođen 1840. godine, Mališ, rođen 1844. godine, Alija, rođen 1845. godine, Šaban, rođen 1848. godine i najmlađi sin, Sumbul, rođen 1849. godine (*tabela 1*).

U gruntovnom ulošku⁸² broj 1, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, navodi se ime Alije Smajlovića, umrlog Smaila iz Ljeskovika, kao vlasnika nekretnine. Alija umire 1900-te godine, a naslijeduju ga četiri sina i hudovica Emina Poračanin iz Prohića. Sinovi su: Bego (oko 1865-1920?) koji je bio oženjen Aišom Malkić iz Osatice, zatim Rašid (oko 1867-1920?) i Hamid (oko 1869-1911) koji se nisu ženili, ili nisu imali potomaka, te Mašo (oko 1875-1944, žrtva srpskog terora) koji je bio oženjen Arifom Smajić (Omerović) iz Ljeskovika, prvog braka Mujić. Bego je imao dvoje žive djece, Begija (oko 1890-1946) koja je bila udata za Husu Mehmedovića iz Ljeskovika, te Hamid (oko 1908-1988) koji je bio oženjen Šećom Suljić iz Ljeskovika. Najmlađi sin Alije, Mašo, imao je jednog sina, Mahmuta, sa Arifom Smajić (Omerović).

U gruntovnom ulošku⁸³ broj 4, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, navodi se ime Bećira Smajlovića, umrlog Smaila iz Ljeskovika, kao vlasnika nekretnine. Bećir umire početkom 1940-tih godina, a prije smrti gotovo sve svoje nekretnine prodao je rođacima i komšijama. Bećir je imao četiri kćerke, od kojih ga je samo Šema nadživjela, koja je bila udata za Šerifa Omerovića iz Ljeskovika. Druga Bećirova kći, Šerifa, ubijena 1942. godine, bila je udata za Šabana Karamehmedovića iz Prohića, dok su Šaha i Pašija bile udate u Urisić; prva za Mašu Sinanovića, a druga za Ramu Suljiću.

U gruntovnom ulošku⁸⁴ broj 5, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, navodi se ime Hasana Smajlovića, umrlog Smaila iz Ljeskovika, kao vlasnika nekretnine. Hasan umire početkom 1911. godine, a naslijeduju ga sin Ibrahim (oko 1869-1918?) koji nije imao potomaka, kći, Šerifa (oko 1871-1957) koja je bila udata za Ibrić (Kijaković) Ahmeta iz Klotijevca, a kasnije se preudala za Ahmeta Selimovića, također iz Klotijevca, te hudovica Hasana, Čama-Crna, rođena Pročanin iz

82 Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik, knjiga 1, uložak br. 1.

83 *Isto*, ul. br. 4.

84 *Isto*, ul. br. 5.

Prof. dr. Alija SULJIĆ, Hasib HASANOVIĆ, Enez OSMANOVIĆ

Prohića, inače sestra Emine Pročanin koja je bila za Hasanovim bratom, Alijom Smajlovićem.

U gruntovnom ulošku⁸⁵ broj 6, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, navodi se ime Rame Smajlovića, umrlog Smaila iz Ljeskovika, kao vlasnika nekretnine. Ramo umire 1898. godine, a naslijedju ga: sin, Smail (oko 1879-1916?) koji je bio oženjen Hadžirom Mehmedović iz Ljeskovika, kći, Aiša (oko 1881-1912) koja se nije udavala, te hudovica Mejra Smajlović, rođena Sinanović. Ramin sin, Smail, imao je samo jedno dijete, sina, Aliju, koji je umro/stradao tokom Prvog svjetskog rata, u dječačkom uzrastu.

*Suljići*⁸⁶

Popisom muškinja naselja Ljeskovik 1850/51. godine popisano je osmeročlano domaćinstvo Sulejmana Mahmutovića, sina umrlog Saliha. Sulejman je rođen⁸⁷ oko 1790. godine, a bio je visokog rasta te sijede brade. Pored Sulejmana i njegova dva sina; Sulejman, kasnije nazvanog Sumbul, koji je rođen 1832. godine, te Salih, rođen 1845. godine, u ovom, neporodičnom domaćinstvu, živjela su i dva Sulejmanova pastorka⁸⁸ i tri njihova sina. Sulejmanovi pastorci, sinovi umrlog Abdije, su: Mustafa, rođen 1826. godine i Osman, rođen 1829. godine. Mustafa je imao dva sina, Abdiju, rođenog 1847. godine i Hasana, rođenog 1849. godine, a njegov brat Osman imao je jednoga sina, Mehmeda, rođenog 1849. godine (*tabela I*).

U gruntovnom ulošku⁸⁹ broj 19, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, upisana su imena Ibrahima i Osmana Suljića, sinova umrlog Sumbe (Sulejman, u popisu 1850/51. godine), kao vlasnika nekretnina. Sumbo je imao i kćer Beharu (rođena oko 1859), udata za Sejfulaha Jašarevića iz Brakovaca, koja je svoje hise prodala braći 1898. godine. Moguće da je i Hatidža, zvana Hatka, udata za Halila Selimovića iz Klotijevca, Sumbina kćer, ali nemamo pouzdane informacije o tome.

Najstariji Sulejmanov (Sumbin) sin, Ibrahim (oko 1854-1920?) bio je oženjen Nailom Memić iz Ljeskovika sa kojom je imao tri kćeri; Fatima (oko

85 *Isto*, ul. br. 6.

86 Suljići, poznati i kao Čimići, u popisu 1850. prezime, Mahmutović. Iako se, prema saznanju koautora ovog rada, Eneza Osmanovića, ovaj lokalni naziv odnosi i na familije Avdić i Osmanović, uglavnom je ostao na familiji Suljić. Naime, pranena Avdića, Osmanovića i Suljića bila je Kimeta, zvana Čima, pa otud i lokalno ime za ove tri familije, Čimići. Takođe, u gruntovnici za katastarsku općinu Klotijevac, 1894. godine, spominje se naslijede Razije Halilović (Vidjeti: *Grunt Srebernica, k/o Klotijevac*, knjiga 1, uložak broj 17) gdje se navodi da je udata za Muju Čimića (Mustafa Avdić, pastorak Sulejmana Mahmutovića u popisu 1850/51. godine, inače i đevec, pa suprug Razije Halilović).

87 U originalu piše 1775. godina, što je malo vjerovatno s obzirom da je imao sina rođenog 1845. godine. Potomci Sulejmana Mahmutovića prozvali su se Suljići – patronim od nadimka Sulejmana, Suljo.

88 S obzirom da su Sulejmanovi pastorci, odnosno familije kojima su oni preci obrađeni u okviru familija Avdić i Osmanović, ovdje se nećemo time baviti.

89 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik*, knjiga 1, uložak br. 19.

1887-1953) koja je bila udata za Šabana Numanovića (domazet) iz Ljeskovika, Zaha (oko 1889-1925?) koja je bila udata u Bešireviće, za Mehu Džananovića i Pembu (oko 1895-1920) koja se nije udavala.

Mlađi Sulejmanov (Sumbin) sin, Osman (oko 1857-1935) bio je oženjen Fatimom Jašarević iz Brakovaca sa kojom je imao šestero žive djece, tri sina i tri kćeri. Sinovi su: Zaim, zvani Zajko (oko 1881-1918?) bio je oženjen sa Mejrom Selimović iz Klotijevca, Ibro (oko 1883-1918?) nije imao potomaka i Omer (oko 1900-1956) bio je oženjen Mejrom Delić iz Luke. Kćeri su: Zlatija (oko 1879-1956) koja se nije udavala, Hajrija (oko 1885-1958) bila udata za Begu Derviševića iz Ljeskovika i Đulsa (oko 1902-1943, žrtva terora) bila udata za Ahmeta Memića iz Ljeskovika.

Najmlađi sin Sulejmana Mahmutovića, Salih (1845-1917) bio je oženjen Merkom Durmišević sa kojom je imao četvero žive djece, sinove. Suljo (oko 1864-1891) koji je bio oženjen Hurijom Mašić iz Staroglavica, Durmo (oko 1865-1944) koji je bio oženjen Hatom Buljubašić iz Ljeskovika, Ahmet (oko 1867-1942) koji je bio oženjen Ajkom Suljić iz Urisića sa kojom nije imao djece, te Fehim (oko 1869-1922?) koji je bio oženjen Hatom⁹⁰ Buljubašić iz Ljeskovika, koja se, poslije Fehimove smrti, preudala za Begu Hodžića, sina Hasana.

Suljo Suljić, sin Saliha Mahmutovića (Suljića) imao je dvije kćeri; Rejha (oko 1880-?) koja je bila udata za Huseina-Husu Salkića, koji je doselio u Ljeskovik, te Fatu (oko 1890-1962) koja je bila udata za Saliha Hasanovića iz Bostahovina.

Durmo Suljić, sin Saliha Mahmutovića (Suljića) imao je dva sina i dvije kćeri. Sinovi su: Avdija (oko 1890-1960) koji je bio oženjen Kadom Zejnilović iz Luke i Meho (oko 1900-1935) koji je bio oženjen Begijom (Bejta) Numanović iz Ljeskovika. Kćeri su: Emka (oko 1898-?) koja je bila udata za Šeću Omerovića iz Ljeskovika i Šeća (oko 1907-1962) koja je bila udata za Hamida Smajlovića iz Ljeskovika.

Najmlađi sin Saliha Mahmutovića (Suljića), Fehim Suljić, imao je dva sina; Šabana (oko 1912-1943, žrtva srpskog terora) koji je bio oženjen Timom Hodžić iz Ljeskovika, koja se preudala za Saliha Mehmedovića, poslije Šabanove smrti, te Hasana (oko 1914-1973) koji je bio oženjen Zilhom Smajlović iz naselja Peći.

Tabakovići

Popisom muškinja naselja Ljeskovik 1850/51. godine popisano je tročlano domaćinstvo Osmana Tabakovića, sina umrlog Hasana, rođenog 1812. godine. Osman je bio prosječnog rasta i žutih brkova. Pored Osmana, muški članovi njegovog domaćinstva bili su i njegov brat, Mustafa⁹¹, rođen 1826. godine, također,

⁹⁰ Hata Buljubašić, za Fehimom Suljićem, je bratična od Hate Buljubašić koja je bila za Fehimovim bratom, Durmom Suljićem.

⁹¹ Bio oženjen Hatidžom Hasanović (Duraković) iz Ljeskovika.

Prof. dr. Alija SULJIĆ, Hasib HASANOVIĆ, Enez OSMANOVIĆ

prosječnog rasta i žutih brkova, te Mustafin sin, Ibrahim, rođen 1849. godine (*tabela 1*).

U gruntovnom ulošku⁹² broj 123, za k/o Ljeskovik iz 1894. godine, upisano je ime Hasana Tabakovića, sina umrlog Mustafe, kao vlasnika nekretnina. Hasan je drugi sin Mustafe Tabakovića, koji je rođen poslije popisa muškinja 1850/51. godine. Njegov stariji brat, Ibrahim, na pominje se u gruntovnim knjigama, jer je umro prije uspostavljanja istih.

Tabaković Hasan (oko 1851-1919?) bio je oženjen Ajkom Numanović iz Ljeskovika sa kojom je imao troje žive djece; dvije kćeri i jednog sina. Sin Osman (oko 1885-1942, žrtva srpskog terora) bio je oženjen Fatimom Duraković iz Luke sa kojom je imao tri sina i jednu kćer. Kćeri Hasanove su: Muška (oko 1873-1967) koja je bila udata za Begu Tabakovića iz Osmača, te Šeća (oko 1875-1936) koja je bila udata za Salihu Zimića iz naselja Peći.

Zaključak

Savremene familije naselja Ljeskovik formirane su, uglavnom, tokom 19. stoljeća, prije svega u njegovoј drugoj polovini. Iako raspoloživi podaci ukazuju da su Ljeskovačke familije, bar neke, stare i preko 300 godina, nismo bili u mogućnosti to potvrditi na osnovu pisanih povijesnih izvora, odnosno dokumenata. Raspoloživi dokumenti, popis muškinja Kaze Srebrenica 1850/51. godine, te gruntovne knjige Kotara Srebrenica, od 1894. godine, omogućili su nam, da bar djelimično, rasvjetlimo proces formiranja savremenih familija naselja Ljeskovik. Većinu savremenih familija Ljeskovika čine osobe muškog spola koje su popisane 1850/51. godine, bez obzira što su gotovo sve te porodice promijenile porodična imena, odnosno prezimena. Tokom ovih istraživanja prikupili smo dosta korisnih podataka i informacija, ali nije sve prezentovano u ovom radu, radi ekonomičnosti. Primjera radi, prikupili smo, poimenično, podatke za preko 300 osoba iz naselja Ljeskovik koje su rođene između 1760. i 1900-te godine.

Ovim istraživanjima nije stavljena tačka na proučavanje nastanka, razvoja i formiranja familija naselja Ljeskovik, već prije, po nama, početak studioznog pristupa rješavanja genealogije, kako familija Ljeskovika, tako i osačanskog kraja u cjelini.

Žao nam je što nismo bili u mogućnosti koristiti podatke iz osmanskog katastra za Kazu Srebrenica, iz 1870. godine, jer bi sigurno ovaj rad obogatili sa dodatnim informacijama o pojedinim osobama i familijama naselja Ljeskovik.

92 *Grunt Srebrenice, k/o Ljeskovik, knjiga 3, uložak br. 123.*

Summary

Modern families of the settlement of Ljeskovik were formed mostly in the second half of the 19th century. Although, available databases are showing that some families in Ljeskovik are more than 300 years old, we couldn't confirm that fact according to written historical documents. Available documents, like those from the census of male population from municipality of Srebrenica (1850/51), as well as those from the documents collected from the land books of Srebrenica District from 1894, allowed us at least partially reconstruction of the modern family forming process of the Ljeskovik settlement. Most modern families members of Ljeskovik are males, registered during the census from 1850/51, regardless the fact that most of them change their family name (surname). During this investigative work, we collected a lot of usable data and informations, but we didn't present them all in this work. For example, we collected data for more than 300 persons individually from Ljeskovik, that were born between 1760–1900.

With this investigative work we didn't finished with the study of emergence, development, and forming process of Ljeskovik families. From our point of view, this work present more like a start of something that we look to as a systematic approach in solving genealogy of Ljeskovik settlement, as well as for the whole area of Osat.

Unfortunately, we were not able to use data's from the Ottoman land registry, for the municipality of Srebrenica from year 1870, which would for sure make this work covering more families.

Prof. dr. Adnan VELAGIĆ

Fakultet humanističkih nauka, Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

E-mail: adnan.velagic@unmo.ba

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC:94:37:373:377(497.6 Hercegovina)“1918/1929“

37:373:377(497.6 Hercegovina)“1918/1929“

OBRAZOVNE PRILIKE U HERCEGOVINI ZA VRIJEME KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA (1918-1929)

Abstrakt: *U prvim godinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS), obrazovna situacija je, na području Hercegovine, bila vrlo loša. Nizak nivo pismenosti (u nekim područjima preko 90%) i mali broj obrazovnih institucija, odavali su negativnu sliku, koju je dodatno usložnjavala nesnalažljivost i sporost državne administracije. Od polovine 20-ih godina stanje se počelo mijenjati. Izgradnja škola i opismenjavanje putem kursne nastave, bili su značajni, ali ipak nedovoljni koraci da bi se riješili svi nagomilani problemi u ovoj oblasti. U radu se na osnovu neobjavljenih izvora i relevantne literature razmatra stanje školskog sistema na prostoru Hercegovine, tokom prvog perioda monarhističke Jugoslavije (1918-1929).*

Ključne riječi: *Obrazovni sistem, školstvo, Hercegovina, nastavni plan i program, Kraljevina SHS.*

EDUCATIONAL SITUATION IN HERZEGOVINA DURING THE PERIOD OF KINGDOMS OF SERBS, CROATS AND SLOVENES (1918-1929)

Abstract: *In the first years of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of SHS), the educational situation in Herzegovina was very bad. The low level of literacy (in some areas over 90%) and the small number of educational institutions, gave a negative picture, which was further complicated by the incompetence and slowness of the state administration. From the mid-1920s, the situation began to change. The construction of schools and literacy through course teaching were significant, but still insufficient steps to solve all the accumulated problems in this area. Based on unpublished sources and relevant literature, the paper discusses the state of the school system in Herzegovina, during the first period of monarchist Yugoslavia (1918-1929).*

Key words: *Education system, schools, Herzegovina, curriculum, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.*

Historijsko nasljeđe

Razvoj školstva u Hercegovini za vrijeme osmanske vladavine (1463-1878)

Padom srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva pod osmansku vlast, 1463. godine, nastupile su velike društvene, ekonomske, političke i vjerske promjene. Školski sistem Osmanskog carstva imao je konfesionalno obilježje te su, u skladu s tim, na prostoru Bosne i Hercegovine (ejaleta Bosna) nastale konfesionalne škole muslimanskog, pravoslavnog i katoličkog stanovništva, koje su se u okvirima osmanskog obrazovnog sistema paralelno razvijale jedne pored drugih.

Sve do XIX stoljeća, u Hercegovini su postojale samo muslimanske škole. Najviše ovakvih institucija izgrađeno je u Mostaru. Prema navodima fra Petra Bakule 1867. godine u njemu su postojala 23 mekteba, a u zadnjoj godini osmanske vladavine (1878) čak 40 mekteba.¹ Iz jednog podneska hercegovačkog mutesarifa od 5. maja 1869. godine, vidi se da je na ovom prostoru radio 61 mekteb.² Od toga njih 30 je bilo u dobrom stanju, 10 se moralno popraviti, a 21 iznova podignuti, jer se nastava odvijala po kućama. Među najpoznatijim mektebima bili su: Ćejvan-ćehajin, Karađoz-begov, Sinan-pašin, Balin mekteb, itd. Mektebi su postojali i u drugim mjestima: Konjicu, Foči, Čapljinu, Počitelju, Fojnici, Prozoru, Bugojnu, itd. Najveći broj medresa izgrađen je, u Mostaru. U zadnjoj godini osmanske vladavine bilo ih je ukupno šest: Ćejvan-ćehajina, Karađoz-begova, Derviš-pašina, Koski Mehmed-pašina, Roznamedži Ibrahim efendijina i Hadži Balina medresa.³ Medrese su postojale još i u: Počitelju, Trebinju, Konjicu, Foči i Fojnici.

Organizovano školstvo, kod pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini, javlja se tek u XIX stoljeću. Do tada se njegovo opismenjavanje odvijalo u crkvenim institucijama ili putem tzv. samoučkog opismenjavanja. O broju pravoslavnih škola, na prostoru Hercegovine, nema pouzdanih podataka. Podaci kod mnogih historičara su različiti. Tako Vojislav Bogićević, oslanjajući se na Vjekoslava Klaića, spominje brojku od 9 pravoslavnih škola, u XIX stoljeću, na prostoru Hercegovine. Kod Mitra Papića podaci se razlikuju i on smatra da su se pravoslavne škole, na ovom području nalazile u: Mostaru (muška i ženska), Trebinju, Ljubinju, Nevesinju, Duvnu, Konjicu, Dužima (kod Trebinja), Foči, Ljubuškom, Stocu i Dragovićima (kod Foče).⁴ Mostar je imao dugu tradiciju organizovanog opismenjavanja, a njegova blizina sa Žitomislćima, u kojima se nalazio manastir i sjedište pravoslavne eparhije, neminovno su uticali na razvoj organizovanog pravoslavnog školstva u njemu. Zbog toga je Osnovna muška škola u ovom gradu bila najorganizovanija pravoslavna školska institucija na prostoru Hercegovine.

1 Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar 1999, 112. (dalje: I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanja u Bosanskom ejaletu*).

2 Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918 godine*, Sarajevo 1983, 73.

3 I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanja u Bosanskom ejaletu*, 112.

4 Mitar Papić, *Istorijski srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1978, 25. (dalje: M. Papić, *Istorijski srpskih škola*).

Prije dolaska Osmanlija organizovanih katoličkih škola u Bosni i Hercegovini nije bilo. Dominantnu ulogu u opismenjavanju, koje se vršilo individualnim putem, imali su franjevci. Tada se otvaraju prve katoličke pučke škole, koje su radile pri samostanima Kreševo, Fojnica, Modriča, Srebrenica, Sutjeska, Rama, Tuzla i Visoko. Nešto kasnije otvaraju se i prve katoličke škole u Hercegovini. Mitar Papić smatra da je na ovom prostoru prva katolička pučka škola otvorena 1852. godine, u Vukodolu.⁵ U izvještaju „Bosansko-hercegovačkih novina“ iz 1878. godine stoji da se franjevačke škole u Hercegovini nalaze u: Mostaru, Humcu, Županju i Posušju. Pored franjevačkih škola postojale su i škole Milosrdnih sestara.⁶ U Hercegovini je jedna ovakva škola otvorena 1872. godine, u Mostaru.

Od dolaska Šerif Osman-paše na čelo Bosanskog ejaleta (1861-1869) započele su aktivnosti na poboljšanju ukupnih kulturno-prosvjetnih prilika. Tako je 1866. godine otvorena tzv. Vilajetska pečatnja, koja je kasnije nazvana Vilajetska štamparija.⁷ Tri godine kasnije osmanska vlast je obznanila *Zakon o školama* kojim je, pored uvođenja narodnih škola, bilo dozvoljeno i osnivanje privatnih škola, te Dar-ul-mualimin (škola za učitelje).⁸

Školske prilike u Hercegovini za vrijeme austro-ugarske vladavine (1878-1918)

Dolaskom Austro-Ugarske monarhije, u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine, prisutno je vrlo snažno nastojanje države da dominira školskim sistemom. U tom cilju je 1879. godine donesena *Uredba* kojom je bilo predviđeno postojanje tri vrste škola: opće narodne škole, privatne škole i konfesionalne škole.⁹ U narednom periodu austro-ugarska vlast je donijela niz zakonskih odredaba, koje su za cilj imale harmonizaciju i uređenje ove oblasti. Najvažnija uredba koja je donesena bio je *Zakon o obaveznoj nastavi*, koji je austro-ugarska vlast donijela 1911. godine.¹⁰

U sistemu rada muslimanskih škola, na početku, ništa se bitnije nije proimjeno. Kasnije se osnivanjem mekteba-ibtidajia ili reformiranih mekteba razvio novi oblik školovanja muslimanske djece. Na njihovom osnivanju posebno

5 Mitar Papić, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918 godine*, Sarajevo 1982, 40. (dalje: M. Papić, *Hrvatsko školstvo*).

6 *Bosansko-hercegovačke novine*, broj 11, Sarajevo 1878, 13.

7 *Enciklopedija Jugoslavije (separat za Bosnu i Hercegovinu)*, Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1984, 241. (dalje: *Enciklopedija Jugoslavije (separat za Bosnu i Hercegovinu)*).

8 Vojislav Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918. godine*, Sarajevo 1965, 39. (dalje: V. Bogićević, *Istorija osnovnih škola u BiH*).

9 Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1972, 41. (dalje: M. Papić, *Školstvo u BiH za vrijeme austro-ugarske okupacije*).

10 U Bosni i Hercegovini je broj osnovnih škola tokom periodu austro-ugarske uprave kontinuirano rastao. Tako se navode podaci da je školske 1880/1881. bilo 38, a 1917/18, ukupno 455 osnovnih škola. Najviše osnovnih škola radilo je u toku školske 1916/17. školske godine, ukupno 466. Opširnije u: Sead Selimović, Aneksija Bosne i Hercegovine i školstvo, *Saznanja*, br. 3, Tuzla 2009, 93-94.

je insistirala austro-ugarska vlada, jer je mislila da će ove škole bolje pripremiti muslimansku djecu za dalje školovanje u narodnim školama, od postojećih sibjan mekteba. Međutim, školovanje u njima nije se puno razlikovalo od školovanja u sibjan mektebima. Uoči austro-ugarske okupacije Bosanskog vilajeta, 1877. godine, na prostoru sandžaka Hercegovina, radilo je ukupno 99 sibjan-mekteba. Za samo dvije godine na ovom prostoru (Mostarski okrug), njihov broj je smanjen za 70%, tako da ih je ukupno bilo 28. U njima je radilo svega 35 učitelja, a nastavu pohađalo 23.308 djece.¹¹ Razlozi ovakvog stanja ležali su u migraciji muslimanskog stanovništva na prostore Osmanskog carstva, što je u prvim godinama okupacije bilo veoma izraženo. Za ibtidajje se zna da su u Mostaru bile otvorene tri – Karađoz-begova, Čeđvan-begova i Derviš-pašina, koje su radile do 1945. godine. Pored ovih, ibtidajje su otvorene u: Blagaju, Buni, Žabljaku, Gožulju, Nevesinju i Stocu. Otvaranjem ovih škola broj muslimanske djece u državnim školama je opao. Zbog toga je baron Benko, u svome pismu ministru Kalaju, upozorio na opasnosti otvaranja ibtidajja po državne škole. On navodi da „ako ibtidajje budu otvarane u prвobитном obliku, to bi značilo propast našeg školstva u Hercegovini, ostvarenog velikom mukom i znatnim sredstvima“.¹² Ipak, Kalaj nije poslušao barona Benka, nego je podsticao otvaranje novih ibtidajja u Hercegovini. To je učinio jer je smatrao da je i ovakvo stanje bolje nego povratak na sibjan-mektebe. Nakon ovoga ibtidajje su otvorene u Ljubuškom (1896), Čapljini (1898), Foči, Gacku, Livnu, Prozoru, Trebinju, Bugojnu (sve 1913. godine) i ženska ibtidajja u Mostaru (1918). U periodu austro-ugarske vladavine jedan broj medresa je prestao sa radom. U školskoj godini 1904/1905. na prostoru Hercegovine radile su medrese u sljedećim mjestima: Foči, Konjicu i Mostaru (4 medrese). U Mostaru je od 1866. do 1925. godine, sa povremenim prekidima radila i jedna ruždija.

Austro-ugarska vlast je od početka imala veliko podozrenje prema pravoslavnim školama, koje su konstantnom afirmacijom srpskog nacionalnog programa, izlazile izvan svojih konfesionalnih i uopće obrazovnih okvira. Procjenjujući da bi zabrana njihovog rada izazvala revolt kod pravoslavnog stanovništva i zaoštrila međuvjerske odnose u Bosni i Hercegovini, vlast je primjenila taktiku stalnog nadzora nad ovim školama i sankcionisanje nacionalizma u njima. Međutim, ovakav rad nije ispunio očekivanja, nego je još više konfrotirao odnose između vlasti i pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Ti odnosi nisu bili ništa bolji u Hercegovini. Kao odgovor na ponašanje pravoslavnih škola Zemaljska vlada je donijela odluku da se pravoslavne škole više ne smiju nazivati pravoslavne (o terminu srpske nije moglo biti ni govora, jer se one tako i nisu nazivale, op-a), nego isključivo grčko-istočne.¹³ U prvom zvaničnom dokumentu Zemaljske vlade iz 1885. godine, koji se odnosi na broj ovih škola, stoji da se u okrugu Mostar nalazi ukupno sedam ovakvih škola, koje se nalaze u: Mostaru, Gacku, Nevesinju, Stocu i Trebinju (dvije). U narednom periodu njihov broj se

¹¹ M. Papić, *Školstvo u BiH za vrijeme austro-ugarske okupacije*, 227. Od toga broja 15.948 je bilo muških i 7.360 ženskih učenika.

¹² *Isto*, 236.

¹³ M. Papić, *Istoriјa srpskih škola*, 130.

konstantno povećavao. Zbog toga je Zemaljska vlada, 1894. godine, donijela zabranu o izgradnji novih i proširenju postojećih grčko-istočnih školskih objekata. Slijedeće godine uvedene su mjere o pooštrenom praćenju izbora učitelja u ovim školama. Svi ovi sporovi kulminirali su 1896. godine, kada je otpočela borba pravoslavnog stanovništva Bosne i Hercegovine za crkveno-školsku autonomiju. Zemaljska vlada je tada raspustila školske odbore, u grčko-istočnim školama, a umjesto njih uvela komesarijate. Ipak do konačne zabrane rada ovih škola, 1914. godine, njihov broj se konstantno povećavao. Na prostoru okruga Mostar te godine su zatvorene 23 grčko-istočne škole.

U prvoj godini okupacije na prostoru okruga Mostar radilo je ukupno 6 katoličkih osnovnih škola, koje je pohađalo svega 234 djece.¹⁴ Kada su 1883. godine bile ukinute franjevačke škole, svoj puni razvoj dobile su škole Milosrdnih sestara. To se pogotovo osjetilo u Bosni, dok je na prostorima Hercegovine izgradnja ovih škola stagnirala. Bio je to rezultat podjela unutar katoličke crkve, koji je postao još izražajniji dolaskom jezuita Josipa Štadlera na mjesto nadbiskupa. Od tada je materijalna pomoć za hercegovačke katolike stizala vrlo neredovno i u umanjenom iznosu. Pod uticajem franjevaca, Mostarska biskupija je odbila da u Hercegovinu pozove red Milosrdnih sestara, koje su po Bosni imale svoje škole, nego je zahtjev za otvaranje škole uputila redu Školskih sestara trećeg reda sv. Franje, iz Maribora.¹⁵ Iako su tri Milosrdne sestre reda sv. Franje došle su u Mostar 1899. godine, zbog političkih prepreka za dobijanja dozvole, svoju školu otvorile su tek 1910. godine u Bijelom Polju. Bila je to jedina ovakva škola u periodu austro-ugarske vladavine. Od srednjih katoličkih škola, na prostoru Hercegovine, do 1883. godine radile su Franjevačka gimnazija u Širokom Brijegu i Franjevačka bogoslovija u Mostaru.

U periodu austro-ugarske vladavine na prostoru Bosne i Hercegovine djelovale su i privatne osnovne škole. Njih su osnivali i finansirali, sami ili uz pomoć Zemaljske vlade, privatnici, etničke manjine, razna društva i udruženja. Da bi jedna ovakva škola mogla da dobije odobrenje za rad ona je morala svoj program rada da uskladi sa programom državnih škola. Pred početak Prvog svjetskog rata u Hercegovini su radile samo dvije privatne škole. Bile su to Njemačka osnovna škola i Privatna osnovna škola sa mađarskim nastavnim jezikom. Obje škole djelovale su u Mostaru.

Školstvo u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)

Položaj osnovnih škola u Bosni i Hercegovini

Bosna i Hercegovina je u zajedničku državu južnoslavenskih naroda ušla sa nedovoljno razvijenim školskim sistemom. Bila je to posljedica autohtone orijentiranosti njenog stanovništva koje, iako često suočeno sa nedovoljnom brigom aktuelne vlasti, nije pokazivalo previše želje za pozitivnim promjenama. U novoj državi je obnavljanje starih i izgradnja novih škola direktno zavisila od političke

14 V. Bogićević, *Istorija osnovnih škola u BiH*, 215. Od toga broja 168 je muških i 66 ženskih.

15 M. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 118.

moći pojedinaca, koji su uglavnom poticali iz srpske političke elite. Na taj način sredstva namjenjena školstvu nisu završavala tamo gdje trebaju, nego uglavnom u područjima naseljena srpskim stanovništvom. U početku su poslovi školstva bili povjereni Zemaljskoj vlasti Bosne i Hercegovine, koja je za svoj rad bila odgovorna Ministarstvu prosvjete u Beogradu. Svoje aktivnosti ona je, od početka, usmjerila na saniranje, popravku i izgradnju školskih objekata, nabavku školskog inventara i učila, te davanje stipendija za obrazovanje nastavničkih kadrova.

Bosna i Hercegovina je, školske 1917/18. godinu, imala vrlo neujednačeno razvijenu školsku mrežu. U toku 1917/18. školsku godinu radilo je ukupno 416 osnovnih škola. S obzirom na da je još uvijek trajao Prvi svjetski rat, ova brojka može se smatrati sasvim zadovoljavajućom.¹⁶ U narednom periodu stanje se promjenilo, ali je ipak, pred Drugi svjetski rat, bilo srezova koji su imali manje od 10 škola. Tako je npr. srez Kladanj imao svega 3 osnovne škole. Neujednačenost mreže osnovnih i srednjih škola, na početku razdoblja Kraljevine SHS (šk. god. 1917/18), vidi se i iz tabele broj 1:¹⁷

Vrsta škole	Javne	Privatne	Br. nastavn.		Br. daka	
			muški	ženski	muški	ženski
Srednje škole	7	3	155	-	2.193	190
Gimnazije	3	3	74	-	1.120	84
Realne gimnazije	3	-	56	-	770	103
Realke	1	-	25	-	303	3
Stručne škole	14	1	105	28	472	465
Učiteljske škole	3	1	20	12	70	257
Trgovačke škole	1	-	12	-	109	60
Tehničke stručne škole	1	-	19	-	66	-
Zanatlijske škole	2	-	27	-	128	-
Ženske stručne škole	4	-	-	16	-	148
Šerijatske škole	1	-	10	-	34	-
Bogoslovije	2	-	17	-	65	-
Narodne škole	453	67	501	657	44.780	16.518
Građanske škole	13	9	66	85	1.661	1.066
Osnovne škole	440	58	435	572	43.119	15.452
Muslim. konfes. škole	-	-	2.642	-	63.523	5.890
Mekteba starijeg sistema	-	-	2.400	-	58.350	-
Mekteba novijeg sistema	-	-	242	-	5.173	5.899

Tabela 1. Mreža osnovnih i srednjih škola 1917/1918. školske godine.

¹⁶ Školske 1917/1918. godinu u Sarajevskom okrugu radile su 64 osnovne škole, u Travničkom 54, u Tuzlanskom okrugu 97, u Banjalučkom okrugu 71, u Bihaćkom okrugu 41 i u Mostarskom okrugu 89 osnovnih škola. Ovde nisu uračunate Muslimanske konfesionalne škole. Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Sarajevo 1984, 16-20. (dalje: M. Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*).

¹⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond Zemaljska vlast za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZV), kutija 46, godina 1918.

Nova država nije dozvolila rad stranim školama, koje su postojale u periodu austro-ugarske vladavine. Proces njihovog ukidanja otpočeo je još za vrijeme Države Slovenaca, Hrvata i Srba kada je, u novembru 1918. godine, bio zabranjen rad njemačkim i mađarskim školama. Tada je u Mostaru ukinuta jedna mađarska škola i jedno njemačko odjeljenje, a u Trebinju škola na mađarskom jeziku.¹⁸ Konfesionalne škole su svoj rad morale prilagoditi novim uslovima. Dok su muslimanske i katoličke škole nastavile djelovati, pravoslavne škole su se svojevoljno preimenovale u državne škole Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zbog toga je proces otvaranja državnih škola u početku bio veoma ubrzan, a najveći njihov broj se nalazio u mjestima sa većinskim srpskim stanovništvom. Međutim, kapaciteti nekadašnjih pravoslavnih škola su se popunili vrlo brzo, pa su državni organi morali poduzeti druge mjere kako bi se smanjila izražena nepismenost u državi. U tom cilju je Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine, 1. septembra 1919. godine, donijela *Mnjenje o suzbijanju nepismenosti*, gdje стоји sljedeće:¹⁹

Državi doduše dopušta upotrijebiti silu, gdje se radi o postizanju njezinih vitalnih ciljeva(...) U konkretnom dakle slučaju valja najprije ispitati, da li je pismenost državljana životno pitanje države (...) Širiti se i cvasti svakako je najprvo životno pitanje država. Završetkom svjetskog rata biće da je prestalo i širenje država za nekoliko generacija. Naše je dakle, da radimo na procvatu naše države (...) Pitanje suzbijanja nepismenosti kod djece od 7. do 11. godine je riješeno zakonom od 28./ VI. 1911. o obaveznoj nastavi. No i ovaj se zakon obazire da ne bude pretvrd, jer država ne može u manjim razmacima osnivati škola, obazire se na udaljenost i rastrkanost naših sela i kuća po selima, pa osniva škole postepeno, a prema tome istom i sili djecu na polazak u škole. Tako bi isto postepeno valjalo i postupati sa obukom nepismenih iznad jedanaeste do 40. godine i siliti na nauku samo ona sela i najbližu im okolicu, koja su više na okupu. Bolje je i manje započeti, a u tome što više postići, nego veliko zakuhati, pa ne uspjeti.

Koliki je učinak bio ovog *Mnjenja* vidi se iz izvještaja, koji je Vlada narodnog jedinstva uputila Ministarstvu prosvjete u Beogradu, aprila 1920. godine. Tu stoji da „ostaje još oko 80% djece neobuhvaćene školom, te bi trebalo oko 200 škola“²⁰ Opismenjavanju stanovništva doprinosili su i analfabetski tečajevi, putem kojih su polaznici učili da čitaju i pišu. Tako su školske godine 1919/1920. u Bosni i Hercegovini radila 103 analfabetska tečaja, sa ukupno 4.040 polaznika.²¹ Do

18 M. Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 22.

19 ABiH, ZV, kutija 46, godina 1919.

20 ABiH, ZV, kutija 149, godina 1920.

21 ABiH, ZV, kutija 59, godina 1920.

kraja 1921. godine otvoreno je 85 novih škola.²² Kada se uporede podaci o popisu osnovnih škola iz 1918. i 1921. godine primjećuje se značajan napredak. Prema tim podacima stanje je bilo ovakvo: 01. XII 1918. – 416, a 28. IX 1921. – 518 osnovnih škola.²³ U narednom periodu država je nastavila da otvara nove škole, pa je u 1927. godini otvoreno 30,²⁴ a u 1928. godini 15 novih škola.²⁵ Kakvo je bilo stanje školskog kadra, u narodnim osnovnim školama i srednjim školama, 1919. godine vidi se iz *Iskaza nastavničkih lica za Mostarsku oblast*, koji je prikazan u tabeli broj 2.²⁶

Nastavna lica	Spol	Okrug Mostar
Broj nastavnika	muški	115
u narodnim osnovnim školama	ženski	90
Broj nastavnika u srednjim	muški	19
školama	ženski	-
Ukupno	--	224

Tabela 2. *Iskaz nastavničkih lica za Mostarsku oblast 1919. godine.*

22 Te škole su otvorene u: Gomjenici, Jašovki, Maglajlanim (srez Banja Luka), Dugom Polju, Jakešu (srez Derventa), Kukulju, Turjaku (srez Bosanska Gradiška), Imljanima, Maslovaru (srez Kotor Varoš), Dobrljinu, Lešnjanima, Slabinjama (srez Bosanski Novi), Rakelićima, Velićima, Prijedoru, Svilaju, Kaocima, Lepenici (srez Prnjavor), Doboju, Bukovici, Gajakovcima, Miljanovcima, Pojezni, Pribinićima, Putnikovom Brdu (srez Tešanj), Gornjoj Koprinvi (srez Cazin), Bužimu, Bosanskoj Krupi, Ruiški Velikoj (srez Bosanska Krupa), Srnetici, Trubaru (srez Bosanski Petrovac), Oštroj Luci, Ruiški Maloj (srez Sanski Most), Izgorima, Kazancima (srez Gacko), Počrnju, Stručićima (srez Ljubinje), Mostar (1 muška i 1 ženska), Gnojnicama (srez Mostar), Biogradu, Kifinom Selu (srez Nevesinje), Elezovićima, Klepcima, Opličićima, Poplatu Donjem, Trijebnju (srez Stolac), Trebinju, Dužima, Slivnici (srez Trebinje), Sarajevo (4 muške škole), Reljevu, Vojkovićima, Semizovcu (srez Sarajevo), Dabравini, Mokronogu (srez Visoko), Dobrunskoj Rijeci, Bijelom Brdu, Veletovu (srez Višegrad), Čipuljiću, Dobrašinu Donjem, Zakuru (srez Bugojno), Potocima (srez Glamoč), Ljubuncićima (srez Livno), Travnik, Čardaku, Gustovaru, Mednoj (srez Varcar Vakuf), Petrovo Poilje (srez Bijeljina), Brki, Mahali Donjoj (srez Brčko), Gračanica, Koprivnoj, Žabaru Gornjem (srez Gradačac), Tuzli, Milićima, Papracima, Loparama, Tavnoj, Trnavi (srez Zvornik), Ostrošću (srez Cazin), Čardaku (srez Žepče), Sarajlijama, Zagorju (srez Duvno), Karauli (srez Travnik) i Resanovcima (srez Livno). Mitar Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 23 i 24.

23 ABiH, ZV, kutija 233.

24 Ove škole su otvorene u: Dragovićima (srez Prnjavor), Vrsti (srez Bihać), Turiji, Smolućoj (srez Tuzla), Goricama (srez Brčko), Vilinom Selu, Bogutovu Selu (srez Bijeljina), Žljebcu (srez Srebrenica), Solunu (srez Kladanj), Hrgama, Bočini (srez Maglaj), Koprivni, Kakmužu (srez Gradačac), Smoljanima (srez Bosanski Petrovac), Hrapovcima (srez Ključ), Tukbobiji (srez Sanski Most), Malovanu, Odžaku, Gračanici (srez Bugojno), Vrbici (srez Livno), Podlipniku (srez Sarajevo), Čavarini, Pešuriću (srez Rogatica), Panjiku (srez Maglaj), Šljivnu (srez Banja Luka), Šnjegotini, Tedin Hanu (srez Tešanj), Palančiću (srez Prijedor), Brekinji (srez Duvno) i Štrpcima (srez Prnjavor). Mitar Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 25.

25 Ove škole su otvorene u: Brčigovu, Podžeplju, Renovici, Rakitnici i Podromaniji (srez Rogatica), Prelovu (srez Višegrad), Rekavici (srez Banja Luka), Jelički (srez Prijedor), Svodni (srez Bosanski Novi), Crvici (srez Srebrenica), Veličanima (srez Ljubinje), Matićima (srez Brčko), Glavatićevu (srez Konjic), Srebreniku (srez Gradačac) i Tupkovićima (srez Tuzla). Mitar Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 25.

26 ABiH, ZV, kutija 46, godina 1919.

Stanje kadrova u osnovnim školama bilo je mnogo bolje nego u srednjim školama, gdje se uočavao evidentan nedostatak profesora. Posebno je negativna činjenica da u srednjim školama nije bilo profesorica.

U narednom periodu napravljeni su značajni pomaci u razvoju školstva, tako da je mreža osnovnih škola (do početka 1929. godine), u bosanskohercegovačkim oblastima, izgledala ovako:²⁷

Oblast	Br. škola	Br. odjeljenja	Br. daka		Br. nastavnika	
			muških	ženskih	muških	ženskih
Vrbaska	152	274	11.171	3.099	126	155
Bihaćka	64	128	5.256	893	66	62
Mostarska	125	194	7.648	1.742	190	106
Sarajevska	104	258	9.945	2.780	235	189
Travnička	78	154	5.346	1.733	150	97
Tuzlanska	131	237	9.508	2.371	124	130
Ukupno	654	1.245	48.874	12.618	891	739

Tabela 3. Mreža osnovnih škola u Bosni i Hercegovini do početka 1929. godine.

Iz navedene tabele se vidi da je brojka od 654 osnovne škole, sa preko 60.000 učenika, itekako impozantna. Tim prije što je ovakav učinak napravljen u roku od svega 10 godina postojanja Kraljevine SHS. Sagledavajući stanje po oblastima može se zaključiti da je područje Hercegovine zauzimalo središnje mjesto u Bosni i Hercegovini, sa 319 osnovnih škola, 9.390 učenika i 296 nastavnika. Da bi ublažila evidentan nedostatak stručnih kadrova vlada je podržavala rad obrazovnih tečajeva, u kojima su se polaznici obrazovali da u školama preuzmu nestručno zastupljene predmete. Ovi tečajevi su kasnije primjenjivani i kao doedukativna nastava za već svršene nastavnike. Prilikom pristupanja tečaju nastavnik je morao predhodno završiti najmanje srednju školu. Za svršenike Dar-ul-mualimin se tražilo da imaju najmanje završenu četverogodišnju školu.²⁸ Prema statističkim podacima, od 4. juna 1919. godine, koje je Zemaljska vlada dostavila Ministarstvu prosvjete u Beogradu stanje u obrazovanju je bilo ovakvo:²⁹

- a) U Narodnim osnovnim školama ima 515 učitelja i 534 učiteljice. Od toga broja 11 učitelja i 14 učiteljica vrše su službu u Višim školama;
- b) U Višim školama ima 73 učitelja i 31 učiteljica;
- c) Početna plaća nastavnika u osnovnim školama iznosi 1.200 Kruna (K), za one koji nisu ispitani i 1.400 K, za one koji su ispitani. Puni antivitetni dodatak (on se djelimično računa u penziju) iznosi 550 K. Od toga se 60% daje nastavniku koji stan dobije od države;

²⁷ Mitar Papić, Školstvo u BiH 1918-1941, 25. U citiranom djelu Mitra Papića zbog greške u sabiranju, u rubrici broj ženskih daka stoji 12.621.

²⁸ Isto.

²⁹ ABiH, ZV, kutija 52, godina 1919.

- d) Početna plaća nastavnika u Višim narodnim školama iznosi 2.000 K, a antivitetni dodatak 700 K;
- e) Početna plaća u preparandijama iznosi 2.800 K;
- f) U školskoj godini 1919/20. radile su 444 narodne osnovne škole. Od Viših škola ima 8 trgovačkih, 3 djevojačke opće, 1 djevojačka muslimanska, 1 djevojačka narodna, 4 djevojačke stručne, 3 preparandije i 1 vježbaonica;
- g) Školske godine 1919/20. u narodne osnovne škole upisano je 42.100 učenika i 15.438 učenica;
- h) Konfesionalnih škola, iste godine, bilo je 39. U njima je radilo 93 nastavnika. Ove škole pohađalo je 1.755 učenika i 2.728 učenica³⁰;
- i) Privatnih škola bilo je 19, a u njima je nastavu obavljalo 30 nastavnika. U ove škole je išlo 467 učenika. Zbog zabrane nastave na stranim jezicima zatvoreno je 8 škola;
- j) Prema statistici iz 1910. godine, u Bosni i Hercegovini je bilo 87,84% nepismenih, a 1919/20. godine računa se da ih je bilo oko 85%.

Osnovne škole u Hercegovini

Od svoga nastanka Kraljevina SHS je razvoj školskog sistema uvrstila među prioritetne zadatke. Sve državne institucije i vladajući politički krugovi su pratili situaciju u školama i načinu prenošenja znanja na đake. Pri tome se vodila briga da opća atmosfera, u školama, bude u znaku podrške vladajućoj dinastiji i prorežimskim strukturama.

U početku je država ostavila na snazi sve zatečene propise i normativna akta, koji se odnose na osnovne škole, iz austro-ugarskog perioda. Njih je u djelo sprovodila vlada Narodnog vijeća. Kasnije su Zemaljska vlada i Pokrajinska uprava, primjenjivale propise koje je donosilo Ministarstvo prosvjete u Beogradu.³¹ Osnovni zadatak ovih organa bio je integrisanje različitih nastavnih planova i programa. Pripreme za ovaj proces otpočele su u januaru 1919. godine i završile tek 1926. godine. Od tada su sve narodne osnovne škole u Kraljevini SHS radile prema planu i programu, koji je prikazan u sljedećoj tabeli:³²

30 Ovde nisu dati podaci za mektebe.

31 M. Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 37.

32 Isto, 47.

Redni broj	Naziv predmeta	R	A	Z	R	E	D	Svega
		I	II	III	IV			
		Č	a	s	o	v	a	
1.	Nauka o vjeri i moralu	2	2	2	2		2	8
2.	Srpsko-hrvatski - Slovenski jezik	7	7	7	7		7	28
3.	Početna stvarna nastava	3	4	-	-		7	7
4.	Zemljopis	-	-	2	2		2	4
5.	Istorijski Srba, Hrvata i Slovenaca	-	-	2	3		3	5
6.	Račun sa geometrijskim oblicima	4	4	4	4		4	16
7.	Poznavanje prirode	-	-	3	3		3	6
8.	Crtanje	1	1	1	1		1	4
9.	Lijepo pisanje	1	1	1	1		1	4
10.	Ručni rad muški i ženski	2	2	2	2		2	8
11.	Pjevanje	2/2	2/2	2/2	2/2		2/2	4
12.	Gimnastika i dječje igre	2/2	2/2	2/2	2/2		2/2	4
	S V E G A	22	23	27	28		98	

Tabela 4. *Nastavni plan i program u narodnim osnovnim školama 1926. godine.*

Mnogo je polemika i stručnih savjetovanja održano u cilju reguliranja osnovnog obrazovanja. Vidovdanski ustav je predviđao da je „osnovna nastava državna, opća i obavezna“, ali nije dao nikakave smjernice o dužini trajanja osnovnoškolskog obrazovanja, nastavnim planovima i programima i pedagoškim standardima. Po ugledu na zemlje zapada ali i na razvijenije dijelove države, kao što su Vojvodina, Slovenija i Hrvatska, na čitavom prostoru Kraljevine SHS uvedeno je osmogodišnje osnovnoškolsko obrazovanje. Njime su bila obuhvaćena djeca od navršenih 7, pa do navršenih 14 godina.

Pohađanje nastave bilo je koncipirano tako da su djeca od 7 do 11 godine pohađala četverogodišnju školu, nakon čega su se opredjeljavala u kojoj školi žele nastaviti obrazovanje. Oni bolji i imućniji obično su se opredjeljivali za elitnije škole, dok su siromašniji upisivali škole koje su davale slabije znanje. Gimnazije su bile najelitnije škole, u Kraljevini SHS, jer su davale dobru naobrazbu i preduslove za dalji nastavak školovanja. Zanatske škole su bile limitirane starosnom dobi učenika. Učenik koji bi htio da izuči zanat morao je imati najmanje 14 godina života i završenu četverogodišnju školu. Na ovaj način su u državi funkcionirole narodne osnovne škole (prvi, drugi, treći i četvrti razred), do 11 godine života i više narodne osnovne škole (prvi, drugi, treći i četvrti), od 11 do 14 godine života.³³

U nadležnosti Zemaljske vlade postojalo je odjeljenje za prosvjetu, čije su odluke u kotarima (kasnije srezovima) sprovodili referenti. Nakon podjele zemlje na oblasti postavljeni su oblasni referenti za prosvjetu. U periodu Pokrajinske uprave postojalo je prosvjetno odjeljenje, koje je svoj rad koordiniralo sa Ministarstvom

³³ Isto, 36.

prosvjete u Beogradu. Sredstva za osnovno obrazovanje prikupljala su se iz dva fonda. Tako su materijalne troškove osnovnih škola obezbjeđivani iz općinskog, a plaće nastavnicima iz državnog fonda. Radi efikasnijeg prikupljanja sredstava za materijalne troškove bili su obrazovani školski srezovi. Svako naselje moralo je pripadati jednoj od ovih općina. Odlukom Ministarstva prosvjete, iz 1927. godine, čitavo područje Bosne i Hercegovine bilo je podijeljeno na 51 školski srez. Područje Hercegovine tj. Mostarske oblasti uključivalo je šest školskih srezova: mostarski, ljubuški, konjički, ljubinjski, nevesinjski i stolački.

Međutim, nedostatak novca u državnom budžetu i težak socijalni položaj većine bosanskohercegovačkog stanovništva uzrokovali su loš ekonomski status prosvjetnih radnika i školskih institucija uopće. Posebno su teško prikupljana sredstva za materijalne troškove pa su škole, ostajući bez njih, često dolazile u status privremenog zatvaranja. To se naročito dešavalo zbog nehigijenskih uvjeta za rad. O ovome govori *Izvještaj o higijeni u školama* iz 1919. godine, gdje стоји da su „škole smještene u nepodesnim uvjetima i da im unutrašnje uređenje ne odgovara zahtjevima školske higijene“.³⁴ Školom su upravljali školski odbori. Njihov zadatak je bio da prate upis djece u školu, urednost pohađanja nastave, nabavljanje ogrijeva, upravljanje školskim fondom, itd. Pedagoške poslove obavljali su upravitelji škola i školski nadzornici. S obzirom da su na ove funkcije dolazili prema političkoj podobnosti, njihove ingerencije su često znale izlaziti izvan pedagoških okvira. Na inicijativu školskih nadzornika održavane su dječije manifestacije koje su slavile vladajuću dinastiju i državu, a upravitelji su budno pratili političke aktivnosti prosvjetnih radnika. U stručna pedagoška tijela ulazili su: a) Mjesno nastavničko vijeće, koje je bilo sastavljeno od svih nastavnika jedne škole i upravitelja; b) U sreskom nastavničkom vijeću, nalazili su se svi nastavnici sa područja toga sreza, zajedno sa svojim upraviteljima.

Položaj srednjih škola u Bosni i Hercegovini

U zajedničku državu južnoslavenskih naroda Bosna i Hercegovina je ušla sa nerazvijenom mrežom srednjih škola. Država je u pogledu srednjoškolskog obrazovanja sprovodila istu politiku kao i prema osnovnom obrazovanju. Strategija razvoja mreže srednjih škola uopće nije postojala, pa je politički utjecaj (kao i kod osnovnog obrazovanja), prilikom podizanja neke škole, igrao presudnu ulogu. Iako je situacija, ne samo u školstvu nego i u drugim državnim institucijama, bila dosta teška, Prosvjetni odbor Ministarstva prosvjete u Beogradu je, u decembru 1919. godine, izradio *Nacela o uređenju srednjih škola u Kraljevini SHS*, kojim je predviđeno da se: a) Diferenciranje osnova latinskog jezika ne sprovodi u III nego u IV razredu. Umjesto toga bi se u V razredu počeo učiti „drugi moderni jezik“; b) Nauka o vjeri uči u svim višim razredima i to u gimnaziji od V do VIII po dva časa; u realnim gimnazijama od V do VII po dva časa, a u VIII jedan čas; c) Narodni jezik uči kao i dosad; d) Francuski jezik uči od I do VIII po tri časa; e) Engleski jezik i

³⁴ ABiH, ZV, kutija 50, godina 1919.

njemački jezik uče kao i dosad (ne povisivati jer se upotrebom direktne metode u nastavi i praktičnim vježbanjem mogu postići povoljni rezultati); f) Klasični jezici ostaju prema prijedlogu Prosvjetnog odbora; g) Istorija, ograniči učenje opće istorije u nižim razredima i to – stari vijek u II razredu po dva časa, a u III i IV razredu srednji vijek po tri časa; h) Geografija uči prema nacrtu Prosvjetnog odbora; i) Prirodne nauke: Prirodopis u I i II razredu po tri časa, Hemija povećana na dva časa zbog mineralogije, Fizika prema prijedlogu Prosvjetnog odbora, Fiziologija ostaje ista, Deskriptiva izbací iz realnih gimnazija u V, VI i VII razredu; j) Crtanje u I, II i III povećava se na tri časa; k) Pisanje ostaje isto; l) Pjevanje ostaje isto.³⁵

U pogledu plata prosvjetnim radnicima se obećavaju bolje plate i bolji status nego u periodu Austro-Ugarske, jer je bilo neophodno „da se prosvjetni radnici nagrade tako, da mogu pristojno živjeti“. Prilikom donošenja ovog akta stručno mišljenje je dalo i Profesorsko društvo za Bosnu i Hercegovinu. Pitanje koje se odmah po ujedinjenju nametnulo odnosilo se na usklađenost nastavnog procesa na čitavom prostoru Kraljevine SHS. U tom cilju je ministar prosvjete Davidović donio, 2. jula 1919. godine, *Dopis o unifikaciji srednjih škola u Kraljevini SHS*, u kojem stoji da je ovaj „projekat objedinjavanja svih srednjih škola u Kraljevini SHS privremenog karaktera i da važi do sveukupne reforme srednjih škola“³⁶ U skladu sa ovim *Dopisom*, 1920. godine je usvojena *Naredba o uređenju pokrajinskih školskih vlasti*, u kojoj se navodi sljedeće:³⁷

Administrativne i stručne poslove školstva u Bosni i Hercegovini obavlja posebno odjeljenje Zemaljske vlade pod imenom Odjeljenje za prosvjetu i vjere. Na čelu Odjeljenja stoji načelnik odjeljenja kao državni činovnik V. činovničkog razreda s temeljnom platom od 14.000 K i aktivitetnim dodatkom od 2.200 K. Odjeljenje je podjeljeno u tri odsjeka: 1. za vjere; 2. za narodne škole i preparandije; 3. za srednje škole.

U skladu sa politikom unifikacije srednjoškolskog obrazovanja na čitavom prostoru države Ministarstvo prosvjete je 1921. godine donijelo *Odluku o ravnopravnoj upotrebi čirilice i latinice u srednjim školama Bosne i Hercegovine*.³⁸ Osim doprinosa u uređenju ove oblasti, *Odluka* je mnogo značila i za harmonizaciju međunacionalnih odnosa, u Bosni i Hercegovini. Iste godine donesena je *Naredba o uvođenju cenzure na kinopredstave*, prema kojoj se učenicima zabranjuje gledanje pojedinih kino-predstava, jer je „mladeži redarstveno zabranjeno gledanje

³⁵ ABiH, ZV, kutija 51, godina 1919.

³⁶ ABiH, ZV, kutija 52, godina 1919.

³⁷ ABiH, ZV, kutija 67, godina 1920.

³⁸ U *Dopisu*, koji je Okružni školski nadzornik uputio Pokrajinskoj upravi 21. augusta 1921. godine pored želje za integracijom i ravnopravnoj pismenosti izražava se i želja za ekonomičnošću. To se odnosilo na udžbenike kao što je npr. Druga čitanka koja se sada „može štampati jedna, naizmjenično sa člancima čirilicom i latinicom“. ABiH, fond *Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu* (dalje: PU), kutija 91, godina 1921.

filmova, koji su za moral uopće pogibeljni“.³⁹ Iz ove *Naredbe*, koja je potpuno nedemokratska za današnje vrijeme, vidi se da je država vodila veliku brigu o razvoju morala kod mlađih ljudi. To je igralo i veliku ulogu u formiranju zdrave društvene sredine, koja je vrlo važan faktor u razvoju države.

Najznačajniji zakonodavni akt, u procesu uređenja srednjoškolskog obrazovanja, *Zakon o srednjim školama*⁴⁰ usvojen je 1. septembra 1922. godine. Prema njemu su uređene državne srednje škole u Kraljevini SHS. Tako je npr: Članom 2. ovog *Zakona* uređeno funkcionisanje srednjih škola. One su mogле biti potpune, sa osam razreda i nepotpune sa prva četiri razreda; Članom 22. uređuje donošenje Nacrt-a plana i programa u državnim srednjim školama. Tu stoji da samo Ministar prosjete, po saslušanju Profesorskog Društva i Glavnog Prosvjetnog Savjeta može donijeti Nacrt plana i programa za državne srednje škole; Članom 27. određuje se početak i kraj školske godine. Nastava počinje 10. septembra i traje do 9. septembra iduće godine; Član 28. nadopunjava predhodni član. Tu stoji da se nastava u potpunim srednjim školama završava 15. juna, a u nepotpunim 20. juna. Za VIII razred nastava prestaje 31. maja, a za IV razred 10. juna; prema Članu 29. školska godina je imala tri tromjesečja: I tromjeseče od početka nastave do Božića, II tromjeseče do 21. marta, III tromjeseče od 21. marta do kraja školske godine; prema Članu 40. regulisan je broj djece u razredima. Tako u I razredu ne može biti više od 50 djece, u II, III i IV razredu više od 40, a u V, VI, VII i VIII razredu više od 30 učenika. Mora se priznati da je velikom brojnošću djece u nižim razredima, a pogotovo u prvom razredu kada se djeca uvode u osnove obrazovanja npr. slova i brojeve, efikasnost nastave dovedena u pitanje. U višim razredima (V, VI, VII, VIII) brojnost odjeljenja je bila velika, ali ona nije predstavljala takav problem kao u nižim razredima; Član 44. uređuje način ocjenjivanja. Prema njemu ocjene u državnim srednjim školama su odličan (1), dobar (2) i loš (3); Članom 55. uređuju se ispiti u srednjim školama. Oni mogu biti: popravni, tečajni, naknadni i razredni.

Prema *Popisu srednjih škola* u školskoj godini 1920/21. broj 57851 na prostoru Bosne i Hercegovine su radile sljedeće škole:⁴¹

- a) Preparandije: Ženska u Sarajevu, Muška u Derventi, Muška u Mostaru, Rimokatolička u Sarajevu;
- b) Trgovačke škole u: Bijeljini, Brčkom, Livnu, Mostaru, Sarajevu, Travniku, Trebinju i Tuzli;
- c) Više djevojačke škole; Narodne u: Derventi, Sarajevu, Mostaru, Banja Luci i Muslimanska u Sarajevu; Rimokatoličke u: Sarajevu Zavod Milosrdnih sestara sv. Vinka i Kćeri Božije ljubavi; Bihaću Neprocjenjive krvi Isusove; Travniku Zavod Milosrdnih sestara i Tuzli Kraljice svete krunice;
- d) Srpsko-pravoslavna škola u Sarajevu;
- e) Muslimanske: Šerijatsko sudačka škola u Sarajevu, Šerijatska gimnazija u Sarajevu i Okružna medresa u Sarajevu;

39 ABiH, ZV, kutija 233, godina 1921.

40 ABiH, PU, kutija 179, godina 1922.

41 ABiH, ZV, kutija 233, godina 1920.

- f) Katoličko sjemenište i franjevačka bogoslovija u Sarajevu, Nadbiskupska gimnazija u Travniku, Franjevačka gimnazija u Visokom, Novicijat u Kraljevoj Sutjesci, Franjevačka bogoslovija u Mostaru i Franjevačka gimnazija u Širokom Brijegu. Iz ovog Popisa se vidi da je na prostoru Hercegovine radilo šest srednjih škola, koje su se uglavnom nalazile u Mostaru.

U školskoj godini, kada je donesen *Zakon o srednjim školama* (1922/23), Bosni i Hercegovini su radile sljedeće srednje škole:⁴²

- a) Srednje škole: 1. Velika gimnazija u Sarajevu, Mostaru i Bihaću; 2. Velika realka u Sarajevu; 3. Velika realna gimnazija u Banja Luci i Tuzli; 4. Niža gimnazija u Bijeljini, Bosanskoj Gradiški, Brčkom, Derventi, Foči, Gacku, Livnu, Prijedoru i Trebinju; 5. Šerijatska gimnazija u Sarajevu; 6. Franjevačka velika gimnazija u Širokom Brijegu i Visokom; 7. Nadbiskupska velika gimnazija u Travniku; te
- b) Stručne škole: 1. Trgovačka akademija u Sarajevu; 2. Tehnička srednja škola u Sarajevu; 3. Šumarska škola u Sarajevu; 4. Muška preparandija u Derventi i Mostaru; 5. Ženska preparandija u Sarajevu.

Postupajući prema *Zakonu o srednjim školama*, a uzimajući u obzir mišljenje Profesorskog Društva Bosne i Hercegovine i Glavnog prosvjetnog savjeta, ministar prosvjete je školske godine 1922/23. donio *Nacrt nastavnog plana i programa za srednje škole u Bosni i Hercegovini za školsku godinu 1922/23*.⁴³ Na ovaj način je bila izvršena unifikacija i integracija srednjih škola, što se vrlo pozitivno odrazило, ne samo na dalji razvoj školskih nego i ukupnih društvenih prilika, u Bosni i Hercegovini. Spomenuti *Nacrt nastavnog plana* prikazan je u tabeli broj 5.⁴⁴

Predmet	Reformisana nastava												Po stariim nastavnim osnovama					
	I	II	III	IV	r.	pr.	r.	pr.	p.	r.	pr.	p.	r.	pr.	p.	r.	pr.	p.
					r.	pr.	r.	pr.	p.	r.	pr.	p.	r.	pr.	p.	r.	pr.	p.
Vjerouarka	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	
Srpski ili hrvatski jezik	4	4	4	4	4	4	4	4	3	4	4	3	4	4	3	4	4	
Francuski jezik	-	4	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	
Latinski jezik	-	-	-	5	-	5	4	-	5	4	-	4	4	-	5	4	-	
Njemački jezik	-	-	-	-	3	-	3	3	-	3	3	3	3	3	3	3	3	
Grčki jezik	-	-	-	-	-	4	-	-	4	-	-	4	-	-	4	-	-	

42 ABiH, PU, *Spisak srednjih škola u Bosni i Hercegovini 1922/23. godinu*, kutija 79, godina 1922.

43 ABiH, PU, kutija 67, godina 1922.

44 Isto.

Obrazovne prilike u Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)

Povijest	-	2	2	2	2	3	3	3	3	3	4	4	3	4	3	3	
Zemljopis	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	-	-	1	-	-	-	
Matematika	4	3	3	3	3	3	3	5	3	3	4	3	3	3	2	3	
Prirodopis	3	3	-	-	-	2	2	2	2	2	-	2	2	-	2	2	
Hemija	-	-	-	3	3	-	2	3	-	2	2	-	-	2	-	2	
Fizika	-	-	3	2	2	-	-	-	-	-	4	3	3	3/4	4	4	
Higijena	-	-	-	1	1	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	
Filozofija	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2	3	3	
Deskriptiva	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	2	2	-	2	
Crtanje	3	3	3	-	3	-	-	2	-	-	2	-	-	2	-	2	
Kaligrafija	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Pjevanja	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Gimnastika	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	
Ukupno	25	28	27	29	30	30	30	30	31	31	32	32	32	32	31/32	32	32

Tabela 5. *Nacrt nastavnog plana i programa za srednje škole u Bosni i Hercegovini 1922/23.*

S druge strane, *Nacrt nastavnog plana za konfesionalne škole* usvojen je nakon istog za državne škole i izgledao je ovako:⁴⁵

Predmeti	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	Sedmično
Vjeronomika	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Srpski ili hrvatski jezik	4	4	4	4	4	4	4	4	32
Francuski jezik	-	4	4	3	3	3	3	3	23
Latinski jezik	5	5	4	4	5	5	4	5	37
Grčki jezik	-	-	3	3	4	4	4	4	22
Povijest	-	2	2	2	3	3	4	4	20
Zemljopis	3	2	2	2	2	2	-	-	13
Matematika	3	3	3	3	3	3	3	3	24
Prirodopis	2	2	-	-	3	2	-	-	9
Hemija	-	-	-	2	-	-	-	-	2
Fizika	-	-	3	3	-	-	4	3	13
Higijena	-	-	-	1	-	1	-	-	2
Filozofija	-	-	-	-	-	-	2	2	4
Crtanje	2	2	2	-	-	-	-	-	6
Kaligrafija	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Pjevanje	2	2	-	-	-	-	-	-	4
Gimnastika	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Ukupno	27	30	31	31	31	31	32	32	245

Tabela 6. *Nacrt nastavnog plana za konfesionalne škole 1922/23.*45 *Isto. Nacrt nastavnog plana za konfesionalne srednje škole u Bosni i Hercegovini.*

Od samog početka nova država se suočila sa nedovoljnim brojem školskih objekata. Taj problem je bio veoma izražajan na prostoru Bosne i Hercegovine. Zbog toga se najprije pristupilo popravci starih i oštećenih zgrada, dok je izgradnja novih bila usporena uslijed nedostatka novca. I pored toga u Bosni i Hercegovini su se razvili različiti tipovi srednjih škola: Gimnazije, Učiteljske škole, Građanske škole, Konfesionalne škole, Stručne škole, Niže stručne škole i Privatne škole.

Srednje škole u Hercegovini

Broj srednjih škola u Hercegovini nije bio veliki, ali su kandidati prilikom upisivanja imali veliku mogućnost izbora svoga budućeg zanimaњa. Bio je to rezultat aktivnosti države, kulturnih i vjerskih institucija. Ipak, njihov broj nije bio ni izbliza dovoljan da zadovolji potrebe stanovništva. Tako su se na ovom prostoru, do 1929. godine, razvili sljedeći tipovi srednjih škola: a) Gimnazije – po jedna u Mostaru i Trebinju; b) Učiteljske škole ili preparandije – jedna u Mostaru; c) Građanske škole – dvije u Mostaru i po jedna u Bileći, Stocu, Konjicu, Gacku, Čapljini i Nevesinju; d) Stručne škole – u Mostaru, Ljubuškom, Bileći, Stocu, Trebinju, Konjicu i Čapljini; e) Privatne škole – u Potocima kod Mostara, Širokom Brijegu i Ljubuškom; f) Vjerske škole – u Mostaru, Konjicu i Žitomisliću.

Prema podacima o vrstama srednjih i stručnih škola u Bosni i Hercegovini iz 1923. godine, stanje na području Hercegovine je prikazano u tabeli broj 7:⁴⁶

Mjesto	Škola	Koliko traje godina	Broj učenika	Broj nastavnika	Uslovi za upis
Mostar	Muška učiteljska škola	4	90	8	Završena Viša narodna škola ili 4 razreda srednje škole
Mostar	Trgovačka škola	4	287	10	Završena osnovna škola
Trebinje	Trgovačka škola	4	83	4	Isto
Mostar	Narodna viša djevojačka	4	98	6	Isto

Tabela 7. *Srednje i stručne škole na području Hercegovine 1923. godine.*

Gimnazije su bile elitne srednje škole u Kraljevini SHS. Ove škole su zbog vrlo sličnih programa (onih pod bivšom austrougarskom vlašću i pod vlašću Kraljevine Srbije) nastavile svoj rad kao i u predhodnom periodu. To je uzrokovalo relativno kašnjenje, u procesu unifikacije planova i programa kod ovih škola.⁴⁷ *Zakonom o srednjim školama* bile utvrđene su tri vrste gimnazija: a) realna

46 ABiH, PU, kutija 131, godina 1923.

47 M. Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 90. Ovaj proces započeo je školske godine 1925/26, a završio se tek 1929. godine, kada je usvojen *Zakon o srednjim školama*.

gimnazija; b) realka i c) klasična gimnazija. Najrašireniji tip gimnazije bila je realna gimnazija. Njen nastavni plan prikazan je u tabeli broj 8.⁴⁸

P r e d m e t i	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Vjeronauka	2	2	2	2	2	2	1	1
Srpsko-hrvatsko-slovenački jezik	5	5	4	4	4	4	4	4
Francuski jezik	3	3	3	3	3	3	3	3
Njemački jezik	-	-	3	3	3	3	3	3
Latinski jezik	-	-	-	-	4	4	3	3
Istorija	-	2	3	3	3	3	3	3
Zemljopis	2	2	2	2	2	2	1	2
Prirodopis	3	3	-	-	2	3	2	-
Fizika	-	-	2	2	-	-	3	3
Hemija	-	-	-	3	-	-	-	-
Matematika	4	4	4	3	3	3	4	4
Higijena	-	-	1	1	-	1	1	-
Osnovi filozofije	-	-	-	-	-	-	2	2
Crtanje	2	2	2	2	2	1	-	-
Pisanje	2	1	-	-	-	-	-	-
Gimnastika	2	2	2	2	2	1	-	-
Ručni rad	2	2	2	-	-	-	-	-
Pjevanje	-	-	-	-	-	-	-	-
U k u p n o	29	30	30	30	30	30	30	30

Tabela 8. *Nastavni plan realne gimnazije.*

Iz Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je izašla sa ukupno šest gimnazija. Od toga se samo jedna nalazila u Hercegovini i to u Mostaru. Kasnije su na ovom prostoru osnovane još dvije nepotpune gimnazije u Gacku i Trebinju. Gimnazija u Mostaru je otvorena 1893. godine i cijelo vrijeme je radila kao klasična gimnazija. Do kraja Prvog svjetskog rata ona je koristila nastavni plan Gimnazije u Sarajevu. Dana 29. januara 1919. godine donesen je poseban nastavni plan za Veliku gimnaziju u Mostaru. Predmeti koji su se učili u sklopu ovog plana bili su: Vjeronauka, Srpsko-hrvatski jezik, Latinski jezik, Grčki jezik, Arapski jezik, Njemački jezik, Mađarski jezik, Povijest, Zemljopis, Matematika, Prirodopis, Fizika, Hemija, Filozofska propedeutika, Prostoručno crtanje i Krasnopis.⁴⁹ U prvim godinama poslije Prvog svjetskog rata broj učenika nije prelazio 500. Tako je npr. u školsku godinu 1919/20. bio upisan svega 171 učenik.⁵⁰ Razlog za ovako mali broj upisanih učenika bilo je više. Prije svega udaljenost i pomanjkanje novčanih sredstava došao je do izražaja kod učenika koji nisu iz Mostara, dok je

48 *Isto*, 91 i 92.

49 ABiH, ZV, kutija 51, godina 1919.

50 *Isto*.

evidentan problem bio i nedostatak osnovnih učila i smještajnog prostora. To se vidi iz pregleda inventarnog stanja u ovoj ustanovi, koji je izvršen iste školske godine, gdje je konstatirano „da u pojedinim razredima nema dovoljno klupa, ali ni novca za njihovu nabavku“.⁵¹ Ovakvo stanje se popravilo 1923. godine, pa je inventarna komisija ustanovila da je „zgrada dobro očuvana i opremljena, ali su pojedini razredi tijesni“.⁵² Niža gimnazija u Trebinju se, 1921. godine, počela postepeno razvijati iz trgovačke škole.⁵³ U prvoj školskoj godini nastava se odvijala u zgradi trgovačke škole, a kasnije u vojnoj kasarni u Trebinju. Do 1929. godine ona se nije bila razvila u potpunu gimnaziju, nego je te godine sa šestogodišnje škole reducirana na četverogodišnju. (otvorena školske godine 1923/24). Kasnije je otvoren peti razred i data preporuka za njenim stasavanjem u punu gimnaziju. U Hercegovini su do 1929. godine radile još dvije niže gimnazije, koje su se nalazile u Gacku (otvorena školske godine 1922/23) i Stocu.

Iz *Izvještaja vladine komisije o stanju gimnazija u Bosni i Hercegovini* vidi se da su ove tri gimnazije bile u različitom položaju:⁵⁴

Škola	Razreda	Stanje zgrade
Velika gimnazija u Mostaru	17	Zgrada dobro očuvana, ali učionice vrlo tijesne.
Niža gimnazija u Gacku	1	Zgrada u lošem stanju. Kapacitet je pretjesan za dva razreda. Otpočeta izgradnja nove zgrade.
Niža gimnazija u Trebinju	2	Škola smještena u istoj zgradi sa trgovačkom školom. Učionice tijesne.

Tabela 9. *Izvještaja vladine komisije o stanju gimnazija u Bosni i Hercegovini (za područje Hercegovine).*

U Bileći je radila jedna gimnazija koju su pohađali učenici iz ruskih emigrantskih porodica. Ona je nosila naziv „Donski korpus“, a vodili su je vojni oficiri bjelogardejci iz Rusije koji su se, nakon poraza od boljševika i u strahu od njihove odmazde, sklonili na prostor Kraljevine SHS. Ova škola je bila smještena u bivšem vojnom logoru austro-ugarske vojske. Rukovodeći i nastavni kadar činili su ruski oficiri emigranti. Godine 1926. škola je izmještena u Goražde, a potom 1934. u Belu Crkvu.

U Prvi svjetski rat Bosna i Hercegovina je ušla sa svega tri *učiteljske škole*. One su se nalazile u Sarajevu (muška i ženska) i Mostaru (muška). Dok je škola iz Mostara zatvorena prve godine rata, Muška učiteljska škola iz Sarajeva je premještena u Derventu. U obrazloženju Vlade navodi se da je Derventa, kao

51 *Isto.*

52 ABiH, PU, kutija 131, godina 1923.

53 M. Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 112. U avgustu 1921. godine Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu obavjestila je Gradski ured u Trebinju: „Neka se saopšti Gradskom uredu da je Ministarstvo proslijete svojom uredbom od 9. augusta 1921. godine odobrilo da se početkom školske godine 1921/22. tamošnja trgovačka škola počne postepano pretvarati u nižu gimnaziju“.

54 ABiH, PU, kutija 131, godina 1923.

poljoprivredno područje, podesnija za obrazovanje učitelja nego Sarajevo i Mostar.⁵⁵ Tako je Bosna i Hercegovina dočekala kraj rata sa dvije učiteljske škole. Iako je bilo evidentno da je učiteljski kadar izrazito deficitaran, vlasti Kraljevine SHS, zbog straha od hiperprodukcije, nisu pokazale veliku želju za otvaranjem novih učiteljskih škola. Zbog toga je uvijek broj prijavljenih učenika za upis, u učiteljske škole, bio veći od njihovog kapaciteta.

Proces unifikacije nastavnih planova, na čitavom prostoru Kraljevine SHS, otpočeo je odmah nakon rata. Kao rezultat toga, Zemaljska vlada je, u saglasnosti sa Ministarstvom prosvjete školske godine 1919/20, obznanila *Pregled nastavnih predmeta za preparandije u Bosni i Hercegovini*, koji je objavljen u brošuri „Privremene nastavne osnove za preparandije u Bosni i Hercegovini“. Taj *Pregled* je izgledao ovako:⁵⁶

Br.	Nastavni predmet	U mušk. prep.				Ukup-no	Rani je	U žensk. prep.				Ukup-no
		I	II	III	IV			I	II	III	IV	
1.	Nauka o vjeri	2	2	2	2	8	8	2	2	2	2	8
2.	Pedagogija	2	3	3	5	13	17	2	3	3	5	13
3.	Specijalna metodika i praktična vještina u nastavi	-	-	2	4	6	-	-	-	2	4	6
4.	Srpsko-hrvatski jezik	4	3	3	3	13	12	4	3	3	2	12
5.	Njemački Mađarski jezik	4	3	2	2	11	9	4	2	2	2	10
6.	Zemljopis	2	3	2	2	9	7	2	3	2	2	9
7.	Povijest	2	2	3	2	9	7	2	2	3	2	9
8.	Prirodopis i kemija	5	5	3	2	15	11	5	4	3	2	14
9.	Fizika	-	3	3	2	8	6	-	3	2	2	7
10.	Matematika	4	3	3	2	12	11	3	3	3	2	11
11.	Prostoručno crtanje i krasnopis	2	2	2	2	8	7	2	2	2	1	7
12.	Gospodarstvo, kućanstvo i vrtlarstvo	-	-	1	1	2	5	1	1	1	2	5
13.	Ženski ručni rad	-	-	-	-	-	-	2	2	2	2	8
14.	Građanska nauka (Ustav i uprava)	-	-	-	2	2	-	-	-	-	1	1
15.	Higijena	-	-	-	2	2	1	-	-	-	2	2
16.	Gimnastika	1	1	1	1	4	3	1	1	1	1	4
17.	Pjevanje	2	1	1	-	4	3	1	1	1	-	3
18.	Violina	2	1	1	-	4	3	1	1	1	-	3
U k u p n o		32	32	32	34	130	110	32	33	33	34	132
Br.	Relativno obligatni predmeti	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1.	Crkveno pjevanje za srp.-prav.	2	2	2	2	8	15	2	2	2	2	8
2.	Crkveno pjevanje i orguljanje za katolike	2	2	2	2	8	15	2	2	2	2	8

Tabela 10. *Pregled nastavnih predmeta za preparandije u Bosni i Hercegovini.*

⁵⁵ M. Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 86.

⁵⁶ ABiH, ZV, kutija 57, godina 1919.

U septembru 1929. godine Ministarstvo prosvjete je donijelo *Zakon o učiteljskim školama*. U članu 1. ovog Zakona stoji da „učiteljske škole služe za stručno obrazovanje učitelja u narodnim školama“, te da „svoj zadatak one postižu: 1) dajući pripravnicima temeljnu opću i stručnu (pedagošku) spremu; 2) obrazujući ih u duhu državnog i narodnog jedinstva i vjerske trpeljivosti; 3) vježbajući ih i navikavajući ih još u školi za nacionalnu, prosvjetnu i kulturnu misiju u narodu, naročito na selu“.⁵⁷ Zbog nedostatka sredstava ručni rad u muškim preparandijama se odvijao vrlo teško. Zbog toga je plan i program ovog predmeta sve do 1922. godine predlagao učitelj. Naročit akcenat je bio stavljen na uvođenju kao neobligatnog predmeta uvezivanje knjiga i poslovi sa kartonom. Pošto je materijal bio vrlo skup Zemaljska vlada je predlagala da se Ministarstvo prosvjete generalno dogovori sa Državnom štamparijom oko jeftinije nabavke kartona za preparandije.⁵⁸ Jedina škola ovakve vrste na području Hercegovine bila je Učiteljska škola u Mostaru. Otvorena je *Naredbom* Zemaljske vlade 1913. godine. Početkom Prvog svjetskog rata ona je obustavila svoj rad, ali je od školske godine 1918/19. ponovo pokrenuta. U periodu Kraljevine SHS ova škola je okupljala veliki broj đaka, tako da je svake godine upisivala više učenika nego Muška učiteljska škola u Sarajevu.⁵⁹

Vrlo razvijenu mrežu srednjih škola, tokom međuratnog perioda, činile su građanske škole. One su se u Bosni i Hercegovini razvile iz trgovačkih škola, koje su postojale tokom austrougarske vlasti. Kasnije se i umjesto nižih gimnazija (koje su zatvarane) osnivaju građanske škole. Osnovni razlog raširene mreže ovih škola ležao je u činjenici da su učenici nakon njenog završetka bili onemogućeni u daljem školovanju tj. nisu se mogli upisivati u gimnazije, a kasnije i na fakultete. Građanske škole su imale tri programska smjera: trgovачki, poljoprivredni i zanatsko-industrijski.⁶⁰ O njihovom radu sačuvani su samo zbirni podaci pa je stoga i praćenje rada pojedinih škola skoro nemoguće.⁶¹ U Mostaru su do 1929. godine postojale dvije ovakve škole: Ženska građanska škola (koja se razvila iz Više djevojačke škole) i Muška građanska škola (koja se razvila iz Trgovačke škole). Nakon zavođenja šestojanuarske diktature ove dvije škole su se ujedinile, u jednu – Državnu mješovitu školu građanskog smjera. Njen broj učenika je bio manji od istih škola u Sarajevu, Banja Luci i Tuzli. Do 1929. godine građanske škole su bile otvorene još u: Bileći (1922) i Stocu (1929). Kasnije su počele raditi i škole u: Konjicu (1936), Gacku (1933), Čapljini (1939) i Nevesinju (1935).

Mrežu stručnih škola u Kraljevini SHS činile su: srednje stručne škole koje su obrazovale srednji stručni kadar, niže stručne škole u kojima su učenici sticali stručnu spremu kvalifikovanog radnika, zanatske škole za izučavanje raznih zanata i razni privremeni tečajevi stručnog usavršavanja za žene. Područja koja su bila pod vlašću Austro-Ugarske monarhije ušla su u zajedničku državu sa razvijenijim

⁵⁷ M. Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 77.

⁵⁸ ABiH, PU, kutija 89, godina 1922.

⁵⁹ M. Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 86.

⁶⁰ *Enciklopedija Jugoslavije (separat za Bosnu i Hercegovinu)*, 231.

⁶¹ M. Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 64.

stručnim školstvom, od područja bivše Kraljevine Srbije. U cilju organiziranog djelovanja stručnih škola, ali i zbog neplanskog otvaranja novih, javila potreba za njihovom unifikacijom. Međutim, stručno školstvo je bilo vrlo raznovrsno, kako po nastavnim programima, tako i po nastavnim metodama i naslijeđenoj tradiciji. Zbog toga se država suočila sa izuzetno složenim i osjetljivim pitanjem. U martu 1922. godine bio je donesen *Zakon za zanatske, ženske zanatske i srednje tehničke škole*.⁶² To je harmoniziralo i približilo brojne razlike u ovoj oblasti. Na prostoru Bosne i Hercegovine, tokom međuratnog perioda, srednje stručno školstvo nije bilo razvijeno. To pokazuje i podatak da su 1918. godine radile samo dvije srednje stručne škole – Srednja tehnička škola u Sarajevu i Trgovačka akademija u Sarajevu. Kasnije su osnovane još tri ovakve škole. To su Trgovačka akademija u Mostaru, Srednja tehnička škola u Banja Luci i Trgovačka akademija u Brčkom (kasnije premještena u Banja Luku). Niže stručne i zanatske škole bile su nešto brojnije.⁶³

Privatne škole u Bosni i Hercegovini imale su uglavnom konfesionalno obilježje. Bio je to rezultat naslijedenih odlika iz ranijeg perioda. Program ovih škola nije se mnogo razlikovao od državnih, a u nekim slučajevima je bio potpuno identičan sa njima. U Hercegovini je postojala samo jedna privatna srednja škola. Bila je to franjevačka Velika gimnazija, koja se nalazila u Širokom Brijegu. Ova škola je svoj rad otpočela još u razdoblju osmanske vladavine, 1844. godine, da bi se tokom austrougarskog perioda razvila u osmogodišnju školu. Njen nastavni program je bio identičan kao i kod državnih gimnazija. U sastavu ove škole djelovali su Đački dom i Đačka knjižnica, te učiteljska knjižnica. Iz *Izvještaja o radu ove dvije knjižnice*, koji je načinjen 1919. godine, vidi se da je: a) Učiteljska knjižnica imala 270 djela i 437 svezaka. Povećanje je u odnosu na školsku godinu 1917/18. bilo za 112 djela i 145 svezaka. Samostanska knjižnica je imala 3.200 djela; b) Đačka knjižnica je imala 552 djela i 683 svezaka. Povećanje je u odnosu na školsku godinu 1917/18. bilo za 62 djela i 65 svezaka.⁶⁴ Iako je franjevačka Velika gimnazija u Širokom Brijegu dozvoljavala školovanje i nekatolicima njih je, zbog etničkog sastava toga područja, bilo vrlo malo.

Konfesionalne srednje škole su, tokom međuratnog perioda, nastavile svoj rad. U njima se obrazovao kadar potreban za obavljanje službe u vjerskim institucijama. Od muslimanskih srednjih škola najraširenije su bile medrese. U Hercegovini su radile dvije medrese, koje su se nalazile u Mostaru i Konjicu. Od katoličkih škola postojale su dvije franjevačke bogoslovije u Mostaru, a od pravoslavnih je radila jedino Duhovna škola, u Žitomisliću. Jevrejskih škola u Hercegovini nije bilo.

62 *Isto*, 122.

63 Kraj Prvog svjetskog rata zatekao je u Bosni i Hercegovini nekoliko zanatskih, jednu šumarsku, četiri više djevojačke i nekoliko trgovачkih škola. Pored njih radio je veći broj kraćih ili dužih tečajeva (lugarji, kožari, tekstilci itd). M. Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, 123.

64 ABiH, ZV, kutija 46, godina 1919.

Zaključak

Prvodecembarskim aktom ujedinjenja, 1918. godine, Bosna i Hercegovina je prvi put postala sastavni dio jedinstvenog jugoslavenskog državotvornog prostora. Eskalacioni velikodržavni projekti našli su svoj odraz u zajedničkoj državi, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS), koja je od 1929. promjenila naziv u Kraljevina Jugoslavija. Tokom njenog postojanja (1918-1941) postojali su višestruki animoziteti, koji su se ispoljavali kroz neriješene nacionalne odnose, pravni partikularizam i ekonomsku dominaciju hegemonističkog velikosrpstva.

Izgradnja obrazovne strukture, u novoj državi, nailazila je na brojne prepreke, koje su se ogledale u nedostatku sredstava za izgradnju novih i modernizaciju postojećih školskih objekata, nesnalazljivošću i sporosću glomazne administracije, potpunoj ideologizaciji cjelokupnog školskog sistema u cilju slavljenja vladajuće dinastije, itd. Djelimični napredak je ipak ostvaren. On se ogledao u broju škola, koje su izgrađene tokom ovog perioda, kvalifikovanom nastavničkom kadru, učenicima koji su u sve većem broju pohađali školu, nastojanju države da se djeca kroz školovanje obrazuju i odgoje u duhu moralnih vrijednosti čovjeka, itd. U cilju stvaranja centralizovanog obrazovnog sistema Kraljevina SHS je donijela više zakona i propisa, od kojih treba izdvajati *Zakon o srednjim školama* iz 1929. godine i jedinstveni plan i program za osnovne škole 1926. godine. Ipak, neophodna i dugo najavljivana izgradnja čitave mreže novih škola nije se ostvarila u planiranom obimu.

Iako su izvjesni pomaci napravljeni područje Hercegovine nije doživjelo snažaniji obrazovni prosperitet u novoj državi. Izgradnju novih škola nije pratio potrebni kvantitet i kvalitet. Zbog toga je veliki broj djece, naročito iz ruralnih i zabačenih mjesta, ostao neobrazovan i nepismen. Stanje je bilo teže, u pogledu srednjih škola. Slab i jednoličan izbor zanimanja, te koncentracija najvećeg broja srednjih škola samo u Mostaru, uticali su destimulativno na djecu iz drugih mjesta. Naime, pritisnute teškim ekonomskim problemima mnoge porodice nisu imale mogućnosti da pošalju dijecu na školovanje, izvan mjesta boravka. Međutim, nije samo vlast i njena obrazovna politika doprinjeli ovako teškoj obrazovnoj situaciji na prostoru Hercegovine. Značajan dio odgovornosti pripada i stanovništvu ovog prostora, koje je sa podozrenjem dočekivalo svaku pozitivnu akciju države, u sferi obrazovanja. Osjetan napredak u izgradnji školskog sistema i drugih obrazovnih institucija, Hercegovina je osjetila tek nakon Drugog svjetskog rata.

Summary

By the December 1st Act of unification, in 1918, Bosnia and Herzegovina became for the first time an integral part of the unified Yugoslav state-building space. Escalating large-scale projects were reflected in the common state, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes), which changed its name to the Kingdom of Yugoslavia in 1929. During its existence (1918-1941), there were multiple animosities, which manifested themselves through unresolved national relations, legal particularism and the economic domination of hegemonic Greater Serbia.

The construction of the educational structure in the new state encountered numerous obstacles, which were reflected in the lack of funds for the construction of new and modernization of existing school facilities, incompetence and slowness of the cumbersome administration, complete ideologization of the entire school system to celebrate the ruling dynasty, etc. Partial progress has been made, however. It was reflected in the number of schools built during this period, qualified teaching staff, students who attended school in increasing numbers, the state's efforts to educate and educate children through schooling in the spirit of human moral values, etc. In order to create a centralized educational system, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes passed several laws and regulations, of which the Law on Secondary Schools from 1929 and the unified curriculum for primary schools in 1926 should be singled out. However, the necessary and long-announced construction of the entire network of new schools did not materialize as planned.

Although some progress has been made, the area of Herzegovina has not experienced stronger educational prosperity in the new state. The construction of new schools was not accompanied by the required quantity and quality. As a result, a large number of children, especially from rural and remote areas, remained uneducated and illiterate. The situation was more difficult, in terms of high schools. Weak and uniform choice of occupation, and the concentration of the largest number of high schools only in Mostar, had a disincentive effect on children from other places. Namely, pressed by difficult economic problems, many families did not have the opportunity to send their children to school, outside their place of residence. However, it is not only the government and its educational policy that have contributed to such a difficult educational situation in Herzegovina. A significant part of the responsibility also belongs to the population of this area, who welcomed with suspicion every positive action of the state, in the field of education. Significant progress in building the school system and other educational institutions, Herzegovina saw only after the Second World War.

Akademik prof. dr. Šerbo RASTODER

Univerzitet Crna Gora i redovni član CANU, BANU i DANU

E-mail: serbor@t-com.me

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC:94:321:327.3(497.16:560)"1921"

321:327.3(497.16:560)"1921"

O POKUŠAJIMA ORGANIZOVANJA I DJELOVANJA POLITIČKE EMIGRACIJE CRNE GORE U CARIGRADU NAKON SMRTI KRALJA NIKOLE (1921)

Apstrakt: Rad tretira jedno za crnogorsku istoriografiju važno pitanje, koje se odnosi na crnogorsku emigraciju i njeno djelovanje u Carigradu, nakon smrti kralja Nikole 1921. godine. U radu su na osnovu dosada neobjavljenih istorijskih izvora, izneseni brojni detalji vezani za aktivnosti crnogorske emigracije, koja je do smrti kralja Nikole bila izmještena u Italiji, a nakon toga se najveći broj emigrantata prebacio u Carograd. Riječ je o političkim emigrantima, koji nisu prihvatali gubljenje samostalnosti Crne Gore, nakon Podgoričke skupštine 1918. godine, i nisu se slagali sa politikom nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U tom pogledu u radu su predstavljene veoma zanimljive i raznovrsne aktivnosti crnogorske emigracije, te data jasna slika njihove privrženosti Crnoj Gori, njenoj državnosti i nezavisnosti, a kroz njihovo političko djelovanje i život u Carigradu.

Ključne riječi: Crna Gora, crnogorska emigracija, Italija, Carograd, Turska, balkanska federacija, boljševička Rusija.

ORGANIZATION AND ACTIVITIES OF MONTENEGRO'S POLITICAL EMIGRATION OF IN CONSTANTINOPLE AFTER DEATH OF KING NIKOLA (1921)

Abstract: The paper treats one important issue for Montenegrin historiography, which refers to the Montenegrin emigration and its activities in Constantinople, after the death of King Nikola in 1921. Based on hitherto unpublished historical sources, the paper presents numerous details related to the activities of the Montenegrin emigration, which was relocated to Italy until the death of King Nikola, and after that the largest number of emigrants moved to Constantinople. These are political emigrants who did not accept the loss of independence of Montenegro, after the Podgorica Assembly in 1918, and did

not agree with the policy of the new state of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. In this regard, the paper presents very interesting and diverse activities of Montenegrin emigration, and gives a clear picture of their commitment to Montenegro, its statehood and independence, and through their political activities and life in Constantinople.

Key words: Montenegro, Montenegrin emigration, Italy, Constantinople, Turkey, Balkan Federation, Bolshevik Russia.

Uvodne napomene

Nakon likvidacije crnogorske države odlukama nelegalne i nelegitimne Podgoričke skupštine¹ novembra 1918., odlaska u egzil crnogorskog kralja i vlade tokom Prvog svjetskog rata 1916. godine², protivljenja odlukama tzv. Podgoričke skupštine koje je rezultiralo podizanjem ustanka³ poslije čijeg neuspjeha se u mnogim evropskim državama našla brojna crnogorska politička emigracija, stvoren je politički okvir unutar kojeg se ovo pitanje rešavalo na različite načine. Koncentracija emigracije u Italiji i pokušaj osnivanja Crnogorske vojske u Italiji po osnovu sporazuma Crne Gore i Italije iz aprila 1919., rezultirao je činjenicom da se u Italiji (Gaeta, Sulmona, Formia) našlo oko 2.000 crnogorskih vojnika, među kojima je bio i manji dio članova porodica. Tome treba dodati administraciju pri vlasti i dvoru u Neiju u Francuskoj, diplomatske i konzularne predstavnike, počasne konzule i brojne prijatelje Crne Gore u svijetu i shvatiti da je crnogorska

1 O ovom pitanju postoji nesaglasje unutar naučne istoriografije. Vidi više: Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica 1997²; Dimitrije Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije 1918. godine*, Titograd 1962; Dimitrije Dimo Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1989; Mijat Šuković, *Podgorička skupština 1918*, Podgorica 1999; Jovan Ćetković, *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije*, Dubrovnik 1940; Jovan B. Bojović, *Podgorička skupština 1918*, Gornji Milanovac 1989; Živojin Perić, *Crna Gora u jugoslovenskoj federaciji*, Podgorica 1997²; Vojislav Vučković, *Diplomska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, br. 2, Beograd 1959; Mijat Šuković, Činjenice su odlučujuće, *Stvaranje*, br. 10-12, Podgorica 2000, 254-284; Zoran Lakić, *Političko mišljenje ili naučni stav. Crnogorske istorijske teme*, Podgorica 2001; *Stvaranje*, br. 1-5, Podgorica 2000, 220-245; Miomir Dašić, O dilemi da li je Velika narodna skupština u Podgorici bila legalna i legitimna, u: *Ogledi iz istorije Crne Gore*, Podgorica 2000, 323-337.

2 Vidi: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I-II, Istoriski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica 2004; Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu-suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica 2002. (Poseban otisak iz *Zbornika radova sa naučnog skupa "Dinastija Petrović Njegoš"*, 227-301); Šerbo Rastoder, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar 2001 (pogovor); Živko A. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *History of Montenegro*, Podgorica 2006.

3 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Zbornik dokumenata, Biblioteka Nidamentyum, Bar 1997, Podgorica 2006²; Šerbo Rastoder, Zašto je nestala crnogorska država 1918?, *Crna Gora 1878-1918, Radovi sa okruglog stola održanog u Podgorici 22. novembra 1918*, CANU, 149, 2019, 129-171. Why did the montenegrin state “disapper” in 1918; Božićni ustank u Crnoj Gori, kontraverze i dileme u istoriografiji, *Pravni zbornik* br. 2/19, 93-129.

politička emigracija bila respektabilan faktor sa brojnim aktivnostima u cilju obnove crnogorske kraljevine koje su imale simpatije pojedinaca, ali su očigledno bile suprotne namjerama velikih sila koje su kreirale novu kartu Evrope nakon Prvog svjetskog rata. Entuzijazam, zalaganje i istrajnost crnogorske političke emigracije postala je “vidljiva” tek onda, kada je objelodanjen samo (manji dio) apela, protesta, memoranduma, novinskih članaka, molbi i vapaja ove grupacije.⁴ Tek posljednju deceniju, dvije, se shvata da je ogroman dio ovih dokumenata “prećutan”, “sakriven”, ili bio “nedostupan”, što je omogućilo oblikovanje poželjne istorijske svijesti u konstruisanju “istorije s makazama.” Tako je, tek od nedavno pristupačna građa iz Arhiva Jugoslavije, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj (Carigrad, Ankara)⁵ 1918-1945, koje ima 8,84m arhivske građe, nam omogućila da se heuristički utemeljeno pozabavimo sudbinom i načinom djelovanja crnogorske političke emigracije u naznačenom periodu.

Zašto Carigrad?

Da bi se shvatio kontekst, suština i karakter stanja u Turskoj i Carigradu u naznačenom vremenu, nužno je detektovati moguće razloge zbog kojih je upravo ovo mjesto postalo privlačno za boravak crnogorske političke emigracije? Prvi i osnovni razlog bi bio moguće nesređeno stanje u ovom regionu u čijem središtu su bila politička previranja u samoj Turskoj, okupacija Carigrada od strane sila Antante (1918-1923), boljševička revolucija i građanski rat u Rusiji i nepostojanje diplomatskih odnosa između Turske i novoosnovane Kraljevine SHS. Što se Turske tiče, to je vrijeme kraja trajanja Osmanskog carstva i njegovog nestajanja (1908-1922), angažmana Turske na strani Centralnih sila u Prvom svjetskom ratu, njenog konačnog poraza na kraju rata i nametnjem sporazuma u Sevru (1920) kojim su saveznici Osmansko carstvo sveli na malo područje u Anadoliji. Carigrad i pojas oko njega su okupirani, moreuzi Bosfor i Dardanele su trebali da budu internacionalizovani kako bi bio otvoren prilaz Crnom moru. Zapadna Anadolija je bila namijenjena Grčkoj, a istočna Jermeniji. Suverenitet malog područja u centralnoj Anadoliji je bio ostatak nekada moćnog Osmanskog carstva. Kemalisti, odnosno pristalice Kemala Atatürka okupljeni u turskom nacionalnom parlamentu su odbacile sporazum iz Sevra, koji se dugo sakrivao od javnosti, što je bio osnov saveznicima da počnu progon kemalista. Marta 1920. saveznici su počeli progon

4 Vidi: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I-II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica 2004; Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu-suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica 2002. (Poseban otisak iz *Zbornika radova sa naučnog skupa “Dinastija Petrović Njegoš”*, 227-301); Šerbo Rastoder, Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore, prevod izdanja iz 1921, *Conteco*, Bar 2001. (pogovor); Živko A. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *History of Montenegro*, Podgorica 2006; Šerbo Rastoder, Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920-1925), *Matica*, br. 17, proleće 2004, 151-174; Crnogorsko pitanje u Društvu naroda 1920-1924, *Matica*, br. 7/8, 2001.

5 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond 370.

i hapšenje kemalista po Carigradu što ih je primoralo da se presele u Ankaru i formiraju novu vladu. Novi rat za tursku nacionalnu nezavisnost je konačno rezultirao pobjom nacionalista čija će privremena vlada prvo ukinuti Osmansko carstvo (1. novembra 1922) i konačno protjerati sultana Mehmeda VI (17. novembra 1922). Nakon toga su se stvari dramatično promijenile pa će pregovori i Ugovor sa saveznicima iz Lozane (14. jula 1923) ponistići ugovor u Sevru, a turskoj državi vratiti sve oduzete i privremeno okupirane teritorije.⁶ Prije svega Carigrad koji je bio okupiran 13. novembra 1918 - 4. oktobra 1923. od strane Velike Britanije, Francuske i Italije. Carigrad koji je 1920. godine imao između 800.000 i 1,2 miliona stanovnika saveznici su podijelili na okupacione zone na osnovu sklopljenog Primirja sa Mudrosa, zaključenog 30. oktobra 1918. godine koje je označilo kraj učešća Osmanskog carstva u Prvom svetskom ratu.⁷ U periodu okupacije Carigrada, glavnu vlast su imali predstavnici okupacionih snaga od kojih su neki, nenaklonjeni Crnoj Gori (Franš D'Epere i Karlo Sforza) bili na pozicijama savezničkih komesara kratak period od novembra 1918. do januara 1919. Istovremeno, sve do 1925. godine nije bilo diplomatskih odnosa između Kraljevine SHS i Turske. Naime, nakon što je potpisani ugovor o miru i prijateljstvu u Ankari 28. oktobra 1925, koji je ratifikovan 1. februara 1926, i uspostavljanja punih diplomatskih odnosa, postavljen je prvi poslanik KSHS u Republici Turskoj. Znači li to da novostvorena jugoslovenska država nije imala svoje predstavnike u ovoj zemlji, sve do datuma uspostavljanja punih diplomatskih odnosa? Ne. Prvo je, pri ustanovljenju vlasti savezničkih visokih komesara u Carigradu bio delegiran i predstavnik KSHS, koji je nezvanično i neformalno kontaktirao i sa turskim vlastima. Od 6. decembra 1918. do 10. oktobra 1919. vojni delegat je bio pukovnik Dragomir Nikolajević, koji se nalazio u štabu savezničke vrhovne komande. Oktobra 1919. u Carigrad je u svojstvu civilnog delegata MID-a upućen Radomir Šaponjić. Ukazom MID-a od 14. februara 1920. za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra u Carigradu biva postavljen Jevrem Simić, koji nikada nije stupio na dužnost iz formalnih razloga. Zato je 1. aprila 1920. za civilnog komesara kraljevske vlade u Carigradu postavljen Panta Gavrilović, diplomatski agent u Kairu, koji je ubrzo penzionisan da bi u julu iste godine Šaponjić dobio poziciju opravnika poslova. Ukazom od 30. jula 1922. godine funkciju opravnika poslova preuzima Trajan Živković, koji će sve do dolaska Tihomira Popovića za poslanika u julu 1926. obavljati tu dužnost.⁸ Istina,

⁶ Vidi više o tome: Ahmed Akunduz, Said Ozturk, *Nepoznata osmanska država, kroz sedam stoljeća*, Sarajevo 2016; Andrew Mango, *Ataturk, biografija tvorca moderne Turske*, Zagreb 2011; D. Quataert, *The Ottoman empire 1700–1922*, Cambridge university press, Cambridge 2005; *The Encyclopædia Britannica*, Vol. 7, Edited by Hugh Chisholm, 1911, 3; *Constantinople, the capital of the Turkish Empire...*; İlber Ortaylı, *Osmanlije, posljednja imperija*, Sarajevo 2013, 157-188; İlber Ortaylı, *Osmanlije na tri kontinenta*, Sarajevo 2014, 184-201.

⁷ Vidi više: Nur Bilge Criss, *Constantinople under Allied Occupation 1918–1923*, Brill Academic Publishers, 1999; Ferudun Ata: *The Relocation Trials in Occupied Istanbul*, Manzara Verlag, Offenbach am Main, 2018.

⁸ Vidi više: Tonka Župančić, *Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj*, Carigrad i Ankara, Arhiv 2004, 9-24.

uloga navedenih diplomata je bila više obavještajna, nego diplomatska i više bi im odgovarale titule, vojnih agenata i obavještajaca nego diplomatskih predstavnika.⁹ Navedeno predstavlja opšti okvir uslova u kojima crnogorska politička emigracija djeluje na ovom području. Naravno, kao razlog mogućeg dolaska crnogorske političke emigracije ne treba zanemariti činjenicu na relativno dugo prisustvo ljudi iz Crne Gore na ovom području, bilo da se radi o muhadžiriima, (izbjeglice muslimani) ili o radnicima i privrednicima koji su bitisali na ovim područjima.¹⁰

Ko i zašto dolazi u Carigrad?

Već smo naveli da se na kraju Prvog svjetskog rata, značajan broj Crnogoraca nalazio u egzilu, uglavnom u Francuskoj i Italiji. Dok su se u Francuskoj nalazili članovi dinastije, vlade i drugi činovnici u Italiji se nalazila velika grupacija tzv. "crnogorske vojske" koju su činili izbjegli oficiri i vojnici iz Crne Gore nakon neuspjeha Božićnog ustanka iz januara 1919. godine, te drugi vojnici koji su iz zarobljeničkih logora prebačeni pod nadzor Komande crnogorske vojske u Italiji. Pošto je o sastavu, načinu organizovanja, snabdijevanju, ciljevima i namjerama ove vojske detaljno pisano,¹¹ u kontekstu ovoga pitanja je bitno ukazati na činjenicu, da nakon potpisivanja Rapalskog ugovora između KSHS i Italije (novembra 1920) i na osnovu vjerovatnih dogovora dvaju strana, Italija počinje provoditi politiku rasturanja crnogorske vojske. Opšte mjesto koje se navodilo kao razlog za rasturanje vojske među crnogorskim emigrantima bilo je ubjedjenje da je u Rapalu postignut tajni dogovor između grofa Sforze, italijanskog ministra spoljnih poslova, i jugoslovenske strane, po kojem se italijanska vlada obavezala da raspusti crnogorske trupe iz Gaete i da se Crnogorcima obustavi svaka pomoć i podrška, a da KSHS ustupi Rijeku Italiji.¹² Sam Sforza je u italijanskom parlamentu tvrdio da u Rapalu

9 Vidi više: AJ, fond 370, *Istorijat fonda*.

10 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Karadağ Müslüman Nüfusunun Göç Süreçlerine Bakış*, Overview of Muslim population's migration process in Montenegro, International Symposium on Balkans from past to present: *Balkans, Balkans Immigration and Turkey* (21-22 april 2016 Küçükköy, Balıkesir/Turkey), Uluslararası Geçmişten Günümüze Balkanlar Sempozyumu: Balkanlar, *Balkan Göçmenleri ve Türkiye* (21-22 Nisan 2016, Küçükköy, Balıkesir/Türkiye); Šerbo Rastoder, Die Muslime in Montenegro-ein historischer Abriss, *Ost-West*, 4/2018, *Europaiche perspektiven, Klaines land mit grosser geschihte*, Montenegro, 292-300; Šerbo Rastoder, Ratna odšteta i potraživanja crnogorskih iseljenika od Turske poslije Prvog svjetskog rata, *Canik – Samsun ve Değerleri*, konulu III, Canik Sempozyumu 24 Ekim'de başlayacak ve 26 Ekim, Samsun 2013; Šerbo Rastoder, Kratak pregled iseljavanja Muslimana iz Crne Gore od 1878. godine do naših dana. Crnoj Gori u pohode, *Zbornik radova sa II Svjetskog kongresa crnogorskih iseljenika održanog na Cetinju 12. i 13. avgusta 2000*, Cetinje 2001, 114-123.

11 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I-II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica 2004.

12 Vidi: Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima, Sjećanje jednog federaliste*, Cetinje 1995, 140. Jovićević navodi da je o ovim pregovorima D'Anuncio obavijestio Plamena, ali je ovaj to držao u tajnosti, što je prouzrokovalo još veće nezadovoljstvo među Crnogorcima.

nije pokretano pitanje Crne Gore ni Albanije, ali da je dobio uvjeravanja Beograda da garantuje sigurnost i slobodu za one koji hoće da se vrate u domovinu.¹³ Marta 1921. godine crnogorska vojska je razoružana, njeni bataljoni razmješteni u Sulmonu, Padulu i Viktoriju, dok je u Gaeti ostala samo komanda crnogorskih trupa i oficirski bataljon. Artiljerija je bila smještena u Fonte d'Amore kod Sulumone. Prethodno je došlo do previranja u samoj vojsci, podstaknutih propagandom sa strane i odbijanjem dijela vojske da primi komandu predsjednika emigrantske vlade Jovana Plamenca i Mihaila I, poslije smrti kralja Nikole u martu 1921. godine. Svađe i podjele u crnogorskoj emigraciji, a posebno u vojsci, koje su došle do izražaja poslije smrti kralja Nikole, dodatno su marginalizovale crnogorsko pitanje i umanjivale, ionako mali, preštiz crnogorske emigracije. To su uviđale i pristalice crnogorske stvari u Italiji, kojih je bilo u različitim strukturama. Filipo Gramatini je, ispred Fašističke nacionalne stranke za nezavisnost Crne Gore iz Đenove, tražio u aprilu 1921. godine da se u cilju prevazilaženja podjela i sukoba oformi pored vlade i posebno tijelo, odnosno Komitet najuticajnijih predstavnika izbjeglica i crnogorskih trupa od 6 do 10 lica, koje bi imalo ulogu parlamenta i u kojem bi bile zastupljene sve struje u emigraciji.¹⁴ Istovremeno, u crnogorsku vojsku su kao dobrovoljci primani i pojedini ruski emigranti poput Aleksandra Nikolajevića - Stepuskog.¹⁵ Prema navodima crnogorskih emigranata, sve do Rapalskog ugovora su relativno uspješno parirali jugoslovenskim tajnim službama koje su u Splitu osnovale specijalni štab za defetističku propagandu, sa ograncima u Italiji. Ova propaganda je naročito bila pojačana poslije smrti kralja Nikole, što je uzrokovalo nemire u crnogorskoj vojsci.¹⁶ Odnosno, uslijed abdikacije prestolonasljednika Danila u korist Mihaila I, jedna grupa je htjela da ponovo izabere Plamenca za predsjednika, dok je druga grupacija bila odlučno protiv, smatrajući Plamenca glavnim krivcem što je Danilo abdicirao i zaprijetivši mu smrću ukoliko se prihvati mjesto predsjednika. Kuću Plamenca i crnogorskog konzulata obezbjeđivala je italijanska policija i nastao je opšti raskol.¹⁷ Crnogorska vlada je zatražila pomoć od Italijana, posebno za operaciju uklanjanja 190 oficira i vojnika i njihove predaje sudske organima, shodno odluci crnogorske vlade od 1. aprila 1921. godine. Italijanska vlada je takav zahtjev prihvatile i za to odredila komisiju na čijem čelu je bio poručnik Viđevano.¹⁸ Crnogorska strana tumačila je tu komisiju kao organ koji je privremeno delegiran u službi crnogorske

13 Vidi: Carlo Sforza, *Un anno di politica estera*, Roma 1921, 143; *Si e affermato che a rapallo ili Montenegro sia stato un oggetto di baratto. Io dichiaro nel modo più formale che a Rapallo ne poi fu questione del Montenegro, come non fu questione dell'Albania...*

14 DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, *Filippo Grammatini - Plamenatz*, Genova, 23. IV 1921.

15 DACG, FEV, f. 91, II, *Milan Kraljević - Komandantu crnogorskih trupa u Gaeti*, Rim, 23. maja 1921.

16 DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, *Il fermento fra le truppe Montenegrine a Gaeta*.

17 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. III, dok. br. 1409, 1750

18 Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1417, 1766-1768.

vlade. Međutim, po zadatku svoje vlade, italijanski pukovnik Viđevano počeo je rad na likvidaciji crnogorske vojske, predočavajući im mogućnost povratka u Jugoslaviju ili odlaska u Južnu Ameriku, u čemu će im pomoći italijanska vlada dodjeljivanjem materijalne pomoći i izdavanjem potrebnih putnih isprava. Komisija je ignorisala crnogorsku vladu i počela da širi demoralizujuće vijesti među crnogorskim vojnicima u Sulmoni, Vitoriji, Paduli i Gaeti. Radi lakšeg razbijanja crnogorske vojske, krajem marta 1921. godine, ona je premještena u razna mjesta po Italiji. Tako je II bataljon otplovao za Ankona, IV u Vitoriju, artiljerija je bila smještena u Sulmoni, dok je Narodna garda raspoređena i u Vitoriju i u Sulmonu.¹⁹ Tvrđilo se da *Crne Gore više nema, da je crnogorsko pitanje riješeno u Rapalu, da Italija više ne priznaje crnogorsku vladu i da ko do 1. juna ne pristane na nadoknadu radi dobrovoljnog napuštanja crnogorske vojske bit će uhapšen i isporučen Jugoslaviji, od 1. juna se neće više davati nikakve subvencije crnogorskim trupama.* Viđevano je čak za crnogorsku zastavu u Sulmoni tvrdio da će biti položena na grob kralja Nikole, a oni koji su pokušavali da se odupru hapšeni su i maltretirani. U Gaeti su bila uhapšena petorica oficira. Viđevana je kao prevodilac pratilo Luka Nikčević, koji je širio defetizam među vojnicima.²⁰ Po naredbi pukovnika Viđevana, iz zatvora su pušteni crnogorski oficiri pritvoreni zbog pobune,²¹ što je bilo suprotno volji zastupnika komandanta crnogorskih trupa u Gaeti, Krsta Popovića. Crnogorska vlada uputila je italijanskoj vlasti protest povodom rada i ponašanja komisije, nakon koga je uslijedilo verbalno obećanje da komisija neće raditi ništa protiv crnogorskih trupa. Sredinom maja 1921. godine, veća grupa Crnogoraca, među kojima su bili: Živko Nikčević, Đuro Vučinić (narodni poslanik), Milo S. Martinović, Marko Matanović, Vuko Krivokapić (narodni poslanik), Vukale Rajković, Krsto Ivanović, Petar Gvozdenović, Dušan Vuković, Ilija Damjanović, Vaso Martinović (narodni poslanik), Blažo Marićević, Božo Bećir, Pero Vuković, Vojin Lazović, Novica Radović, Radovan Savović, Tomaš Grujović, Stanko Marković i drugi, uputila je protest šefu italijanske vojne misije, pukovniku Viđevanu protiv ponašanja njegove pravnje, agitacije za povratak u Jugoslaviju i širenja informacija da je *Crna Gora propala*. Posebno se zamjeralo komisiji što insistira *da svaki treba da ide u Jugoslaviju - odnosno Crnu Goru preko Albanije, te da u Draču, ima konzul italijanski koji ih odatle ekspedira da nikome ni u kom slučaju ne bude ni najmanje smetnje pri polasku kako od Arbanaških vlasti preko njene teritorije, tako i kad dođe u Crnoj Gori, jer je jugoslovenska vlada dala svakome amnestiju i zagarantovala slobodu kretanja i njegova prava.* Navedene stavove, pomenuuti

19 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. III, dok. br. 1407, 1724.

20 BIIP, F- 113, Radovi Vladimira Popovića, Come si ginse alla commissione del colonnello Vigevano.

21 DACG, FEV, f. 89, *Pukovnik Bareli - Komandi mjesto i tvrđave Gaeta*, 23. V 1921. Iz zatvora su pušteni: poručnici Jašović Radojko, Martinović Radivoje, Boljević Dušan, Radmilović Bajo, potporučnici Vukotić Bajo, Jovanović Filip, Armušević Ilija, Čejović Nastadin, Petrović Ilija, komandir Kaluđerović Ivo. Ovi oficiri su otpraćeni u Formiju i predati majoru Đordanu, pošto im je prethodno zaprijećeno da ne napadaju, da se ne svadaju i ne stvaraju buntove jer će u protivnom biti suđeni po italijanskom zakonu.

oficiri pripisivali su Luki Nikčeviću, koji je bio prevodilac i očigledno iskazivao stavove italijanskih vlasti.²² Međutim, komisija je nesmetano radila do pada vlade Đovanija Đolitija i grofa Sforze. Oni koji su napuštali crnogorsku vojsku potpisivali su sljedeću izjavu: *Dobrovoljno napuštam Crnogorsku jedinicu i primam dobročinstvo velike Italije*, dok su oni koji bi to odbili napisali: *Neprimam*. Oni koji su pristajali da napuste crnogorsku vojsku potpisivali su dokumenat da to rade dobrovoljno i potom dobijali novac, odjeću i obuću. Komisija je davala platu i optuženim oficirima, što je, uz oslobođanje zatvorenika, djelovalo stimulativno tako da je veliki broj oficira i vojnika napustio crnogorsku vojsku. Iako je veći broj njih izjavio da želi da ide u Rusiju i Ameriku, najveći dio je *ukrcan silom i predat jugoslovenskim vlastima*. *Italijanska vlada jedino nije odobravala zahtjeve za put u Rusiju*. *Svoj stav je opravdavala novonastalim uslovima, poslije ruske revolucije*, tvrdi jedan očevidec događaja.²³ Oni koji su, i pored svega, odbili da odu, bili su zatvoreni, a lokalno stanovništvo je nagovarano da im uskrati svaku pomoć. Tenzije i sukobi inicirani italijanskom politikom rasturanja crnogorske vojske trajale su više od godinu dana, jer su uglavnom italijanske vlasti insistirale na povratku u zemlju, dok je značajan broj Crnogoraca to odbijao ili tražio neko drugo rešenje. Na insistiranje italijanskih vlasti za povratak, velika grupacija Crnogoraca je izjavila da želi ići u Argentinu, na šta im je odgovoreno da ih tamo ne primaju i da mogu ići samo za Jugoslaviju, manji dio za Belgiju i najmanji dio može ostati u Italiji. Poslije toga su svi zatvoreni.²⁴ U arhivama je sačuvan primjerak protestne note od 14. jula 1921. godine, koja je trebalo da bude upućena na adresu italijanskog ministra spoljnih poslova markiza dela Toreta, a koja je obustavljena jer se u međuvremenu situacija promjenila.²⁵ Promjene do kojih je dolazilo smjenom italijanskih vlasta uticale su i na promjenu ponašanja vlasti prema ovim pitanjima. Saglasno tome, divizijar Vučinić je 4. jula 1921. godine izdao naredbu svim komandantima garnizona: *Vlasti Kraljevine Italije neće primoravati nikoga da nasilno ide u Jugoslaviju. Dosadanji postupci, kako nam je saopšteno prema crnogorskim oficirima i vojnicima biće prekinuti.*²⁶ Time je, pokazaće se, na kratko bila zaustavljena agonija crnogorskih vojnika, diktirana spoljopolitičkim dešavanjima, koja su ostavila snažan pečat na italijanske unutarpoličke odnose, kojim je određivana sudbina crnogorskog pitanja. No, sve je to bilo privremeno i kratkog daha. Naime, slijedeći politiku likvidacije crnogorske vojske, koja je, po mnogima, proisticala iz dogovora vlade KSHS i Italije u Rapalu, odluka Francuske i, kasnije, Britanije o prekidu diplomatskih odnosa sa Crnom Gorom, zatim smrti kralja Nikole i događanjima u vezi sa tim, otpočela je operacija

22 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1428, 1782-1785.

23 Todor Borozan, *Memoari*, rukopis.

24 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1456, 1893-1894.

25 DACG, FEV, MID, Rim 1919-1921, *Dr. Chotch - Monsieur le marquis della Torreta*, Rome, le 14 juillet 1921.

26 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1453, 1890-1891; dok. br. 1454, 1891-1892.

“sahrane” ostataka crnogorske vojske. Italija je i formalno 1. juna 1921. prestala da izdržava crnogorsku vojsku, kojoj je svaka pomoć ukinuta 15. avgusta 1922. godine. Istina, česta promjena italijanske politike, koja je zavisila od stavova vlada koje su vršile vlast samo su pojačavale konfuziju u rješavanju ovoga pitanja, koje se dodatno usložnjavalo činjenicom da su iz Crne Gore pristizali i dalje neposlušni odmetnici spremni da brane njen suverenitet. Tako je npr. Bonomijeva vlada od 1. septembra 1921. godine povratila Crnogorcima materijalnu pomoć koju je bila ukinula Đolitijeva vlada 1. juna 1921. godine.²⁷ Ali sada je davala samo novčane kredite u iznosu tromjesečnih plata i s obavezom da oficiri plate svoje dugove i izdržavanje dok borave u garnizonima. Oficiri su plaćali 8 do 9 lira dnevno, a niži činovi 3,50 lire. Pri tom su prilikom odlaska morali izmiriti svoje dugove. Demobilizacija je nagradjivana sljedećim sumama: za vojnike i niže činove 1.000 lira, za niže oficire 2.000 i za više oficire 3.000 lira. Vojnici koji su već otišli iz Gaete za sobom su ostavili dug od 200.000 lira, koji je plaćala vlada *radi samog ugleda crnogorske vojske* i za te svrhe je italijanska vlada odobrila poseban kredit.²⁸ U tom smislu su između italijanskih vlasti i crnogorske vlade u egzilu vođeni dugi pregovori oko konačnih uslova odlaska vojnika iz Italije. Oni su okončani početkom decembra 1921. godine i prema konačnom dogovoru između dvije vlade ustanovljeni su uslovi o načinu povratka vojnika i izbjeglica.²⁹ Oni su sistematizovani u 21 tačku i prema tom dogovoru predviđena nagrada za demobilizaciju iznosi: 4.000 lira za brigadira, 3.000 za komandira, 2.000 za niže oficire i 1.000 lira za vojnike. Uz navedeno, bilo je predviđeno da dobiju petomjesečnu platu,³⁰ voznu kartu do granične stanice italijanskog zemljišta, a oni koji odlaze u vanevropske zemlje karte do odredišta, dnevnice za vrijeme putovanja, civilno odijelo ili odgovarajuću svotu novca. Od suma koje bi se davale po osnovu plata oficirima i vojnicima oduzimali bi se troškovi za stan i hranu, uz obavezu da isplate svoje privatne dugove. Drama rasturanja crnogorske vojske je trajala sve do dolaska Musolinija na vlast 1922. godine. Tako da su posljednji ostaci crnogorske vojske bili rastjerani iz Italije dolaskom Musolinija na vlast i samo su rijetki pojedinci, poput Anta Gvozdenovića, Milana M. Kosorića ili Krsta Nikovića, izvjesno vrijeme ostali u Italiji. Najveći dio njih se vratio u Crnu Goru, značajan dio je otišao u Ameriku (Argentinu i SAD), dio je otišao u razne zemlje Evrope i svijeta uvjeren da treba nastaviti borbu, koja je unaprijed bila izgubljena.

27 AJ, 334-1-3, Antonijević (Telegram), Rim, 24. IX 1921.

28 DACG, FEV, f. 89, *Milutin Vučinić - Ordonans oficiru Nj. V. Kraljice Namjesnice Kraljevske vlasti Kap Marten*, Rim, 2. decembra 1921.

29 Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1482, 1945-1497.

30 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1482, 1945-1497. Za brigadira je bila predviđena plata 1.000 lira, komandira 675, kapetana 540, poručnika 450, potporučnika 378, vodnika 90 i desetara 63 lire.

Ko i zašto od crnogorskih političkih emigranata dolazi u Carigrad?

Prema dostupnim izvorima u Carigradu su se početkom 1921. godine pojavila lica, koja su bili crnogorski državljeni ali sa španskim pasošima, koja su tražila načina da se vrate u Crnu Goru. Jedan od njih je bio i Ramo Vejsela Alić iz Bara. Po dolasku u Carigrad ovim licima su španske vlasti produžavale pasoš *ljudima sa teritorije Crne Gore*, što *naravno osporava rad ovog poslanstva na kontrolisanju lica koja idu u Srbiju* žalio se tadašnji poslanik kralljevskog poslanstva u Carigradu koji je tvrdio da: *kada je pitanje ujedinjenja Srbije sa Crnom Gorom definitivno rešeno, trebalo učiniti korak kod dotičnih vlada da njihova predstavnštva ne izdaju više pasoše bivšim crnogorskim podanicima.* Prvo je izveštano da mnoga lica idu sa ovim španjolskim pasošima u Skadar i iz Skadra se prebacuju u Crnu Goru ili idu u Albaniju i iz Albanije se prebacuju na našu teritoriju. Ovo naročito vrše ratni zarobljenici muslimanski koji neće da čekaju da im dođe odobrenje iz Min. Un. Djela, pošto to često moraju čekati po nekoliko meseci.³¹ Pošto se značajan broj jugoslovenskih državljenika (većinom iz okruga barskog) vraćaju se iz Carigrada preko Skadra sa pasošima tamošnjeg španskog konsulata kao zaštitnika crnogorskih interesa, poslanstvu je upućena instrukcija da: *da umoli nadležne vlasti da ovakve pasoše ne izdaju više našim podanicima iz Crne Gore-jer je ona postala sastavni deo naše Kraljevine, o čemu je u ono vreme bila izveštena španska Vlada.*³² Poslanstvo se tim povodom obratilo španskim vlastima.³³ Nedugo zatim, poslanstvu se prijavio Ananije Vlahović koji je iz Sofije, pristigao u Carigrad sa pet drugih crnogorskih oficira. Sam Ananije Vlahović je po dolasku u poslanstvo naveo da je *aktivni pešadijski potporučnik bivše crnogorske vojske, svršio je našu oficirku školu, i izjavio je sledeće: 13. aprila 1919. godine sam iz Ljubljane izašao na odsustvo a od kuće prebegao u Italiju. Bio sam u IV puku Drinske divizije kao narednik. Porodica mu živi u Kosovskoj Mitrovici, dva puta ranjen na Solunskom frontu. Doputovao sam ovde iz Bugarske iz Sofije, gde sam se bavio 11 dana, u Sofiju sam došao iz Italije iz Sulmone... Samnom je bilo još pet crnogorskih oficira koji su ostali u Sofiji. Iz Bugarske smo trebali zajedno sa bugarskim komitama da idemo u Srbiju. Ovde sam došao sa namerom da me neko uputi u Srbiju, u Italiju više neću da idem kao ni u Bugarsku, a u Srbiji kako me naši sude.*³⁴ Iz Sofije su došla još tri crnogorska oficira: Nikola Uskoković, Marko Kapa, Ilija Kapa, dok su dvojica ostali u Sofiju.³⁵ Oficiri sa nižim činovima

31 AJ, 370-9-255, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu-ministru spoljnijih poslova*, Pov. No 50 8-II-1921

32 AJ, 370-9-287, *Ministarstvo spoljnijih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Kraljevskom poslanstvu u Carigradu*, Beograd, 13. decembra 1921. godine.

33 AJ, 370-9-287, *Ministarstvo spoljnijih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Kraljevskom poslanstvu u Carigradu*, Beograd, 13. decembra 1921. godine. Venilly Agreeer, Excelence, les assurances oh ma plus honute quisideration, 5-XII-22.

34 AJ, 370-9-257, Pov. br 209, *Ministarstvo spoljnijih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca - Kraljevskoj delegaciji Carigrad*, Beograd, 13. decembra 1921. godine

35 AJ, 370-9-260, R. S. Šaponjić-ministru, 7-VII-21.

su pristizali iz Gaete sa italijanskim pasošima brodom do Carigrada, povezivali se sa Crnogorcima koji su već bili na toj destinaciji, pravili planove za akcije i budno praćeni od jugoslovenskih obavještajnih službi.³⁶ Zato dolazak iz Pariza potporučnika Vukana Martinovića nije mogao ostati nezabilježen a posebno ne, dolazak drugih članova crnogorske emigracije, tako da je početkom jula 1921, njih 35 bilo pod budnom pratnjom jugoslovenskih obavještajnih služba.³⁷ U svakom slučaju, jugoslovenski opravnik je javljao nadležnim službama u Beogradu da su: *U poslednje vreme počeli su u Carigrad dolaziti mnogi Crnogorci, koji su do sada bili u Italiji u odredu „crnogorske“ vojske koji se nalazio u Gaeti, drugi pak bavili su se u Rimu ili u drugim varošima Italije i tamo su takođe radili protiv ujedinjenja naših otadžbina. Treći dolaze iz Bugarske gdje su bili poslati od italijanske vlade radi stupanja u čete koje su se trebale obrazovati u Bugarskoj i preći na našu teritoriju i raditi na remećenju mira i reda u zemlji Svi ovi ljudi, napušteni sada od Italije koja im je jedva dala toliko novaca.*³⁸ Sve do dolaska dr. Ivana Jovićevića u Carigrad i njegovog obraćanja tamošnjem poslanstvu djelatnost crnogorske emigracije se svodila na potrebu preživljavanja u teškim uslovima i nastojanja da dobiju pristanak za povratak u zemlju. Dr. Ivan Jovićević³⁹ je bio najobrazovanija i najizraslijia ličnost crnogorske emigracije među onima koji su se našli u Carigradu. Jovićeviću koji je bio na školovanju u ovom gradu nije bio nepoznat ambijent četvrti Galata, gdje su se uglavnom smještali crnogorski emigranti iz razloga što

36 Vidi: AJ, 370-9-262, *Poslanstvo u Carigradu-ministarstvu spoljnih poslova*, 1-VI-2.

37 AJ, 370-9-263. Na spisku su bili: Anamija Vlahović, Ivan P. Bulatović, Mihajlo R. Bulatović, Dragiša R. Vlahović, Milutin P. Bulatović, Bećir Bulatović, Mašan Bulatović, Mileta S. Vlahović, Milenko Vlahović, Mato Vlahović, Atanasko Đ. Bulatović, Vidak R. Šćepanović, Vukadin M. Šćepanović, Puniša V. Vlahović, Ivan M. Jovanović, Milo Đ. Vlahović, Savo M. Vlahović, Marko P. Janković, Tomo Jukić, Mašan Videnović, Radosav Videnović, Mirko Nikolić, Bogdan Nikolić, Milija Rakočević, Radovan Sindić, Petar B. Šćepanović, Blagoje Šćepanović, Đorđe Šćepanović, Milosav Vlahović, Ilija Šćepanović, Miloš Šćepanović, Puniša Šćepanović, Radule Ilinčić, Miloš Raković.

38 AJ, 370-9-276, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu-ministru spoljnjih poslova*, Pov. No 277, Carigrad, 29-VIII-21.

39 Dr. Ivo Jovićević (Češljari, Rijeka Crnojevića 1862-1965), političar, pisac, prevodilac, poticao iz porodice rodbinski povezane sa dinastijom Petrović (njegov otac je bio brat o tetke kralja Nikole). Osnovnu školu završio u Rijeci Crnojevića, a zatim je kao stipendista crnogorske vlade upućen na školovanje u Galata Saraj u Carigradu. Njegovo školovanje u Carigradu trajalo je od 1898-1908. godine. Nakon toga se uputio u Beograd gdje je upisao Pravni fakulteta. Školovanje prekida 1908. godine kada dolazi u sukob sa crnogorskim studentima-protivnicima kralja Nikole. Studije je nastavio u Ženevi i okončao ih na Gentskom univerzitetu (1911) na kojem je stekao i doktorat pravnih nauka. Nakon povratka u Crnu Goru postavljen za sekretara druge klase u ministarstvu spoljnjih poslova. Početkom 1912. imenovan za konzula u Skadru gdje je ostao do početka balkanskih ratova, koje je proveo u štabu knjaza Mirka. Nakon rata bio imenovan za člana Državne kontrole. Odlazi sa kraljem Nikolom u emigraciju početkom 1916. godine. Kralj ga je 1919. godine imenovao za crnogorskog konzula u Ženevi. Iz emigracije se vratio tek 1926. godine. Sve do 1935. godine, živio je povučeno u Beogradu, Cetinju i Herceg Novom, da bi se potom aktivirao kao poslanički kandidat i kasnije postao član Crnogorske stranke. Politički aktivisan tokom Drugog svjetskog rata i tokom italijanske i njemačke okupacije kada je pokrivaо važne funkcije u kvinsliškim upravama. Krajem 1944. bio je uhapšen od strane komunista i maja 1945. osuden na 15 godina robije i gubitak građanskih prava. Vidi više: *Istorijski leksikon Crne Gore*. knj. 3, Podgorica 2005, 722-723.

su ovaj dio Carigrada bili okupirali Francuzi, a obalu Italijani. Početkom 1923. godine (1. februara) u Carigrad je pristigao 31 Crnogorac koji su regrutovani iz Španije. Saznavši za to, obavještajci su odmah počeli sakupljati podatke o njima, i nadležne obavještavali da su došli: "Marko Vučeraković, komandir u Crmnici, Đuričković (2 brata), perjanici, iz Crmnice, Leković, oficir iz Crmnice, Pero Vuković sa bratom, komandir iz Pipera, Čukić, komandir iz Berana, Pekić, perjanik iz Vasojevića, Radisav Nikezić, perjanik iz Bara, Risto Sekulić, perjanik iz Bara, Maksim Martinović, perjanik sa Cetinja, Lubarda, barjaktar, Lubotinja, Vido Nikčević, barjaktar iz Pješivaca, Belada, barjaktar iz Uganja Vrela, Mašan Borozan, oficir iz Bukova". Uz spisak novoprdošlih islo je i sljedeće pojašnjenje: *Vođa im je Marko Vučeraković koji je i pre izvesnog vremena a prilikom neke potrage protiv nas u Crnoj Gori pobio oko 16 momčadi u barci, na kojoj su bili, i bombama ih potopio. On, Čukić i Borozan smatraju se kao posve opasni tipovi. Ovde su odseli svi u hotelu Prusa u Galati, i unajmili su jednog kuvara, da im kuva. To najbolje pokazuje da će dobijati pomoć sa neke strane i izdržavati se, iako kažu da će raditi do povratka njihovih drugova iz Rusije. Doznao sam, da se od ovd. Crnogoraca sa njima sastajao biv. oficir Niko Hajduković i neki Dr. Jovićević. Ovi su Crnogorci doputovali italijanskom lađom a sa crnogorskim pasošima koji su izdati u ime crnogorskoga Kralja Mihaila.⁴⁰ Pasoši su bili vizirani samo od italijanskih i španjolskih konsularnih vlasti.⁴¹* O kretanju i namjerama crnogorskih političkih emigranata podatke poslanstvu je dostavljaо poseban agent *odnosno kretanja, namera i rada spomenutih Crnogoraca, policijski agent koga je turska policija ubacila među njih.*⁴²

O uslovima boravka i oblicima djelovanja crnogorskih političkih emigranata u Carigradu

Jugoslovenski poslanik u Carigradu se žalio na svoju vladu što: *ima dva mjeseca da naša vlada ne sprema nikakve novčane pomoći iz razloga dok se ne uspostavi red među Crnogorcima jer gladne Crnogorce lako je dovest do reda. A kad su siti teže pada pratiti kakvo ovamo je stanje o Crnoj Gori odlično jer našto iseljenici rade nego za skoro stvaranje kraljevine Crne Gore.*⁴³ Poslanik je bio u pravu tvrdeći da je gladne Crnogorce lako (je) dovest do reda zato što su mu se svakodnevno obraćali sa molbama za pomoć i zahtjevima za izdavanjem pasoša i dozvola za povratak. Ostavljeni bez ikakvih sredstava za život, bez saveznika i logistike, Crnogorci su u dopisima kraljevskom poslanstvu prikazivali sebe

40 Nakon abdiciranja prestolonasljednika Danila, sina kralja Nikole, pretendent na crnogorski presto je bio Mihailo, Danilov sin, unuk kralja Nikole.

41 AJ, 370-9-305, *Poslanstvo-ministru spoljnjih poslova*, Carigrad, 7-II-2.

42 AJ, 370-9-308, *Crnogorski separatist*.

43 AJ, 370-9-280, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu*, Pov. N° 282-ministarstvu spoljnjih poslova, Carigrad, 31-VIII-921.

lojalnijim podanicima, nego su zaista to bili i vrlo često zaslužnim "Srbima". Tako je Ananije Vlahović uvjeravao poslanika i njegove službenike da *ovde sam došao sa namerom da me neko uputi u Srbiju, u Italiju više neću da idem kao ni u Bugarsku, a u Srbiji kako me naši sude. Moli da mu se dozvoli da se vрати u Srbiju s tim da tu bude raz..*⁴⁴ Čini utisak čoveka koji se iskreno kaje, tvrdio je poslanik, uvjeravajući Beograd da im treba dozvoliti povratak jer ni Crnogorci koji su živjeli u Carigradu nisu im htjeli pomoći.⁴⁵ U Beogradu su uporno odbacivali mogućnost da im se pruži nekakva pomoć, a još manje izda dozvola za povratak. Tako Ananiju Vlahoviću nije pomogla ni čestitka za rođendan srbijanskom kralju Petru I.⁴⁶ Zanimljivo je da se najveći dio ovih emigranata Poslanstvu Kraljevine, Srba, Hrvata i Slovenaca, kako je glasio službeni naslov, obraćao kao *Poslanstvu Velike Srbije.*⁴⁷ Teško je povjerovati da se radilo o neobaviještenosti, a i pitanje je koliko su njihovi vapaji za pomoć bili iskreni,⁴⁸ kao i koliko su bili realna njihova očekivanja *da ne bi trebalo da ima razlike između vojnih oficira iz Srbije i onih iz Crne Gore.* Poslije Vlahovića, poslanstvu su se zahtjevom za povratak u zemlju obratili i braća Kapidžić čije je prisutstvo u Carigradu *zbog njihovog uticaja na Crnogorce* bio poseban problem za poslanstvo, tim prije što se istim povodom oglasio i Aleksandar Hajduković pa je poslanstvo apelovalo na Beograd da im izda dozvole za povratak, jer *svojim prisustvom ovde mogu nepovoljno uticati na ovdašnje Crnogorce, kojih ima ovde preko 2.000 duša.*⁴⁹ Čutanje vlasti u Beogradu na molbe ovdašnjih Crnogoraca za pomoć, motivisale su poslanika KSHS u Carigradu, da brojne molbe, grupiše u jedinstven zahtjev: *U poslednje vreme počeli su u Carigrad dolaziti mnogi Crnogorci, koji su do sada bili u Italiji u odredu „crnogorske“ vojske koji se*

⁴⁴ Nečitko.

⁴⁵ AJ, 370-9-262. *Sastajali su se takođe sa mnogim Crnogorcima kod kojih nisu naišli na najbolji prijem jer je više ovdašnjih Crnogoraca dolazilo u Poslanstvo i izvestilo ga o dolasku ovih lica u Carigrad.*

⁴⁶ AJ, 370-9-263, A-Đ. Vlahović - Poslaniku Velike Srbije, Gospodinu Ministru R.S. Šaponjiću, Carigrad, 11-VIII-1921. *Gospodine Ministre, smatram se srećan što mogu vašoj Ekselenciji izjaviti ovu čestitku povodom rođendana Njegovog Veličanstva Kralja Petra I. Najlepšim željama čestitamo vama Gospodine Ministre sutrašnji znameniti dan da ga Vaša Ekselencija provede u krugu svojih drugova što lepše i sa većim značajem po srpski narod. Duboko u duši žalim što nemam mogućnosti prisustrovati sutrašnjem znamenitom danu, i molim Vašu Ekselenciju da me izvine što ne mogu prisustrovati. Kličem da živi Nj. V. Kralj Petar I! Da živi srpski herojski narod!*

⁴⁷ Vidi: AJ, 370-9-263, A-Đ. Vlahović - Poslaniku Velike Srbije Gospodinu Ministru R.S. Šaponjiću, Carigrad, 11-VIII-1921.

⁴⁸ AJ. 370-9-265, A. Vlahović – poslaniku, 12-VIII-21, *Što da radim ja danas? Kako da ostanem? Kako da živim? O čemu da živim? Koće da mi da zaštitu kad svoja-moja država neće da mi da zaštitu?* Vlahović je očajnički molio: *Gospodine, Ministre, po sve ja vas molim da preduzmete korake za mene da me ne ostavite na tuđoj ulici jer stara mu majka možda sam i ja nešto zadužio Veliku Srbiju ili Državu* i tvrdio da: *a kao unuk viteškog đeneralisa, serdara, počivšeg Mira P. Vlahovića, bivšeg Kdanta IV diviz. biv. Crnogorske Vojske, i plemenite kuće Vlahovića.* Ne može živjeti od: *sa 1 ½ jedna i po lira dnevno i za to molim Vašu Ekselenciju da mi poveća dnevnu hranu na 3 (tri) lire dnevno ili u protivnom da mi Vaša Ekselencija od kaže svaku pomoć jer Vaša Ekselencija dobro zna da od jedne i po lire malo je čoveku za sve prinadležnosti kao na primer, brijanje, šišanje, pranje veša, pušenje cigara i ostale druge prinadležnosti koje ne mogu ovde napominjati.*

⁴⁹ AJ, 370-9-273, Sandro Hajduković-repatriren, Pov. No 275, 29-VIII-21.

*nalazio u Gaeti, drugi pak bavili su se u Rimu ili u drugim varošima Italije i тамо su takođe radili protiv ujedinjenja naših otadžbina. Treći dolaze iz Bugarske gdje su bili poslati od italijanske vlade radi stupanja u čete koje su se trebale obrazovati u Bugarskoj i preći na našu teritoriju i raditi na remećenju mira i reda u zemli. Svi ovi ljudi, napušteni sada od Italije koja im je jedva dala toliko novaca da se mogu povratiti dolaze u Poslanstvo i mole da im se izdaju naši pasoši i uput o državnom trošku u domovinu. Oni svi izjavljuju da će ići na sud samo da im se stvori mogućnost da se mogu u otadžbinu vratiti i da ne prosjače po ulicama carigradskim. U ime njihovo dolaze u Poslanstvo i mnogi ovdašnji Crnogorci, lojalni članovi naše ovdašnje kolonije i mole da se ovim ljudima pomogne da što pre napuste Carigrad.*⁵⁰

Hitnost rješavanja ovog pitanja, poslanik je obrazlagao činjenicama da: *Svi Crnogorci dolaze u Carigrad sa italijanskim putnim ispravama. Umoljava se Ministarstvo za izveštaj da li se ovim Crnogorcima može davati kakva novčana pomoć pošto oni ovdje formalno gladuju nemajući odobrenje da se mogu u domovinu vratiti.*⁵¹ Iako su izjavljivali da su spremni i da idu na sud samo da im se dozvoli povratak u zemlju, nakon negativnih odgovora ili čutanja Beograda, neki su se poput Ananija Vlahovića odlučili da se ponovo vrate u Italiju, i on je otuda poručivao svojim saborcima da i oni dođu u Italiju.⁵² Inerntost vlasti po ovim pitanjima nije ostavljala ravnodušnim ni neke Crnogorce, koji su inače živjeli i radili u Carigradu, tako da su neki, poput preduzimača Mirka Begovića, bar prema izjavama nekih sunarodnika, *počeli da rade protiv države.*⁵³ Pod pritiskom uglednih članova “crnogorske kolonije u Carigradu” jugoslovenski poslanik je mimo instrukcija iz Beograda, nekima, poput braće Kapidžić izdao pasoše za povratak u zemlju.⁵⁴ Slično se postupalo i sa zahtjevom dr. Iva Jovićevića da mu se izda pasoš

50 AJ, 370-9-276, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu-ministarstvu spoljnijih poslova*, Pov. No 277, 29-VIII-21.

51 AJ, 370-9-277, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu-ministarstvu spoljnijih poslova*, 29-VII-21.

52 Tim povodom slate su u Beograd informacije sljedeće sadrzine: *Vlahović je međutim nemogući čekati ovde bez sredstava odgovor Ministarstva oputovao za Italiju i ponovo se pridružio Crnogorcima koji iz Italije rade protiv naše zemlje. Iz Italije je uputio jedno pismo Marku Begoviću, ovdašnjem preduzimaču, Crnogorcu, u kom poziva ovog da među ovdašnjim Crnogorcima radi u istom duhu u kome oni rade u Italiji. Originalno pismo Vlahovićevu šaljem Ministarstvu u prilogu radi znanja. Ovo pismo sam dobio preko njegovog sunarodnika Crnogorca. Da je blagovremeno stigao odgovor Ministarstva odnosno Vlahovićevog povratka u domovinu, Vlahović bi danas bio u rukama naših vlasti. Ovako, Vlahović je još više ogorčen protiv naše uprave ponovo otišao u službu tuđinu i povećao na strani broj nezadovoljnika protiv naše države.* AJ, 370-9-272, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu*, Pov. No 278.

53 AJ, 370-9-279, *Kraljevsko poslanstvo-ministarstvu spoljnijih poslova*, povodom pisma koje je Ananije Vlahović iz Italije uputio Mirku Begoviću, poslanstvu je izjavu dostavio inžinjer Milutinović i na osnovu nje poslanik je uputio Beogradu sljedeći zaključak: *Kao što se iz ove izjave vidi Begović je već otpočeo rad protiv naših interesa. Ovde se nalaze još i drugi Crnogorci koji su došli iz Italije ili iz Bugarske. Očekuje se još i dolazak drugih lica. Ona će ovde gledati da ovde osnuju pod zaštitom italijanskom jedan centar za rad protiv naše države.*

54 AJ, 370-9-280. *U vezi svoga pisma Pov. No 233 od 20-VII-21, kojim sam sproveo ministarstvu predstavku braće Kapičića, crnogorskih emigranata i pisma Pov. No 277 od 29-VIII-21, čast mi je izvestiti Ministarstvo da sam gore imenovanima izdao pasoše za dolazak u domovinu. Iliju Kapičiću je izdat pasoš No 6295 od 29-VIII-21, a Marku Kapičiću pasoš No 6296 od 29-VIII-21..... Pasoši su im vizirani za Cetinje preko Beograda. Otputovali su običnim vozom preko Sofije 30-og ovog meseca.*

za povratak u zemlju. Poslanik KSHS, Radomir Šaponjić je bio za to da se i u ovom slučaju Jovićeviću izade u susret, jer bi se: *Prisustvo G. Jovićevića u Carigradu kao našeg podanika moglo (bi se) korisno upotrebiti kao primer za one Crnogorce koji se ovde nalaze i koji još nisu uzeli naše pasoše.* Uz to, poslanik je tvrdio da je Jovićević protjeran iz Italije i da je G. Jovićević je poznat potpisatom kao pošten čovek i ispravan Srbin još iz vremena školovanja na Beogradskom Univerzitetu.⁵⁵ Objašnjenje za vidljiv blagonaklon stav Šaponjića prema Jovićeviću nalazimo u memoarima ovoga drugog. Tako Jovićević zapisuje o svom položaju po dolasku u Carigrad: *Tražio sam tamo-ovamo, neko zaposljenje, ali ga nigdje ne nađoh. U to dođe u Carigrad za poslanika Jugoslavije Radomir Šaponjić, moj školski drug iz Galata Saraja. Kad mu ispričah u kakvom sam teškom položaju, on mi dade sljedeći Savjet. Reče mi naime da u Carigradu ima dosta veliki broj jugoslovenskih podanika, većinom Makedonaca, bozadžija i mljekadžija, koji se često parniče, a parnice se ne vode u turske sudove nego u naše poslanstvo, pa da im budem advokat i tako zaradim nešto. Poslušah Savjet i dadoh se u advociranje, ali je zarada bila mala-ručak bez večere, što se ono kaže.*⁵⁶ S druge strane, Jovićević je u opširnim dopisima poslaniku R. Šaponjiću vodio računa o tome da ovaj zadrži dobro mišljenje o njemu, potencirajući česte sukobe sa predstavnicima crnogorskih vlasti tokom svoje činovničke karijere,⁵⁷ apostrofirajući posebno svoj sukob sa vlastima u Gaeti zbog koga je bio protjeran iz Italije.⁵⁸ Uvjeravao je predstavnike

55 AJ, Isto, Carigrad, 26-XII-21.

56 Jovićević još navodi: *Život mi je bio dosadan, a osim toga nostalgijski me vukla put Crne Gore, pa se riješih da idem doma, da ne lipsajem od gladi po tuđim zemljama. Ovu odluku saopštih Šaponjiću, on je odobri i reče mi da se mogu povratiti kad hoću budući das u svi Crnogorci koji su prebivali u Italiji pomilovani i dodade da će moju molbu preporučiti. Izvjesno vrijeme poslije toga dođe odgovor: Jovićeviću se zabranjuje ulazak u Jugoslaviju kao opasnom revolucionaru i agentu boljševika!... Vidi više: Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima (1892-1936)*, Sjećanje jednog federaliste, (priredili: Vladeta Cvijović i Nikola Jovićević) Cetinje 1995, 141-165.*

57 Tako u jednom dopisu Jovićević naglašava sukob sa ministrom Petrom Plamencem nakon balkanskih ratova: *Poslije završetka rata opet bih povraćen u Ministarstvo spoljnih poslova, ali došavši u sukob sa ondašnjim ministrom inostranih djela g. Petrom Plamencem, podnesem ostavku na državnu službu s namjerom da odem u Beograd i da molim da dobijem mjesto u državnoj službi, što je poznato i Tiću Popoviću, ondašnjem sekretaru srpske legacije na Cetinju, sa kojim sam i vodio pregovore da dobijem službu u Biogradu u Ministarstvu spoljnih poslova. No pošto Kralj Nikola doznaće za moju namjeru, a ne želeći imati i još jednog nezadovoljnika, to on pozva predsjednika Vlade i serdara Janka Vukotića, i naredi mu da mi se dade zadovoljština što ovaj i uradi podnijeveši Kralju ukaz za člana Glavne Državne Kontrole, sa čim dobijem II čin u hijerarhiji građanskog činovništva i na osnovu toga sistematsku godišnju platu od 5.300 perpera.*

58 AJ, 370-9-291, dr. Ivan Jovićević-Radomiru Šaponjiću, Carigrad, 10. januara 1922. *Da bih prouzrokovao pad vlade napišem rezoluciju protivu predsjednika iste, koju vam sprovodim ovdje u prilogu /8, sa uljudnom molbom za povratak natrag, odem noću u Gaetu i pozovem crnogorce da je potpišu. Od 1.100 oficira i vojnika, koji su se nalazili u Gaeti, 720 potpisala moju rezoluciju i tako opozicija dobi ogromnu većinu. Ali čim doznaće vlada u Rimu šta se je dogodilo u Gaeti naredi odmah preko telefona svojim pristalicama "nečitko" i nakon što ovo uradiše, jer me opkoliše na sred pjace u Gaeti, i stadoše me bručiti i sramotiti nazivajući me izdajnikom i plaćenim agentom Aleksandra i Pašića, što naravno nije bila istina, jerbo ja nijesam nigda bio ničiji plaćeni agenat, nego sam svagda radio, kao što ēu i u buduće raditi, ne iz koristoljublja već iz čistog ubjedjenja. Vlada je znala glavnu ili bolje reći slabu crtu mog karaktera tj. da neću nikome dozvoliti da se bacu blatom na moju čast, zato je naredila bila da mi se nje taknu u namjeri da se dogodi svada te da me "nečitko".*

jugoslovenskih vlasti da *Bolestan i iznuren uvijek skitajući se po tuđemu svijetu, a povrh svega željom svoje rodne zemlje odlučio sam da se povratim u svoje rodno mjesto u selu Meteriza u Riječkoj Nahiji te da u miru i tišini počinem na ognjištu mojih predaka.* Jedina pak moja želja jeste to, da dobijem moju pensiju, koja mi po zakonu pripada, uzimajući u obzir i to da treba duplirati broj godina za vrijeme rata, kao što su se duplirale i ostalim pensionerima, koji su se nalazili u mom položaju.⁵⁹ Ali o njemu je informacije u zemlju slao i mitropolit Gavrilo Dožić, koji se našao u Carigradu u vrijeme dolaska Jovićevića: *Ovdje ima nekoliko naših zabludjelih koji su došli iz Italije. Kod mene je bio prekjuče dr. Ivo Jovićević. On je potpuno poremetio svoju diplomatsku glavu, inače nikada nije bio velike pameti. Ja sam ga primio hladno, očitao mu lekciju rekavši mu u oči das u oni plandujući po Italiji i pomažući odmetničke bande najveću nesreću nanijeli baš ovome narodu, kao pobornici nekakvog Crnogorstva i neka dobro znaju, da je taj njihov rad sam narod u Crnoj Gori osudio.....otvoreno sam mu rekao da mu puta u Crnu Goru nema sa takvom pameću.⁶⁰* Zato ne iznenaduje, što su nadležni u Beogradu bili odlučni da: *Ivanu Jovićeviću ne treba još odobriti dolazak u Kraljevinu, jer je prema izveštaju načelnika okruga cetinjskog, do skora sa crnogorskim nezadovoljnicima u Neji i Rimu, najistaknutiji radenik protiv Narodnog Ujedinjenja. Drži se, prema nekim izveštajima, da je u tu svrhu putovao u Centralnu Evropu i Rusiju.⁶¹* Poslanik iz Carigrada se ipak raspitivao: *da li se g. Jovićeviću može izdati pasoš samo za bavljenje u Carigradu, pošto se on ovdje nalazi bez ikakvih ispravnih dokumenata, što su u Beogradu odobrili.⁶²* Prema nekim izvorima Crnogorci uglavnom nastanjeni u Galati, u hotelu „Aji-Jani“ su izgleda bili pomagani od tamošnjih italijanskih vlasti. Njih je posjećivao jedan gavaz italijanskog poslanstva i odveo je trojicu u jednu od ovd. italijanskih banaka. Ova lica uzimaju stalno novac iz ove italijanske banke. Većina su učitelji. Radilo se o manjoj grupi koja je pristigla iz Italije, među kojima su bili *Hristo Sekulić, Andrija Dragutinović, Toma Lekić, pre izvesnog vremena ubili su na Crnogorskoj obali nekoliko od viđenijih Srba. Maksim Martinović i Niko Nikolić, prema njihovim iskazima ostaće na radu u pom. talijanskoj ovd. Banci. S vremenom na vreme dolaze i*

59 *Isto.*

60 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije*, tom IV, 2093, dok. br. 1064, Mitropolit Gavrilo Dožić-Ljubu Bakiću, Carigrad, 8. maja 1923. Dožić potom navodi: *Danas je kod mene bio Petar Kovačević, plem. kapetan iz Grahova. On se prije dvadeset dana prijavio našem delegatu ovdje g. Živkoviću i tražio sa još dvojicom drugova da se povrati tamo. Kovačević mi reče da bi se i ostali-njih oko trideset, povratili, ako bi vidjeli, da se njemu da dozvola i olakšica za povratak. Među onima se nalazi i Marko Vučeraković, koji misli u Ameriku, jer nema puta tamо zbog zločina koje je počinio..... Ja mislim da bi Kovačeviću trebalo dati dozvolu za povratak i svima onim koji nisu počinili zločine i morali bi da sei dali bi znake pokajanja za svoje zablude dosadašnje.*

61 AJ, 370-9-298, *Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Kraljevskom Predstavništvu*, Carigrad, Beograd, 24. januara 1922. godine

62 AJ, 370-9-279. *U odgovoru na akt Kraljevskog Predstavništva od 4. februara t.g. pov. br. (nejasan) Ministarsvo spoljnih poslova ima čast izvestiti vas radi znanja i upravljanja da je Ministarstvo Unutrašnjih poslova Pov. Br. 117 od 24-XI-t.g. javilo da se g. Jovićeviću može izdati legitimacija za boravak u Carigradu.*

sastaju se sa ovim licima po nekoji Crnogorci sa kapicama na glavi kao i neki Arnauti. Ovi govore da će jedan deo njih otići ponovo u Italiju, drugi će ulučiti (čekati- R. Š) priliku da odu u Crnu Goru, a jedan će deo ostati ovde. Cilj je ovim Crnogorcima četnička akcija, i mnogo govore protivu Srbije. Prema izjavi Maksima Martinovića, ovaj se nada da će se učiniti kraj svim zulumima, koje čine Srbi nad Crnogorcima.⁶³ S druge strane šef carigradske policije je zaprijetio Crnogorcima da će ih protjerati ukoliko se ne late nekog posla, našta su se oni požalili italijanskim vlastima koje su turske vlasti upozorili da su oni pod njihovom zaštitom.⁶⁴ No, i pored toga neki od novoprstiglih Crnogoraca, poput Petra Kovačevića, starog 57 godina, iz Grahova u Crnoj Gori, bivšeg plemenskog kapetana su tvrdili da su na prevaru dovedeni u Carigrad, što je trebalo da osnaži njegovu molbu za povratak u zemlju.⁶⁵ Ponovo je poslanik u Carigradu branio stav da svima onima koji nisu počinili zločine treba omogućiti povratak u zemlju.⁶⁶ Dok su se u početku Crnogorci nastanjeni u Carigradu, prema obavještajnim podacima indiferentno odnosili prema crnogorskoj emigraciji, izgleda da se taj stav već 1923. godine promijenio jer: *Od Crnogoraca koji su u Carigradu, sa njima su i pomažu ih: 1. Risto Gvozdenović sa sinom i sinovcem, svi iz Gluhog Dola u Crmnici; 2. Lazar Ćeklić; 3. Nikola Petrović iz Gradana, ovome je Jovan Plamenac poslao u svoje vreme iz Italije jedan crnogorski orden sa diplomom; 4. Jašo Martinović, iz Bajica; 5. Neki Drecuni koji se nalaze u Carigradu; 6. Dano Išić, iz Bara; 7. Svi muslimani iz Bara i Krajinjani, koji se nalaze u Carigradu, pristalice su njihovi i vode pregovore sa njima, da uzmu pasoše Jovana Plamena.* Čak sedam izvještaja u 1923. godini poslatih od strane

63 AJ, 370-9-308, *Crnogorski separatisti*, Pov. broj: 97, Carigrad, 26-II-23.

64 AJ, 370-9-310, Poslanik je javljao tim povodom: *U vezi sa svojim pismom od 26. ov.m. Pov. Br. 97 čast mi je izvestiti Ministarstvo, znanja radi, da je šef carigradske turske policije pozvao vođe onih tridesetih Crnogoraca i pitao ih zbog čega su amo došli i zašto se ne prihvataju kakvog posla, nego celi dan sede po hotelima koje napustati moraju. Najzad, preporučio im je da u najkraćem roku nađu sebi zanimanja, inače biće prinuđen da prema njima postupi kao prema skitnicama i da će ih proterati nazad odakle su i došli. Crnogorci su stvar dostavili ovd. italijanskim vlastima, koje su odmah uputile svoga dragomana, da umoli tursku policiju da te ljudе ne dira jer su oni pod talijanskom zaštitom, i jer će se talijanska vlast potruditi da sve ove zaposli, kao što je već učinila sa nekim koji će biti primljeni u ovdasnje talijanske u novčane..... Nasuprot toj talijanskoj zamisli, ja sam preduzeo preko svojih ljudi potrebne mere kod turske policije da te nesrećnike što pre uklone odavde, pošto nije turski interes da Turska bude ... i utočište subverzivnih elemenata pa ma koji su bili.*

65 AJ, 370-9-311. Prvog februara ove godine (1923 R. Š) stigao sam u Carigrad iz Rima sa još 30 Crnogoraca. Ja ovde nisam nikako mislio dolaziti već sam prevaren, jer su mi kazali, i to Jovan Plamenac, da će da se iskrcam na Krf, pa odatle lađom da mogu za Crnu Goru. Sa mnom su mislili izaći na Krf još i neki drugi od tih 30 Crnogoraca, ali grčke tamоšnje vlasti nisu nam dozvolile da se iskrcamo, i tako smo došli u Carigrad. Jedan talijanski kapetan dao mi je u Rimu 100 lira talijanskih, a u Brindizi 450 lira. Nisam trošio ništa ni za železničku kartu od Rima do Brindizi, ni za lađu do Carigrada. Taj isti kapetan koji nam je dao novac za put, davao je i ranije novac Crnogorcima u Gajeti. Molim Kralj. Konsulat da me uputi u moje rodno mesto, i izjavljujem da od danas postajem veran mojoj državi i da će mirno živeti i koristiti koliko mi snaga dopušta našoj državi.

66 Mišljenja sam da bi načelno trebalo odobriti povratak svima onima, koji ne odgovaraju ni za kakve zločine u zemlji, zato: što je većina među njima zavaden, što su dovoljno iskusili da je dopuštena nada da će ti ubuduće biti dobri građani, što je necelishodno ostavljati u inostranstvu ljudi, koji će raditi protiv zemlje. AJ, 370-9-312.

kraljevskog poslanstva iz Carigrada u Beograd jasno govori o tome da crnogorski politički emigranti postaju sve veći problem, ne samo za jugoslovenske predstavnike. To je moguće bio i razlog da nadležna ministarstva iz Beograda počnu češće odobravati povratak pojedincima, pozivajući se na mišljenja lokalnih načelnika sreza iz mjesta iz kojih su emigranti vodili porijeklo.⁶⁷ Na taj način broj emigranata se smanjivao bilo tako što su se neki vraćali u domovinu (njih 4) ili su pak nalazili zaposljenje kod Engleza (njih 6). Smrt kraljice Milene (16. marta 1923, Kap d'Antib), žene kralja Nikole, bio je povod Italijanima da u Carigradu spuste zastavu na pola kopla, nekim Crnogorcima da proglaše žalost i napišu nekrologe i oštro kritikuju Beograd, a jugoslovenskim vlastima da izdaju upustvo svojim predstavnicima *nemojte pokazivati nikakvog aktivnog učešća u žalosti.*⁶⁸

Bivši odmetnici (muslimani) bilo da su se svojevremeno pridružili crnogorskim komitim poput: *Bivšeg crnogorskog potporučnika Beća Dukića iz sela Tuđemila, sreza barskog, koji se još u 1919. godini bio odmetnuo od vlasti te se bio pridružio braći Raspopovići, no u polovini 1919. kada su ga naše vlasti tražile pobegao je sa ženom u Carigrad preko Italije ili Usa Kolica? (Biće Usein Lakomica) u Crnoj Gori koji je bio činovnik talijanskog konsulata u Tesariji, koji je pobegao iz Crne Gore 1918. godine pošto je bio u službi kod okupatorskih vlasti. Lokalne vlasti u Baru prilično su dobrog mišljenja o njemu. Školovao se nešto malo u inostranstvu. Napustio Crnu Goru sa pasavanom za Albaniju. Odakle je prešao u Italiju bez ikakvih isprava kao što su u ono vreme činili svi Crnogorci. Iz Italije-Rima gde je dobio crnogorski pasoš br. 40 prešao je u Tursku, koji su radili i živjeli u Carigradu i nad njima je jugoslovenska obavještajna služba vodila strogi nadzor.*

67 AJ, 370-9-317, *Ministarstvo spoljnijih poslova-kraljevskom poslanstvu*, Beograd, 12. juna 1923. godine: *Nikčeviću i Kovačeviću trebalo bi odobriti povratak u domovinu, jer ne odgovaraju ni za kakvo krivično delo osim zato što su se odmetli, preko čega bi trebalo preći. Ministarstvo Unutrašnjih Dela potpuno se slaže sa mišljenjem načelnika okruga nikšićkog u pogledu povratka imenovanih u domovinu, kao i sa mišljenjem i predlogom našeg Poslanstva u Carigradu da bi trebalo odobriti povratak svima tamošnjim emigrantima koji ne odgovaraju ni za kakav zločin, kao i onima koji odgovaraju za zločina dela, a voljni su se vratiti u domovinu i odgovarati pred sudom za počinjene zločine.*

68 AJ, 370-9-325, Pr. Pov. Br. 1129, Beograd, Carigad, 19-III-23.

Najčuveniji među njima, Husein Bošković⁶⁹ i Jusuf Mehonić,⁷⁰ koji su u ovo vrijeme takođe boravili na ovim prostorima, također će biti dovođeni u vezu sa crnogorskom političkom emigracijom o čemu će biti riječi kasnije.

69 Bošković Husein (Maoče, Pljevlja, 1890 - Turska, 1968), vođa i najpoznatiji muslimanski komita u svom vremenu. Najpoznatiji komita u pljevaljskom kraju. Poticao iz bogate muslimanske porodice. Husein Bošković je bio iz sela Maoče blizu Pljevalja. Razlog odlaska u komite našao je u neuspjelom pokušaju ubistva od njegovog bivšeg čifčije. Pošto je uspio da izbjegne ubistvo otiašao je u komitu i oformio manju četu kojom je komandovao. Ova četa je imala dobro organizovanu jatačku mrežu a imala je i neke veze sa pljevaljskim muftijom i sreskim načelnikom. Inače, Husein Bošković je od 1916-1917. godine bio voјnik Austro-Ugarske, što je, svakako, imalo značaja za uspjeh njegove komitske grupe. Komite su na prostoru u kome su se kretali vršili napade držeći se kodeksa neke „svoje pravde“. Takođe su se bavili pljačkom bogatih, a zlato i druge dragocjenosti skupljene na taj način koristili su za lječenje i izdržavanje porodica poginulih komita. Vlastima je komita bila trn u oku i svim sredstvima su se služili da je unište. Dnevna štampa je redovno pisala tekstove o komitama u kojima ih je nazivala odmetnicima i najsurovije osudivala. Radi likvidacije komite vlasti su uz pomoć žandarmerije i vojske pokušali da riješe problem, ali na taj način vlasti su vršile teror nad muslimanskim stanovništvom, proglašavajući ih za jatake i odmetnike. Tako su oni pospješili iseljavanje u Tursku i Bosnu. Da bi suzbio komitu, kralj je lično 1919. godine na područje Sandžaka i istočne Bosne poslao Kostu Pećanu i njegove četničke jedinice. Nakon što je otiašao u Tursku na Huseina Boškovića je izvršen neuspješan atentat od strane vlade u Beogradu koja je poslala četiri agenta u Tursku sa tim ciljem. Bošković je komitovao od jeseni 1916. godine i to po Sandžaku sa svojom četom. Po ujedinjenju 1918. ponovo se odmetnuo. Imao je dobru jatačku mrežu, i s pravom je slovio za najopasnijeg muslimanskog komitu i zaštitnika muslimanskog življa. Već 1920. godine bio od strane države ucijenjen na 5.000 dinara. U odsustvu je osuđen na smrt. U brojnim sukobima s vojskom i žandarmerijom ranjavan više puta. Bio je član Komiteta za crnogorskiju nezavisnost. Iz Rima 1921. sačuvana je njegova fotografija kao člana Komiteta za crnogorskiju nezavisnost zajedno sa Petrom Markovim Pekićem, Nikom Matovim Nikovićem, Dušanom Krivokapićem, članovima ovog komiteta. Boravio u Italiji 1923. godine na lječenju. Duže boravio u Albaniji gdje se borio na strani Bajrama Curija, a otuda otiašao u Istanbul gdje je otvorio kafanu. Na prijetnju da će se vratiti ukoliko mu ne pošalju porodicu, jugoslovenske vlasti su mu 1928. ispunile zahtjev. U Turskoj učestvovao u ugušivanju pobune trakijskih Grka i zaasluge dobio čifluk u mjestu Vizu kod Krk-Kilise. Umro u Turskoj. Vidi više o tome: Šerbo Rastoder, 37 neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima iz Crne Gore i Srbije 1919-1929, *Almanah*, 9-10; 11-12, Podgorica 2000; Hajrudin Čengić, Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku, 1919-1926, u: *Istina o Jusufu Mehoniću i Huseinu Boškoviću*, Sarajevo 1999.

70 Mehonić Jusuf (1870-1926) – iz Grnčareva (Šahovići) kod Bijelog Polja, jedan od vođa muslimanskih komita u Sandžaku. U toku Balkanskih ratova bio je oficir askera, dok je od jugoslovenskog režima optuživan da je tokom Prvog svjetskog rata pomagao austrougarsku vojsku. Otiašao u komite sa namjerom da osveti sestruru, čuvenu ljepoticu, koju su Srbi odveli u nepoznatom pravcu. Predvodio je komitske čete i operisao čitavim područjem Sandžaka i dijelom Kosova, predstavljajući se kao protivnik vlasti i zaštitnik muslimanskog stanovništva. U njegovoj družini, koja je brojala od 50-70 ljudi, bile su dvije žene: Umihana udata Čoković, umrla je 1983. godine u selu Cerovu kod Bijelog Polja gdje je živjela, i Zejna. Kao godina rođenja Mehonića se navodi 1870, što je upitno s obzirom da je, kao što se iz izvora vidi, 1920. imao 30 godina. Bio je član Kosovskog komiteta. U svakom slučaju, Mehonić je slovio za hrabrog i odvažnog ratnika, koji dugi nije shvatao da je propala Osmanska imperija. To se može vidjeti i iz stihova njegovih pjesama koje je zabilježio i objavio pozнати češki naučnik Matija Murko, koji je 1924. godine boravio u Sandžaku. Lažno optuživan za ubistvo Boška Boškovića kojim je pravdan genocide izvršen nad muslimanima u Šahovićima novembra 1924. godine. Poslije više neuspjelih pokušaja, ljeta 1925. godine, konačno ga je likvidirao njegov jatak na prevaru, ponešen pohlepom za novčanom nagradom raspisanom za njega. Prema jednoj verziji, ubijen u Albaniji u blizini Šijaka kod Fiera. Grob mu se nalazi u selu Hamal kod Fiera.

U to vrijeme, na ovim prostorima bilo je aktivno više revolucionarnih i anarhističkih grupacija. Njihovi politički ciljevi su bili različiti ali za crnogorsku političku emigraciju i posljednja šansa da se približe i uspostave saradnju, prije svega sa antimonarhističkim grupacijama i protivnicima nove jugoslovenske zajednice. Izvori ukazuju da je upravo to za mnoge Crnogorce i bio razlog dolaska u Carigrad, s obzirom da je njihova borba, nakon otkazivanja italijanske podrške, smrti kralja Nikole, sve češćih razmirica u emigrantskim redovima, izgledala sve više uzaludnom. Vojni obavještajni izvori iz Sofije ukazuju na činjenicu da su već sredinom 1921. godine crnogorski politički emigranti učestvovali u radu makedonskog komiteta. Tako je prema tim podacima *makedonski komitet u Sofiji držao (je) 17. ili 18. juna tek. godine (1921) jednu sednicu, kojoj su su prisustvovali i Crnogorci: oficiri, Ananije Vlahović, Nikica Uskoković, Ilija Kapa i Marko Kapa i narednici Vaso Janković i Đuro Dumović, koji su poznati tom Poslanstvu. Rešavano je o tome i kakvu akciju treba preduzeti protiv naše Kraljevine: usvojiti legalnu borbu-propagandu ili revoluciju.* Radilo se o ogranku VMRO, organizacije osnovane još 1893. godine u Solunu, sa ciljem *ujedinjenja Makedonije i Odrinske (Jedrinske) oblasti u samostalnu makedonsku državu, koja bi postala dio balkanske federacije.* Organizacija je imala predstavništva u Atini, Sofiji i Istanbulu i izdavala je listove *Na oružje, Buntovnik, Sloboda ili smrt.*⁷¹ Organizacije se vremenom

71 U Hrvatskoj enciklopediji organizacija je opisana na sljedeći način: *VMRO (akronim od Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija: Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija), tajna organizacija makedonskoga nacionalnooslobodilačkog pokreta potkraj XIX i na početku XX. st. Osnovana je u Solunu 1893. kao Bugarsko-makedonsko-odrinski revolucionarni komitet, a od 1896. djelovala je pod nazivom Tajna makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija (TMORO). Osnivači su bili D. Gruev, Hristo Tatarčev i Petar Pop Arsov. Prema prvom ustavu, čiji su tvorci bili G. Delčev, D. Petrov i P. Tošev, cilj organizacije bilo je ujedinjenje Makedonije i Odrinske (Jedrinske) oblasti u samostalnu makedonsku državu, koja bi postala dio balkanske federacije. Na ideje su također bitno utjecali makedonski socijalisti (N. Karev); organizacija se zauzimala i za agrarnu reformu i demokratske slobode, čime je privukla mnogobrojne pristaše svih društvenih slojeva. Bila podijeljena na 7 okruga, koji su se dijelili na srezove, oni pak na općine, a sve ih je vodio Centralni komitet (3 do 6 članova) sa sjedištem u Solunu. Uspostavljena je zakonodavna, izvršna i sudska vlast, obavještajna i kurirska služba te oružane čete na terenu. Osnovana su i predstavništva u Ateni, Sofiji i Istanbulu te su pokrenuti listovi *Na oružje, Buntovnik, Sloboda ili smrt.* Uspoređeno sa stvaranjem organizacije jačao je politički pritisak Srbije i Grčke, a probugarski elementi u makedonskom oslobođilačkom pokretu osnovali su 1896. u Sofiji Vrhovni makedonski komitet (tzv. vrhovisti), s ciljem da se Makedonija pripoji Bugarskoj. Pogrješno procijenivši međunarodnu situaciju, CK je 1903. donio odluku o podizanju Ilindenskoga ustanka. Neuspjeh ustanka doveo je do raskola organizacije na dvije političke struje. Dok se desno krilo pridružilo vrhovistima, vjerujući da je oslobođenje Makedonije od osmanske vlasti nemoguće bez bugarske pomoći, lijevo krilo (tzv. Serska grupa revolucionara), koje je prevladalo na Rilskom kongresu 1905, nastavilo je djelovati u izvornom duhu. Na kongresu je bio promijenjen i naziv u *Vnatrešna makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija*, a 1908. organizacija je prekinula s ilegalnim radom. Nakon mladoturske revolucije (1908) ljevica je, na čelu s Janom Sandanskim, osnovala Federativnu narodnu partiju, koja se zauzimala za pretvaranje Osmanskoga Carstva u Istočnu federaciju, dok je desno krilo pristupilo Savezu bugarskih*

mijenjala ideološki i politički tako da je 1896. godine osnovan probugarski ogranak u Sofiji sa ciljem ujedinjenja Bugarske i Makedonije. To što je nakon sastanka u Sofiji crnogorske predstavnike primio G. Đ. Radev, sekretar ministarstva inostranih djela Bugarske da bi odatle otišli u Carigrad, pa potom brodom za Skadar odakle su trebali da organizuju komitske upade u Crnu Goru, značio je prvi pokušaj koordinacije aktivnosti među ovim grupacijama.⁷² Ako je vjerovati Ananiju Vlahoviću i njegovom dopisu poslaniku po dolasku u Carigrad u kojem tvrdi da je: *Doputovao sam ovde iz Bugarske iz Sofije, gde sam se bavio 11 dana, u Sofiju sam došao iz Italije iz Sulmone... Samnom je bilo još pet crnogorskih oficira koji su ostali u Sofiji. Iz Bugarske smo trebali zajedno sa bugarskim komitetama da idemo u Srbiju*, onda bi se mogao izvesti zaključak da je ta saradnja poprimala konkretne forme u planiranju zajedničkih akcija. Iza Vlahovića iz Sofije u Carigrad su došli Nikola Uskoković, Marko Kapa, Ilija Kapa, dok je nekoliko dugih ostalo u Sofiju. Sa čijim instrukcijama je Vlahović dolazio u Sofiju, tek treba istražiti,⁷³ mada je on kasnije tvrdio da ga je poslao Jovan S. Plamenac, ali prema obavještajnim podacima jugoslovenskih službi, navedene grupacije su vršile pripreme za odlazak svih za Arbaniju za organizovati četu u vezi sa Arnautima i Bugarima⁷⁴ S tim u vezi, treba imati na umu da su u to vrijeme iz Turske u Albaniju dolazili i turski oficiri albanskog porijekla, koji nisu znali jezik jer su bili rođeni u Turskoj. Izgleda da se radilo o pristalicama Bajrama Curija.⁷⁵ Spomenuli smo da je povezivanje crnogorske političke emigracije sa makedonskim komitetom išlo prema zamislima predsjednika crnogorske vlade u egzilu, Jovana S. Plamenca, te se može sa dosta osnova povjerovati obavještajnim podacima, koji govore o tome, da je *pre dva i po meseca Jovan Plamenac bio je uputio u Bugarsku komandira Dura Ivoića iz Crmnice, Danila Đurovića iz Nikšića i još jednog trećeg u namjeri da tamo stvore mogućnost za upade u našu zemlju. Nisu imali uspeha i vratili su se natrag, ne učinivši ništa*. Prema podacima koje je poslanstvu dostavljao Vidak Nikčević, komita iz Nikšića, tridesetak Crnogoraca koji su se nalazili u Carigradu, a koji su

konstitucionalnih klubova. Godine 1925. uz pomoć Kominterne, bila je osnovana Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija (Obedinena), koja je nastavila politiku lijevoga krila. Desno krilo djelovalo je u Pirinskoj Makedoniji do zabrane 1934., nakon atentata na kralja Aleksandra I. Karađorđevića, što su ga članovi VMRO-a izveli s pripadnicima ustaškoga pokreta.

72 AJ, 370-9-255, Pov. br. 9705, Ministarstvo spoljnjih poslova–Kraljevskom poslanstvu Carigrad, Beograd, 2. septembra 1921.

73 AJ, 370-9-260. Crnogorski major Ananije Vlahović je izjavio da dolazi iz Sofije gde je bio poslat radi sporazuma sa bugarskim vlastima odnosno akciji protiv naše države.

74 Isto.

75 Isto. Poslanik iz Carigrada je javljaо da je iz turskih izvora doznaо da je otišlo: *15 turaka oficira u Albaniju. Četvorica od njih oficira bili su viši oficiri, a ostali niži i to raznih činova. Redom su bili svi iz naših krajeva, ali nisu znali arnautski, jer su od detinjstva stalno boravili u Turskoj. Svi je bio poveo turski pukovnik Serasradin bej, takođe arnautskog porekla, koji je u to vreme bio postavljen za albanskog ministra vojnog, koji je docnije napustio taj položaj i vratio se natrag u Anadoliju, gde se i sad nalazi i bavi se trgovinom, a oni drugi oficiri ostali su u Albaniji gde su i dan danji. Isto tako su ovamo dolazili i bivši albanski narodni poslanici Avnija iz Gnjilana i Zija Bej iz Debra i tražili su da ih primi Porta, ali kako ih je ova odbila, oni su se vratili natrag i sad se nalaze ili u Tirani ili u Malesiji. Smatraju se kao pristalice Bajram Cura.*

došli iz Italije, već je ostvarilo kontakte sa bugarskim i albanskim komitim i da su sa njima planirani zajednički *upadi na našu teritoriju*.⁷⁶ Prateći budno djelatnost crnogorskih političkih emigranata, nadležne službe u zemlji su istragu širili i na ljude u Crnoj Gori koji su imali veze ili srodnike u Carigradu, pa se tako dolazilo do saznanja preko raznih povjerenika i o tome se odmah izvještavalo poslanstvo u Carigradu: *Jedan poverenik pokazao mi je originalno pismo bivšeg poručnika crnogorske vojske Bećira Boškovića iz sela Tuđemila, koje je pismo datirano 17. aprila t.g. iz Carigrada. Pismo glasi: Ovde se nalazi major Marko Vučeraković i Major Pero Vuković sa još 30 odmetnika većinom crnogorskih oficira. Oni su stupili u vezu sa Makedonskim Komitetom i misle da vrše akciju u Južnoj Srbiji.*⁷⁷ Marko Vučeraković je bio jedna od najistaknutijih ličnosti crnogorske političke emigracije i u konkretnom kontekstu možemo samo da žalimo što se njegov sačuvani i objavljeni dnevnik (memoari) završava pričom o upadu komita u Crnu Goru, prije odlaska u Carigrad. Moguće je da će se jednog dana pronaći nastavak ovoga dnevnika (memoara) za koje znamo da su pisani i vjerovatno u njima podrobnije opisani i događaji vezani za Carigrad.⁷⁸ No, bez obzira na to, sasvim je sigurno da je stalno novo pristizanje crnogorskih emigranata u Carigrad, vlasti u Beogradu lišilo potrebe da i dalje drže krut stav oko njihovog povratka u zemlju. Zato je Pavlu Kovačeviću i Vidaku Nikčeviću brzo odobren povratak.⁷⁹ No, soubina onih koji su ostali bila je više nego zanimljiva. Izvjesni Marko P. Pavlović je jula 1923. godine obavještavao poslanstvo u Carigradu da je od 28 crnogorskih emigranata, njih četiri vratilo u zemlju, šestorica su se zaposlili (kod Engleza) dok su njih *Dvanajestorica (su) prešli na bugarsko zemlje 22. pr. meseca (jun 1923 Š. R.) istom bugarskim parobrodom „Tzar Ferdinand“, koji je išao za Varnu.*⁸⁰ Informaciju kao tačnu potvrđile su i jugoslovenske obavještajne službe i njihovi izvori.⁸¹ Premeštajući se

76 AJ, 370-9-313, *Legation du Royaume des Serbes, Croates et Slovenes a Constantinople-Ministarstvu spoljnjih poslova*, 21-IV-1923.

77 AJ, 370-9-316, *Ministarstvo spoljnjih poslova – kraljevskom poslanstvu*, Beograd, 29. maja 1923. godine.

78 Vidi više: Jasmina Rastoder, Šerbo Rastoder, *Memoarsko dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje 2014.

79 AJ, 370-9-317, *Nikčeviću i Kovačeviću trebalo bi odobriti povratak u domovinu, jer ne odgovaraju ni za kakvo krivično delo osim zato što su se odmetli, preko čega bi trebalo preći.*

80 AJ, 370-9-319, *Marko P. Pavlović-Poslanstvu KSHS*, Carigrad, 10. jula 1923. Pavlović takođe dojavljuje da se: *Na port od Galate nije su se mogli ukrcati pošto njihova lista koja se ovde od komiteta Makedonstvujućih, možda i zvanične vlade nije izdala bila vizirana od Među-Savezničke Kontrole, zbog toga su morali ići Bosforskom linijom – do Kovaka i tamo se iskrčati i produžiti dalje put preporučenim vođom koji će ih do naše teritorije voditi i pridružiti se tamošnjim hajducima i zlikovcima kako biše veći nered stvorili, zločine i hajdukovanja na našu vjernu braću koja su vazda za sveto UJEDINJENJE bili.*

81 AJ, 370-9-320, *Ministarstvo spoljnjih poslova, poaslanstvu KSHS*, Beograd, preko datuma 29. nov. 1923, rukom napisano 30. VI 1923. *S pozivom na akt kralj. Delegacije Pov. Br. 471 od 14. jula t. god, odnosno dvanaestorici Crnogoraca otislih u Bugarsku radi stupanja u bugarske komite, Ministarstvu je čast izvestiti kralj. Delegaciju radi znanja da je gornji izveštaj proveren od strane naših nadležnih organa i da je njegova tačnost utvrđena. Osim toga utvrđeno je da su posle ove prve partie stigle u Bugarsku još dve partie biv. crnogorskih oficira od sedam i pet ljudi u istom cilju.*

iz Carigrada u Bugarsku, crnogorski politički emigranti su u Sofiji, preko tamošnjih diplomatski predstavnštava pokušavali da izdejstvuju vize i pasoše koji bi im omogućili dalje kretanje. Grupa emigranata je s mađarskim pasošima koje je dobilo u Sofiji, pokušavala da dobije vize u grčkom poslanstvu u Carigradu, kako bi se preko Grčke prebacili u Albaniju. O tome su Grci odmah izvijestili jugoslovenske službe, ali su nekima od odmetnika i izdali grčke vize.⁸² Poslanstvo je na to reagovalo: *Po svemu izgleda da su ova lica, snabdevena mađarskim pasošima, crnogorski emigranti, koji stoje u vezi sa makedonskim komitetom i drugim organizacijama u Beču⁸³ i Pešti koje rade protiv naše zemlje. Da bi ih mogli uputiti u Albaniju radi akcija otuda protiv naše zemlje, dati su im mađarski pasoši i materijalna sredstva. Interesantno je napomenuti da su ova lica koja izgledaju vrlo prosto odevana, kao tobožnji radnici, platili u Sofiji samo za vize oko 900 lira svaki.*⁸⁴ Grčke vize su od ranije imali: Svetozar Bogdanović, Bogdan Simonović i Petar Šekarić, dok njih nekoliko nije dobilo.⁸⁵ S obzirom, da ih je na spisku bilo 13, to je za obaveštajne službe ključno pitanje bilo, da li se radi o istim licima koja su sredinom 1923. godine otišla za Bugarsku ili o nekim novim licima? Tragajući za odgovorom na to pitanje, službe kraljevskog poslanstva u Carigradu su jedino mogle doći do sljedećih informacija: *Još prošle godine u Carigrad došli su 31 Crnogoraca, o čemu je Kralj. Delegacija izvestila Ministarstvo svojim aktom Pov. N0 64 od 7. februara prošle godine. Od ovih se nalaze još ovde 16 lica, 13 od njih otputovalo je za Bugarsku, a dva za Ameriku. Pošto se broj onih lica, koja su otputovala za Bugarsku, poklapa sa brojem koji spominje Kralj. Poslanstvo u svom gore navedenom aktu, to nije isključeno da su u pitanju ista lica. Moguće je takođe da lica koja su otišla u Bugarsku nisu doputovala sa svojim pravim imenom, već da su imena promenila. Njihov šef, Đuro Ivović, nalazi se, prema dobivenim podacima, u Bugarskoj i o njemu se kaže da je sakupio tri milijona leva za komitsku akciju. Iz istog izvora Kralj. delegacija doznala je, da su između ostalih otišli za Bugarsku neki Vučeraković i Pera Bošković. Većina tih Crnogoraca bili su, barem u vremenu dok su bili u Carigradu, pod italijanskom zaštitom. Ona dvojica koji su otišli za Ameriku, bili su snabdeveni ruskim putnim ispravama, koje im je pribavio neki Sekulić.*⁸⁶ Situaciju je činilo još komplikovanijim saznanje da poznati komita i od ranije poznat po saradnji sa crnogorskom političkom emigracijom Husein

⁸² AJ, 370-9-332, *Poslanstvo u Sofiji-ministarstvu spoljnijih poslova*, Pov. Br. 1230, 31. XII 1923. *Pre nekoliko dana obratilo se ovdašnjem Grčkom poslanstvu nekoliko ljudi sa pasošima izdatim od strane Mađarskog Poslanstva u Sofiji, sa molbom da im se da tranzit viza za odlazak u Albaniju preko Grčke. Kako su se ti ljudi učinili sumljivi Grčkom Poslanstvu, jer osim srpskog jezika drugog jezika nisu znali, a imena su imali srpska to je o svemu bilo izvešteno ovo Poslanstvo.*

⁸³ Vidi više o djelatnosti crnogorske političke emigracije u Beču: Novak Adžić, Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine, *Matica*, br. 62, ljetopis 2015, 163-174.

⁸⁴ *Isto.*

⁸⁵ Prema tom izvještaju njih petoro nije dobilo vizu. Vidi: AJ, 370-9-332, *Kralj. Poslanstvo u Sofiji*, Pov. Br. 1230, 31. XII 1923-*Ministarstvu spoljnijih poslova*.

⁸⁶ AJ, 370-9-334, *Kralj. Poslanstvo u Carigradu –Kraljevskom poslanstvu u Sofiji*, Pov. N0 36, Carigrad, 1. II 1924.

Bošković⁸⁷ imao namjeru da se vrati u zemlju.⁸⁸ Bio je član Komiteta za crnogorsku nezavisnost. Iz Rima 1921. sačuvana je njegova fotografija kao člana Komiteta za crnogorsku nezavisnost zajedno sa Petrom Markovim Pekićem, Nikom Matovim Nikovićem, Dušanom Krivokapićem, članovima ovog komiteta. Boravio u Italiji 1923. godine na liječenju. Duže boravio u Albaniji gdje se borio na strani Bajrama

⁸⁷ Bošković Husein (Maoče, Pljevlja, 1890 - Turska, 1968), voda i najpoznatiji muslimanski komita u svom vremenu. Najpoznatiji komita u pljevaljskom kraju. Poticao iz bogate muslimanske porodice. Husein Bošković je bio iz sela Maoče blizu Pljevalja. Razlog odlaska u komite našao je u neuspjelom pokušaju ubistva od njegovog bivšeg čićije. Pošto je uspio da izbjegne ubistvo otisao je u komitu i oformio manju četu kojom je komandovao. Ova četa je imala dobro organizovanu jatačku mrežu a imala je i neke veze sa pljevaljskim muftijom i sreskim načelnikom. Inače, Husein Bošković je od 1916-1917. godine bio vojnik Austro-Ugarske, što je, svakako, imalo značaja za uspjeh njegove komitske grupe. Komite su na prostoru u kome su se kretali vršili napade držeći se kodeksa neke „svoje pravde“. Također su se bavili pljačkom bogatih, a zlato i druge dragocjenosti skupljene na taj način koristili su za liječenje i izdržavanje porodica poginulih komita. Vlastima je komita bila trn u oku i svim sredstvima su se služili da je unište. Dnevna štampa je redovno pisala tekstove o komitama u kojima ih je nazivala odmetnicima i najsurovije osudivala. Radi likvidacije komite vlasti su uz pomoć žandarmerije i vojske pokušali da riješe problem, ali na taj način vlasti su vršile teror nad muslimanskim stanovništвом, proglašavajući ih za jatake i odmetnike. Tako su oni pospješili iseljavanje u Tursku i Bosnu. Da bi suzbio komitu, kralj je lično 1919. godine na područje Sandžaka i istočne Bosne poslao Kostu Pečanu i njegove četničke jedinice. Država je imala velikih problema zbog širenja komite u pljevaljskom kraju o čemu govore i izvještaji okružnog načelstva u Pljevljima Ministarstvu unutrašnjih djela u kojima se vidi da komita narušava javnu bezbjednost i da država nije spremna da garantuje bezbjednost na čitavoj svojoj teritoriji. Jedan od načina borbe protiv komite bilo je raspisivanje ucjena. Za Huseina Boškovića 16. jula 1920. godine ona je iznosila 1.000 dinara, a 18. avgusta 1920. godine već čitavih 5.000 dinara. Za vrijeme velikih vojnih akcija komita se skrivala ili bi prebjegla u Albaniju, tako da imamo podatke da su 1922. godine Husein Bošković i njegova četa bili u Albaniji, odnosno u Turskoj. Pritisak na komitu bio je sve veći pa je moralno doći do njihovog sklanjanja. Husein Bošković, a i većina komite morala je otici u Tursku. Zanimljivo je reći da prilikom puta za Tursku niko nije dirao komitu iako se za to znalo, što se može objasniti željom vlade da se po svaku cijenu riješi komite. Otišavši u Tursku na Huseina Boškovića je izvršen atentat od strane vlade u Beogradu koja je poslala četiri agenta u Tursku sa tim ciljem. Bošković je komitovao od jeseni 1916. godine i to po Sandžaku sa svojom četom. Po ujedinjenju 1918. ponovo se odmetnuo. Imao je dobru jatačku mrežu, i s pravom je slvio za najopasnijeg muslimanskog komitu i zaštitnika muslimanskog življa. Već 1920. godine bio od strane države ucijenjen na 5.000 dinara. Pošto mu je porodica bila internirana, poslije upozorenja i zahtjeva da ih puste napao je na poštu i putnike. Godine 1921. na planini Kovaču, a na putu Pljevlja – Čajniče. Tom prilikom poginulo je deset ljudi i trojica su ranjeni. Prije napada u aprilu mjesecu Bošković je uputio načelniku i predsjedniku opštine ilino-brdske i kmetovima prijeteća pisma u kojima je prijetio da će ubijati, presjeći „džadu“, paliti kuće, zato što mu je porodica internirana. Načelstvo je tada bilo interniralo samo njegovu ženu a po izvršenom napadu na Kovaču, pristupilo je širem interniranju njegove familije. Noću između 16. i 17. avgusta 1921. Husein Bošković je sa družinom došao u selo Obarde, srez pljevaljski, i napao na kuće Save Zindovića. Bio je pod stalnom prismotrom jugoslovenske obavještajne službe, zbog njegovih raširenih veza sa crnogorskim i drugim emigracijama. U jednom momentu obavještajni izvori su kalkulisali sa podatkom o njegovoj namjeri da ubije predsjednika jugoslovenske vlade Nikolju Pašiću i predsjednika albanske vlade. U odsustvu je osuđen na smrt. Na prijetnju da će se vratiti ukoliko mu ne pošalju porodicu, jugoslovenske vlasti su mu 1928. ispunile zahtjev. U Turskoj učestvovao u ugušivanju pobune trakijskih Grka i za zasluge dobio čifluk u mjestu Vizu kod Krk-Kilise. Umro u Turskoj u Adani.

⁸⁸ AJ, 370-9-340, *Kraljevsko poslanstvo- ministarstvu spoljnjih poslova*, Strogo Pov. Br. 349, Carigrad, 13. maja 1924.

Curija, a otuda otišao u Istanbul gdje je otvorio kafanu. S obzirom da se radilo o čovjeku za kojeg su obavještajne službe raspolažale podacima da planira atentat na Nikolu Pašića, predsjednika jugoslovenske vlade i predsjednika albanske vlade,⁸⁹ to je pozornost na njegovo kretanje bilo stalno. Tek će neka buduća istraživanja moguće ukazati na neke njegove oblike saradnja sa crnogorskom političkom emigracijom, ali nas za sada zanima, nivo i oblici saradnje crnogorske političke emigracije sa makedonskim komitetom. U tom smislu izgleda da do septembra 1924. godine nije bilo nekih konkretnih dogovora ako je vjerovati obavještajnim izvorima koji navode da je: *Prema jednom pouzdanom izveštaju u prvoj polovini*

⁸⁹ Tako u jednom izvještaju jugoslovenskog obavještajca stoji: *Dana 27. VIII. t.g (1921) bio sam na polasku Bari-Italija. Jutro istoga dana kada je došao parabrod „Levrijanac“ iz Dalmacije pošao sam iz njega da obavestim kad polazi. Sa parabrodom je bilo 3 crnogoraca iz krajeva granice predratne Crne Gore i Kraljevine Srbije, sa njima je takođe bio jedan albanez, sva četvorica izgledali su radnici, ovi su me tun upitali na našem jeziku, znadem li gde se kupe trgovci albanski, ja sam im odgovorio da ne znam ali da će se propitati. Ja sam pošao na brzoprovodični ured te se informisao, informacije sam dobio od jednog činovnika koji mi je rekao da se kupe u hotel „Internationale“, ja sam ih onda otpratio do hotela. Pošto tun nije bio činovnik albanez koga su oni tražili poveo nas je jedan drugi albanez u neku drugu kafanu „Korzo Viterbo Emanuile“ gde smo našli albaneza koga su tražili. Ja sam snjima se za isti stol i stali smo piti, za vrijeme dok smo mi sjedjeli došla su i druga dvojica među kojima je bio jedan od tih kako sam poslije saznao brat Huseina Boškovića što je ucijenjen od naše vlade, čim je Bošković došao k nama za sto ostao je iznenađen, pošto je našao među nama jednoga crnogorca, njemu poznata. Tu smo se razgovarali o prilikama u Jugoslaviji, gde su nam crnogorci i Albanez nam je opširno pričevali, malo kasnije svi odaličili osim mene Boškovića, njegova druga i nepoznatoga mu crnogorca. Kad smo ostali sami Bošković je nas poveo u unutrašnjost kafane gde smo se sami našli. Bošković je na to tražio od nas neke informacije a kad smo mu dali znati da mislimo kao i on pitao je crnogorca šta misli vlast o njemu i njegovoj družini. Crnogorac mu je odgovorio da ga uvijek potražuju i da je ucijenjen sa 500.000 dinara. Crnogorac je tom prilikom govorio Boškoviću da se ne vrati u Jugoslaviju, jer može da slabo prođe. Bošković je na to odgovorio, ja sam prepun krvi, poču i osvetiću se, kad se je uvjerio Bošković da je u nama siguran, poverio nam je da je četiri puta bio ranjen od naših organa zadnju ranu da je dobio u vratu koja je bila pogibeljna. Kad nam je pokazao ranu vidio sam na zatiljku da još nije potpuno zarasla, dalje je izjavio da ga je rana prisilila da dode na lječenje u Italiju. U daljem pričanju govorio nam je o njegovim zlodjelima koja je počinio na našoj teritoriji. Poslije toga poljubio se je sa svojim drugom te nam je povjerio zavjerenje. On se je tom prilikom zakleo sa svojim drugom međusobno, tu su skovane dvije zavjere, prva da će Bošković ubiti predsjednika Albanske vlade, a druga da će ubiti predsjednika naše vlade g. Pašića. Bošković je rekao da će on sa svojim drugom koncem ovoga meseca izvršiti gornje zavjere. Iza ovih ubistava da će se postaviti i sve državne činovnike koje bude hvatao da će ih ubiti. Dalje je nam izjavio da će otpotovati preko albanske, pošto drugim putem ne može da ide. Dan putovanja je uglavljen od 20-30 ov.mj. Ja sam ih upitao odakle im sredstva i dali im daje što italijanska vlada, Bošković mi na to nije htio odgovoriti, već mi je rekao da novaca ima dosta, i da po Italiji može putovati gde ga je volja, Bošković mi je rekao da sa snjimima još nekoliko svojih drugova u Bari, a drugi deo družine da je pohvatani u Jugoslaviju. Iza ovoga smo se rastali jer je crnogorac otpotovao za Francusku. Ja sam odmah pošao i stvar prijavio našem Konzulu u Bari. Konzul mi je rekao da odmah stvar prijavim policiji čim stignem u Jugoslaviju. Vidi: Izvještaj o kretanju brata Huseina Boškovića po Italiji i njegovoj navodnoj namjeri da ubije predsjednika albanske vlade i predsjednika jugoslovenske vlade Nikolu Pašića. Vidi više: Šerbo Rastoder, Trideset sedam neobjavljivanih dokumenata o muslimanskim odmetnicima u Srbiji i Crnoj Gori 1919-1929, Almanah, br. 9-10, Podgorica 2000, (I dio); Almanah, br. 11-12, Podgorica 2000 (II dio); Šerbo Rastoder, Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920-1925), Matica, br. 17, poteče 2004, 151-174.*

meseca septembra t.g. došao je u Plovdiv neki Dr. Jovičević sa još sedam predstavnika crnogorskog separatističkog komiteta. Došli su iz Carigrada u cilju definitivnog zaključenja sporazuma sa Makedonstvujušćim za zajedničku akciju. Došavši u Plovdiv, stupili su u vezu sa nekim Mihajlovićem, predsednikom kavadarskog makedonskog bratstva koji ih je odmah vezao sa punktovnim načelnikom Anglo Popovim. Ako se radilo o Ivanu Vanču Mihalovom (1896-1990), vođi VMRO u ovom periodu u makedonskoj oblasti koji se zalagao za pripajanje Makedonije Bugarskoj, organizaciji čiji je član direktni učesnik u atentatu na kralja Aleksandra 1934, to bi onda značilo da su crnogorski emigranti ostvarili kontakte sa vođama. Uz činjenicu da je ova organizacija u rejonu Vardarske Makedonije u ovo vrijeme na terenu imala 53 čete od kojih je 36 bilo iz Bugarske, 12 lokalnih i 5 iz Albanije, i da je organizacija koja je raspolagala sa 3.425 komita koje je predvodilo 79 vojvoda, koja je vodila 119 bitki i izvela 73 teroristička akta, na predstavnike jugoslovenskih vlasti⁹⁰, onda je sve rečeno. O susretu dr. Jovičevića sa pomenutim predstavnicima VMRO, obavještajni izvori navode: *Pošto se Jovičević legitimisao pokazavši neki pisani dokument o njegovom ranijem radu sa kosovskim komitetom, pristupljeno je srdačnom razgovoru koji je obavljen u kafani Carigradu. U toku razgovora Jovičević je naveo: Da se već godinu dana nalazi sa svojim ljudima u bednom stanju jer im je turska vlada odobrila boravak i organizovanje u Caribrodu, ali mu nikakvu pomoć nije dala, a crnogorski bogataši kojih ima dosta u Caribrodu i koji su se skupili u jugoslovenski crnogorski klub neće ni da čuju da kakvu akciju pomažu. Svi su postali grozni srbofili, naveo je Jovičević. Tek pre dva meseca dobio je neku pomoć iz Amerike, zatim uspeo da prikupi svoje ljude da ih malo nahrani i odene, i sada je spreman za sporazuman rad ako mu se da pomoći u novcu i oružju. Naveo je da ima prikupljeno do 400 ljudi koji su svi sada zaposleni na radu puta Jedrene-Lozengrad sa glavnim sedištem u Čorlu. Anglo Popov je rekao Jovičeviću da može više nego sigurno da računa na pomoći i da će njegovu ponudu centralni komitet oberučke prihvatići. Sutra dan 13. ili 14. septembra otpravljeni su svi uz besplatnu vožnju železnicom za Sofiju.*⁹¹ Crnogorske političke emigrante je sa makedonskim komitetom povezao izvjesni Ejub Filipović.⁹² Jovičević je žestoko reagovao kada se u beogradskoj "Politici" pojavio članak da je prisutstvovao skupu u Plovdivu. Protestovao je kod poslanika u Carigradu i tražio da mu izda uvjerenje

90 Види: Петър Петров, *Македония. История и политическа съдба*, том II, Издателство „Знание“, София 1998, 140–141; Vladan Jovanović, *Gubici jugoslovenske žandarmerije u sukobima sa kaćacima i komitama 1918–1934*, arhivirano u Wayback Machine, februar 2, 2014 (engl).

91 AJ, 370-9-346, *Ministarstvo inostranih dela-Kraljevskom poslanstvu*, Beograd, 26. oktobra 1924. godine. Prema podacima koje mi je dostavio autor Leksikona Bošnjaka, Nazif Veledar u Tursku se bio iselio Ale Filipović iz Ključa 1918. godine. Dobio je prezime Gecman ili Aligecman. Živio je u Eskisehiru i Bursi. Zbog toga je moguće pretpostaviti da se radi o nekom bliskog ovoj porodici.

92 О Filipoviću se znalo tek toliko da: *On je sve do sada bio savršeno nepoznat ovoj Delegaciji a kaže, da je nedavno došao ovde radi prodaje nekog svog čiftnika kojeg ima u Brusi i da će ovde ostati sve dok tu prodaju ne izvrši. Naveo je da je politički obeležen kao radikal i da je prilikom izbora u jednoj prilici bio čuvan radikalne kutije, a u drugoj predsednik biračkog odbora.* Vidi više: AJ, 370-9-338.

da nije bio izvan Carigrada u tom vremenu, što je ovaj odbio.⁹³ Međutim, sumnje u tako nešto nestale su onda kada je vojna obavještajna služba potvrdila da je održan skup u Plovdivu, koje je prema obavještajnim izvorima glavnog đeneralstaba o tome obavijestila ministarstvo unutrašnjih dela: *U prvoj polovini septembra o. g. došao je u Plovdiv neki Dr. Jovićević sa još 7 predstavnika crnogorskog separatističkog komiteta. Došli su iz Carigrada a u cilju zaključenja definitivnog sporazuma sa makedonstvujuščim za zajedničku akciju. Došavši u Plovdiv stupili su u vezu sa nekim Mihajlovićem, predsednikom Kavadarskog makedonskog bratstva, koji ih je odmah vezao sa punktovnim načelnikom Anglo Popovim. Pošto se je Jovanović (treba Jovićević, nap. R. Š) legitimisao pokazavši neki pisani dokument o njegovom ranjem radu sa Kosovskim komitetom, pristupljeno je srdačnom razgovoru koji je obavljen u kafani Carigradu. U toku razgovora Jovanović (treba Jovićević, nap. R. Š) je naveo: 1/da se već godinu dana sa ljudima nalazi u veoma bednom stanju, jer mu je turska vlada odobrila boravak i organizovanje u Carigradu, ali mu nikakvu pomoć nije dala, a Crnogorci bogataši, kojih ima dosta u Carigradu, a koji su se skupili u Jugoslovensko-crnogorski klub, ne će ni da čuju da kakvu akciju pomažu. Svi su postali grozni srbofili. 2/Tek pre dva meseca dobio je neku pomoć iz Amerike, sa tim prikupio svoje ljude, malo ih nahranio i odeo i sada je spreman za sporazuman rad, ako mu se da pomoći u novcu i oružju; 3/Da ima prikupljeno oko 400, ljudi koji su sada svi zaposleni na radu puta Jedrene-Lozengrad sa glavnim sedištem u Zorli. Anglo Popov je rekao Jovićeviću da može više nego sigurno da računa na pomoći i da će njegovu ponudu Centralni Komitet oberučke prihvati. Sutradan otpravljeni su ovi uz besplatnu vožnju Centralnom Komitetu. Lični opis Jovićevića je rast srednji, mala kestenjasta kovrčasta brada, nosi plave naočari sa zlatnim lančićem, odelo civilno sa šeširom. Od ostalih četvorica su u narodnoj nošnji, bivši crnogorski oficiri raznog čina, trojica u civilu sa crnogorskim kapama od kojih jedan je advokat. U vezu sa Komitetom ih je doveo Ejub Filipović. Izveštaju se može pokloniti puna vera.⁹⁴* Međutim da baš i nije tako bilo, saznao se iz vojnoobavještajnih izvora koji su korigovali predhodna saznanja da je Jovićević bio u Plovdivu u avgustu, a ne i u septembru: *Jovićević je bio u Plovdivu još meseca avgusta t.g. onda kada se znalo da je cela organizacija Makedonstvujuščih preko Todora Aleksandrova ušla u sastav Balkanske Federacije. Nije isključeno da su posle ubijstva Todora Aleksandrova prekinuti svaki pregovori sa Jovićevićem kao što je to slučaj sa Ejubom Filipovićem, pošto su oni hteli da rade na bazi Balkanske Federacije, protivu koje je današnja organizacija*

⁹³ AJ, 370-9-347, *Kraljevsko poslanstvo-ministarstvu spoljnjih poslova*, Pov. Br. 710, 1. novembra 1924. Zanimljivo je da je i sam poslanik sumnjao u mogućnost da je Jovićević bio u Plovdivu: ... *Kralj. Delegaciji čast je izvestiti da je ona mišljenja da nije tačna vest, prema kojoj je Dr. Jovićević učestvovao na sastanku u Plovdivu, a o kome je reč u navedenom aktu Ministarstva. Prema podacima kojima raspolaze Kralj. Delegacija Dr. Jovićević nalazi se u velikoj bedi, pa je stoga neverovatno bi imao sredstava za putovanje.*

⁹⁴ AJ, 370-9-848, *Ministarstvo Inostranih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Poslanstvu u Carigradu*, Beograd, 11. novembar 1924.

Makedonstvujuščih.⁹⁵ Kasnije će se potvrditi da je navedeni izvještaj bio bliži istini, jer će se crnogorska politička emigracija promijeniti orijentir svog djelovanja.

O pokušajima pokretanja lista “Jedinstvo” glasila Balkanske federacije

Politička misao crnogorske emigracije nije podrobniye izučavana.⁹⁶ Kvalifikacije od *separatista* i *pobornika kralja Nikole*, *pristalica ravnopravnog i uslovnog ujedinjenja* do *federalista* samo su uopštene kvalifikacije izvedene na osnovu pojavnih oblika njihovog djelovanja. Pitanje je i da li se radilo o ideoološki homogenoj cjelini, koja je imala konesenzus o bilo kom pitanju ili jednostavno o grupacijama koje su tragale za realnim oblicima djelovanja uslovijenim opštim političkim idejama u okruženju. U tom smislu, posebno nam se čini zanimljivim pokušaj vezivanja za ideju balkanske federacije, koja nije bila nova unutar južnoslovenske ideje.⁹⁷ U svakom slučaju, u navedenom kontekstu, je više nego zanimljiva informacija, koja je iz obavještajnih izvora, došla do zvaničnih predstavnika vlasti: *Ejub Filipović bosanac saopšti mi da će 4. maja ovde izaći prvi broj lista Jedinstvo na bugarskom, turskom i našem jeziku. List će zastupati balkansku republikansku federaciju. Pokretači su Bugari, koji nisu bez veze sa nezadovoljnicima u zemlji, nezadovoljni Crnogorci, Bosanci i Hrvati. Glavni urednici su Janko Paev i dr. Jovićević. List će pomagati mnogi članovi ovdašnje naše kolonije čija će imena naknadno dostaviti. Isti ljudi spremiće čete a nameravaju tražiti odobrenje iz Ankare za obrazovanje legija. Prva četa od 12 članova upisana i ovih dana biće ubaćena preko Bugarske u našu zemlju sa zadaćom da vrši teror i ubistva u Crnoj Gori, Bosni i oko Beograda. Filipović tvrdi da ga dobro poznaje bivši Ministar Društva Vujičić i Žika Lazić.*⁹⁸ Ovdje su zanimljive posebno sljedeće konstatacije: da su pokretači Bugari i da je za jednog od urednika lista planiran crnogorski politički emigrant, dr. Ivan Jovićević. To bi onda značilo da nisu bez osnova bile sumnje o vezama crnogorskih političkih emigranata sa makedonskim komitetom. Tim prije, što znamo iz drugih izvora da je u Beču izlazio od 1924. list “Balkanska federacija”. Iako se ovaj list vezivao za sovjete i komuniste čini još interesantnjim činjenica da je među saradnicima tog lista biće i crnogorski emigrant komandir Milan M. Krljević, koji je živio i propagandno-politički djelovao na prostoru Italije u prilog obnavljanja nezavisne Crne Gore. U Beču je krajem 1924.

⁹⁵ AJ, 370-9-250, *Ministarstvo Inostranih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Poslanstvu u Carigradu*, Beograd, 23. decembra 1924.

⁹⁶ U tom smislu rad Novaka Adžića: Novak Adžić, Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine, *Matica*, br. 62, ljeto 2015, 163-174, predstavlja pregled događajnosti ali nema produbljeniju analizu političkih ideja.

⁹⁷ Vidi više: Zoran Petakov, *Balkanska federacija, istorija jedne ideje*, <http://www.zsf.rs/vesti/balkanska-federacija-istorija-jedne-ideje/> (Preuzeto 13.04.2020).

⁹⁸ AJ, 370-9-335, *Kraljevsko poslanstvo Carigrad-Ministarstvu Spoljnih poslova Beograd*, Str. Pov. Br. 304, Carigrad, 1. II. 1924.

godinе, boravio i crnogorski emigrant Boško-Božo Krivokapić,⁹⁹ za koga su službeni organi vlasti u KSHS tvrdili da je *agent balkanskih federalista iz Beča, i vrlo često putuje od Beča preko Fijume za Tiranu i Skadar*.¹⁰⁰ Čitavu akciju oko lista “Jedinstvo” stavlja u širi međunarodni kontekst. Također činjenica da će list izlaziti i na turskom i da će se zvati “Jedinstvo” upućuje na uticaj kemalista u Turskoj na ove grupacije. Istovremeno zalaganje za *balkansku republikansku federaciju* bi značilo da se ove grupacije odriču monarhizma, što u crnogorskom političkom kontekstu znači odustajanje od restauracije Crne Gore sa Petrovićima na čelu. Tvrđnja istih izvora da *u Balkansku Republikansku Federaciju imala bi ući i Bugarska. Državni jezik bi bio jekavski a zvanično bi bila priznata kako cirilica tako i latinica. Janko Pejev pristao je na taj plan i obećao da će se starati o tome kako bi se za isti pridobio komitet makedonstvojuščih pa i sama bugarska vlada*,¹⁰¹ bi značila da ideja nije bila do kraja uobičena (*Državni jezik bi bio jekavski*) i da je protežirana od strane probugarskih elemenata.¹⁰² Činjenica da je planirano da: *Prvi broj lista Jedinstvo doneće između ostalog i jedno otvoreno pismo na Njegovo Veličanstvo Kralja koje će napisati Dr. Jovićević. Pismo počinje sa „Dragi Rođače“ – ovako na ime naziva dr. Jovićević Njegovo Veličanstvo. U pismu se navode sve mane radikalског režima i greške sadanje vlade, a Kralj se poziva da se odrekne prestola u interesu jugoslovenske ideje i jugoslovenskog naroda, čija ogromna većina želi republikansku formu vladavine. Ako Njegovo Veličanstvo Kralj ne bi hteo svojevoljno to učiniti, onda će ga zadesiti sudbina Sultana, Kalifa i ostalih krunisanih glava. List će izlaziti u prvo vreme jedan put nedeljno a štampa će se u ovd. ruskoj štampariji „Pres Du Soar“ gde se štampa i ruski list istog naziva. Čim bude prvi broj odštampan proturiće se nekoliko stotina primeraka u propagandističkoj svrsi u našu zemlju. Radi utvrđivanja sviju detalja oko izdavanja tog lista, održano je nekoliko sednica kojima je prisustvovao uvek Ejub Filipović. Između ostalog, održana je jedna sednica u domu Janka Pajeva, koji je bio oduševljen sa planom i sa idejom i koji je obećao Dr.*

99 Vidi biografiju Boža Krivokapića: Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919-1941*, knjiga I, Cetinje, 2008, 270-273.

100 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije-Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919-1929)*, knj. IV, dok. br. 1728. Bar 1997, 2208-2209. i Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, knjiga II, Podgorica 2004, 384. Vidi i: Novak Adžić, *Nekoliko svjedočanstava o crnogorskoj političkoj emigraciji* (rukopis).

101 AJ, 370-9-337, *Kraljevsko poslanstvo Carigrad-Ministarstvu Spoljnih poslova Beograd*, Strogo Pov. Br. 315, Carigrad, 30. aprila 1924.

102 Zanimljiva je i činjenica da je sa bugarskom i hrvatskom emigracijom u Beču i boljševicima, saradivac i bivši crnogorski ministar spoljnih poslova Petar Plamenac, koji se iz političkog egzila (od početka 1916. godine bio je u Francuskoj i Italiji) vratio početkom 1925. godine u KSHS. Plamenac će to činiti tokom boravka u egzilu, ali će sa hrvatskom emigracijom u Beču održavati saradnju i kasnije u vrijeme diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, kada će iz političkih motiva putovati u inostranstvu i boraviti u Rimu i Beču. Prema izvještajima Velikog župana Žetske oblasti Milovana Džakovića od 2. januara 1925. godine, Petar Plamenac je *poznati emigrant koji se isticao propagandom za odcepljenje Crne Gore i zbog toga je održavao izvjesne veze sa boljševicima, Bugarima i Italijanima*. Vidi: Novak Adžić, *Nekoliko svjedočanstava o crnogorskoj političkoj emigraciji* (rukopis).

*Jovićeviću svaku pomoć za izvođenje iste.*¹⁰³ Navodi ukazuju da je čitavi ideju osmišljavao dr. Ivan Jovićević kome su *Crnogorski emigranti u Americi izvestili su Dr. Jovićevića da su mu poslali kao prvu pomoć za izdavanje lista 200 dolara i da će poslati docnije još više čim bude list počeo izlaziti i čim budu videli političke rezultate*. Da je Jovićević za ovu ideju pridobio i kemaliste svjedoči, da će: *Odgovorni urednik lista biće Vehib-bej*¹⁰⁴, a saradnici: *Hadži Omerović, Radžović i Spahović, koji su muslimani iz naših krajeva. Od strane Bugara dali su pristanak na saradnju: Janko Pajev, Spiro Vasiljev i Petrov, a osim toga i još neki drugi za čija imena Filipović još ne zna*. Uporedo sa pripremama oko pokretanja lista u Bugarsku je poslata prva četa od 12 komita¹⁰⁵ i sudeći po imenima činili su je Bosanci, Hrvati i Crnogorci. Planirano je obrazovanje legije u Carigradu od pristalica ideje balkanske federacije i u tom smislu se pokušavalo da dodu do samog Ismet paše¹⁰⁶ i do narodnog poslanika za Adanu, Zećira beja, koji je rodom iz Bosne.¹⁰⁷ Iako su turske vlasti dale dozvolu za izlaženje lista, primećeno je da ovdašnja turska policija stalno prati sva lica koja nameravaju sarađivati u tom listu i to iz razloga što je policija saznala da će imati čitava stvar po malo komunističku boju. To, izgleda, i jeste razlog što sa izlaženjem lista ne ide ovako glatko kao što se je očekivalo.¹⁰⁸ Obavještajci su u stopu pratili Jovićevića i poslije izvjesnog vremena su javili nadležnim: *Što se pak tiče razornog rada Dr. Jovićevića Kralj. Delegacija stalno prati sve njegove korake i dostavlja Ministarstvu svojim aktima od 30. aprila o.g. Strogo Pov. Br. 315 i od 13. maja o.g. Strogo Pov. Br. 349, izveštaj o nameri Dr. Jovićevića da pokrene list „Jedinstvo“. Taj list do sada nije počeo izlaziti jer Dr. Jovićević ne raspolaže sa potrebnim sredstvima za izdavanje istog. Dr. Jovićević je uopšte bez sredstava i nalazi se u velikoj oskudici. Od njegovih prijatelja smatra se fantastom i čovekom koji više puta menja svoje misli i političko ubeđenje. On je bio prvo najvatreniji pristalica za samostalnu crnogorsku monarhiju, posle toga zastupao je ideju*

103 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije-Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919-1929)*, knj. IV, dok. br. 1728. Bar 1997, 2208-2209. i Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, knjiga II, Podgorica 2004, 384. Vidi i: Novak Adžić, *Nekoliko svjedočanstava o crnogorskoj političkoj emigraciji* (rukopis)

AJ, 370-9-337, *Kraljevsko poslanstvo Carigrad-Ministarstvu Spoljnih poslova Beograd*, Strogo Pov. Br. 315, Carigrad, 30. aprila 1924.

104 Vehib paša je bio kratkotrajno zapovjednik južnog sektora na Galipolju blizak društvu "Jedinstvo i napredak" i vrlo blizak saradnik Mustafe Kemala Ataturka. Vidi: Andrew Mango, *Ataturk, biografija tvorca moderne Turske*, Zagreb 2011, 168, 173.

105 AJ, 370-9-338. Na spisku su bili: Prijepoljac Edhem, iz Sarajeva, Sandal Ibrahim, iz Sarajeva, Imamović Alija, Goražde, Bosna, Alajbegović Alija, iz Sanskog Mosta, Rifatović Tefik, iz Mitrovice, Zejnilović Salih, iz Pljevalja, bivši komita, Andrija Radulović, iz Crne Gore, bivši komita, Bogdanović Salih, iz Crne Gore, bivši komita, Vasilij Savov, iz Sereza, Marko Bonić, iz Splita, Luka Marković, iz Kotora, Selmanović Sulejman, iz Pljevalja, bivši drug Boškovića.

106 Radilo se o jednom od najbližih saradnika Ataturka Mustafa İsmet İnönü, koji je bio turski general i potpredsjednik Turske ali i predsjednik vlade 1922-1924, prvi čovjek republikanske stranke, te predsjednik nakon smrti Ataturka 1938-1950.

107 AJ, 370-9-338.

108 AJ, 370-9-340, *Poslanstvo u Carigradu-Ministarstvu spoljnijih poslova*, Strogo Pov. Br. 349, Carigrad, 13. maja 1924.

balkanske republikanske federacije, a u poslednje vreme počeo je naginjati komunističkoj ideji. Jedan od njegovih „priatelja“ kazao je jednom prilikom o njemu sekretaru ove Delegacije: Ako bi naša država dala Dr. Jovićeviću službu koja bi mu osigurala najskromniju egzistenciju, on bi vam bio Srbin kao što ga nemate u zemlji. Bez obzira što je zaključak ovog izvještaja diskutabilan, činjenica da ga je tipična crnogorska plahovitost motivisala, da ne gubeći vrijeme, svoje obraćanje kralju Aleksandru, naslovljeno sa *Dragi rođače umjesto u planiranom listu "Jedinstvo"* objavi u *Amerikanskom glasu Crnogorca, od 31. maja 1924*, glasilu crnogorske emigracije u SAD. U pismu *Mojem rođaku, Aleksandru Karadžorđeviću, kralju Srbije* dr. Ivo Jovićević nije birao riječi u obraćanju jugoslovenskom kralju. Optuživši ga da sjedi na jednom od najokrvavljenijih prestola nemoralne Evrope, da je oteo krunu svom đedu, da je posijao mržnju između Srba i Crnogoraca, Jovićević piše i sljedeće: *Ti moraš takođe vidjeti ona popaljena sela crnogorska i čuti lelek i vapaj one nevine djece, onih nevinih žena i staraca koje potukoše, izmrcvariše i obeščastiše Tvoji divlji potplaćeni panduri.* Jovićević upozorava kralja Aleksandra da bi se njegov prijesto mogao lako prevrnuti, a ti ispod njega osvanuti kao kralj Aleksandar Obrenović. *Jer Tebe Hrvati ne priznaju nikako, a Bosanci, Hercegovci, Dalmatinci, Crnogorci i Makedonci priznaju Te na silu, te da ne treba da na silu sjedi na prijestolu,* već da izade u susret narodu i abdicira. Biraj jedno od ovoga dvoje: *raspad današnje Jugoslavije, za ljubav srbijanskih hegemonista i pljačkaša, ili ostvarenje potpune Jugoslavije, slobode, blagostanja i napretka jugoslovenskih naroda,* poručivao je Ivo Jovićević na kraju pisma. Uz to, je poručivao Stjepanu Radiću da, umjesto programa nezavisne, katoličke Hrvatske, treba da radi na programu jugoslovenskih federalativnih republika (Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Bugarska), na tome da se svi stanovnici te države zovu Jugosloveni i da se svi služe cirilicom i da krajnji cilj bude stvaranje slovenske federalne republike, u kojoj bi bilo ostvareno jedinstvo svih Slovena. U tom smislu pisao je i Cankovu.¹⁰⁹ O tome kako je došlo do toga, Jovićević svjedoči: *Za vrijeme mog boravka u Carigradu napisao sam osim one pjesme u spomen Savu Raspopoviću otvorena pisma kralju Aleksandru, Stjepanu Radiću, vođi Hrvatske seljačke stranke i Aleksandru Cankovu predsjedniku bugarske vlade. Ova pisma su 1924. štampana u "Glasu Crnogorca" u Čikagu. Pismo kralju Aleksandru poslao sam i na njegovu adresu pod povratnim recepisom i dobio sam potvrdu prijema sa Bleda, potpisano od strane dežurnog oficira. Neka moja predviđanja iz ovih pisama su se ostvarila. Tako sam kralju Aleksandru predlagao da abdicira ili će nastupiti bratsko krvoproljeće; a da je abdicirao hteo je sigurno umrijeti prirodnom smrću.*¹¹⁰ Neuspjeh crnogorske političke emigracije, naročito dr. Iva Jovićevića da

109 Vidi: AJ, 370-9-342; Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste*, Cetinje 1995, 140-164; Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

110 Jovićević je još u Rimu obecao Raspopoviću da će mu napisati pjesmu ako pogine, jer mu je pri susretu ovaj razočaran sukobima u emigraciji rekao: *Ja već vidim kud je ovo krenulo! Neka ide đe god ko hoće, što se mene tiče ja ću pravo u Crnu Goru i poginuću za njenu slobodu. Dvije suze zablistase u njegovim lijepim plavim očima, a njegova gusta brada zadrhla. Vala, ako se to dogodi a ja budem živ, spjevat ću ti jednu pjesmu – rekoh mu.* Jovićević je u Carigradu saznao da je Savo Raspopović poginuo, mada on tvrdi da je otrovan. Vidi: Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste*, Cetinje 1995, 141-145, 163.

pokrene list “Jedinstvo” objašnjavan nemaštinom i nedostatkom finansijskih sredstava, što je bio jedan od glavnih uzroka. Slabašna pomoć koju je crnogorska politička emigracija slala ovoj grupaciji od raznih komiteta za crnogorsknu nezavisnost iz SAD i Engleske¹¹¹ jedva je bila dovoljna za puko preživljavanje crnogorskih emigranata u Carigradu. Zbog toga je Jovićević neko vrijeme razmišljao da se brodom prebaci do Amerike i tamo pridruži Jovanu S. Plamencu, ali pošto je od engleskog komiteta obezbijedio minimalnu pomoć odustao je i počeo raditi na stvaranju *nekakvog jugoslovenskog kluba ovde u Carigradu a sa zadatkom da radi na ovaploćenju ideje o republikanskoj federaciji balkanskih naroda!*¹¹² Veze crnogorske političke emigracije u Carigradu sa komitetima za odbranu nezavisnosti Crne Gore koji su djelovali u raznim zemljama svijeta¹¹³ su bile intezivne u pogledu obezbjeđivanja finansijskih sredstava za puko preživljavanje, ali dosta programski neusaglašene i nekoharentne u planiranju političkih akcija.¹¹⁴ Samo je time moguće objasniti činjenicu da su aktivnosti crnogorske

111 Engleski komitet je Jovićeviću slao 50 funti mjesечно.

112 AJ, 370-9-342. *Toga radi, on sad kupi potpise među našom ovdašnjom kolonijom, na jednu peticiju, kojom mislim da traži od turskih vlasti odobrenje za obrazovanje i rad spomenutog kluba. Posao mu vrlo teško ide oko prikupljanja potpisa, ali je ipak uspeo da nekoliko naivčina pridobije. Kad sve bude gotovo, t.j. kad se sa potpisima peticija bude htela predati, nadam se da će je moći imati i prepisati ili dati da se snimi, i tad tek znaće se tačno: ko je sve iz naše kolonije uz njega.*

113 Vidi više o tome: Šerbo Rastoder, Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920-1925), Matica, br. 17, proleće 2004, 151-174.

114 AJ, 370-9-359. Prema izvorima jugoslovenskih diplomatskih predstavnštava te aktivnosti su bile: *Prema izveštaju Kraljevskog poslanstva u Briselu nedavno su se pojavili u belgijskom listu „Endepandans Belž“ napisi nekog crnogorskog komiteta u korist restauracije Kraljevine Crne Gore sa Mihajlom, naslednikom prestola na čelu. Prema tim napisima, Komitet za obnavljanje Kraljevine Crne Gore i njeno oslobođenje od Srbije obrazovan je u Sjedinjenim Američkim Državama darežljivošću jednog bogatog Amerikanca, koji je za te ciljeve podario komitetu pola miliona dolara. Sredstvo toga komiteta biće borba protiv velikih sila i Srbije, da pred Društvom Naroda dobiju bitku u korist Kraljevine Crne Gore i njene nezavisnosti. Crnogorci, svesni te borbe, rasturenii sudbinom po celome svetu, organizovaće se da bi počeli uskoro tako nesravljenu borbu. Jedna misija crnogorskog komiteta iz Evrope, na čijem su čelu V. Popović, bivši ministar pravde Kraljevine Crne Gore i general Krsto Petrović, otputovala je već u Ameriku da stupi u vezu sa centralnim komitetom i izradi detaljan plan za borbu protiv zavojevača crnogorske nezavisnosti. Cilj komiteta je u Americi da pridobije Sjedinjene Države za crnogorskstu stvar i izdejstvuje njihovu intervenciju kod malih država, članica Društva Naroda da se pitanje nezavisnosti Crne Gore iznese pred taj međunarodni forum. U broju od 28. decembra pr. godine „Endepandans Belž“ objavljuje manifest komiteta crnogorske Narodne Odbrane o tome da će pitanje nezavisnosti predati ovima velikim silama na rešavanje formulišući sledeće glavne tačke:*

1. *Evakuacija okupacionih trupa Srbije sa teritorije Kraljevine Crne Gore;*
2. *Stanovništvo Hercegovine i Kotorskog Zaliva odlučiće slobodno o svom ujedinjenju sa majkom otadžbinom, dvostolečni san tih krajeva;*
3. *Obrazovanje jednog suda, sastavljenog od deset profesora međunarodnog prava iz neutralnih zemalja pod predsedništvom pravnika sa madridskog univerziteta;*
4. *Crna Gora neće primiti nikakvu odgovornost u srpskim finansijskim obavezama koje dostižu više od 50 miliona franaka od kojih je više od pola potrošeno za Srbiju za njenu vlastitu propagandu u Evropi i Americi;*
5. *Crna Gora se odriče svake naknade za šest hiljada porušenih kuća i za milione žrtava.*

Pored toga komitet stavlja do znanja da će uskoro pristupiti postavljenju svojih diplomatskih predstavnika sem u Londonu, Parizu, Rimu i Buenos Airesu gde su zadržani titulari, koje je još pok. Kralj

emigrantske populacije bile neusaglašene, odluke nisu donošene u jednom centru jer je oko malog broja pitanja postojao konsenzus. Bez obzira na to, obavještajni izvori su bili prepuni informacija, koje su više bile iskaz predhodnih iskustava sa ovom grupacijom, nego što su bile realno utemeljene. Takva je bila i jedna obavještajna informacija s kraja 1932. godine koja je glasila: *Čast mi je izvestiti vas da sam od ovdašnjeg jednog poverenika dobio dostavu o postojanju i radu crnogorske terorističke organizacije, koja treba da ima svoje sedište u Parizu. Prema ovoj dostavi priprema se ozbiljna akcija ove organizacije idućeg proleća u našoj zemlji. S obzirom na ovu akciju u dostavi se tvrdi da je predviđen važan sastanak u Carigradu članova ove organizacije, sastanak na kome bi trebali da uzmu učešća pored šefa organizacije Stefa Vuzovića i sledeća lica: Ivan Stučević, Hans Trosof, Antun Košević, Dimitrije Kolović, Hasan Prištinac i Georgije Mitef. Pošto se neke od ovih ličnosti već označuju da se nalaze u Carigradu (Hasan Prištinac, Mitef, Košević i Kolović) Kraljevsko Poslanstvo će pokušati diskretno proveriti ove navode i saznati ako ima čega, što više o ovoj stvari i ličnostima koje se pominju. U ovoj dostavi pominje se da su pristalice ove terorističke organizacije i mnogi Crnogorci, oficiri i podoficiri.* Činjenica da se u ovoj informaciji, pored poznatih imena iz krugova kosovske i hrvatske emigracije, ne pominje niti jedno ime iz redova crnogorskih emigrantskih krugova, nije značilo da obavještajni izvori nisu znali za njih, već da se u to vrijeme najveći dio crnogorskih političkih emigranata ili vratio u zemlju: Jovan S. Plamenac (1925); Lazar Mijušković (1923); dr. Ivo Jovićević (1926); dr. Pero Šoć (1926); Petar Plamenac (1924); Đuro Ivović (1925); Pero Vuković (1927); Dušan Vuković (1926); Blažo Marković (1925); Nikola Janjušević (1926); Savo Čelebić (1924); Krsto Popović (1931); Jovan Jovo Popović (1938); Petar Pero Vučković (1925); Niko Hajduković (1925); dr. Anto Gvozdenović (1933); Živko Mašanov Nikčević (1931); ili je umro ili bio likvidiran: Milutin Vučinić (umro u Rimu 1922); Milo Vujović (umro u Parizu 1935); Marko Vučeraković (umro u Belgiji 1931); Petar Markov Pekić (ubijen u Albaniji 1934); Vojin Lazović (umro u Moskvi 1933); Savo Raspopović (ubijen 1923); Andrija Rajičević (umro u Italiji septembra 1920); Evgenije Popović (umro u Trstu 1931), ili je su po povratku suđeni i boravili u zatvoru.¹¹⁵ Istražujući sudske procese vođene u zemlji po

Nikola naimenovao. Regentski Savet biće uskoro sastavljen od jednog mitropolita i dva bivša predsednika ministarstva, pošto je Naslednik prestola nepunoletan.

115 O crnogorskoj političkoj emigraciji vidi više: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Zbornik dokumenata, Biblioteka Nidametym, Bar 1997, Podgorica 2006²; Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Vijesti, Podgorica 2000; Šerbo Rastoder, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar 2001 (pogovor); Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu-suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica 2002. (Poseban otisak iz Zbornika radova sa naučnog skupa "Dinastija Petrović Njegoš") 227-301; Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I-II, Istoriski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica 2004; Šerbo Rastoder, *Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje 2014; Šerbo Rastoder, Aleks Divajn, *Enigma Crna Gora* (uvod u feljton), *Vijesti*, 11.12-12.12.1998; Šerbo Rastoder, Deklaracija Jovana Plamenca - od originala do falsifikata, Feljton, *Vijesti*, 22. jun-29. jul 1999; Šerbo Rastoder, Politika svršenog čina (povodom knjige "Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore"), *Matica*, jesen 2000, 159-199; Šerbo Rastoder, Crnogorsko pitanje u Društvu naroda 1920-1924, *Matica*, br. 7/8, 2001; Šerbo Rastoder, Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja

tom osnovu mladi istraživač Novak Adžić je na osnovu primarnih istorijskih izvora pokazao da je *od 1920. do 1940. osuđeno 283 lica sa područja današnje Crne Gore pred sudovima u Crnoj Gori i u Beogradu, na ukupnu kaznu u trajanju od 1.637 godina 2 mjeseca i 20 dana robije, što znači da je taj broj lica osuđen na prosječnu kaznu u trajanju od 5,785 godina ili 2.111 dana, te tome dodamo da je nekoliko stotina lica provelo u istražnom pritvoru od 1 mjeseca do više od dvije godine.*¹¹⁶ Onda možemo u cjelini sagledati prirodu represivnog režima u odnosu na politiku koja nije prihvatala bezuslovnu aneksiju Crne Gore Srbiji 1918. godine.

O pokušajima uspostavljanja saradnje sa ruskim boljševicima

U svijesti Crnogoraca postojala je predstava o Rusiji, kao tradicionalnoj zaštitnici i zemlji koja je smatrana “drugom domovinom”. Ne shvatajući do kakvih je promjena tamo došlo izbijanjem revolucije 1917. godine i činjenicom da su se u takvim okolnostima promijenili njeni geostrateški prioriteti i ambicija da carski poredak bude zamijenjen “komunističkim carstvom” koje se počelo izgradivati nakon revolucije, crnogorska politička emigracija je i dalje sa simpatijama gledala na Rusiju. Otuda nije iznenađenje da su još tokom boravka u Rimu, pojedinci su uspostavili veze sa tamošnjim sovjetskim predstavnikom Vorovskim,¹¹⁷ preko koga su ispitivali mogućnost naseljenja u Sovjetskom Savezu. Ivo Jovićević, koji se deklarisao kao republikanac, objavio je, kao zagovornik odlaska Crnogoraca u Rusiju, i brošuru *Crnogorska Sovjetska Republika*,¹¹⁸ kojom je sugerisao Crnogorcima da stvore svoju sovjetsku republiku *onaku kakva je i ranije bila, sve do knjaza Danila, kada su*

1920-1925), *Matica*, br. 17, proljeće 2004, 151- 174; Šerbo Rastoder, Međunarodni komiteti i udruženja, *Matica*, br. 5, 2004, 151-174; Šerbo Rastoder, Crnogorska diplomacija u egzilu, *Crnogorski anali*, br. 3, Cetinje 2013, 5-35; Šerbo Rastoder, Božićni ustanak u Crnoj Gori, kontraverze i dileme u istoriografiji, *Pravni zbornik*, br. 2/19, 93-129; Šerbo Rastoder, Zašto je nestala crnogorska država 1918?, Crna Gora 1878-1918, *Radovi sa okruglog stola održanog u Podgorici 22. novembra 1918*, CANU, 149, 2019, 129-171, *Why did the montenegrin state "disappear" in 1918?*; Novak Adžić, Saradnja Iva Jovićevića sa okupatorom (1942-1943), *Matica*, br. 69, proljeće 2017; Dr. Ivo Jovićević, O ljudima i dogadjajima – sjećanja jednog federaliste, *Obod*, Cetinje 1995. (priredili Vladeta Cvijović i prof. Nikola Jovićević); Mr. Jadranka Selhanović, Dokumenta o islijedivanju dr Iva Jovićevića (1944), *Crnogorski anali*, godina II, br. 7-8, Cetinje, decembar 2014, 133-146; Novak Adžić, *Crnogorski heroji Sava Raspopović i Petar Zvicer*, Cetinje 2003; Novak Adžić, *Sudbine crnogorskih patriota 1919-1941*, Podgorica 2006; Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941*, Tom I, Cetinje 2008; Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941*, Tom II, Cetinje 2010; Novak Adžić, *Crnogorac bez domovine-Milo Petrović Njegoš i crnogorsko pitanje*, Cetinje 2013; Novak Adžić, *Crnogorsko pitanje (1918-1931). Pogledi iz inostranstva-Aleksandar Divajn*, Ronald Meknil i Antonio Baldači o Crnoj Gori, OKF, Cetinje 2014.

116 Vidi više: Novak Adžić, *Politička suđenja u Crnoj Gori (1920-1940)*, Cetinje 2013, 374.

117 Vlačislav Vorovski (1871-1923) ruski revolucionar, diplomata, sovjetski predstavnik u Italiji od 1921-1923. Učestvujući na Konferenciji u Đenovi kao dio sovjetske delegacije koju je predvodio ministar spoljnjih poslova Čičerin 1922. povoljno se izražavao o crnogorskem pitanju. Bio učesnik konferencije u Lozani, Švajcarska 1923. gdje ga je u njegovoj 51 godini, ubio jedan belogardejac.

118 Vidi: Ivo Jovićević, *Crnogorska sovjetska republika?*

*Crnogorci na narodnim skupštinama rešavali sve važne državne poslove, što znači da je Crna Gora bila jedna vrsta sovjetske republike.*¹¹⁹ Navedeno originalno shvatanje komunizma kod fantasta, poput Jovićevića motivisavaće značajan broj emigranata da nađu utočište negdje u Rusiji.¹²⁰ Ideja da se izdejstvuje od sovjetskih vlasti dozvola da se Crnogorcima iz Italije odredi jedan prostor na jugu Rusije gde bi mogli osnovati jednu svoju sovjetsku republiku, je tako preko Rima došla do Carigrada. Sudeći po memoarima dr. Iva Jovićevića, to bi bio jedan od ključnih razloga njegovog dolaska u Carigrad.¹²¹ Navodno, je prije dolaska u Carigrad, imao od vlasti u Moskvi dozvolu za useljenje Crnogoraca u Rusiju¹²², i da je potom ista otkazana, Jovićević prvo odlazi za Berlin, ne bi li se domogao Moskve, gdje je trebao da izdejstvuje dozvolu za naseljenje, ali nakon neuspjeha dužeg boravka u Berlinu, ne dobivši dozvolu za ulazak u Rusiju, odlučuje da to proba poreko Carigrada. Kada je stigao tamo (*u Carigrad*) bilo je stiglo 60 Crnogoraca iz Gaete, pristalica Jovana Plamanca. Sa njima je postignut dogovor da se prebacimo u Crnu Goru i da otpočnemo borbu dok svi ne izginemo, jer bolje je i poginuti nego kukavički lipsavati i skitati se po tuđim zemljama. Ali kako nisu imali novca, riješeno je bilo da to urade tek nakon što Jovićević ode u Moskvu i donese pomoć.¹²³ Uslovno prihvatajući iskaze Jovićevića i komparirajući ih sa izvorima obavještajne prirode sačinjene tokom njihovog boravka u Carigradu, već u aprilu

119 Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federalista (1892-1936)*, Cetinje 1995, 134-135.

120 O tome Jovićević kaže: *Pošao sam kod Vorovskog i zamolio ga da prodejstvuje kod njegove vlade da primi Crnogorce iz Italije i da im odredi jedan prostor na jugu Rusije gde bi mogli osnovati svoju sovjetsku republiku. Razgovoru je prisustvovao Stanko Vučković, bivši ruski đak, s obzirom da je dobro znao ruski jezik. Vorovski me ljubazno primio i o svemu samnom razgovarao i uputio hitan telegram u Moskvu jer su italijanske vlasti zahtijevale da se Crnogorci izjasne u što kraćem roku, u koju zemlju žele oputovati, a opredeljenje za Rusiju nije moglo biti izrečeno prije nego što ruska vlast dade pristanak da će izbjeglice primiti. Odgovor je stigao brzo i bio povoljan: naša molba je usvojena. Čim su ovo javili ogromna većina Crnogoraca izrazila ježelju da ide u Rusiju. Ja sam sa Vorovskim vodio pregovore u vezi sa našim putovanjem, jer smo očekivali dolazak ruskog broda u neko italijansko pristanište. Predložio sam da crnogorski bajrak nosi pop Ilija Kapa. On je bio najpodesniji da nosi slavni krstaš bajrak. Visok gotovo dva metra, mršav, košturnjav, duge kose a male rijetke brade, krupnih, malo ispečenih zelenih očiju, on je ličio na onog Srdu Zlopogledu. Kad je išao rimskim ulicama, u dugačkoj crnoj mantiji, sa crnogorskom kapom na glavi, svjetina se oko njega kupila i sa čuđenjem posmatrala. Vidi: Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima. Sjećanja jednog federaliste (1892-1936)*, 140-141.*

121 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

122 Opisući razočarenje nakon oduševljenja poslije prvog saopštenja da im je dozvoljen odlazak u Rusiju, Jovićević zapisuje: *Nazalost naša radost nije dugo trajala. Pozva me Vorovski i saopšti mi da je od svoje vlade primio drugi telegram—da se Crnogorci ne mogu primiti u Rusiju. Ova neočekivana vijest je planula kao grom iz vedra neba i sad smo ostali bez svake nade. U to dođoše u moj stan dva agrnata italijanske policije, koji su za vrijeme mog boravka u tamnici u Gaeti izvršili premetačinu u mom stanu u Rimu i odnijeli sve moje pisane stvari, pa mi saopštio da moram u roku od 24 sata da napustim Italiju. Odmah sam otisao kod Vorovskog i rekao mu o naređenju italijanske policije. Kad je razumio u čemu je stvar Vorovski mi reče da oputujem preko Berlina u Moskvu i tamo, na licu mjesa, pokušam da izdejstvujem dozvolu za odlazak Crnogoraca...* Vidi: Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima. Sjećanja jednog federaliste (1892-1936)*, Cetinje 1995, 142-145.

123 Isto, 381.

1923. se raspolaze sa podacima da: *Iz Italije prispeli su u Carigrad 31 Crnogorac, svi protivnici narodnog ujedinjenja, a za njima su pošli preko Carigrada za Batum dolazeći iz Italije 7 crnogoraca da stupe u vezu sa ruskim bolševicima*¹²⁴ i s tim u vezi se pominju imena tih sedmorice u naprijed navedenom spisku. Uz to se dodaje: *Druže stalno sa Kemalistima. Vučeraković sa dva druga crnogoraca bio je viđen jednog dana gde se šeta u automobilu sa Ahmet-Riza Bejom, kemalistom, i jednim dragomanom. Utvrđeno je da stalno idu u Sovjetsku Misiju u Carigradu.*¹²⁵ O svom putu iz Rima do Berlina, pa do Carigrada, boravku u Sevastopolju na putu za Moskvu, susretu sa Čičerinom i drugim bolševicima, povratku u Carigrad dr. Ivo Jovićević je detaljno pisao u svojim memoarima.¹²⁶ Suština čitave priče je bila u tome što su od boljševika traćili pomoć kao *nacionalisti* a ne kao *komunisti* i da je njihovo zalaganje za monarhiju za komuniste bilo anahrono i neprihvatljivo. Dakle, pošto nisu imali novca, riješeno je bilo da Jovićević ode u Moskvu da potraži pomoć. Preko Sevastopolja, stigao je u Moskvu, gdje je došao do Čičerina, narodnog komesara za spoljne poslove Sovjetskog Saveza, koji je na Konferenciji u Denovi 1922. godine, postavljajući pitanja u vezi sa Crnom Gorom, zadobio simpatije crnogorskih emigranata. Pošto je od Čičerina tražio pomoć kao *crnogorski nacionalista*, a ne kao komunista, Jovićević se poslije dužeg boravka u Moskvi, oktobra 1923. godine, i poslije Čičerinovog odbijanja da pomogne Crnogorce, vratio u Carigrad.¹²⁷ Prema obavještajnim izvorima Jovićević se vratio u martu 1923. *On se nelegalno vratio iz Rusije, kamo je išao da pridobije Lenjina i Staljina za crnogorsku irendentu.*¹²⁸ Neuspjesi u misijama Jovićevića iz jugoslovenskih krugova su praćeni komentarima u kojima nisu sakrivali zadovoljstvo: *Nije se mogao akreditirati ni kod Boljševika, koji su međutim kurantni do neverovatnosti, kad je reč o boljševičkom prozelitizmu! On je pokušavao da se približi i makedonstvu osim Bugarima, ali izgleda da ni tamo nije našao na neki osobiti odziv.*¹²⁹ No i pored toga što su ovi navodi, ljudi u Carigradu bili tačni, izgleda da je Beograd, o svemu raspolagao sa potpunijim i preciznijim informacijama, zahvљujući izvjesnom Đoleviću, otpravniku poslova, koji je izvještavao o dugim razgovorima i prepirkama sa Jovićevićem: *on je reagirao na taj način što se izjasnio da se nije slagao sa načinom rada Crnogoraca u Gajeti i zato se je rešio da započne samostalnu borbu pomoću sovjetske Rusije protivu postojećeg stanja stvari u Crnoj Gori. U ovoj svrsi, po njegovim rečima, on je rešio da otpušta u Moskvu, zašto je dobio naročitu preporuku sovjetskog diplomatskog predstavnika u Rimu. Tvrđio je ovaj izvor, apostrofirajući da kao što je poznato, Dr. Jovićević je bio u Moskvi, gde ga je, po njegovom tvrđenju, Čičerin¹³⁰ ga nekoliko puta primio, pažljivo saslušao i*

124 AJ, 370-9-315, *Ministarstvo Spoljnih Poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Kraljevskom poslanstvu*, Beograd, 24. aprila 1923.

125 *Isto.*

126 Vidi: Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima. Sjećanja jednog federaliste*, Cetinje 1995, 134-165.

127 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

128 AJ, 370-9-327, *Ministarstvo spoljnjih poslova-kraljevskom poslanstvu*, Pov. Br. 159, Carigrad, 20. III 23.

129 *Isto.*

130 Georgij Vasiljevič Čičerin, bio je revolucionar i sovjetski političar. Bio je na funkciji Narodnog

obećao da će ga materijalno i moralno pomagati, ako se obaveže da će raditi samo po instrukcijama iz Moskve, ali je on takve uslove odbio, pošto se pre svega oseća Srbinom i takvim želi ostati do kraja svoga života. Posle toga, on je molio Čičerina da izdejstvuje gde treba da mu se odobri da sa svojim drugovima osnuje crnogorsku naseobinu u južnoj Rusiji, što mu je Čičerin obećao, kako on tvrdi, ali je morao dugo čekati rešenje nadležnog nadležva, te se morao vratiti u Carigrad. Po njegovom kazivanju Boljševici izdali su mu besplatnu kartu samo do Sevastopola, a odatle je svojim sredstvima, tj. zadužio se da bi se mogao vratiti u Carigrad.¹³¹ Jedno je sigurno, da iako su mnogi Jovićevića smatrali fantastom i nestabilnom političkom osobom, da je on uvijek znao da se jugoslovenskim političarima predstavi *lojalnim Srbinom*, koji se nije slagao sa vođama crnogorske emigracije, ali da istovremeno bude i najžešći kritičar srpskog hegemonizma i njene politike prema Crnoj Gori. U tom smislu je dovoljno pročitati njegove brošure, apele i proteste iz ovog perioda i shvatiti da je u tom smislu bio jedinstven, jer je uvijek bio radikalniji od drugih. No, izgleda da Jovićević nije bio uopšte veza, a ne naročito "glavna" između crnogorske političke emigracije i boljševika. Sudeći po onome, što do sada znamo o tome, u SSSR je stavove crnogorske emigracije zastupao brigadir Ivan Bulatović (vratio se u Crnu Goru 1939) i komandir Vojin Lazović (umro u Moskvi 1933), te komandir Andrija Stanković. Bulatoviću i Lazoviću su boljševici još 1925. priznali generalske činove,¹³² a centar njihove aktivnosti i saradnje sa crnogorskim emigrantima bio je u Parizu, odakle su obavještajni izvori 1926. godine izvještavali: *Prema obaveštenjima, koje je dobilo Kraljevsko poslanstvo u Parizu,¹³³ boljševički komitet je otpočeo razvijati propaganda među crnogorskim emigrantima u Francuskoj za osnivanje nezavisne crnogorske republike. Sam boljševički ambasador u Parizu dao je za tu propagandu već 15.000 franaka.*¹³⁴ Pored toga njegovi agenti vrbuju naše đake za organizaciju nekakvog studentskog udruženja svih južnih slovena. Prvi sastanak, tog udruženja koje je imao da se održi prije dve nedelje, nije uspeo zbog sukoba naših đaka i makedonskih bugaraša. Prema istim izvorima crnogorska politička emigracija (njih

komesara za spoljne poslove (ministar spoljnjih poslova) u sovjetskoj vladi od marta 1918. pa sve do 1930. godine.

131 AJ, 370-3-351, *Po naredbi Ministra za Direktora Političkog Odelenja S. Lazarević*, 30. decembra 1924.

132 Vidi više: Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941*, tom II, Cetinje 2010, 86-89.

133 Jugoslovenstvo poslanstvo u Parizu se smatralo diplomatskim centrom preko kojeg su sabirabne slične informacije i one su dalje distribuirane obavještajno-diplomaticim kanalima.

134 Misli na sovjetskog ambasadora u Parizu Kristijana Rakovskog (1873-1941). Rakovski je sin bogatog jevrejskog trgovca. Rođen je u Bugarskoj (tada Osmansko carstvo), da bi se njegova porodica kasnije preselila u Rumuniju. Završio je Medicinski fakultet u Francuskoj i politički se iskazao kao protivnik carističkog režima u Rusiji. Bio je komunista (boljševik) i revolucionar, bliski saradnik Lenjina i Trockog. Smatra se da je pripadao masonskoj loži. Lenjin ga je postavio 1919. godine za predsjednika ukrajinskog parlamenta. Bio je član Izvršnog komiteta Treće Internacionale (Kominterne) u Moskvi. Staljin ga je 1925. godine postavio za sovjetskog ambasadora u Parizu. Pao je u nemilost Staljina 1938. godine i uhapšen pod optužbom da je učestvovao u zavjeri protiv njega. Život je okončao 1941. godine. Vidi više: Novak Adžić, *Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine*, *Matica*, br. 62, ljetо 2015, 163-174.

oko 200) je bila organizovana *u jednoj federalativnoj organizaciji na čelu sa Milom Vujovićem, bivšim ministrom finansija u Plamenčevom kabinetu. Na čelu emigracije nalaze se pored Vujovića i Milan Krljević, bivši naš oficir bivši načelnik ministarstva vojnog iz Plamenčevog kabineta i Dušan Drecun..... Sam Krljević priznaje javno da je imao sastanke u Beču sa Fan Nolijem, eksponentom Sovjeta za Balkan i da ga je ovaj doveo u vezu sa ovamošnjim Sovjetskim Ambasadorom..... Od ove dvojice morao je jedan otići do Moskve, ali mi izgleda da je Vujović sam obišao Moskvu. Dušan Drecun stupio je u vezu sa glavnim agentom Sovjeta za Balkan Vlahovom i pre neki dan je stampao jednu svoju izjavu sa slikom u komunističkom listu "Balkanska federacija". Sama federalivna ideja ovdašnje crnogorske emigracije jasno ističe protektorat Sovjeta, jer je to davna ideja Vlahova inspirisana od Moskve.*¹³⁵ Izvori nedvosmisleno ukazuju da je crnogorska politička emigracija, primarno tražila "saveznika" u odbrani crnogorskih nacionalnih i državnih interesa, a tek potom razmišljala o ideološkom profilu stvarnih ili potencijalnih saveznika. No, ostaje mnogo toga što je za sada nepoznato i što je dobar motiv za produbljenija istraživanja.

Zaključak

Nakon što je Podgoričkom skupštinom novembra 1918. godine likvidirana crnogorska država, što je dovelo do protivljenja i neuspjelog ustanka, u evropskim državama našla se brojna crnogorska politička emigracija. Najbrojnija i najaktivnija emigracija do smrti kralja Nikole 1921. godine bila je u Italiji. Tamo se nalazilo oko 2.000 vojnika, te se pokušalo osnovati crnogorska vojska. Crnogorska politička emigracija je sve do smrti kralja Nikole bila respektabilan faktor u cilju ostvarivanja težnje za obnovom crnogorske države. Nakon Rapalskog ugovora Kraljevine SHS i Italije, novembra 1920, stvari se po crnogorsku emigraciju u Italiji drastično mijenjaju, te njihovi ciljevi i sam opstanak u Italiji postaje upitan. Stoga se crnogorska emigracija odlučuje za odlazak iz Italije. Procijenjeno je da je najbolja destinacija za crnogorsku emigraciju, Carigrad. Tako je značajan broj najuticajnijih crnogorskih emigranata preselio u Carigrad. Dolaskom u Carigrad isti su nailazili na veliki broj problema. Bili su bez sredstava za život, bez logistike i bez saveznika za svoje ciljeve. To je imalo uticaja na njihovo političko djelovanje i ako je ono nastavljeno u Carigradu. Jedan broj emigranta je zbog položaja u kojem se našao, pokazao lojalnost prema novoj državi, te se vratio u Crnu Goru. Na tome je radilo i Poslanstvo Kraljevine SHS u Carigradu. Kako aktivnosti crnogorske emigracije u Carigradu nisu davali rezultat, isti su pokušali uspostaviti saradnju sa bugarskim, makedonskim

135 Misli se na: Dimitar Vlahov (Kukuš, Grčka, 8. novembar 1878. – Beograd, NR Srbija, 7. april 1953), profesor, publicista, revolucionar, političar. Školovao selu Kukušu, Solunu, Sofiji, Švajcarskoj i Njemačkoj, a diplomirao je hemiju na Univerzitetu u Sofiji (Bugarska). Bio je istaknuti pripadnik makedonskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta. Poslije završetka Prvog svjetskog rata postao je generalni konzul Bugarske u Odesi, a zatim u Beču. Vidi više: Novak Adžić, Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine, *Matica*, br. 62, ljetо 2015, 171-172.

i albanskim anarhističkim grupama. Crnogorske emigrante je upravo činjenica da ove grupe postoje u Carigradu, opredijelila za njihov dolazak, jer je iste zblžavalo neprijateljstvo prema novoj jugoslovenskoj zajednici. Kroz razne oblike djelovanja ove grupacije su pokušale organizirati svoj rad, a u cilju stvaranja balkanske federacije. U tom pogledu pokušalo se sa pokretanjem lista „Jedinstva“, čiji je jedan od pokretača bio Ivo Jovićević. Kako se nije radilo o ideoološki homogenoj cjelini, projekt balkanske federacije nije bio realno ostvarljiv, te se navedena suradnja pokazala nesvrishodnom. Nakon neuspjeha sa balkanskom federacijom, crnogorska emigracija u Carigradu pokušava uspostaviti saradnju sa ruskim boljševicima. U tom pogledu posebno je bio aktivан i agilan Ivo Jovićević. Međutim, njegov put u Rusiju bio je bez rezultata i bez podrške u ostvarivanju ciljeva tj. vraćanja crnogorske državnosti. No, neosporno je da je crnogorska emigracija u Carigradu uložila velike napore na odbrani crnogorskih državnih i nacionalnih interesa i vraćanja crnogorske državnosti. Brojni su razlozi zašto na tom planu nije bilo boljih rezultata. Stoga, ovo pitanje zahtijeva dalja dodatna istraživanja.

Summary

After the Montenegrin state was liquidated by the Podgorica Assembly in November 1918, which led to opposition and a failed uprising, numerous Montenegrin political emigrants found themselves in European countries. The most numerous and most active emigration until the death of King Nikola in 1921 was in Italy. There were about 2,000 soldiers there, and an attempt was made to establish a Montenegrin army. Until the death of King Nikola, Montenegrin political emigration was a respectable factor in order to achieve the aspiration for the renewal of the Montenegrin state. After the Treaty of Rapallo between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Italy, in November 1920, things changed drastically for the Montenegrin emigration to Italy, and their goals and survival in Italy became questionable. Therefore, the Montenegrin emigration decides to leave Italy. It is estimated that the best destination for Montenegrin emigration is Constantinople. Thus, a significant number of the most influential Montenegrin emigrants moved to Constantinople. Arriving in Constantinople, they encountered a large number of problems. They were without means of subsistence, without logistics and without allies for their goals. This had an impact on their political activity even if it continued in Constantinople. Due to the position in which he found himself, a number of emigrants showed loyalty to the new state, and returned to Montenegro. The Embassy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Constantinople also worked on that. As the activities of the Montenegrin emigration in Constantinople did not yield results, they tried to establish cooperation with Bulgarian, Macedonian and Albanian anarchist groups. The fact that these groups exist in Constantinople determined the arrival of Montenegrin emigrants, because they were brought closer by hostility towards the new Yugoslav community.

Through various forms of activity, these groups tried to organize their work in order to create a Balkan federation. In that regard, an attempt was made to launch the "Jedinstvo" newspaper, one of the initiators of which was Ivo Jovicevic. As it was not an ideologically homogeneous whole, the project of the Balkan federation was not realistically feasible, and the mentioned cooperation proved to be pointless. After failing with the Balkan federation, Montenegrin emigrants in Constantinople tried to establish cooperation with the Russian Bolsheviks. Ivo Jovicevic was especially active and agile in that regard. However, his trip to Russia was without results and without support in achieving the goals, that is. return of Montenegrin statehood. However, it is indisputable that the Montenegrin emigrants in Constantinople made great efforts to defend the Montenegrin state and national interests and to restore the Montenegrin statehood. There are many reasons why there were no better results in that area. Therefore, this issue requires further research.

Mr. Sead BANDŽOVIĆ

Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu

E-mail: sead1994@live.com

Pregledni rad/Review article

UDK/UDC:94:34:342.4(497:497.6)“1921“

34:342.4(497:497.6)“1921“

„TURSKI PARAGRAF“ VIDOVDANSKOG USTAVA (1921): DOMETI I OGRANIČENJA

Apstrakt: Jedna od krupnih posljedica Prvog svjetskog rata je, pored ogromnih materijalnih razaranja i ljudskih žrtava, nestanak nekih velikih carstava (Ruskog, Njemačkog, Habsburškog i Osmanskog) sa historijske i političke karte Evrope i svijeta. Na njihovim ruševinama su, u različitim okolnostima, stvarane nove države pa je tako, uz uticaj međunarodnog faktora, u decembru 1918. ujedinjenjem Države Hrvata, Srba i Slovenaca i Kraljevine Srbije stvorena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS), kasnije preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju (1929). U njenom sastavu se našla i Bosna i Hercegovina čiji se subjektivitet u novoj državi mijenjao u nekoliko faza. To je predstavljalo rezultat političkih procesa, unutrašnjih sukoba srpskih, hrvatskih i drugih političkih snaga. U ovom radu pozornost je usmjerena na Vidovdanski ustav, na postupak njegovog donošenja sa posebnim osvrtom na njegov član 135. (“turski paragraf”) koji je, između ostaloga, nekoliko godina očuvao teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine unutar države. “Turski paragraf” je prestao da važi 1924, kada se, shodno drugim odredbama Vidovdanskog ustava, završava organizovanje oblasti u državi i zavodi centralizacija uprave.

Ključne riječi: Kraljevina SHS/Jugoslavija, državna organizacija, Vidovdanski ustav (1921), “turski paragraf”, Bosna i Hercegovina.

„TURKISH PARAGRAPH“ OF THE VIDOVDAN CONSTITUTION (1921): SCOPE AND LIMITATIONS

Abstract: Among the major consequences of the World War I, besides huge destructions and human casualties, disappearance of old empires (Ottoman, Austro-Hungarian, Rusian and German) and emerge of new states in Europe under international influence can be mentioned. In December 1918 State of Croats, Serbs and Slovenians had united with Kingdom of Serbia and formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians (later renamed in Kingdom of Yugoslavia in 1929). Bosnia

and Herzegovina, as a part of this Kingdom, changed its political subjectivity in few phases which was a result of political processes and internal conflicts of Serbian, Croatian and other politicians. In this paper the focus is put on the Vidovdan Constitution, its promulgation with special review of Article Nr. 135 of this Constitution also known as Turkish Article. This Article managed to preserve territorial integrity of Bosnia and Herzegovina in Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians until 1924. when, according to the other provisions of the Constitution, the process of government establishing had finished and the new centralised governing sistem came into power.

Key words: *Kingdom of Serbs, Croats, Slovenians / Yugoslavia, Vidovdan Constitution (1921), Turkish Article, Bosnia and Herzegovina.*

Prvodecembarskim aktom 1918. osnovano je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Radilo se o činu ujedinjenja Kraljevine Srbije sa Državom Slovenaca, Hrvata i Srba.¹ Bio je to kompromis tadašnjeg Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba koje je, zbog teških ekonomskih i političkih prilika i mogućnosti da italijanska vojska zauzme znatna slovenska i hrvatska područja, odustalo od prvobitnog federalnog uređenja buduće države proglašenog u „Naputku“ Narodnog vijeća od 24. novembra 1918. i umjesto toga je adresom pozvalo srpskog regenta Aleksandra I Karađorđevića da preuzme vlast u cijeloj državi. Regent je odgovorio proglašenjem kojom je, u ime svog oca Petra I Karađorđevića, proglašio ujedinjenje Kraljevine Srbije sa Državom Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.² U Prvodecembarskom aktu nisu se našli zahtjevi Narodnog vijeća da se državno uređenje riješi na sveopštoj skupštini Srba, Hrvata i Slovenaca kvalifikovanom dvotrećinskom većinom. Predviđena je uspostava privremenog državnog uređenja sve do donošenja novog ustava. Ubrzo, nakon Prvodecembarskog akta, kojim je proglašeno ujedinjenje, formirano je 12. marta 1919. Privremeno narodno predstavništvo, kojem je bio centralni zadatak da

1 Potpisivanjem mirovnog ugovora s Njemačkom 28. juna 1919. godine Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca postalo je međunarodno priznata država. Kraljevstvo je 1921. promijenilo ime u Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

2 Srpski su političari, kako oni iz Srbije, tako i oni iz Bosne i Hercegovine, zapaža Ivan Markešić, u novu državu ušli svjesni ciljeva koje su trebali u njoj postići. Činom stvaranja Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca, ostvarit će se njihove težnje za uspostavom države u kojoj će svi Srbi živjeti zajedno. Temeljem vojnih uspjeha srpske vojske na kraju Prvog svjetskog rata “oni su polagali pravo na primat u odlučivanju u novostvorenoj državi. Kako je među hrvatskim političkim i crkvenim elitama vladalo dijametralno suprotno stajalište u odnosu na novu državu, srpskim političarima nije bilo teško postaviti temelje vlastitoga i presudnoga utjecaja. Oni su sav svoj oficirski kadar unijeli u novu državu. Hrvati i Muslimani ga nisu ni imali. Ako je i postojao, hrvatski su se i muslimanski časnici borili na strani gubitnika u tom ratu, na strani Austro-Ugarske. Srbi su u novu državu unijeli i sav diplomatski zbor, državnu administraciju te pravoslavlje kao državnu religiju” – prema: Ivan Markešić, Vjerske i crkvene prilike u Bosni i Hercegovini nakon I. svjetskog rata, u: *Fra Didak Buntić - čovjek i djelo*, uredili Stipe Tadić i Marinko Šakota, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2009, 107.

pripremi izbore za ustavotvornu skupštinu i da organizuje početak njenog rada.³ Tako je vlast u cijeloj zemlji bila skoncentrisana u rukama Privremenog narodnog predstavništva, vlade i regenta Aleksandra I Karađorđevića.⁴ Rađanje nove države, sa nizom slutnji i nepoznanica, u cjelini je stvorilo više problema nego što ih je riješilo.⁵ Nacionalni problemi ugrađeni su u njeno biće i sudbinu. Različite političke strategije vezane uz partikularne nacionalne ideologije formirane su znatno puno prije nastanka jugoslavenske ideologije i stvaranja države 1918. godine.⁶ U srži sporova koji su je potresali, od prvih dana njenog postojanja do njenog sloma 1941, bilo je pitanje državnog uređenja. Zagovornici unitarizma i velikosrpske verzije države suprotstavlјali su se predstavnicima nesrpskih nacionalnih pokreta koji su tražili federalivno (ili konfederalno) državno uređenje.⁷

Regent je 20. decembra 1918. imenovao prvu vladu sa predstavnicima iz svih dijelova nove države predvođenu radikaliskim predstavnikom Stojanom Protićem. U sastav nove vlade ušla su i tri ministra iz Bosne i Hercegovine: Tugomir Alaupović za resor vjera, Uroš Krulj za narodno zdravlje i Mehmed Spaho za oblast šuma i ruda. Proces uspostave vlade pratile su određene nesuglasice i odstupanja od ranijih političkih dogovora. Tako je prema prvobitnoj ideji predsjednik nove vlade trebao biti Nikola Pašić, međutim on je upućen na Mirovnu konferenciju u Pariz. Slični problemi su pratili i uspostavu Privremenog narodnog predstavništva. Prvodecembarskim aktom je utvrđeno da će se sastav predstavništva utvrditi naknadnim sporazumom između Srbije i Narodnog vijeća iz Zagreba. Međutim, ministar za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona, dr. Albert Kramer donio je, po regentovom zahtjevu, spisak članova Predstavništva. U njegov sastav ušla su 32 poslanika iz Slovenije, iz Hrvatske sa Slavonijom, Rijekom i Međumurjem 62, Istre 4, Dalmacije 4, Vojvodine 24, Srbije 84, Crne Gore 12 i Bosne i Hercegovine 42 člana. Vlada je ograničavala Predstavništvo u korištenju svih njegovih ovlaštenja u punom kapacitetu. Od predloženih 47 zakona doneseno je samo njih 12 u godinu i po postojanja ove institucije. Sjednice Predstavništva su često praćene sukobima zbog samog načina odabira članova.⁸

3 Privremeno narodno predstavništvo je, zajedno sa Kraljem, donijelo 3. septembra 1919. *Zakon o izboru narodnih poslanika za ustavotvornu skupštinu* – vidi: Miroslav Đorđević, Istorijat izbora u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji, *Strani pravni život*, br. 3, Institut za uporedno pravo, Beograd 2013, 298.

4 Osman Sušić, *Položaj Bosne i Hercegovine u Vidovdanskom ustavu – historijski okvir aktuelne ustavno pravne teme* u: Edin Mutapčić (ur), *Zbornik radova naučnog skupa: Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910 – 2010)*, Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla 2011, 227-237. (dalje: O. Sušić, *Položaj Bosne i Hercegovine u Vidovdanskom ustavu*).

5 Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Clio, Beograd 2008, 261.

6 Opšir. Igor Ivašković, The Vidovdan Constitution and the Alternative Constitutional Strategies, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 3-4, Zagreb 2018, 525-551.

7 Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Durieux, Zagreb 1995, 174.

8 Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Magistrat, Sarajevo 2014, 285-286. (dalje: M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*).

Unifikacija prava je bila jedan od prioriteta nove vlasti. Već prilikom formiranja prve vlade Kraljevine SHS, ustanovljeno je Ministarstvo za izjednačavanje zakona.⁹ Položaj Bosne i Hercegovine u privremenom državnom uređenju bilo je određen ukidanjem Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu 31. decembra 1918. i reformom bosanskohercegovačke Narodne vlade.¹⁰ Vlada je u početku imala deset povjerenstava, ali su, u skladu sa tendencijama političke centralizacije, pojedini resori preneseni na centralni nivo u Beograd. Riječ je o vanjskim i vojnim poslovima, finansijama, obrtu i industriji, obnovi zemlje i trgovini.¹¹ Narodna vlada, naknadno preimenovana u Zemaljsku, raspolažala je sa četiri odjela: unutrašnjim poslovima, pravosuđem, poljoprivredom, vjerskim i obrazovnim poslovima. Proces centralizacije tekao je poprilično sporo pa je Zemaljska vlada nastavila sa radom još nekoliko godina. Regent je 26. februara 1919. izdao naredbu o uspostavi funkcije delegata ministarstva finansija pri vladu u Bosni i Hercegovini. Njemu je, nakon određenog vremena, dodat i povjerenik za javne radove i željeznice.¹²

U skladu sa Zakonom o Ustavotvornoj skupštini Privremeno narodno predstavništvo je u cijeloj državi raspisalo i zakazalo izbore za 28. novembar 1920. godine. Na raspolažanju su bila ukupno 419 mandata, a u predizbornoj

⁹ Vidovdanski ustav (1921) je članom 133. predviđao kraći zakonodavni postupak prilikom donošenja zakona koji se tiču izjednačavanja prava – vidi: Amra Mahmutagić, Pravna heterogenost u zajedničkoj jugoslavenskoj državi između dva svjetska rata, *Revija za pravo i ekonomiju*, br. 1, Pravni fakultet, Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru, Mostar 2016, 12.

¹⁰ Ljubomir Zovko, *Studije iz pravne povijesti Bosne i Hercegovine 1878-1941*, Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar 2007, 56-58. (dalje: Lj. Zovko, *Studije iz pravne povijesti Bosne i Hercegovine*). Samo proglašenje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918, konstatira Husnija Kamberović, u širim narodnim masama u Bosni i Hercegovini nije praćeno velikim manifestacijama oduševljenja, “a ostaje i sporno koliko je ta vijest bila poznata običnim ljudima. Činjenica da su iz nekih krajeva Bosne i Hercegovine telegrami o izravnom ujedinjenju sa Srbijom upućivani u Beograd i poslije 1. decembra, dakle nakon proglašenja nove države, ostavljaju dovoljno prostora za razne interpretacije ne samo o piscima tih telegrama nego i o stvarnom stanju na terenu nakon proglašenoga ujedinjenja. Obični ljudi su imali drugih problema: srpski seljaci su koristili vrijeme nestabilnosti i nedovoljno efikasne vlasti da maltretiraju zemljoposjednike i otimaju njihovu zemlju, muslimanski zemljoposjednici su tražili način da zaštite svoje živote, a obični ljudi su gledali kako da prežive hladnu i gladnju zimu”. Pojedine zajednice u Bosni i hercegovini, iako formalno ravnopravne, nakon proglašenja ujedinjenja u novu državu suočavale su s različitim izazovima na terenu: “Muslimanski zemljoposjednici su pogodeni agrarnom reformom, muslimansko i hrvatsko stanovništvo je trpjelo pljačke i napade, posebno u pograničnim krajevima sa Crnom Gorom, a političke elite, koje su se organizirale u političke stranke na vjerskoj i nacionalnoj osnovi, osim Komunističke partije koja u prvi plan stavlja socijalna, a ne vjerska i nacionalna pitanja, bile su zaokupljene debatama o broju mjesta u privremenim zastupničkim institucijama, ne toliko zbog uvjerenja da je to pokazatelj stvarnog položaja Bosne i Hercegovine kao cjeline u Jugoslaviji, nego više zbog narativa da će na taj način najbolje braniti vjerske ili nacionalne interese zajednice u čije ime su nastupali” - prema: Husnija Kamberović, U stalnom procesu, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2017, 64. (dalje: H. Kamberović, *U stalnom procesu*).

¹¹ Lj. Zovko, *Studije iz pravne povijesti Bosne i Hercegovine*, 57-59.

¹² M Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 286-287.

kampanji su učestvovale 22 političke stranke. Glasalo se putem kuglica, budući da je velik procenat stanovništva bio nepismen. Izbornu pobjedu su odnijele tri stranke: Demokratska stranka sa 92 poslanička mjesta, Narodna radikalna sa 91, Komunistička partija Jugoslavije 58 i Hrvatska pučka republikanska stranka Stjepana Radića 50. Među deset najjačih stranaka u Ustavotvornoj skupštini bili su: Savez zemljoradnika, Samostalna kmetijska stranka (tzv. slovenački radikali dr. Bogumila Vošnjaka), Slovenska ljudska stranka (SLS), Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO), Hrvatska pučka i Bunjevačko-šokačka stranka, Socijaldemokratska stranka te Džemijet. U Bosni i Hercegovini poseban uspjeh je zabilježila (JMO) na čelu sa Mehmedom Spahom.¹³ Ova stranka je u Bosni i Hercegovini osvojila skoro sve raspoložive mandate čime je u Konstituanti dobila 24 mesta. Razlozi za uspjeh JMO-a na izborima u Bosni i Hercegovini su u lošim ekonomskim prilikama muslimana i stranačkom programu koji je uspio na jednom mjestu okupiti sve muslimanske birače bez obzira na njihovu klasnu pripadnost i socijalno porijeklo. Kako su ovi glasovi zajedno sa šest muslimanskih predstavnika iz Makedonije mogli ostvariti prevagu u skupštini brojni političari su nastojali pridobiti ove poslanike da djeluju u njihovu korist. Jedan od primarnih zadataka JMO bilo je ublažavanje posljedica agrarnih reformi. Nova vlada je 1919. ukinula kmetstvo i novim zakonom ustanovila pravo vlasništva bivših kmetovskih porodica nad zemljom koju obrađuju. Ta reforma je pogodila skoro 4.000 muslimanskih zemljoposjedničkih porodica, a Spahin cilj bilo je osigurati pravičnu naknadu za oduzete posjede. Odšteta je na kraju isplaćivana, ali to je bilo daleko ispod tržišne vrijednosti zemlje. Zbog ovakvog djelovanja kritičari su prebacivali JMO da djeluje u korist stare feudalne klase iako su na izbornim listama od 78 kandidata svega njih šest bili zemljoposjednici. Pored tretiranja agrarne problematike JMO se u svom političkom programu djelovanja zalagala za očuvanje regionalno-administrativnog identiteta Bosne i Hercegovine.¹⁴

Vlada je, po okončanju izbora, propisala privremeni poslovnik za Konstituantu kojim je određeno da niti jedan poslanik ne može preuzeti mandat dok prethodno ne položi zakletvu kralju. Time se umnogome prejudiciralo rješenje dvojbe – republika ili monarhija.¹⁵ Indirektno je data značajna uloga kralju kao političkom akteru u novoj državi i simbolu monarhijskog uređenja, a o čijoj su se prirodi poslanici tek trebali dogоворити kroz predstojeće rasprave o budućem ustavnom sistemu države. Osnovna obaveza Ustavotvorne skupštine bila je donošenje ustava, a s obzirom na raznovrsnost političkih snaga pojatile su se dvije struje unutar skupštine. Jedna je težila ka strogom centralističkom, unitarnom uređenju države dok su sa druge strane postojale opozicione snage koje su težile ka autonomnim i federalističkim rješenjima. Postojala je tvrda opozicija (Radićeva HSS, crnogorski „zelenaši“ – pristalice autonomije Crne Gore, Hrvatska

13 *Isto*, 291.

14 Noel Malcom, *Povijest Bosne*, Erasmus Gilda, Zagreb 1995, 222-223.

15 Ivo Goldstein, *Suprotstavljanje centralizmu*, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2017, 121. (dalje: I. Goldstein, *Suprotstavljanje centralizmu*).

stranka prava – frankovci, albanski „kačaci“, komunisti i Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija). Nešto umjereniju, autonomističku struju činili su Jugoslovenska muslimanska organizacija, Džemijet, Slovenska ljudska stranka i liberalni hrvatski intelektualci.

U raspravama o oblicima državnog uređenja, Bosna i Hercegovina i Vojvodina zauzimale su posebno mjesto.¹⁶ Krajem januara 1921. unutar skupštine je formiran poseban Ustavni odbor koji je prikupljaо i analizirao pristigle nacrte ustava. Podneseno je više različitih nacrta ustava, od kojih je centralno mjesto zauzimao nacrt vlade Nikole Pašića, koji je “služio kao osnov za načelnu diskusiju”.¹⁷ Svi nacrti su se mogli svrstati u tri grupe. U prvoj su zastupana federalistička uređenja sa manjim ili većim stepenom decentralizacije. U drugoj skupini je propagirano umjereni centralističko, dok se u trećoj išlo ka striktno centralističkom državnom uređenju.¹⁸ Od svih pristiglih nacrta najviše podršku je uživao vladin prijedlog koji je, zahvaljujući odredbama privremenog Poslovnika Ustavotvorne skupštine, te same podrške vladajućih državnih političkih krugova, imao najviše izgleda za usvajanje. Ovaj draft je izrađen po uzoru na srpski ustav iz 1888. i 1903. godine, kao i ideja Prvodecembarskog akta i Krfske deklaracije. Predloženim ustavom je predviđeno da se ozakoni centralistički uredena monarhija sa ograničenim pravima parlamenta i vrlo širokim ovlaštenjima kralja.¹⁹ Ka ovakovom uređenju stremili su najviše srpski političari u Konstituanti na bazi zajedničkog djelovanja radikala i demokrata. Centralističko uređenje i monarhija smatrali su se idealom i željenim ciljom tadašnjih političkih elita u Srbiji.²⁰ Isključivana je bilo kakva mogućnost podjele Kraljevine na historijske pokrajine, a Nikola Pašić je prilikom osnivanja Konstituante tvrdio da nema mjesta ikakvom kakvom obliku majorizacije budući da su Srbi, Hrvati, Slovenci, kao troplemeni narod, tretirani kao jedinstvena cjelina.²¹ Tokom rasprave o ovom nacrtu Skupštinu

16 Mira Radojević, Srpsko-hrvatski spor oko Bosne i Hercegovine i Vojvodine u periodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 2, Zagreb 2000, 327-328.

17 Miroslav Đorđević, Istorijat izbora u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji, *Strani pravni život*. br. 3, Institut za uporedno pravo, Beograd, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Beograd 2013, 299. (dalje: M. Đorđević, *Istorijat izbora u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji*).

18 M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 292.

19 *Isto*, 292.

20 Ambicija vladajuće radikalno-demokratske koalicije bila je, u žustrim raspravama o ustavu u Ustavotvornoj skupštini, da nametne rješenja u svim pitanjima državnog ustrojstva i političkog života zemlje. Odbijani su svi nacrti, prijedlozi i primjedbe ne samo opozicionih stranaka, već i umjerenijih političara iz vladajućih krugova (na primjer, Stojana Protića). Mate Drinković, tada član Privremenog narodnog predstavništva, te od 1920. ministar pošta, upozorio je predlagачe centralističke opcije: “Gospodo, vi svi vrlo dobro znate kuda vodi ovakav ustav”, pa nastavio: “Takav centralizam je veoma pogibeljan za našu državu, jer uslijed samovolje njegove mora silom prirodnih zakona da se razvije protiv nje organizovan otpor, koji može dovesti do veoma ozbiljne pogibelji” – prema: I. Goldstein, *Suprotstavljanje centralizmu*, 121.

21 Opšir. Safet Bandžović, *Spone i sporovi: Bosna i Hercegovina u jugoslavenskoj državi (1918 – 1941)* u: Adisa Pašalić Kreso, Mirko Pejanović, Vera Katz (ur), *Zbornik radova: Međunarodna naučna konferencija: 75. godišnjica Prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a: Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i

su napustili predstavnici Narodnog kluba (Hrvatska zajednica, Hrvatska težačka stranka), članovi Jugoslovenskog kluba (SLS, Hrvatska pučka stranka, Bunjevačko-šokačka stranka).²² Nakon proglašenja Obzname 29. decembra 1920. uskraćeno je djelovanje i Komunističke partije Jugoslavije. Ona je stavljena van zakona. Na napuštanje Ustavotvorne skupštine od strane komunističkih poslanika početkom juna 1921. niko od članova tog predstavničkog tijela nije se ni osvrnuo.²³ Rad Konstituante praćen je brojnim sukobima, kršenjem odredaba poslovnika i samovoljom regenta Aleksandra. Zbog toga je broj poslanika sa prvobitno odabranih 419 spao na 258.²⁴ To je predstavljalo opasnost za cjelokupni ustavnopravni proces budući da je bilo izvjesno da se neće moći osigurati dovoljna većina za izglasavanje ustava. Tako je vlada u potrazi za podrškom krenula u pregovore sa većim brojem stranaka: Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom, Zemljoradničkom strankom, Slovenskom kmetijskom strankom i Džemijetom. Sredinom marta 1921. Jugoslovenska muslimanska organizacija je postavila dvije grupe zahtjeva koje je vlada trebala ispuniti kako bi se obezbijedili glasovi za izglasavanje ustava. Jedni su trebali biti uneseni u ustav, a druge je vlada trebala kasnije direktno realizovati.

Poslije dugotrajnih i iscrpnih pregovora 12. marta 1921. postignut je konačni sporazum. Vlada Nikole Pašića je obećala da će u novi ustav inkorporirati rješenja iz ustavnog nacrtta Jugoslovenskog muslimanskog kluba koji su se odnosili na zaštitu i ravnopravnost vjera, vjersko-prosvjetnu autonomiju, radu šerijatskih sudova, izbornom sistemu koji će štiti manjine, a ugovorne strane su se složile da u kraljevsku vladu uđu dva ministra iz reda JMO, a istoj stranci su data četiri mjesta u Zemaljskoj vlasti Bosni i Hercegovini. Posebno je insistirano da se prilikom uspostave novog upravnog i ustavnog sistema poštuje teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine. Sa prihvatanjem uslova od strane vlade JMO se obavezala da će uzeti "u pretres vladino gledište o unutrašnjem državnom uređenju".²⁵ Obrazlažući svoj

Hercegovine, Sarajevo 2019, 57-93.

22 Konačna verzija ustava bila je bazirana na prijedlogu Nikole Pašića uz odredene izmjene (prvobitno je, primjera radi, bio predviđen dvodomni sistem, od koga se odustalo). O svima drugim nacrtima nije se skoro ni vodilo računa. Jedino su poslanici, članovi Ustavnoga odbora, pokušavali, prilikom diskusija, da neke odredbe Ustava izmijene u smislu ustavnih nacrtta svojih klubova, ali bez nekog većeg uspjeha – vidi: M. Đorđević, *Istorijat izbora u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji*, 299-300.

23 Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1961, 346. (dalje: F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I); Ivana Žebec-Žilj, Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata, Slovenaca kasnije Kraljevini Jugoslaviji, *Studio lexicographica*, br. 22, Zagreb 2018, 27-45. (dalje: I. Žebec-Žilj, *Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata, Slovenaca kasnije Kraljevini Jugoslaviji*).

24 Pošto su Ustavotvornu skupštinu napustili poslanici tzv. 'Narodnog kluba (još tokom debate o Ustavu u načelu), i komunistički poslanici (11. juna), zatim i poslanici Jugoslavenskog kluba, a pošto su od svakog rada u toj Skupštini već od početka apstinirali i poslanici iz redova Radićeve Hrvatske seljačke pučke stranke (50 poslanika) sa dva poslanika iz Hrvatske stranke prava, to je radikalno-demokratska grupa u ovom predstavničkom - tijelu smatrala, da je sada sigurna za izglasavanje Ustava, kakav je predložio Ustavni odbor – prema: F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, 348.

25 Branko Petranović-Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost - tematska zbirka dokumenata*, Tom I, Prosveta, Beograd 1987, 190-191.

ulazak u vladu i davanje podrške centralistički orijentisanom ustavu predsjednik JMO Mehmed Spaho je na sjednici skupštine u junu 1921. izjavio da je za glasove njegove stranke presudno bilo garantiranje kompaktnosti muslimana u Bosni i Hercegovini. On je dalje isticao da je to urađeno zato što vlasti, koja je na sebe uzela dužnost da zemlji doneše Ustav, nije bilo moguće doći do većine koja je poslovnikom bila potrebna za donošenje Ustava.²⁶ Uz to Vlada se obavezala i da će pružiti materijalnu pomoć islamskim vjerskim i vakufskim ustanovama, te da će riješiti pitanje naknade vlasnicima za oduzete i otete kmetovske i beglučke zemlje.²⁷

Izglasavanje Ustava obavljeno je 28. juna 1921. na srpski praznik -Vidovdan, zbog čega je ovaj dokument nazvan Vidovdanski ustav. Izglasan je prevashodno zahvaljujući podršci “muslimanskih poslanika” (JMO iz Bosne i Hercegovine i Džemijeta – “Islam Muhamafazai Hukuk Cemiyet” - Društva za zaštitu muslimanskih prava iz „Južne Srbije”). U pridobijanju njihovih glasova korišćena su razna sredstva, od pritisaka do podmićivanja.²⁸ Postupak glasanja je tekao u napetoj atmosferi. Za ustav je glasalo ukupno 223 poslanika: demokrata (92), radikala (91), predstavnika Jugoslovenske muslimanske organizacije (23), slovenskih kmetijaca (10) i Džemijeta (8). Protiv ustava je glasovalo 35 zastupnika (socijaldemokrati, republikanci, zemljoradnici i dr. Ante Trumbić), dok ih je 161 apstinirao, među kojima su bili zastupnici Hrvatske republikanske seljačke stranke, te 58 zastupnika KPJ.²⁹ Centralističko uređenje bilo je povod izbijanju velikog

26 O. Sušić, *Položaj Bosne i Hercegovine u Vidovdanskom ustavu*, 227-237; Amra Mahmutagić, Specifičnosti bosanskohercegovačke državnosti u Jugoslaviji između dva svjetska rata, *Revija za ekonomiju i pravo*, br. 1, Pravni fakultet, Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru, Mostar 2015, 81-82. (dalje: A. Mahmutagić, *Specifičnosti bosanskohercegovačke državnosti u Jugoslaviji između dva svjetska rata*).

27 Dr. Atif Purivatra ustvrđuje da je “u okolnostima u kojima je djelovala JMO bilo “vrlo teško postići išta više nego što je postignuto. Čak i ono što je postignuto, mislim da je gotovo maksimalno što se moglo postići. Bilo je to vrijeme oduzimanja zemlje i aktueliziranja ideja o likvidiranju Muslimana ili njihovom protjerivanju. Prevladavalo je shvatanje da treba obezvrijediti Muslimane u svakom pogledu: kulturnom, političkom i pogotovo gospodarskom, jer su, kada je ekonomija u pitanju, Muslimani dominirali u Bosni i Hercegovini”. U tadašnjim “međunarodnim okolnostima srbjanskog vlasti je bilo izuzetno stalo da Kraljevina SHS kao nova evropska država dobije međunarodni ugled i legitimitet pa je nastojala da se Vidovdanski ustav izglosa i glasovima nesrpskih poslanika. U takvoj situaciji Spaho je iskoristio podršku JMO novom Ustavu da se potpiše ugovor o obaveznoj isplati obveznica za oduzetu zemlju u visini od 225 miliona dinara. Postići nešto više bilo je vrlo teško... Naravno, JMO je izigrana jer ugovor koji je potpisana nije ispoštovan i odštete nisu isplaćene, odnosno jedan vrlo mali dio je isplaćen u gotovini, a ostalo je dato u papirima koji su sve do 1972. godine trebali da se isplaćuju a nisu” – prema: “Dani”, br. 103, Sarajevo, 21. maj 1999.

28 Opšir. vidi: Branko Petranović-Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 59; M. Đorđević, *Istorijat izbora u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji*, 300; Muhibin Pelesić, Drijemanje na ramenu vremena ili žudnja za vlašću predvodnika iznad nade i strahova sunarodnjaka (Bošnjački političari u prevratničkom vremenu sloma Imperije i rođenja Kraljevine), *Historijska traganja*, br. 3, Institut za historiju, Sarajevo 2009, 70; Uroš Šuvaković, Korupcija i političke stranke u Kraljevini, Srba, Hrvata i Slovenaca, *NPB, Žurnal za kriminalistiku i pravo*, br. 1, Kriminalističko-poličijska akademija, Beograd 2011, 62-66.

29 A. Mahmutagić, *Specifičnosti bosanskohercegovačke državnosti u Jugoslaviji između dva svjetska rata*, 81.

nezadovoljstva stranaka sa autonomističkom i decentralističkom orijentacijom. Tako je 21. maja 1921. prije izglasavanja ustava javnosti upućen proglašenje svih hrvatskih stranaka u kojem je istaknuto da hrvatski predstavnici ne prihvataju ustav donešen bez njihove prethodne konsultacije. Upućivani su brojni apeli međunarodnoj zajednici sa posebnim naglaskom na štetnost vidovdanskog uređenja po položaju Hrvatske ali bez značajnijeg uspjeha.³⁰ Vidovdanski ustav je postao "jabuka razdora" jer je usvojen prostom a ne dvotrećinskom većinom, kako su se u julu 1917. politički predstavnici Srba i Hrvata dogovorili na Krfu. Način promjene ovog ustava sadržavao je elemente referenduma, što mu je davalо obilježje naročito čvrstog ustava.³¹

Osiguravajući svojim glasovima potrebnu većinu vlasti, JMO je primila na sebe veliku političku odgovornost, pošto se bez njene podrške ovaj ustav ne bi mogao donijeti. Međutim, nije "cijela istina" u tome da je glasovima JMO omogućeno donošenje Vidovdanskog ustava, već i u činjenici da su i druge političke stranke, rukovođene svojim interesima koje su u Konstituanti zastupale, donijele ovaj ustav gledajući u njemu garanciju da će se upravo ti interesi u društvu i državi uvažavati.³² Osuđivana zbog toga od strane opozicije, JMO nije bila cijenjena ni u vladinim krugovima, u kojima su se njeni poslanici tretirali kao "plaćenici", kupljeni da glasaju za Ustav. Izlaz iz ovog neugodnog, kompromitirajućeg položaja, vođstvo JMO vidjelo je u povratku svome stranačkom programu, a to je značilo suprotstavljanje političkom sistemu čijoj je izgradnji inače dat znatan doprinos.³³ Mehmed Spaho 1923. piše da "sve, što nije srpsko i pravoslavno, sve što nije voljno da pomaže i odobrava nezasitne prohtjeve centralista, proglašuje većina beogradske štampe protudržavnim elementima, kojima treba oduzeti sva građanska prava".³⁴

30 I. Zebec-Žilj, *Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata, Slovenaca kasnije Kraljevini Jugoslaviji*, 33.

31 Ustavi se dijele na čvrste i meke, prema pravnim režimima za njihove promjene. Čvrsti ustavi su oni koji se mijenjaju posebnim postupkom, težim od običnog zakonodavnog – prema: Zoran Jerotijević-Sveto Purić, *Ustavopravni razvoj Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije 1918-1941.* sa posebnim osvrtom na formiranje Banovine Hrvatske, *Ekonomika, Društvo ekonomista "Ekonomika"*, br. 2, Njš 2013, 111.

32 Enver Redžić, Nekoliko napomena o "Pregledu istorije SKJ", *Prilozi*, br. 1, Sarajevo 1965, 355. Atif Purivatra je ukazao da nije bilo nikakve sumnje, nakon raznovrsnih mahinacija, od sporazumijevanje do prijetnji i nasilja, da će Ustav biti donesen po želji vladine koalicije: "Radikali i demokrati, svjesni da nemaju potrebnu većinu, tražili su i našli saveznike u 'malim' političkim partijama, čija politika, posebno u tadašnjoj konstelaciji političkih odnosa, nije mogla biti drukčija nego prakticistička, sporazumaška, lavirajuća. Pitanje je samo bilo, kojoj od njih učiniti manje ustupke i koja od njih u konkretnoj situaciji bolje odgovara", navodeći dalje: "Opravдано se može pretpostaviti da bi vladina koalicija postigla sporazum sa Zemljoradnicima, da se nije nagodila sa Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom" – nav. prema: Atif Purivatra, *Tri pitanja iz političkog života Bosne i Hercegovine*, *Prilozi*, br. 1, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1965, 409-410.

33 Upor. Branislav Gligorjević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1979, 111; Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, Sarajevo 1991, 204-206.

34 Čitavo javno mnjenje u Beogradu je po njemu, jednostrano, "slabo obaviješteno o prilikama u pojedinim krajevima države, a što je još gore, ono je vrlo rđavo raspoloženo prema nesrpskom i

Spahina podrška Vidovdanskom ustavu dovela je do prvih stranačkih rascjepa unutar JMO - između pristaša nastavka saradnje na vidovdanskoj ustavnoj platformi i zagovornika obnove autonomnog statusa Bosne i Hercegovine uz uspostavu bližih odnosa sa hrvatskom autonomističkom opozicijom okupljene oko Hrvatske republikanske seljačke stranke Stjepana Radića.³⁵

Ustav nove države donijet je nakon tri godine njenog postojanja. Iako, po definiciji, složena država nastaje ustavom, u ovom slučaju postojalo je netipično rješenje da je prvozajednička vlast nove države počela da funkcioniše, pa je tek nakon nekoliko godina usvojen ustav kao osnovni akt države.³⁶ Vidovdanski ustav je, po svojoj pravnoj prirodi, spadao u kategoriju krutih ustava, jer se njegove izmjene nisu mogle vršiti na način predviđen za donošenje ili izmjenu zakona, nego jedino po posebnom postupku i uz poseban kvorum poslanika u Narodnoj skupštini.³⁷ Ustavom je stvorena centralizirana država koja je počivala na sljedećim načelima: nacionalnom unitarizmu, državnom centralizmu, monarhijskom obliku vladavine, ograničenoj formi parlamentarizma i privatno-vlasničkom ekonomskom poretku. Na bazi pretodno spomenutog unitarizma Srbi, Hrvati i Slovenci su smatrani jedinstvenim troplemenim narodom, dok ostali narodi i narodnosti uopće nisu spominjani. Polazeći od ovakvog stava, Ustavom je ozakonjeno centralističko državno uređenje, po principu jedan narod jedna država, negirajući na taj način svaku regionalnu i nacionalnu posebnost.³⁸ Do 1929. zajednička država bila je na osnovi konstitutivnosti tri naroda (Srbi, Hrvati i Slovenci). Početna slova iz naziva naroda činila su skraćeni naziv same države – SHS. Trostrukost nacionalne konstitutivnosti je 1929. nasilno zamijenjena jugoslovenstvom.³⁹

Kraljevska vlada je u članu 135. predvidjela da će teritorija Bosne i Hercegovine ostati unutar postojećih granica na način da važeći okruzi nastavljaju egzistirati kao oblasti sve do donošenja posebnog zakona o podjeli zemlje na oblasti, općine i srezove. Spomenuti član je u štampi dobio naziv “turski paragraf”, pošto su, navodi Atif Purivatra, muslimani, odnosno “Turci”, kako su ih nerijetko nazivali,

nepravoslavnom stanovništvu naše države”; opšir. Mehmed Spaho, Zašto smo protiv centralizma? *Kalendar JMO za 1923*, preštampano u: *Godišnjak, BZK “Preporod”*, god. I, Sarajevo 2001, 180-182.

35 Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 – 1941 (U ratu i revoluciji 1941 – 1945)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb 2012, 24-25.

36 Pošto je u ovom periodu postojala faktička državna vlast koja je funkcionalisala na osnovu pojedinih zakona Kraljevine Srbije, vrijeme od 1. decembra 1918. do donošenja Vidovdanskog ustava, naziva se periodom državno-pravnog provizorijuma. Ono obuhvata vremensko razdoblje kada je državna vlast u realnosti funkcionalisala, ali je u pitanju “faktička vlast, vlast koja se nije vršila na osnovu pravnih akata” – prema: Sava Aksić, Period državno-pravnog provizorijuma prve zajedničke države Južnih Slovena (1918-1921), *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, br. 47-2, Kosovska Mitrovica 2017, 226.

37 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Nolit, Beograd 1981, 54.

38 Radomir Nešković, *Nedovršena država: politički sistem Bosne i Hercegovine*, Fondacija Friedrich-Ebert Stiftung, Sarajevo 2013, 84.

39 Branislav Gligorijević, Parlamentarni sistem u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1929, u: *Zbornik radova: Politički život Jugoslavije 1914–1945*, Beograd 1973, 369–370.

glasali za njega.⁴⁰ Bilo je predviđeno da se pojedine opštine ili srezovi mogu "iz svojih oblasti izlučiti i pripojiti drugoj oblasti u sadašnjim granicama i Bosne i Hercegovine ili izvan njih, ako na to pristanu njihova samoupravna predstavništva odlukom od 3/5 glasova i tu odluku odobri Narodna skupština". Iz ovog, 135. člana Ustava vidi se jasno, upućuje Seka Brklijača, da je politički propagandno hvaljeni tzv. "turski paragraf" ostavlja mogućnost da se Bosna i Hercegovina, koja je jedinstvena teritorijalno samo u vanjskim granicama oblasti, može i drugačije organizovati, tj. njena teritorija podijeliti.⁴¹ Ovakvo ustavno rješenje je naišlo na nezadovoljstvo muslimanskih predstavnika. Mehmed Spaho je javno istupio pred poslanicima Ustavotvorne skupštine rekavši da se takvim ustavnim rješenjem ne garantira cjelovitost i kompaktnost koja je Bosni i Hercegovini prethodno obećana. Ipak su postojećih šest oblasti: Sarajevska, Bihaćka, Mostarska, Travnička, Tuzlanska, Vrbaska (Banjalučka) zadržane čime je u određenoj mjeri ispoštovan sporazum iz marta 1921. godine.⁴²

Vidovdanski ustav je u svom članu 134. predviđao privremeno postojanje pokrajinskih uprava kojima su upravljali posebni namjesnici imenovani od ministarstva unutrašnjih poslova. U Bosni i Hercegovini je, u tom smislu, postojeća Zemaljska vlada obavljala sve poslove do 21. jula 1921. kada je uspostavljena posebna Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu. Riječ je o čisto formalnom postupku budući da je posljednji predsjednik vlade, Nikola Đurđević, nakon podnošenja ostavke odmah izabran za namjesnika.⁴³ U stavu 3. istog člana je propisano da se prilikom donošenja prijedloga općeg karaktera ili u vezi sa službenim osobljem obezbijedi mišljenje pokrajinskog namjesnika prije konsultiranja ministarstva unutrašnjih poslova čime su namjesnici imali uvid u sve poslove organa uprave u zemlji.

40 Članom 135. Vidovdanskog ustava određeno je da Bosna i Hercegovina "ostaje u svojim sadašnjim granicama", te da postojeći okruzi u njoj "važe kao oblasti". Sve ostale zemlje i historijske pokrajine koje su ušle u sastav nove države su izdijeljene u oblasti, bez obzira na njihove dotadašnje granice – prema: Mustafa Imamović, *Knjiga pamćenja*, University press, Sarajevo 2013, 562-563.

41 Seka Brklijača, Paradoksi provedbe Vidovdanskog ustava iz 1921. godine u Bosni i Hercegovini, *Historijska traganja*, br. 7, Institut za istoriju, Sarajevo 2011, 44-146. (dalje: S. Brklijača, *Paradoksi provedbe Vidovdanskog ustava iz 1921. godine u Bosni i Hercegovini*). Vidovdanskim ustavom, kao i kasnijim *Zakonom o podjeli države na 33 oblasti*, od kojih se šest odnosilo na Bosnu i Hercegovinu u historijskim granicama, bila proklamirana teritorijalna cjelovitost Bosne i Hercegovine, ali istovremeno i ostavljena mogućnost za razbijanje te cjelovitosti. To će se i desiti 1929. ali ne pozivanjem na tu mogućnost datu u ustavu, nego u doba diktature, kad je ustav već bio suspendiran – prema: H. Kamberović, *U stalnom procepu*, 66-67.

42 Ljubomir Zovko, *Pitanje položaja Bosne i Hercegovine i njene administrativno-teritorijalne podjele u Kraljevini SHS (1921-1929)*, u: Edin Mutapčić (ur), *Zbornik radova naučnog skupa: Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910-2010)*, Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla 2011, 149-161. (dalje: Lj. Zovko, *Pitanje položaja Bosne i Hercegovine i njene administrativno-teritorijalne podjele u Kraljevini SHS*).

43 Upor. Nusret Šehić, *Ustavne koncepcije i donošenje Vidovdanskog ustava 28. juna 1921. godine*, *Sveske*, br. 28-29, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990, 381-382; M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 306.

U organizacionom sastavu Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu ostalo je samo pet odjeljenja, i to za unutarnje poslove, (resor Ministarstva unutarnjih poslova), poljoprivrednu i vode sa Generalnom inspekциjom rada (resor Ministarstva poljoprivrede i voda), pravosuđe (resor Ministarstva pravde), prosvjetu i vjere (resor Ministarstva prosvjete i Ministarstva vjera) i socijalnu politiku (resor Ministarstva socijalne politike). U ovako modificiranom obliku uprava je nastavila sa radom i nakon donošenja *Zakona o oblasnoj i sreskoj samoupravi* u aprilu 1922. kojom je Kraljevina SHS podijeljena na 33 oblasti u koje su uključene i ranije oblasti u Bosni i Hercegovini. Time je, u duhu Ustava, otvoren put državnom centralizmu.⁴⁴ Iako se Bosna i Hercegovina nalazila u središtu države ona je produžila svoju periferijalnost “provincije u pozadini”.⁴⁵ U poratnim godinama u njoj je od poljoprivrede živjelo 86,37% stanovništva, a svega 13,63% bavilo se nepoljoprivrednim zanimanjima.⁴⁶

Centralna vlast u Beogradu je od sredine iste godine insistirala na ukidanju pokrajinskih uprava koje su smatrane kao svojevrsni oblici državnosti i samostalnosti što nije bilo u skladu sa vladajućim političkim opredjeljnjima. U augustu 1922. na poziciju namjesnika u Bosni i Hercegovini imenovan je bivši načelnik mostarskog okruga Ljubomir Vulović sa zadatkom da ukine rad ovog organa. Pokrajinski poslovi su trebali biti prebačeni na velike župe, a drugim dijelom na nadležna ministarstva. Radilo se o izuzetno dugom i komplikovanom poslu koji je trajao od decembra 1923. do 25. februara 1924. kada je Vulović izvjestio Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu o okončanju postupka ukidanja pokrajinskih organa. Tom prilikom je istaknuto da “uslijed toga nema više odjeljenja niti odsjeka Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu i time je ista potpuno prestala postojati. Ovim povodom udovoljavam konačno i naređenju Gospodina Ministra unutrašnjih dela”.⁴⁷ Time je, nakon skoro pet godina postojanja, ukinuta Pokrajinska uprava i uvedena nova administrativna podjela u skladu sa *Zakonom o podjeli zemlje na oblasti* iz aprila 1922. godine. Ovakvo stanje će potrajati sve do zavođenja šestojanuarske diktature 1929. godine. Centralizacija države 1921. pretpostavlja je globalnu unifikaciju regula sfera društvenog života, zakona, carina, poreza, taksi. Paradoksalno je što se u tim sferama, pored zadržavanja naslijedene neujednačenosti po historijskim pokrajinama, kojih od Ustava 1921. više nema, da se taj nesklad “izjednačavanjem“ dalje produbljava.

44 Branko Dubravica, Primorska banovina u politici upravne podjele Bosne i Hercegovine, *Politička misao*, br. 4, Zagreb 2011, 159; opšir. Ivica Lučić, Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca, s posebnim osvrtom na stanje u Hercegovini (1918-1921), u: *Godina 1918: prethodnice, zbivanja i posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010, 207-245.

45 Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana. Između teorije i prakse*, 91.

46 Bosna i Hercegovina su »srpske zemlje«, ali “krupni kapitalisti Srbije nisu to gledište potvrđivali ulaganjem svoga kapitala” u privredni razvoj Bosne i Hercegovine – prema: Enver Redžić, *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918-1941)* Sarajevo 1983, 94.

47 Lj. Zovko, *Pitanje položaja Bosne i Hercegovine i njene administrativno-teritorijalne podjele u Kraljevini SHS*, 152.

Selektivne promjene "nivelisanja" išle su na štetu u svojoj konačnici i Bosne i Hercegovine, koja, sve do jedinstvenog *Zakona o porezima*, izvršnog od 1. januara 1929, *Zakona o taksama* iz 1930, *Zakona o lokalnim zajednicama* iz 1933/1934, u sferi tih propisa ostaje zasebno područje, iako je Vidovdanski ustav nije prepoznavao kao takvu, a naročito od 1929. i podjele države na banovine.⁴⁸ Nakon njihovog stvaranja Bosna i Hercegovine je podijeljena i izgubila je svoju teritorijalnu cjelovitost.

Zaključak

Nakon završetka Prvog svjetskog rata na evropskoj političkoj sceni pojavljuju se nove države nastale na ruševinama nekadašnjih velikih carevina. Jedna od njih je Kraljevina Srba, Hrvata, Slovenaca nastala u decembru 1918. ujedinjenjem Kraljevine Srbije i južnoslavenskih zemalja koje su bile u sastavu nekadašnje Austro-Ugarske monarhije. Nova država je okupila različite narode, kulture i vjere, zajednice sa različitim vizijama budućnosti, što je dovelo i do kriza i pojave različitih pogleda o uređenju buduće južnoslavenske države. Te su se suprostavljenosti došle do svog punog izražaja u radu Ustavotvorne skupštine gdje su u većoj ili manjoj mjeri tinjali sukobi između pristlica monarhističke, centralizovane države i onih koji su se zalagali za decentralizovanu zemlju. Suočena sa sve većim brojem poslanika koji su zbog nezadovoljstva u odnosima sa centralistički orijentisanim vladom i dominatnim srpskim strujama napuštali rad Konstituante, a što je moglo dovesti do kraha cijelog procesa izglasavanja ustava, vlast započinje pregovarati sa ostalim strankama u cilju osiguranja prijeko potrebne većine. Dogovor je postigla, između ostalog, i sa Jugoslovenskom muslimanskim organizacijom sa Mehmedom Spahom na čelu. Tom prilikom su muslimanski političari obećali dati svoju podršku novom ustavu u zamjenu za rješavanje niza pitanja koja su mučila tadašnje muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini: od vakufsko-mearifske autonomije, agrarne reforme pa sve do očuvanja teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Vlast je prihvatile ove zahtjeve, posebice onaj koji se odnosi na cjelovitost Bosne i Hercegovine, uključivši ga u tekst Ustava, tačnije član 135. kojim je predviđeno da tadašnjih šest okruga u Bosni i Hercegovini ostaju da egzistiraju kao oblasti. Ovaj paragraf, ubrzano u štampi, prozvan "Turski" i "Spahin paragraf", imao je svoje pozitivne i negativne refleksije. Pozitivne su manifestovane u očuvanju teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine, a negativne su se odrazile po sam Spahin ugled i stanje u njegovoj stranci. Često optuživani za prodaju svojih glasova za ustav, muslimanski predstavnici su se podijelili na autonomističku struju i one koji su dalje saradivali sa vlašću. "Turski paragraf" je prestao da važi 1924. godine, kada se, shodno drugim odredbama Vidovdanskog ustava, završava organizovanje oblasti u državi i zavodi centralizacija uprave.

48 S. Brkljača, *Paradoksi provedbe Vidovdanskog ustava iz 1921. godine u Bosni i Hercegovini*, 144.

Summary

After the end of the First World War, new states appeared on the European political scene, created on the ruins of the former great empires. One of them is the Kingdom of Serbs, Croats, Slovenes, created in December 1918 by the unification of the Kingdom of Serbia and the South Slavic countries that were part of the former Austro-Hungarian monarchy. The new state brought together different peoples, cultures and religions, communities with different visions of the future, which led to crises and the emergence of different views on the organization of the future South Slavic state. These oppositions came to full expression in the work of the Constituent Assembly, where conflicts between the supporters of the monarchist, centralized state and those who advocated a decentralized country were more or less simmering. Faced with a growing number of lawmakers who left the Constituent Assembly due to dissatisfaction with relations with the centralist government and dominant Serb currents, which could lead to the collapse of the entire constitutional process, the government began negotiations with other parties to secure the much-needed majority. She reached an agreement, among other things, with the Yugoslav Muslim Organization, headed by Mehmed Spaho. On that occasion, Muslim politicians promised to give their support to the new constitution in exchange for resolving a number of issues that plagued the then Muslim population in Bosnia and Herzegovina: from waqf-mearif autonomy, agrarian reform to preserving the territorial integrity of Bosnia and Herzegovina. The authorities accepted these demands, especially the one concerning the integrity of Bosnia and Herzegovina, including it in the text of the Constitution, namely Article 135, which stipulates that the then six districts in Bosnia and Herzegovina remain as areas. This paragraph, soon in the press, called “Turkish” and “Spaho’s paragraph”, had its positive and negative reflections. The positive ones were manifested in the preservation of the territorial integrity of Bosnia and Herzegovina, and the negative ones were reflected in Spaho’s reputation and the situation in his party. Often accused of selling their votes for the constitution, Muslim representatives split into an autonomist faction and those who further cooperated with the government. The “Turkish paragraph” ceased to be valid in 1924, when, in accordance with other provisions of the Vidovdan Constitution, the organization of areas in the state was completed and the centralization of administration began.

Prof. dr. Sead SELIMOVIC
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: sead.selimovic20@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC:94:330:338(497.6)“1941/1945“
330:338(497.6)“1941/1945“

ISKORIŠTAVANJE I UNIŠTAVANJE PRIVREDE BOSNE I HERCEGOVINE U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Apstrakt: Bosna i Hercegovina je pred Drugi svjetski rat bila izrazito agrarna zemlja. Čak 84,10% stanovništva živjelo od poljoprivrede, šumarstva i ribolova. Od industrije, rудarstva i zanatstva živjelo je 6,70%, trgovine, kredita i prometa 3,10%, javnih službi, slobodnih zanimanja i vojske 3,60%, te ostalih zanimanja 2,50%. stanovništva. U Drugom svjetskom ratu Bosna i Hercegovina je pretrpjela ogromne ljudske i materijalne gubitke. Privreda je bila gotovo potpuno razorenata. U toku rata uništeno je ili oštećeno 130 većih industrijskih preduzeća i 24 rudnika, 95 pilana koje su imale 209 gatera, te gotovo sve saobraćajne komunikacije. Uništen je i najveći dio poljoprivrednog inventara, a stočni fond smanjen je za više od 70%. Školske zgrade, također, nisu bile poštedene razaranja. Čak 904, od ukupno 1.043 školskih zgrada, bilo je uništeno i neuslovno za izvođenje nastave. Privredna dobra uništavale su i iskorištavale sve vojne formacije, ali najviše njemačka i italijanska vojska.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Drugi svjetski rat, privreda, iskorištavanje, uništavanje, industrija, rудarstvo, poljoprivreda, vojne formacije.

EXPLOITATION AND DESTRUCTION OF ECONOMY BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE SECOND WORLD WAR

Abstract: Bosnia and Herzegovina was a distinctly agrarian country before World War II. As many as 84.10% of the population lived from agriculture, forestry and fishing. From industry, mining and crafts, 6.70% lived, trade, loans and traffic 3.10%, public services, the liberal professions and the military 3.60%, and other occupations 2.50% population. In World War II, Bosnia and Herzegovina suffered enormous human and material losses. The economy was almost completely destroyed. During the war, 130 major industrial enterprises and 24 mines, 95 sawmills that had 209 gaters were destroyed or damaged, and almost all traffic communications. Most of the agricultural inventory was destroyed and the livestock stock reduced by more than 70%. The school buildings were also spared

no destruction. As many as 904, out of 1,043 school buildings, were destroyed and ineligible for teaching. Economic goods destroyed and exploited all military formations, but most of all the German and Italian armies.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, World War II, economy, exploitation, destruction, industry, mining, agriculture, military formations.*

Uvod

Bosna i Hercegovina je pred Drugi svjetski rat bila izrazito agrarna zemlja. Čak 854.747 ili 84,10% stanovništva živjelo od poljoprivrede, šumarstva i ribolova. Od industrije, rудarstva i zanatstva živjelo je 68.236 ili 6,70%, trgovine, kredita i prometa 31.966 ili 3,10%, javnih službi, slobodnih zanimanja i vojske 36.452 ili 3,60%, te ostalih zanimanja 25.357 ili 2,50% stanovništva.¹

Industrija je u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata razvijana na temeljima koje je postavila austrogarska vlast. Do početka Prvog svjetskog rata podignuto je 170 industrijskih preduzeća, a do početka Drugog svjetskog rata još 129 preduzeća.² Preduzeća drvene industrije bilo je 106, električnih centrala - 60, prehrambene - 46, tekstilne - 15, hemijske - 15, tekstilne - 15, industrije keramike i stakla - 14, industrijske prerade metala - 13, metalurške industrije - 5, industrije kože i krvna - 4 i ostale grane industrije - 4.³

Najveći dio industrijskih preduzeća bio je koncentriran u srednjoj Bosni, uz prugu Sarajevo-Doboj. Teška industrija razvijala se zahvaljujući bogatim nalazištima rude željeza u Varešu, te uglju u rudnicima u Kaknju, Zenici i Tuzli. Drvena industrija razvijala se u Zavidovićima, Sarajevu, Drvaru, Živinicama, Kladnju i Foči, a hemijska u Tuzli, Lukavcu i Jajcu.

Industrija je u Bosni i Hercegovini do početka Drugog svjetskog rata, bila bazirana na eksploataciji ruda i primarnoj preradi drveta. Kraljevina Jugoslavija nije dovoljno investirala u razvoj industrije u Bosni i Hercegovini. Vladajuća elita "nije podupirala izgradnju novih industrijskih objekata u područjima s najvećim rudnim blagom i najsnažnijim energetskim izvorima".⁴

1 Grupa autora, *Istorijski Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Sarajevo 1990, 170. (dalje: *Istorijski SKBiH*, knj. 1).

2 Kemal Hrelja, *Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata*, *Acta historico-economica Iugoslaviae*, vol. I, Zagreb 1974, 33. (dalje: K. Hrelja, *Razvoj industrije u BiH*); Kemal Hrelja, *Industrija i saobraćaj Bosne i Hercegovine od 1929. do 1941. godine*, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, br. 2, Sarajevo 1966, 127-128; Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, 94. (dalje: H. Kamberović, *Prema modernom društvu*); Senaid Hadžić, *Historijski proces preobražaja bosanskohercegovačkog društva iz agrarnog u industrijsko u vrijeme poslijeratne obnove i prvog petogodišnjeg plana*, rukopis doktorske disertacije, Tuzla 2007, 36. (dalje: S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*).

3 S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 36; Drugačije podatke o broju preduzeća – vidi: H. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 95-96.

4 Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918-1991)*: *hrvatski pogled*, Zagreb 1998, 145.

Drugi svjetski rat je nanio veliku štetu privredi Bosne i Hercegovine, posebno industriji koja je bila izložena teškim razaranjima i oštećenjima. Opljačkane su i odnesene mnoge mašine i instalacije koje je okupator montirao u svojoj ili drugim okupiranim zemljama. Postrojenja i prirodna bogatstva koja su ostala bezobzirno su i prekomjerno eksplotirana. Naročiti interes pokazivali su okupatori za drvo, ugalj, boksit, željeznu rudu, neke proizvode hemijske industrije i poljoprivrede.

Industrija je bila gotovo u potpunosti uništена. Drvna industrija ostala bez 95 pilana, topioničarska industrija bez tvornica u Varešu i Zenici, a hemijska industrija bez Fabrike sode u Lukavcu, Elektrobosne u Jajcu. Uništeno je 29 većih i 15 manjih električnih centrala, 26 preduzeća mlinске i prehrambene industrije i znatan dio metalo-prerađivačke industrije. Pogođene su bile sve grane industrije koje su postojale u Bosni i Hercegovini prije izbijanja Drugog svjetskog rata. Ratna šteta počinjena industrijskim preduzećima Bosne i Hercegovine u toku Drugog svjetskog rata iznosila je 1.138.810.975 dinara. Uništene su i mnoge poljoprivredne kulture i poljoprivredne mašine a veliku štetu pretrpio je i stočni fond. Ratna šteta u oblasti poljoprivrede iznosila je 12.216.533,130 dinara. Osim toga, razoren je bio drumski i željeznički saobraćaj. Uništeno je 4.500 kilometara puteva te porušeno ili oštećeno 18.503 metra mostova. Najveći dio željezničkih pruga bio je uništen ili oštećen. Školske zgrade bile su potpuno ili djelimično uništene te neuslovne za izvođenje nastave.⁵

Aprilski rat i okupacija Jugoslavije

U aprilskom ratu 1941. godine Kraljevina Jugoslavija, u čijem sastavu je bila i Bosna i Hercegovina, okupirana je za samo dvanaest dana nakon čega je i bezuslovno kapitulirala. U novoj podjeli zemlje između fašističkih osvajača Bosna i Hercegovina je uključena u Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH) koja je proglašena 10. aprila 1941. godine. Nezavisna Država Hrvatska zahvatala je površinu od 101.464 km². U njoj je živjelo oko 6.500.000 stanovnika, od čega: 3.450.000 Hrvata, 1.975.000 Srba, 700.000 Bošnjaka, 180.000 Nijemaca, 75.000 Mađara, 65.000 Slovaka, 40.000 Jevreja, 30.000 Slovenaca, 5.000 Italijana i 28.000 ostalih.⁶ Demarkaciona linija koja je dijelila interesne sfere Njemačke i Italije na prostoru

5 Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 2, Sarajevo 1990, 13. (dalje: *Istorija SKBiH*, knj. 2).

6 *Istorija SKBiH*, knj. 1, 170. O Drugom svjetskom ratu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj vidi: Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, drugo izdanje, Školska knjiga, Zagreb 1978; Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Liber, Zagreb 1979; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998; Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Plejada – BNZ Zagreb – University Press, Zagreb-Sarajevo 2016; Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica 2019.

Jugoslavije išla je kroz Bosnu i Hercegovinu i protezala se od Bosanskog Novog, preko Prijedora, Banja Luke, Jajca, Travnika, južno od Sarajeva do Rudog.⁷

U njemačkoj okupacionoj zoni bio je 31 bosanski srez, s površinom od 29.121 km² i 1.647.462 stanovnika, a u italijanskoj 27 bosanskih predratnih srezova, s površinom od 22.112 km² i 1.026.420 stanovnika. Najznačajniji privredni resursi nalazili su se u njemačkoj okupacionoj zoni.⁸

Njemačke i vlasti NDH su sprovodile rasističku politiku, posebno prema stanovništvu pravoslavne i jevrejske vjeroispovijesti, ali i pripadnicima ostalih konfesija koji su bili protivnici režima. Vlasti Nezavisne Države Hrvatske željele u potpunosti da vladaju podacima o pravoslavcima koje su smatrali glavnim neprijateljima svoje države. Osim toga, vlasti su željele da imaju precizne podatke i o zaposlenicima drugih vjeroispovijesti, posebno službenicima državnih institucija, učiteljima, nastavnicima, profesorima.⁹

U okviru svoje rasističke politike vlasti NDH zabranile su i upotrebu cirilice, a naredile obavezno korištenje latiničnoga pisma. Sve institucije sistema morale su iz službenih štambilja (četverouglasti i okrugli) da odstrane cirilicu i bivši državni grb, a u praznome dijelu da dodaju, tintom ili mašinom pisano, *Država Hrvatska*. Osim toga, sva bivša sreska mjesta morala su da se nazivaju *kotarska*.¹⁰

Genocidna politika vlasti NDH prema svim svojim protivnicima, te rat i ratna stradanja, iskorištanje i uništavanje privrednih kapaciteta, samo su neki od uzroka društvenih i ekonomskih promjena u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata.¹¹

⁷ Rafael Brčić, Italijanski planovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1943. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, *Prilozi instituta za istoriju*, br. 14 - 15, Sarajevo 1978, 294.

⁸ *Istorijski SKBiH*, knj. 1, 212-213; Seka Brkljača, Muhidin Pelesić, Husnija Kamberović, Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1994, 341. (dalje: S. Brkljača, M. Pelesić, H. Kamberović, *Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata*).

⁹ Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond Behrambegove medrese Tuzla (dalje: BMT), kutija 2. *Akt Kotarskog ureda u Tuzli* broj 128/41. od 18. jula 1941. godine svima Općinskim poglavarstvima i Gradsom poglavarstvu u Tuzli.

¹⁰ ATK, BMT, kutija 1. *Akt broj 7890/41. kojim se zabranjuje dalja upotreba cirilice*. Sarajevo, 2. maja 1941.

¹¹ Procjenjuje se da je u cijeloj Jugoslaviji u ratu 1941-1945. godine, ukupan broj poginulih, ubijenih i na drugi način stradalih između 1.014.000 i 1.027.000, a u Bosni i Hercegovini oko 316.000. Vidi: Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989. (dalje: V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*); Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 549; H. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 81; O politici NDH prema prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima – vidi: Muhamed Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana*, Sarajevo 1991.

Okupatori iskorištavaju i uništavaju privredu Bosne i Hercegovine

Osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske i ulaskom Bosne i Hercegovine u njen teritorijalni okvir, dotadašnji organi uprave, uz izvjesne personalne izmjene, stavljeni su u službu tog novog okupatorsko-kvislinškog sistema.

Za njemačke interese na okupiranom području, najveći značaj su dobili oni privredni objekti koji su neposredno ili posredno obezbjeđivali sredstva za dalje vođenje rata. Bili su to rudnici, industrijski i vojni objekti. Cilj okupatora je bio da iz Bosne i Hercegovine "odnese što više". Nizom propisa okupator je sebi osigurao pravo vlasništva i slobodnog raspolaganja privrednim resursima. Poseban interes okupatori su pokazivali za drvo, ugalj, boksit, željeznu rudu, proizvode hemijske industrije te poljoprivredne proizvode.¹²

Njemačke interese u NDH neposredno po okupaciji štitio je 51. armijski korpus, čije su divizije bile razmještene u Bosni i Hercegovini. Njihovi pukovi bili su locirani u većim gradovima i industrijskim centrima. Međutim, započinjanje rata sa SSSR-om zahtjevalo je da većina njemačkih okupacionih snaga iz prvog talasa napusti Bosnu i Hercegovinu i da na njihovo mjesto dođu posadne jedinice sastavljene, pretežno, od ljudi starijih godišta.¹³

Kao i sve ranije okupatorske formacije tako su i ove pozadinske divizije imale zadatku da obezbijede eksploraciju prirodnih bogatstava iz Bosne i Hercegovine, da čuvaju komunikacije od strategijsko – privrednog značaja i da potpomognu formiranje, jačanje i učvršćivanje pojedinih kvislinških režima. Radi što potpunije realizacije postavljenih zadataka divizijama su bili pridodati i specijalni bataljoni za čuvanje komunikacija, industrijskih i privrednih objekata.

Izdržavanje njemačkih jedinica početkom Drugog svjetskog rata koje su se nalazile na teritoriji NDH palo je na teret vlade NDH, a da Njemačka nije vršila nikakvu protuuslugu. Predstavnici NDH su u više navrata zbog toga protestirali, ali je tek na pregovorima januara 1943. godine u Berlinu utvrđeno da će Njemačka ubuduće snositi troškove boravka njemačkih trupa na području NDH, s tim što će NDH i dalje pokrivati sve troškove, a Njemačka će uplatiti protuvrijednost na poseban račun. Međutim, boreći se sa brojnim poteškoćama u ratnoj industriji, Njemačka nije na vrijeme uplaćivala svoje obaveze.

Novčana izdvajanja za izdržavanje njemačkih trupa usložnjavala su i onako tešku privrednu krizu u NDH i sve više opterećivala budžet i finansijsku situaciju, a izdaci za vojsku su se povećavali iz godine u godinu.

Samo u 1942. godini ukupni zahtjevi njemačkih odužanih snaga iznosili su 11,2 milijardi kuna ili 2/3 redovnih prihoda NDH (...). U prvoj polovini 1944, mjesecni troškovi za njemačke

12 Vidi: Jovan Marjanović, Ekonomска politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941-1945. godine, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 4, Beograd 1963, 78.

13 Vidi: *Istorijski SKBiH*, knj. 1, 213; S. Brkljača, M. Pelesić, H. Kamberović, *Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata*, 341.

*trupe iznosili su 2,9 milijardi kuna, a od prvog jula su porasli na četiri milijarde kuna mjesечно. Na sastanku u Beču, održanom od 14-29. jula predstavnici NDH su dokumentovano dokazali da će povećanje troškova za izdržavanje njemačkih oružanih snaga, bez odgovarajućeg pokrića od strane Njemačke, dovesti do privrednog i finansijskog sloma NDH. Međutim, predstavnici Njemačke o tome nisu hteli da razgovaraju (...).*¹⁴

Osim što nije redovno plaćao za izdržavanje svoje vojske na okupiranoj teritoriji, okupator je sve privredne i industrijske objekte koristio za svoje potrebe. Ovo se posebno odnosi na eksploataciju rudnika i topionica čija preduzeća su, radi lakšeg kontrolisanja proizvodnje i iskorištanja, obuhvaćena u dva udruženja: "Hrvatski rudnici i topionice D.D." (koje je obuhvatalo sva poznata nalazišta željeza i uglja i topionice Ljubija, Vareš, Banovići, Breza, Zenica i dr) i udruženje "Hrvatsko aluminijsko D.D."¹⁵

U cijelokupnom sistemu koji je bio organizovan uglavnom radi eksploatacije i pljačke bosanskohercegovačkog nacionalnog bogatstva, vrijedno je pomenuti pitanje plasmana njemačkog kapitala u razna industrijska preduzeća i radnje, pri čemu je korištena zaštita vojske i pravo okupatora na prvenstvo i mogućnost ostvarivanja velikih profita.

U tom cilju je u periodu 1941-1943. godine formiran veći broj preduzeća čiji je zadatak bio identičan sa ciljevima njemačkog okupacionog aparata. Ukoliko je ponuda za otvaranje takvog preduzeća odgovarala potrebama njemačke ratne privrede, organi okupacionih vlasti su bez dvoumljenja davali svoju suglasnost. Tako je na teritoriji Bosne i Hercegovine, u toku 1941-1942. godine "dato 18 privremenih i 12 definitivnih dozvola za otvaranje industrijskih preduzeća". U njemačkoj štampi u to vrijeme je pisalo da se na području Bosne i Hercegovine industrija veoma brzo razvija i donosi izvanredne koristi njemačkoj ratnoj privredi.¹⁶

Posredstvom ovih preduzeća, organizovana je eksploatacija rudnika i topionica u najvećoj mjeri za potrebe njemačke privrede, što je bilo regulisano raznim ugovorima. Na osnovu jednog takvog ugovora (sklopljen devetog juna 1941. godine) predloženo je Ministarstvu rудarstva i šumarstva NDH da se:

14 Vidi: Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export Press, Beograd 1975; Nikola Živković, Iskorištanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine 1941-1945, u: *Iskorištanje i uništavanje prirodnih bogatstava i narodne imovine Bosne i Hercegovine od okupacionih sila 1941-1945. godine*, rukopis, Sarajevo 1977, 165-166. (dalje: N. Živković, *Iskorištanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*); Vidi: S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 40.

15 Nikola Živković, Eksploatacija železa u Bosni od strane Nemaca u toku Drugog svetskog rata, *Prilozi*, br. 8, Sarajevo 1972, 326-327. (dalje: N. Živković, *Eksploatacija železa u Bosni*); S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 40.

16 N. Živković, *Iskorištanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 176.

Na ime naknade za učinjenu uslugu i date kredite, iz rudnika Ljubije za pet godina isporuči Nemačkoj godišnje 300-400.000 tona gvozdene rude, a posle isteka od pet godina trebalo je da se sklopi ugovor na 15 godina o prodaji rude iz rudnika Ljubije, i to 300-400.000 tona godišnje, kao i iz svih drugih nalazišta na teritoriji NDH, po ceni koja bi se određivala od slučaja do slučaja. Sve topionice gvozdene rude trebalo je obavezati posebnim ugovorom da veći deo svojih proizvoda prodaju u prvom redu preduzećima koja rade za potrebe nemačke ratne privrede.¹⁷

Da bi se navedene količine isporučile bilo je potrebno povećati proizvodnju na 650.000 – 700.000 tona rude godišnje, što je bilo neizvodivo s obziron na tehničke i materijalne uslove rudnika. Ukoliko bi se i postigla veća proizvodnja, veliki je problem transport.

Osim naprijed navedenog i drugi su rudnici uglja, željeza i boksita na prostoru Bosne i Hercegovine, kao i željezare Zenica i Vareš korišteni isključivo za potrebe Trećeg Rajha.¹⁸

Proizvodnja u željezari u Zenici i Varešu je, prije svega, zadovoljavala potrebe njemačke ratne privrede, isporuka je morala biti izvršena od prvih kontingenata proizvedenog gvožđa i čelika, a ostatak preko ugovorenih isporuka služio je za podmirivanje potreba NDH. Da bi se u željezari u Zenici mogao tehnološki pravilno proizvoditi čelik za granate i pancir ploče za tenkove, organizovana je “obuka rukovodioca čeličane, valjaonice i jednog predstavnika Ministarstva šuma i ruda NDH, koju je sprovelo privredno odjeljenje Vrhovne komande kopnene vojske OKH u čeličani Ildzer, kod Hanovera”.¹⁹

Mašine i druga postrojenja za koje je smatrao da će biti bolje iskorištene na njegovoj teritoriji okupator je demontirao i odvezao. Osim toga njemačke okupacione vlasti su odnosile i drugi materijal, opremu i sirovine. Tako su, naprimjer, odmah poslije okupacije iz raznih skladišta sa područja Bosne i Hercegovine odnijeli velike količine materijala, i to: 154.000 tona starog željeza, 20.000 tona željezne rude, 176.000 tona starog mesinga, 15 tona bakra, 1.000 tona raznih hemijskih sirovina, 3.000 tona nemetala, 2.000 tona tekstila, 150.000 tona nafta, velike količine građevinskog materijala (drvo, kamen, cigla, kreč, cement, šljunak).²⁰

Sve naprijed navedene ali i druge činjenice imale su za posljedicu da je ogromna većina stanovništva Bosne i Hercegovine u razdoblju od 1941. do 1945. godine izvore egzistencije obezbjeđivala, uglavnom, od poljoprivrede. To je ujedno najbolji pokazatelj da je Bosna i Hercegovina i dalje bila pretežno agrarna zemlja.

17 N. Živković, *Eksploracija železa u Bosni*, 326-327.

18 *Istorija SKBiH*, knj. 1, 213; Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991: demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007, 153. (dalje: S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*).

19 Seka Brkliča, *Vojna industrija u Bosni i Hercegovini i vojno privredni interesi nacističke Njemačke*, *Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo*, br. 28, Sarajevo 1999, 200.

20 N. Živković, *Iskorištanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 180.

Ovdje treba naglastiti da su pripreme za aprilski rat 1941. godine, odlazak radne snage u vojsku, mobilizacija zaprežne stoke, ali i sam rat imali uticaja na poljoprivrednu proizvodnju. Veliki kompleksi zemlje ostali su neobrađeni, stočni fond je uništen ili izgubljen, stanovništvo je bilo u stalnom pokretu, deportacije su bile svakodnevna pojava, izbjeglice su dolazile i odlazile, a ustanak je bio u punom jeku. Sve navedeno nije smetalo njemačkim vlastima da sa odgovarajućim ministarstvima NDH sklope posebne ugovore radi eksploracije i izvoza poljoprivrednih proizvoda.

Na osnovu ugovora tokom 1941. godine sa područja Bosne i Hercegovine prinudnim putem je otkupljeno 8.000 vagona raznih vrsta žitarica. Od toga je 24% išlo za izvoz, a ostalo za izdržavanje njemačkog okupacionog aparata. U većini slučajeva isplata nije vršena odmah kada se žito oduzimalo, nego je preduzeće koje je vršilo otkup davalo vlasnicima potvrde sa obračunom uz napomenu da će se isplata naknadno izvršiti krajem godine ili kada svi obračuni budu bili gotovi.

Tokom narednih godina eksploracija i izvoz žitarica vršeni su na drugi način. U vrijeme proljetne sjetve i ljetne žetve kvislinški organi vlasti vršili su plansku sjetvu, a onda su na osnovu raspoloživih podataka napravili plan prisilnog otkupa žitarica prema potrebama njemačkih okupacionih vlasti. Na osnovu raspoloživih historijskih izvora može se vidjeti da je sa prostora Bosne i Hercegovine 1942. godine prinudnim putem otkupljeno 3.420 vagona žita. U toku te godine okupatorske i ustaške vlasti vrlo često, naročito u Bosanskoj Posavini primjenjivali su kaznu kao vid otkupa. Tako je sredinom 1942. godine u okolini Bosanske Dubice i Lijevče Polju i okolini Tuzle kažnjeno 75 porodica sa ukupno 980.000 kilograma pšenice.²¹

Sličnih primjera bilo je i kod otkupa stoke i svježeg mesa. Okupatori su posebno 1941. godine imali znatnih poteškoća oko obezbjeđenja dovoljne količine mesa i mesnih proizvoda jer se stanovništvo, koje se isključivo bavilo stočarstvom, povuklo u planinske i nepristupačne terene. Već naredne, 1942. godine, stanje po pitanju otkupa se popravilo tako da je sa prostora NDH u Njemačku i Italiju izvezeno stoke u vrijednosti od 350 miliona kuna. U isto vrijeme sa područja Banja Luke (Velika župa Sana i Luka), otkupljeno je 890.180 kilograma žive stoke, sa područja Tuzle (župa Usora i Soli) 684.000 kilograma žive vase, iz okoline Mostara (župa Hum) 284.196 kilograma, iz oblasti oko Jajca (župa Pliva i Rama) 364.896 kilograma, iz okoline Sarajeva (župa Vrhbosna) 286.000 kilograma.²²

Tokom 1943. godine nije se značajno promijenio način otkupljivanja stoke i mesa, ali otkup nije vršen u planiranom obimu zbog novonastale situacije koju su izazvali kapitulacija Italije, jačanje NOB-a, kao i smanjenje stočnog fonda. Već u narednoj godini stočni fond nije mogao da zadovolji potrebe okupatora i njegovih sluga, pa je na terenu nastala sveopšta pljačka tako da su u pojedinim krajevima njemačke jedinice uništile i odvele daleko više nego što je to učinila ustaška vlast

²¹ N. Živković, *Iskorištanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 225-226; S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 40; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 155.

²² N. Živković, *Iskorištanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 230.

redovnim prinudnim otkupom. I pored toga za potrebe njemačke vojske osigurano je 2.640.000 kilograma mesa žive mjere i oko 100 tona masti.²³

Za razliku od poljoprivrede i stočarstva koja je u aprilskom ratu 1941. godine pretrpjela značajna uništenja i razaranju na teritoriji Bosne i Hercegovine, u tuzlanskem kraju aprila 1941. godine nisu bili uništeni rudarski, industrijski i željeznički kapaciteti. Uspostavljanjem NDH uz promjenu vlasnika ili organa uprave ti kapaciteti su nastavili rad.

Krajem 1942. godine rudnici uglja u Kreki, Banovićima i Đurđeviku proizvodili su dnevno oko 2.500 tona uglja, solana u Kreki i Siminom Hanu oko 250 tona soli, pilana u Živinicama znatne količine rezane građe koje su transportovane za potrebe njemačke vojske.²⁴ Da bi onemogućile njemačke okupacione snage da nesmetano eksploratišu bosanske ugljenokope i šumsko bogatstvo, snage NOP-a su tokom 1943. godine izvršile više diverzija na rudnike tuzlanskog industrijskog bazena. Tako su npr. u rudniku mrkog uglja (2. jula 1943. godine) Đurđevik uništili postrojenja i električne instalacije i na taj način obustavili proizvodnju kapaciteta 11.000 tona mjesечно, slična diverzija je urađena i na rudniku Banovići kapaciteta 330.000 tona godišnje, rudniku Uglevik i drugim.²⁵

U to vrijeme u rudnicima Kreke bilo je zaposleno 2.180 radnika, u rudniku "Begov potok" oko 300, u solanama 1.030 i 50 namještenika, u pilani u Živinicama 755, a u tvornici špirita oko 150 radnika, Solvaj d.d. Lukavac 600 radnika i 85 namještenika. U tim industrijskim preduzećima bilo je zaposleno ukupno 6.412 radnika.²⁶

Svi zaposleni radnici smatrani su vojnim obveznicima pa su prema tome bili pod jurisdikcijom vojnih vlasti. Pitanje radne snage za Njemačku je bilo od prvorazrednog značaja, pa su zato na sve moguće načine pokušavali da obezbijede dovoljan broj radnika na okupiranim područjima ali i da je odvede sa okupirane teritorije. Upravo u vezi s obezbjeđenjem dovoljnog broja radne snage Njemačka je, 14. decembra 1941. godine, donijela Uredbu o obaveznom radu i ograničavanju uposlenja. Na pregovorima prije donošenja Uredbe ustaške vlasti su tražile da se vojni obveznici (radnici rođeni od 1909. do 1921. godine) ne uzimaju za rad u Njemačku. Međutim, Njemačka se toga nije pridržavala nego je tražila da im se prema sporazumu isporuči zdrava i stručna radna snaga koja može da obavlja i najteže fizičke poslove. Tako su tražili da im se sa područja koje nije bilo zaposjednuto od mađarskih i italijanskih jedinica angažuje: 5.000 poljoprivrednih radnika, 5.000 šumskih radnika, 500 kopača za pragove, 5.000 rudarskih radnika i 10.000 ostalih radnika. Sa područja koje je bilo zaposjednuto od strane italijanskih i mađarskih jedinica trebalo je angažovati: 5.000 poljoprivrednih radnika, 3.000 šumskih radnika, 500 kopača za pragove, 5.500 rudarskih radnika i 15.000 ostalih radnika. Prema Uredbi, uvedena je obavezna služba rada za sva muška lica od

23 *Isto*, 232; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 156.

24 S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 156.

25 Radomir Bulatović, Slobodna Tuzla kao ekonomski baza, u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 3, Tuzla 1987, 974. (dalje: R. Bulatović, *Slobodna Tuzla kao ekonomski baza*).

26 R. Bulatović, *Slobodna Tuzla kao ekonomski baza*, 974.

16 do 65 godina, a za žene od 17 do 45 godina. Izuzetak su činili zemljoradnici i uposlenici u preduzeća koja su imala poseban značaj za njemačku ratnu privredu. Angažovanje radne snage po ugovoru u toku Drugog svjetskog rata sa teritorije NDH izgledalo je ovako:²⁷

Angažovanje radne snage po Ugovoru sa teritorije NDH 1941-1945.					
1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno 1941-1945
79.922	41.572	17.184	8.116	194	146.988

Podaci navedeni u tabeli pokazuju da je broj radnika koji je odveden sa prostora NDH u Njemačku tokom Drugog svjetskog rata iznosio ukupno 146.988. Njihov broj se kontinuirano smanjivao sa 79.922 koliko je odvedeno 1941. na 194 radnika koji su odvedeni 1945. godine.

Ne raspolažemo podacima o tome koliko je radnika odvedeno u Njemačku tokom navedenog perioda sa prostora Bosne i Hercegovine. Na osnovu fragmentarnih podataka koji se odnose na područja Bijeljine i Tuzle može se vidjeti da je iz okoline Bijeljine od druge polovine 1941. godine do juna 1942. godine bilo angažovano 18.342 radnika, a sa područja Tuzle u tokom 1942. godine 9.680 radnika. Iz Sarajeva i bliže okoline bilo je angažovano, u toku 1941. godine, 7.650 radnika, sa područja zapadne Hercegovine, tokom 1941., 1942. i prve polovine 1943., 38.420 radnika. Iz zeničkog bazena, tokom 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, bilo je angažovano 11.260 radnika, po raznim industrijskim centrima u Njemačkoj. Sa područja Bosanskog Novog, Banja Luke i Bosanske Gradiške u toku rata angažovano je 28.420 radnika raznih struka za rad u Njemačkoj.²⁸

U angažovanju radne snage poštovan je princip "dobrovoljnosti", a uz to su bili oslobođeni pozivanja u rezervu u operativne jedinice domobranstva.

Na rad u Njemačku odvođeni su muškarci i žene. Neki su se uspjeli vratiti u Bosnu i Hercegovinu nakon kapitulacije Njemačke. Žene koje su bile 13 mjeseci na prinudnom radu u Njemačkoj uspjele su se vratiti preko Beča u Bijeljinu. Njihovo putovanje trajalo je tri nedelje. Po dolasku u Bosnu i Hercegovinu svjedočile su o uslovima na prinudnom radu u Njemačkoj.²⁹

Oslobađanje ili uništavanje: Partizani napadaju privredne objekte

Jedinice Narodnooslobodilačke Vojske Jugoslavije pružale su snažan otpor okupacionim trupama i njihovim saveznicima u Bosni i Hercegovini. Prilikom pokušaja oslobađanja manjih ili većih bosanskohercegovačkih gradova uništavali

27 N. Živković, *Iskorištanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 280-281. Podaci o strukturi radnika u fusuotni 182 na strani 323-324.

28 N. Živković, *Iskorištanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 281; S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 45.

29 „Vraćaju se iz tudine“, *Front slobode*, god. III, br. 24, Tuzla, 15. maja 1945, 4.

su privredne kapacitete koji su služili neprijatelju. Partizani su prilikom pokušaja oslobađanja dijelova sjeveroistočne Bosne napadali i devastirali privredne objekte u Kladnju, Živinicama, Tuzli i drugim mjestima. Cilj tih napada bio je, između ostaloga, da se onesposobe objekti koji su "služili okupatoru i njihovim saveznicima u zemlji."

Tako je meta napada partizana bila i *Državna solana Kreka* u Tuzli. Solana je više puta napadnuta tokom 1943. godine. Prilikom jednog od napada partizani su ubili dvojicu radnika – Nikolu Martinovića i Dmitra Domazeta, a sedam radnika je "nestalo".³⁰

Partizani su 28. juna 1943. godine napali i zauzeli Kladanj i Stupare. Tom prilikom su u Živinice pristigle "manje grupe izbjeglica", koje su širile vijesti "o napadu ogromnih masa partizana na Kladanj". U daljem prodoru prema Živinicama, partizani su zapalili u *Rudniku Đurđevik*, "kolonu koja je do temelja izgorjela", a osim toga zapaljene su "kancelarijske zgrade, transformatorska stanica, rampa koja je također do temelja izgorjela". Tom prilikom partizani su pošteldjeli samo dvije radničke barake. "Plamen i dim bio je iz Živinica vidljiv".³¹

Prilikom napada partizana na *Rudnik Đurđevik* potpuno su uništeni u jami prvi i drugi izvozni vitao i obje sisaljke na spratu (100 komada), a vani oba vanjska transformatora, kompresor i pogonski uređaj žičare. Također su spaljene utovarna rampa, pisarnica, radionice, skladište materijala te sve stambene zgrade koje su bile svojina preduzeća, osim dvije slabije radničke barake.³²

Osim *Rudnika Đurđevik*, partizani su zapalili i rudnik *Begov Potok* u kome je sva oprema izgorjela, zatim "Rudnik Radin" koji je opljačkan, dok nam *Izveštaj* ne nudi podatke na osnovu kojih bi se mogla vidjeti sudbina rudnika *Mušića* i *Banovića*.³³

Snage NOP-a su u toku rata, posebno prilikom prvog i drugog zauzimanja Tuzle, uništile dijelove postrojenja *Fabrike soli*, *Fabrike špiritala*, *Rudnika uglja* i *Električne centrale*. O stanju u Solani nakon ulaska partizana govori izvještaj Direkcije *Državne solane u Kreki* upućen *Rudarskom poglavarstvu u Sarajevu*:

Nakon ulaska partizana u Kreku na dan 29. IX 1943. godine isti su odmah zapalili solanu. Vatra je obuhvatila zgrade I, II, III i IV kazana, koje su izgorjele zajedno sa postrojenjima. Na

³⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond Ministarstvo industrije i rудarstva (dalje: MIR), godina 1943-1944, 1945, kutija 1. *Iskaz ravnatelja Državne solane u Kreki* od 20. 12. 1943. godine. U Iskazu je navedeno 38 namještenika solane u Kreki (kraj avgusta 1943), prije prvog napada partizana na Tuzlu. Od njih 38 prilikom povlačenja partizana nestalo je sedam radnika: Miloš Kreigner, inženjer, Jovan Kostelić, pomoćnik poslovođe, Franjo Bukša, radio na proizvodnji soli, Brano Poljasević, blagajnik, Ljubomir Gašić, kontrolor, Jovan Ilić, poslovodja, Vladimir Sapundžić, izvjestitelj za vojna pitanja, dva radnika su ubijena od strane partizana: Nikola Martinović, skladištar i Dmitar Dozet, pomoćni skladištar, a jedan radnik je napustio redovnu dužnost: Hrvoje Divković, bio na oružnoj domobranskoj vježbi.

³¹ ABiH, MIR, godina 1943-1944, 1945, kutija 1. *Izveštaj o stanju rudnika Đurđevik*. Živinice, 6. 7. 1943.

³² *Isto*.

³³ *Isto*.

ostale kazane vatra se nije proširila. Prije odlaska na dan 10. XI 1943. godine partizani su minirali ostalih pet kazana. Na ostalim prometnim zgradama nisu pričinjene veće štete osim nekoliko pogodaka od granata (...) U solani u Simin Hanu sve su zgrade i postrojenja ostale neoštećene pošto mine, koje su bile podmetnute zbog brzog povlačenja partizana nisu bile ispaljene. Jedino je čitava solana temeljito oplaćkana. Solana se može staviti u pogon čim bi bilo dovoljno ugljena i električne energije na raspolaganju.³⁴

Pljačkanje i uništavanje privrednih kapaciteta su vršile i druge vojne posade, ali i civilno stanovništvo što je nanijelo veliku štetu privrednim preduzećima. U jednom Izvještaju *Ravnateljstva Državne solane u Kreki* upućenom *Rudarskom poglavarstvu* u Sarajevu, između ostalog piše i ovo:

Da su partizani ušli u solanu 29. 9. 1943. godine, te da su je odmah zapalili. Požar je zahvatio zgrade 1-4 kazana koje su izgorjele zajedno sa postrojenjima. Prije odlaska dana 10. 11. 1943. godine minirali su ostalih 5 kazana. Solana u Siminom Hanu (koja je bila minirana ali uslijed brzog povlačenja partizana mine nisu aktivirane), kao i slani bunari ostali su neoštećeni. U Izvještaju dalje stoji da je 17 namještenika ostalo, a 12 nestalo. Međutim, postoji spisak sa imenima 38 namještenika. Jedan drugi Izvještaj od 28. 1. 1944. godine o stanju i šteti u solani nakon drugog napada partizana kojega je Ravnateljstvo Državne solane u Kreki uputilo Ravnateljstvu državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu navodi slijedeće: "Noću od ponedjeljka na utorak na dan 17. siječnja 1944. god. napali su partizani po drugi put Tuzlu i Kreku (...) ovoga puta solana je ostala skoro pošteđena (...) Jedina šteta koju je solana pretrpjela od partizana jesu odvedena 3 konja i par čebadi (...) Nakon odbijenog napada partizana od Tuzle i Kreke u vremenu od 17. do 22. siječnja, naša vojska upala je u solanu i počela neovlasno uzimati so iz skladišta, provalila u radionice i uredovnice noseći i pljačkajući sve što se kome svidjelo i dopalo u ruke (...). Moglo se vidjeti čitave kolone domobrana kako uprćeni sa vrećama na leđima izlaze na sve četiri strane tvorničke ograda (...). U toj krađi učestvovali su domobrani 5. i 8. domobranske pukovnije kao i ustaše. U međuvremenu došla je i 369. pješadijska pukovnija tzv. "Vražija divizija" i sprovela opće raznošenje (...). U tom poslu nije se razlikovao ni jedan rod vojske, kao ni Njemačka ni Hrvatska vojska (...)." Partizani su upali i u solanu u Siminom Hanu 16. i 17. 1. 1944, ali nisu počinile štetu. Tek poslije njihovog

34 ABiH, MIR, godina 1943-1945, kutija 1. Izvještaj o stanju solane. Kreka, 20. XII 1943.

povlačenja, kako se navodi u Izještaju “(...) provalili su okolni mještani, četnici i zeleni kadar i pljačkali nemilice so, prazne vreće i ostali namještaj solane (...).³⁵

Upravo zbog takvog odnosa prema rudarskim i industrijskim postrojenjima i kapacitetima, pričinjena je velika materijalna šteta privredi Bosne i Hercegovine.³⁶

Ratna šteta koju je učinio okupator

Drugi svjetski rat je odnio mnogobrojne ljudske žrtve. Osim vojnika u svim oružanim formacijama, stradali su mnogobrojni civili: djeca, žene, starci, invalidi. Procjenjuje se da je u Bosni i Hercegovini, na razne načine, poginulo ili umrlo oko 316.000 ljudi. U partizanskim jedinicama poginulo je oko 72.000 boraca a u kvislinškim i kolaboracionističkim jedinicama oko 70.000 vojnika. Civili su bili meta gotovo svih vojnih formacija u Bosni i Hercegovini, posebno okupatora i kvislinških vojnih jedinica. Tokom rata na razne načine je ubijeno ili umrlo oko 174.000 civila: oko 89.000 u naseljima (selima i gradovima) i oko 85.000 u logorima.³⁷

Etnička struktura stanovnika Bosne i Hercegovine stradalih u periodu od 1941. do 1945. godine, pokazuje da su stradali svi narodi koji su živjeli na ovome prostoru. U ratu je stradalo (u najvećem broju ubijeno) oko 164.000 Srba, oko 75.000 Bošnjaka, oko 64.000 Hrvata, Jevreja oko 9.000, Roma oko 1.000, Poljaka oko 1.000, Rusa oko 1.000 i Nijemaca oko 1.000.³⁸

Tokom Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini su mnogobrojna lica bila povrijeđena, zatim lišena života ili lišena slobode. Mnogima je bio povrijeđen spolni integritet, čast i dostojanstvo, a mnogi su “nestali”. Podatke o tome donosimo u narednoj tabeli:³⁹

35 ABiH, MIR, *Ravnateljstvo državne solane u Kreki izještava Rudarsko glavarstvo u Sarajevu o stanju solane* na dan 20. 12. 1943. godine.

36 ATK, fond *Okružni narodni odbor Tuzla* (dalje: OKNOT), Odjeljenje za industriju i zanatstvo, kutija 51, fascikl 2, dokument br. 6955/1-3. Šteta nastala na rudniku Kreka u toku Drugog svjetskog rata procjenjuje se na 83.026.000 kuna, u rudniku Bukinje 18.850.000 kuna, rudniku Begov Potok 34.440.000 kuna itd.

37 V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*, 36-107.

38 V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*, 61; Vidi i: H. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 81.

39 ABiH, fond *Zemaljska komisija za ratnu štetu* (dalje: ZKRŠ), kutija 27. *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 31. avgusta 1946.

Broj fizičkih i privatno-pravnih lica kojima je pričinjena šteta.			
Vrsta	Njemački okupator	Italijanski okupator	Ukupno
Povrijedenih lica	25.208	3.825	29.033
Lica lišenih slobode	108.337	6.560	114.897
Povreda spolnog integriteta	199	29	228
Povreda časti i dostojanstva	12.682	1.906	14.588
Lišeni života i nestali	152.799	21.285	174.084
Broj lica na teretu žrtve	205.313	33.743	239.056
Ukupno	504.438	67.348	571.786
Mjeseci lišenja slobode	1.357.774	140.470	1.498.244

U periodu od 1941. do 1945. godine u Bosni i Hercegovini je od strane njemačkog i italijanskog okupatora bilo lišeno života ili nestalo 174.084 osobe ili 30,45% od ukupnog broja fizičkih i privatno-pravnih lica kojima je pričinjena šteta. Također se, na osnovu podataka iz tabele, može zaključiti da je broj lica koji su bili lišeni slobode bio izrazito veliki i iznosio je 114.897 ili 20,09%. Jedan od uzroka velikog broja ubijenih, nestalih, lišenih slobode i drugo, leži u činjenici da je Bosna i Hercegovina zbog svog geostrateškog položaja bila poprište najvećih bitaka u Drugom svjetskom ratu (bitka na Kozari, Neretvi, Sutjesci), kao i centar političkog života (prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a itd).

Njemačke i italijanske okupacione snage gotovo su u potpunosti uništile industriju Bosne i Hercegovine. Šteta pročinjena svim granama industrije.

Najveću štetu u Bosni i Hercegovini pretrpjela je hemijska industrija. Tako je Solana u Kreki i Siminom Hanu, Solvay d.d. u Lukavcu, Elektrobosna u Jajcu i Destilacija drva u Tesliću izgubila je 50% postrojenja, a šteta je procijenjena na 160.054.500 dinara. Dionička pivara u Sarajevu i Tuzli, Fabrika sode u Mostaru, Gradska plinara, Asfaltna industrija i Gradski vodovod svi iz Sarajeva, oštećeni su u iznosu od 86.363.000 dinara.⁴⁰

Ukupna ratna šteta počinjena industrijskim preduzećima Bosne i Hercegovine u toku Drugog svjetskog rata iznosila je 1.138.810.975 dinara. Šteta pričinjena metalnoj industriji iznosila je 5.813.800 dinara, građevinskoj industriji 42.495.000 dinara, tekstilnoj i kožarskoj industriji 159.905.000 dinara, prehrabenoj industriji 49.679.500 dinara i hemijskoj industriji 874.055.000 dinara. Osim toga, pričinjena je i ogromna šteta u oblasti obrazovanja. Šteta pričinjena srednjim i stručnim školama iznosila je 6.862.675 dinara.⁴¹

Tokom Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini je uništeno ili oštećeno 130 većih industrijskih preduzeća i 24 rudnika, a uništeno je i 95 pilana

⁴⁰ Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini, Ured za informisanje pri Predsjedništvu vlade NR BiH, br. 7-8, Sarajevo 1951, 222.

⁴¹ ABiH, MIR, godina 1948, kutija 38.

koje su imale 207 gatera.⁴² Osim toga, gotovo sve saobraćajne komunikacije bile su uništene.⁴³

Na meti okupatora bile su poljoprivredne mašine, alatke i prevozna sredstava. Kako je Bosna i Hercegovina u navedenom periodu bila izrazito agrarna zemlja to su je uništenja ove vrste još više pogodila. O razmjerama tih uništenja donosimo podatke u narednoj tabeli:⁴⁴

Broj uništenih poljoprivrednih mašina, alatki i prevoznih sredstava			
Vrsta uništenja	Njemački okupator	Italijanski okupator	Ukupno
Traktori	176	21	197
Vršalice	1.855	100	1.955
Sijačice i kosačice	19.264	2.769	22.033
Plugovi	84.537	18.726	103.263
Ostale poljoprivr. mašine	466.634	30.456	497.090
Ostale sprave i alatke	15.124.321	294.145	15.418.466
Teretni automobili	467	89	556
Osobni automobili	634	134	768
Motocikli	1.752	437	2.189
Motorni čamci	129	9	138
Čamci	2.399	287	2.686
Seljačka kola	128.130	19.848	147.978
Ostala vozila	36.292	4.096	40.388
Ukupno	15.866.590	371.117	16.237.707

Na osnovu izvještaja Zemaljske komisije za ratnu štetu koja je radila pri Predsjedništvu vlade NR Bosne i Hercegovine može se utvrditi da su u Drugom svjetskom ratu uništavane sve vrste poljoprivrednih mašina i alatki, te drugih mašina, posebno motorna vozila. Tako je u periodu 1941-1945. godine uništeno 16.043.004 raznih vrsta poljoprivrednih mašina i alatki što iznosi 98,58% od ukupnog uništenja. Na ostale vrste (automobili, motocikli, čamci i ostala vozila) otpada 194.703 vozila ili 1,42%. Izraženo u procentima njemački okupator uništoio je 15.866.590 poljoprivrednih mašina, alatki i prevoznih sredstava ili 97,71%, a italijanski 371.117 ili 2,29%.

U uskoj vezi sa uništenjem privrednih, a posebno industrijskih kapaciteta u Bosni i Hercegovini bilo je i sistematsko uništavanje javnih, stambenih i drugih

42 *Istorija SKBiH*, knj. 2, 13.

43 N. Živković, *Iskoristavanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 300-301.

44 ABiH, ZKRŠ, kutija 27. *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 31. avgusta 1946; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 171; S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 56.

zgrada. U 67 mesta na teritoriji Bosne i Hercegovine uništene su ili oštećene zgrade u kojima su bili smješteni okružni i sreski sudovi, porušeno je 86, a oštećeno 54 zgrade koje služe za smještaj administracije, uprave, žandarmerije, policije i drugih organa.

Podatke o broju uništenih i oštećenih gradskih i seoskih zgrada na teritoriji Bosne i Hercegovine u toku Drugog svjetskog rata donosimo u slijedećoj tabeli:⁴⁵

Podaci o broju uništenih zgrada od strane njemačkog i italijanskog okupatora			
Vrsta uništenja	Njemački okupator	Italijanski okupator	Ukupno
Uništenih gradskih zgrada	26.384	5.315	31.699
Oštećenih gradskih zgrada	38.492	2.859	41.351
Uništenih seoskih zgrada	233.187	90.468	323.655
Oštećenih seoskih zgrada	139.827	13.770	153.597
Ukupno	437.890	112.412	550.302

U toku Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini njemački i italijanski okupator vršio je, između ostalog, uništavanje seoskih i gradskih zgrada. Iz podataka u tabeli se može vidjeti da je njemački okupator uništilo i oštetio više zgrada nego italijanski. I jedan i drugi okupator uništili su i oštetili ukupno 550.302 zgrade.

Osim razaranja stambenih i drugih objekata, okupator je sistematski vršio uništavanja u oblasti voćarstva. Radi potpunije slike o stradanju voćarstva kao značajne privredne grane u Bosni i Hercegovini donosimo podatke o stanju voćarstva 1939. godine u stablima: šljiva 10.236.000, jabuka 1.174.000, krušaka 999.000, oraha 777.000, trešnja 447.000, kestena 255.000, smokava 127.000, kajsija 34.830, bresaka 71.830, višanja 65.300, dunja 50.400, maslina 2.500, badema 6.100. Navedeni podaci pokazuju da je 1939. godine u Bosni i Hercegovini bilo ukupno 14.250.000 stabala.⁴⁶

Radi lakšeg sagledavanja stanja u oblasti stočarstva i razmjera razaranja u toku Drugog svjetskog rata donosimo podatke o stanju stočarstva u 1939. godini. Tako je stanje u toj oblasti bilo slijedeće: goveda je bilo 965.215 grla, svinja 426.055 grla, ovaca 1.935.650 grla, koza 472.283 grla i peradi 2.954.903 komada.⁴⁷

Osim razaranja stambenih i drugih objekata, okupator je sistematski vršio uništavanja u oblasti voćarstva, šumarstva i stočarstva. Podatke o obimu tih razaranja donosimo u slijedećoj tabeli:⁴⁸

45 ABiH, ZKRŠ, kutija 27. *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 31. avgusta 1946; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 168.

46 ABiH, MIR, kutija 10, godina 1950, strogo pov. *Stanje i potrebe poljoprivredne industrije Bosne i Hercegovine*; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 168.

47 *Isto*.

48 ABiH, ZKRŠ, kutija 27. *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 31. avgusta 1946.

Uništenja u oblasti voćarstva, šumarstva i stočarstva			
Vrsta uništenja	Njemački okupator	Italijanski okupator	Ukupno
Uništeno voćaka (sadnica)	4.393.206	866.533	5.259.739
Loza-čokota	3.505.566	2.776.439	6.282.005
Drvo za građu u metrima³	3.770.070	739.137	4.518.207
Drvo za gorivo u metrima³	7.209.316	866.784	8.075.100
Konja	218.197	58.827	276.724
Rogata marva	519.921	210.094	730.015
Svinje	427.661	39.109	466.770
Ovce i koze	3.044.338	1.396.927	4.441.265
Ostale domaće životinje	4.011.302	393.842	4.405.144

Šteta pričinjena od strane njemačkog i italijanskog okupatora u oblasti voćarstva, šumarstva i stočarstva na prostoru Bosne i Hercegovine tokom Drugoga svjetskog rata bila je izrazito velika što se može vidjeti iz podataka u tabeli. Tako je njemački okupator uništio i oštetio 4.393.206 stabala voćaka, zatim 10.979.386 metara kubnih šumskog bogatstva, te 8.221.419 grla stoke (konji, ovce, svinje, koze i ostale domaće životinje). Znatno manja uništavanja počinio je italijanski okupator koji je uništio 866.533 stabala voćaka. Tako je u tuzlanskom okrugu 1945. godine bilo oko 3.900.000 stabala šljiva, te oko 600.000 stabala jabuka i krušaka.⁴⁹ Okupator je također uništio 1.605.921 metara kubnih drveta, te 2.098.799 raznih vrsta stoke. Godine 1945. u Bosni i Hercegovini je bilo 417.237 grla goveda, 179.853 grla svinja, 777.489 grla ovaca, 199.146 grla koza i 574.579 komada peradi.⁵⁰

U Drugom svjetskom ratu sistematski su uništavane i poljoprivredne kulture. To je za Bosnu i Hercegovinu bio veliki gubitak, pogotovo ako se zna činjenica da je najveći dio stanovništva izvore egzistencije imao upravo u poljoprivrednim proizvodima.

Podatke o uništenim poljoprivrednim kulturama donosimo u slijedećoj tabeli:⁵¹

⁴⁹ ABiH, MIR, kutija 10, godina 1950, strogo pov. *Stanje i potrebe poljoprivredne industrije Bosne i Hercegovine.*

⁵⁰ *Isto.*

⁵¹ ABiH, ZKRŠ, kutija 27. *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 31. avgusta 1946.

Uništenja poljoprivrednih kultura u kvintalima			
Vrsta uništenja	Njemački okupator	Italijanski okupator	Ukupno
Pšenica	3.544.704	739.478	4.284.182
Kukuruz	4.744.548	887.615	5.632.163
Ostale žitarice	4.204.919	710.692	4.915.611
Industrijske biljke	338.052	250.598	588.650
Stočna hrana	13.976.843	3.447.516	17.424.359
Ukupno	26.809.066	6.035.899	32.844.965

Prema podacima iznesenim u tabeli može se vidjeti da je u Bosni i Hercegovini bilo uništeno 32.844.965 kvintala različitih poljoprivrednih kultura. Njemački okupator unišio je 81,62%, a italijanski 18,38%. Najviše je uništena stočna hrana 13.976.843 kvintala što iznosi 42,55% od ukupno uništenih poljoprivrednih kultura, zatim kukuruz 4.744.548 ili 14,44%, ostale žitarice 4.204.919 odnosno 12,80%, pšenica 3.544.704 ili 10,79%. Najmanje uništenje bilo je kod industrijskih biljaka koje iznosi 338.052 kvintala ili 1,03%.

Zaključak

Drugi svjetski rat je nanio veliku štetu privredi Bosne i Hercegovine, posebno industriji koja je bila izložena teškim razaranjima i oštećenjima. Opljačkane su i odnesene mnoge mašine i instalacije koje je okupator montirao u svojoj ili drugim okupiranim zemljama. Postrojenja i prirodna bogatstva koja su ostala bezobzirno su i prekomjerno eksplorativirana. Naročiti interes pokazivali su okupatori za drvo, ugalj, boksit, željeznu rudu, neke proizvode hemijske industrije i poljoprivrede.

Industrija je bila gotovo u potpunosti uništena. Drvna industrija ostala bez 95 pilana, topioničarska industrija bez tvornica u Varešu i Zenici, a hemijska industrija bez Fabrike sode u Lukavcu, Elektrobošne u Jajcu. Uništeno je 29 većih i 15 manjih električnih centrala, 26 preduzeća mlinske i prehrambene industrije i znatan dio metalo-prerađivačke industrije. Pogodene su bile sve grane industrije koje su postojale u Bosni i Hercegovini prije izbijanja Drugog svjetskog rata. Ratna šteta počinjena industrijskim preduzećima Bosne i Hercegovine u toku Drugog svjetskog rata iznosila je 1.138.810.975 dinara. Uništene su i mnoge poljoprivredne kulture i poljoprivredne mašine a veliku štetu pretrpio je i stočni fond. Ratna šteta u oblasti poljoprivrede iznosila je 12.216.533,130 dinara. Osim toga, razoren je bio drumski i željeznički saobraćaj. Uništeno je 4.500 kilometara puteva te porušeno ili oštećeno 18.503 metra mostova. Najveći dio željezničkih pruga bio je uništen ili oštećen. Školske zgrade bile su potpuno ili djelimično uništene te neuslovne za

izvođenje nastave. Privredna dobra uništavale su i iskorištavale sve vojne formacije, ali najviše njemačka i italijanska vojska.

Summary

The Second World War caused great damage to the economy of Bosnia and Herzegovina, especially to an industry that was exposed to severe destruction and damage. Many machines and installations that the occupier has assembled in his or other occupied lands have been looted and taken away. The plants and natural resources left behind are ruthless and over-exploited. Of particular interest were the occupiers of wood, coal, bauxite, iron ore, some products of the chemical industry and agriculture.

The industry was almost completely destroyed. The timber industry lost 95 sawmills, the smelting industry without factories in Vares and Zenica, and the chemical industry without the Soda Factory in Lukavac, Elektrobosna in Jajce. 29 major and 15 small power plants, 26 milling and food processing companies and a considerable part of the metal processing industry were destroyed. All branches of industry that existed in Bosnia and Herzegovina before the outbreak of World War II were affected. War damage to industrial enterprises of Bosnia and Herzegovina during the Second World War amounted to 1,138,810,975 dinars. Many agricultural crops and agricultural machinery were also destroyed and the livestock stock suffered extensive damage. War damage in the field of agriculture amounted to 12,216,533,130 dinars. In addition, road and rail traffic were destroyed. 4,500 kilometers of roads were destroyed and 18,503 meters of bridges were destroyed or damaged. Most of the railways were destroyed or damaged. The school buildings were completely or partially destroyed and made unconditional for teaching. Economic goods destroyed and exploited all military formations, but most of all the German and Italian armies.

Prof. dr. Denis BEĆIROVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
 E-mail: becirovicdmde@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
 UDK/UDC:94:322:2-3:2-72(497.6)“1945/1963“
 322:2-3:2-72(497.6)“1945/1963“

DRŽAVNA POLITIKA „DIFERENCIJACIJE“ SVEŠTENIKA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI (1945-1963)

Apstrakt: *Obrada pitanja državne politike razdvajanja „lojalnih“ od „nelojalnih“ sveštenika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1945. do 1963. godine jedno je, u bosanskohercegovačkoj historiografiji, od zapostavljenijih pitanja uopće. U ovom radu, na osnovu neobjavljenih historijskih izvora i dostupne literature, autor kontekstualizira političke okolnosti državne politike diferencijacije “pozitivnih“ od „reakcionarnih“ sveštenika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, ukazuje na motive i nosioce takve politike, te analizira njeno ispoljavanje i efekte. Također, autor posebno analizira povode, motive i tok politike dodjeljivanja državnih priznanja i odlikovanja pojedinim sveštenicima u Bosni i Hercegovini.*

Ključne riječi: *Srpska pravoslavna crkva, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, vjerske zajednice, sveštenici, vjernici, država, diferencijacija i odlikovanja.*

STATE POLICY OF "DIFFERENTIATION" OF PRIESTS OF THE ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1945-1963)

Abstract: *Addressing the issue of the state policy of separating the “loyal” from the “disloyal” priests of the Serbian Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina from 1945 to 1963 is one of the most neglected issues in Bosnia and Herzegovina’s historiography. In this paper, based on unpublished historical sources and available literature, the author contextualises the political circumstances of the state policy of differentiation of the “positive” from the “reactionary” priests of the Serbian Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina, pointing to the motives and policy-makers of such a policy, and analyses its manifestation and effects. Furthermore, the author separately analyses the causes, motives and flow of the policy of granting state honours and decorations to individual priests in Bosnia and Herzegovina.*

Key words: Serbian Orthodox Church (SOC), Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, religious communities, priests, believer, state, differentiation, decorations and honours.

Polazna osnova za ustavne i zakonske propise o položaju vjerskih zajednica u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) bila je izgrađena tokom rata u dokumentima Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH). Spomenuti organi nove vlasti proklamirali su jednakost svih građana bez obzira na nacionalnu ili vjersku razliku, a postavljen je i načelo odvojenosti države od crkve.¹ Na tragu ovih rješenja osnovna politička linija komunističke vlasti nakon 1945. godine sastojala se u tome da se na principima slobode savjesti i vjeroispovijesti omogući svim vjerskim zajednicama djelovanje pod jednakim uslovima. Avnojevska Jugoslavija je u isti položaj stavila sve crkve i vjerske zajednice, bez obzira na njihovu rasprostranjenost, brojnost, veličinu i položaj koji su imale prije završetka Drugog svjetskog rata.² Uz to, nova vlast je isticala važnost čuvanja tekovina revolucije, društvenog poretku, nezavisnosti i slobode zemlje.³

Ustav avnojevske Jugoslavije, usvojen 1946. godine, potvrdio je obrazac vjerskih prava i sloboda proklamiranih u toku rata. On je regulirao pitanje odnosa između države i vjerskih zajednica bazirajući se na sljedećim načelima: vjerske zajednice su odvojene od države i škole; građanima se garantira sloboda savjesti i vjeroispovijesti; vjerske zajednice mogu slobodno obavljati vjerske poslove i obrede ako njihovo učenje nije u suprotnosti sa Ustavom; zabranjuje se zloupotreba vjere u političke svrhe; vjerske škole za obrazovanje vjerskih službenika su pod nadzorom države i država može finansijski pomagati vjerske zajednice. Komunistička vlast je smatrala da samo potpuno odvajanje vjerskih zajednica od države može obezbijediti ravnopravnost spomenutim zajednicama i zaštiti najvažniju tekovinu narodnooslobodilačke borbe – bratstvo i jedinstvo.⁴ Gotovo identična rješenja o vjerskim slobodama i nadležnostima vjerskih zajednica bila su ugrađena i u Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine.⁵ Međutim, Ustavom zagarantirana vjerska prava i slobode nisu istovremeno značile i njihovo stvarno primjenjivanje u praksi.

U poslijeratnom vremenu Komunistička partija Jugoslavije (dalje: KPJ) ponovo se vraća izvornom marksističkom učenju, ističući da toleriranje

1 Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge, London, Melbourne 1979, 210.

2 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Savezna komisija za vjerska pitanja (dalje: SKVP), 144-10-164. *Odnos vjerskih zajednica prema državi*, 1954.

3 AJ, SKVP, 144-10-164.

4 AJ, SKVP, 144-8-131. *Odnosi između države i crkve u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji*, 1953.

5 *Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, "Službeni list NRBiH", god. III, br. 1, 8.1.1947, 5-7.

religiozne savjesti i sujevjerja predstavlja „idejnu kapitulaciju pred neprijateljskom ideologijom“. Promovirana je permanentna borba za pobjedu „naprednih naučnih shvatanja“, s ciljem ubrzanja socijalističke izgradnje i borbe protiv zloupotrebe vjere u antiustavne svrhe. Komunisti su predviđali da će sa korjenitom promjenom materijalnih društvenih odnosa doći do stvaranja realnih uslova za konačno oslobođenje „ljudi od svih oblika i vidova religioznog mraka i mistike.“ Provođenje principa da je religija privatna stvar pojedinca i vjerskih organizacija, kao i jačanje borbe protiv religijskog uticaja na građane, postali su stalni zadatak i briga partijskih organizacija širom zemlje.⁶

Nova vlast je i prije i poslije stupanja na snagu Ustava FNRJ usvojila niz zakona koji su se direktno ili indirektno ticali Srpske pravoslavne crkve (dalje: SPC).⁷ Po značaju i posljedicama koje su proizveli za SPC posebno treba izdvajati: *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji*, *Zakon o nacionalizaciji privatnih preduzeća*, *Zakon o eksproprijaciji*, *Zakon o braku*, *Zakon o matičnim knjigama*, itd. Poslije usvajanja navedenih zakona, kao i niza drugih koji su u manjoj ili većoj mjeri pogadali SPC, država je tek 1953. godine pristupila pravnom reguliranju položaja vjerskih zajednica. Dakle, trebalo je da prođe više od sedam godina od donošenja Ustava, da bi nova vlast pokrenula aktivnost na izradi posebnog zakona, u okviru kojeg bi se razradile ustavne odredbe vezane za status i prava vjerskih zajednica. Nesumnjivo, takvo stanje pravne nedefiniranosti i neizvjesnosti dodatno je otežavalo poziciju SPC.

Uporedo sa preuzimanjem glavnih poluga vlasti u Bosni i Hercegovini, komunisti su učvrstili svoju kontrolu nad javnom sferom. Osnovni je zadatak bilo ukidanje autonomnih institucija unutar društva. U novonastaloj situaciji crkve

6 Demokratska doslednost ili ograničenje demokratije? O upotrebi i zloupotrebi slobode religijskog uverenja, *Nedeljne informativne novine*, II, br. 70, Beograd, 4.V.1952, 4.

7 Do završetka Prvog svjetskog rata SPC nije bila jedinstveno organizirana. Na teritoriji Kraljevine Srbije i Crne Gore egzistirale su autokefalne pravoslavne crkve u rangu mitropolije, a u Austro-Ugarskoj SPC je bila podijeljena na nekoliko dijelova, koji su bili pod jurisdikcijom različitih mitropolija i patrijaršija. U Bosni i Hercegovini SPC je do 1918. godine potpadala pod vlast carigradskog patrijarha. Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. godine Kraljevina Jugoslavija) bili su stvoreni uslovi za ujedinjenje svih spomenutih dijelova SPC. Krajem maja 1919. godine u Sremskim Karlovcima proglašeno je ujedinjenje SPC. Vlada je tokom 1920. godine potvrdila ujedinjenje SPC i izdala proklamaciju kojom je proglašila vaspostavljanje Srpske patrijaršije. Vaseljenska patrijaršija je priznala novonastalo stanje 1922. godine. Vidovdanskim ustavom, koji je bio na snazi od 1921. do 1929. godine, SPC je izgubila status državne crkve. Poput drugih priznatih vjerskih zajednica, postala je javna ustanova sa specifičnim položajem. Ovakav status je zadržala i nakon usvajanja Oktroisanog ustava 1931. godine. Ipak, u donosu na druge vjerske zajednice SPC je imala više mogućnosti da utiče na politički život u zemlji. Takav povlašten položaj SPC je, pored ostalih razloga, prouzrokovao zaostivanje vjerskih suprotnosti, koje su se posebno ogledale u oštroj polemici sa Katoličkom crkvom. Vidi: Mirko Mirković, *O pravnom položaju srpske crkve u našoj prošlosti*, Beograd 2000, 325-326. (dalje: M. Mirković, *O pravnom položaju Srpske crkve u našoj prošlosti*); Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersku pravosudnu autonomiju*, Sarajevo 1982, 460-461; Rastko Vidić, *The Position of the Church in Yugoslavia*, Belgrad 1962, 17; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i organizacija Srpske pravoslavne crkve u Jugoslaviji, 1918-1941. godine*, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XLI, Sarajevo 1998, 173-185.

i vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini ostale su jedine nezavisne institucije legalno odvojene od države. One su nakon eliminiranja poraženih vojnih kvislinških formacija iz Drugog svjetskog rata, ali i drugih opozicionih snaga, ostale jedino pogodno mjesto s koga se mogao pružati otpor socijalističkom oblikovanju društvenog života. Zbog toga su bosanskohercegovački komunisti pokrenuli niz mjera s ciljem slabljenja i diskreditiranja vjerskih zajednica u ovoj republici. Državno-partijske strukture u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) su neposredno poslije rata veći dio sveštenika SPC smatrali stvarnim ili potencijalnim državnim neprijateljima. Osim ideoloških razloga, koji su u manjoj ili većoj mjeri bili slični u svim komunističkim partijama, na negativan odnos KPJ prema SPC uticala je i činjenica da je dio sveštenika tokom Drugog svjetskog rata podržavao četnički pokret. Negativan stav partijskih struktura prema njima, najčešće je u dokumentima Komisije za vjerska pitanja opravdavan sljedećim razlozima: da je većina sveštenika u toku rata podržavala i sarađivala sa pokretom Draže Mihailovića; da su sa ostalim reakcionarnim elementima širili negativnu propagandu protiv narodnooslobodilačkog pokreta; da su koristili svaku priliku za diskreditaciju novog društvenog poretka; da su štitali i održavali vezu sa ratnim zločincima, da su bili povezani sa neprijateljskom emigracijom u inozemstvu, te da su u administraciji crkvenih ustanova postavljali lica koja su bila osuđena zbog saradnje sa okupatorom.⁸ Pri tome, treba istaći da optužba za saradnju sa okupatorima nije bila rezervirana isključivo za sveštenike SPC. U materijalima Savezne komisije za vjerska pitanja navedeno je da su u toku Drugog svjetskog rata „sveštenu lica svih veroispovesti sarađivala sa okupatorom u najrazličitijim formama, a veći broj je počinio veoma teške ratne zločine prema našim narodima“. Zbog ovih djela i nastavka vršenja krivičnih djela poslije rata, kako stoji u materijalima Komisije, „bila su osuđena 1.403 sveštena lica“. Od ovog broja je do 1953. godine „u toku izdržavanja kazne bilo pomilovano 152, uslovno pušteno 88, na izdržavanju kazne ostalo 254, dok su ostali izdržali kaznu“.⁹

Osim spomenutih razloga, predstavnici nove vlasti su negativn odnos prema SPC opravdavali i činjenicom da je većina episkopa bila birana na položaje prije 6. aprila 1941. godine i to iz redova sveštenika koji su bili naklonjeni dinastiji i društvenom uređenju monarhističke Jugoslavije. Prema njihovom mišljenju, odnos SPC prema organima vlasti bio je dvoličan. Patrijarh i članovi Sabora i Sinoda su deklarativno podržavali vanjsku politiku državnog rukovodstva i dio državnih mjera na unutrašnjo-političkom planu. S druge strane, vlast je većinu sveštenika tretirala kao „reakcionarne“ elemente koji ne žele sređivanje odnosa države sa crkvom.¹⁰ Državni organi vlasti bili su nezadovljni i nejasnim odnosom vrha SPC prema narodnooslobodilačkom pokretu i društvenom poretku avnojevske Jugoslaviji.¹¹

8 AJ, SKVP, 144-10-164.

9 AJ, SKVP, 144-8-131.

10 AJ, SKVP, 144-10-164.

11 Razmatrajući odnos SPC prema državi Komisija je ukazala, između ostalog, na sljedeće: „Od završetka rata pa sve do današnjeg dana Episkopat, ni pojedinačno ni kao cjelina, nije dao ni jedne izjavе koja bi razjasnila stav Srpske pravoslavne crkve prema našoj krvavoj herojskoj borbi i njezinim

Crkva i sveštenstvo su kao konzervativne i tradicionalne društvene institucije od početka uspostavljanja socijalističke vlasti bile obilježene kao protivnici novog društvenog poretku. U složene međunarodne odnose i novonastale političke okolnosti poslije 1945. godine, SPC je ušla skoro obezglavljeni. Patrijarh Gavrilo Dožić je bio u ropstvu, brojni episkopi i mitropoliti su bili prognani iz svojih središta, a veliki dio sveštenstva se nalazio u emigraciji. O razmjerama gubitaka SPC govore i podaci da je tokom Drugog svjetskog rata devastirano 250 crkava i ubijeno 515 sveštenika, među kojima i 6 arhijereja.¹² Prema podacima dr. Radmile Radić, najveća stradanja sveštenstva i razaranja crkava i crkvenih objekata bila su na teritoriji Nezavisne države Hrvatske.¹³

Podaci Savezne komisije za vjerska pitanja govore da je SPC u Bosni i Hercegovini poslije 1945. godine imala četiri eparhije¹⁴ u: Sarajevu, Mostaru,

tečevinama, prema herojima koji održaše tradicije naše slavne prošlosti i koji za sva buduća pokoljenja ovekovječiše najtragičniji i najslavniji period naše istorije. Oni ne razjasniše stav Srpske pravoslavne crkve prema narodnooslobodilačkoj borbi, prema našim slavnim partizanima, prema rukovodiocu te borbe – Komunističkoj partiji Jugoslavije (...) Oni govore jezikom londonskog radija, jezikom onih koji ne mogu da prebole masne rente na uloženi kapital u Jugoslaviji, ne mogu da prebole što su na minimum svedeni njihovi izgledi da bogatstvo ove zemlje i znoj i krv ovog naroda i dalje ne služe za njihov udoban život i iskivanje još tvrdih lanaca svemu radnom čovječanstvu". Vidi: Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Komisija za vjerska pitanja (dalje: KZVP), kut. 3a, 10/1946, *Referat o organizaciji Srpske pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve i Islamske vjerske zajednice*, 16.5.1946.

12 Radoslav M. Grujić, *Pravoslavna srpska crkva*, Kragujevac 1989, 227-228; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd 2006, 520.

13 O razmjerama stradanja SPC u Drugom svjetskom ratu na teritoriji Bosne i Hercegovine govore i sljedeći podaci: "U zvorničko-tuzlanskoj eparhiji pobijeno je 40 sveštenika, 9 je umrlo, 3 su kraj rata dočekali u zatvoru, a u internaciji su bila dvojica (ukupno 56 sveštenika). To je upola manje nego na početku rata. Potpuno su srušene 3 crkve, a mnoge se oštećene. U bosanskom dijelu dalmatinske eparhije, 18 crkava bilo je potpuno uništeno, a ostale su bile teško oštećene i neupotrebljive. Od oko 50 sveštenika pre rata 20 je stradalo u ratu, 10 je emigriralo, a 20 ostalo na eparhijama. (...) Eparhija zahumsko-hercegovačka bila je teško pogodena. U episkopiji u Mostaru, sve je razneto i uništeno. Svi manastiri su bili razorenici. Sveštenstvo sasvim proređeno. Od 67 sveštenika oba reda, juna 1945. bilo ih je na mestima službovanja 9, a trojica su bila u dubokoj starosti. Banjalučka eparhija također je pretrpela znatnu materijalnu štetu. Potpuno je porušeno 20 crkava, a delimično 11. Parohiski domovi su porušeni i spaljeni. Arhive, biblioteke i stovarišta bogoslužbenih knjiga, potpuno su uništeni. Pre rata eparhija je brojala 416.000 pravoslavnih, a stradalo je oko 100.000 lica (posebno na Kozari i Grmeču). Sveštenika je poginulo 5, ostali su pobegli u Srbiju". Vidi: Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970*, I, Beograd 2002, 153-154.

14 Eparhija je crkveno-administrativno područje, odnosno regija u pravoslavnim i grkokatoličkim zajednicama kojom upravlja eparhijski arhijerej - episkop. Episkopima su potčinjeni i svi manastiri na području eparhije. Od 1931. godine SPC je imala 21. eparhiju. U 1947. godini Arhijerejski sabor je izmjeno i dopunio dotadašnji crkveni Ustav i popunio upražnjene eparhije. Prema ovom Ustavu SPC je ostala nedjeljiva i episkopalna, a broj parohija se povećao na 24. Na području Bosne i Hercegovine nakon 1945. godine postojale su: 1. Dabrobosanska eparhija (sa sjedištem u Sarajevu), 2. Banjalučka eparhija (sa sjedištem u Banjoj Luci), 3. Zvorničko-tuzlanska eparhija (sa sjedištem u Tuzli), 4. Zahumsko-hercegovačka (sa sjedištem u Mostaru). Dalmatinska eparhija (sa sjedištem u Šibeniku) imala je pod svojom jurisdikcijom neke parohije na teritoriji Bosne i Hercegovine (Drvar, Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, itd). Opšir. M. Mirković, *O pravnom položaju Srpske crkve u našoj prošlosti*, 338; „Eparhija“, *Enciklopedija živih religija*, Beograd 1990, 190; „Eparhija“, *Rečnik Srpskog jezika*, Novi Sad 2007, 357. (dalje: *Rječnik Srpskog jezika*); Milan Vučaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd 2007, 282; Ivan Cvitković, *Savez komunista i religija*, Sarajevo 1984, 166.

Banjoj Luci i Tuzli, sa episkopima na čelu. Osim eparhija u Bosni i Hercegovini je egzistiralo i 19 arhijerejskih namjesništava¹⁵ i 246 parohija.¹⁶ Pod upravom SPC u Bosni i Hercegovini bili su i vjerski objekti: 10 manastira, 26 kapela i 452 crkve. U toku rata ustaše su ubile 71 sveštenika, Nijemci 5, partizani 10, a 45 je umrlo u prvoj deceniji poslije završetka Drugog svjetskog rata.¹⁷

Razmatrajući stavove i djelovanje sveštenika SPC, Savezna komisija za vjerska pitanja ocjenjuje da je većina sveštenika ove crkve neprijateljski bila raspoložena prema narodnooslobodilačkom pokretu, kao i da je bila u službi velikosrpske politike. Sa teritorije Bosne i Hercegovine u toku rata je protjerano 238 pravoslavnih sveštenika, većinom u Srbiju, dok je ostalo svega 27 sveštenika. Od broja onih koji su ostali većina (14 sveštenika) je aktivno učestvovala u borbi protiv antifašističkih partizanskih jedinica. Neki od njih bili su i četnički komandanti, kao što su: Dimitrije Stjepanović, sveštenik iz Obudovca, kao komandant Posavskog četničkog odreda i Savo Božić iz Trebave, kao komandant Trebavskog četničkog odreda. Pored navedenih, bilo je i onih pravoslavnih sveštenika koji su se otvoreno solidarizirali s četničkim pokretom i aktivno učestvovali u četničkim odredima. Također, jedan manji dio sveštenika je saradivao i sa predstavnicima marionetske Nezavisne države Hrvatske (dalje: NDH). Među njima se istakao „pravoslavni kaluđer Mifka Spiridon, po porijeklu Rus, iz Sarajeva, koji je lično išao kod Pavelića da bi iskazao svoju podršku sa politikom NDH“. Mifka je „hirotonisan za episkopa tzv. hrvatske pravoslavne crkve, čiji je patrijarh bio Rus Germogen, koji je u danima oslobođenja za svoja nedjela streljan od strane jedinica NOP“.¹⁸

Mnogi pravoslavni sveštenici nisu se ni nakon završetka Drugog svjetskog rata pomirili sa sveobuhvatnim promjenama društvenog sistema u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini).¹⁹ Jedan dio njih, prema zapažanjima organa vlasti, nastavio

15 Arhijerejsko namjesništvo je dio eparhije kojom upravlja arhiepiskop. Opšir. Ivan Cvitković, *Rječnik religijskih pojmoveva*, Sarajevo 2005, 36.

16 Parohija je najmanja administrativno-teritorijana jedinica u pravoslavlju kojom upravlja paroh. Opšir. Radomir Jovanović, *Veliki leksikon stranih reči i izraza*, Beograd 2006, 980; „Parohija“, *Rečnik Srpskog jezika*, 914; Ivan Klajn, Milan Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Novi Sad 2007, 896.

17 AJ, SKVP, 144-137-742, *Brojčani podaci o kleru i vjerskim objektima u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini*.

18 AJ, SKVP, 144-50-409, *Odnosi sa pravoslavnom crkvom u Bosni i Hercegovini*.

19 Izražavajući svoj stav o stanju u SPC predstavnici nove vlasti ističu sljedeće: „(...) Oni ne razjasniše stav Srpske pravoslavne crkve prema narodno-oslobodilačkoj borbi, prema našim slavnim partizanima, prema rukovodiocu te borbe – Komunističkoj partiji Jugoslavije. (...) Ko je više vjerovao u pobedu ideja Hristovih u dane strašnoga pustošenja, u dane strašnoga suda? Da li oni, episkopi, ili rukovodioci naše herojske borbe? Ko je pošao dragovoljno na golgotu sa vjerom u vaskresenje? Da li episkopi ili komunisti? A danas se od njih koji predstavljaju zvanično srpsku crkvu ne traži ta vjera ni to stradanje, nego narod njihov čeka da oni progovore. Ali, prije će i kamenje oko Jerusalema progovoriti nego prvosveštenici naši (...) Šta sad? Našoj narodnoj vlasti ne može biti svejedno kakva će izgledati srpska crkva. (...) *Njoj ne može biti svejedno kome će služiti srpska crkva, da li domaćoj i svetskoj reakciji ili svome narodu. Zato je potrebno da narodna vlast moralno, a ponegdje i materijalno pomogne demokratske snage u srpskoj crkvi kako bi se u njoj probudio i uspostavio duh slobode i demokratije, kako bi se aktivizirale njene duhovne napredne snage. Tako preporođena,*

je da pomaže odmetničkim četničkim jedinicama i pojedincima, da se povezuje sa četničkom emigracijom, a na unutrašnjem planu da se bori protiv privrednih i drugih mjera nove države. Kao poseban problem na teritoriji Bosne i Hercegovine u prvim poslijeratnim godinama javlja se i pitanje sastava odbora crkvenih općina. U njima su utočište našli i „razni pročetnički elementi i od njih stvarali pozicije za napad i borbu protiv privredno-političkih mjera nove vlasti“. Nerijetko se događalo da su poražene četničke jedinice u članovima tih odbora nalazile svoje najpouzdanije jatake. Državni organi vlasti su prema takvim pojedincima preduzimali i krivične sankcije. Tako je u prvih osam poslijeratnih godina krivično gonjeno i osuđeno 46 pravoslavnih sveštenika, a među njima i jedna vikarni episkop (Nastić Varnava). Negativne stavove o novom društveno-ekonomskom sistemu imali su episkop banjalučki Vasilije Kostić, kao i tadašnji episkop tuzlanski, a kasnije mitropolit sarajevski Nektarije Krulj. Dakle, „svaki četvrti pravoslavni sveštenik u Bosni i Hercegovini u tom periodu bio je krivično gonjen i osuđen“.²⁰

Savezna komisija za vjerska pitanja nije ni poslije devet godina od okončanja Drugog svjetskog rata prestala da u svojim izvještajima upozorava na veze između dijela sveštenika SPC i pripadnika četničkog pokreta u zemlji i inozemstvu. Tako, primjera radi, navedena komisija u 1954. godini navodi da „reakcionarni dio episkopa održava stalno veze sa neprijateljskom političkom emigracijom, a može se reći da to čini i sama verska zajednica kao celina“.²¹

S druge strane, unutar SPC u Bosni i Hercegovini djelovala je i druga grupa sveštenika, njih 13, koja je aktivno pomagala antifašistički pokret. Među njima se posebno ističu: Krstan Bijeljac, Novak Mastilović, Vlado Derić, Savo Savić, Marko Savić, Naum Dedijer, Simo Begović, Simo Đukić i drugi. Ova grupa pravoslavnih sveštenika je 15. novembra 1942. godine na oslobođenoj teritoriji (u

srpska crkva će biti dragocjen saradnik u izgradnji tečevina naše tragične, krvave borbe (kurziv D.B.). Vidi: ABiH, KZVP, kut. 3a, br. 10/1946, *Referat o organizaciji Srpske pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve i Islamske vjerske zajednice, mart 1946.*

20 ABiH, KZVP, kut. 13/14, br. 502/1960, *Odnosi sa pravoslavnom crkvom u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini.*

21 Prema informacijama organa vlasti dio sveštenika SPC je održavao veze sa sveštenicima koji su bili optuženi za ratne zločine. Tako u dopisu Savezne komisije za vjerska pitanja stoji: „Oni sa tim licima održavaju stalnu vezu (...) i prilikom rješavanja njihovih ličnih pitanja ta lica privilegišu ispred drugih sveštenika, a naročito pred onima koji se zalažu za pravilne odnose prema društvenoj zajednici i narodnim vlastima. Tako, Sabor nije zauzeo stav prema već pomenutom episkopu Nikolaju Velimiroviću, koje mu je radi begstva iz zemlje oduzeto državljanstvo (...) Isto tako nije zauzeo stav prema raseljenom licu episkopu Irineju Đordoviću, koji se od oslobođenja pa sve do svoje smrti nalazio u emigraciji. Ne zauzimaju stav ni prema episkopu američko-kanadskom Dioniziju, koji od 1941. godine neprekidno radi protiv interesa NOB-a i FNRJ i spada među nosioce neprijateljske politike prema socijalističkoj Jugoslaviji u inostranstvu. Sveštenike koji se vraćaju sa izdražavanja kazne postavljaju za parohе pojedinih parohija zapostavljajući poštene i dobre sveštenike i socijalističkoj Jugoslaviji odane građane. Za službenike u Patrijaršiji i drugoj administraciji crkvenih ustanova postavljaju građane koji ili su bili osuđeni radi saradnje sa okupatorom ili su kao takvi bili odstranjeni nakon oslobođenja kao nedostojni službe državnih ustanova ili se danas ističu u društvenom životu kao neprijatelji socijalizma“. Vidi: ABiH, KZVP, kut. 3, br. 30/1954, *Dopis Savezne komisije za verska pitanja Verskoj komisiji Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1.4.1954.*

Prof. dr. Denis BEĆIROVIĆ

Srpskoj Jasenici) objavila rezoluciju u kojoj je pozvala srpski narod da se pridruži partizanskom antifašističkom pokretu. U spomenutoj rezoluciji, između ostalog, pisalo je: „(...) Srpski narod i njegovo sveštenstvo ostaje nepokolebljivo uz redove Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije i poziva srpski narod i sveštenstvo sa okupirane teritorije kao i ostale rodoljubive i borbene narode Jugoslavije i sveštenstvo ostalih vjera da im se pridruži u svetoj Narodno-oslobodilačkoj borbi (...)“.²²

U poslijeratnom razdoblju nova vlast je dio sveštenika koji su u Drugom svjetskom ratu bili na strani antifašističkog partizanskog pokreta nazivala „pozitivnom strujom“ unutar SPC. Prema izvještajima Komisije za vjerska pitanja „pozitivna struja“ sveštenika odigrala je važnu ulogu u uspostavljanju komunikacije između sveštenika SPC sa novim organima vlasti. Bitno je napomenuti da je ova grupa sveštenika odigrala važnu ulogu i u formiranju Udruženja sveštenika SPC. Udruženje je u poslijeratnom periodu razvilo intenzivnu aktivnost s ciljem uspostavljanja saradnje sveštenika SPC i organa vlasti, kao i aktivnosti na promjeni stavova jednog dijela sveštenstva u korist saradnje sa državnim organima. „Pozitivna struja“ sveštenika, prema ocjeni Komisije za vjerska pitanja, pomagala je proces „raskrinkavanja i čišćenja reakcionarnih elemenata“ iz Udruženja, te je doprinijela zaštiti materijalnih interesa sveštenstva putem socijalnog osiguranja i dodjele posebnih ličnih pomoći i slično.²³

Usvajanje *Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica u Jugoslaviji* 1953. godine i postepeno normaliziranje odnosa za zemljama socijalističkog lagera u drugoj polovini 50-ih godina XX stoljeća uticali su i na odnose države sa sveštenstvom SPC. Pravoslavno sveštenstvo tokom navedenog perioda u sve većem broju zauzima „lojalan“ stav prema državi. I država i sveštenstvo SPC, svaki iz svojih motiva i razloga, shvatili su da razvoj dobrih odnosa i kvalitetnija saradnja donose određenu korist.²⁴ U novom kontekstu i Komisija za vjerska pitanja pored stare podjela sveštenika SPC na „pozitivne“ i „reakcionarne“ počinje koristiti nove klasifikacije istih. Kao novi kriterij podjele među njima uvodi se i stav prema državi. Tako su, prema kriterijima članova Komisije za vjerska pitanja, postojale tri grupe pravoslavnih sveštenika: 1) oni koji su se aktivno zalagali za intenzivniju saradnju sa organima vlasti; 2) sveštenici koji su bili nezainteresirani za saradnju, ali nisu iskazivali neprijateljsko raspoloženje prema državi; 3) i oni koji su smatrali da saradnju sa organima vlasti treba vršiti u ograničenom obliku.²⁵

22 AJ, SKVP, 144-50-409.

23 ABiH, KZVP, kut. 13/14, br. 502/1960.

24 AJ, SKVP, 144-50-409.

25 U dokumentu koji je 1960. godine pripremljen od strane Komisije za vjerska pitanja navodi se da sveštenika koji pripadaju navedenoj trećoj grupi ima samo oko 10%. Nosioci te grupacije bili su pretežno u crkvenim odborima. U Bosni i Hercegovini je u to vrijeme bilo oko 283 crkvene općine, odnosno 283 crkvena odbora sa ukupno 2.274 člana. Prema ocjenama predstavnika organa vlasti „ovi odbori vrše pritisak na sveštenike da na vjerskom planu budu što aktivniji, razumije se, na svoj način. (...) Bilo bi potrebno da se preko članova udruženja utiče da u crkvene odbore ulaze dobronamjeri građani. (...) Bitno je istjerati iz tih odbora neke bivše četničke elemente“. Vidi: ABiH, KZVP, kut.13/14, br. 502/1960.

Rezimirajući prvu desetogodišnjicu odnosa na relaciji država – SPC, Savezna komisija za vjerska pitanja je konstatirala „da je posljednjih godina došlo do niza pozitivnih rezultata“. Kao razlozi određenog poboljšanja odnosa navedeni su „realnije tretiranje klera i njegovog uticaja“ i „čvrstina FNRJ“. Sve je to uticalo na „krupne promjene u držanju klera i njegovom odnosu prema državi i stvorilo vrlo povoljne uslove za uspješno sprovođenje naše politike“. Ocenjujući stanje u Bosni i Hercegovini, u navedenom dokumentu, ističe se kao slabost to što su organi unutrašnjih poslova bili nosioci politike prema „kleru“, naročito na nižim nivoima (rezovima). Takva politika je, prema zapažnju autora ovog dokumenta, isključila druge bitne faktore i negativno uticalo na odnose države i vjerskih zajednica.²⁶

Predstavnici vlasti nove socijalističke Jugoslavije (i Bosne i Hercegovine) isticali su u svojim analizama kao važan uspjeh činjenicu da „deset godina poslije stvaranja državne vlasti, imamo razjedinjen (...) kler“. Razjedinjenost i „pocijepanost klera“ tretirana je kao važno dostignuće nove vlasti, jer su, prema njihovim ocjenama, u prvim poslijeratnim godinama predstavnici vjerskih zajednica imali „u cijelini kompaktan i neprijateljski raspoložen stav prema državi“. Zbog toga je od polovine pedesetih godina XX stoljeća unutar Komisije za vjerska pitanja (savezne i republičke) sve više ukazivano na važnost sprovođenja politike „raslojavanja i diferenciranja“ unutar vjerskih zajednica.²⁷

U izvještajima Savezne komisije za vjerska pitanja poslije 1955. godine kontinuirano se konstatira napredak u normaliziranju odnosa između države i SPC. Tome je, prema mišljenju članova komisije, „doprinio odlučan politički stav kod sprovođenja ustavnih načela o odvojenosti crkve od države i *Zakona o pravnom položaju verskih zajednica* uz unutrašnju konsolidaciju i afirmaciju Jugoslavije u međunarodnom životu“. Pored toga, posebno je apostrofirana važnost „diferenciranja“ i odvajanja nižeg sveštenstva, dijelom i višeg, od uticaja „reakcionarnijih“ dijelova sveštenstva koji su neprijateljski raspoloženi prema novoj Jugoslaviji. Primjera radi, u Izvještaju za 1957. godinu, Savezna komisija za vjerska pitanja navodi: „Ogromno je smanjen i sužen uticaj najreakcionarnijih elemenata verskih zajednica. Veliki dio sveštenika zauzeo je – naročito putem aktivnosti Udruženja sveštenika – pozitivan i konstruktivan stav prema novom društvenom uređenju i politici nove Jugoslavije. Razvitak novih odnosa u gradu i

26 ABiH, KZVP, kut. 4, br. 42/55, *Politička i vjerska aktivnost klera*.

27 Prikazujući stanje unutar SPC na teritoriji Bosne i Hercegovine, Savezna komisija za vjerska pitanja ukazala je da su „od četvorice episkopa dva za saradnju sa vlašću, a dvojica su protiv toga, kao i protiv svake djelatnosti Udruženja pravoslavnih sveštenika. Episkop sarajevski Nektarije Krulj i banjalučki Vasilije Kostić na riječima su za saradnju, a na djelu, naročito u Sinodu i Saboru, nepomirljivi neprijatelji vlasti i Udruženja. Oni u tom pravcu preduzimaju i određene mjere među područnim sveštenstvom, upozoravajući ih da Sinod i Sabor nisu priznali Udruženje, na to da treba čekati i biti suzdržljiv. (...) Druga dvojica episkopa mostarski Vladislav Mitrović i tuzlanski Longin Tomić su nešto pozitivniji. To naročito važi za Mitrovića, koji je postao episkop prošle godine i koji se do sada uglavnom dobro drži i stoji na liniji saradnje sa državom. Episkop Tomić iz Tuzle, iako je prilično pozitivan, zbog toga što hoće da bude premješten iz Bosne, stvara nesnošljivom situaciju između njega i sveštenstva, pa to u izvjesnom smislu čini i prema vlasti“. Vidi: AJ, SKVP, 144-137-742.

Prof. dr. Denis BEĆIROVIĆ

na selu, široko razvijen prosvjetni, kulturni i opštepolitički rad umanjio je i sam verski život“.²⁸

Politika „diferenciranja“ među sveštenstvom SPC nastavljena je i početkom 60-ih godina XX stoljeća. Saradnja između državnih organa i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini postala je još intenzivnija. Komisija za vjerska pitanja u 1962. godini ocjenjuje da je sve manje „javnog neprijateljskog djelovanja“ od strane sveštenstva i da se vjerska aktivnost uglavnom odvija u okvirima pozitivnih zakonskih propisa. Kada je riječ o SPC istaknuta je činjenica da je došlo do „unapređenja već normaliziranih odnosa“. Sa episkopima su redovno održavani kontakti iako su među njima postojale određene razlike. Najbolja saradnja ostvarena je sa mitropolitom dabrobosanske eparhije Nikolom Kruljem. Redovna komunikacija organa vlasti realizirana je i sa banjalučkim episkopom Andrejom Frušićem, zvorničko-tuzlanskim episkopom Longinom Tomićem, kao i sa zahumsko-hercegovačkim episkopom Vladislavom Mitrovićem. Također, konstatirano je da je tokom 1962. godine uspješno riješena većina konkretnih pitanja koje je inicirala SPC. Ipak, poboljšanje komunikacije i saradnje između SPC i državnih organa vlasti nije značilo i slabljenje sistema monitoringa rada ove vjerske zajednice. Zato Komisija za vjerska pitanja ukazuje na potrebu da se i u narednoj godini detaljno prati i analizira aktivnost pojedinih episkopa. Jednako tako upozorenje je i na potrebu praćenja drugih „reakcionarnih“ elemenata u crkvenim odborima SPC, koji su, prema ocjenama predstavnika vlasti, često bili nosioci „negativnog uticaja na sveštenike“.²⁹

Proces „depolitizacije crkve“ i „diferencijacije klera“ još intenzivnije nastavljen je u 1963. godini. U dopisu Republičke komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, upućenom Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, potvrđena je činjenica da se u 1963. godini otišlo još dalje u unapređenju odnosa sa vjerskim zajednicama. Kod svih vjerskih zajednica bila je izražena tendencija za saradnjom i daljim unapređenjem odnosa. To je, između ostalog, rezultiralo i sa velikim brojem posjeta predstavnika vjerskih zajednica komisijama za vjerska pitanja (153 posjete Republičkoj komisiji za vjerska pitanja i 619 posjeta sreskim komisijama za vjerska pitanja). U prilog unapređenja odnosa između države i vjerskih zajednica išla je i činjenica da tokom 1963. godine nije nacionaliziran ni jedan vjerski objekt, a denacionalizirane su dvije bivše zgrade pravoslavne bogoslovije. Saradnja je nastavljena i na planu zaštite vjerskih objekata koji su proglašeni kulturno-historijskim spomenicima. Tokom navedene godine traženo je i najpogodnije rješenje za prenošenje manastira Dobrićevo u Hercegovini na neku drugu lokaciju, zbog izgradnje budućeg jezera za potrebe hidrocentrale Trebišnjica.³⁰ Učestali kontakti episkopa i pojedinih sveštenika SPC sa organima vlasti nastavili su se i

28 AJ, SKVP, 144-23-259, *Izvještaj za 1957. godinu*.

29 AJ, SKVP, 144-64-459, *Izvještaj Komisije za vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine za 1962. godinu*, 31.12.1962.

30 AJ, SKVP, 144-72-559, *Informacija Republičke komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine Saveznoj komisiji za vjerska pitanja*, 29.01.1964.

u 1964. godini. Tokom ove godine episkopi Nektarije i Vladislav posjetili su pet puta Republičku komisiju za vjerska pitanja (tri puta samoinicijativno, a dva puta na poziv predsjednika Komisije). Osim kontakata sa Republičkom komisijom za vjerska pitanja svi episkopi u Bosni i Hercegovini imali su veći broj sastanaka sa predsjednicima sreskih skupština i sreskih komisija za vjerska pitanja. U Izvještaju za 1964. godinu, navedeno je da su episkopi prilikom kanonskih posjeta crkvenim općinama i parohijama u svojim besjedama „govorili o bratstvu i jedinstvu, ljubavi i slozi vjernika svih konfesija, što je od posebnog značaja za našu Republiku“.³¹

Država je primjenjivala različite metode i mehanizme za realiziranje svoje politike unutar vjerskih zajednica i za njihovo prilagođavanje novom društvenom poretku. Nisu to bile samo policijske metode nadzora, praćenja i hapšenja kombinirane sa drugim oblicima aktivnosti organa vlasti socijalističke Jugoslavije (i Bosne i Hercegovine). Kako je vrijeme proticalo država je, naročito od početka 50-ih godina XX stoljeća, sve više mijenjala kurs i akcenat stavljala na raznovrsne oblike političkog djelovanja među sveštenicima i službenicima vjerskih zajednica. Najizraženiji oblik takvog pristupa bila su udruženja vjerskih službenika. Nećemo pogriješiti ako kažemo da su organi nove vlasti putem ovih udruženja, u dobrom dijelu, sveobuhvatno i sistemski riješili pitanje monitoringa i kontrole vjerskih zajednica. Zapravo, udruženja su, između ostalog, bila pretvorena u važnu formu „diferencijacije klera“ na „pozitivni“ i „reakcionarni“ dio.

Osnivačka skupština Udruženja pravoslavnog sveštenstva u Bosni i Hercegovini održana je u novembru 1947. godine. U Udruženje je tada stupilo 47 sveštenika koje je nova vlast okarakterizirala kao grupu „najpozitivnijih sveštenika“. Zadatak i cilj Udruženja sveštenika preciziran je u pravilima istog.³² Nosioci aktivnosti u Udruženju, tokom prvih godinama nakon osnivanja, uglavnom su bili sveštenici koji su u toku Drugog svjetskog rata učestvovali u antifašističkoj borbi. Jedan dio članova Udruženja činili su i oni sveštenici koji su, prema mišljenju

31 AJ, SKVP, 144-88-602, *Godišnji izvještaj Republičke komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine za 1964. godinu.*

32 U članu 4. društvenih pravila Udruženja pravoslavnih sveštenika kao ciljevi navedeni su:

1. „Zastupati interese pravoslavnog sveštenstva u eparhiji;
2. Čuvati i na djelu sprovoditi jedinstvo pravoslavne crkve;
3. Raditi na religiozno-moralnom prosjećivanju vjernika pravoslavne crkve i kulturnom usavršavanju pravoslavnog sveštenstva;
4. Raditi na njegovovanju narodnih tradicija i moralnih načela, očuvanju čistote pravoslavne vjere i suzbijanju praznovjerja i vjerskih zloupotreba;
5. Aktivno učestvovati u radu Narodnog fronta u kome su zastupljene sve pozitivne snage naših naroda i pomagati narodu i narodnim vlastima na svim poljima izgradnje naše zemlje i kulturnom i ekonomskom podizanju naših naroda;
6. Čuvati i njegovati velike tekovine Narodno-oslobodilačke borbe, nacionalnu nezavisnost i ravnopravnost, slobodu, bratstvo i jedinstvo naših naroda jer je pravoslavno sveštenstvo uvjereni da je samo na tim temeljima moguće izgraditi srećan život naših naroda i pravilan razvitak pravoslavne crkve i sveštenstva;
7. Starati se o položaju i materijalnom stanju svojih članova, materijalnom obezbeđenju i zbrinjavanju pravoslavnog sveštenstva, svešteničkih udova i siročadi“. Vidi: ABiH, KZVP, kut. 13/14, br. 502/1960.

Komisije za vjerska pitanja, „nakon oslobođenja uvideli štetnost reakcionarnih episkopa i postepeno prihvatili program već osnovanog Udruženja, prilazeći u njegovo članstvo“.³³

Ovakav sastav i ciljevi Udruženja nisu bili prihvatljivi Saboru SPC, koji je u nekoliko navrata odbio da prizna ovo svešteničko udruženje. Sabor SPC zauzeo je stav da neće sprovoditi program i politiku Udruženja sveštenika. Država je na ovakav stav SPC reagirala oštro i jasno potvrdila da takvo opredjeljenje „smatra odbijanjem crkve da se pitanje odnosa prema državi rešava sporazumno“. Poslije toga, državni organi preduzeli su kontramjere i odbili zahtjev SPC da se sveštenicima „dodjele dotacije i povlastice u vožnji željeznicom“, kao i da se oslobole „od plaćanja carine (...) za uvezenu robu, a kontakt je sveden na nužan minimum“. Na ovo SPC u početku nije reagirala, smatrajući da će država pod pritiskom iz inozemstva popustiti. Međutim, nakon izvjesnog vremena i unutar SPC shvatili su da će bez materijalnih olakšica doći u još teži položaj. Manji broj episkopa počeo je govoriti da treba voditi „realnu politiku“ saradnje sa organima vlasti.³⁴

U drugoj polovini 50-ih godina XX stoljeća episkopi u Bosni i Hercegovini djelimično su evoluirali u svom stavu i gledanju prema Udruženju pravoslavnih sveštenika. Tako su 1960. godine, prilikom održavanja eparhijskih skupština, svi episkopi poslali svoja pozdravna pisma ili su putem svojih izaslanika poželjeli spomenutim skupštinama uspješan rad. O promjeni stava prema Udruženju pravoslavnih sveštenika govori i činjenica da je 136 ili 68% od ukupnog broja kaluđera i sveštenika SPC u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini bilo učlanjeno u Udruženje. Pozitivne ocjene o radu Udruženja imala je i Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine. U svom izvještaju za 1960. godinu ona ističe da je Udruženje dobro radilo, te da je uzelo učešće i u društveno-političkom radu. Pri tome, ukazano je da su i eparhijske skupštine Udruženja pravoslavnih sveštenika pokazale sve veći interes sveštenika za Udruženje. Samo manji dio sveštenika nije prisustvovao skupštinama iz opravdanih razloga, a svoje neprisustvovanje pravdali su depešama ili pismima. Na svakoj skupštini pročitano je više referata, a diskusije su bile „otvorene, slobodne i konstruktivne“.³⁵ Trend jačanja Udruženja pravoslavnih sveštenika nastavljen je i u narednim godinama. O tome, između ostalog, svjedoče i konstatacije koje su u aprilu 1963. godine predstavnici Zemaljskog odbora i eparhijskog odbora dabro-bosanske eparhije (Krstan Bjeljac, Drago Janković, Veljko Škaljka Milivoje Mandić) prezentirali rukovodstvu Sreske komisije za vjerska pitanja Sarajevo. Tom prilikom oni su govorili o brojčanom jačanju Udruženja i sve većem pristupanju mladih sveštenika u Udruženje.³⁶

33 AJ, SKVP, 144-10-164.

34 AJ, SKVP, 144-10-164.

35 ABiH, KZVP, kut. 13/14, br. 502/1960.

36 AJ, SKVP, 144-66-523, *Informacija br. 5, Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine*, 25.05.1963.

Za organe nove vlasti posebno je bilo značajno da se „pozitivni“ sveštenici SPC aktivno uključe u borbu protiv svih oblika nacionalizma, šovinizma i velikosrpstva. Zato su tražili da Udruženje pravoslavnih sveštenika u svom radu aktivno djeluje i „vodi borbu protiv šovinizma i velikosrpstva među pravoslavnim sveštenicima i da još jače propovijeda bratstvo i jedinstvo naših naroda, a da to bude propraćeno ne samo riječima već i djelima“. S obzirom na vjerski sastav Bosne i Hercegovine, predstavnici Komisije za vjerska pitanja ukazivali su i na potrebu da članovi Udruženja aktivnije rade na „svom približavanju ka vjerskim predstavnicima drugih vjeroispovijesti šireći ideju bratstva i jedinstva naših naroda i vjernika različitih religija“. Također, upozorenje je da su dosadašnji kontakti „sa sveštenstvom ostalih konfesija (...) bili često kurtoazni akti i deklaracije bez određene sadržine“.³⁷

Iako je od završetka Drugog svjetskog rata prošlo gotovo petnaest godina, u informacijima vjerskih komisija o stanju odnosa između organa vlasti i SPC u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine još uvijek se ukazivalo na osjetljivost vjerskih i etničkih prilika u ovoj republici. Tako u Izvještaju Komisije za vjerska pitanja iz Mostara o stanju u Hercegovini stoji da još uvijek ima šovinističkih pojava među vjernicima. „Pravoslavni kler je preko Udruženja bio pokrenuo pitanje prenosa posmrtnih ostataka sveštenika i kaluđera nastradalih 1941. godine, u Žitomisliće. Kler je rezonovao da izvođenje te akcije ne bi stvorilo političke probleme koji bi se zasnivali na šovinističkoj osnovi. Hrvati, po njihovom mišljenju na to ne bi gledali negativno, s obzirom na saznanje da su sveštenici – žrtve fašističkog terora – nastradali 1941. Međutim, sigurno je da bi realizovanje tog čina izazvalo pojavu nezdravih – šovinističkih odnosa među vjernicima ovih dviju konfesija. Sem toga, bilo je slučajeva obilježavanja jama u kojima se nalaze ostaci pobijenog srpskog življa 1941. Kao inicijator ove djelatnosti pojavio se kler. Da ne bi došlo do negativnih posljedica blagovremeno je razmotreno ovo pitanje. Organizacija Saveza boraca uzela je stvar u svoje ruke i na taj način sprječila eventualno izbjijanje neželjenih posljedica“. Pored toga, organi lokalne vlasti nisu blagonaklono gledali ni na otvaranje i osvještavanje manastira Duži kod Trebinja, 28. avgusta 1959. godine. Organima vlasti je smetala činjenica da je u vrijeme okupacije u ovom manastiru bio smješten štab četničke trebinjske brigade. U isto vrijeme, tu se nalazio ozloglašeni četnički zatvor, kao i četnički prijek sud. Prema navodima Komisije za vjerska pitanja iz Mostara u tom manastiru „su zlostavljeni, mučeni i ubijani pripadnici NOP-a i ostali rodoljubi“. Otvaranje ovog manastira pretvoreno je u „veliku manifestaciju pravoslavnog življa. U pripremama su najaktivniji bili reakcionarni elementi iz crkvenih odbora kao i neki emigranti iz SAD i Kanade koji su priredili srdačan doček episkopu Vladislavu Mitroviću“. Prilikom obraćanja na ovom skupu, prema ocjeni predstavnika vlasti, „ne može se reći da je episkop vodio računa o svom javnom nastupu pred vjernicima. U svom govoru episkop je izrazio veliko zadovoljstvo što mu je pripala čast da

37 ABiH, KZVP, kut,13/14, br. 502/1960.

posveti ovaj ‘junački’ manastir ističući da se srpski narod ovog kraja (...) u ovom manastiru okupljaо i u njemu donosio ‘oslobodilačke i ustaničke odluke’. (...) U više navrata je govorio da je od velikog značaja da pripadnici pravoslavne vjere znaju da su svi oslobodilački ustanci u ovome kraju bili vezani za ovaj manastir“. Govor episkopa Vladislava izazvao je određene komentare i „diskusije da Srbi postepeno gaze boga i vjeru, a da kod Hrvata i muslimana to nije slučaj“.³⁸ Ne čudi stoga da je u Izvještaju Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine za 1961. godinu konstatirano postojanje i aktivnost “reakcionarnih objektivno pročetničkih i velikosrpskih elemenata u crkvenim odborima pravoslavne crkve koji su glavni nosioci uticaja, posebno na mlađe sveštenike“. Komisija je ukazala i na činjenicu da su pojedini sveštenici bili izloženi snažnim pritiscima članova crkvenih odbora, te da su zbog toga tražili zaštitu sreskih komisija za vjerska pitanja. Slične konstatacije bile su prisutne i u Izvještaju za 1962. godinu. Još jednom je upozorenje „da ima jedan broj pravoslavnih sveštenika koji djeluju šovinistički“.³⁹ Istine radi, dostupna arhivska građa nedvojbeno svjedoči da ovakve ocjene nisu bile rezervirane samo za pojedine predstavnike SPC u Bosni i Hercegovini. Poučeni teškim ratnim iskustvom i strahovitim krvoprolaćem na tlu Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, pojave izazivanja i raspirivanja nacionalizma i šovinizma bile su, uglavnom, krivično tretirane od organa vlasti, bez obzira iz koje vjerske zajednice takve pojave dolazile i u kojoj se formi, sadržaju i dimenzijama izražavale.

Državni organi uspostavljanje socijalističkog društveno-političkog sistema i državne kontrole nad vjerskim zajednicama nisu tretirali kao kratkotrajan zadatak, već kao dugoročan angažman. Shodno tome, vladajući krugovi koristili su brojne mehanizme i metode koje su im stojale na raspolaaganju. Jedna od korištenih metoda, naročito poslije donošenja *Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica*, jeste i državna politika dodjeljivanja odlikovanja zaslužnim sveštenicima.

Za cijelovito razumijevanje državne politike odlikovanja i nagrađivanja sveštenika SPC treba ukazati na jugoslovensku pravnu regulativu koja je tretirala pitanje odlikovanja poslije Drugog svjetskog rata. Prvi pravni akt Demokratske federativne Jugoslavije (dalje: DFJ) koji je uređivao problematiku dodjeljivanja priznanja zaslužnim građanima bio je *Zakon o ordenima i medaljama DFJ*, objavljen 12. juna 1945. godine. Zakon je propisao da se ordeni, medalje i priznanja dodjeljuju za izuzetne zasluge učinjene narodima Jugoslavije u ratu i miru i za izgradnju jugoslovenske države.⁴⁰ Nedugo zatim, u novembru 1946.

³⁸ AJ, SKVP, 144-42-349, *Izvještaj Komisije za vjerska pitanja NOS-a Mostar o stanju odnosa organa Narodne vlasti i klera u Hercegovini*, 13.01.1960.

³⁹ AJ, SKVP, 144-64-495, *Izvještaj Komisije za vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine za 1962. godinu*, 31.12.1962.

⁴⁰ U članu 3 ovog Zakona kao ordeni i medalje koje potvrđuje i ustanovljuje Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije navedeni su: „1. Orden Narodnog heroja, 2. Orden Slobode 3. Orden Partizanske zvezde I reda, 4. Orden Narodnog oslobođenja, 5. Orden zasluge za narod I reda, 6. Orden Bratstva i jedinstva I reda 7. Orden Partizanske zvezde II reda, 8. Orden Zasluge za narod II reda, 9. Orden Bratstva i jedinstva II reda, 10. Orden Partizanske zvezde III reda, 11. Orden za hrabrost, 12. Orden Rada I reda, 13. Orden Zasluge za narod III reda, 14. Orden Bratstva i jedinstva

godine, stupio je na snagu *Zakona o ordenima i medaljama Federativne narodne republike Jugoslavije* (dalje: FNRJ). Osim ordena i medalja u tekstu ovog pravnog akta „dodjeljuje se i Orden rada. Orden rada dodjeljuje se pojedincima, grupama radnika i preduzećima kao državno priznanje za pokazani radni heroizam, za naučne i tehničke pronalaske, kao i za naročito pokazane lične ili grupne uspehe u stvaralačkom radu na obnovi i izgradnji države“.⁴¹

Novi *Zakon o odlikovanjima FNRJ* usvojen je u novembru 1955. godine, a službeno objavljen u decembru iste godine. Treba reći da je u razdoblju od 1946. dodine do konca 1955. godine usvojeno i nekoliko drugih pravnih akata koji su, u manjoj ili većoj mjeri, dotali ovu tematiku.⁴² *Zakon o odlikovanjima* iz 1955. godine propisao je da su odlikovanja FNRJ „znaci priznanja koja se dodjeljuju za rad ili dela koji zasluguju opšte priznanje i isticanje. Pitanje odlikovanja u ovom pravnom aktu je dosta detaljnije obrađeno u odnosu na prethodne zakone koji su tretirali ovu materiju.⁴³ Razradu ovog zakonskog akta izvršilo je Savezno izvršno vijeće propisivanjem statuta ordena i medalja u novembru 1957. godine.⁴⁴ Međutim, ubrzo nakon toga došlo je do novih izmjena tako da je Skupština FNRJ 30. juna 1960. godine usvojila *Zakon o izmenama i dopunama Zakona o odlikovanjima*.⁴⁵

III reda, 15. Orden Rada II reda, 16. Ordena Rada III reda, 17. Medalja za hrabrost, 18. Medalja Zasluge za narod, 19. Partizanska spomenica 1941.“ Vidi: *Zakon o ordenima i medaljama Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, „Službeni list DFJ“, god. I, br. 40, 12.06.1945, 1102-1103.

41 Prema sadržaju člana 3 ovog zakona propisani su sljedeći ordeni i medalje: „1. Orden narodnog heroja; 2. Orden slobode; 3. Orden partizanske zvezde I reda; 4. Orden narodnog oslobođenja; 5. Orden zasluge za narod I reda; 6. Orden bratstva i jedinstva I reda; 7. Orden partizanske zvezde II reda; 8. Orden zasluge za narod II reda; 9. Orden bratsva i jedinstva II reda; 10. Orden partizanske zvezde III reda; 11. Orden za hrabrost; 12. Orden zasluge za narod III reda; 13. Medalja za hrabrost; 14. Medalja zasluge za narod.“ U članu 5 istog zakona propisano je da Orden rada ima tri reda: „1. Orden rada I reda; 2. Orden rada II reda; 3. Orden rada III reda.“ *Isto*, 1102-1103.

42 U navedenom periodu usvojeni su: *Zakon o izmenama i dopunama Zakona o ordenima i medaljama FNRJ* („Službeni list FNRJ“, br. 101/47, br. 107/47 i br. 1/52), *Zakon o ordenu junaka socijalističkog rada* („Službeni list FNRJ“, br. 106/48), *Zakon o počasnim zvanjima trudbenika* („Službeni list FNRJ“, br. 106/48), Obavezno tumačenje člana 29 *Zakona o ustanovljenju prava na penziju i o penzionisanju državnih službenika* („Službeni list FNRJ“, br. 56/47), *Pravilnik o besplatnom lečenju nosilaca „Karadordeve zvezde sa mačevima“* („Službeni list FNRJ“, br. 94/57), sa njegovim izmjenama („Službeni list FNRJ“, br. 61/48), *Odluka o povlasticama nosilaca Karadordeve zvezde s mačevima* („Službeni list FNRJ“, br. 21/53), *Odluka o dopuni Odluke o povlasticama nosilaca Karadordeve zvezde sa mačevima* („Službeni list FNRJ“, br. 27/53) i *Odluka o ustanovljenju Ordena jugoslovenske zvezde* („Službeni list FNRJ“, br. 6/54). Vidi: *Zakon o odlikovanjima*, „Službeni list FNRJ“, god. XI, br. 55, 14.12.1955, 823.

43 Prema članu 8 *Zakona o odlikovanjima* iz 1955. godine FNRJ je imala sljedeća priznanja: „Ordeni za građanske zasluge jesu: 1. Orden jugoslovenske velike zvezde, 2. Orden junaka socijalističkog rada, 3. Orden narodnog oslobođenja, 4. Orden jugoslovenske zvezde I, II i III reda, 5. Orden jugoslovenske zastave I, II, III, IV i V reda, 6. Orden zasluge za narod I, II i III reda, 7. Orden rada I, II i III reda, 8. Orden bratstva i jedinstva I i II reda. Medalje za građanske zasluge jesu: 1. Medalja zasluga za narod, 2. Medalja rada, 3. Medalja za zasluge. Odlikovanjem Ordenom junaka socijalističkog rada stiče se i počasno zvanje Junaka socijalističkog rada.“ *Isto*, 821.

44 *Statuti ordena i medalja*, „Službeni list FNRJ“, god. XIII, br. 47, 13.11.1957, 797-803.

45 Član 8 stav 1 je promijenjen i glasio je: „Ordeni za građanske zasluge jesu: 1. Orden jugoslovenske velike zvezde, 2. Orden junaka socijalističkog rada, 3. Orden narodnog oslobođenja,

Prof. dr. Denis BEĆIROVIĆ

Koliko je kontinuirana pažnja ovoj materiji u socijalističkoj Jugoslaviji posvećivana svjedoči i činjenica da su u martu 1961. godine uslijedile nove opsežne izmjene i dopune *Zakona o odlikovanjima*.⁴⁶ Tri godine poslije, 1964. godine, uslijedile su nove izmjene i dopune *Zakona o odlikovanjima*.⁴⁷

Prema podacima Radmila Radić, dvije godine poslije usvajanja *Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica*,⁴⁸ državni organi su odlikovali zaslužne pravoslavne sveštenike iz svih republičkih udruženja. Ordeni su dodijeljeni: Krstanu Bijelcu, Milanu Smiljaniću, Petru Kapičiću, Jovi Radoviću, Iliju Ćuku, Ratku Jeliću, Borisu Stankovskom i Simi Radunoviću.⁴⁹

Na traženje Savezne komisije za vjerska pitanja, Republička komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine uputila je 2. aprila 1959. godine cirkularni dopis svim sreskim komisijama za vjerska pitanja. U navedenom dopisu ukazano je na činjenicu da je „jedan dio sveštenika (pravoslavnih, katoličkih i muslimanskih) svojim radom i držanjem aktivno pomagao Narodnooslobodilački pokret i jačanje bratstva i jedinstva naših naroda. Da bi se na vidan način odalo zasluženo priznanje za patriotsko držanje takvih sveštenika, Savezna komisija za vjerska pitanja je odlučila da takve sveštenike predloži za odlikovanje.“ Komisija je tražila od sreskih komisija za vjerska pitanja da prijedloge za odlikovanja sveštenika pripreme u saradnji sa „organima Sekretarijata unutrašnjih poslova“ i dostave najkasnije do

4. Orden jugoslovenske zvezde I, II i III reda, 5. Orden jugoslovenske zastave I, II, III, IV i V reda, 6. Orden zasluge za narod I, II i III reda, 7. Orden bratstva i jedinstva I i II reda, 8. Orden Republike I, II i III reda, 9. Orden rada I, II i III reda.“ Također, promijenjen je i član 10 tako da je u izmjenama i dopunama iz 1960. godine stojalo: „Međusobni rang ordena Federativne Narodne Republike Jugoslavije je sljedeći: 1. Orden jugoslovenske velike zvezde, 2. Orden slobode, 3. Orden narodnog heroja, 4. Orden junaka socijalističkog rada, 5. Orden narodnog oslobođenja, 6. Orden jugoslovenske zastave I reda, 7. Orden ratne zastave, 8. Orden jugoslovenske zastave I reda, 9. Orden partizanske zvezde I reda, 10. Orden zasluge za narod I reda, 11. Orden bratstva i jedinstva I reda, 12. Orden narodne armije I reda, 13. Orden Republike I reda, 14. Orden rada I reda, 15. Orden za vojne zasluge I reda, 16. Orden jugoslovenske zvezde II reda, 17. Orden jugoslovenske zastave II reda, 18. Orden partizanske zvezde II reda, 19. Orden zasluge za narod II reda, 20. Orden bratstva i jedinstva II reda, 21. Orden narodne armije II reda, 22. Orden republike II reda, 23. Orden rada II reda, 24. Orden za vojne zasluge II reda, 25. Orden za hrabrost, 26. Orden jugoslovenske zvezde III reda, 27. Orden jugoslovenske zastave III reda, 28. Orden partizanske zvezde III reda, 29. Orden zasluge za narod III reda, 30. Orden narodne armije III reda, 31. Orden Republike III reda, 32. Orden rada III reda, 33. Orden jugoslovenske zastave IV reda, 34. Orden za vojne zasluge III reda, 35. Orden jugoslovenske zastave V reda.“ Vidi: *Zakon o izmenama i dopunama Zakona o odlikovanjima*, „Službeni list FNRJ“, god. XVI, br. 27, 06.07.1960, 564.

46 *Zakon o izmenama i dopunama odlikovanja*, „Službeni list FNRJ“, god. XVII, br. 10, 15.03.1961, 239-242.

47 *Zakon o izmenama i dopunama odlikovanja*, „Službeni list FNRJ“, god. XX, br. 16, 15.04.1964, 309-311.

48 Zakon su usvojili Savezno vijeće i Vijeće naroda Narodne skupštine FNRJ na sjednicama održanim 22. maja 1953. godine, a objavljen je u Službenom listu FNRJ 27. maja 1953. godine. Vidi: *Zakon o pravnom položaju verskih zajednica*, „Službeni list FNRJ“, god. IX, br. 22, 22.05.1953, 209-210.

49 Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970*, II, Beograd 2002, 71. (dalje: R. Radić, *Država i verske zajednice*, II)

20. juna 1959. godine. U prijedlogu za odlikovanje traženo je da se osim općih biografskih podataka opširno prezentiraju njihove aktivnosti u toku Drugog svjetskog rata kao ključni razlog za odlikovanje. Uz to, sugerirano je da „treba imati u vidu i poslijeratni rad i držanje sveštenika“.⁵⁰

Dostupni odgovori pojedinih sreskih komisija za vjerska pitanja, na dopis koji je Republička komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine uputila u aprilu 1959. godine, govore da su isti bili različito koncipirani po svom sadržaju. Narodni odbor sreza Doboј je na dopis odgovorio 17. juna 1959. godine, predlažući za odlikovanja dva sveštenika SPC (Berić Iliju i Dučić Ljubomira), od ukupno šest predloženih. Pri tome, za spomenuta dva sveštenika nisu dostavljeni nikakvi biografski podaci ili neke druge karakteristike o njima.⁵¹ Karakterističan primjer je odgovor Narodnog odbora sreza Zenica od 9. jula 1959. godine. Naime, ovaj odbor je obavijestio Republičku komisiju za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine da su na sjednicama odbora razmatrali mogućnost predlaganja izvjesnih lica za odlikovanje. Na kraju su konstatirali da je „komisija na osnovu svestrane analize došla do zaključka da sa područja našeg sreza ne dolazi u obzir ni jedan sveštenik, ni jedna vjerska zajednica, da se predloži za odlikovanje“.⁵² Narodni odbor sreza Livno predložio je 19. juna 1959. godine jednog sveštenika SPC, od ukupno trojice predloženih za odlikovanje. Za priznanje je predložen učesnik antifašističke borbe sveštenik Vojko Šešum sa osnovnim biografskim podacima.⁵³

50 ABiH, KZVP, kut. 8, br. 112/59, *Dopis Republičke komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine sreskim komisijama za vjerska pitanja*, 02.04.1959.

51 ABiH, KZVP, kut. 8, br. 1-59, *Prijedlozi Narodnog odbora sreza Doboј Izvršnom vijeću Narodne Republike Bosne i Hercegovine i Komisiji za vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, 17.06.1959.

52 ABiH, KZVP, kut. 8, br. 101-59, *Prijedlozi Narodnog odbora sreza Zenica Izvršnom vijeću Narodne Republike Bosne i Hercegovine i Komisiji za vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, 09.07.1959.

53 U biografiji sveštenika SPC Šešum Vojke navedeno je: „Sin Steve i majke Andrije rođena Lovren, rođen 6.2.1910. godine u gradu Livnu, gdje i stalno živi. Po zanimanju vjerski službenik – proto i kao takav radi u pravoslavnoj crkvi Livno. Oženjen je i ima 4 djece, državljelanin FNRJ (...) Za vrijeme stare Jugoslavije imenovani se nalazio u selu Vrbica na dužnosti popa u crkvi Vrbica, na kojoj dužnosti je ostao sve do kapitulacije stare Jugoslavije aprila 1941. godine. Imenovani je pripadao Jugoslovenskoj radikalnoj stranci. Njegova aktivnost u toj stranci nije poznata, ali u istoj nije bio nikakav rukovodilac. U toku rata Šešum se je i dalje nalazio u selu Vrbica. Odmah u početku rata učestvovao je u dizanju ustanka sa ostalim mještanima protiv narodnih neprijatelja. Koliko je poznato bio je aktivan borac sve do 1943. godine, ali se je tada vratio kući i kod kuće je bio aktivan pomagač NOP-a, tako da je jedno vrijeme bio odbornik narodne vlasti. U selu Vrbici je bio sve do 1946. godine (...) Poslije rata počeo je da se bavi svešteničkom djelatnošću. Kroz ovaj njegov rad, tj. djelatnost zapaženo je da je s godinama aktivniji po pitanju propovjedi. Tu organizaciju najviše sprovodi preko crkvenog odbora i svojih vjernika sa oltara. Posebno je zapaženo da kada se 1946. godine premjestio u Livno da u posljednjih nekoliko godina nije bio najbolje aktivan, niti je redovno posjećivao crkve u selu Vrbici i Gubinu, koje pripadaju njegovoj parohiji. Međutim, njegova aktivnost po ovom pitanju došla je do izražaja 1958. i 1959. godine. To se moglo vidjeti prilikom božićnih praznika kao i ostalih svetaca, kada su se zavele neke nove forme u posjećanju i ispovijedi u crkvi. Obzirom na njegovo dobro držanje i aktivno učešće u ratu, kao i poslijeratni lojalni stav, mišljenja smo da ga treba odlikovati. Vidi: ABiH, KZVP, kut. 8, br. 01/a/59, *Prijedlozi Narodnog odbora sreza Livno Izvršnom vijeću Narodne Republike Bosne i Hercegovine i Komisiji za vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, 19.06.1959.

Prof. dr. Denis BEĆIROVIĆ

Tokom 1959. godine republičke komisije za vjerska pitanja uputile su „Komisiji za odlikovanja pri Kabinetu Predsjednika Republike, svoje predloge za odlikovanja sveštenika. U vezi s tim, Savezna komisija za vjerska pitanja uputila je obavještenje u kome je sugerirala da treba predložiti za odlikovanje one sveštenike koji do tada nisu odlikovani a učestvovali su u antifašističkoj borbi; da se samo u posebnim slučajevima dodjeljuje Orden bratstva i jedinstva i Orden zasluga za narod i onim sveštenicima koji su imali pozitivno držanje u poslijeratnoj obnovi i izgradnji zemlje. Također, Savezna komisija za vjerska pitanja je zauzela stanovište da ordenje ne treba dodjeljivati isključivo zbog eventualnih zasluga za poboljšanje odnosa između države i crkve poslije rata. Visoka jugoslovenska odlikovanja su, pored ostalih, dobili: „Miljan Smiljanić – Orden zasluga za narod I reda, Jelić Ratko – Orden bratstva i jedinstva I reda, Petrović Milutin – Orden bratstva i jedinstva II reda (obojica su bili članovi SKJ), Gojnić Lazar – Orden bratstva i jedinstva II reda i Štrbac Dušan“.⁵⁴

U oktobru 1960. godine Republička komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine dostavila je Saveznoj komisiji za vjerska pitanja „Prijedlog za davanje odlikovanja nekim sveštenicima u Bosni i Hercegovini“. Pri tome, Komisija je napomenula da je ovaj prijedlog usvojen od strane Republičke komisije za vjerska pitanja, kao i Komisije za odlikovanja. U obrazloženju prijedloga je rečeno da Udruženje pravoslavnih sveštenika u Bosni i Hercegovini postoji i radi više od trinaest godina i da je potrebno odlikovati jedan broj sveštenika – istaknutih funkcionera ovog udruženja. Komisija je predložila pet sveštenika SPC za odlikovanja:

- 1) Bijeljac Krsto⁵⁵ za Orden republike I reda,⁵⁶
- 2) Ilić Milan⁵⁷ za Orden republike I reda,

54 R. Radić, *Država i verske zajednice*, II, 75.

55 U biografskim podacima o Krstanu Bijeljcu je stojalo da je bio predsjednik Zemaljskog udruženja pravoslavnih sveštenika Bosne i Hercegovine, sekretar Glavnog odbora Crvenog krsta Bosne i Hercegovine i prototjerej. Također, u biografiji je stojalo da je „rođen 6. januara 1916. godine u Ljeskovici (Drvar). Svršio je četiri razreda gimnazije i šestorazrednu pravoslavnu bogosloviju na Cetinju. (...) Stupio je u Narodnooslobodilačku vojsku početkom 1942. godine. Vršio je funkciju vjerskog referenta V korpusa NOV i POJ. (...) Krstan Bijeljac je jedan od inicijatora osnivanja Udruženja pravoslavnih sveštenika. (...) Ima neospornih ličnih zasluga za sređivanje odnosa između države i pravoslavne crkve. Pravilno i odgovorno se postavlja prema episkopima i uživa u njihovim očima autoritet.“ Vidi: ABiH, KZVP, kut. 9, br. 355/60, *Prijedlog za davanje odlikovanja nekim sveštenicima u Bosni i Hercegovini*, 28.10.1960.

56 Orden republike nije postojao do 1960. godine. Navedeno priznanje je uvedeno *Zakonom o izmenama i dopunama zakona o odlikovanjima* u julu 1960. godine. U članu 3 je navedeno: „Orden Republike I, II, III i IV reda dodjeljuje se pojedincima, ustanovama, društvenim i političkim organizacijama za naročite zasluge na polju javne djelatnosti kojom se doprinosi opštem napretku zemlje.“ Vidi: *Zakon o izmenama i dopunama Zakona o odlikovanjima*, „Službeni list FNRJ“, god. XVI, br. 27, 06.07.1960, 564.

57 Ilić Milan „rođen je na Palama (Sarajevo). Svršio šest razreda gimnazije i Pravoslavnu bogosloviju u Reljevu. (...) U toku Narodnooslobodilačkog rata živio sa porodicom u Srbiji, gdje je imao dobro držanje. Po oslobođenju proto Milan Ilić vratio se u Jajce, i zaposlio se kao službenik u preduzeću ‘Elektrobosna’, a odatle prešao u Sarajevo na dužnost sekretara Komisije za vjerska

- 3) Derić Vlado⁵⁸ za Orden republike II reda,
- 4) Mijanović Nedeljko⁵⁹ za Orden republike II reda,
- 5) Zečević Svetozar⁶⁰ za Orden republike III reda.

Uzgred rečeno, Krstan Bijeljac je prije ove nominacije dobio sljedeća visoka jugoslovenska priznanja: Orden bratstva i jednistva II reda,⁶¹ Orden zasluge za narod II reda⁶² i Orden rada II reda.⁶³ Navedena odlikovanja su, prema

pitanja pri Predsjedništvu Vlade NR BiH. Sada živi u Jajcu kao protovjerej, ali i dalje vrši svešteničku službu. Proto Milan Ilić je veoma aktivan u društvenom radu, a u Udruženju pravoslavnih sveštenika vrši tri vrlo odgovorne funkcije: član je Izvršnog odbora Saveza udruženja pravoslavnih sveštenika FNRJ, potpredsjednik Zemaljskog odbora za Bosnu i Hercegovinu i predsjednik Odbora eparhijskog udruženja za Bosansku Krajinu. Uopšte, protovjerej Milan Ilić važi kao jedan od najpozitivnijih i najobrazovanijih pravoslavnih sveštenika u Bosni i Hercegovini.“ Vidi: ABiH, KZVP, kut. 9, br. 355/60, *Prijedlog za davanje odlikovanja nekim sveštenicima u Bosni i Hercegovini*, 28.10.1960.

58 U biografiji Derić Vlade je pisalo da je „rođen 7. aprila 1911. godine u Bečesilu, SAD. Svršio je četiri razreda gimnazije i šestorazrednu pravoslavnu bogosloviju. U toku rata živio je kao sveštenik u Trebinju. Prema NOP-u ne samo da je imao dobro držanje, nego je i aktivno učestvovao u pokretu i nalazio se na raznim dužnostima. Ne posredno po oslobođenju protovjerej Vlado Derić vršio je političke funkcije (član narodnog odbora, predsjednik Odbora Narodnog fronta i najzad predsjednik Narodnog odbora u Trebinju. Sada se nalazi na dužnosti arhijerejskog namjesnika u Trebinju, a član je Plenuma Odbora Saveza udruženja pravoslavnih sveštenika u FNRJ i član Zemaljskog odbora Udruženja za Bosnu i Hercegovinu. Vidi: ABiH, KZVP, kut. 9, br. 355/60, *Prijedlog za davanje odlikovanja nekim sveštenicima u Bosni i Hercegovini*, 28.10.1960.

59 Mijanović Nedeljko je „rođen 1905. u Mostaru. Za vrijeme rata i neprijateljske okupacije živio je sa porodicom u Srbiji (Valjevo). Prema Narodnooslobodilačkom pokretu je imao dobro držanje. Po oslobođenju se vratio na dužnost paroha parohije Konjic, gdje je služio i prije rata. Mijanović Nedeljko je jedan od veoma konstruktivnih pravoslavnih sveštenika u Bosni i Hercegovini, koji pravilno shvata našu unutrašnju stvarnost i prema njoj se postavlja ne samo razumno, nego i rodoljubivo. Odnosи se vrlo tolerantno u vjerskom pogledu (...) Proto Mijanović je vrlo aktivan u Udruženju pravoslavnih sveštenika, član je Zemaljskog odbora i predsjednik Eparhijskog odbora udruženja za Hercegovinu. Vidi: ABiH, KZVP, kut. 9, br. 355/60, *Prijedlog za davanje odlikovanja nekim sveštenicima u Bosni i Hercegovini*, 28.10.1960.

60 U obrazloženju prijedloga za odlikovanje Zečevići Svetozara pisalo sljedeće: “Rođen je 26.9.1912. u Čajniču. Svršio je četiri razreda gimnazije i šestorazrednu Pravoslavnu bogosloviju. Za vrijeme rata nalazio se u Srbiji (u Beogradu). Za sve to vrijeme imao je dobro držanje. Po oslobođenju Beograda prešao je na teritoriju Sremsku i tamo vršio svešteničku službu, a po oslobođenju Bosne stavio se na raspolažanje Eparhiji dabrobosanskoj i postavljen za paroha parohije Travnik. Kao paroh u Travniku prota Zečević je deklarisan kao istinski protagonist širenja bratstva i jedinstva između pravoslavnih, katolika i muslimana u tom kraju i kao takav uživa opšte simpatije tamošnjeg stanovništva. Protu Zečević je aktivan član Udruženja pravoslavnih sveštenika Bosne i Hercegovine. Vidi: ABiH, KZVP, kut. 9, br. 355/60, *Prijedlog za davanje odlikovanja nekim sveštenicima u Bosni i Hercegovini*, 28.10.1960.

61 Orden bratstva i jedinstva I i II reda „dodjeljuje se za naročite zasluge na delu širenja bratstva među našim narodima i na stvaranju i razvijanju političkog i moralnog jedinstva naroda.“ Vidi: *Zakon o odlikovanjima*, „Službeni list FNRJ“, god. XI, br. 55, 14.12.1955, 821-823.

62 Orden zasluge za narod I, II i III reda „dodjeljuje se za naročite zasluge u borbi protiv neprijatelja za oslobođenje naše zemlje, za zasluge na organizovanju i učvršćivanju narodne vlasti ili Jugoslovenske narodne armije, kao i za zasluge u oblasti privrednog, kulturnog i društvenog razvijanja zemlje.“ Vidi: *Zakon o odlikovanjima*, „Službeni list FNRJ“, god. XI, br. 55, 14.12.1955, 821-823.

63 Orden rada I, II i III reda „dodjeljuje se pojedincima, vojnim jedinicima, ustanovama, privrednim i društvenim organizacijama koji postignu osobite uspehe u proizvodnji ili drugoj privrednoj

saznajima Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, dodijeljena zbog ratnih zasluga u antifašističkoj borbi tokom Drugog svjetskog rata i doprinosa u poslijeratnom razvoju zemlje.⁶⁴ Također, treba spomenuti da je Krstan Bijeljac bio delegat historijskog Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu i nosilac Partizanske spomenice 1941.

Ostvareni uvid u kratke biografske podatke predloženih kandidata, na temelju primarnih izvora, govori da su organi vlasti pažljivo vodili računa koji sveštenici će doći na listu predloženih kandidata za odlikovanje. Aktivno učešće ili pomoć u antifašističkoj borbi, participacija u obnovi porušene zemlje, lojalno držanje i patriotizam prema socijalističkoj Jugoslaviji i doprinos u izgradnji organizacije svešteničkih udruženja neki su od razloga koji su dominantno uticali na odabir kandidata za odlikovanje. Prema dostupnim arhivskim izvorima samo su pojedini kandidati za odlikovanje imali nešto detaljnije podatke o svom djelovanju tokom Drugog svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja, tako da nije moguće do kraja cjelovito sagledati kakva im je bila stvarna uloga u tom vremenskom okviru. Uvažavajući naprijed navedeno, zapažanja i ocjene o odlikovanju sveštenika SPC treba, ipak, u određenoj mjeri relativizirati. Nesumnjivo, da su dostupne detaljnije biografije kandidata za odlikovanja pobliže bi se razjasnila stvarna državna politika u ovom segmentu odnosa prema vjerskim zajednicama, kao i uloga pojedinih sveštenika SPC u tim zbivanjima.

Savezna komisija za vjerska pitanja je u martu 1960. godine sačinila „Informaciju o odlikovanju Patrijarha, Reisul-ul-uleme i stranih verskih predstavnika“. U obrazloženju razloga za odlikovanje patrijarha SPC navedeno je da isti do tada nije bio odlikovan ni jednim odlikovanjem. Prema obrazloženju Komisije povod za dodjelu Ordena jugoslovenske zastave I reda⁶⁵ „moglo bi biti njegovo ustoličenje u Peći na dan 29. maja 1960. On je i sam, u tom pravcu, izrazio želju da predaja odlikovanja usledi u Peći na dan ustoličenja.“⁶⁶ Pored odlikovanja patrijarha SPC, Komisija je predložila da se Ordenom jugoslovenske zastave I reda odlikuje i „Carigradski Patrijarh Antigora koji u julu dolazi u posetu Srpskoj pravoslavnoj crkvi“. Razlozi za njegovo odlikovanje pronađeni su u tome da je on „najstariji i istorijski najznačajniji Patrijarh pravoslavnih crkava“ koji se „isticao kao prijatelj naših naroda, a najpohvalnije se izražavao o našem Predsedniku Republike“.⁶⁷

delatnosti, kao i za rad od osobitog značaja za društveni, naučni ili kulturni napredak zemlje.“ Vidi: *Zakon o odlikovanjima*, „Službeni list FNRJ“, god. XI, br. 55, 14.12.1955, 821-823.

64 Vidi: ABiH, KZVP, kut. 9, br. 355/60, *Prijedlog za davanje odlikovanja nekim sveštenicima u Bosni i Hercegovini*, 28.10.1960.

65 Orden jugoslovenske zastave I, II i III reda „dodjeljuje se za zasluge u razvijanju i učvršćivanju miroljubive saradnje i prijateljskih odnosa Federativne Narodne Republike Jugoslavije i drugih država, kao i za naročite zasluge u radu na razvijanju svesti građana u borbi za nezavisnost zemlje.“ Vidi: *Zakon o odlikovanjima*, „Službeni list FNRJ“, god. XI, br. 55, 14.12.1955, 821-823.

66 AJ, SKVP, 144-43-395, *Informacija o odlikovanju Patrijarha, Reis-ul-uleme i stranih verskih predstavnika*, 14.03.1960.

67 *Isto*.

Iz onovremenih dokumenata, koji se odnose na prve dvije poslijeratne decenije, daju se raspoznati osnovne karakteristike odnosa države prema vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini. Svoju osnovnu zadaću država je usmjeravala u pravcu izgradnje socijalističkog društvenog poretka i osiguranja široke podrške za njegov razvoj. Odlikujući „pozitivne“ sveštenike državna politika je promovirala dvije važne stvari. Prva je ta što je time, u određenoj mjeri, naglašavala važnost političke podobnosti u unutrašnjoj strukturi vjerskih zajednica, a druga, što je vršeći takvu vrstu promocije sveštenika i vjerskih službenika, osiguravala dodatnu vrstu podrške svojoj politici, kao i nastavku započetog procesa „diferencijacije“ među sveštenstvom. Sintagma „diferencijacija sveštenstva“ je *conditio sine qua non* za objašnjenje aktivnosti države prema vjerskim zajednicima jer je od nje, u krajnjem slučaju, ovisio rezultat uspješnosti državne politike i u Jugoslaviji, i u Bosni i Hercegovini. Pri tome, državna politika javnog dodjeljivanja priznanja i odlikovanja sveštenicima nije tretirana kao zloupotreba religije u političke svrhe, već kao izraz sređivanja i normaliziranja odnosa na relaciji država – vjerske zajednice i potrebe odavanja priznanja za patriotsko držanje pojedinih sveštenika. Naravno, treba napomenuti da se niti jedan arhivski podatak ne može apsolutizirati, tj. iz njega nije moguće izvlačiti isključive zaključke. Naprotiv, treba ih relativizirati i rasudjivati u kontekstu ondašnjih prilika na koji se odnose ne ispuštajući izvida da su samo odraz zvaničnog političkog kursa organa vlasti.

Uporedo sa odlikovanjima sveštenika SPC država je poticala češće, snažnije i sadržajnije kontakte sa vjerskim predstavnicima, uključujući i sveštenike SPC u Bosni i Hecegovini. Novi kurs aktivnosti nadležnih državnih tijela za saradnju sa vjerskim zajednicama zabilježen je u njihovim onodobnim izvještajima i informacijama. Iz godine u godinu, nakon burne i prelomne prve poslijeratne decenije, osjećali su se blagi pomaci promjena u odnosu države prema vjerskim zajednicama. U izvještajima organa vlasti uočava i apostrofira se da je saradnja sa vjerskim zajednicama „ne samo moguća nego i korisna“. Jedan od primjera promjene kursa prema vjerskim zajednicama je i dopis koji je Aleksandar Ranković 1959. godine uputio predsjednicima izvršnih vijeća narodnih republika i Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove. U ovom dopisu traženo je od rukovodilaca, posebno u srezovima, da kontinuirano održavaju veze, putem razgovora i konferencija, sa predstavnicima vjerskih zajednica, udruženja sveštenika i sa ostalim sveštenicima. Za razliku od prvih poslijeratnih godina, u ovom dopisu se daje instrukcija da ne treba samo prihvati „inicijative za kontakte koji dolaze od predstavnika verskih zajednica, predstavnika svešteničkih udruženja ili pojedinih sveštenika, nego i davati takve inicijative“.⁶⁸

⁶⁸ Između ostalog, u ovom dopisu se upozoravaju niži organi vlasti da nije dovoljno samo pratiti djelatnost vjerskih zajednica na terenu ili preduzimati administrativne mjere, već je potrebno uspostavljanje sistematicnijeg rada nadležnih republičkih organa u ovoj oblasti. U tom smislu zatraženo je da se problemima prilazi sa „političke strane“, kao i da se pruži stalna pomoć komisijama za vjerska pitanja, organima unutrašnjih poslova i drugim nadležnim organima. Pored toga, skrenuta je pažnja da ima slučajeva da „negativni stavovi i komentari sveštenika o nekim mjerama države i negativna mišljenja o našoj stvarnosti često proističu iz nedovoljne obaveštenosti, što bi se moglo

Godišnji izvještaji Republičke komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine potvrđuju da je pitanju kontakata i komunikacije sa predstavnicima vjerskih zajednica ukazivana kontinuirana pažnja. Pojašnjavajući odnose sa SPC u Bosni i Hercegovini, Komisija u 1960. godini konstatira da nema „ozbiljnih problema“ i da se održavaju redovni kontakti sa predstavnicima Udruženja pravoslavnih sveštenika, pojedinim sveštenicima, kao i sa episkopima.⁶⁹ Analizirajući posebno komunikaciju koja se odvijala u srezovima, Komisija u Izvještaju za 1961. godinu instruktivno razrađuje forme i vrste kontakata sa vjerskim zajednicama. S jedne strane, naglašeno je da se „pozivima svećenika, koji se upućuju funkcionerima vlasti, na razne vjerske proslave (...) ne treba, kao i do sada, odazivati, a s druge strane, skupove koje organizira „Udruženje treba drukčije tretirati i na njih se treba odazivati. U istom dokumentu se ističe da treba nastaviti kurs pozivanja sveštenika „samo na prijeme (...) koji se daju povodom državnih praznika“.⁷⁰ Potreba za intenzivnijim kontaktima sa predstavnicima vjerskih zajednica iskazana je i aprila 1962. godine, u zaključcima sa proširene sjednice Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine. Tom prilikom opominjućim tonom je podvučeno: „Borba za afirmaciju naše politike prema vjerskim zajednicama mora biti uporno nastavljena na principjelnoj osnovi, uz puno obostrano poštivanje zakonskih propisa pri ostvarivanju svih prava i dužnosti koje imaju vjerske zajednice i njihovi pripadnici. Naša politika prema vjerskim zajednicama mora biti jedinstvena, a zauzeti stavovi u sprovođenju te politike obavezni za sve organe koji učestvuju u rješavanju bilo kojih pitanja iz odnosa organa vlasti i vjerskih zajednica“.⁷¹ Kritički odnos prema radu sreskih komisija za vjerska pitanja imao je i Todo Kurtović – predsjednik Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine. Na sjednici Komisije, održanoj 6. jula 1962. godine, on je rekao da su „komisije često puta suviše zatvorene, da ne koriste dovoljno postojeće uslove za razvijanje našeg uticaja na kler i da su neefikasne“. Poentirao je konstatacijom da je štetno da se „uticaj na kler shvati samo kao borba protiv reakcionara“, jer to je „onda jednostranost u radu“.⁷² Slične ocjene o potrebi unaprijeđenja političkog rada među „klerom“ bile su prisutne i u 1963. godini. Na proširenoj sjednici Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, održanoj 20.

izbeći pravovremenim i pravilnim objašnjavanjem. Bez takvog stalnog rada i kontakata organa vlasti na terenu neće se moći postići dalji uspjesi u normalizaciji odnosa sa vjerskim zajednicama, niti sprečiti negativne pojave u toj oblasti“. Vidi: AJ, SKVP, 144-32-324, *Dopis potpredsjednika Saveznog izvršnog vijeća Aleksandra Rankovića upućen predsjednicima izvršnih vijeća narodnih republika, Saveznom državnom sekretarijatu za unutrašnje poslove i Saveznoj komisiji za verska pitanja, 18.08.1959.*

⁶⁹ ABiH, KZVP, kut. 10, br. 169/1960, *Izvještaj Komisije za vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine za 1960. godinu.*

⁷⁰ AJ, SKVP, 144-59-485, *Izvještaj Komisije za vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 29.12.1961.*

⁷¹ ABiH, KZVP, kut. 14, br. 23/1962, *Zaključci sa proširene sjednice Komisije za vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 16.05.1962.*

⁷² AJ, SKVP, 144-60-486, *Zapisnik sa Komisije za vjerska pitanja Naraodne Republike Bosne i Hercegovine, održane 6. jula 1962. godine.*

februara 1963. godine, osvrćući se na rezultate iz prethodnih godina ocijenjeno je kao „pozitivno da se djeluje jedinstveno i razvija potpunija saradnja sa vjerskim zajednicama“. U duhu ovakvih shvatanja, na navedenoj sjednici je istaknuto da treba i dalje vršiti političku diferencijaciju u redovima „klera“, kao i da treba razvijati saradnju sa što većim brojem sveštenika, a naročito sa mlađim koji tek završavaju školovanje. Paralelno sa ovim aktivnostima Komisija je ukazala i na potrebu da se kadrovska i organizaciono ojačaju komisije za vjerska pitanja u općinama i srezovima. Konzervativno tome, zatraženo je da „opštinske komisije više dolaze do izražaja u rješavanju pojedinih konkretnih pitanja koja proističu iz odnosa sa vjerskim zajednicama, a da im u tome pomažu sreske komisije“. Uz to, članovima komisija za vjerska pitanja sugerirano je da ne rade „šablonski“, kao i da u „procesu depolitizacije i diferencijacije ne ispoljavaju nervozu, već da postepeno i taktično rade“ sa pojedinim sveštenicima.⁷³

Zaključak

Organi vlasti u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) bili su nezadovoljni nejasno definiranim odnosom rukovodećih struktura SPC prema antifašističkom pokretu i novom društvenom poretku koji se izgrađivao poslije 1945. godine. Crkva i sveštenstvo su kao konzervativne i tradicionalne društvene institucije od početka uspostavljanja socijalističke vlasti bile obilježene kao protivnici novog društvenog porekta. Nadležni organi vlasti su ocjenjivali da je većina sveštenika ove crkve bila neprijateljski raspoložena prema narodnooslobodilačkom pokretu, kao i da je bila u službi velikosrpske politike. Predstavnici nove vlasti su negativan odnos prema SPC opravdavali, između ostalog, činjenicom da je većina episkopa bila birana na položaje prije 6. aprila 1941. godine i to iz redova sveštenika koji su bili naklonjeni dinastiji i društvenom uređenju monarhističke Jugoslavije, kao i četničkom pokretu u Drugom svjetskom ratu. S jedne strane, vlast je većinu sveštenika tretirala kao „reakcionarne“ elemente koji ne žele sređivanje odnosa države sa crkvom, a, s druge strane, onaj dio sveštenika koji je u Drugom svjetskom ratu bio na strani antifašističkog partizanskog pokreta nazivala je „pozitivnom strujom“ unutar SPC. Vladajući krugovi su kontinuirano ukazivali na važnost sprovođenja politike raslojavanja unutar vjerskih zajednica. Nije slučajno korištena riječ – diferencijacija, jer je to u ondašnjoj terminologiji značilo odvajanje „pozitivnog“ nižeg sveštenstva, dijelom i višeg, od uticaja „reakcionarnog“ dijela. Odlikujući „pozitivne“ sveštenike državna politika je promovirala dvije važne stvari. Prva je ta što je tim potezom, u određenoj mjeri, naglašavala važnost političke podobnosti u unutrašnjoj strukturi vjerskih zajednica, a druga, što je vršeći takvu vrstu promocije predstavnika vjerskih zajednica, osiguravala dodatnu vrstu podrške svojoj politici, kao i nastavku započetog procesa diferencijacije među sveštenstvom. Za

⁷³ AJ, SKVP, 144-64-495, *Izveštaj za Komisije vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine za 1962. godinu*, 31.12.1962.

organe vlasti u socijalističkoj Bosni i Hercegovini posebno je bilo značajno da se „pozitivni“ sveštenici SPC aktivno uključe u borbu protiv svih oblika nacionalizma, šovinizma i velikosrpstva. Zato su tražili da Udruženje pravoslavnih sveštenika u svom radu aktivno djeluje i vodi borbu protiv šovinizma i velikosrpstva među pravoslavnim sveštenicima.

Summary

The authorities in Yugoslavia (and Bosnia and Herzegovina) were dissatisfied with the vaguely defined relationship of the governing structures of the SOC with the anti-fascist movement and the new social order that was established after 1945. The Church and clergy, being characterised as conservative and traditional social institutions since the beginning of the establishment of socialist governance, were labelled as opponents of the new social order. Competent authorities argued that the vast majority of priests antagonised the People's Liberation Movement and were in the service of the Greater Serbian ideology. Representatives of the new government justified the negative attitude towards the SOC, *inter alia* by the fact that most bishops were elected to office, before 6 April 1941, by clergy who favoured the dynasty and social order of monarchist Yugoslavia as well as the Chetnik movement in World War II. On the one hand, authorities treated most priests as “reactionary” elements who were not willing to regulate church-state relations and, on the other, called the “positive movement” within the SOC those priests who were on the side of the anti-fascist partisan movement in World War II. The ruling circles within authorities have continually emphasised the importance of implementing a stratification policy within religious communities. The word “differentiation” was not coincidentally used, because in the terminology of that time it meant separating the “positive” lower clergy, and some of the higher clergy too, from the influence of the “reactionary” part of the clergy. By rewarding “the positive” priests, this state policy promoted two important issues. The first issue was that that move, to some extent, emphasised the importance of political suitability in the internal structure of religious communities; and the second was that, whilst carrying out such promotion of religious community representatives, it provided additional support in pursuing their policies and the continuation of the process of differentiation amongst clergy. It was particularly important for the authorities in socialist Bosnia and Herzegovina that the “positive” priests of the SOC were actively involved in the fight against all forms of nationalism, chauvinism and Greater Serbian Ideology. That is why they asked the Association of Orthodox Priests to take action and fight through their work against chauvinism and Greater Serbian Ideology amongst Orthodox priests.

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

E-mail: cimoshis@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
 UDK/UDC:94:37.01:374(497.6-18)"1945/1953"
 37.01:374(497.6-18)"1945/1953"

OSNIVANJE I DJELATNOST DOMOVA KULTURE I NARODNIH UNIVERZITETA U SJEVEROISTOČNOJ BOSNI U PRVIM GODINAMA „NOVE JUGOSLAVIJE”

Apstrakt: *Kultурно-просветни рад након Другог свјетског рата у сјевероисточној Босни, поред културно-просветних и уметничких друштва, одвјајао се и у разним културним уstanovama, где се посебно истичу домови културе и народни универзитети. Домови културе су у сарадњи са друштвима, универзитетима и разним културно-просветним секцијама организовали приредбе, предавања и разне културно-просветне садржаје. Нјихов значај је био нарочито израžен у мањим сеоским областима сјевероисточне Босне где су били сredište културно-просветног рада. Народни универзитети као културно-просветне уstanove су требали да нђегују naučni i predavački rad, те да кроз разна предавања политички просвећују stanovništvo градских и сеоских средина сјевероисточне Босне. У суštini народни универзитети су биле народне школе у којима су се углавном одржавала идеолошки odgovarajuća предавања sa raznovrsnim темама i имали су значајну улогу u стварању социјалистичког друштва. Stoga je i cilj ovog rada ukazati na улогу i значај osnivanja оvih kultурно-просветних ustanova u sјевероисточnoj Bosni, te njihov ukupan doprinos u kultурно- просветном osvjećivanju stanovništva sјевероисточне Bosne.*

Ključne riječi: *Domovi kulture, Narodni univerziteti, osnivanje, djelatnost, sjeveroistočna Bosna, Tuzla, kultura, prosvjeta, kulturno-prosvjetna politika.*

ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF CULTURE CENTERS AND PEOPLE'S UNIVERSITIES IN NORTHEASTERN BOSNIA IN THE FIRST YEARS OF „NEW YUGOSLAVIA“

Abstract: *Cultural and educational work after the Second World War in northeastern Bosnia, in addition to cultural, educational and artistic societies, took place in various cultural institutions, where cultural centers and public universities stand out. The houses of culture, in cooperation with societies, universities and various cultural and educational sections, organized events, lectures and various cultural and educational contents. Their importance was especially pronounced*

in the smaller rural areas of northeastern Bosnia, where they were the center of cultural and educational work. People's universities, as cultural and educational institutions, were supposed to nurture scientific and lecturing work, and to politically enlighten the population of urban and rural areas of northeastern Bosnia through various lectures. In essence, public universities were public schools in which ideologically appropriate lectures with various topics were mostly held and they played a significant role in the creation of a socialist society. Therefore, the aim of this paper is to point out the role and importance of the establishment of these cultural and educational institutions in northeastern Bosnia, and their overall contribution to the cultural and educational awareness of the population of northeastern Bosnia.

Key words: *Culture centers, People's universities, establishment, activity, northeastern Bosnia, Tuzla, culture, education, cultural and educational policy.*

Uvod

Završetkom Drugog svjetskog rata situacija u oblasti kulture i prosvjete u Bosni i Hercegovini bila je veoma teška. U zemlji koja je izašla iz rata preovladavalo je opće siromaštvo i razorenost, te niska razina prosvjećenosti stanovništva. Radom masovnih organizacija poduzimaju se prvi prosvjetiteljski koraci poput opismenjavanja¹, obnove kulturnih društava i čitaonica, osnivanje domova kulture i narodnih univerziteta, zdravstvenog prosvjećivanja itd. Tako je aktivnost državnih organa bila usmjerena na uspostavu kulturno-prosvjetnog sistema koji se zasnivao na nekoliko temeljnih odrednica poput antifašizma, ravnopravnosti naroda u Jugoslaviji, sveslavenstvu, afirmaciji socijalnih prava politički uspostavljenog radničko-seljačkog saveza. U skladu s tim vodila se kadrovska politika u kulturno-prosvjetnim institucijama i koncipirao se program rada.²

¹ O opismenjavanju stanovništva vidi više: Jasmin Jajčević, Opismenjavanje u Tuzli 1945-1953, *Baština sjeveroistočne Bosne*, Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijede, br. 7, Tuzla 2015, 25-37; Semir Hadžimusić, Analfabeti tečajevi i opismenjavanje stanovništva na području Lukavca 1945-1953. godine, *Baština sjeveroistočne Bosne*, Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijede, br. 6, Tuzla 2014, 54-61; Semir Hadžimusić, Opismenjavanje stanovništva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu obnove, *Arhivska praksa*, br. 21, knjiga 2, Tuzla 2018, 90-106; Semir Hadžimusić, Opismenjavanje stanovništva u Bosni i Hercegovini u periodu Narodnooslobodilačkog rata (1941-1945), *Historijski pogledi*, God. II, br. 2, Tuzla 2019, 250-277; Denis Bećirović, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna. Odjeci i posljedice sukoba KPJ-Informbiro (1948-1953)*, Tuzla 2005, 66-74; Denis Bećirović, Prosvjetne i kulturne prilike u sjeveroistočnoj Bosni (1945-1953), *Stav*, Časopis za kulturu, umjetnost i društvena pitanja, God. III, br. 8-9, Tuzla, decembar 2004, 83-88; Senaid Hadžić, Sead Selimović, Društveni razvoj sjeveroistočne Bosne od 1945. do 1952. godine, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli*, br. 6, vol. 31, Tuzla 2005, 83-97; Nizara Mušović-Tadić, Narodno prosvjećivanje u sjeveroistočnoj Bosni u toku NOR-a, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, br. 29, Sarajevo 1989, 127-137. i dr.

² Katarina Spehnjak, Prosvjetno-kulturna politika u Hrvatskoj 1945-1948, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 25, Zagreb 1993, 73-74.

Komunistička partija Jugoslavije je, kroz zakone o nacionalizaciji i konfiskaciji, pretvorila cijelokupnu materijalnu bazu kulturnog života u državno vlasništvo te je nastojala da kroz kulturu utiče na veliki dio neobrazovanog stanovništva Bosne i Hercegovine širenjem svojih političkih ideja. Cilj je bio „likvidirati ideološke ostatke kapitalizma u svijesti širokih narodnih masa i njihovo vaspitanje u duhu socijalizma“. Pored toga, nova vlast je težila da prevaziđe naslijedenu kulturnu zaostalost širokih slojeva društva, prvenstveno radnika i seljaka, vodeći računa više o kvantitetu nego o kvalitetu kulturnog sadržaja. Svako mišljenje suprotno od partijskog je bilo neprijateljsko. Kulturni rad koji nije odgovarao Partiji označen je kao „malograđanski“, „bezidejni“, „prazni“, „bezperspektivni“.³ U suštini, Partija je težila da kroz kulturnu politiku afirmiše izgradnju nove vlasti, angažuje narod u obnovi zemlje i socijalističkoj izgradnji, da upozna i angažuje narodne mase na ostvarivanju svojih ciljeva, te da uz širenje parole „bratstva i jedinstva“ stvori jednu povezanu viziju jugoslavenstva u skladu sa potrebama nove države čija kultura bi trebala biti strogo centralizovana.⁴ Kulturna i prosvjetna politika kako u Jugoslaviji, tako i u Bosni i Hercegovini može se podjeliti na dva perioda: prvi od 1945. do 1948. godine i drugi od 1948. godine. Prvi je obilježen dominantnim sovjetskim uticajem koji se okončao sukobom Tito-Staljin⁵, dok drugi period, nakon 1948. godine, predstavlja udaljavanje od Sovjetskog Saveza i pokušaj KPJ da razvije svijest o autentičnosti jugoslavenske revolucije i osmisli jugoslavenski socijalizam.⁶

Stvaranjem državnog vlasništva stvorena je nova osnova za finansiranje i kontroliranje kulturne politike kroz brojne organizacije. Finansiranje kulturno-prosvjetnih potreba bilo je regulisano zakonima o budžetima saveznog i zemaljskih

3 Vera Katz, Osnovna obilježja agitprop kulture u Bosni i Hercegovini (1945-1948), *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 28, Sarajevo 1999, 213-219. (dalje: V. Katz, *Osnovna obilježja agitprop kulture u BiH*).

4 Andrew Baruch Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije - Književna i kulturna politika u Jugoslaviji*, Sarajevo 2010, 175-178.

5 Više o sukobu Staljin-Tito vidi: Denis Bećirović, *Informbiro i sjeveroistočna Bosna. Odjeci i posljedice sukoba KPJ-Informbiro (1948-1953)*, Tuzla 2005; Denis Bećirović, Informbirovска kriza i Bosna i Hercegovina, u: *Tito i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova, Sarajevo 2007, 363-384; Husnija Kamberović, Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini o sukobu sa Informbiroom 1948. godine, u: *Istorijsko Ne staljinizmu*, Zbornik radova, Sarajevo 2008; Husnija Kamberović, Stavovi rukovodstva komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini o sukobu sa Informbiroom 1948. godine, u: *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo 2011, 124-149; Raif Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije. Podsjećanje na istorijsko NE staljinizmu - događaj koji je opredijelio budućnost Jugoslavije*, Sarajevo 2018; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslovenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990; Dragan Marković, Savo Kržavac, *Zavera Informbiroa*, Beograd 1987; Miodrag Nikolić, *Informbiro, Knjiga 1 i 2*, Zagreb 1989; Branko Pribičević, *Sukob KPJ i Kominterne*, Beograd 1974; Radovan Radonjić, *Sukob KPJ sa Kominformom (1948-1950)*, Zagreb 1975; Nikola B. Popović, *Sukob Tito-Staljin u svjetlu sovjетizacije istočne Europe*, u: *Zbornik radova sa međunarodnog okruglog stola Tito - Staljin*, Beograd 2007; Leonid Gibianski, Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istorijske verzije i novi arhivski izvori, u: *Jugoslavija v Hladni vojni*, Ljubljana 2004, 27-48. i dr.

6 Vidi: Miroslav Perišić, Prosvjetna politika – vid traganja za novim identitetom jugoslavenskog društva (1945-1953), *Dijalog povjesničara – istoričara*, br. 5, Zagreb 2002, 353-361.

ministarstava. Od visine materijalnih sredstava zavisile su i forme rada na kulturno-prosvjetnom uzdizanju. U početku su bili analfabetski tečajevi, a zatim dolazi do osnivanja biblioteka⁷, čitaonica, domova kulture, narodnih univerziteta, zidnih i usmenih novina. Materijalna ulaganja u kulturu rasla su iz godine u godinu, ali su često bila nedovoljna. Najveći dio je otpadao na plaće uposlenika iz oblasti prosvjete i kulture, a najmanje sredstava je ulagano u izgradnju novih objekata za brži kulturni napredak.⁸ Bosna i Hercegovina se u poslijeratnom periodu obnovila, reorganizirala i sa novim sadržajima pokrenula je rad starih kulturnih institucija, stvarajući mrežu umjetničkih udruženja pomoću kojih je okupljala i usmjeravala rad umjetnika.⁹ Znatan dio kulturnog života u Bosni i Hercegovini se izvjesno vrijeme poslije oslobođenja odvijao u okviru predratnih nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava.¹⁰ Radilo se o razvoju kulturnog života u raznovrsnim oblicima i na masovnoj osnovi da kultura bude bliska i dostupna najširem krugu ljudi, a masovnost razvijanja kulture bio je stav politike KPJ.¹¹

Kulturni život je bio obogaćen osnivanjem brojnih institucija između ostalih i domova kulture i narodnih univerziteta, a isti su dali ogroman doprinos razvoju i afirmaciji kulture u Bosni i Hercegovini, a samim tim i njen istinski preobražaj i napredak.

7 O bibliotekama vidi: Jasmin Jajčević, *Osnivanje biblioteka u sjeveroistočnoj Bosni poslije Drugog svjetskog rata*, s akcentom na osnivanje i rad Narodne biblioteke u Tuzli od 1945. do 1953. godine, *Historijski pogledi*, God. I, br. 1, Tuzla 2018, 198-217; Ljubinka Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini 1945-1975*, Sarajevo 1977. i dr.

8 Senija Milišić, *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini 1945-1958*, Sarajevo 2007, 148.

9 V. Katz, *Osnovna obilježja agitprop kulture u BiH*, 221-222.

10 O radu nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u sjeveroistočnoj Bosni poslije Drugog svjetskog rata vidi: Jasmin Jajčević, Semir Hadžimusić, *Kulturno-prosvjetna društva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu 1945-1949. godine*, u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova sa naučnog skupa „Bosna i Hercegovina u socijalističkoj Jugoslaviji: od Ustava 1946. do Deklaracije o nezavisnosti 1991. godine“, održanog u Mostaru 16-17. 9. 2016. godine, Edicija Zbornici, Knjiga 4, Sarajevo 2017, 185-209; Semir Hadžimusić, *Kulturno-prosvjetna i kulturno-umjetnička društva na području Lukavca od 1945. do 1953. godine*, *Zbornik radova „Kulturno-historijsko i prirodno naslijede općine Lukavac“*, Lukavac 2016, 497-510; Nikola Čiča, *Djelatnost Hrvatskog kulturnog društva Napredak u Lukavcu u razdoblju monarhističke Jugoslavije*, *Zbornik radova „Kulturno-historijsko i prirodno naslijede općine Lukavac“*, Lukavac 2016, 511-519; Nikola Čiča, *Kratke crte iz povijesti Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ podružnica Tuzla od osnutka do ukinuća*, *Baština sjeveroistočne Bosne*, Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijede, br. 1/2008, Tuzla 2010, 137-147; Božo Madžar, *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga V, Banja Luka-Istočno Sarajevo 2001; Vera Katz, *Djelovanje HKD Napredak u Bosni i Hercegovini 1945-1949*, *Hrvatska misao*, br. 33/24 (nova serija), Sarajevo 2004, 241-245; Vera Katz, *Političke prilike u Bosni i Hercegovini koje su uvjetovale zabranu rada nacionalnih kulturnih društava s posebnim osvrtom na Napredak (1945-1949)*, u: *Stoljeće HKD Napredak 1902-2002*, Sarajevo-Zagreb 2007. i dr.

11 Senija Milišić, *O razvoju nauke, prosvjete i kulture u Bosni i Hercegovini 1945-2003*, *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 33, Sarajevo 2004, 271. Vidi i: Muhamed Nametak, *Kulturna politika komunističkih vlasti i njen odnos prema Bošnjacima 1945-1952*, *Zbornik radova Bošnjaci i Drugi svjetski rat – tokovi i posljedice*, Sarajevo 2012, 247-264; Marina Beus, *Prosvjetna politika u službi ideološkoga pre/odgoja u Hercegovini (1945-1952)*, *Hercegovina*, br. 2, Mostar 2016, 249-285.

Prvi domovi kulture u Bosni i Hercegovini se pojavljuju početkom XX stoljeća, ali njihov razvoj počinje tek nakon Drugog svjetskog rata. Domovi kulture su ustanove koje se profesionalno bave organizacijom kulturnih aktivnosti. Domovi kulture su kulturne institucije koje kroz organizovanje kulturnih, kulturno-umjetničkih, amaterskih i zabavnih aktivnosti približavaju kulturne vrijednosti i dobra široj javnosti.¹² Pored domova kulture postojali su i Narodni univerziteti, koji su predstavljali posebne ustanove za obrazovanje odraslih. Većina univerziteta bavila se raznim vidovima i nivoima općeg, stručnog, društveno-političkog, kulturno-estetskog obrazovanja i obrazovanjem kulturnih aktivnosti.¹³

Domovi kulture u funkciji kulturno-prosvjetne politike

Domovi kulture na području Bosne i Hercegovine počinju se otvarati u većem broju tek nakon završetka Drugog svjetskog rata. Njihov zadatak bio je da održavaju stalnu vezu sa kulturno-prosvjetnim i umjetničkim društvima, narodnim univerzitetima, da organizuju redovna predavanja, književne večeri, svečane akademije, priredbe, da obezbjede prostorije za biblioteke, čitaonice, za rad kulturno-umjetničkih društava itd.¹⁴ Rad domova kulture bio je obuhvaćen u nekoliko sekcija poput sekcije za suzbijanje nepismenosti, sekcije za knjižnice i čitaonice, sekcije za kulturno-umjetnički rad, itd.¹⁵ Domovi kulture su prema prvim uputama za kulturni rad 1945. godine trebali da postanu središte cjelokupnog kulturnog rada određenog mesta naročito u manjim, seoskim područjima.¹⁶ Oni su organizovani prema teritorijalnom principu i pokrivali su samo onu teritoriju na kojoj je radio narodni odbor. Svaki Dom kulture imao je svoju upravu od nekoliko ljudi koju je, najčešće iz svojih redova, postavljao prosvjetni odbor mjesnog narodnog odbora.¹⁷ Domovi kulture su djelovali uglavnom kao državne ustanove, a ponekad i kao domovi omladinskih ili sindikalnih organizacija. U svakom slučaju rad domova kulture bio je pod uticajem partičke ideologije.¹⁸

Vlasti su odmah nakon oslobođenja isticale potrebu da se u svakom mjestu mora organizovati dom kulture, a u slučaju nedostatka odgovarajuće

12 Senaid Hadžić, Sead Selimović, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini. Višemilenijski kontinuitet*, Tuzla 2012, 464. (dalje: S. Hadžić, S. Selimović, *Kultura i tradicija u BiH*).

13 Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, *Kulturni život po opštinama Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1974, 25.

14 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond Ministarstvo prosvjete Bosne i Hercegovine (dalje: MP BiH), K-231, dok. 257/51, *Likvidacija nepismenosti i masovno kulturni rad*.

15 Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond Sreski narodni odbor Tuzla (dalje: SNOT), K-93, f-1, dok. 60435/46, *Zapisnik konferencije od 20. oktobra 1946. godine*, Tuzla, 30. oktobar 1946.

16 ATK, fond Okružni narodni odbor Tuzla (dalje: OKNOT), K-19, f-2, dok. 2603/1-6, Sarajevo, 16. juni 1945.

17 Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura - agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988, 136. (dalje: Lj. Dimić, *Agitprop kultura*).

18 Branko Petranović, *Istorijski Jugoslavije 1918-1988*, Tematska zbirka dokumenata, Knjiga III, Beograd 1988, 160. (dalje: B. Petranović, *Istorijski Jugoslavije 1918-1988*, III).

zgrade koristila se školska zgrada.¹⁹ Tako je već školske 1944/45. godine u Bosni i Hercegovini radilo 99 domova kulture da bi se taj broj krajem 1945. godine povećao na 230 domova kulture koji su tokom decembra organizovali 372 priredbe. Od toga broja u sjeveroistočnoj Bosni su bila 22 doma kulture, 8 u tuzlanskom okrugu i 14 u dobojskom okrugu, koja su u decembru organizovali 112 priredbi, 66 u tuzlanskom i 46 u dobojskom okrugu.²⁰ Tokom 1946. godine broj domova kulture u sjeveroistočnoj Bosni se znatno povećavao. Prema referatu Sergija Klakovića, šefa Odsjeka za narodno prosvjećivanja tuzlanskog okruga, na okrugu se nalazilo 48 domova kulture²¹ dok prema statističkim podacima u okrugu se nalazi 34 doma kulture koji su tokom zimske kampanje 1945/46. godina organizovali 267 priredbi.²²

Naime, u poslijeratnom periodu često se dešavalo da su se prostorije ili zgrade gdje se sastajalo neko društvo ili organizacija nazivalo domovima kulture koji su ipak morali imati posebne prostorije, upravu i sekcije kroz koju će vršiti svoj rad.²³ Ovom problemu pažnju je posvetilo i Ministarstvo prosvjete Bosne i Hercegovine koje je zahtijevalo da domovi kulture moraju biti na zadovoljavajućem nivou ili u suprotnom da se pretvore u čitaonice ili radničke domove. Na konferenciji koja se održala 1. i 2. oktobra 1946. godine ministar prosvjete Bosne i Hercegovine Cvijetin Mijatović je istakao da *domovi kulture treba da budu hramovi, treba da čovjek, kada dođe u dom, odnese što dublji utisak. Bilo da su to predavanja, priredbe, izložbe. Ako to nije na visini, ne treba održavati to u domovima kulture. Ne smijemo takvo ime davati takvoj prostoriji koja sa kulturom ima malo veze.*²⁴

Domovi kulture su često otvarani po potrebi kao npr. na mjestima gdje se odvijala omladinska radna akcija. Tako je kulturno-prosvjetna sekcija Omladinske pruge Banovići-Brčko²⁵ u septembru 1946. godine pokrenula akciju za otvaranje

19 ATK, SNOT, K-93, f-1, *Upute opštinskom narodnom odboru*, Tuzla, 2. august 1945.

20 B. Doknić, M. Petrović, I. Hofman, *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952*, Zbornik dokumenata, I, Beograd 2009. (dalje: B. Doknić, M. Petrović, I. Hofman, *Kulturna politika Jugoslavije*). Brojni podaci o radu na narodnom prosvjećivanju po svim sektorima rada u DFJ za školsku 1944/45; Izvještaj o narodnom prosvjećivanju u Bosni i Hercegovini za mjesec decembar 1945. godine, 278-281.

21 ATK, SNOT, K-93, f-1, dok. 60435/46, *Zapisnik konferencije od 20. oktobra 1946. godine*, Tuzla, 30. oktobar 1946.

22 ATK, OKNOT, K-23, f-1, dok. 2877/1-2, *Statistički podaci o radu na narodnom prosvjećivanju u toku zimske kampanje*.

23 ATK, SNOT, K-93, f-1, dok. 60435/46, *Zapisnik konferencije od 20. oktobra 1946. godine*, Tuzla, 30. oktobar 1946.

24 ABiH, MP BiH, K-231, dok. 1001/48, *Materijal sa konferencije po pitanju narodnog prosvjećivanja*, 1-2. oktobar 1946.

25 O kulturno-prosvjetnim aktivnostima u toku izgradnje pruge Brčko-Banovići vidi: Jasmin Jajčević, *Kulturno-prosvjetne aktivnosti omladinskih radnih brigada u toku izgradnje pruge Brčko-Banovići 1946. godine*, u: *Zbornik radova sa okruglog stola "Sedam decenija pruge Brčko-Banovići"*, održanog u Brčkom, 7. novembra 2016. godine, Brčko 2017, 21-35.

domova kulture duž pruge Banovići-Brčko u mjestima Živinice, Kiseljak, Višća, Dobrnji, Tinji, Ljepunicama i Potpeći.²⁶

Prikaz broja domova kulture i organizovanih priredbi po srezovima sjeveroistočne Bosne u prvoj polovini 1947. godine predstavljen je u slijedećem prilogu:²⁷

Srez/Grad	Ukupno
Zavidovići	
Tuzla	
Teslić	
Odžak	
Modriča	
Maglaj	
Lopare	
Dobojski gr.	
Dobojski gr.	
Derventa	
Brčko	
Bos. Brod	
Bijeljina gr.	
Priredbi	15
Domovi kulture u gradu	18
Domovi kulture u selu	358

Prilog 1. Broj domova kulture i organizovanih priredbi u sjeveroistočnoj Bosni u prvoj polovini 1947. godine.

Sredinom 1947. godine u sjeveroistočnoj Bosni radila su 33 doma kulture od čega se 15 ili 45,45% nalazilo u gradskim odborima, a 18 tj. 54,55% na selima. Oni su u prvih šest mjeseci 1947. godine organizovali 358 priredbi. Najveći broj priredbi priređen je u srezovima: bosanskbrodski sa 68 odnosno 19% priredbi i tuzlanski sa 60 tj. 16,76% priredbi.

Ipak, prema navodima u Izvještaju Sreskog narodnog odbora u Tuzli, i dalje veliki broj domova kulture nije bio na zadovoljavajućem nivou. U tuzlanskom srezu prema izvještaju 1947. godine samo dom kulture u Puračiću je zadovoljavao.²⁸

Dom kulture u Tuzli otvoren je tek decembra 1947. godine. Na otvaranju su prisustvovali predstavnici narodnih vlasti, armije i masovnih organizacija, a ispred uprave doma kulture obratio se Marko Lazić koji je istakao značaj doma kulture za grad Tuzlu. U domu kulture se nalazila velika sala za predavanja, čitaonica, biblioteka sa 2.500 knjiga, šahovska sala, razglasna stanica, redakcija lista „Front slobode“ i „Crveni kutić“ italijanskih radnika u tuzlanskom bazenu. Pri domu

26 ATK, SNOT, K-5, f-1, dok. 48420/46, *Omladinski domovi kulture*, Tuzla, 12. septembar 1946; ATK, SNOT, K-5, f-1, dok. 115/46, *Otvaranje omladinskih kulturnih domova na pogodnim mjestima uz prugu Banovići-Brčko*, Tuzla, 12. septembar 1946.

27 Prilog 1. je napravljen na osnovu podataka koji se nalaze u: ATK, OKNOT, K-23, f-2, dok. 2915/35-71, *Polugodišnji izvještaj o kulturno-prosvjetnom i kulturno-umjetničkom radu 1947. godine*.

28 ATK, SNOT, K-95, f-2, br. 9904/47, *Izvještaj o kulturno-prosvjetnom radu sa podacima u toku mjeseca marta 1947*, Tuzla, 10. april 1947.

kulture otvoreno je nekoliko sekcija, poput predavačke sekcije, sekcije za kulturno-umjetnički rad i sekcije za društvene igre, čije su se prostorije također nalaze u sastavu doma.²⁹

U proljeće 1948. godine dolazi do intezivnijeg planiranja i gradnje zadružnih domova u većem broju srezova sjeveroistočne Bosne. Tako je u gradačačkom i bosanskošamačkom srežu predviđena gradnja po 8 zadružnih domova, a u zvorničkom 10 zadružnih domova. Kako bi ubrzali izgradnju, pri srezovima, osnovane su Uprave za gradnju zadružnih domova dok je radnim akcijama za podizanje domova rukovodio Narodni front.³⁰ Zadružni domovi su služili za održavanje raznih priredbi, predavanja, filmskih predstava, konferencija, analfabetih tečajeva, čitalačkih grupa, kružaka, seminara itd.³¹ Zadružni domovi su bile zgrade sastavljene od dva dijela. Jedan dio zgrade bio je predviđen za kulturno-prosvjetni rad, a drugi dio za zadrugu.³²

Iako su djelovali pod partijskom ideologijom, domovi kulture su u velikoj mjeri doprinisili kulturno-prosvjetnom radu i kulturnom uzdizanju stanovništva u sjeveroistočnoj Bosni. Težnja da se domovi kulture naprave ustanovama u kojima će biti koncentrisan sav kulturno-prosvjetni i umjetnički rad jednog mjesta nije u potpunosti uspjela. Ipak, domovi kulture su imali poseban značaj u manjim, seoskim područjima gdje su predstavljali centralne kulturne ustanove oko kojih se odvijao sav kulturno-prosvjetni rad.

Narodni univerziteti i predavačka djelatnost

Narodni univerziteti su bile ustanove koje su radile na političkom prosvjećivanju naroda organizujući predavanja iz raznih oblasti. Država ih je finansirala, a partija određivala program rada. Pored toga, oni su korišteni za održavanje raznih kurseva, naročito za podizanje rukovodilaca kulturnog rada.³³ Narodni univerziteti, kao kulturno-prosvjetne ustanove, počeli su se osnivati još u vrijeme NOB-e.³⁴ Nakon 1945. godine u prvim uputstvima za organizovanje

29 *Front slobode*, Godina V, br. 145, Tuzla, 7. decembar 1947. godine, 3.

30 *Front slobode*, Godina VI, br. 150, Tuzla, 25. januar 1948. godine, 4; *Front slobode*, Godina VI, br. 159, Tuzla, 27. mart 1948. godine, 4.

31 *Oslобodenje*, Godina VI, br. 618, Sarajevo, 17. oktobar 1948. godine, 1.

32 Dio za kulturno-prosvjetni rad se uglavnom sastojao od prostrane sale visine oko 7 metara i površine od 176 kvadratnih metara sa pozornicom od 50 kvadratnih metara. Iznad su se nalazile prostorije za čitaonicu, biblioteka te prostorije za kino kamjeru i razvijanje filmova. Dio zgrade koji je predviđen za zadrugu sastojao se od dvije prostorije za prodavnici, dvije prostorije za kancelarije zadruge, prostorije za AFŽ-a, prostorije za omladinu i stan za čuvara. Oko zgrade je predviđena gradnja igrališta, parka i trga što je doprinisalo izgledu mjesta. *Front slobode*, Godina VI, br. 159, Tuzla, 27. mart 1948. godine, 4.

33 B. Petranović, *Istorijski Jugoslavije 1918-1988*, III, 160.

34 Statut univerziteta donešen je decembra 1942. godine više o njemu vidi u: Dušan Nedeljković, Prosvjetna reforma oslobođilačkog rata i revolucije u Bihaću 1942-43, u: *Bihaćka republika - zbornik radova*, Beograd 1965, 491-494.

narodnih univerziteta isticano je da svako mjesto koje raspolaže sa srednjom školom i potrebnim brojem predavača mora da ima narodni univerzitet. Radom narodnih univerziteta rukovodio je Prosvjetni odbor preko sekcije za narodne univerzitete dok je redakcijski odbor pri Okrugu nadgledao rad i brinuo o kvalitetu predavanja.³⁵ Na čelu narodnog univerziteta nalazila se uprava koja se sastojala od 5 do 6 aktivnih članova koji su morali biti dobro upućeni u rad univerziteta i koji su morali imati dobre veze sa masovnim organizacijama. U sreskim centrima koji nisu imali uslove za organizovanje narodnih univerziteta trebali su se formirati predavački aktivi koji su imali zadatak da organizuju dolazak predavača sa narodnih univerziteta ili da sami vrše predavački rad služeći se gotovim predavanjima koje su dobijali od narodnih univerziteta.³⁶

Narodni univerziteti su sa predavanjima trebali da postanu narodna škola koja će njegovati naučni i predavački rad. Predavanja su održavana po ciklusima sa 3 do 5 predavanja iz jedne oblasti s tim da su ciklusi morali biti povezani, ali isto tako i obrađivati razna pitanja. Posebna pažnja, prema ocjeni Ministarstva prosvjete Bosne i Hercegovine, posvetila se kvalitetu i načinu izlaganja, ali i prilagođavanju predavanja narodu kako se ne bi desilo da predavač izade sa nekim "visokonaučnim predavanjima koja niko ne razumije".³⁷ Predavači su ponekad bili i seljaci koji su iznosili svoja dugogodišnja iskustva i postignuća u raznim poljoprivrednim granama.³⁸ Ovisno o potrebama određenog područja predavanja su držali i poljoprivredni stručnjaci, veterinari, liječnici, šumari, pčelari, dok su se teme doticale proljetne obrade zemlje, kontrahiranja industrijskog bilja, čišćenje voćaka, suzbijanje voćnih bolesti i štetočina itd.³⁹ Ipak, teme predavanja su morale biti iz raznih oblasti i u interesu partije i države. Neki od tih naslova bili su: „O fiskulturi“, „Ekonomski razvitak“, „O postanku azbuke“, „Svjetska omladinska nedjelja“, „Drugi kongres Narodne omladine Bosne i Hercegovine“, „Petogodišnji plan“, „O savezu radnika i seljaka“ itd.⁴⁰ Narodni univerziteti su morali da vode svoju radnu knjigu, da stvaraju arhiv predavanja, pomoćnu literaturu i da imaju plan predavanja. Zemaljski narodni univerzitet u Sarajevu je izdavao okvirni plan predavanja kojeg je svaki univerzitet trebao prilagoditi lokalnim prilikama i potrebama. Narodni univerziteti, kako bi povećali broj posjetilaca, su objavljivali prikaze predavanja u štampi.⁴¹

35 ATK, OKNOT, K-19, f-2, dok. 2603/1-4, Sarajevo, 16. juli 1945.

36 ATK, SNOT, K-93, f-1, dok. 60435/46, *Zapisnik konferencije od 20. oktobra 1946. godine*, Tuzla, 30. oktobar 1946.

37 ABiH, MP BiH, K-231, dok. 1001/48, *Materijal sa konferencije po pitanju narodnog prosvjećivanja*, 1-2. oktobar 1946.

38 Dino Čorić, *Kulturno-prosvjetne prilike u sjeveroistočnoj Bosni (1945-1948)*, Magistarski rad, Tuzla 2015, 67.

39 ATK, SNOT, K-95, f-2, *Poljoprivredna propaganda - održavanje predavanja*, Tuzla, 10. februar 1947.

40 ATK, OKNOT, K-22, f-1, dok. 2817/1-3, *Izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju 1947.*, Gračanica.

41 ATK, SNOT, K-93, f-1, dok. 60435/46, *Zapisnik konferencije od 20. oktobra 1946. godine*, Tuzla, 30. oktobar 1946.

U Bosni i Hercegovini je do sredine 1945. godine djelovalo 18 narodnih univerziteta, koji su za školsku 1944/45. godinu priredili 33 predavanja. Krajem 1945. godine broj narodnih univerziteta u Bosni i Hercegovini se povećao na 23 sa organizovanim 78 predavanja. Prema ovom izvještaju, niti jedan Narodni univerzitet nije postojao u sjeveroistočnoj Bosni.⁴²

U sjeveroistočnoj Bosni u prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata djelovalo je nekoliko narodnih univerziteta uglavnom u većim administrativnim centrima. Inicijativu za otvaranje Narodnog univerziteta u Tuzli podnio je dr. Edhem Čamo⁴³, a svečana akademija za otvaranje Univerziteta, organizovana od strane odbora Narodnog univerziteta, održana je 6. jula 1945. godine.⁴⁴ Odbor je istog mjeseca izabrao redakciju i pripremio ciklus predavanja u kojem su predviđena predavanja svake sedmice.⁴⁵ Narodni univerzitet u Bijeljini otvoren je decembra 1945. godine. Na ceremoniji otvaranja bio je prisutan veliki broj stanovništva iz svih slojeva te su tom prilikom održana predavanja „Oktobarska revolucija“ i „Rusija 1918. godine“. Već tokom januara 1946. godine Univerzitet u Bijeljini je okupio dovoljan broj predavača koji su održavali popularna, aktuelna i dobro pripremljena predavanja svakog ponedjeljka naveče.⁴⁶ U Lukavcu je odluka za osnivanje Narodnog univerziteta donešena još 20. februara 1946. godine, a ubrzo je isti i osnovan. Na čelo univerziteta postavljen je Omer Hasanagić, upravitelj fabrike.⁴⁷ Pored ova tri univerziteta u tuzlanskom okrugu djelovao je i Narodni univerzitet u Brčkom. Na ova četiri narodna univerziteta tokom 1946. godine je organizovano 37 predavanja od čega je u Tuzli bilo 23, u Bijeljini 7, u Lukavcu 1 i 6 u Brčkom.⁴⁸ Održana predavanja su, prema ocjeni Prosvjetnog odjeljenja tuzlanskog okruga, bila na zadovoljavajućem nivou, ali su bila nedovoljno popularisana. Od ostalih propusta u radu narodnih univerziteta Prosvjetno odjeljenje ističe da narodni univerziteti nisu stalno radili, da nisu imali plan predavanja, da nije bilo saradnje između narodnih univerziteta, da nije organizovan predavački rad u seoskim područjima i mjestima gdje nema univerziteta.⁴⁹

42 B. Doknić, M. Petrović, I. Hofman, *Kulturna politika Jugoslavije*. Brojni podaci o radu na narodnom prosvećivanju po svim sektorima rada u DFJ za školsku 1944/45; Izvještaj o narodnom prosvećivanju u Bosni i Hercegovini za mjesec decembar 1945. godine, 278-281.

43 Muhamed Nuhić, Kulturno-prosvjetna i informativno-propagandna aktivnost u Tuzli 1944-1945. godine, u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, III, Tuzla 1987, 1026. (dalje: M. Nuhić, *Kulturno-prosvjetna i informativno-propagandna aktivnost u Tuzli 1944-1945*).

44 ATK, OKNOT, K-19, f-2, dok. 2636/1, *Otvorene Narodnog univerziteta u Tuzli*, Tuzla, 3. juli 1945.

45 ATK, OKNOT, K-19, f-2, dok. 2662/1-4, *Mjesečni izvještaj o narodnom prosyećivanju*, Tuzla, 19. juli 1945.

46 *Front slobode*, Godina III, br. 45, Tuzla, 31. decembar 1945. godine, 3; ATK, OKNOT, K-20, f-3, dok. 2677/1-2, *Izvještaj o radu prosvjetnog odjeljena*, Bijeljina, 29. januar 1946.

47 ATK, OKNOT, K-77, dok. 11862 /1-8, *Kulturno prosvjetni i umjetnički rad*, Lukavac, 8. februar 1946; Vidi i: Semir Hadžimusić, *Kultura Lukavca u periodu 1945-1953*, Magistarski rad, Tuzla 2014.

48 ATK, OKNOT, K-23, f-1, dok. 2877/1-2, *Statistički podaci o radu na narodnom prosyećivanju u toku zimske kampanje*.

49 ATK, SNOT, K-93, f-1, dok. 60435/46, *Zapisnik konferencije od 20. oktobra 1946. godine*, Tuzla, 30. oktobar 1946.

Godine, 1946. predavački rad bio je organiziran na četiri narodna univerziteta i to u Zavidovićima, Tesliću, Modrići i Odžaku. Najbolje uslove za rad narodnih univerziteta u 1946. godini imali su Bosanski Brod, Derventa, Zavidovići, Doboj i Teslić. Jedan od problema bio je da narodni univerziteti nisu imali plan rada, kao ni dobre predavače, te s tim u vezi pravilan rad narodnih univerziteta nije bio moguć. Na tom planu su dobili pomoć od strane Zemaljskog narodnog univerziteta, gdje je odlučeno da tamo gdje nema uslova za redovan i dobar rad narodnih univerziteta, treba u toku zimske kampanje pripremiti niz dobrih predavanja i održati ih povremeno, „ali u ime narodnog univerziteta, ni u kom slučaju ne smije se profilisati“.⁵⁰

Tokom 1947. godine rad narodnih univerziteta bio je aktivniji. Narodni univeziteti su radili u Bijeljini, Brčkom, Doboju, Derventi, Modrići, Tesliću, Tuzli i Zavidovićima. Narodni univerzitet u Tuzli je postojao, ali u datom periodu nije održao niti jedno predavanje. Rad narodnih univerziteta, te broj predavača i slušalaca predstavljen je u slijedećem prilogu.⁵¹

	Predavača	Predavanja	Slušalaca
Bijeljina	5	5	213
Brčko	14	20	7.123
Derventa	8	10	1.560
Doboj	6	6	1.000
Modriča	6	16	1.024
Teslić	10	12	1.300
Zavidovići	5	7	1.500
Ukupno	54	76	13.720

Prilog 2. Rad narodnih univerziteta u prvoj polovini 1947. godine.

Na narodnim univerzitetima u sjeveroistočnoj Bosni su radila ukupno 54 predavača koji su u prvoj polovini 1947. godine održali 76 predavanja na kojim je prisustvovalo 13.720 slušalaca. Najveći broj predavača, predavanja i slušalaca bio je u Brčkom sa 14 predavača, 20 predavanja i 7.123 slušalaca.

50 *Dobojski list*, God. I, br. 4, Dobojski list, 26. oktobar 1946. godine, 3. U Tešnju je novembra 1946. godini svećano otvoreni Radnički dom. Svečanost je otvorio predsjednik Mjesnog sindikalnog vijeća, Muhamed Braković, a potom su o važnosti i značaju otvaranja radničkih domova govorili Kemal Alićehajić, Vojo Banjac i Osman Hrbić. Istog dana je uveče održana i prva priredba. Vidi: *Dobojski list*, God. I, br. 5, Dobojski list, 9. novembar 1946. godine, 3. Također, tokom novembra 1946. godine na inicijativu Sreskog odbora Narodnog fronta na cijelom području dobojskog sreza otpočelo je prikupljanje novčanih sredstava za gradnju velikog doma kulture u Žepču, koji će predstavljati budući centar i žarište kulturno-prosvjetnog i političkog rada ovog kraja. Vidi: *Dobojski list*, God. I, br. 6, Dobojski list, 23. novembar 1946. godine, 4.

51 Podaci su sadržani u: ATK, OKNOT, K-23, f-2, dok. 2915/1-72, *Polugodišnji izvještaj o kulturno-prosvjetnom i kulturno-umjetničkom radu 1947. godine*.

Od 1947. godine povećava se broj predavanja i u gradovima koji nisu imali narodne univerzitete, a pokreće se i predavački rad u seoskim područjima. Tako je u tuzlanskom srežu, u radničkim centrima i selima, marta 1947. godine održano 37 predavanja sa temama „Značaj omladinske pruge Šamac-Sarajevo i Stupari-Kladanj“, „Naš petogodišnji privredni plan i dobrovoljni rad naroda“, i „Značaj proljetne sjetve i sijanje kulturnog bilja“.⁵² Prema dostupnim podacima predavački rad po srezovima sjeveroistočne Bosne tokom prve polovine 1947. godine predstavljen je u sljedećem prilogu.⁵³

Srez/Grad	U gradu			U selu		
	Predavač	Predavanja	Slušalaca	Predavač	Predavanja	Slušalaca
Bijeljina grad	20	8	---	1	1	58
Brčko	---	---	---	17	23	1.793
Brčko grad	48	50	7.750	3	3	550
Bos. Brod	14	19	598	33	47	2.450
Derventa	---	---	---	313	525	14.089
Derventa grad	16	19	550	---	---	---
Doboj	---	---	---	105	140	13.262
Doboj grad	30	38	3.441	---	---	---
Gračanica	25	28	1.712	92	94	6.628
Lopare	---	---	---	18	213	11.012
Maglaj	30	50	250	160	160	2.223
Modriča	---	---	---	28	44	2.968
Odžak	7	19	855	34	38	1.498
Vlasenica	8	4	600	---	---	---
Zavidovići	---	---	---	27	79	3.840
Zvornik	7	2	234	11	3	560
Ukupno	205	237	15.990	842	1.370	60.931

Prilog 3. Predavački rad u sjeveroistočnoj Bosni u prvoj polovini 1947. godine.

U prvoj polovini 1947. godine u gradovima sjeveroistočne Bosne 205 predavača je održalo 237 predavanja na kojima je prisustvovalo 15.990 slušalaca dok u seoskim područjima 842 predavača su održala 1.370 predavanja na kojima je prisustvovalo 60.931 slušalaca. Od gradova u predavačkom radu se ističe Brčko sa

⁵² ATK, SNTO, K-95, f-2, Izvještaj o kulturno-prosvjetnom radu u toku marta 1947., Tuzla, 10. april 1947.

⁵³ U tesličkom srežu nisu održavana predavanja. Podaci o bijeljinskom i tuzlanskom srežu te gradu Tuzla nisu dostupni autoru ovog rada. Prilog 3. je sastavljen na osnovu podataka koji se nalaze u: ATK, OKNOT, K-23, f-2, dok. 2915/1-72, Polugodišnji izvještaj o kulturno-prosvjetnom i kulturno-umjetničkom radu 1947. godine.

48 predavača, 50 predavanja i 7.750 slušalaca dok od srezova ističe se derventski sa 313 predavača, 525 predavanja i 14.089 slušalaca. Izbijanjem sukoba Tito-Staljin, sredinom 1948. godine, na udaru su se našli narodni univerziteti čija predavanja su okarakterisana „izmišljenim“ i potpuno nebitnim, a djelovanje univerziteta je od tada bilo u potpunosti pod kontrolom Agitprop.⁵⁴

Uloga i značaj osnivanja domova kulture i narodnih univerziteta u Tuzli

Domovi kulture

Domovi kulture u Tuzli su ustanove novijeg datuma. Između dva svjetska rata postojali su sokolski dom i hrvatski dom. Oba ova doma kulture razvijala su raznovrsne djelatnosti u duhu namjene, postavljene od strane osnivača. Nakon oslobođenja, izvjesno vrijeme sokolski dom je služio kao omladinski dom i bio gotovo jedina sala prikladna za veće konferencije i skupove.⁵⁵ Tokom mjeseca septembra 1946. godine kulturno-prosvjetno odjeljenje štaba omladinskih radnih brigada u Bukiću namjeravalo je duž pruge da osnuje ili obnovi i uredi više omladinskih domova kulture.⁵⁶ U Kreki je postojala mala i neprikladna sala u fiskulturnom domu, koja je bila jedino mjesto za sastanke i kulturno-umjetničke priredbe. Tokom novembra 1946. godine otpočeli su radovi na dogradnji i izmjeni rasporeda prostorija radničkog doma u Kreki. Bilo je predviđeno proširenje sale, izgradnja pozornice ovalnog oblika, zatim izgradnja čitaonice sa dodatnom prostorijom za kafe pauzu, kao i izgradnjom kino dvorane. Proširenje ovog doma omogućilo je stanovništvu Tuzle i šire, a i radnicima rudnika Kreke jače kulturno-prosvjetno uzdizanje.⁵⁷ Decembra 1947. godine u Tuzli je na svečan način otvoren Dom kulture. Otvaranjem ovog doma prisustvovali su predstavnici narodnih vlasti, armije i masovnih organizacija. Ispred uprave doma, prisutne je pozdravio Marko Lazić, koji je u svom govoru iznio važnost otvaranja ovog doma i tom prilikom je rekao: *Dom kulture, kao i sve naše ustanove, jest demokratska ustanova koja ima isključivo da služi interesima naroda. Dom kulture je institucija u kojoj se vaspitava duh čovjeka. Tu će se široke narodne mase upoznati sa svim našim kulturnim vrijednostima.* Dom kulture u Tuzli je otvoren u jednoj od najljepših zgrada u gradu. U Domu kulture bila su smještena razna kulturno-prosvjetna društva. Dom kulture imao je veliku salu za predavanje, čitaonicu, biblioteku sa 2.500 knjiga, šahovsku salu, razglasnu stanicu i dr. U domu je bila smještena i redakcija lista „Front

54 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III, 138.

55 Derviš Sušić, *Tuzla, prošlost-informacije-perspektive*, Tuzla 196?, 108. (dalje: D. Sušić, *Tuzla*).

56 Tako se u tuzlanskom srežu namjeravalo osnovati domovi kulture u mjestima na Omladinskoj pruzi i to: u Živinicama, Kiseljak, Višća i Dobrnja. ATK, SNOT, K-95, f-1, dok. 48420/46, *Omladinski domovi kulture*, Tuzla, 12. septembar 1946.

57 *Front slobode*, God. IV, br. 92, Tuzla, 16. novembar 1946. godine, 5.

Slobode“⁵⁸. Od sekcija, koje postoje pri ovom domu, otvorene su: predavačka sekcija, sekcija za kulturno-umjetnički rad i sekcija za društvene igre, čije su se prostorije također nalazile u Domu kulture.⁵⁹

U 1949. godini Dom kulture nije bio korišćen onako kako bi trebao biti. Razglasna stanica, radio tehnička radiona i redakcija „Fronta slobode“ morali su se iseliti iz Doma kulture, jer su njihove prostorije bile stavljene na raspolaganje kulturno-umjetničkom društvu „Mitar Trifunović-Učo“. Osim toga na rad Doma kulture nije obraćana velika pažnja, samovoljno su zauzimane prostorije sala za razna predavanja i sastanke.⁶⁰ Kad se sagleda u cjelini, osnovno područje rada i djelovanja Doma kulture u Tuzli bile se razne amaterske kulturno-umjetničke aktivnosti, organizacija izložbi, književnih večeri, kulturno-umjetničkih programa za djecu i omladinu, filmske predstave, koncerti itd. Međutim, prikazivanjem filmskih predstava i organizovanjem koncerata, kao i prikazivanjem pozorišnih predstava, Dom kulture u Tuzli je u velikoj mjeri doprinio kulturnom razvoju grada Tuzle. Tokom decembra 1951. godine dovršeno je renoviranje Doma kulture u Tuzli. Prostorije su bile okrećene i obojene, a pojedine prostorije bile su adaptirane, kao i dvorište sa igralištem. U zgradi Doma kulture, ostala je Gradska biblioteka i Sresko sindikalno vijeće. U prizemlju Doma kulture bilo je predviđeno otvaranje čitaonice, dok se u nekoliko manjih prostorija predvidio prostor za šah salu. Sala na prvom spratu Doma kulture, koristila se za potrebe Narodnog univerziteta. Također, svoje prostorije u okviru Doma kulture imao je i Klub prosvjetnih i kulturnih radnika, kao i fiskulturna društva „Sloboda“ i „Jedinstvo“.⁶¹ Na ovaj način, Tuzla bi dobila Dom kulture koji će moći u potpunosti odgovarati potrebama kulturnog i zabavnog života stanovništva Tuzle.

Prvog marta 1951. godine počela je gradnja Doma kulture u Kreki. U okviru doma kulture bio je predviđen i bioskop, koji je bi sada bio bolje uređen i sa više sjedišta, nego što je ranije imao.⁶² Velika zgrada doma kulture raspolagala bi sa svim potrebnim prostorijama. Predviđena je i dvorana za priredbe, pozorište i bioskop sa ukupno 1.200 sjedišta. Zgrada bi također imala i prostorije za biblioteku i ostale društvene potrebe, a za sportske igre predviđena je gradnja igrališta u dvorištu doma.⁶³

58 Više o listu “Frontu slobode” vidi: Jasmin Jajčević, Izdavačka djelatnost i mediji u Tuzli 1945-1953, *Baština sjeveroistočne Bosne*, Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijede, br. 6, Tuzla 2014, 188-194; Vitorimir Pavlović, “Vodonoše i vitezovi”. *Devet i po decenija tuzlanske štampe. 55 godina “Fronta Slobode”*, Tuzla 2007; Nizara Mušović-Tadić, “Front Slobode” kao istorijski izvor za period novembar 1943. - decembar 1945, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, br. 18-19, Separat, Sarajevo 1978/79, 127-145.

59 *Front slobode*, God. V, br. 145, Tuzla, 7. decembar 1947. godine, 3; Jasmin Jajčević, *Kultura Tuzle u periodu 1945-1953*, Magistrski rad, Tuzla 2014, 93. (dalje: J. Jajčević, *Kultura Tuzle*).

60 ATK, fond Gradske narodni odbor Tuzla (dalje: GNOT), K-47, f-1, *Izveštaj o radu Gradskog saveza kulturno-prosvjetnih društava u 1949. godini*.

61 *Oslobodenje*, God. VIII, br. 1600, Sarajevo 14. decembar 1951. godine, 4.

62 *Oslobodenje*, God. VIII, br. 1353, Sarajevo, 27. februar 1951. godine, 3.

63 *Oslobodenje*, God. VIII, br. 1468, Sarajevo, 13. juli 1951. godine, 2.

Narodni univerzitet

Narodni univerzitet u Tuzli osnovan je 6. jula 1945. godine. Na dan otvorenja Narodnog univerziteta, odbor Narodnog univerziteta je priredio svečanu akademiju u znak otvorenja Univerziteta u Tuzli. Narodni univerzitet u Tuzli je odmah poslije otvorenja počeo sa serijom odabranih predavanja, kako u Tuzli, tako i u Okrugu tuzlanskem. Rad Univerziteta je bio u skladu sa uputama koje je dobivao od Ministarstva za prosvjetu.⁶⁴ Tokom 1946. godine Narodni univerzitet u Tuzli održao je 20 predavanja u gradu Tuzli i 50 predavanja po kvartovima.⁶⁵ Tokom mjeseca aprila 1947. godine napisan je izvještaj o kulturno-prosvjetnom radu sa podacima od marta 1947. godine, gdje se navodi da Narodnog univerziteta u Tuzli nema i da nije bilo uslova da postoji. Predavanja su se držala kako u radničkim centrima, tako i u selima. U ovom mjesecu održano je 37 uspješnih predavanja. Teme predavanja bile su: značaj omladinske pruge Šamac-Sarajevo, Stupari-Kladanj, tema o petogodišnjem privrednom planu i dobrovoljnem radu naroda, te teme o značaju proljetne sjetve i sijanju kulturnog bilja.⁶⁶

Međutim, prema polugodišnjem izvještaju o kulturno-prosvjetnom i kulturno-umjetničkom radu od mjeseca jula 1947. godine, stoji da Narodni univerzitet postoji u Tuzli, ali da tokom prvih šest mjeseci 1947. godine, nije dao ni jedno predavanje. Također, u gradu Tuzli održavana su razna predavanja, koja su bila predavački rad Narodnog univerziteta, ali Gradski narodni odbor nije naznačio u ovom izvještaju broj predavača, predavanja i slušaoca, jer nije vodio tačnu evidenciju o radu Narodnog univerziteta.⁶⁷ Svoju predavačku djelatnost u 1949. godini Narodni univerzitet je počeo 5. januara. U prepunoj sali Doma kulture, pred oko 300 posjetilaca, održano je političko predavanje sa temom „O događajima u Kini“.⁶⁸ Rad Narodnog univerziteta pri Gradskom savezu kulturno-prosvjetnih društava, svakim danom se sve više normalizovao. U 1949. godini održano je 19 predavanja, na kojima je bilo oko 3.600 slušaoca. U ovoj godini Narodni univerzitet u Tuzli nije radio od maja do septembra, zbog toga što je sala za predavanje bila zauzeta od strane vojske. Međutim, u posljednjim mjesecima 1949. godine rad na Narodnom univerzitetu, počeo je da se bazira na novoj osnovi. Planirane su teme uglavnom iz oblasti historije i medicine. Jedan od problema u radu na Narodnom univerzitetu bila je nedovoljna posjeta na predavanju.⁶⁹ Da bi se riješio taj problem

⁶⁴ ATK, OKNOT, K-19, f-2, br. 8007/45, dok. 2636/1, *Otvorenje Narodnog univerziteta u Tuzli*, Tuzla, 3. juli 1945.

⁶⁵ ATK, SNOT, K-93, dok. 60435/46, *Zapisnik konferencije od 20. oktobra 1946. godine*, Tuzla, 30. oktobar 1946.

⁶⁶ ATK, SNOT, K-95, f-2, dok. 9904/47, *Izvještaj o kulturno-prosvjetnom radu sa podacima u toku mjeseca marta 1947. godine*, Tuzla, 10. april 1947.

⁶⁷ ATK, OKNOT, K-23, br. 3611/47, dok. 2915/1, *Polugodišnji izvještaj o kulturno-prosvjetnom i kulturno-umjetničkom radu*, Tuzla, 18. juli 1947.

⁶⁸ *Front slobode*, God. VII, br. 193, Tuzla, 8. januar 1949. godine, 3.

⁶⁹ ATK, GNOT, K-47, f-1, *Izvještaj o radu Gradskog saveza kulturno-prosvjetnih društava u 1949. godini*.

bilo je potrebno ostvariti što veću koordinaciju u radu sa sindikalnim vijećem i Narodnim frontom u cilju što veće popularizacije predavanja na Narodnom univerzitetu.

Narodni univerzitet u Tuzli je od prvog augusta do 31. decembra 1949. godine održao svega 10 predavanja, na kojima su bila 2.003 posjetioca. Broj aktivnih predavača u ovom periodu bilo je 14.⁷⁰ Za razliku od prošlogodišnjeg rada Narodni univerzitet u Tuzli postigao je vidne rezultate u svom radu u toku prva četiri mjeseca 1950. godine. U prva četiri mjeseca održano je 19 predavanja po sindikalnim podružnicama i osnovnim organizacijama Narodnog fronta. To znači da je u ovoj godini održano više predavanja, nego za čitavu prošlu godinu.

Formirana je i nova uprava, koja je odmah stvorila aktiv od 14 predavača i uglavnom težište svog rada bacila na održavanje predavanja po sindikalnim podružnicama, naseljima i osnovnim organizacijama Narodnog fronta, dok se centralna predavanja nisu održavala radi nedostatka prostorija. Samo u mjesecu martu 1950. godine, od kako su se počela održavati predavanja na ovaj način, održano je 18 predavanja.⁷¹ Međutim, da bi Narodni univerzitet postao istinska tribina žive kulturne djelatnosti u Tuzli, odlučeno je da se proširi njegov rad raznovrsnim sektorima djelatnosti, da se u radu angažuju sve društvene organizacije i svi kulturni radnici.⁷²

Pored Narodnog univerziteta, u 1953. godini počelo je otvaranje i radničkih univerziteta. Otvaranje prvog Radničkog univerziteta planirano je u Kreki, gdje su se završavali radovi na jednom modernom domu kulture.⁷³ Pošto djelatnost Narodnog univerziteta u Tuzli nije mogla da zadovolji potrebe radničke klase, osnovan je 21. aprila 1953. godine u Tuzli, Radnički univerzitet. Radnički univerzitet je predstavljaо posebnu instituciju za dopunsko obrazovanje odraslih.⁷⁴ Na osnivačkoj skupštini Radničkog univerziteta u Tuzli prisustvovalo je oko 150 delegata i predstavnika radnih kolektiva, udruženja, sindikalnih organizacija, kao i kulturnih i javnih radnika. Prema usvojenom statutu najviši organ Radničkog univerziteta bila je skupština. Za prvog predsjednika skupštine izabran je Radovan Stijačić.⁷⁵ Za rješavanje tekućih pitanja savjet je izabrao Upravni odbor. U prvi savjet Radničkog univerziteta u Tuzli izabrano je 39 članova, u upravni odbor devet

⁷⁰ ATK, fond Oblasni narodni odbor Tuzla (dalje: OBNOT), K-59, dok. 4395/85, *Polugodišnji izvještaj za Narodni univerzitet u Tuzli za period od 1. 8. do 31. 12. 1949. godine*, Tuzla, 31. januar 1950.

⁷¹ *Front slobode*, Godina VIII, br. 254, Tuzla, 26. april 1950. godine, 2.

⁷² *Front slobode*, Godina X, br. 337, Tuzla, 27. februar 1953. godine, 4.

⁷³ *Front slobode*, Godina X, br. 333, Tuzla, 30. januar 1953. godine, 2. Sredstvima radnika i dobrovoljnim radom novi Dom kulture, svečano je otvoren na Dan rudara 1954. godine, a dato mu je ime Radnički dom „Moša Pijade“. Vidi više: D. Sušić, *Tuzla*, 108-109; J. Jajčević, *Kultura Tuzle*, 95.

⁷⁴ Grupa autora, *Radnički univerzitet „Mitar Trifunović Učo“*, 20 godina rada (1953-1973), Tuzla 1973, 13. (dalje: G. autora, *Radnički univerzitet*).

⁷⁵ *Front slobode*, Godina X, br. 345, Tuzla, 30. april 1953. godine, 9.

članova, a u nadzorni odbor pet članova. Za prvog predsjednika Upravnog odbora izabran je Miloš Milaković.⁷⁶

Radnički univerzitet je putem seminara, kurseva i predavanja obavljao najneophodnije dopune u obrazovanju. Prvih godina Univerzitet se izdržavao od članarine preduzeća, ustanova i sindikalnih organizacija.⁷⁷ Kao i u svim drugim institucijama iz oblasti kulture, stručni kadar je i na univerzitetima činio osnovnu prepostavku za uspješno realizovanje programa kulturno-umjetničke aktivnosti.

Zaključak

Domovi kulture su ustanove koje su se profesionalno bavile organizacijom kulturnih aktivnosti, dok su Narodni univerziteti predstavljali posebne ustanove za obrazovanje odraslih. Domovi kulture su trebali da postanu središte cjelokupnog kulturnog rada određenog mjesta naročito u manjim, seoskim područjima, dok su s druge strane Narodni univerziteti bile ustanove koje su radile na političkom prosvjećivanju naroda organizujući predavanja iz raznih oblasti. Država ih je finansirala, a partija određivala program rada.

Iako su djelovali pod partijskom ideologijom, domovi kulture i narodni univerziteti su u velikoj mjeri doprinisili kulturno-prosvjetnom radu i kulturnom uzdizanju stanovništva u sjeveroistočnoj Bosni. Težnja da se domovi kulture naprave ustanovama u kojima će biti koncentrisan sav kulturno-prosvjetni i umjetnički rad jednog mjesta nije u potpunosti uspjela. Ipak, domovi kulture su imali poseban značaj u manjim, seoskim područjima gdje su predstavljali kulturne ustanove oko kojih se odvijao sav kulturno-prosvjetni rad. Narodni univerziteti kao kulturno-prosvjetne ustanove su trebali da njeguju naučni i predavački rad, te da kroz razna predavanja politički prosvjećuju stanovništvo gradskih i seoskih sredina sjeveroistočne Bosne. U suštini narodni univerziteti su bile narodne škole u kojima su se uglavnom održavala ideološki odgovarajuća predavanja sa raznovrsnim temama i imali su značajnu ulogu u stvaranju „novog“ socijalističkog društva.

Summary

Cultural centers are institutions that professionally deal with the organization of cultural activities, while the People's Universities were special institutions for adult education. Cultural centers were to become the center of the entire cultural work of a certain place, especially in smaller, rural areas, while on the other hand, the People's Universities were institutions that worked on the political enlightenment of the people by organizing lectures in various fields. The state financed them and the party determined the work program.

⁷⁶ G. autora, *Radnički univerzitet*, 15.

⁷⁷ D. Sušić, *Tuzla*, 103-104; J. Jajčević, *Kultura Tuzle*, 96.

Although operating under party ideology, cultural centers and public universities have greatly contributed to cultural and educational work and the cultural upliftment of the population in northeastern Bosnia. The aspiration to create cultural centers with institutions in which all cultural, educational and artistic work of one place will be concentrated has not completely succeeded. Nevertheless, cultural centers had a special significance in smaller, rural areas where they represented the cultural institutions around which all cultural and educational work took place. People's universities, as cultural and educational institutions, were supposed to nurture scientific and lecturing work, and to politically enlighten the population of urban and rural areas of northeastern Bosnia through various lectures. In essence, public universities were public schools in which ideologically appropriate lectures with various topics were held and played a significant role in creating a "new" socialist society.

Mr. Semir HADŽIMUSIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

E-mail: hadzi.semir@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC:94:061.2:316.7(497.6:497.5 Osijek)"1945/1949"

061.2:316.7(497.6:497.5 Osijek)"1945/1949"

OSNIVANJE I POČETAK DJELOVANJA KULTURNOG DRUŠTVA BOŠNJAKA “PREPOROD” U OSIJEKU POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA

Apstrakt: *O osnivanju i radu Kulturnog društva Bošnjaka (Muslimana) "Preporod" u Bosni i Hercegovini 1945-1949. godine veoma je malo napisano. Posebnih radova na tu temu u dosadašnjoj historiografiji Bosne i Hercegovine skoro da i nema. Autor, isključivo na osnovu historijskih izvora prvog reda u ovom radu objašnjava problematiku osnivanja, organizacionog razvoja i početka rada Mjesnog odbora Preporoda u Osijeku u Hrvatskoj u prvoj polovini 1946. godine. U tom periodu djelovanja Preporoda, osječki je bio jedan od tri odbora ovog društva izvan Bosne i Hercegovine.*

Ključne riječi: *Preporod, kulturno društvo, Glavni odbor Sarajevo, Mjesni odbor Osijek, Hrvatska, Alija Salihović, Midhat Špica.*

ESTABLISHMENT AND INITIAL ACTIVITIES OF THE CULTURAL SOCIETY OF BOSNIAKS “PREPOROD” (“REVIVAL”) IN OSIJEK AFTER WORLD WAR II

Abstract: *There are few scientific papers or books written about the establishment and activities of the Cultural Society of Bosniaks (Muslims) "Preporod" in Bosnia and Herzegovina 1945-1949. There are almost no relevant published research on this topic in the historiography of Bosnia and Herzegovina so far. The author explains, based on the primary historical sources, the establishment and initial activities of Preporod's local committee (board) in Osijek (Croatia) during the first half of 1946. This committee was one of three Preporod's committees located outside of Bosnia and Herzegovina*

Key words: *Preporod (Revival), cultural society, Main Board Sarajevo, Local Board Osijek, Croatia, Alija Salihović, Midhat Špica.*

Kako na društveno-političkom, tako i na kulturno-prosvjetnom planu nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji su se dogodile velike promjene. Kulturna politika bila je vođena pod okriljem Komunističke partije, prožeta u duhu temeljnih opredjeljenja narodnooslobodilačke borbe i revolucije zasnovanih na načelima "bratstva i jedinstva" svih naroda i narodnosti. Zastupano je shvatanje da bez kulturnog razvijanja ne može biti ni uspješnog ekonomskog ni društvenog razvijanja, te je jedan od važnijih pravaca djelovanja Komunističke partije bio rad na ukupnom kulturnom razvijanju zemlje. Samim tim to je značilo kontroliranje kulturnog života i njegovo usmjeravanje ka potpunom provođenju socijalističkog preobražaja društva.¹

U skladu sa uzusima novog komunističkog režima, *Muslimansko kulturno društvo „Gajret“²* je 3. jula 1945. godine obnovilo svoj rad i na prvoj skupštini je istaknuto da društvo prihvata ideju „bratstva i jedinstva“. Sa takvim opredjeljenjem, *Glavni odbor Muslimana Bosne i Hercegovine* i „Gajret“ su pokrenuli inicijativu za osnivanje saveza svih bošnjačkih društava, a prvenstveno da se izvrši ujedinjenje „Gajreta“ i „Narodne uzdanice³“ u novo društvo koje je nazvano *Kulturno društvo Muslimana „Preporod“⁴*.

Osnivačka skupština „Preporoda“ održana je 13. septembra 1945. godine u Sarajevu. Dan kasnije „Gajret“ i „Narodna uzdanica“ donijele su odluku o ulasku

1 Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, 45; Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953*, Sarajevo 2011, 107-161; Izet Šabotić, Društveno-političke i privredne karakteristike šireg tuzlanskog područja od 1945. do 1953. godine, *Saznanja, Časopis za historiju*, br. 1, Tuzla 2005, 277-278; Jasmin Jajčević, Semir Hadžimusić, Kulturno-prosvjetna društva u sjeveroistočnoj Bosni u periodu 1945-1949. godine, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 186-187. (dalje: J. Jajčević, S. Hadžimusić, *Kulturno-prosvjetna društva*).

2 Kulturno-prosvjetno društvo „Gajret“ osnovano je 20. februara 1903. godine. Društvo nije djelovalo u dva perioda: 1914-1918. i 1941-1945. godina. U vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, „Gajret“ postaje prosrpski orijentisan i kao takav nastavlja djelovati sve do 30. aprila 1941. godine kada je zabranjen, a imovina predana Narodnoj uzdanici. „Gajret“ je 1939/40. godine u Bosni i Hercegovini imao 109 mjesnih odbora i 80 povjerenika. Više o nastanku i djelovanju „Gajreta“ vidi u: Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana (1903-1941)*, Sarajevo 1986. (dalje: I. Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana BiH*); Ibrahim Kemura, O ulozi Gajreta u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941), *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 20, Sarajevo 1984, 63-84; Ibrahim Kemura, Muslimanska kulturno-prosvjetna društva, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XIX-XX, Sarajevo 2001, 227-237; Senaid Hadžić, Sead Selimović, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini – Višemilenijski kontinuitet*, Tuzla 2012, 318-319.

3 Kulturno-prosvjetno društvo „Narodna uzdanica“ osnovano je 17. oktobra 1924. godine na Bentbaši u Sarajevu kao protuteža prosrpskom orijentisanom „Gajretu“. „Narodna uzdanica“ je 1937. godine imala 38 mjesnih odbora i 34 povjereništva u Bosni i Hercegovini. Tokom Drugog svjetskog rata „Narodna uzdanica“ je nastavila djelovati ali je dobila prefiks „Hrvatsko muslimansko društvo“. Više o osnivanju i radu „Narodne uzdanice“ vidi u: Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga „Narodne uzdanice“ u društvenom životu Bošnjaka (1923-1945)*, Sarajevo 2002; Ismail Hadžiahmetović, *Narodna uzdanica u kulturnom i društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine*, Tuzla 1998; Ibrahim Kemura, Politički motivi osnivanja kulturno-prosvjetnog društva „Narodna uzdanica“, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 19, Sarajevo 1982, 305-313.

4 J. Jajčević, S. Hadžimusić, *Kulturno-prosvjetna društva*, 192.

u novoosnovano društvo. Kako je isticano, društvo je osnovano u "cilju kulturnog podizanja Muslimana Bosne i Hercegovine"⁵, a ovaj događaj je označavan kao konačan prekid sa prošlošću kada se vršila podjela Bošnjaka⁶ u dva tabora, pa i u okviru kulture i prosvjete.⁷

Za prvog predsjednika "Preporoda" izabran je dr. Zaim Šarac, advokat iz Sarajeva. Međutim, on je nedugo potom izabran za saveznog ministra trgovine i snabdijevanja, te je 12. marta 1946. podnio ostavku, a na njegovo mjesto je izabran Derviš Tafro, dotadašnji drugi potpredsjednik.⁸

U donesenim Pravilima su određeni zadaci društva: *Otvaranje i pomaganje analfabetskih i stručnih tečajeva, kao i tečajeva za opšte obrazovanje; Osnivanje i pomaganje čitaonica i knjižnica, glazbenih i pjevačkih zborova i uopšte svako nastojanje na približavanju umjetnosti narodu; Osnivanje i pomaganje ustanova za izdržavanje i vaspitanje mladeži svih vrsta škola i zanata, kao i davanje materijalne pomoći dacima i šegrtima i drugo.*⁹

U *Pravilima* je podcertano da će društvo u svakoj prilici gajiti bratstvo i jedinstvo svih naroda u Jugoslaviji, čuvati sve tekovine Narodnooslobodilačkog rata, kao i usko sarađivati sa kulturno-prosvjetnim društvima Srba i Hrvata Bosne i Hercegovine.¹⁰

Kulturno društvo "Preporod" je ostvarivalo prihode na osnovu ubiranja članarine, dobrovoljnih priloga, održavanja priredbi, društvenih edicija, zaviještanja – vasijet i drugo. Kada je u pitanju organizacija ista se sastojala od Povjereništava, Mjesnih odbora, Okružnih odbora, te Glavnog odbora, a upravljačku strukturu su činile skupštine navedenih odbora.¹¹

U završnim odredbama *Pravila Kulturnog društva Muslimana "Preporod"* istaknuto je da "...društvo стоји под врховним надзором Министарства просвјете Federalne Bosne i Hercegovine, чије су одлуке обавезне за све оргane društva".¹²

Poslije osnivačke skupštine u Sarajevu upućen je proglaš *Muslimanima i Muslimankama Bosne i Hercegovine* u kojem se veličaju tekovine NOR-a, osuđuju

5 Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Fond "Preporod" Kulturno društvo Muslimana Sarajevo (dalje: Preporod), k-8, *Pravila*, Sarajevo 1945.

6 U ovom radu je korišteno historijsko narodno ime *Bošnjaci*, analogno u literaturi ustaljenom korištenju naziva *Muslimani*, za bosanske muslimane južnoslavenskog porijekla koji su i do formalno-pravnog priznavanja nacionalnosti, s obzirom na njihov neupitni politički, društveni i kulturni identitet neprijeporno demonstrirali obilježja posebnog, premda zvanično još nepriznatog naroda. Nazivi *Muslimani*, *muslimani* u radu su korišteni s ciljem očuvanja autentičnosti jezika izvora – u parafrazama dopisa, izvještaja i drugih dokumenata arhivskog porijekla, odnosno napisa i članaka iz štampe i publicistike. Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Zagreb-Sarajevo 2015, 24.

7 I. Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana BiH*, 361-362.

8 Husnija Kamberović, *Sto godina "Preporoda" (1903-2003)*, preuzeto sa: <https://preporodmostar.ba/historija-preporoda-bih/> (pristupljeno 06.09.2019).

9 HAS, Preporod, k-8, *Pravila*, Sarajevo, 13. septembar 1945.

10 *Isto.*

11 *Isto.*

12 *Isto.*

okupatori i izdajnici, a napose veliča sam čin ujedinjenja dvaju društava, koje se predstavlja kao ujedinjenje Bošnjaka u svrhu jačanja bratstva i jedinstva sa Srbima, Hrvatima i drugim narodima Jugoslavije. „Svi smo duboko svjesni toga da treba što prije i što uspješnije da kulturno i prosvjetno podignemo naš muslimanski svijet, da uistinu preporodimo naše selo, da brojno povećamo kadar naše inteligencije i da u društvenom i opšte kulturnom pogledu uzdignemo našu ženu“.¹³

Dalje se govori o potrebi iskorjenjivanja nepismenosti, kako bi svi bili „obavješteni o svojim dužnostima i svojim pravima kao sinovi i kćeri domovine i ravnopravni građani naše velike i slavne Federativne Demokratske Jugoslavije“.¹⁴

Dakle, očigledno je da se Preporod u donesenim *Pravilima*, ali i u *Proglasu* obavezuje na izvršavanje društveno-političkih zadataka koje su pred njega postavile komunističke vlasti, a to su između ostalog propagandno djelovanje na pridobijanju širih slojeva bošnjačkog stanovništva za komunističku ideologiju, koncepciju „bratstva i jedinstva“, veličanje tekovina NOR-a, opismenjavanje i narodno prosvjećivanje stanovništva, emancipaciju žene muslimanke, odanost državi i partiji kroz izvršavanje postavljenih zadataka na obnovi i izgradnji države i društva. U Proglasu se pozivaju svi Bošnjaci da stvaraju odbore „Preporoda“ po selima i gradovima širom Bosne i Hercegovine, da rade na omasovljenu članstvu, kao i općem i pojedinačnom preporodu istog.¹⁵

Do 25. januara 1946. godine na teritoriji Bosne i Hercegovine je osnovan 81. Mjesni odbor Kulturnog društva Bošnjaka „Preporod“, a jedan odbor ovog društva osnovan je i u Zagrebu. Mjesni odbori su od Glavnog odbora u Sarajevu zatražili oko 40 hiljada pristupnica, koje su odaslane na teren.¹⁶ Do kraja juna 1946. godine osnovano je ukupno 207 Mjesnih odbora „Preporoda“, a pored Zagreba u Hrvatskoj je „Preporod“ djelovao još u Borovu i Osijeku.¹⁷

Osnivanje kulturnog društva Bošnjaka „Preporod“ u Osijeku

Već početkom januara 1946. godine su pokrenute aktivnosti na osnivanju Kulturnog društva Bošnjaka „Preporod“ u Osijeku.¹⁸ Dana, 27. januara održan je sastanak Bošnjaka u Osijeku, na kojem je formiran Inicijativni odbor za osnivanje

¹³ Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu (dalje: GHB), Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku, *Muslimanima i Muslimankama Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1945.

¹⁴ *Isto*.

¹⁵ GHB, Zbirka, *Muslimanima i Muslimankama Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1945.

¹⁶ HAS, Preporod, k-9, *Okružnica*, Sarajevo, januar 1946.

¹⁷ HAS, Preporod, k-8, *Pregled organizacije Preporoda*, Sarajevo, 30. juna 1946.

¹⁸ Kada je u pitanju dosadašnja historiografska obrada pitanja osnivanja i rada „Preporoda“ u Osijeku, ona je izostala. Međutim, u Hemeroteci Muzeja Slavonije u Osijeku, o „Preporodu“ je navedeno slijedeće: „Društvo je osnovano oko 1920. godine i djelovalo je do 1941, pa poslije obnovljeno između 1946. i 1947. godine. Svrha ovog društva bila je okupljati ljude muslimanskog vjerozakona. Društvo je organiziralo književne večeri, zabave, posijela, a ciljem čuvanja tradicije svojih sunarodnjaka. Nažalost od arhive nema ništa sačuvanoga, osim poneki vrlo šturi tekst u tadašnjem tisku“. *Hrvatski list. Glasilo Hrvatske Zajednice*, br. 1920-1/1920, 3. novembar 1920; M. Vinaj, *Hemeroteka. Blago Muzeja Slavonije*, katalog izložbe, Osijek 1997.

“Preporoda”, u koji su ušli: Alija Salihović, geometar, šef Katastarske uprave, Midhat Špica, student, Ahmet Hantalašević, trgovac, Sadija Smajlbegović, činovnik i Muharem Mehić. Inicijativni odbor je nedugo potom podnio *Pravila* na odobrenje narodnim vlastima, te su nađene društvene prostorije (u ulici Augusta Cesarca 11/II), koje su od strane stambenog fonda Osijeka, ubrzo i dodjeljene.¹⁹

Osnivačka skupština društva je održana 3. februara 1946. godine na kojoj je formiran *Mjesni odbor Kulturno-prosvjetnog društva muslimana “Preporod” u Osijeku*. Izabran je Upravni odbor društva u slijedećem sastavu: Alija Salihović, predsjednik, Smajo Deraković, potpredsjednik, Midhat Špica, prvi tajnik, Ferida Huseljić, drugi tajnik, Fahrudin Taslidžić, prvi blagajnik, Adem Mujinović, drugi blagajnik, te članovi: Sadija Smajlbegović, Nazif Bise, Ahmet Hantalašević, Pašo Mehmedović i Halida Fazlić. Formiran je i Nadzorni odbor u koji su ušli: Mustafa Mrakodolac, predsjednik, Redžo Ališa, Ćazim Atić, Ibro Hasanbegović, Refik Hadžić i Salih Seferagić. Članovi prvog rukovodstva “Preporoda” u Osijeku bili su različitih zanimanja. Najviše je bilo radnika i činovnika, jedan student, jedna domaćica, te po jedan trgovac i zanatlija (ćilimar).²⁰

Na osnivačkoj skupštini, u društvo je upisano stotinu članova, među kojima i dva “utemeljača”, Halid Šljivo i Mehmedalija Zaimbegović, koji su prilikom upisa položili 2.000 dinara. Rukovodstvo “Preporoda” u Osijeku je o održanoj osnivačkoj skupštini 11. februara 1946. godine izvjestilo Glavni odbor “Preporoda” u Sarajevu, navodeći detalje organizacije društva i ističući svoja očekivanja da će “Preporodu” u Osijeku za kratko vrijeme pristupiti do 400 članova, te da će “Preporod” biti jedno od najjačih društava u Slavoniji. Tom prilikom od Glavnog odbora “Preporoda” u Sarajevu je zatraženo da hitno pošalje “tiskanice za društvene knjige”, “pečate (muhure)”, program rada, te 300 komada pristupnica, uz napomenu ako Glavni odbor nije u prilici brzo dostaviti pečate, da odobri Mjesnom odboru da izrade iste u Osijeku.²¹

Od Glavnog odbora “Preporoda” je traženo da putem dobrovoljnog darivanja prikupi u Sarajevu određeni broj lektira iz književnosti Bosne i Hercegovine i iste dostavi za potrebe osnivanja Preporodove čitaonice u Osijeku, pri tome ističući: “Očekuje nas veliki rad u prikazivanju Bosne i Hercegovine u svjetlosti istine ovdašnjem stanovništvu, jer je ovde pretežno sve krivo prikazano, odnosno okupatorska propaganda je rušila jedinstvo naroda, i tim putem davala krive i neistinite prikaze života i događaja u Bosni i Hercegovini”²².

Kulturno društvo “Preporod” Osijek je 13. februara 1946. godine, Odjelu za unutarnje poslove Gradskog narodnog odbora (GNO) Osijek podnijelo zahtjev za izdavanje konačne dozvole za rad, u kojem su dati podaci o rukovodstvu izabranom na osnivačkoj skupštini društva, Pravila društva, potvrda Rejonskih

¹⁹ HAS, Preporod, k-9, *Izvještaj o osnivanju Preporoda u Osijeku*, Osijek, 11. februar 1946; *Dozvola djelovanja*, Osijek, 13. februara 1946; *Izvještaj o radu društva*, Osijek, maj 1946.

²⁰ HAS, Preporod, k-9, *Izvještaj o osnivanju Preporoda u Osijeku*, Osijek, 11. februar 1946.

²¹ *Isto*.

²² *Isto*.

NO-a o biračkom pravu članova, te mišljenje prosvjetnog odjela GNO-a o potrebi djelovanja ovog društva. Dozvola je naposlijetu i ishodovana, a predstavnik "Preporoda" je od 1. marta 1946. godine učestvovao u radu sjednica Štaba za suzbijanje nepismenosti pri Prosvjetnom odjelu GNO-a u Osijeku.²³

Po formiranju Mjesnog odbora, započeto je sređivanje i opremanje društvenih prostorija, koje su dobili na korištenje od Stambenog ureda GNO-a u Osijeku još 2. februara 1946. godine.²⁴ Nabavljen je inventar neophodan za rad društva: stolovi, stolice, ormari za knjige. Također, nabavljene su i četiri slike sa likom Josipa Broza Tita, dvije slike J.V. Staljina, po jedna slika sa likom Ivana Ribara i Vladimira Nazora, slika Doma AVNOJ-a u Jajcu, dvije slike sa motivima prirode, te deset raznih parola koje je izradio Agitprop odjel Gradskega Narodnog fronta u Osijeku. Od muzičkih instrumenata osječki "Preporod" je od Halida Šljive i Mustafe Mrakodolca dobio po jednu mandolinu, a od Derviša Kahvedžića jednu bisernicu.²⁵

Desetak knjiga za čitaonicu poklonio je Midhat Špica, a "Preporod" Osijek se preplatio na list "Novo doba", čiji je izdavač bio *Glavni odbor Muslimana Bosne i Hercegovine* u Sarajevu. Dana, 20. marta 1946. Glavni odbor "Preporoda" je dostavio u Osijek 500 znački za prodaju, od 1. do 7. aprila, u okviru Međudruštvene nedjelje "Preporoda", "Prosvjete" i "Napretka" Sarajevo. Prihod je bio namijenjen za izdržavanje srednjoškolske omladine, a Preporodov odbor u Osijeku je uspio prodati skoro sve značke.²⁶

Poteškoće u radu društva pojavile su se odlukom vlasti u Osijeku, koje su prostorije u kojim je počeo raditi "Preporod" dodijelile na korištenje Državnoj upravi za lan i konoplju. Međutim, "Preporod" je u istoj ulici (na broju 17/I) dobio druge prostorije, koje su što se kvadrature tiče bile povoljnije za rad društva. Ipak, te prostorije su bile ruinirane, te se ponovo moralo prići stvaranju adekvatnih uslova za neometan rad društva. Za obnovu je uloženo je 6.000 dinara, a povodom završetka radova, 28. aprila 1946. godine je upriličeno svečano otvorenje novih prostorija. Svečanosti su prisustvovali: major Petar Romanić i poručnik Šaćir Kose, u ime Jugoslovenske armije, narodni poslanik dr. Ivan Karner, u ime Narodnog fronta, Matija Bunjevac, ispred upravnog odjela Gradskega Narodnog odbora Osijek, Mustafa Osmanlić, predstavnik Obrtnog zabora, Enver Spica, u ime USAOH, predstavnici kulturnih društava: Bartel Bauer (Hrvatsko pjevačko društvo "Lipa" Osijek²⁷), Branko Dimitrijević (Srpsko kulturno društvo "Prosveta"), kao i

²³ HAS, Preporod, k-9, *Dozvola djelovanja*, Osijek, 13. februar 1946; *Sastanak štaba za suzbijanje nepismenosti u gradu Osijeku*, Osijek, 26. februar 1946.

²⁴ HAS, Preporod, k-9, *Odluka*, Osijek, 2. februar 1946.

²⁵ HAS, Preporod, k-9, *Izveštaj o radu društva*, Osijek, maj 1946.

²⁶ *Isto*.

²⁷ Hrvatsko pjevačko društvo „Lipa“ osnovano je 1876. godine u Donjem gradu u Osijeku poslije raspушtanja Osječkog pjevačkog društva. Osnovni cilj je bio njegovanje hrvatske pjesme. Prvi predsjednik društva bio je osječki liječnik dr. Ferdo Knopp. Prvi svjetski rat prekinuo je rad društva, a ono je obnovljeno poslije 1918. godine. Društvo „Lipa“ je nastavilo svoj rad i tokom Drugog svjetskog rata i poslije njega. Treba istaći da je ovo društvo jedino od osječkih starijih pjevačkih društava koje je moglo nastaviti svoj rad poslije 1945. godine. Svoj rad društvo je proširilo osnivanjem dječje muzičke

mnogi drugi gosti.²⁸ Na odborskoj sjednici, 28. aprila 1946. godine zbog podnijete ostavke tajnika Midhata Špice (koji, kako se navodi u ostavci, nije mogao dalje vršiti dužnost zbog zdravstvenih razloga²⁹), izvršen je reizbor članova Upravnog i Nadzornog odbora "Preporoda" u Osijeku. Predsjednik Upravnog odbora i dalje je ostao Alija Salihović, dok je za potpredsjednika izabran Enver Špica, za prvog tajnika postavljen je Ahmet Hantalašević, a funkciju drugog tajnika društva nastavila je obavljati Ferida Huseljić. U Nadzorni odbor kooptirani su: Dedo Kahvedžić, Sejfudin Maglajlić i Mustafa Osmanlić. Tada je izabrana i kulturno-prosvjetna sekcija društva čiji su članovi bili: Fahrudin Taslidžić, Mustafa Mrakodolac, Pašo Mehmedović, Osman Ceribaša, Nadžija Špica, Adelka Taslidžić i Fethija Hantalašević. Prva sjednica kulturno-prosvjetne sekcije je održana u ponedjeljak, 29. aprila 1946. godine.³⁰

Prvu priredbu u novim prostorijama u Osijeku, "Preporod" je organizovao 5. maja, dok jeigranka upriličena 12. maja 1946. godine.³¹ Pored vlastitih kulturno-prosvjetnih aktivnosti, predstavnici "Preporoda" su imali obavezu sudjelovati u radu stalnih i privremenih tijela koje su formirali društveno-politički organi, pa tako i Komisije za obnovu Vrhovaca pri Gradsкој Narodnoj fronti u Osijeku.³²

Glavni odbor "Preporoda" u Sarajevu je svojim dopisom upućenim Mjesnom odboru "Preporoda" u Osijeku od 30. maja 1946. godine, pozvao ovaj odbor da dostavi izvještaj o radu, te ga izvjestio o novim brojevima "Novog doba", i preporučio pretplatu na list "Sarajevski dnevnik", uz opasku: "kako bi u Osijeku mogli pratiti prilike i život u Bosni".³³ Prema podacima Glavnog odbora od 30. juna 1946. godine, Mjesni odbor "Preporoda" u Osijeku je na osnovu članarine prikupio 5.145 dinara, dok je u Borovu organizacija "Preporoda" skupila 1.890 dinara.³⁴

Također, po uputama Glavnog odbora u Sarajevu, gdje je formiran Međudruštveni odbor "Preporoda", "Prosvjete" i "Napretka", Mjesni odbor Preporoda u Osijeku je krajem maja započeo aktivnosti na formiranju Međudruštvenog odbora u Osijeku. Ovaj odbor su osim "Preporoda" trebali činiti predstavnici Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta" Osijek i Hrvatskog pjevačkog društva "Lipa" iz Osijeka. Tim povodom je 4. juna 1946. godine u prostorijama "Preporoda" održan sastanak predstavnika ova tri društva, ali do realizacije ove inicijative nije došlo zbog drugaćijeg organizacionog ustroja "Prosvjete" i "Napretka" u Hrvatskoj u odnosu na Bosnu i Hercegovinu.³⁵

škole, dramskom sekcijom, „književnom srijedom“, zidnim novinama, šahovskom sekcijom, a davalо je brojne priredbe i predstave. Stjepan Sršan, *Povijest osječkih udružica i klubova*, Osijek 1994, 86-87.

28 HAS, Preporod, k-9, *Izvještaj o radu društva*, Osijek, maj 1946.

29 HAS, Preporod, k-9, *Ostavka Midhata Špice*, Osijek, 28. april 1946.

30 HAS, Preporod, k-9, *Izvještaj o radu društva*, Osijek, maj 1946.

31 *Isto*.

32 HAS, Preporod, k-9, *Dopis Gradskog Narodnog fronta*, Osijek, 28. maj 1946.

33 HAS, Preporod, k-9, *Glavni odbor Mjesnom odboru Preporoda*, Sarajevo, 30. maj 1946.

34 Podaci o članarini nisu navedeni za Mjesni odbor Preporoda u Zagrebu. HAS, Preporod, k-8, *Pregled organizacije Preporoda*, Sarajevo, 30. juna 1946.

35 HAS, Preporod, k-9, *Dopis*, Osijek, 27. maj 1946.

Što se tiče odnosa društva "Preporod" Osijek prema Islamskoj zajednici u tom gradu, kroz dostupnu korespondenciju ne može se zaključiti da je postojala intenzivna saradnja između ove dvije organizacije. U jednom odgovoru na podnesak se navodi: "Na svojoj odborskoj sjednici održanoj 15. o.mj. odbor je zaključio da se nemiješa u vjerska pitanja muslimanske općine, pogotovo što je ovo čisto kulturno društvo, kome je cilj kulturno podizanje muslimanskih masa...".³⁶

Kada su u pitanju kulturno-prosvjetne aktivnosti Kulturnog društva Bošnjaka "Preporod" u Osijeku, u prvoj polovini 1946. godine, one su planirane i uskladivane po uputama Glavnog odbora "Preporoda" u Sarajevu, ali i Gradskog odbora Narodnog fronta i Gradskog Narodnog odbora u Osijeku. Zbog organizaciono-tehničkih poslova na osnivanju i početku rada "Preporoda" u Osijeku, u početku se nije mnogo uradilo na ovom polju. Održane su priredbe i igranke povodom početka rada društva, odnosno otvaranja novih prostorija, te započete aktivnosti na suzbijanju nepismenosti stanovništva. Aktivnosti na ovom planu su koordinirane sa vlastima u Osijeku, tako da u posmatranom periodu "Preporod" nije samostalno organizovao nijedan analfabetski tečaj, ali je rađeno na planiranju individualne pouke čitanja i pisanja za nekoliko članova društva.³⁷

Osječki "Preporod" je u ovom periodu izdao prve zidne novine, dok su usmene novine organizovane dva puta tokom maja 1946. godine. Neke od tema koje su razmatrane na usmenim novinama su bile: "O Istri, Trstu i Julijskoj krajini", "Sjećanje na žrtve fašizma", "O omladinskoj pruzi Brčko-Banovići". Interesovanje za usmene novine je bilo veliko, te je ovim događajima prisustvovalo od 120 do 160 lica. Što se tiče biblioteke društva, ona je bila u formiraju, dok je čitaonica radila, a u njoj su čitane slijedeće novine: "Borba", "Politika", "Naprijed", "Novo Doba", "Vjesnik", "Sarajevski dnevnik", "Glas Slavonije", "Kerempuh" i "Ošišani jež".³⁸

Zaključak

Osnivanje Mjesnog odbora kulturnog društva "Preporod" u Osijeku 1946. godine bio je značajan doprinos ka daljem okupljanju i organizovanju Bošnjaka Osijeka i Slavonije, kao i jačanju njihovih veza sa Bosnom i Hercegovinom.

Naravno, kao i sve druge organizacije u novouspostavljenom državno-pravnom i društvenom uređenju Jugoslavije, i "Preporod" se povinovao zadacima koje su pred ovo društvo stavile komunističke vlasti. Ti zadaci su ugrađeni u najvažnije dokumente društva, od Glavnog odbora u Sarajevu do svih Mjesnih odbora, pa tako i navedenog u Osijeku. Upravo su putem nacionalnih društava, nove vlasti nastojale doprijeti do najširih slojeva stanovništva. Male i skromne prostorije "Preporoda" u Osijeku su imale čak četiri slike sa likom Josipa Broza Tita, dvije sa

36 HAS, Preporod, k-9, *Rješenje*, Osijek, 4. maj 1946.

37 HAS, Preporod, k-9, *Mjesni odbor u Osijeku - Glavnom odboru u Sarajevu*, Osijek, 25. juli 1946.

38 *Isto*.

likom Staljina i slično, što govori u prilog ideološko-političkom usmjerenju koje je jačano i putem ovog društva. Rukovodstvo i članstvo "Preporoda" u Osijeku je bilo uključeno u rad masovnih organizacija, usko je sarađivalo sa vlasti i učestvovalo je u važnijim društvenim akcijama kakve su opismenjavanje stanovništva, ali i obnova naselja poslije Drugog svjetskog rata.

S obzirom na teško postratno stanje u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, odnosno u cijeloj Jugoslaviji, iz korespondencije koju je Mjesni odbor "Preporoda" u Osijeku imao sa Glavnim odborom u Sarajevu može se zaključiti da je saradnja sa matičnom organizacijom u Bosni i Hercegovini bila veoma dobra. Iz Sarajeva su u Osijek pristizali listovi "Novo doba", "Sarajevski dnevnik", ali i pristupnice i značke "Preporoda" te drugi potrebni materijal.

Pitanje osnivanja i rada Kulturnog društva Bošnjaka "Preporod" u Osijeku u Hrvatskoj nije bilo predmet dosadašnjih historiografskih istraživanja, te je prvi put javnosti predstavljeno na stranicama ovog rada. Shodno tome, ovo bi trebao biti osnov i dodatan podstrek za dalja istraživanja.

Summary

The establishment of the Local Board (Committee) of "Preporod" Cultural Society in Osijek in 1946 was a significant contribution to the further gathering and organization of the Bosniaks of Osijek and Slavonia, as well as to the strengthening of their ties with Bosnia and Herzegovina.

Of course, like all other organizations in the newly established legal and social organization of Yugoslavia, "Preporod" obeyed the tasks set before this society by the Communist authorities. These tasks are incorporated into the most important documents of the society, from the Main Board in Sarajevo to all Local Boards, including the one mentioned in Osijek. It was through national societies that the new authorities sought to reach the broadest sections of the population. The small and modest accommodations of Preporod in Osijek had as many as four paintings with the image of Josip Broz Tito, two with the image of Stalin and the like, which speaks in favor of the ideological and political orientation that is strengthened through this society. The leadership and membership of Preporod in Osijek was involved in the work of mass organizations, closely cooperated with the authorities and participated in important social actions such as literacy of the population, but also the reconstruction of settlements after the Second World War.

Given the difficult post-war situation in Bosnia and Herzegovina, Croatia, and in the whole of Yugoslavia, from the correspondence that the Local Board of Preporod in Osijek had with the Main Board in Sarajevo, it can be concluded that cooperation with the parent organization in Bosnia and Herzegovina was very good. The newspapers "Novo doba", "Sarajevski dnevnik", as well as application forms and badges of Preporod and other necessary material arrived in Osijek from Sarajevo.

The issue of the establishment and work of the Cultural Society of Bosniaks Preporod in Osijek, in Croatia, has not been the subject of previous historiographical research, and was presented to the public for the first time on the pages of this paper. Accordingly, this should be the basis and additional incentive for further research.

Dr. sc. Dženita SARAČ-RUJANAC

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC:94:323:323.2(497.6 Tuzla)“1970/1975“

323:323.2(497.6 Tuzla)“1970/1975“

JEDAN UNUTARPARTIJSKI SPOR POČETKOM 1970-IH GODINA. SLUČAJ PAŠAGE MANDŽIĆA I TUZLANSKE GRUPE

Apstrakt: U ovom radu autorica, u kontekstu rekonstrukcije republičkih rukovodstava u Jugoslaviji, smjeni „proljećara“ i „liberala“ kao i tzv. „starijih kadrova“ početkom 1970-ih godina akcentira specifičan slučaj bosanskohercegovačkog unutarpartijskog spora. Višegodišnji prijepor Pašage Mandžića s aktuelnim političkim rukovodstvom, onog u Tuzli, ali i republičkog, doticat će se različitih pitanja, od planova i rezultata privrednog i urbanog razvoja, integracije preduzeća, organizacije i aktivnosti političkog i partijskog rukovodstva do utvrđivanja „istorijske istine“ o dešavanjima tokom ratnih 1941. i 1942. godine. Mandžić će, s obzirom na aktuelni društvenopolitički diskurs, istupiti izuzetno smjelo zahtijevajući da se konačno „otvoreno progovori“ o stvarnim ratnim dešavanjima, posljedicama partizansko-četničke saradnje koncem 1941. godine, dominaciji srpskog elementa u komunističkom rukovodstvu, njegovom odnosu prema Bošnjacima u toku, ali i poslije rata. Inistiranje na utvrđivanju „prave istine“ podrazumijevalo je reviziju postojeće slike o „slavnoj ratnoj prošlosti“ čime se znak pitanja stavljao i na dosljednu primjenu principa bratstva i jedinstva. U konačnici, višegodišnje razjašnjavanje rezultiralo je političkom eliminacijom i moralnom diskreditacijom Pašage Mandžića.

Ključne riječi: SK Bosne i Hercegovine, Pašaga Mandžić, istočna Bosna, ustank, 1941. godina, Pokrajinski komitet, partizani, četnici, Svetozar Vukmanović Tempo, Rasim Hurem, Rodoljub Čolaković, Dunav-film, Tuzlanska grupa.

AN INTRAPARTY DISPUTE AT THE BEGINNING OF THE 1970s. THE CASE OF PASAGA MANDZIC AND TUZLA GROUP

Abstract: In this paper, the author emphasizes the specific case of the Bosnian-Herzegovinian intraparty dispute in the context of the reconstruction of the republican leaderships in Yugoslavia, the change of “Croatian Spring participants”

and “liberals” as well as the so-called “senior cadres” at the beginning of 1970s. Pasaga Mandzic’s years-long dispute with the current political leadership in Tuzla and also in the Republic will touch upon various issues, from plans and results of economic and urban development, integration of enterprises, organization and activities of political and party leadership to establishing the “historical truth” about the events throughout the war years 1941 and 1942. Considering the current socio-political discourse, Mandzic will come out very boldly, demanding that it is finally time to “speak openly” about the actual war events, the consequences of Partisan-Chetnik cooperation at the end of 1941, the dominance of the Serb element in the communist leadership and its attitude towards the Bosniaks during the war, but also in the post-war period. The insistence on establishing the “real truth” entailed a revision of the existing image of a “glorious war past”, which also raised the question of consistent application of the principles of brotherhood and unity. Ultimately, years of clarification resulted in the political elimination and moral discredit of Pasaga Mandzic.

Key words: *The League of Communists of Bosnia and Herzegovina (SK BiH), Pasaga Mandzic, Eastern Bosnia, uprising, 1941, Provincial Committee, Partisans, Chetniks, Svetozar Vukmanovic Tempo, Rasim Hurem, Rodoljub Colakovic, Dunav Film, Tuzla Group.*

U januaru 1971. godine predsjednik Centralnog komiteta SKBiH Branko Mikulić i istaknuti drugovi iz republičkog rukovodstva Hamdija Pozderac, Rade Galeb i Franjo Herljević kao i Cvijetin Mijatović, član Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, pozvani su da prisustvuju sjednici Sekretarijata Opštinskog komiteta SKBiH u Tuzli. Njihovo prisustvo nagovještavalo je da se radi o sjednici s posebnim povodom.

U pozivu bilo je naznačeno da se sjednica saziva zbog „krize međusobnog povjerenja“ i „cijepanja jedinstva SK“ u Tuzli. Cilj je bio razgovarati tj. razjasniti se i „ukoliko je moguće, uskladiti mišljenje“ s Pašagom Mandžićem „o nekim pitanjima idejno-političke prirode“.¹

Mandžić, prvorodac i narodni heroj, bio je višegodišnji predsjednik Narodnog odbora sreza Tuzla 1950-ih godina, a položaj najmoćnijeg čovjeka u ovoj regiji zadržat će i kasnije. Bio je uključen u sve sfere društveno-političkog života, od planova za izgradnju velikih industrijskih kapaciteta, organiziranja kulturnih, obrazovnih, zdravstvenih institucija, sportskih udruženja i klubova do pojedinačnih kadrovskih imenovanja. Međutim, ovakva svestrana aktivnost Pašage

1 Dostupni bibliografski podaci akcentiraju predratnu i ratnu aktivnost Pašage Mandžića Murata (1907. Tuzla -1975. Sarajevo) koji je članom KPJ postao 1920-ih godina, obnašao funkciju sekretara Mjesnog komiteta KP u Tuzli, Oblasnog Komiteta KP u Tuzli, člana Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu. Učesnik je Pete zemaljske konferencije KPJ, a kao politički zatvorenik robijao je četiri godine u Sremskoj Mitrovici. Bio je jedna od predvodnika ustanka 1941. godine, komesar Šeste proleterske istočno-bosanske udarne brigade, član biroa Pokrajinskog komiteta i sekretar Oblasnog komiteta KP za istočnu Bosnu. Mandžić je bio i jedan od vijećnika ZAVNOBiH-a, član Prezidijuma i vijećnik Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Mandžića mnogostruko će odgovarati nepoželjnom *lokalizmu* kojeg je republičko rukovodstvo prepoznavalo u svakom disonantnom tonu od onoga što je bilo naznačeno u zvaničnim rezolucijama i razvojnim planovima.² Poučen iskustvom ministra trgovine i člana Privrednog savjeta Savezne vlade, Mandžić je uočavao brojne propuste i nedorečenosti usvojenih planova društvenog i ekonomskog razvoja čija se realizacija negativno odražavala na sveukupni napredak tuzlanskog basena. S obzirom na značaj rudarstva u ovom dijelu Bosne i Hercegovine Mandžić će sredinom 1960-ih godina oštro reagirati na novi kurs Savezne vlade koja je nastojala potaknuti značajniju upotrebu naftе kao osnovnog pogonskog goriva. Takva orijentacija nanosila je ogromnu štetu rudarskoj industriji koja je zapošljavala najveći broj radno sposobnog stanovništva ovog kraja. Početkom 1970-ih godina Mandžić će sve oštire kritizirati aktivnosti tj. neaktivnosti SKBiH i odnos republičkog rukovodstva prema tuzlanskoj regiji. Na drugoj strani, bit će kritiziran kao „nosilac lokalizma“, kao osoba koja se bespogovorno zalagala za razvoj i izgradnju, svog, tuzlanskog kraja i pri tome nametala svoju viziju i rješenja.³

2 Prepreku privrednoj refomi 1960-ih godina koja je podrazumijevala integraciju, blisku suradnju i *ukalupljavanje* preduzeća sličnih djelatnosti, povezivanju uspješnijih s manje uspješnim postrojenjima i slično predstavlja je tzv. lokalizam. Republičko rukovodstvo lokalizam je prepoznavalo i u *propitivanju* odluka centra i odgovlačenju u procesu integracije od lokalnih vlasti, ali i uprava pojedinih preduzeća koje su na taj način nastojale zadržati postojeće stanje, zaštiti svoje lične ili lokalne interese. Branko Mikulić, *Rasprave*, NŠRO Oslobođenje, Sarajevo 1978, 22. Na drugoj strani *lokalizam* se prepoznavao u nastojanju pojedinih rukovodilaca da pomognu razvoj isključivo područja iz kojeg su dolazili, a zauzvrat steknu neprikosnoven značaj u svom kraju. Lokalizam kao jedan u nizu prisutnih, ali nepoželjnih „izama“ oštro je kritizirao i Josip Broz Tito 1960-ih godina. Opširnije: Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimacije: 1918-2005*, Golden marketing/Tehnička knjiga, Zagreb 2009, 270. O tome je raspravljao i CK SKBiH. Na sjednici održanoj 29.-30. 3. 1962. godine, organizacioni sekretar CK SKBiH Uglješa Danilović kritizirao je uplitanje istaknutih članova Partije u rad i organizaciju srezova, izgradnju infrastrukture i privrede u pojedinim regijama, što je nerijetko dovodilo, ne samo do ličnih sukoba nego međusobne suprotstavljenosti regija, srezova, općina pak čak i suprotstavljenosti srezova i Republike. Danilović je ovom prilikom posebno kritizirao lokalizam Pašage Mandžića. Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić. Politička biografija*, Muzej Hercegovine, Mostar 2012, 78-79.

3 Dušan Čkrebić, danas mnogo poznatiji po tome što mu je uskraćena podrška kao članu Predsjedništva na 17. sjednici CK SKJ u oktobru 1988. godine, koncem 1950-ih godina bio je direktor Fabrike sode u Lukavcu. U svojoj knjizi govori o *sveprisutnom* Pašagi Mandžiću u tuzlanskom kraju u tom periodu. „Kao generalni direktor Fabrike sode u Lukavcu došao sam u sukob sa ondašnjim najmoćnijim čovjekom istočne Bosne, Pašagom Mandžićem, koji je imao opsесiju da sve što se novo gradi mora da se gradi u Tuzli. On se inače ponašao kao gubernator, ispoljavajući u svemu neograničenu vlast, tumačeći zakone na svoj način. Kako je Fabrika sode svojim proširenjem trebala značajno da poveća svoj proizvodni kapacitet, sve tehničke i ekonomske analize upućivale su na zaključak da to treba uraditi rekonstrukcijom postojeće fabrike u Lukavcu. Međutim, Pašaga Mandžić je insistirao da se gradi nova fabrika u Bukinjama na periferiji Tuzle. Ja sam dokazivao prednost rekonstrukcije postojeće fabrike nad gradnjom nove, imajući za to stručne argumente kao i privredni i političku podršku u Sarajevu, ali je Pašaga Mandžić u to vrijeme bio toliko moćan da se podrška meni, iako je postojala, nije baš previše javno i glasno čula. Kao da su me nadležni u Tuzli i Sarajevu šapatom hrabril i davali mi za pravo. Pašaga Mandžić je bio predsjednik Tuzlanske oblasti, potom i ministar za privredu u Vladi Bosne i Hercegovine, a pored toga i član najužeg rukovodstva

Radni materijal pomenute sjednice Opštinskog komiteta nosio je naziv *Neke osobenosti jednog dijela političkih odnosa u opštini Tuzla*. U njemu je bilo istaknuto da Mandžić već izvjesno vrijeme oštro kritizira političku situaciju u Tuzli tj. sjeveroistočnoj Bosni. To se posebno odnosilo na Savez komunista pri čemu je isticao da se Partija birokratizirala, „odvojila od baze, izgubila osjećaj za realnost“ što se u konačnici odražavalo na tretman velikih privrednih preduzeća poput rudnika Kreka-Banovići, Sode i Solane i slično od strane rukovodstva. Ovakvi Mandžićevi stavovi bili su povod da lokalno partijsko rukovodstvo alarmira republičko i zatraži pomoć u rješavanju sukoba u nagovještaju između dominirajuće partijske strukture i Pašage Mandžića koji je uživao veliki javni ugled. Na taj način, spor se s lokalnog nivoa prenio na republičku razinu.

Branko Mikulić u svojoj bilježici sa ovog višesatnog sastanka bilježi svoje iznenađenje težinom odnosa, „velikim neslaganjima“ unutar partijskog rukovodstva iako je, kako je rekao, o tome „imao dosta razgovora, pored ostalog dva ili tri puta i sa drugom Muratom“. Jasno je stao na stranu dominirajuće struje sporeći Mandžićevu tvrdnju da je Partija „neaktivna, nejedinstvena i pod utjecajem tudihih snaga“, da se ne reformira, da „CK ne inicira reformu SK“ i ne kontaktira s članovima i organizacijama i slično. Oštro je reagirao na Mandžićeve „etiketiranje i diskvalifikaciju“ pojedinaca, posebno Hamdije Pozderca kao i „mladih drugova“ koji ga, kako je Mandžić tvrdio, „izoluju i kleveću“, „prema njemu odnose nepošteno, neiskreno, nedrugarski“. Mikulić je kritizirao izražen *lokalizam* Pašage Mandžića koji je, smatrao je Mikulić, insistirao da se prema njegovom nahođenju rješavaju sva krupna političko-ekonomska pitanja kao i očito „zloiskorištavanje njegovog ugleda i njegovog angažovanja“ od strane grupe direktora istaknutih preduzeća. Istovremeno, kritizirao je Mandžića i zbog njegovog *liderstva*, nastojanja da mu se „referiše“, da bude u „centru pažnje“ i bude ovlašten da „sve ocjenjuje, da ljude raspoređuje ili pomjera sa funkcija“. „Šta znači konstatacija“, rekao je Mikulić, „vi mene ne obavještavate, vi mene ne zovete i kakva se to pozicija time želi“? Nije se zadržao samo na tome nego je u svom dugom izlaganju Mikulić nastojao i moralno diskreditirati Mandžića pominjući različite aktuelne „diskusije“ u Sarajevu o njegovom ponašanju.⁴

Na kraju svog izlaganja, Mikulić je pribjegao provjerenoj diplomatskoj demagogiji istučući da očigledno neslaganje ne treba da preraste u slučaj. Inicijativa za ovaj razgovor proistekla je iz „principijelnih razloga“ i namjera je „nadasve vrlo dobromanjerna“ naglasio je Mikulić. Dalji tok događaja, upozorio je, isključivo zavisi od Mandžića, od toga „koliko će se drug Murat saglasiti sa nama“. Insistiranje na izrečenim „ocjenama i stavovima“, naglasio je, podrazumijevalo bi i značajnije angažiranje Centralnog komiteta po ovom pitanju.⁵

u CK SKBiH i član CK SKJ. Upravo zbog njegove samovolje povučen je u Sarajevo, ali to ništa nije vredelo jer je on u Tuzli i dalje bio stalno prisutan.“ Dušan Čkrebić, *Život. Politika. Komentari*, Službeni glasnik, Beograd 2008, 147-148.

4 Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine (dalje: AFBiH), fond: Branko Mikulić, (dalje: BM), kutija 11, *Sastanak OK SK Tuzla*, 21. 1. 1971.

5 „Tužno mi je kao komunisti bilo na ovom sastanku slušati drugove koji su podvlačili, ili su nalazili za potrebno da podvuku da su dobromanjerni, da žele sačuvati ugled druga Murata. Oni su

Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe

Rasprava na ovom sastanku trajala je dvanaest sati, a konačan zaključak je bio da se partijsko rukovodstvo u Tuzli „ograđuje od mišljenja Pašage Mandžića o teškom stanju u SK Tuzle, sjeveroistočne Bosne i Titovih rudnika Kreka-Banovići i ukazuje na pogrešnost i proizvoljnost izrečenih ocjena o krizi i tobožnjoj pobjedi birokratije u SK“.⁶

Na prvi pogled činilo se da se rasprava „o nekim ocjenama“ Pašage Mandžića „zadržala u veoma internom krugu“, kako je to nekoliko godina kasnije istakao Branko Mikulić, i da je završena.⁷ Međutim, otvaranje pitanja ratnih dešavanja (1941-1945) početkom 1970-ih godina, javna polemika sudionika i historičara dat će novu dimenziju postojećem *nerazumijevanju* rukovodstva s Pašagom Mandžićem. Beogradska *Politika* je u januaru 1971. godine počela objavljivati dijelove memoara Svetozara Vukmanovića Tempe koji je u periodu 1941-1942. godine bio delegat CK KPJ i komandant Glavnog štaba NOP odreda u Bosni i Hercegovini. Istovremeno, beogradska izdavačka kuća *Komunist* objavila je prvi tom memoara *Revolucija koja teče*. Vukmanovićevo svjedočenje o dešavanjima u istočnoj Bosni 1941. godine, a posebno o greškama rukovodećih kadrova (konkretno Rodoljuba Čolakovića) i saradnje s četničkim komandantom Jezdimirom Dangićem, izazvalo je snažnu reakciju u Bosni i Hercegovini. Vukmanovićevo sjećanje na ratna dešavanja nije bilo u skladu s aktuelnom selektiranom verzijom ratne slave Partije i partizana i ocijenjeno je kao „atak na Bosnu i Hercegovinu, njene ratne lidere i najistaknutije revolucionare“. Republičko rukovodstvo je memoare i „njihov otrovni jezik političke inkriminacije“ ocjenjivalo kao rezultat savremenih političkih odnosa i naknadnog valoriziranja.⁸ Pri tome, bosanskohercegovačka intelektualna elita postaje Čolakovićevo infrastruktura, snažna podrška i saradnik u njegovom nastojanju da oponira Vukmanoviću.⁹ Objavlјivanje ove knjige je „povrijedilo neke stare rane u odnosima među narodima

se naprsto zaklinjali drugu Muratu. Šta to znači? Šta to znači sa stanovišta odnosa među nama? Mislim da nikome od nas takva pozicija nije poželjna, a najmanje je poželjna traženju lijepih, dobrih, drugarskih, iskrenih odnosa u Savezu komunista, posebno među rukovodećim kadrom“ - rekao je Mikulić. AFBiH, BM, k. 17, *Izlaganje na sjednici Sekretarijata OK SK Tuzla*, 21. 1. 1971.

6 Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998, 241. (dalje: Š. Filandra, *Bošnjačka politika*).

7 AFBiH, BM, k. 19, *Diskusija na proširenoj sjednici Sekretarijata CK SKBiH*, 26. 6. 1973.

8 Jedan od onih koji su vrlo oštro reagirali na Tempove memoare bio je Rato Dugonjić. Tempo se nametnuo kao neko ko misli da s njim počinje i završava historija, smatrao je Dugonjić. Pri tome nastupao je kao „veliki vezir koji dolazi sa svilenim gajtanom da proslijeti ljudi i nauči revoluciji komuniste BiH“ i to u uslovima „tamnog vilajeta zavađenih i zakrvavljenih Srba, Hrvata i Muslimana“. Posebno je Vukmanoviću spočitavalo to što u njegovim sjećanjima komunisti po pravilu padaju u oportunizam po liniji svoje nacionalne pripadnosti pa su po njemu Srbi najbliže komunizmu, a Hrvati i Muslimani okupatoru i ustašama. Ključno pitanje, smatra Dugonjić, bilo je što se željelo postići objavlјivanjem ove historijski netačne verzije ratnih dešavanja. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), fond Rato Dugonjić (dalje: RD), k. A-I 1971, *Intervju Rate Dugonjića TV Sarajevu* povodom *Memoara* Svetozara Vukmanovića Tempe koji su objavljeni u „Politici“ - dokumentacija i isječci iz štampe, 9. 2. 1971.

9 Husnija Kamberović, *Bura oko 1941. - na marginama jedne polemike*, u: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*, Institut za istoriju, Sarajevo 2012, 191, 194.

u Bosni i Hercegovini“, nametnulo diskusiju o „ratnim zaslugama“ pojedinih regija što je, smatralo je rukovodstvo, imalo izrazito negativan odraz na aktuelnu politiku i stanje svestrane i ubrzane integracije Republike.¹⁰

Javno su reagirali prvo oni koji su se osjećali prozvanim od strane Tempa ocijenivši objavljenje memaoare kao kurentnu robu koja se popularizira s unaprijed određenim ciljem u kontekstu aktuelnog političkog tržišta. Suradnik Svetozara Vukmanovića, član Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu Uglješa Danilović u *Prilozima* Instituta za proučavanje radničkog pokreta pisao je o propustima, promašajima, netačnim tvrdnjama i grubom zastranjivanju, apolitičnim i neprihvatljivim tvrdnjama Svetozara Vukmanovića. Danilović između ostalog kaže:

„No izgleda, da nije riječ samo o načinu pisanja. Ima nešto drugo što čovjeka podstiče na razmišljanje kroz čitav tekst ove knjige. To je mjesto i uloga koju pisac daje samom sebi i njegovo gledanje na ljude s kojima je radio i surađivao. Drug Vukmanović sebe stavlja u centar svakog događaja. On na jednom mjestu, u knjizi ili povodom knjige, kaže da nije študio ni sebe ni druge, tj. da je bio do kraja otvoren, kritičan i samokritičan. Međutim, tekst knjige drugačije govori. Drug Vukmanović neprekidno citira sebe i dokazuje kako je on uvijek bio u pravu, ako govori o svojim greškama, onda se svodi na to da je griješio u tome što nije bio dovoljno uporan da svoja pravilna stanovišta nametne i drugima. Drugi su griješili u procjeni situacije, ispoljavali crte nedosljednosti i oportunizma, nisu sagledali perspektivu i sl, a on je uvijek bio tu da stvari ispravi, uputi i sl. Čak, ako bi se Vukmanović i odlikovao izvanrednim i nedostiznim ličnim kvalitetom, nerazumljivo bi bilo da tako o sebi i drugima piše. Izgleda mi da crte subjektivizma i egocentričnosti opterećuju ne samo njegovo pisanje danas nego se one osjećaju i u njegovim izvještajima iz 1941. godine. Ne govorim ovo iz pakosti ili lične zavisti nego zato što mi to veoma smeta u ovoj knjizi. Ja moram reći da smo svi mi koji smo radili sa njim u to vrijeme zapažali tu crtlu, ali izgleda nismo imali predstavu o tome svemu. Jer su ratni događaji odvlačili našu pažnju od svih ličnih procjenjivanja i ocjenjivanja, a donekle smo to tumačili ratnim uslovima i potrebama. Sada kada se sve to na izvjestan način ponavlja i potencira u knjizi koju je napisao, čovjek na to mora da reaguje i da stvari nazove pravim imenom.“¹¹

10 ABiH, fond: Centralnog komiteta (dalje: CK), kutija 32, 1971, *Izlaganje Branka Mikulića na 25. plenarnoj sjednici CK SK BiH*, 11. 2. 1971.

11 Uglješa Danilović, O knjizi Svetozara Vukmanovića *Revolucija koja teče*, *Prilozi*, br. 8, Institut za proučavanje radničkog pokreta, Sarajevo 1972, 340-341.

Tempini memoari koji su skrenuli pažnju na nove momente u *slavnoj revoluciji* izazvali su veliku, senzacionalističku zainteresiranost i oštru reakciju koja se mogla čuti na sastancima različitih foruma, i onih SUBNOR-a i SSRN BiH-a, a diskusija se prenijela i na novinske stranice, posebno dnevnog lista *Oslobodenje*. Kao Vukmanovićev i Čolakovićev suborac Pašaga Mandžić se uključio u raspravu o dešavanjima u istočnoj Bosni tokom 1941-1942. godine postavljajući pitanje moralne i komandne odgovornosti pojedinih rukovodećih komunista. Mandžić se između ostalog, nije slagao s Tempinim ocjenama tzv. Zeničkog slučaja smatrajući da je za njihovo stradanje „krivo pokrajinsko rukovodstvo i Tempo s svojim procjenama“.¹² Glasno postavljanje upitnika na dotadašnju predstavu o ovim ratnim dešavanjima dodatno će pogoršati Mandžićev odnos s najvišim partijskim republičkim rukovodstvom.

Polemika o pokušajima revizije ratne prošlosti koju su pokrenuli Tempovi memoari nastaviti će se diskusijom o knjizi Rasima Hurema „Kriза NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine“ koja je iz štampana početkom 1973. godine.¹³

12 Mandžić je smatrao da je uzrok kasnijeg oportunizma unutar partizanskih jedinica upravo ponašanje Svetozara Vukmanovića koji nije dovoljno poznavao stanje u istočnoj Bosni i koji je bez konsultacija sa Pokrajinskim komitetom načinio niz nepromišljenih poteza. Jedan od njih je sudjelovanje na savjetovanju u Stolicama i formiranje partizansko-četničkog štaba. Dubina krize u istočnoj Bosni koncem 1941. godine, smatrao je Mandžić, bila je posljedica krize rukovodstva o kome je, insistirao je Mandžić, trebalo otvoreno i bez zadrške razgovarati i diskutirati. Izostanak rasprave o tome nije imalo opravdanje iako se time očigledno nastojao izbjegći „nekakav sukob“. O koncu 1941. godine Mandžić u aprilu 1973. kaže: „Tempo je potpuno zajašio, odnosno likvidirao Pokrajinski komitet. Ni Tempo ni Ročko nisu ni najmanje uvažavali rukovodstvo. Iso, prebijen u zatvoru i bolestan, nije imo snage da se tome odupre. Pokrajinski komitet nije zauzeo stav o saradnji sa četnicima i kako to Tempo tvrdi - to je čista laž. Mi nismo imali pojma o tome. Tempo i Ročko su na isti način rasformirali oblasne štabove za Tuzlu i Sarajevo“. AFBiH, BM, k. 25, *Razgovor sa Pašagom Mandžićem* 16. 4. 1973. Zanimljivu konstataciju o Pašagi Mandžiću i Isi Jovanoviću, sekretaru Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, vidjeti u razgovoru Adila Zulfikarpašića i Milovana Đilasa u: Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Bošnjak. Adil Zulfikarpašić*, II popravljeno izdanje, Bošnjački institut, Zurich 1995, 87.

13 Iscrpan kritički osvrt na ovu „vanserijsku studiju“ prvi je iznio historičar Pero Morača na naučnom skupu Instituta za istoriju u Sarajevu u novembru 1973. godine (objavljeno u zborniku: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, IP Rad, Beograd 1974), a potom i Rodoljub Čolaković na naučnom skupu „Semberija u 1941. godine“ održanom 27-28. juna 1974. u Banja Luci svojim referatom „O taktici KPJ u istočnoj Bosni 1941. godine“. Posebnu diskusiju o knjizi dr. Rasima Hurema organizirao je i Institut za historiju u junu 1975. godine. U njoj je pored autora učestvovalo trinaest saradnika Instituta koji su oštro kritizirali Huremov rad (navođene su paušalne i neprecizne ocjene, kontradikcije, neodrživost teza, izostanak analize, ozbiljni naučni promašaji i slično). Huremu se posebo zamjeralo tendencijno traganje za izvorima koji su potkrepljivali tezu da je kriza NOP-a nedvojbeno postojala, pogrešan tretman uloge KPJ i njenog značaja u podizanju ustanka, „nepreciznost i dvosmislenost“ koji su nametali zaključak da NOP nije bio pod vodstvom KPJ. Učesnici diskusije su Huremu spočitali da je datoj problematici pristupio metodološki i didaktički neispravno, oslanjanjem na neprovjerene izvore iz kojih je, naglasio je Drago Borovčanin, proistekao Huremov zaključak da je ključni zadatak komunista nakon savetovanja u Ivančićima (7-8. 1. 1942) bio „da se politički ovlađa ustaničkom masom, koje je pod partizanskom komandom, u suštini četnička i kolebljiva“. Također, učesnici su izrazili svoje neslaganje s Huremovom konstatacijom da je rukovodstvo NOP uglavnom

Ponovno su reagirali oni, historičari i sudionici, koji su se smatrali najpozvaniji da brane zvaničnu verziju *slavne revolucije*. Međutim, iako su i Mandžić i Hurem nastojali ratna dešavanja sagledati iz drugog ugla otvarajući i akcentirajući značajno potisnuta i tabuizirana pitanja, Mandžić je imao ozbiljne zamjerke na Huremov rad. Smatrao je da je Hurem selektivno pristupio ovoj problematiči čime su neka vrlo važna, ključna pitanja „netačno ili nikako“ obrađena u ovoj knjizi. Huremovo istraživanje navedene teme, insistirao je Mandžić, trebalo se koncentrirati na pitanje krize u rukovodstvu Pokrajinskog štaba, organiziranje i djelovanje partizansko-četničkog štaba, ulogu Rodoljuba Čolakovića i Svetozara Vukmanovića u ovim dešavanjima i slično. Pri tome, nezaobilazno pitanje koje je trebalo biti predmet detaljne analize, smatrao je Mandžić, jeste stradanje muslimanskog stanovništva u istočnoj Bosni, položaj Muslimana u partizanskim jedinicama, statusu komesara Muslimana, uloga i značaj Josipa Broza Tita u ovim dešavanjima, njegov stav da Bosanci moraju „uložiti sve snage na sprečavanju bratoubilačkog rata“ i slično.¹⁴

Žučna rasprava o dešavanjima u istočnoj Bosni tokom 1941. i 1942. godine bit će dodatno potaknuta inicijativom da se ekraniziraju *Zapisi Rodoljuba Čolakovića*.¹⁵ Pašaga Mandžić je bio zamoljen od direktora beogradskog

bilo orijentirano samo na Srbe i da je u istočnoj Bosni „većina ustanika pod snažnim utjecajem četništva koji je porastao posebno u zadnjih mjesecu 1941. godine i da je tako NOP zbog prihvatanja ustaničkih masa četničke političke orijentacije slabio“. Istaknuto je da je Hurem potpuno u krivu kada kaže da politička orijentacija ustanika nije bila presudna u odlasku u „partizane ili četnike“ nego je zavisila od toga da li su se komunisti prvi pojavili u njihovom mjestu i pozvali ih na ustanak pri čemu se „veliki broj partizana nije po svom političkom raspoloženju razlikovao od četnika“. Ahmed Hadžirović kao apsurdnu ocijenio je Huremovu tezu da je tek poslije sukoba tj. razlaza partizana i četnika otvorena mogućnost da se Muslimani i Hrvati „u većem broju počnu opredjeljivati za NOP čime je i sam ustanak prestao biti prevashodno ustanak srpskog naroda“. Nikola Babić je posebno zamjerio Huremu što je „na više mjesta u knjizi“ NOP i četnički pokret „stavio u meltene ravnopravan položaj“ kao „dva antifašistička pokreta samo sa različitim klasnim ciljevima, s različitim klasnim pozicijama“. Opširnije: *Prilozi* br. 11-12, Institut za istoriju, Sarajevo 1975-1976, 322- 413. O tome vidjeti i: Husnija Kamberović, Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine* - zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo 2006, 25-31.

14 AFBiH, BM, k. 25, *Razgovor sa Pašagom Mandžićem*, 16. 4. 1973. U ovoj bilješci onoga što je Mandžić rekao povodom Huremove knjige u Institutu za istoriju u Sarajevu u aprilu 1973. godine stoji: „Vratio se sa Pete zemaljske konferencije KPJ /1940/ nezadovoljan sa odlukom odnosno stavom o pitanju Muslimana/ Diskutovao na ovoj konferenciji o radu u vojsci/. Za Muslimane je tvđeno da će se oni stopiti u Srbe i Hrvate i da oni ne mogu postati nacija. Krsti Popivodi je objašnjavao - kako on kao sekretar Oblasnog komiteta za Tuzlu ne može da se pojavljuje među muslimanskim svijetom sa ovakvim tumačenjem. To je stvaralo dilemu, odnosno komplikaciju među muslimanskim svijetom, pa se oni zapostavljaju i u stanku. Ni o tome se ne govori u knjizi. Čak i 1945. godine Musliman-komunista ne ulazi u vladu, jer zaboga, komunista ne može biti Musliman. (...) Poenta ove knjige je da pokaže i kompromituje Tita kao nosioca terora, a on je jedini spasio situaciju u istočnoj Bosni. U ovoj knjizi čini se velika nepravda prema Titu.“ Mandžić je smatrao da će ova knjiga u kojoj se govori o „našem teroru u Hercegovini“ imati i izrazite političke implikacije i potaknuti političku emigraciju da je dodatno promovira u inostranstvu.

15 Prvi tom Čolakovićevih *Zapisova* objavljen je 1946. godine i do 1954. bit će štampane još četiri knjige koje su kao memoari s izrazitom literarnom notom uživale veliki publicitet. U narednom

Dunav-filma da kao neposredni učesnik događaja da svoje mišljenje o Čolakovićevim *Zapisima*. Ovaj ambiciozni poduhvat filmske kuće bio je tim teži ako se uzme u obzir da su masovni mediji kao produžena ruka vlast imali dvojak zadatak, da odgajaju široke narodne mase i podupiru aktuelnu vlast i postojeći politički i ideološki sistem. Mandžić je u svom pismu iznio ozbiljne zamjerke na predočeni tekst, ali i na aktuelnu percepciju o ratnim dešavanjima koju je zastupala Partija. U pismu je između ostalog rekao:

„Pored teškoća koje izaziva izuzetno kratak rok mogu da vam kažem i tvrdim da bez ovih razjašnjenja i odgovora ova TV serija o istočnoj Bosni za period 1941/42. neće dati stvarnu sliku o specifičnosti i složenosti, teškoćama i veličini revolucije za taj period pa ni gledaoci neće dobiti stvaran ni objektivan prikaz. Zato sada mogu u ovom kratkom roku da vam dam samo neke napomene i mišljenja o specifičnosti revolucije u istočnoj Bosni 1941/1942 i *krajnje je vrijeme da se ono razjasni i da otvoreno kažemo i ukažemo na velike greške napravljene u provođenju revolucije i zadataka koje je postavio CK KPJ i drug Tito pred komuniste istočne Bosne* (podvukla Dž. S. R). Bez tog pristupa nema pravilnog prikaza situacije koju očekuju, a koju očekuju sadašnje generacije. Prije svega da Vam napomenem da je Peti kongres KPJ 1948. godine dao ocjenu rukovodstva i istočnoj Bosni za taj period i to: „Da je rukovodstvo u istočnoj Bosni imalo kolebljiv i oportunistički stav prema četnicima“. Dakle, ocjena je vrlo negativna za rukovodstvo u istočnoj Bosni 1941/1942. Na Kongresu sam se složio sa tom ocjenom pa i danas smatram da je pravilna, ali, zašto smo do tada čutali pa i danas čutimo? Zašto to nismo raspravili odmah, pa danas bismo imali jasne i jedinstvene stavove o događajima u ustanku 1941/1942. godine u istočnoj Bosni. Razumljivo je zašto su čutali drugovi iz rukovodstva na koje se ta ocjena odnosila i koji su bili nosioci grešaka, ali zašto su čutali i zašto čute oni na koje se ne može i ne odnosi ta ocjena, ali ipak čute. I pored mog izričitog traženja iz razumljivih razloga ni u Bosni i Hercegovini nismo raspravili to pitanje 1948. godine, pa to eto ostaće sve do današnjih dana neobjašnjeno i nerazjašnjeno. (...) Zato treba i mora se sada ukazati na osnovne greške i oportunizam tog doba u istočnoj Bosni. Dalje čutanje nema nikakvog

periodu doživjet će nekoliko ponovljenih izdanja. *Zapis* su i od povijesne struke bili ocjenjeni kao „određena kategorija istorijskih izvora s velikom vrijednosti“, kao djelo s visokim stepenom dokumentarnosti, s „dragocjenim zapažanjima o geopolitičkim, društveno-ekonomskim i kulturno-prosvjetnim osobenostima pojedinih zemalja i krajeva“ kao i vrijedan „prikaz čitave plejade likova-revolucionara“. Zdravko Antonić, O *Zapisima* Rodoljuba Čolakovića kao istorijskom izvoru, *Prilozi* br. 18, Institut za istoriju, Sarajevo 1981, 305-311.

opravdanja i biće štetnije. Zbog toga želim da Vam ukažem na osnovu grešku u istočnoj Bosni, koju su napravili drugovi vraćajući se sa savjetovanja u Stolicama i pogrešno provedoše liniju tog savjetovanja u istočnoj Bosni. Da su bar ti drugovi koji su prešli Drinu, prije nego što išta uradiše potražiše Pokrajinski komitet, jer se u to doba u Bosni i Hercegovini već dva mjeseca ratuje i već tada imali smo veliko iskustvo i poznavali situaciju. Ali, činjenica je, da ti drugovi nisu nikog potražili te primiše na sebe istorijsku odgovornost i formiraše četničko-partizanski štab pa time napraviše osnovnu grešku, uzrok svih pojava deformacija i sve što se desilo i dešavalo 1941. i prve polovine 1942. godine, kao što je težina situacije, dubina krize, stvaranje zabune u narodu i našim redovima, zabune u gradovima i među radničkom klasom, a time se odvojismo od većine naroda istočne Bosne. Te i mnoge druge štete proizašle su iz tog zajedničkog štaba sa četnicima. A četnici, u tom zajedničkom štabu, Dražini oficiri i ko zna sve čiji agenti svršiše svoj posao. (...) Pored svega što se desilo i dešavalo sa takvom suradnjom sa četnicima i ogromne štete i stvorene vrlo teške situacije u istočnoj Bosni, drugovi na Ozrenu 14. januara 1942. stvorile su Račićem sporazum o čišćenju muslimanskih i hrvatskih sela od Ozrena, Tuzle i Živinica. (...) Tada na čelo tog udarnog bataljona dolazi četnik sa kokardom za komandanata tog bataljona Jovo Stojnić i kroz nekoliko dana sa dijelom tog bataljona vrši puč četnički protiv udarne čete koja je bila tek u formiranju. U Gornjoj Brijesnici 2. februara 1942. godine i to je bio početak kraja ozrenskog partizanskog odreda. (...) Ove teške greške drugova u istočnoj Bosni sa stvaranjem četničko-partizanskog štaba dovele su ustanak u istočnoj Bosni u tešku krizu i da ta kriza nije završena katastrofalno pa i tragično zahvaljujući samo drugu Titu koji je to spriječio u zadnji čas svojim dolaskom u istočnu Bosnu sa Prvom proleterskom brigadom. (...) Vraćamo se sa Savjetovanja u Čevljjanovićima svako u svoje odrede nošeni sa puno oduševljenja i poleta na izvršenje zadataka kojima nas je drug Tito zadužio, ulio nam još veću vjeru u našu pobjedu i u savladavanje ovih velikih teškoća. Oduševio nas je svojim riječima da se još sa većim zalaganjem i borbom odupremo izdaji četnika, drugoj njemačkoj ofanzivi koja je već započela i da sačuvamo sve što se može i mora sačuvati, živu silu, borce, narod. Na izvršenju tih zadataka učinjeni su nadljudski napor, proliveno je mnogo krvi, date velike žrtve, dok smo ponovo stekli povjerenje naroda, razbili četnike, razbuktali ustanak u istočnoj Bosni i pobijedili. Na kraju ovih mojih napomena i mišljenja želim da Vam druže direktore

ponovno napomenem da TV serije koje tretiraju istočnu Bosnu za period 1941. i prva polovina 1942. neće i ne može dati pravu sliku zbivanja u tom vremenu, teškoće pa prema tome i veličinu revolucije ne bude li se imalo u vidu ono što sam naprijed izložio, one moje napomene i mišljenje. I krajnje je vrijeme da kažemo narodu golu istinu o zbivanjima u tim velikim, ali teškim i slavnim danima u istočnoj Bosni 1941/1942. godine.“¹⁶

Ovakvi Mandžićevi stavovi o aktivnosti pojedinih *drugova* shvaćeni su kao kritika srpskih kadrova u rukovostvu NOP-a, kao rezultat njegovog ličnog animoziteta prema njima iz čega se izvodio zaključak da je Mandžić *nastupao sa pozicijom muslimanskog nacionalizma*.¹⁷

O tome se posebno diskutiralo na proširenoj sjednici Sekretarijata CK SKBiH koja je održana 26. juna 1973. godine. Na ovaj sastanak pored Pašage Mandžića bili su pozvani i oni koji su slovili kao organizatori i rukovodioци ustanka u istočnoj Bosni: Rato Dugonjić, Uglješa Danilović, Cvjetin Mijatović, Todor Vujasinović, Avdo Humo, Edhem Čamo i Grujo Novaković. Mandžić je i na ovoj sjednici insistirao na „otvorenoj raspravi o revoluciji“ tj. sagledavanju stvarnih posljedica saradnje četnika i partizana koja je dovela do masovnih zločina nad Bošnjacima u istočnoj Bosni. Kao odgovorne za formiranje zajedničkog partizansko-četničkog štaba, provođenje samovolje i zanemarivanje Pokrajinskog komiteta Mandžić je imenovao Rodoljuba Čolakovića i Svetozara Vukmanovića. Pitanje oportunističkog držanja prema četnicima i posljedica pogubne saradnje, istakao je Mandžić, postavljao je još 1948., 1950. i 1954. godine konstatirajući da su sami četnici razvrgnuli saradnju u trenutku kada im ona više nije bila potrebna i da to nisu učinili partizani „razotkrivši zločinačku četničku politiku“, kako se to predstavljalo. Čolaković je na ovoj sjednici pokušao opovrgnuti Mandžićevu

16 AFBiH, BM, k. 25, *Pismo Pašage Mandžića Dunav-filmu (prijepis)*, Sarajevo, 17. 5. 1973. U zaostavštini Branka Mikulića nalazi se i komentar Muhameda Filipovića na scenarij *Zapis*. Filipović također ističe da su Čolakovićevi *Zapis*, na kojima se bazira serija, produkt ličnog mišljenja tj. svjedočanstvo subjektivne prirode i prema tome nisu historijski dokument tj. izvor prvog reda. Serija koja ima prvorazredno političko i vaspitno značenje, smatrao je Filipović, ne može se zasnivati samo na viđenju Čolakovića zanemarujući naučna saznanja o ovim historijskim zbivanjima. AFBiH, BM, k. 25, *Muhamed Filipović - Mišljenje povodom scenarija „Zapis“*.

17 Ištući pogubnost ovakve jednostrane ocjene i dekontekstualizaciju izrečenog historičar Tomislav Išek sumira da je Mandžić vodio svojevrsnu borbu za istinu pri čemu je insistirao da se konačno otklone „tamne mrlje“ bosanske ratne povijesti. Životno iskustvo Mandžića nije korespondiralo sa pojedinim sjećanjima i zvaničnom naučnom predstavom o Drugom svjetskom ratu. U toj borbi za istinu o dešavanjima u istočnoj Bosni i razotkrivanje pogrešaka određenih partijskih kadrova pri čemu su najviše stradali Bošnjaci, Mandžić je vodio „bitke ne samo sa svojim suborcima (Todorom Vujasinovićem Tošom, Svetozarem Vukmanovićem Tempom, Rodoljubom Čolakovićem, Cvjetinom Mijatovićem) već i historičarom Rasimom Huremom. Takva borba koja nije bila isključivo usmjerena prema pojedincima, prema mišljenju Išeka, bila je principijelna borba protiv monopola „partijske istine“. Tomislav Išek, Slučaj Pašage Mandžića: paradigma težine traganja za povijesnom istinom, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata - kako se sjećati 1945. godine* - zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo 2006, 195-205.

tvrđnju da su srpski komunisti bili ravnodušni prema stradanju Bošnjaka i Hrvata tokom rata smatrajući to „neosnovanom optužbom s nacionalističkom pozadinom“. Osuda Mandžića bila je jednoglasna. U diskusiji je naglašeno da Mandžić ima „stalnu intenciju“ da ukazuje da su „srpski kadrovi u najmanju ruku kumovali uništenju Muslimana“ (Hamdija Pozderac), i da je riječ o osobi koja je „opterećena da su greške u istočnoj Bosni rezultat nepravilnog stava Partije po pitanju Muslimana“ (Ugleša Danilović).¹⁸

Vrlo oštro kritizirajući Mandžića na ovoj sjednici istupio je Branko Mikulić. Preispitivanje dešavanja u istočnoj Bosni tj. zvanične verzije događaja na čemu je insistirao Mandžić, Mikulić nije smatrao ni poželjnim ni izvodljivim u aktuelnom političkom trenutku. Ovu inicijativu za revizijom ratne prošlosti Mikulić je smatrao rezultatom trenutne situacije i posljedicom naknadnog tumačenja, pri čemu su se događaji dekontekstualizirali, vadili i ocjenjivali van teških, ratnih uslova. Pomenuo je da je povodom inicijative *Dunav-filma* razgovarao s Rodoljubom Čolakovićem i planiranom serijalu. Smatrao je da Čolakovićevi *Zapis*i itekako mogu doprinijeti dokumentarnom programu koji je bio namijenjen mlađim generacijama. U skladu sa propagandnom ulogom medija koji su ovakvim sadržajima vršili svoj *partijski zadatak* kreiranja javnog mnijenja Mikulić je rekao:

„Moramo znati da nam na omladinu neće odgojno djelovati ako kažemo da smo grijesili zato što smo u provođenju politike širokog fronta oslobodilačke borbe pokušali ostvariti saradnju, pored ostalog, i sa četnicima u prvim danima ustanka, jer smo se borili za srpske seljačke mase, koje su tada bile pod utjecajem pojedinih ličnosti. U drugom kraju bila je borba za muslimanske mase, zatim za hrvatske, zavisno od toga gdje je koje stanovništvo nastanjeno u Bosni i Hercegovini. Pogotovo to neće odgojno djelovati ako ne kažemo zašto smo tako uporno otvarali front oslobodilačke borbe, zašto smo išli na takvu njegovu širinu, a to taj mlad čovjek treba shvatiti. Govoreći o tome jednostrano on može doći do veoma krivih zaključaka. I zato me iznenadilo zašto su na ovakav način 28 godina poslije revolucije i 30 godina poslije tih događaja, ova pitanja pokrenuta“.¹⁹

Mandžićeve istupanje, upozoravao je Mikulić, otvaralo je „suptilna politička pitanja“ koja su se mogla prenijeti „na krivo mjesto, što daje mogućnost za različite političke špekulacije o nama i našim kadrovima“. Njegove ocjene dešavanja u istočnoj Bosni 1941. godine valorizirao je kao „paušalne“ i

¹⁸ Filandra ističe da je Mandžićeve insistiranje, i na ovoj sjednici, da se utvrdi istina o položaju i sudbini tj. stradanju Bošnjaka u istočnoj Bosni 1941-1942. godine i odgovornost pojedinaca u naružem rukovodstvu za to, iskorišteno za klasifikaciju tj. etiketiranje Mandžića kao nacionaliste „kome smetaju Srbi komunisti“. Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 242-246.

¹⁹ AFBiH, BM, k. 19, *Diskusija na proširenoj sjednici Sekretarijata CK SKBiH*, 26. 6. 1973.

Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe

„neodgovorne“.²⁰ Smatrao je da je Mandžić u krivu kada kaže da je „saradnja sa četnicima i kriza ustanka u sjeveroistočnoj Bosni“ bila „podvala klasnog neprijatelja na koju su nasjeli drug Čolaković i još izvjestan broj drugova, srpskih kadrova“.²¹ Cilj ovakvog Mandžićevog istupanja bila je diskreditacija istaknutih političkih i partijskih drugova, a sve sa svrhom lične afirmacije, jačanja njegovog javnog ugleda i značaja, istakao je Mikulić. Zaključio je da je „drug Pašaga i na nacionalnom pitanju nečist, ili to pokušava koristiti za ostvarivanje svojih liderских pretenzija“. Tokom svog izlaganja Mikulić je, očito biranim riječima, nastojao moralno diskreditirati Mandžića navodeći detalje aktuelnih „ružnih prepričavanja u CK“ o njegovom ponašanju, „ličnim slabostima“ i „ličnim greškama“, posebno odnosu i ophođenju prema saradnicima i kolegama i slično.²²

Insistirao je da se u zapisniku navede da je Mandžić sastanak i diskusiju „prihvatio i shvatio kao zvanično upozorenje i kritiku, zbog svojih istupa“. Predložio je da Mandžić napiše „kontra pismo“ *Dunav-filmu* u kojem je trebao istaći da u svojim ocjenama „nije imao pravo“.²³ Ako on to ne uradi, insistirao je Mikulić, to je trebao učiniti Sekretarijat CK uz konstataciju da je o ovom pitanju vođena rasprava tokom koje su Mandžićeve tvrdnje opovrgnute i da je „drug Pašaga sve povukao na sastanku“. Mikulić je istakao da je namjera ove sjednice Sekretarijata CK da se razriješi „ono sporno među nama“, ali se obratio lično Mandžiću oštro osuđujući njegove istupe:

„Ovo je politička akcija, druže Pašaga, i želim to još jedanput da ti kažem, ako bismo o njoj u cijelosti obavijestili CK, budi uvjeren da to ne bi prošlo bez konsekvenci, a mi možemo ovdje, na sjednici Sekretarijata da se dogovorimo šta ćemo učiniti. Ali preko političkih akcija ovakve vrste ne možemo prelaziti.“²⁴

20 *Isto.*

21 Međutim, Mikulić je očito bio svjestan velikih grešaka 1941. godine od strane partizanskog rukovodstva. Zbog toga se nastojao ograditi tvrdeći da je „normalno činiti greške“ i „da se one i danas čine“, ali da sadašnjost interesira „žito, a ne pljeva“ i da se ne može govoriti o događajima i greškama učinjenim prije trideset godina istrgnuto iz konteksta historijskih uslova u kojima su „one morale biti napravljene“. *Isto.*

22 Mikulić je naveo da CK prima anonimna, ali i potpisana pisma koja govore o neprincipijelnom ponašanju i izrazitoj samovolji Pašage Mandžića. *Isto.*

23 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), fond: Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (dalje: CK SKH), 1220, dok-1369 24/3, *Informacija o antisocijalističkom i antisamoupravnom neprijateljskom djelovanju grupe u Tuzli*, Sarajevo, februar 1975. Mandžić je, kako se navodi u ovoj Informaciji iz februara 1975. godine, napisao novo pismo *Dunav-filmu* u kojem je porekao ranije tvrdnje, ali nam njegov sadržaj nažalost nije bio dostupan.

24 Bila je to „politička akcija“ kojom je Pašaga Mandžić, naglasio je Mikulić, želio da diskreditira pojedince i istovremeno „afirmira svoju ličnost kao jedino nepogrešivu i tako raščisti teren za ličnu vladavinu u određenom kraju“. AFBiH, BM, k. 19, *Diskusija na proširenoj sjednici Sekretarijata CK SKBiH*, 26. 6. 1973.

Informacija o stavovima i postupcima Pašage Mandžića sa pomenutog sastanka Sekretarijata CK SKBiH razmatrana je i usvojena na 55. sjednici Centralnog komiteta SKBiH 12. jula 1973. godine. Kao strogo interni partijski dokument ova *Informacija o raspravi na proširenoj sjednici Sekretarijata CK o nekim postupcima Pašage Mandžića* dostavljena je članovima, sekretarijatima i predsjednicima opštinskih konferenciјa. U ovom dokumentu se navodi da je Sekretarijat CK diskutirao o Pašagi Mandžiću, tačnije njegovim stavovima koje je iznio u pismu upućenom *Dunav-filmu* i tokom nedavnog istupanja u selu Panjik na Ozrenu povodom proslave godišnjice početka ustanka 1941. godine u tom kraju. U Informaciji se kaže da Mandžić uporno nastoji promijeniti sliku o događajima i razvoju ustanka u istočnoj Bosni krajem 1941. i prvoj polovini 1942. i pri tome iznosi teške optužbe rukovodilaca ustanka koji su, u svojim sjećanjima, prikrili velike greške u godini krize ustanka.²⁵ Na kraju ovog internog dokumenta navodi se da su razgovori s Mandžićem rezultirali njegovom samokritikom, tj. spoznajom o učinjenim greškama i težini riječi koje je uputio saborcima.²⁶ Međutim, navodi se i to da je Mandžić ozbiljno upozoren da obavljenu raspravu treba shvatiti kao zvaničnu kritiku njegovog djelovanja i stavova i da treba da korigira svoje ponašanje „ako ne želi da dođe u ozbiljan sukob sa Partijom“!²⁷

Informacije opštinskih konferenciјa o razgovorima povodom „slučaja Mandžić“ i dostavljenom dokumentu izvještavale su o jednoglasnoj osudi Mandžića od partijskog članstva i prihvatanju i podršci zaključcima Sekretarijata CK po ovom pitanju.²⁸

„Slučaj Mandžić“ postepeno dobiva novu dimenziju. Mandžićeva aktivnost razmatrana je u kontekstu djelovanja tzv. liberala tj. disidentskog djelovanja Avde

25 Navodi se da je tokom dvosatnog sastanka Mandžić „insinuacijama, klevetama, pa i direktnim dovođenjem u pitanje moralnog i političkog integriteta“ za teškoće razvoja ustanka optužio pojedince. Na drugoj strani, u Informaciji stoji da se tokom diskusije iznijela „jednoglasna ocjena“ da „motiv druga Mandžića nije stvarno utvrđivanje istorijske istine - nego diskreditovanje jednog broja drugova rukovodilaca revolucije u neobuzdanoj liderkoj ambiciji isticanja svoje ličnosti i pokušaj monopolizacije meritornog ocjenjivanja događaja i ljudi“. ABiH, CK, k. 52, 1973, *Informacija o raspravi na proširenoj sjednici Sekretarijata CK o nekim postupcima druga Pašage Mandžića*, 26. 6. 1973.

26 „Izvinio se lično onima na koje se to odnosilo i izjavio je da će učiniti sve da odnose normalizuje i otkloni posljedice koje su već nastale njegovim postupcima. Na to mu je nekoliko drugova već skrenulo pažnju da je slična obećanja davao već nekoliko puta nakon rasprava o njegovim greškama u Tuzli, a da ipak ponavlja greške i da o svom ponašanju ozbiljno treba razmisliti ako ne želi da s razide sa SK sa čijom politikom već nekoliko puta dolazi u ozbiljan sukob. (...) Sekretarijat je također utvrdio da Mandžić pokušavajući kroz svoje izjave da osumnjiči istaknute komuniste srpske nacionalnosti, pokazao ili da nije raščistio sa nacionalizmom ili da svoju tobožnju brigu za Muslimane želi da iskoristi za liderске manipulacije.“ *Isto*.

27 Navodi se da je Sekretarijat donio zaključak da su „neprihvatljive i nedopustive subjektivističke interpretacije i kvalifikacije događaja, a i ljudi iz NOB-a i da ih u buduće treba onemogućavati“ i da „treba više pažnje posvetiti proučavanju NOR-a čime će se sprječiti manipulacije koje su ovaj put pokušane“. *Isto*.

28 ABiH, CK, k. 9, 1973, *Informacija sa zajedničke sjednice Sekretarijata i predsjedništva Opštinskog komiteta Donji Vakuf*, 24. 9. 1973.

Hume, Hajre Kapetanovića, Osmana Karabegovića i Čede Kpora. O tome se vodio razgovor na sjednici Predsjedništva Centralnog komiteta SKBiH 10. jula 1974. godine na kojoj se konstatiralo da se Mandžić „ponovo aktivirao u Tuzli“. Međutim, za konačan partijski raskid sa Pašagom Mandžićem, navedeno je, još nije bilo dovoljno argumenata. Razgovori su trebali biti nastavljeni.²⁹

Istovremeno, Služba državne bezbjednosti je provodila istražni postupak protiv Pašage Mandžića i još nekoliko osoba koje su tretirane kao njegovi istomišljenici i bliski saradnici. Konačan izvještaj istrage o prirodi „neprijateljske grupe u Tuzli“ predstavio je Mato Andrić, republički ministar unutrašnjih poslova, na 43. sjednici Izvršnog komiteta CK SKBiH 14. februara 1975. godine. Andrić je referirao da se radi o organiziranoj grupi „nezadovoljnika, informbirovaca, rankovićevaca, nacionalista, razvlaštene tehnobirokratije“. Njihovo djelovanje ocijenjeno je kao „zavjerenističko, antikomunističko, prostaljinističko, velikomuslimansko, birokratsko-unitarističko“ s ciljem sticanja određenih povlaštenih pozicija ili zadržavanja postojećih privilegija. U ovoj informaciji Službe državne bezbjednosti se navodi da Mandžić „već duže vrijeme pravi greške u svom ponašanju“ i da ga je rukovodstvo Tuzle i CK SKBiH već upozoravalo da je njegovo djelovanje „u koliziji s politikom SK“. Istaknuto je da je u proteklom periodu pokazao vrlo „bahato ponašanje“, „odbojnost na svaku i dobronamjernu kritiku, isključivost, tvrdoglavost, osionost u radu i ponašanju, ambicije za vlašću“, „liderski i neprincipijelno se mijesao u vođenje kadrovske i ukupne politike u opštini“, „djelovao izvan republičkih struktura, podcjenjivao mlađe kadrove, dolazio u sukob s njima“, „tražio povlašten položaj za sebe, apriorističko pravo da se politika u opštini Tuzla pa i u regiji, usmjerava prema njegovim željama i hirovima“.³⁰ Pod dojmom ovakvo intoniranog Izvještaja Izvršni komitet CK SKBiH je konstatirao da je Mandžićeve „destruktivno uplitane u probleme privrede“ potvrda njegovog „direktnog opozicionarstva prema socijalističkom samoupravljanju“. Predloženo je da se Pašaga Mandžić i ostali članovi „dogmatsko-birokratske i nacionalističke grupe“ isključe iz SK i smjene sa trenutnih pozicija.³¹

29 Branko Mikulić je na ovoj sjednici između ostalog rekao: „Poznato je da smo u prošlom periodu vodili otvoreni dijalog i ušli u konfrontaciju i diferencijaciju sa idejno-političkim stanovištima jednog broja nekada viđenijih ljudi i funkcionera u Bosni i Hercegovini: Stijačić, Hamović, Karabegović, Č. Kapor, P. Mandžić, A. Huma, H. Kapetanović i još neki, a i sa dosta drugih široj javnosti manje poznatih ljudi, funkcionera u Republici, opštinama i radnim organizacijama i taj spisak je dosta velik. Neki od njih ne miruju ni danas.“ Na drugoj strani „povećanje ukupne aktivnosti SK i uvršćivanje jedinstva“ naznačio je kao „suštinski i trajni zadatak“. AFBiH, BM, k. 14, *Izlaganje na sjednici Predsjedništva CK SKBiH*, 10. 6. 1974. Mikulić je u septembru 1974. godine s Dušanom Dragosavcem, tada članom Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske, detaljno razgovarao o stanju u Partiji, odnosu prema tzv. starijim kadrovima kao i onima koji su bili ocijenjeni kao kadrovi koji su iz različitih razloga došli u sukob sa SK. Jedan od njih bio je i Pašaga Mandžić s kojim je SK BiH već „razgraničio“, naglasio je Mikulić, ali on je i dalje vrlo aktivan. AFBiH, BM, k. 14, *Bilješka: Iz razgovora sa Dragosavcem*.

30 HDA, CK SKH, 1220, dok. 1369 24/3, *Informacija o antisocijalističkom i antisamoupravnom neprijateljskom djelovanju grupe u Tuzli*, Sarajevo, februar 1975.

31 Isto.

Na sjednici se raspravljalo i o suradnji Pašage Mandžića i aktuelnog opštinskog rukovodstva kao i rukovodstva Rudnika Kreka-Banovići i koksnim rudnicima koji su omogućavali Mandžiću privilegovani položaj. „Liderstvo i lična vlast nije karakteristika samo Pašage Mandžića već i nekih mlađih kadrova“ - konstatirano je na sjednici. Stoga, usvojen je zaključak da se provede smjena rukovodstva u Tuzli („tražiti ostavke Miloša, Šefketa i ostalih“), tj. njegova značajna rekonstrukcija, ali „tiho, mirno“, bez „javnih sukoba i afera“, kao „interna partijska stvar“.³²

Izvještaj SDB i ovakva ocjena *Tuzlanske grupe* i Pašage Mandžića izazvali su veliko interesovanje. Branko Mikulić je ubrzo nakon sjednice pismeno obavijestio Josipa Broza Tita o proteklim dešavanjima i o „grupi muslimanskih nacionalista“ o kojoj je bilo riječi i protiv koje se najavio krivični postupak.³³ O tome su vođeni razgovori u užim i širim krugovima, unutra republičkog rukovodstva, ali i na sastancima s kadrovima koji su se trenutno nalazili na funkcijama u Federaciji. Ocjena je bila jedinstvena da se radi o informbirovskoj grupi, opozicionoj grupi koja se oslanjala na velike sile (Boško Šiljegović), o ruskoj agenturi (Džemal Bijedić), snagama koje su se pretvorile u opoziciju SK (Rato Dugonjić) i na koju se oslanjaju velike sile u narušavanju integriteta Jugoslavije i ravnopravnosti naroda (Cvijetin Mijatović).³⁴

Na 19. sjednici Predsjedništva CK SKBiH 24. februara 1975. godine detaljno se razmatrala *Informacije o antisocijalističkom i antisamopravnom neprijateljskom djelovanju grupe u Tuzli* Izvršnog komiteta Predsjedništva CK SKBiH. Poslije diskusije, usvojen je zaključak da se Informacija dostavi na dalju raspravu međuopštinskim konferencijama SK. Pri tome zaduženi su pojedini članovi Predsjedništva SK BiH koji su trebali prisustvovati konferencijama, predstaviti i pravilno objasniti Informaciju i suštinu djelovanja *Tuzlanske grupe*.³⁵

32 AFBiH, BM, k. 11, *Proširena sjendica IK CK SKBiH (situacija u Tuzli)*, 14. 2. 1975.

33 Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 250. U Mikulićevoj bilješci sa ove sjednice navodi se da se treba sačiniti informacija o „grupi koja je djelovala sa antisocijalističkih i anitsamoupravnih pozicija“ i to detaljna za Izvršni komitet CK SKJ i kraća za Josipa Broza Tita koje morala biti upućena hitno i to po specijalnom kuriru. Također, podrtano je da se „ne preuzimaju zakonske mjere prema Pašagi“. AFBiH, BM, k. 11, *Proširena sjendica IK CK SKBiH (situacija u Tuzli)*, 14. 2. 1975.

34 AFBiH, BM, k. 14, *Sastanak sa članovima CK SKJ iz BiH*, Beograd, 24. 2. 1975. U ovoj bilješci se navodi da je istog dana pritvoreno šest članova *Tuzlanske grupe* („Budžoni, Burek, Čokića 2, Hadžička, Delibegović“) koja je imala kontakte sa oko 130 ljudi

35 ABiH, CK, k. 1, 1975, *Zapisnik sa 19. sjednice Predsjedništva CK SRBiH*, 24. 2. 1975. S tim zadatkom predsjednik Centralnog komiteta SK BiH Mikulić je govorio na sjednici Međuopštinske konferencije Sarajevo koncem februara informirajući prisutne o „staljinističko-informbirovskoj grupi“ koja se, tokom četverogodišnjeg perioda koliko je bila predmet posebne pažnje, transformirala iz opozicije politici SK u Tuzli u opoziciju politici SKJ u cjelini. Smatrao je da se u ovom slučaju ne radi samo o „nerazumijevanju“, ne o frakciji već organiziranoj grupi koja „surađuje i prima direktive iz inostranstva, sa Istoka“ s ciljem rušenja Jugoslavije. Iako je istakao da se grupa „oslanja na nacionalizam“ Mikulić je nastojao umanjiti značaj činjenici da je grupa bila jednonacionalna. „Napadi na druga Tita, Kardelja i druge kadrove“ proizilazili su, ne iz nacionalne, nego idejne srodnosti članova naglasio je ovom prilikom Mikulić. AFBiH, BM, k. 14, *Sastanak aktivna MOK Sarajevo*, 26. 2. 1975.

Informacija je partijskom članstvu dostavljena kao dokument koji je trebao „komunistima izoštiti sluh, politički refleks i budnost“ i to kao dio široke idejno-političke akcije „zadavanja udarca svim antisamoupravim snagama nakon 21. sjednice i Pisma Josipa Broza Tita i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ“. Sa ovih sastanaka upućivani su izvještaji Centralnom komitetu SK BiH o razgovorima o, još uvijek, strogo povjerljivoj *Informaciji*. U njima se ističe da članstvo „jednodušno prihvaca i podržava ocjene i stavove“ Izvršnog komiteta Predsjedništva CK SKBiH. Navodi se da su učesnici rasprava zahtijevali najoštrije sankcije i isključenje iz SK onih koji su, naglašeno je, „zaplivali u vode neprijateljske rabote bez obzira na zasluge iz prošlosti“.³⁶

Istovremeno, provedena su policijska hapšenja. Sedam članova tzv. *Tuzlanske grupe* uhapšeno je i pritvoreno. Mandžić je bio pošteđen hapšenja, ali je nastavljen istražni postupak. Na sjednici OK SK Tuzla 25. februara 1975. usvojen je prijedlog da se isključi iz Partije. Konačnu odluku o njegovom isključenju zbog *antisocijalističkog djelovanja* donio je Gradski komitet SK Sarajevo 1. marta 1975. godine.³⁷ Pitanje pokretanja krivičnog procesa bilo je još otvoreno.³⁸ Konačno, u prostorijama Službe državne bezbjednosti općine Centar RSUP-a SR BiH 17. aprila 1975. godine Mandžić je potpisao izjavu u kojoj se odrekao izrečenih stavova, tj. „zabluda, nebudnosti i grešaka“ i izrazio „iskrenu samokritiku“, te ogradio od djelovanja Teufika Selimovića, Halida Čokića i Saliha Bureka.³⁹

Optužnica protiv *Tuzlanske grupe* podignuta je tek koncem aprila 1975. i dostavljena Okružnom sudu u Tuzli. Sud je 2. jula donio presudu kojom su optuženi označeni kao „organizovana neprijateljska grupa koja je djelovala sa dogmatsko birokratskim, informbirovsko-staljinističkim i nacionalističkim pozicijama“ i izrečene su im duge zatvorske kazne.⁴⁰ Teufik Selimović Budoni (penzioner iz Beograda,

36 U izvještajima se razaznaje i druga dimenzija „slučaja Tuzlanske grupe“ i ukazuje na mogućnost da se slučaj protumači kao *obračun* s muslimanskim narodom. Na drugoj strani, „laži i izvrnute činjenice“ koje je iznosila grupa, konstatira se, ozbiljno su narušavali postignuto „bratstvo i jedinstvo“. ABiH, CK, k. 3, 1975, *Zapisnik sa hitno sazvane, vanredne po redu Desete sjednice opštinskog komiteta SK Ugljevik* održane 27. 2. 1975. i ABiH, CK, k. 3, 1975, *Informacija o vođenoj raspravi na sjednici Opštinskog komiteta SKBiH Ugljevik u vezi sa upoznavanjem sa Informacijom o antisocijalističkom i antisamoupravnom neprijateljskom djelovanju grupe u Tuzli*, 3. 3. 1975.

37 Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 250-251.

38 Prilikom referiranja o bezbjednosnoj situaciji u Jugoslaviji na sjednici Predsjedništva SFRJ 18. 3. 1975. godine savezni ministar unutrašnjih poslova Franjo Herlević govorio je o provedenoj akciji „Sadejstvo“. Naveo je da je tokom ove akcije u Bosni i Hercegovini, tačnije u Tuzli, uhapšeno sedam lica dok je „70-tak bivših ibeovaca, birokratsko-etatističkih elementa i muslimanskih nacionalista“ i dalje pod prismotrom. Herlević je istakao da se među njima nalazi i Pašaga Mandžić za kojeg, naglasio je, još ostaje da se razmotri koliko će biti „politički oportuno da se krivično goni zbog ugleda koji uživa“. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953-1985*, Službeni glasnik/Institut za savremenu istoriju, Beograd 2011, 392. (dalje: S. Cvetković, *Između srpa i čekića 2*).

39 Na kraju ove izjave date pod nedvojbeno snažnim višemjesečnim pritiskom Mandžić je naveo da ostaje i dalje vjeran Josipu Brozu Titu i Partiji. Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 247-248.

40 Rajko Danilović u svojoj ocjeni „policijsko-sudskog progona“ i procesa protiv *Tuzlanske grupe* ističe da se njihova inkriminisana djelatnost „svodila na priče po kafanama i sjelima“. Bila je

nekada pomoćnik generalnog direktora Zajednice JPTT, brat Meše Selimovića) kao ideolog i vođa grupe po članu 118. Kaznenog zakona zbog neprijateljske propagande osuđen je na 9 godina zatvora. Salih Burek (bivši direktor Instituta za Rudarsko-tehnološka ispitivanja u Tuzli i univerzitetski profesor) osuđen je na 7 godina.⁴¹ Inžinjer šumarstva Halid Čokić (bivši direktor ŠIP Tuzla, nekadašnji zamjenik predsjednika Tuzlanskog sreza) osuđen je na 4 godine robije, Ahmet Delibegović (penzioner iz Tuzle) na 3 godine, Fadil Čokić (pravnik, penzioner iz Tuzle) na 2 godine, Seniha Hodžić (nastavnica osnovne škole iz Tuzle) na 2 godine i Dušan Glamočanin (penzioner iz Beograda, bivši direktor sektora za opštene narodnu odbranu Zajednice JPTT) na osamnaest mjeseci zatvora.⁴²

Nedugo zatim, na Trećoj internoj klinici u Sarajevu Pašaga Mandžić Murat iznenada je umro 27. juna 1975. godine.

Zaključak

Razlaz republičkog rukovodstva s Pašagom Mandžićem Muratom, moguće je promatrati u kontekstu *samokritike* nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ 1971. godine, unutarpartijskih sukoba i smjene značajnog broja istaknutih kadrova. „Slučaj Pašage Mandžića“ može se povezati s nastojanjem bosanskohercegovačkog rukovodstva da prikaže *liberale* poput Avde Hume, Osmana Karabegovića i Hajre

to skupina uglednika koji se međusobno nisu ni poznavali. Iako Pašaga Mandžić nije procesuiran, Danilović zaključuje da je suština ovog procesa „obračun jakih lokalnih lidera“ i to Franje Herljevića i Cvijetina Mijatovića sa Mandžićem. Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945- 1991*, Zavod za udžbenike, Beograd 2010, 337-338.

41 Pored Pašage Mandžića, Teufik Selimović Buđoni i Salih Burek isticani su kao ključne ličnosti pomenute grupe. Burek je bio doktor ekonomije, profesor političke ekonomije i ekonomike rudarstva, upravitelj Rudnika Lukavac u Tuzli, direktor Rudnika mrkog uglja Tito Banovići, član Ekonomskog vijeća Republičke skupštine i direktor Instituta za rudarska i hemijsko-tehnološka istraživanja u Tuzli. Kadrija Hodžić ističe da je „ključna meta za politički odstrijel“ zbog koje je i organiziran ovaj „montirani politički proces“ bio upravo Salih Burek. Razlog tome bila je njegova značajno različita konцепција ekonomskog razvoja od one koju je imalo i na kojoj je insistiralo savezno rukovodstvo. Isključenje iz Partije 1972. godine, a potom i sudjenje 1975. godine reakcije su lokalnih i regionalnih vlasti („tadašnje tuzlanske političke vrhuške“) na Burekovu oštru kritiku aktuelnog ekonomskog stanja, privrednog razvoja i ekološkog devastiranja Tuzle. Na „sinhroniziranu“ kritiku Pašage Mandžića i Saliba Bureka reagirala je partijska nomenklatura njihovim potpunim apstrahiranjem, zaključuje Hodžić, iako obojica nisu bili „protivnici socijalističkog samoupravljanja nego, naprotiv, njegovi posvećeni pregalnici“. Kadrija Hodžić, Politička stradanja profesora Saliba Bureka 70-tih godina 20. stoljeća, *Historijski pogledi*, God. I, br. 1, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla 2018, 242-259. U konačnoj odluci Vrhovnog suda u Sarajevu Salih Burek bit će osuđen na šest godina zatvora zbog „neprijateljske propagande“. U presudi se ističe da je Burek u svom stanu u Tuzli i stanu Pašage Mandžića u Sarajevu kritizirao samoupravljanje kao neefikasan društveni poredak i govorio o korupciji najviših državnih organa pominjući pri tome Franju Herljevića, sekretara SSUP-a. Navodi se da je tokom tih razgovora isticao zapostavljenost pa i ugroženost Muslimana u Jugoslaviji potkrepljujući to primjerom neopravdanog političkog stradanja Avde Hume, Osmana Karabegovića i Hajre Kapetanovića. S. Cvetković, *Između srpa i čekača* 2, 393.

42 „Osuđena neprijateljska grupa u Tuzli“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 4. 7. 1975, 3.

Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe

Kapetanovića i tako pokaže jugoslavenskoj javnosti da je i u ovoj republici izvršena diferencijacija. Međutim, moguće ga je promatrati i u kontekstu jačanja nacionalnih pokreta početkom 1970-ih tj. jačanja nacionalizma i oštре reakcije rukovodstva na njegove različite pojave. Pri tome, etiketa nacionalizma i nacionaliste često se olako koristila, a postupci vlasti bili su različito motivirani.

Mandžićev pokušaj revizije ratne prošlosti, pri čemu je insistirao na objektivnom sagledavanju dešavanja i učinjenog, prijetio je sjaju *slavne revolucije*. Pitanje odgovornosti pojedinih istaknutih revolucionara u ratu, ali i poslije, postavljeno je očigledno prerano, u pogrešno vrijeme, duboko zadirući u ideološku matricu nacionalne ravnopravnosti. U periodu očite eskalacije različitih oblika nacionalizma, ovaj pokušaj se neopravdano protumačio kao suprotstavljanje jedne nacije drugoj tj. kao tendencija narušavanja međunacionalnih odnosa. Mandžićeve zalaganje za „utvrđivanje stvarne istine“ o stradanju Bošnjaka u istočnoj Bosni tokom NOB-a, odnosu komunista prema bošnjačkom narodu tokom rata, ali i dvije decenije poslije, rukovodstvo je protumačilo kao demonstraciju muslimanskog nacionalizma. Političko *razračunavanje* s Pašagom Mandžićem trebalo je poslužiti kao potvrda odlučnosti aktuelne političke garniture da se obračuna sa svim njegovim vinovnicima bez obzira na zasluge i položaj u društvu. Još jednom se pokazalo da Partija grčevito sprječava bilo kakvu reviziju „slavne, ratne prošlosti“, devalvaciju NOP-a tj. propitivanje ili pak odstupanje od jasnih, zadanih i neprikosnovenih predstava koje je ona kreirala. Oštrom reakcijom rukovodstva, bespoštednom kritikom i dugim zatvorskim kaznama stavljena je tačka na pokušaj revizije ratne prošlosti tako da će se, u narednom periodu, slika o NOP-u kao slavnoj epopeji *naroda i narodnosti* samo dodatno petrificirati.

Slučaj Pašage Mandžića može se promatrati i kao obračun većine s pojedincem koji je bio odviše *glasan* i nije se ustezao kritizirati ni saveznu ni republičku vlast. Danas se može čuti i mišljenje da je slučaj Mandžić posljedica sukoba jakih lokalnih lidera koji će vremenom dobiti širi značaj. Na drugoj strani, Mandžićeva temperamentnost i njegova (zlo)upotreba položaja i povlastica koje je društveni ugled nosio sa sobom, iskorišteni su za njegovu marginalizaciju i konačnu političku eliminaciju.

Otežavajuća okolnost bez sumnje bila je i ta što su oni koji su direktno ili indirektno bili odgovorni za propuste i greške s katastrofalnim posljedicama o kojima je Mandžić govorio i dalje imali značajnu političku moć.

Summary

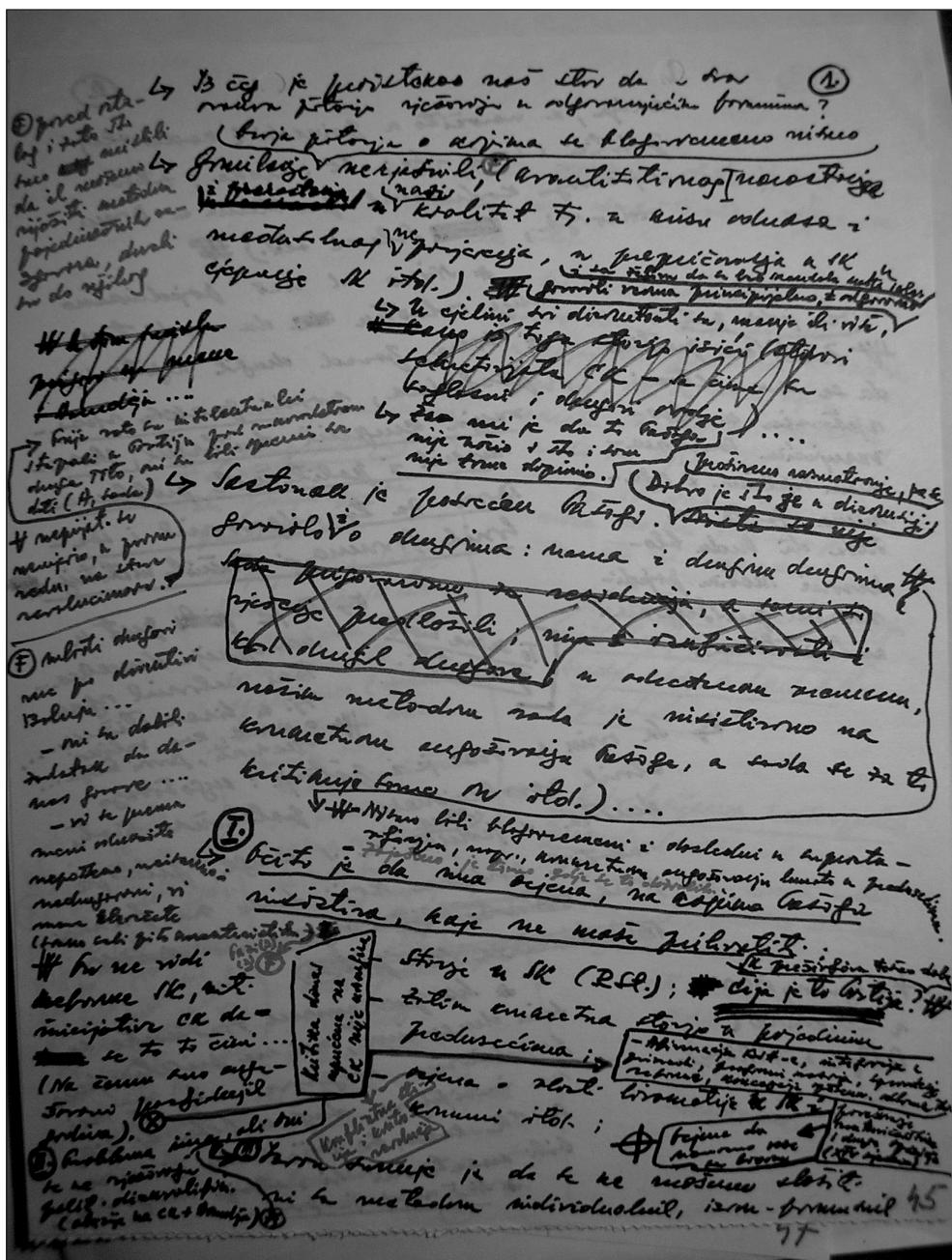
The dissolution of the republican leadership with Pasaga Mandžić Murat can be seen in the context of *self-criticism* after the twenty-first session of the Presidency of the League of Communists of Yugoslavia in 1971, intraparty conflicts and the change of a significant number of prominent cadres. “The case of Pasaga

Mandzic” can be linked to the effort of the Bosnian-Herzegovinian leadership to denounce liberals like Avdo Humo, Osman Karabegovic and Hajro Kapetanovic and thus show to the Yugoslav public that differentiation was also performed in this republic. However, it can also be seen in the context of the strengthening of national movements at the beginning of the 1970s, i.e. the strengthening of nationalism and the sharp reaction of the leadership to its various phenomena. Withal the etiquette of nationalism and nationalist was often used easily, and the actions of the authorities were differently motivated.

Mandzic’s attempt to revise the wartime past, insisting on an objective view of what was happening and what was done, has been threatening the brilliance of *the glorious revolution*. The question of the responsibility of some prominent revolutionaries in the war, but also afterwards, was raised obviously too early, at the wrong time, deeply delving into the ideological matrix of national equality. In the period of obvious escalation of different forms of nationalism, this attempt was interpreted unjustifiably as an opposing one nation to another, i.e. as a tendency of disrupting of inter-ethnic relations. Mandzic’s standing for “ascertaining the real truth” about the suffering of Bosniaks in eastern Bosnia during the National Liberation War, the communists’ attitude to the Bosniak people during the war but also two decades later, was interpreted by the political leadership as a demonstration of Muslim nationalism. The political *settling accounts* with Pasaga Mandzic should have served as a confirmation of the determination of the current political party to deal with all culprits in this case, regardless of merit and position in society. Once again, it was shown that the Party brokenly prevents any revision of the “glorious, wartime past”, the devaluation of the National Liberation Movement, i.e. questioning or deviating from the clear, given and inviolable standpoints that were created by the Party itself. The attempt of revising the wartime past was ended by the sharp reaction of the leadership, ruthless criticism and long prison sentences so that the image of the National Liberation Movement in the coming period will only be further petrified as a glorious epopee of *nations and nationalities*.

The case of Pasaga Mandzic can also be seen as a conflict between majority and an individual who was too *loud* and did not hesitate to criticize either the federal or the republican authorities. Today, there is also an opinion that the *Mandzic’s case* is the result of the clash of strong local leaders. On the other hand, Mandzic’s temper and his use/misuse of the position and privileges due to social reputation were exploited for his marginalization and final political elimination.

An aggravating circumstance was undoubtedly the fact that those who were directly or indirectly responsible for the omissions and mistakes with catastrophic consequences about which Mandzic has spoken, still had considerable political power.

Prilog 1. Bilješka Branka Mikulića sa sastanka Sekretarijata Opštinskog komiteta SK Tuzla
21. 1. 1971. godine. (Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine).

Dr. sc. Mesud ŠADINLIJA

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i

međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

E-mail: mesud.sadinlija@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC:94:355:355.4(497.6)“1992/1995“

355:355.4(497.6)“1992/1995“

DETERMINACIJA NEPRIJATELJA U DIREKTIVAMA GLAVNOG ŠTABA I VRHOVNE KOMANDE VOJSKE REPUBLIKE SRPSKE

Apstrakt: Među brojnim otvorenim pitanjima savremene historiografije vezanim za raspad Jugoslavije i njegove posljedice, najviše sporenja još uvek izazivaju pitanja vezana za postjugoslovenske ratoe. I u pogledu rata u Bosni i Hercegovini vođenog od 1992. do 1995. drže se otvorenim sva bitna pitanja njegovih uzroka, karaktera i posljedica, pri čemu se često vrlo sporni interpretativni diskursi grade na osnovu pristupa zasnovanog na sužavanju skupa posmatranih historijskih fenomena. Nisu rijetki pokušaji da se suženim i selektivnim pristupom primjenjenim u identifikaciji ratujućih strana i njihovih međusobnih odnosa pokušavaju izgraditi i legitimizirati odgovarajuće partikularne interpretacije karaktera rata u Bosni i Hercegovini. U takvim situacijama najpouzdaniji metodološki pristup u okvirima historijske nauke je vraćanje fokusa sa nivoa interpretacije na historijske izvore, njihovu analizu, utvrđivanje vjerodostojnosti i relevantnosti za skup pitanja o kojima je riječ. U ovom radu posvetićemo pažnju direktivama Glavnog Štaba i Vrhovne komande Vojske Republike Srpske izdatim tokom 1992-1995. u dijelovima u kojima ovi dokumenti vrše identifikaciju i determinaciju neprijatelja.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, rat 1992-1995, agresija, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Hrvatsko vijeće obrane, Vojska Republike Srpske, direktiva.

DETERMINING THE IDENTITY OF THE ENEMY IN THE DIRECTIVES OF THE MAIN HEADQUARTERS AND THE HIGH COMMAND OF THE ARMY OF REPUBLIC OF SRPSKA

Abstract: Among the numerous open questions of contemporary historiography regarding the breakdown of Yugoslavia and its consequences, the issues connected to the post-Yugoslav wars still cause the most disputes. Even in

the case of the war in Bosnia and Herzegovina, waged from 1992 to 1995, all of the important questions concerning its causes, character and consequences, are still considered open, whereby the dubious interpretative discourses are often constructed on the basis of an approach which is founded on the narrowing of the jointly observed historical phenomena. The attempts to construct and legitimize the corresponding particular interpretations of the character of the war in Bosnia and Herzegovina through a narrow and selective approach applied in the identifications of the warring sides and their mutual relations are not rare. In such situations the most reliable methodological approach in the framework of historical science is to return the focus from the level of interpretation to the historical sources, their analysis, determining the authenticity and relevance for the collection of issues in question. In this work we will dedicate our attention to the directives of the Main Headquarters and the High Command of the Army of Republic of Srpska issued during 1992-1995 in those parts in which these documents perform the identification and determination of the enemy.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, war 1992-1995, aggression, the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, Croat Defence Council, the Army of the Republic of Srpska, directive.*

Uvod

Među brojnim otvorenim pitanjima savremene historiografije vezanim za raspad Jugoslavije i njegove posljedice, najviše sporenja još uvijek izazivaju pitanja vezana za postjugoslovenske ratove, za njihove uzroke, karakter i posljedice. I u pogledu rata u Bosni i Hercegovini vođenog od 1992. do 1995. drže se otvorenim sva bitna pitanja iz navedenog spektra, pri čemu se često vrlo sporni interpretativni diskursi grade na osnovu pristupa zasnovanog na sužavanju skupa posmatranih historijskih fenomena po vremenu, prostoru, akterima, ili bilo kojem drugom aspektu bitnom za razumijevanje cjeline zbivanja.¹ Nisu rijetki pokušaji da se ovako suženim i selektivnim pristupom primjenjenim u identifikaciji ratujućih strana i njihovih međusobnih odnosa pokušavaju izgraditi i legitimizirati odgovarajuće partikularne interpretacije karaktera rata u Bosni i Hercegovini.

U takvim situacijama najpouzdaniji metodološki pristup u okvirima historijske nauke je vraćanje fokusa sa nivoa interpretacije na historijske izvore, njihovu analizu, utvrđivanje vjerodostojnosti i relevantnosti za skup pitanja o kojima je riječ. U ovom radu posvetićemo pažnju direktivama Glavnog Štaba i Vrhovne komande Vojske Republike Srpske izdatim tokom 1992-1995. u dijelovima u kojima ovi dokumenti vrše identifikaciju i determinaciju neprijatelja.

¹ Često se ova intencija vrlo jasno iskazuje i u naslovima radova i knjiga: „Rat u Bosanskoj Posavini...“, „Rat u srednjoj Bosni...“, „Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini...“, „Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni...“, i slično.

Polazeći od značaja direktiva kao borbenih dokumenata posebne vrste i težine, kao i hijerarhijske pozicije njihovih potpisnika, a bez obzira na činjenicu da se radi o dokumentima samo jedne od ratujućih strana, smatramo da je ovakav uvid od koristi u ograničavanju prostora za proizvoljne interpretacije bitnih pitanja o kojima je riječ.

Direktiva je borbeni dokument, vrsta zapovjeti koju izdaje vrhovna komanda i visoke komande i štabovi oružanih snaga, obično komande armija i viših jedinica. Izdaje se na duži vremenski period i njom se regulišu sva značajna pitanja vezana za pripremu i izvođenje borbenih dejstava, daju smernice jedinicama za dejstvo na određenim odvojenim pravcima i u pozadini protivnika. U dokumentima ove vrste zadaci se postavljaju sa manje detalja, a više naglašava cilj dejstva, opći zadatak jedinica i zamisao komandanta.² Kao i svaka zapovjest, direktiva sadrži kao obavezni element podatke o neprijatelju, o njegovoj jačini i sastavu, namjerama, ciljevima i mogućnostima, vjerovatnim pravcima dejstva njegovih glavnih i pomoćnih snaga, i druge podatke kojima se bliže određuje sam neprijatelj, njegove snage i njihovo moguće djelovanje u periodu na koji se dokument odnosi.

Determinacija neprijatelja u borbenim dokumentima JNA

Tokom 1991. godine, u vrijeme eskalacije rata u Hrvatskoj, ratni požar još uvijek nije bio zapaljen u Bosni i Hercegovini. Takvo stanje je vidljivo u borbenim dokumentima JNA, kako u pogledu determinacije neprijatelja, tako i u određenjima političkih ciljeva ratnih dejstava. U direktivi komandanta 1. vojne oblasti, koja je bila strategijska grupacija oružanih snaga SFRJ čija je zona odgovornosti pokrivala većinu teritorije Bosne i Hercegovine, koja se odnosila na operaciju u Slavoniji i bila datirana 19. septembra, definicija neprijatelja je jasna i nedvosmislena: „paravojne formacije RH“. Politički ciljevi ratnih dejstava definisani su formulacijama: „Obezbediti da svaki borac i starešina shvati da se radi o sudbini i očuvanju Jugoslavije u granicama za koje se izjašnjavaju njeni narodi.... Energično suzbijati negativne efekte ustaške fašisoidne propagande... Narodu objašnjavati da smo i u misiji oslobođanja i sprečavanja daljeg jačanja fašizma...“³

U „Direktivi o upotrebi Oružanih snaga u narednom periodu“, izdatoj od strane saveznog sekretara za narodnu odbranu armijskog generala Veljka Kadijevića 10. decembra 1991. godine, definicija neprijatelja je ostala nepromijenjena i izražena je kroz ocjenu da su „...u proteklom periodu oružane snage Republike Hrvatske, i pored brojnog i organizacionog narastanja, pretrpele velike gubitke na čitavom frontu, naročito posle pada Vukovara, što je znatno uticalo na razvoj događaja na političkom planu.“ Na osnovu ocjena o nepovratnoj internacionalizaciji

2 *Vojna enciklopedija* (drugo izdanje), VIZ, Beograd 1971, 449.

3 International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia - Sudski spisi: <http://icty.org/> (dalje: ICTY), Komanda 1. VO, *Direktiva (izvod) komandanta 1. VO za operacije u Slavoniji*, Str.pov.broj: 5089, 19.09.1991.

jugoslovenske krize, iskazana su očekivanja povećanog uticaja međunarodne zajednice, pa je jugoslovenski vojni vrh očuvanje borbene gotovosti JNA i jugoslovenskih oružanih snaga smatrao ključnim zadatkom u pogledu realizacije krajnjih ciljeva rata: „zaštitu srpskog stanovništva, mirno razrešenja jugoslovenske krize i stvaranje uslova za očuvanje Jugoslavije za one narode koji žele da u njoj žive“.⁴

Mada je vidljivo da u navedenim direktivama iz 1991. determinacija neprijatelja ne sadrži elemente koji se mogu dovesti u vezu sa teritorijom Bosne i Hercegovine, u drugim dokumentima JNA već od početka 1992. mogu se naći naznake postepene promjene tog stanja. Na dan stupanja na snagu primirja u Hrvatskoj, nazvanog sarajevskim po mjestu potpisivanja, 3. januara 1992. godine, komanda banjalučkog 5. korpusa JNA je svojim jedinicama poslala informaciju u kojoj se kaže da njihov aktuelni zadatak „predstavlja borba protiv secesionizma i fašizma, zatim održavanje mostobrana koji drži naš korpus i širenje prostora sa pretežno etnički čistim stanovništvom koje želi da živi u zajedničkoj domovini“. U nastavku dokumenta u odnosu na Bosnu i Hercegovinu rečeno je da „naše jedinice imaju zadatak da spreče prenošenje nacionalnih sukoba na prostoru Bosne i Hercegovine, a posebno da onemogućimo da se stanovništvo Muslimanske narodnosti poveže sa ustaškim i izdajničkim snagama iz Hrvatske“.⁵ Početkom marta, nakon provedenog referendumu o nezavisnosti Bosne i Hercegovine, Komanda 2. VO je procjenjivala političko-bezbjednosnu situaciju na teritoriji Bosne i Hercegovine,⁶ i procijenila je kao veoma složenu, s tendencijom daljeg pogoršavanja i prerastanja u međunacionalni sukob širih razmjera. Navedeno je kako „nacional-separatističkim snagama“ ne odgovara prisustvo JNA i da su one svoje aktivnosti usmjerile na njenu diskreditaciju, što se smatralo znakom postojanja realnih mogućnosti za intenziviranje svih oblika napada na njene pripadnike.⁷

Determinacija neprijatelja u direktivama VRS-a

Krajem marta i početkom aprila složeno političko stanje u Bosni i Hercegovini kulminiralo je u krizu obilježenu sve češćim oružanim incidentima, što je nakon njenog međunarodnog priznanja, naglo dobivajući na intenzitetu primjenjene oružane sile i zahvatajući sve veću teritoriju, preraslo u oružani sukob koji je po karakteru predstavljao nesumnjivo agresivni rat protiv suvereniteta

⁴ ICTY, SSNO, GŠ OS SFRJ, *Direktiva o upotretbi Oružanih snaga u narednom periodu*, Str.pov. broj: 2256-1, 10.12.1991.

⁵ ICTY, Komanda 5. korpusa, *Informacija*, Pov.broj: 14-3, 03.01.1992.

⁶ Druga (2). vojna oblast JNA je strategijska grupacija formirana početkom januara 1992. nakon povlačenja snaga 5. VO sa većeg dijela teritorije Hrvatske. Sjedište komande ove vojne oblasti bilo je u Sarajevu, a za komandanta je postavljen general Milutin Kukanjac. ICTY, Komanda 2. VO, *Referat o stanju borbene gotovosti komandi, jedinica i ustanova 2. vojne oblasti*, Str. pov.broj: 09/63-26, 23.01.1992. godine.

⁷ ICTY, Komanda 2. VO, *Naređenje*, Str.pov.broj: 09/63-56, 07.03.1992.

i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. Ovdje se nećemo podrobnije baviti ovim događajima, odnosom i aktivnostima komandi i jedinica JNA, kao ni srpskih dobrovoljačkih jedinica i jedinica tzv. srpske TO ukomponovanih u njen borbeni poredak i objedinjenih u njenom sistemu komandovanja i kontrole, u ovom periodu.⁸ Polovinom maja donesene su formalne odluke o transformaciji snaga JNA na teritoriji Bosne i Hercegovine, većim dijelom iz sastava 2. i malim dijelom iz sastava 4. vojne oblasti, u Vojsku Srpske Republike Bosne i Hercegovine (VSrRBiH). Aktivnosti na realizaciji ovih odluka uglavnom su dovršene do sredine juna.⁹

U prvoj direktivi koju je 6. juna 1992. izdao Glavni štab Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine (GŠVSrRBiH), sa potpisom generala Ratka Mladića, nema ideoloških floskula o fašizmu, protiv koga se ova vojska navodno bori, i jugoslovenstvu, za koje se bori. Upotrebljen je opći pojam neprijatelj, bez diferenciranja po etničkom, formacijskom ili državnom određenju. Za tako naznačenog neprijatelja kaže se da je krenuo u opću ofanzivu na Sarajevo, s ciljem deblokade grada, kao i s ciljem ovladavanja komunikacijom Sarajevo - Sokolac - Zvornik. U odnosu na ovo pred VSrRBiH je postavljen zadatak da „ofanzivnim dejstvima sa ograničenim ciljem popravi operativno taktički položaj na širem prostoru Sarajeva, sjevernoj i istočnoj Bosni...“¹⁰ Direktiva i iz nje proizašli konkretni zadaci jedinicama odnosi su se u ovoj fazi prioritetno na realizaciju srpskih strateških ciljeva na prostoru Sarajeva, Posavine i Podrinja.¹¹

Direktiva GŠVSrRBiH od 23. juna 1992. odnosila se na ovladavanje teritorijom u srednjem toku rijeke Drine, i u dijelu posvećenom neprijatelju dat je opis njegovih aktivnosti u periodu koji je prethodio direktivi, kao i sažetak „taktike muslimanskih “Zelenih beretki”“. U ovoj direktivi njeni tvorci su načinili prve korake u odmicanju od početne političke suzdržanosti i počeli uvoditi karakteristične nacionalno-ideološke floskule, poput tvrdnje da „neprijatelj održava tzv. „zelenu magistralu“ od Sandžaka preko Ustiprače, Žepe, Podžepla, Milačevića, Konjević polja i Cerske, ka Spreči, čime razdvaja srpski narod Romanije i Birača od Srba u dolini Drine“.¹²

U direktivi GŠVSrRBiH izdatoj 22. jula 1992. povodom zaključenja primirja koje je prethodilo održavanju Londonske konferencije, prvi put se u

⁸ Šire o odnosu JNA prema Bosni i Hercegovini i njenim aktivnostima od kraja 1991. do transformacije 2. vojne oblasti JNA u Vojsku Srpske Republike Bosne i Hercegovine u: Mesud Šadinlija, *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2018, 48-65.

⁹ Danko Borojević i Dragi Ivić, *Vojska Republike Srpske: 12. maj 1992 – 31. decembar 2005*, Srpski ratni veterani opštine Čukarica, Beograd 2014, 45-50.

¹⁰ ICTY, Glavni štab VSrRBiH, *Direktiva za dalja dejstva*, Str.pov.broj: 02/5-22, 06.06.1992.

¹¹ *Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, Broj: 02-130/92, 12. maja 1992. godine, „Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 22, 26. novembar 1993, 866.

¹² ICTY, Glavni štab VSrRBiH, *Širenje koridora između Romanije i Semberije i oslobođanje komunikacija u srednjem toku Drine*, direktiva, Str.pov.broj: 02/5-35, 23.06.1992.

dokumentu ove vrste pojavljuju izravne ocjene stepena ostvarenja političkih i vojnih ciljeva rata. Kaže se da je potpisanim primirjem i borbenim uspjesima srpske vojske zaokružena teritorijalna cjelina Srpske Republike Bosne i Hercegovine i da su ovladavanjem značajnim komunikacijama „ostvarili vjekovne težnje o povezanosti srpskog naroda iz Bosne i Hercegovine i Srpske Republike Krajina sa matičnom zemljom - Srbijom“.¹³

Zanimljiva je, i nikako bez značaja, činjenica da se u ovoj direktivi protokolisanoj 22. jula 1992. takođe prvi put od početka rata pominje hrvatska komponenta na ratištu, i to u stavu koji kao srpski uspjeh navodi to što je dokazano „da su oružane snage Hrvatske jedan od agresora na ovom prostoru“. Snage HVO-a i politički predstavnici Hrvatske zajednice Herceg-Bosna uopće se ne pominju. U dijelu u kojem dokument detaljno govori o neprijatelju, njegovoj strategiji, namjerama i ciljevima jasno je i nedvosmisleno ukazano na koga se zaista misli: „I pored svih povoljnosti po nas na međunarodnom planu, na prostoru Bosne i Hercegovine smo suočeni sa srodom i nerazumnoj politikom tzv. Predsjedništva Bosne i Hercegovine na čelu sa njegovim predsjednikom Alijom Izetbegovićem. Njegov pomračeni um vidi samo dva rješenja krize i to:

1. Svim raspoloživim sredstvima, uglavnom narušavanjem primirja, incidentima, masakrima srpskog pa i svog naroda i najčešće lažima izazvati stranu vojnu intervenciju u Bosni i Hercegovini, i
2. ako do te intervencije ne dođe, što je malo vjerovatno, onda, po metodama “džihada”, poginuti do posljednjeg Muslimana.“¹⁴

Iz navedenog je jasno koga je srpska vojna komanda u julu 1992. smatrala neprijateljem u Bosni i Hercegovini, a da ne bi bilo nikakve sumnje u pogledu njegovog etničkog i vjerskog određenja istaknute su „metode džihada“ kojima je navodno Izetbegović namjeravao provesti „surovu koncepciju samouništenja“.

Nepune dvije sedmice kasnije, srpska komanda je reagovala na neke važne vojno-političke promjene u Bosni i Hercegovini i međunarodnom okruženju, među kojima se, osim iščekivanja Londonske konferencije, po značaju izdvojilo potpisivanje Sporazuma o saradnji i prijateljstvu između Republike Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske u Zagrebu 21. jula 1992. godine.¹⁵ Direktiva

¹³ ICTY, Glavni štab VSrRBiH, *Naredne aktivnosti Vojske Srpske Republike BiH*, direktiva, Str.pov. broj: 02/5-72, 22.07.1992.

¹⁴ *Isto*.

¹⁵ Sporazum je sadržavao načela budućeg državnog uređenja Bosne i Hercegovine, odredbe o uključivanju HVO-a u jedinstvene Oružane snage RBiH, kao i međusobnu obavezu za nastavak saradnju i koordinacije odbrambenih aktivnosti u graničnim zonama između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske. Potpisnici su se sporazumjeli da će, u slučaju da napori međunarodne zajednice u zaustavljanju agresije ostanu bezuspješni, razmotriti i preduzeti sve potrebne oblike šire saradnje na vojnom polju i uskladivanje vojnih operacija radi definitivnog odbijanja opasnosti koja im prijeti. „Republika Bosna i Hercegovina i Republika Hrvatska: Sporazum o prijateljstvu i suradnji (Zagreb, 21.7.1992)“, Miroslav Tuđman i Ivan Bilić, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995*, Zagreb 2005, 122-124.

GŠVSrRBiH izdata 3. augusta, kodirana imenom „BOSNA-92“, izričito se poziva na „sklapanje sporazuma između Tuđmana i Alije Izetbegovića“, čija je navodna posljedica sve češće kršenje dogovorenog primirja. U pogledu determinacije neprijatelja navedeno je da su njegove glavne snage „grupisane su u centralnoj Bosni na prostoru Tuzla, Zavidovići, Zenica, Travnik, Bugojno, Visoko, Olovu i Kladanj kao i na prostoru j/i Slavonije (Slavonski Brod, Đakovo, Županja) i u širem rejonu Dubrovačke župe“. Iznesena je procjena da je cilj dejstava tako definisanog neprijatelja „da se koncentričnim udarom djela snaga na pogodnim pravcima deblokira Sarajevo, uz istovremeno angažovanje dela snaga od Zavidovića ka Doboju i od Tuzle ka Brčkom i Zvorniku, radi presjecanja koridora u Posavini i istočnoj Bosni.“ Osim navedenog, kao pretpostavljeni cilj neprijatelja notirano je stvaranje povoljnijih pozicija za pregovore na predstojećoj konferenciji i da se eventualno međunarodna zajednica dovede u poziciju da interveniše „na strani Hrvatsko-Muslimanske koalicije.“¹⁶

Ova hrvatsko-muslimanska koalicija, kako se u cjelini determinira neprijatelj u sadržaju direktive, po svom sastavu, sudeći prema navedenim mjestima grupisanja glavnih snaga, i dalje podrazumijeva snage Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH) u Bosni i Hercegovini, te snage Hrvatske vojske u pograničnim dijelovima. Strukture HVO-a se i dalje ne pominju niti nominalno, niti po lokacijama grupisanja njihovih snaga.

Nakon što je predstavljen novi koncept traganja za mirovnim rješenjem za Bosnu i Hercegovinu na osnovi Vens-Ovenovog mirovnog plana i nakon što je polovinom novembra i Savjet bezbjednosti UN-a podržao ovaj mirovni plan, u direktivi izdatoj 19. novembra 1992. Glavni Štab Vojske Republike Srpske (GŠVRS),¹⁷ neprijatelja i njegovu odgovornost za navodno nepoštovanja dogovorenog primirja u Bosni i Hercegovini definiše na sljedeći način.

Optužuje se Hrvatska vojska da preduzima „široke ofanzivne akcije u Hercegovini, Posavini i centralnoj Bosni uz intenzivnu i masovnu vatrenu podršku sa teritorija Države Hrvatske“, a zatim daju predviđanja da bi se sve snage hrvatske regularne vojske na prostorima Bosne i Hercegovine mogle staviti pod jedinstvenu komandu Glavnog štaba Oružanih snaga RBiH. Na taj način bi bilo legalizovano djelovanje Hrvatske vojske „a mogućnosti dotura oružja, municije, ljudstva i drugog, neprijateljima srpskog naroda bi se otvorile do neslućenih razmjera, bez mogućnosti da to dokažemo svijetu“. U ovom dokumentu, dakle prvi put 19. novembra 1992. godine u jednoj direktivi VRS-a, pominje se HVO u determinaciji neprijatelja. Kaže se da su „Muslimanske oružane snage i snage HVO dobrim dijelom razbijene kao krupne vojne formacije, posebno poslije međusobnih oružanih sukoba u centralnoj Bosni“. Međutim, procjenjivali su da

¹⁶ ICTY, Glavni štab VSrRBiH, *Direktiva za dalja dejstva op.br. 3*, Str.pov.broj: 02/5-92, 03.08.1992.

¹⁷ Tokom augusta 1992. u upotrebu je uveden naziv Republika Srpska, pa je sljedstveno tome i naziv vojske promijenjen u Vojska Republike Srpske. Predrag Lozo, *Vojska Republike Srpske, Republika Srpska u odbrambeno-otadžbinskom rata: istorijski pregled* (2. izmjenjeno izdanje), Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Banja Luka 2018, 79-104.

se na borbeni potencijal ovih formacija trebalo i dalje računati jer su još uvijek imali Srbe kao zajedničke neprijatelje i regularnu Hrvatsku vojsku kao kohezioni faktor.¹⁸ Među ciljevima koji su postavljeni pred VRS, a koji nisu bili realizovani u odnosu na prethodnu direktivu, navedeno je da nisu oslobođeni gradovi Gradačac, Maglaj, Bugojno i Orašje, da nije značajnije proširen koridor kroz Posavinu, nisu u potpunosti razbijene snage ARBiH u širem rejonu Goražda, Žepe, Srebrenice i Cerske, da Hercegovački korpus VRS nije izbio na lijevu obalu Neretve i da nije ostvaren izlazak na more.¹⁹

Optužbe o prisustvu jedinica HV-a bile su u dobroj mjeri pretjerane, a odnos ARBiH i HVO-a u narednom periodu, koji je trajao više od godinu dana, potpuno pogrešno prognoziran, što indicira zaključak da je posrijedi bio pokušaj anticipiranja mogućeg razvoja vojne situacije i odnosa koji bi mogli biti posljedica prihvatanja Vens-Ovenovog plana od strane Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koje se očekivalo, i odbacivanja plana koji je srpska strana planirala. Da je to realna osnova objašnjenja pokazuje naredna direktiva, zavedena pod operativnim brojem 5, u kojoj nema ni traga kohezivnom potencijalu Hrvatske vojske u odnosu na ARBiH i HVO.

Nakon propasti Vens-Ovenovog plana, koji je bio posljedica njegovog odbijanja od strane srpskog rukovodstva, najavljena je podjela Bosne i Hercegovine na tri etnički određene cjeline, što je bila suština mirovnog plana međunarodnog posredničkog dvojca Oven-Stoltenberg, koja je u potpunosti konvenirala strateškim interesima i krajnjim ciljevima srpske i hrvatske nacionalne politike u Bosni i Hercegovini. To je našlo neposrednog izraza u pomenutoj direktivi GŠVRS, kodiranoj nazivom „LUKAVAC-93“, u kojoj je ovaj štab definisao mjere koje su trebale ubrzati takav ishod. U direktivi se polazi od toga da su situacija na ratištu i kretanja u međunarodnoj politici ukazali na to da Bosna i Hercegovina kao jedinstvena država nema perspektivu, i da je na pomolu stvaranje tri nove države na njenoj teritoriji. Iznesena je ocjena da je „nedavni sporazum predsjednika RS i HZ Herceg-Bosna o konfederalnom uređenju Bosne i Hercegovine doveo muslimansku stranu da se i protiv HVO bori za teritoriju kako bi mogli opstati. Muslimansko rukovodstvo nastoji očuvati kontinuiranu dominaciju nad centralnom Bosnom i po mogućnosti obezbijediti izlaz na more (ušće Neretve) i na r. Sava (širi rejon Brčkog)“. U nastavku se iznosi predviđanje da bi razbuktala borba između „dojučerašnjih saveznika“ mogla da se razvije u rat do istrebljenja, te da snage VRS-a nastoje iskoristiti sukob i učiniti sve da oružje kojim raspolaže HVO ne padne u ruke ARBiH, već „da razumnim vojnim i političkim potezima prinudimo Hrvate da to oružje i svoje položaje predaju nama. Do sada smo na tom planu imali zapaženo uspjeha“.²⁰

¹⁸ ICTY, Glavni štab VRS, *Naredna dejstva Vojske Republike Srpske, Direktiva op.br. 4*, Str.pov. broj: 02/5, 19.11.1992.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ ICTY, Glavni štab VRS, *Direktiva za dalja dejstva VRS operativni broj 5*, DT pov.broj: 02/2-479, 25.06.1993.

Ciljevi i tok operacije „LUKAVAC-93“ u literaturi su u dobroj mjeri elaborirani i šire poznati, pa se ovdje nećemo baviti njima.²¹ Iz navedenih dijelova ove direktive iz juna 1993. vidljivo je da je postojala saglasnost za podjelu Bosne i Hercegovine koju je predviđao Owen-Stoltenbergov mirovni plan, za koji je njegov glavni tvorac tvrdio da je u stvari izvorno Tuđman-Miloševićev plan,²² te da je ta saglasnost uočljiva u determinaciji neprijatelja. Hrvatska vojska se uopće ne pominje, a snage HVO-a samo u kontekstu „razumnih vojnih i političkih poteza“ kojima je trebalo obezbjediti da se njegovi položaji i naoružanje preuzmu od strane VRS-a i tako sprijeći jačanje ARBiH.

U novembru 1993. godine pojavljuje se prva direktiva Vrhovne komande Oružanih snaga Republike Srpske, protokolisana pod operativnim brojem 6, koju je potpisao Radovan Karadžić.²³ Kako je hijerarhijski nivo potpisnika viši, to je i politički diskurs dokumenta naglašeniji. Akt polazi od ocjene da tadašnju vojno-političku situaciju karakteriše nedefinisan stav međunarodne zajednice o načinu zaustavljanja rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj “čime se do daljnog odgađa podela Balkana na interesne sfere i uticaje”. U dijelu u kojem se daje osvrt na snage i namjere neprijatelja, takođe je naglašena politička procjena da je “muslimansko vojno-političko rukovodstvo, podržano od SAD i islamskih zemalja, odbilo je da potpiše mirnovni plan u Ženevi. Svesno da Evropa ne želi muslimansku državu na tlu Evrope, preduzeće sve da onemogući podelu Bosne na dva dela, čak i po cenu ponovnih kompromisa i koalicija bilo sa Hrvatima ili Srbima. U mirovnim pregovorima nastojaće da obezbede što veće teritorijalne ustupke na račun Srba i Hrvata, a na ratnom planu težiće da vojnički poraze Hrvate, pre svega u centralnoj Bosni i dolini r. Neretva, domognu se municije, naoružanja i goriva, sopstvenim snagama obezbede izlazak na more, a snage u Sarajevu stave pod sopstvenu kontrolu, Srbe oko Sarajeva konzerviraju, u smislu izvođenja aktivnih b/d, i stvaraju uslove za deblokadu Sarajeva”. Kao snage neprijatelja neposredno i detaljno su elaborirane snage ARBiH, njihov sastav, namjere i mogućnosti. Hrvatski element nije ni pomenut u kontekstu neprijateljstva sa VRS-om, već samo u kontekstu ratnih ciljeva ARBiH prema hrvatskim snagama. Ipak u dijelu u kojem direktiva tretira vlastite snage, definisan je odnos prema Hrvatskoj vojsci i HVO-u, koji ujedno predstavlja i suštinski izraz tada važećih političkih i vojnih relacija srpskog i hrvatskog rukovodstva u Bosni i Hercegovini. Generalno, istaknuto je da Vojska Republike Srpske ima zadatku “delom snaga izvoditi odsudnu odbranu

21 Postoji značajan broj knjiga i radova koji su tematizirali događaje vezane za ovu operaciju. Između ostalih: Smail Čekić i drugi, *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2017; Bojan B. Dimitrijević, *General Mladić i Vojska Republike Srpske*, Catena mundi - Institut za savremenu istoriju, Beograd 2019, kao i brojni drugi.

22 David Owen, *Balkanska Odiseja*, Hrvatska sveučilišna naklada - Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1998, 238.

23 Vrhovna komanda VRS na čelu sa pravosnažno osuđenim ratnim zločincem Radovanom Karadžićem, tadašnjim predsjednikom Republike Srpske, formirana je 6. decembra 1992. Bojan B. Dimitrijević, *General Mladić i Vojska Republike Srpske*, Catena mundi - Institut za savremenu istoriju, Beograd 2019, 107.

prema snagama Republike Hrvatske i HVO na r. Savi i dostačnim linijama koje predstavljaju optimalne granice Republike Srpske...”²⁴

Mjesec dana kasnije, 12. decembra 1993. godine Karadžić je izdao borbeno naređenje kao dopunu Direktive broj 6, u kojoj polazi od još radikalnijih geostrategijskih ocjena. U tom aktu je tvrdio da „trenutnu vojno-političku situaciju karakteristiše nastojanje međunarodne zajednice, posebno zemalja Evropske unije i članica NATO pakta da do kraja 1993. godine zaustave rat u bivšoj Bosni i Hercegovini zaključenjem mirovnog sporazuma za čije bi sprovođenje angažovali 25.000 vojnika NATO pakta i na taj način obezbedili pomeranje NATO snaga pod pokroviteljstvom UN iz centralnog evropskog bojišta na Balkan, radi stvaranja povoljnije geopolitičke pozicije u reonima Pacifika, Azije i Severne Amerike.“ Izrazio je i mišljenje da će međunarodna zajednica u nastavku ženevskih pregovora, koji su bili zakazani za 21. decembar, nastojati da prisili sve tri zaraćene strane na potpisivanje mirovnog sporazuma, uz dalje ustupke „muslimanskoj i hrvatskoj strani“ na račun teritorije koju su kontrolisale njegove snage. Karadžić je s tim u vezi, postavio zadatke VRS-u, koja je trebala između ostalog: „izvoditi odsudnu odbranu prema snagama RH i HVO duž cele linije razgraničenja i na dostačnim linijama fronta prema tzv. Armiji Bosne i Hercegovine, koje predstavljaju optimalnu granicu RS“. Osim toga trebala je spriječiti operativno i taktičko iznenađenje na bilo kom dijelu ratišta, a ofanzivnim dejstvima i pregrupisavanjem snaga do 21. decembra 1993. popraviti operativno-taktički položaj u rejonima Sarajeva, Goražda, Olove, Maglaja i Teočaka, sa jasno postavljenim konkretnim zadacima na ovim područjima.²⁵

Navedenom direktivom i njenom dopunom Karadžić je jasno naznačio da je razgraničenje sa hrvatskom stranom u Bosni i Hercegovini postignuto i dovršeno, pa naređuje odsudnu odbranu „duž cele linije razgraničenja“, dok liniju prema snagama ARBiH imenuje „dostačnim linijama fronta“, smatrajući ih, doduše, optimalnim granicama RS, ali ipak nedovršenim. Konkretni borbeni zadaci s ciljem popravljanja operativno-taktičkog položaja izdati su samo u odnosu na područja pod kontrolom ARBiH.

Suprotno Karadžićevim predviđanjima, međunarodna zajednica nije prisilila ratujuće strane na potpisivanje mirovnog sporazuma, niti se NATO pomjerio iz centralne Evrope na Balkan. Nakon propasti Oven-Stoltenbergovog plana, aktualiziran je koncept traganja za mirovnim rješenjem u okviru tzv. Kontakt-grupe. Ipak je, prvenstveno inicijativom SAD-a, došlo do bitnih promjena toka i pravca vojno-političkih događaja, potpisivanjem Vašingtonskog sporazuma u martu 1994. godine, kojim je okončan rat ARBiH sa HV-om i HVO-om i formirana Federacija Bosne i Hercegovine. To je suštinski promjenilo odnose vojnih i političkih snaga i u najvećoj mjeri odredilo ishod traganja za rješenjem krize.

²⁴ ICTY, Vrhovna komanda OSRS, *Direktiva za dalja dejstva Op.br. 6*, Str.pov.broj: 02/2-934, 11.11.1993.

²⁵ ICTY, Glavni štab VRS, *Borbeno naređenje za izvođenje narednih b/d (Dopuna Direktive br. 6)*, Str.pov.broj: 02/2-1015, 12.12.1993.

U narednoj direktivi, koju je u ime Vrhovne komande VRS-a izdao gotovo godinu dana nakon Vašingtonskog sporazuma, 8. marta 1995. godine, Karadžić je iznio procjenu da će „Zapad, na čelu sa SAD i Nemačkom, nastaviti pritiske sa ciljem očuvanja hrvatsko-muslimanske Federacije i njenog konfederalnog povezivanja sa NDH. Ocenili su da stvaranjem hrvatsko-muslimanske koalicije stvaraju povoljan odnos snaga u odnosu na Srbe i da vojnom opcijom, bez direktnog angažovanja kopnenih snaga NATO, mogu nametnuti rešenje u bivšoj Jugoslaviji, u koliko Srbi pod pritiskom ne prihvate političko rešenje (Plan Kontakt Grupe)“.²⁶

Definicija neprijatelja u ovoj direktivi, protokolisanoj pod operativnim brojem 7, je dosta inovativna u odnosu na prethodno navedene. Kao neprijatelj nominovane su „hrvatsko-muslimanske koaliciione snage“, koje su raščlanjene na „snage Federacije“ i „oružane snage RH (HV)“. „Snage Federacije“ raščlanjene su dalje na „Muslimanske oružane snage“ i „Oružane snage HR HB (HVO)“. Iznesena je i ocjena da su međusobno „opterećeni nepoverenjem, netrpeljivošću zbog nastojanja jedne i druge strane da ostvari dominaciju... Međutim, obe strane su svesne da im u ovoj fazi novi međusobni rat najmanje odgovara, zbog čega će nastojati da izbegnu otvorene oružane sukobe“. Za „Muslimanske oružane snage“, odnosno za ARBiH, rečeno je da su pristupile reorganizaciji i stvaranju operativno-taktičkih manevarskih sastava, intenzivnoj obuci, popuni živom silom i MTS-om, kao i drugim pripremama za izvođenje napadnih operacija u proljeće 1995. godine. Za političku i vojnu strategiju HRHB-a rečeno je da je zavisna od politike „NDH“ zbog čega je podložna čestim promjenama i prilagođavanju trenutnim i dugoročnim političkim i vojnim interesima hrvatske nacionalne politike, te je ocijenjeno da HVO ni jedan vojnički cilj nije u mogućnosti da ostvari bez direktnog učešća i podrške HV-a. Što se tiče Hrvatske vojske, u direktivi se navodi da će njen vojno i političko vođstvo na prostoru Bosne i Hercegovine, u odnosima sa njenim političkim i vojnim predstavnicima, formalno prihvati pregovore i sporazume, a u praksi će sprovoditi samo odredbe koje su u interesu Hrvata, što se odnosi i na zajednička borbena dejstva. Iznesena je procjena da je hrvatska politika spremna na sklapanje saveza sa Republikom Srpskom sa ciljem „eliminisanja Muslimana kao političkog faktora“, uz uslov da reintegriše teritoriju Republike Srpske Krajine.²⁷

Krajem marta, nakon početka očekivane proljetne ofanzive ARBiH, koja je uslijedila sa težištem na planinama Vlašiću i Majevici, izdata je dopuna prethodne direktive, koju je u ime GŠVRS potpisao Ratko Mladić. U definiciji neprijatelja koju donosi ovaj akt nema promjena, s tim što je naglasak na „muslimanskim snagama“. Za snage HV-a i HVO-a navodi se da su sinhronizovane sa ARBiH i da iščekuju ishod borbi na Vlašiću i Majevici, kako bi se u slučaju povoljnog razvoja situacije uključile u cilju presjecanja koridora i ovladavanja Posavinom, produžili dejstva ka Glamoču i Grahovu, i u sadejstvu sa „muslimanskim snagama“ ovladali Šipovom i Jajcem.²⁸

²⁶ ICTY, Vrhovna komanda OSRS, *Direktiva za dalja dejstva Op.br. 7*, Str.pov.broj: 02/2-11, 08.03.1995.

²⁷ Isto.

²⁸ ICTY, Glavni štab VRS, *Direktiva za dalja dejstva Op.br. 7/I*, DT broj: 02/2-15, 31.03.1995.

Ishod operacija i ratna sreća na ratištu u Bosni i Hercegovini tokom ljeta 1995. bili su promjenjivi, ali se determinacija neprijatelja uspostavljena i raščlanjenja početkom marta nije mijenjala u tekstu dvaju preostalih direktiva izdatih do kraja rata od strane GŠVRS-a. U direktivi izdatoj 3. augusta 1995. godine, uoči početka hrvatske vojno-redarstvene operacije „Oluja“, pod kodnim imenom „VAGANJ-95“, navodi se da „združene snage federacije (7. muslimanski korpus i glavne snage HV i HVO) izvode zajedničku napadnu operaciju na prvcima Grahovo - Drvar, Glamoč - Mliništa (Šipovo), Kupres - Šipovo i Bugojno - Srbobran - Jajce“. Kao cilj operacije navedeno je zauzimanje Drvara, Mliništa, Šipova, Donjeg Vakufa i stvaranje uslova za produžetak napada ka Kninu, Bosanskom Petrovcu i Jajcu. U narednoj etapi očekivalo se odsjecanje Kninske krajine i spajanje snaga HV-a i HVO-a sa 5. korpusom ARBiH, kao i spajanje 5. i 7. korpusa ARBiH na pravcu Travnik - Jajce - Ključ - Petrovac - Bihać.²⁹ Glavni štab VRS-a je namjeravao da troetapnom operacijom u trajanju od 20-30 dana zaustavi dalje prodore hrvatskih snaga i ARBiH i da na odabranim prvcima vrati položaje koje je VRS držala do oktobra 1994. Radilo se o planiranju napadne operacije širih razmjera, što je podrazumijevalo stratešku inicijativu VRS.³⁰

Takvu stratešku inicijativu snage VRS-a do kraja rata nisu uspjele preuzeti. Nakon privremenog zaustavljanja napredovanja snaga ARBiH, HV-a i HVO-a krajem septembra 1995. izdata je posljednja ratna direktiva GŠVRS-a, kodirana imenom „ŠТИТ-95“, kojom je naređena kontraofanziva s ciljem odbacivanja snaga neprijatelja i vraćanja izgubljene teritorije. Neprijatelj je determiniran nepromjenjenom formulacijom: „združene snage federacije (5. i 7. muslimanski korpus, ojačani dijelovima 1. i 3. korpusa i glavne snage HV i HVO)“.³¹ I ishod borbenih dejstava koja su uslijedila ostao je također nepromijenjen: porazi VRS-a i gubici teritorije, sve dok borbe nisu zaustavljena primirjem koje je prethodilo mirovnim pregovorima u Dejtonu.

Zaključak

Još uvijek se u pogledu rata u Bosni i Hercegovini vođenog od 1992. do 1995. drže otvorenim sva bitna pitanja vezana za njegove uzroke, karakter i posljedice, pri čemu se često vrlo sporni interpretativni diskursi grade na osnovu pristupa zasnovanog na sužavanju skupa posmatranih historijskih fenomena. Ovaj suženi i selektivni pristup, kada je u pitanju identifikacija ratujućih strana i njihovi

²⁹ Glavni štab VRS - IKM Drvar, *Napadna operacija VRS na Grahovsko-glamočkom frontu - DIREKTIVA br. 8*, Str.pov.broj: 92/2-187, 03.08.1995. <https://www.vecernji.hr/vijesti/krecemo-na-hrvate-uzimamo-livno-preko-metkovica-do-mora-293630/galerija-12536?page=4> (pristup: 20.01.2020).

³⁰ Dušan Kukobat i Bojan Dimitrijević, *2. krajiski korpus Vojske Republike Srpske*, Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Banja Luka 2019, 202-203.

³¹ ICTY, Glavni štab VRS - IKM-1, *Napadna operacija VRS na zapadnom frontu - Direktiva br. 9*, Str.pov.broj: 02/2-330, 28.09.1995.

međusobni odnosi, u funkciji je legitimiziranja partikularne interpretacije karaktera rata, od kojih su najčešće one izražene u paušalnim ocjenama o spremnosti ili nespremnosti pojedinih struktura za rat, iz kojih se izvode zaključci o zaslugama i historijskoj opravdanosti određenih politika.

U takvim situacijama najpouzdaniji metodološki pristup je vraćanje fokusa na historijske izvore. U ovom radu težišno smo analizirali direktive Glavnog Štaba i Vrhovne komande Vojske Republike Srpske izdate tokom 1992-1995. iz aspekta u njima sadržane identifikacije i determinacije neprijatelja. Identificirali smo stalne elemente, u ovom slučaju Oružane snage Republike Bosne i Hercegovine, u tretiranim izvorima različito nazivane u različitim periodima rata, i promjenjive elemente, koji se u različitim periodima rata pojavljuju i nestaju iz definicija neprijatelja. Hrvatska komponenta na ratištu se u definiciji neprijatelja prvi put javlja u direktivi izdatoj 22. jula, dok se struktura HVO-a prvi put pominje u direktivi od 19. novembra, 1992. godine. Tokom 1993. ove strukture su u definicijama neprijatelja prisutne samo u procjenama namjera i mogućnost snaga ARBiH u odnosu na njih. Promjena u načinu definisanja neprijatelja primjetna je od marta 1995. godine kada se u direktivama počinje govoriti o hrvatsko-muslimanskim koalicionim snagama, što je dalje raščlanjivano na stvarne sastavnice. Takva praksa održala se do kraja ratnih dejstava.

Summary

All of the important questions concerning the causes, character and consequences of the war in Bosnia and Herzegovina, waged from 1992 to 1995, are still considered open, whereby the very dubious interpretative discourses are often being constructed on the basis of an approach founded on the narrowing of the observed historical phenomena. This narrow and selective approach in the identification of the warring sides and their mutual relations is in the function of legitimizing the particular interpretations of the war, of which the most prevalent are those which are expressed in the superficial evaluations about whether certain structures were ready for war or not, from which then conclusions are deduced about the merits and historical justification of particular policies.

In such situations the most reliable methodological approach is to return the focus back to the historical sources. In this work we have principally analysed the directives of the Main Headquarters and the High Command of the Army of Republic of Srpska which were issued from 1992 to 1995, from the aspect of the identification and determination of the enemy contained within them. We have identified the constant elements, in this case the Armed forces of the Republic of Bosnia and Herzegovina, which were referred to by various names in the different periods of the war, and the variable elements, which appear and disappear from the definition of the enemy in the different periods of war. On the battlefield the Croat

component appears as the enemy for the first time in a directive issued on 22 July, while the structures of the Croat Defence Council are mentioned in this context for the first time on 19 November 1992. During 1993 these structures are present as adversaries only in the estimations of the intentions and capabilities that the forces of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina had towards them. The change in the way that the enemy was defined can be noticed from March 1995 when the directives began referencing the Croat-Muslim coalition forces, which were then further divided into their real constituent components. This practice was maintained until the end of combat activities.

Dr. sc. Amir AHMETOVIĆ
JU Srednja medicinska škola Tuzla
E-mail: amir.ahmetovic1966@gmail.com

Pregledni rad/Review article
UDK/UDC:94:324:342.8(497.6)“1996/2018“
324:342.8(497.6)“1996/2018“

FENOMEN APSTINENCIJE U DEMOKRATSKIM IZBORIMA S OSVRTOM NA OPĆE IZBORE U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: *Izborna apstinencija predstavlja svjesno i dobrovoljno odricanje od jednog izvornog političkog prava, od prava na biranje. Često se i sam čin apstinencije shvata kao neka vrsta izbora, kao izražavanje neslaganja sa političkim alternativama, kandidatima i strankama koje učestvuju na izborima. Apstinenciji je blizak pojam apolitičnosti, odnosno nezainteresiranosti i ravnodušnosti građana pojedinaca i grupa za politiku i učešće u političkom životu zajednice. U radu se analizira razlika između apstinencije na izborima i apolitičnosti i pokušava ukazati na problem sve veće apstinencije od glasanja na općim izborima u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini.*

Ključne riječi: *Izborna participacija, apstinencija, apolitičnost, opći izbori, izborni legitimitet.*

PHENOMENON OF ABSTINENCE IN DEMOCRATIC ELECTIONS WITH REFERENCE TO THE GENERAL ELECTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *Abstinence is a conscious and voluntary waiver of one original political right, the right to vote. Often, the very act of abstinence is understood as a kind of election, as an expression of disagreement with political alternatives, candidates and parties participating in the elections. Abstinence is close to the notion of apolitical, that is the disinterest and indifference of citizens, of individuals and groups to politics and participation in the political life of the community. The paper analyzes the difference between abstinence in elections and apoliticality and attempts to point to the problem of increasing abstinence from voting in general elections in post-Dayton Bosnia and Herzegovina.*

Key words: *Elective participation, abstinence, apolitical, general elections, election legitimacy.*

Uvod

Aktivno i pasivno biračko pravo, odnosno pravo da se bira i da se bude izabran, već više od jednog stoljeća, sa manje ili više ograničenja, su osnovna građanska i demokratska prava u Bosni i Hercegovini. „Izborna apstinencija često je predmet osude, naročito u okviru onih struja mišljenja koje visoko vrednuju aktivnu političku participaciju smatrajući je neizostavnim dijelom istinskog ljudskog života, najvišom građanskom vlinom slobodnih ljudi... Osuđujući ton spram izborne apstinencije često je prisutan u bh javnosti, što je uočljivo kroz medijsko izvještavanje u predizbornom periodu, kao i kroz kampanje koje u cilju motivacije birača da izađu na izbore sprovode organizacije iz civilnog sektora. Izbori se najčešće predstavljaju kao mogućnost da kroz pravo da izaberemo nosioce vlasti unapređujemo demokratiju i institucije političkog sistema, dok se apstinencija posmatra kao neodgovornost građana, izraz njihove nezainteresiranosti, pasivnosti, neznanja i neinformiranosti, čime podržavaju status quo, odnosno onemogućavaju promjene i prosperitet, što je često sažeto u tvrdnji da se samo neizlaskom na izbore legitimise dosadašnje negativno stanje“.¹

Analize fenomena apstinencije birača, od strane mnogih istraživača političkih procesa, su brojne i često krajnje kontradiktorne: od stava da se radi o simptomu krize i dekadencije masovne predstavničke demokratije, do suprotnih ocjena da je riječ o specifičnom dokazu njenog stabilnog funkcionsanja. Postoje ozbiljni argumenti koji idu u prilog i jednoj i drugoj kontradiktornoj tezi. Apstinencija je politički fenomen čija je analiza opterećena različitim, pa i divergentnim ideološkim interpretacijama iza kojih stoje suprostavljenja shvatanja o potrebi široke političke participacije. Unutar struje mišljenja koja politiku i političku djelatnost razumije kao opću, javnu stvar (*res publica*) ili najvišu građansku vlinu slobodnih ljudi, apstinencija je predmet osude koja može ići i do preziranja, jer se smatra da ona čini građanina nedostojnim: lišava ga jednog od bitnih atributa civiliziranosti. Nasuprot tome, nisko vrednovanje učešća u politici i doživljaj politike kao sfere u kojoj preovlađuju nehuman i nemoralni odnosi, njihovo izjednačavanje sa zakulisnim nagodbama, nasiljem i korupcijom, opravdava i moralno utemeljuje apolitičnost i apstinenciju – uz izgovor da „politika nije za časne ljudi“. Nastojeći da pojmovno odredi apstinenciju i apolitičnost, većina analitičara izbornih procesa polazi od stava da fenomen apolitičnosti obuhvata stanje svijesti, raspoloženja i ponašanja koja su obilježena ravnodušnošću i nezainteresovanosti za politiku i za učešće u političkom životu građanina kao pojedinaca ali često i čitavih socijalnih grupa.

Apolitičnost je dobrom dijelom izraz i rezultat nepostojanja elementarnih prepostavki za bavljenje politikom: neraspolažanja dovoljnim kvantumom informacija, obrazovanja, materijalnog statusa i raspoloživog slobodnog vremena. Češće od drugih, apolitičnost karakteriše, pored nižih društvenih slojeva, i mlade,

¹ Srđan Puhalo, Nada Perišić, *Apstinenti u Bosni i Hercegovini*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo 2013, 15.

zatim grupe izmještene iz tradicionalnog radnog odnosa, umjetnike i dio slobodnih profesija. Apolitičan građanin je pojedinac koji je svojom svijeću izvan politike. Njegova lična obilježja su politička neinformiranost i nespremnost za praćenje i razumijevanje političkih događaja. U užem pojmovnom smislu apolitičnost se može razumjeti i kao odsustvo želje građanina da shvati svijet političkih činjenica i da njima ovlađa, kao i nespremnost da se izrazi politička volja i oblikuju lična politička uvjerenja. Apolitičnost bh građana, po pravilu, prate osjećanja lične nesigurnosti i odbijanje da se javno prezentira lični politički stav. Apolitični građani u Bosni i Hercegovini često imaju rezervisan stav i prema drugim oblicima socijalnog aktivizma, posebno ako u njima ne vide mogućnost realizovanja svojih neposrednih ličnih interesa.

Osnovna dilema je da li u slučaju situacione apolitičnosti riječ tek o prividu apolitičnosti, odnosno o svjesno izabranoj političkoj apstinenciji koja je latentno politički stav, a ne odsustvo stava. Praktično, ova dilema u empirijskim istraživanjima izborne participacije javlja se u obimu koji varira od 5% sve do 1/3, pa i više apolitičnih, pri čemu se apolitičnost sužava na one koji potpuno ignorisu politiku ili je pak proširuje i izjednakuje sa ukupnim udjelom izbornih apstinenata u biračkom tijelu. Relativno trajnu apolitičnost iskazuju pojedinci i grupe koje karakteriše odsustvo interesa i motiva za bavljenje politikom, zasnovano i na procjeni da politički aktivitet ne utiče na svakodnevni život i životne šanse. Mogućnost uzlazne socijalne mobilnosti, napredovanja i poboljšanja položaja se, prema tome, ne vidi kao rezultat učešća na izborima. Precizirajući ovaj stav Lipset polazi od hipoteze da „što je klasna struktura nekog društva otvorena, radnička klasa je politički apatičnija; i obratno: tamo gde je društvo rigidnije stratifikovano, postoji veća vjerovatnoća da će niže klase razviti svoj snažan oblik političke aktivnosti“.² Za razliku od apolitičnog građanina koji je nezainteresovan za politiku i nema svoj politički stav, apstinent je politički informisan i zainteresovan član svoje zajednice, koji se svjesno odriće prava na političko učešće, prije svega korištenja prava na biranje. To je svjesno izabrana politička pasivnost kao dugotrajan politički stav, a ne odsustvo stava. „U slučaju idealne demokratije apstinenti ne bi ni postojali jer bi na izbole izlazili svi, i oni koji su zainteresovani za očuvanje trenutnog stanja, ali i oni koji nisu zadovoljni trenutnim stanjem i htjeli bi ga promijeniti. Pošto u praksi nije tako, u nauci se govori o *izbornoj participaciji* i *izbornoj orijentaciji*. Pod izbornom participacijom podrazumijevamo izbor pojedinca da izade ili ne izade na izbole, dok se izborna orijentacija odnosi na odluke birača da glasa za određenu političku partiju. Skoro po pravilu, najveći broj istraživanja se bavi izbornom orijentacijom, dok je mali broj istraživanja koja proučavaju izbornu participaciju i apstinenciju“.³

2 Seymour M. Lipset, *Politički čovek*, Rad, Beograd 1969, 254.

3 Srđan Puhalo, *Socio-psihološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini između Opštih izbora 2006. godine i Lokalnih izbora 2008. godine*, Art print, Banja Luka 2007, 77-82. (dalje: S. Puhalo, *Socio-psihološki profil glasača*).

Između ovih krajnosti nalaze se orijentacije „političkog realizma“ koje, manje ili više, konsekventno i otvoreno dijele stav da je unutar složenih i diferenciranih društava prostor efektivnog političkog odlučivanja rezervisan za profesionalnu političku elitu, odnosno nadmetanje političkih elita. Uloga masa u politici, čije pripadnike karakteriše navodna nedoraslost, nekompetentnost i nezainteresovanost, u najboljem slučaju svodi se na naknadnu, pretežno aklamativnu podršku liderima, odnosno na izbor između elita koje se nude na političkom tržištu (Šumpeter). U ovom slučaju naglašen stepen političke apatije, pa i apolitičnost smatraju se poželjnim za stabilno funkcionisanje demokratskih političkih institucija. Pored kognitivnih i stranačkih identifikacija pojedinaca, na obim apstinencije utiču, dakle, i širi kontekstualni, prije svega socijalnopolitički i normativno-institucionalni faktori i pretpostavke. Komparativno posmatrano, apstinencija je logično najmanja u zemljama u kojima je izlazak na izbore zakonska obaveza (norma koja propisuje sudjelovanje u izborima) ili je do skoro bila (Belgija, Grčka, Luksemburg, Liechtenstein, Peru, Australija).⁴ U nekim od ovih zemalja neizlazak na izbore se sankcioniše (skromnim) novčanim kaznama.⁵ U Grčkoj, međutim, postoji mogućnost da apstinent ne dobije pasoš ili vozačke isprave a u Belgiji može imati poteškoća pri zapošljavanju u državnoj službi. U Njemačkoj nema izborne obaveze. Budući da se u slobodnim izborima na birače ne smije vršiti nikakav pritisak, birači s pravom glasa moraju imati slobodu i ne izaći na izbore. Izborna obaveza bi, prema tome, protivriječila slobodi izbora.⁶

Na nivo izborne apstinencije, pored zakonskog regulisanja glasanja (obavezno ili ne), mogu uticati i druge karakteristike izbornog procesa poput vrste izbornog sistema, karaktera izborne liste (otvorena–zatvorena), načina biranja ili dana (vikend–radni dan) u kome se održavaju izbori, gužve na biračkim mjestima i slično.

Iz tih razloga jedno od pitanja na koje je ovaj rad imao namjeru da dobije odgovor bilo je: zašto raste broj apstinenata u Bosni i Hercegovini i kojim razlozima bh građani objašnjavaju svoje odustajanje od elementarnog građanskog prava.

⁴ Andelko Milardović, *Izbori i izborni sustavi*, Centar za politološka istraživanja, Zagreb 2003, 31. (dalje: A. Milardović, *Izbori i izborni sustavi*).

⁵ Obavezno glasanje - glasanje koje se temelji na zakonski propisanoj obavezi svih punoljetnih građana da sudjeluju u izborima. Proistjeće iz pravno-političkog shvaćanja da biračko pravo nije samo osobno pravo nego i javna dužnost pojedinca koja se obavlja u interesu cjeline, te njezinu ispunjavanje treba osigurati ustavom ili izbornim zakonom. Zagovornici obavezognog glasanja tvrde da je demokratski izabrana vlast legitimija ako u izborima sudjeluje što više glasača, te da je dužnost svakog odgovornog građanina da sudjeluje u izboru svojih političkih predstavnika. Protivnici pak ističu da prisilno glasanje nije spojivo s demokratskim slobodama i pravima ljudi. No u osnovi zamisli o obaveznom glasanju zapravo je pragmatična nakana da se osigura i poveća sudjelovanje građana u izborima. Kako je glasanje propisano zakonom, ono je zakonska obaveza čije neispunjavanje podliježe sankcijama: novčanim kaznama, privremenim oduzimanjem aktivnog ili pasivnog prava glasa, zabranom pristupa određenim javnim službama, poteškoćama u dobivanju pasoša i vozačkih isprava, a u krajnjim slučajevima i zatvorskim kaznama. Preuzeto: www.izbori.hr/izbori/ip.nsf/WPDS/5946EB65ACB-5245BC1257427003814D1?open&1 (Pristup: 20.02.2015).

⁶ A. Milardović, *Izbori i izborni sustavi*, 31.

Naime, u sklopu ove kratke analize tražio se odgovor na pitanje da li je prihvatanje apstinencije *reakcija* građana, u smislu građanskog otpora, na nepovoljni doživljaj društvene i političke situacije u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini (u procesu tranzicije bh društva ka demokratiji i u situaciji kada jačaju i opstaju bh etnonacionalne stranke/pokreti).

Izborna apstinencija na općim izborima u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini

Činjenica je da se u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini kao i mnogim drugim formalno demokratskim društvima, ali i razvijenim demokratskim društvima, često dešava, da skoro polovina stanovništva sa pravom glasa - odriče korištenja aktivnog biračkog prava. To je počelo da izaziva pažnju i interes političkih analitičara. Visoka apstinencija u „složenim“ bh društvenim prilikama tegobne tranzicije ka demokratiji može govoriti i o „bolesti“ krhkih tranzisionih demokratskih institucija i rastućem jazu i nepovjerenju između političkih aktera i bh građana-glasača (vidi *Tabelu 1*).

Apstinencija od glasanja može biti dobrovoljna (kada građanin može, ali ne odlazi da glasa navodeći kao razlog apolitičnost ili svjesno apstiniranje od izbora) i prinudna. „Dobrovoljni apstinenci se mogu grupisati u dvije velike grupe – jedna se konstituiše od apolitičnih, do politike nedosprijelih građana, a drugu čine apstinenti u užem smislu, odnosno građani čiji je neizlazak na izbore baziran na svjesnom, formulisanom političkom stavu i odluci. ... Apstinencija kao svjesno izgrađeni stav i pozicija, ima svoje dvije velike osnovne grupe razloga u: 1) neadekvatnoj političkoj i izbornoj ponudi, i 2) razočaranosti odsustvom ključnih društvenih promjena... Najzad, u apstinenciju vodi i organizovani grupni bojkot izbora, bez obzira da li ga je pokrenula određena partija ili koalicija, odnosno etnička grupa“.⁷

Dva najčešća objektivna razloga prinudne apstinencije u Bosni i Hercegovini se mogu definisati kao administrativni propusti⁸ i funkcionalni razlozi: bolest, nepokretnost, neodložan posao, služenje zatvorske kazne, boravak van zemlje ili daleko od glasačkog mjesta u Bosni i Hercegovini (raseljene i izbjegle osobe), studiranje daleko od biračkog mjesta i sl. neki su od objektivnih razloga spriječenosti da se izade na glasanje.⁹ I loši meteorološki uslovi, u kombinaciji sa

7 Zoran Stojiljković, *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd 2006, 309.

8 Ovoj grupi nedobrovoljnih apstinenata pripada i značajan procenat građana koji su propustima i kontraverznim odlukama izborne administracije vraćeni sa glasačkog mjesta, ispušteni ili pogrešno vođeni u biračkom spisku (npr. birački odbori nisu dozvoljavali glasanja bh građanima kojima je istekla važnost identifikacionih dokumenata, bez obzira što su podnjeli zahtjev za zamjenu istih - i za to pokazali adekvatnu potvrdu od općinskog CIPS ureda)...

9 Realne projekcije za Bosnu i Hercegovinu su da (bez prinudnih apstinenata, kojih je u postdejtonskom periodu više od milion, od kojih je najviše izbjeglih građana koji žive u dijaspori), realno izborno tijelo Bosni i Hercegovini, čini od 2,2 do 2,5 miliona birača, odnosno ono je manje od zvaničnog za 25-30%. Preostali nivo apstinencije čine dobrovoljni apstinenti čiji udio od izbora do izbora varira između 17% na „važnim i prelomnim izborima“ (npr. onim iz 1996. godine) i čak do oko 55% biračkog tijela, na „manje važnim“, pretežno lokalnim izborima (npr. lokalnim izborima 2004).

Fenomen apstinencije u demokratskim izborima s osvrtom na Opće izbore u Bosni i Hercegovini

udaljenošću glasačkog mjesta i dugim redovima, često predstavljaju bh građanima razlog za (ne)izlazak na glasanje.

U Bosni i Hercegovini nisu malobrojni ni oni koji, izloženi unakrsnom pritisku (egzistencijalna pitanja sa jedne i nacionalna pitanja sa druge strane), konflikt lojalnosti bh konkurentnim političkim akterima rješavaju tako što uopće ne izađu na glasanje. Po jednima, u osnovi apstinencije bh građana je nepostojanje jasnih i usaglašenih stavova o tome šta se očekuje od političkih predstavnika (kod izbornih apstinenata), a po drugima to je neprepoznata adekvatna politička ponuda, odnosno pojavljivanje u izbornoj utrci većeg broja nedovoljno programski profilisanih stranaka (nastup stranaka bez kvalitetnih programa). Pri tome je relacija: *sveprisutna i dugotrajna politička i ekonomска kriza – politička anomija – apstinencija* više značna. Izborna apstinencija je, zbog dugotrajnosti bh krize, uslovljena i brojnim ličnim (prije svega kognitivnim karakteristikama), ali i njihovim odnosom prema širim društvenim (sociodemografska obilježja) i političkim (obim partitske identifikacije) razlozima. Njihova različita specifična težina i međuodnos predstavljaju pokazatelj karaktera odnosa u društvu.

Iz naredne tabele je vidljivo da je broj apstinenata u Bosni i Hercegovini, u apsolutnom iznosu, od 1996. do 2018. godine, stalno rastao. Na općim izborima 1996. godine nije učestvovalo oko 17% (ili više od 524.000) registriranih bh glasača (to su izbori na kojima je zabilježena maksimalna izlaznost bh građana). „Visoku izlaznost na prvim izborima poslije rata (oko 85%) treba uzeti kao atipičnu, zbog najmanje tri razloga. Prvi, zbog interesa većine građana da izlaskom na izbore daju podršku miru i uspostavljanju demokratskih institucija, drugi, zbog manipulacije tri nacionalne stranke, kojom su obezbijedile verifikaciju svoje gubitničke politike kao pobjedničke i treći, zbog nedostatka ozbiljne kontrole i vjerovatne manipulacije brojem izašlih. Problem izlaznosti na izbore u Bosni i Hercegovini treba dovesti u vezu i sa izbornom ponudom, u kojoj većina građana ne prepozna ili ne pronalazi one koji su spremni i sposobni da zastupaju njihov većinski ili opšti interes u institucijama vlasti“.¹⁰

	1996.	1998.	2000.	2002.	2006.	2010.	2014.	2018.
Broj registrovanih glasača za opće izbore u BiH	3.033.921	2.750.705	2.508.349	2.342.141	2.734.287	3.132.231	3.282.581	3.355.659
Broj glasača koji su glasali na općim izborima u BiH	2.509.915 (83%)	2.032.291 (74%)	1.616.313 (64,4%)	1.398.817 (55,5%)	1.512.387 (55,3%)	1.770.388 (56,5%)	1.788.083 (54,47%)	1.812.839 (54,02%)

10 Momir Dejanović, *Izbori u Bosni i Hercegovini 2006. i 2010. godine, obećanja, rezultati i imovina*, Doboj 2011, 48.

Broj glasača koji nisu glasa-li na općim izborima u BiH	524.006 (17%)	717.784 (26%)	892.036 (35,6%)	943.324 (44,5%)	1.221.900 (44,7%)	1.361.843 (43,5%)	1.494.498 (45,53%)	1.542.820 (45,98%)
---	------------------	------------------	--------------------	--------------------	----------------------	----------------------	-----------------------	-----------------------

Tabela 1. *Izborna participacija/apstinenca - Opći izbori u Bosni i Hercegovini u periodu 1996-2018.*¹¹

Sem na poslijeratnim izborima iz 1996., 1997. i 1998. godine¹² u svim narednim općim izborima u Bosni i Hercegovini „partija izbornih apstinenata“ predstavljala je, grupu brojniju od pristalica i glasača bilo koje bh stranke ili političke koalicije. Već na općim izborima 2000. godine broj apstinenata je narastao na više od 35% (ili oko 900.000), a 2018. broj apstinenata je narastao na više od 45% (ili više od 1,5 miliona građana sa pravom glasa).¹³ Komparativno posmatrano, oko 64% efektivnih birača koji su izašli na izbole 2000. godine, su još uvek u domenu nadprosječne vrijednosti političke participacije. Ipak, analizom brojnih indikatora, trend opadajuće izborne participacije se jasno može očitati. Iz *Tabele 1.* se jasno vidi da, poslije izbora 2000. godine, od izbora do izbora raste izborna apstinenca. Bojkot izbora motivisan „etničkim čišćenjem“ i neravnopravnim uslovima izborne utakmice po entitetima je još jedan specifičan bh razlog za apstiniranje od izbora. Indirektnu potvrdu ove ocjene predstavljaju nalazi istraživanja koja pokazuju da se apstinenti u pogledu prihvatanja određenih političkih stavova i vrijednosti nalaze između pristalica političkih blokova. Pretpostavka je da će se, sa stabiliziranjem bh prilika i relaksiranjem društvenih tenzija, ovaj trend visoke izborne apstinenje i zadržati.

No, kada do ove tendencije dođe u uslovima nesmanjenih, krajnjih unutrašnjih i spoljnih napetosti i neizvjesnosti (poslije terorističkih napada u SAD-u ili krize sa afroazijskim izbjeglicama u Evropi), opravdano je prepostaviti da se, u velikoj mjeri, radi o razočaranosti birača političkom (ne)zrelošću i ponašanjem

11 Podaci su preuzeti sa web stranice Centralne izborne komisije Bosne i Hercegovine (CIK BiH), www.izbori.ba (Pristup: 10.1.2020).

12 Nakon vrha izlaznosti dostignutog na prvim poslijeratnim izborima septembra 1996. godine, koji su bili uvod u odlazak sa vlasti Radovana Karadžića, izlaznost je na općim parlamentarnim izborima održanim 2000. godine, pala na oko 64% izašlih. Iako se, kada isključimo prinudne apstinenti i objektivno onemogućene građane, radi o još uvek solidnoj izlaznosti (približne dvije trećine birača), ipak se može govoriti o tendenciji stagnacije i pada. I dok su na izborima 2000-te uglavnom apstinenale nezadovoljne pristalice etnonacionalne bošnjačke opcije, na izborima održanim 2002. godine apstinenti su pristalice socijaldemokrata, a na izborima 2006. apstinenti se, po procjeni istraživača, ravnomjerno regрутiraju iz oba politička bloka.

13 U Bosni i Hercegovini, sa izuzetkom ključnih izbora (prvih 1990. i „poslijeratnih“ iz 1996. i 1998.) sve više do izražaja dolazi tendencija rastuće političke zasićenosti, apatiјe i izborne apstinenecije. Nakon izrazite politizacije (čak i previše politizirane atmosfere) koja je pratila početke pluralizacije bh političkog prostora, normalna je pojava simptoma zasićenosti politikom i smanjenja interesa za učešće u političkom životu.

vladajućih stranaka i njihovih lidera. Sve manji stepen identifikacije sa strankama i opadajući rejting njihovih lidera (poslije smrti Franje Tuđmana, povlačenja sa političke scene Alije Izetbegovića i hapšenja Slobodana Miloševića), jasno govore o nezadovoljstvu (poslije odustajanja od političkih ciljeva iz 1990-ih) kao dominantnom razlogu rastuće političke apatije i izborne apstinencije u Bosni i Hercegovini.

Na općim izborima 2002. i 2006. godine broj onih koji nisu obavili svoju građansku dužnost dosegao je zabrinjavajućih, više od 44% registrovanih glasača. Rastuća izborna apstinencija u velikoj mjeri je uslovljena i taktičko-političkim pomjeranjima, pregrupisavanjima i podjelama unutar pojedinih stranaka i stranačkih koalicija i u Federaciji Bosni i Hercegovini i u Republici Srpskoj. Na jednoj strani, to jasno pokazuje da ni same stranke nemaju do kraja jasno razvijen politički profil i prepoznatljiv imidž u javnosti, odnosno da aktuelne partijske podjele i diferencijacije unutar bh stranaka imaju krajnje nestabilan i tek privremen karakter. Poslijedično, to čak i upućenima i zainteresovanima za politiku otežava politički izbor.

Međutim, tekstovi iz medija koji govore o nemotiviranosti bh građana da izdužu na bh izbore predstavljaju i *upozorenje* strankama koje se predstavljaju i nazivaju demokratskim da moraju svojim radom i rezultatima rada, a ne samo predizbornim obećanjima (koja uglavnom ne ispunjavaju), da motivišu građane da učestvuju na izborima time što će mnogo konkretnije objašnjavati šta će stvarno uraditi (ako njihovi predstavnici budu izabrani), a poslije izbora pokazati da se drže datih predizbornih obećanja. Ali ova upozorenja ne moraju da se odnose samo na političare koji su prokockali ranije šanse da osmisle proces demokratske tranzicije, već može da bude i poruka bh građanima da se bez kontrole vlasti ne može očekivati od njih da promovišu demokratsku politiku i zajedničko dobro, čega, izgleda, bh građani nisu dovoljno svjesni. Slično upozorenje proizlazi i iz poruke građana strankama multietničke orientacije da građane koji ne izlaze na izbole ne plaše pobjedom nacionalista, jer bh građani smatraju da je takva mogućnost više rezultat loše stranačke politike građanskog i multietničkog bloka (npr. u mandatu 2010-2014. u Federaciji Bosni i Hercegovini), nego apstinencije demokratski orijentisanih bh građana. Mada u tim porukama ima istine, ipak se zapaža da bh građani nisu svjesni mogućih posljedica porasta snage etnonacionalnih stranaka, kada se uzme u obzir činjenica da su „etnonacionalni glasači“ u Bosni i Hercegovini „disciplinovana vojska“ u kojoj ima relativno malo apstinenata, s jedne strane, a da, sa druge strane, osjećanje pojačanog razočaranja u građanske i socijaldemokratske snage dovodi do prelivanja glasača iz nekih građanskih partija u kontigent etnonacionalnih stranaka, dok se broj glasača za takozvani građanski blok dovodi u pitanje. Podatak da je bila manja apstinencija (u procentima) na izborima 2010. i da je, zahvaljujući tome, uslijedila pobjeda građanskog bloka, pokazuje da se, ipak, jedan broj građanski orijentisanih dotadašnjih apstinenata „uplašio“ moguće ponovljene pobjede etnonacionalista (u vrijeme svjetske finansijske krize),

potvrđujući, s druge strane, hipotezu političkih analitičara da veći broj apstinenata iz redova glasača koji su skloni etnonacionalnoj opciji ide na ruku građanskim strankama. I obrnuto.

Obim izborne apstinencije, prije svega, varira zavisno od procjene značaja izbora i (ne)izvjesnosti njihovog ishoda. Po pravilu, što se izbori procjenjuju značajnijim i presudnjijim, odnosno što je veća neizvjesnost njihovog ishoda, to je manja izborna apstinencija. I obratno, unaprijed predvidiv, izvjestan ishod izbora, ili njihov ograničen značaj, povećavaju obim izborne apstinencije. Možemo zaključiti da je, u Bosni i Hercegovini i kada isključimo apolitične-vječite apstinente (npr. na izborima 1996. bilo ih je oko 17%), kao i standardni udio onih koji ili nisu u biračkim spiskovima, ili zaista objektivno ne mogu da izađu na izbore (raseljeni i izbjegli građani, njih oko 20-25%) da se prepostaviti da je još petina birača relativno trajno digla ruke od bh izbora. I to u situaciji kada politika i bukvalno režira naše živote više od 40% bh građana sa pravom glasa ne nalazi za shodno da izborima promjeni nešto u svojim životima. Apstinencija bi bila i veća kada bi se jedan broj, uglavnom starijih birača oslobodio straha od uvjerenja da se mora izaći na izbore, jer je to „dužnost i obaveza“ što je recidiv odgoja u jednostranačju (stariji članovi nekadašnje komunističke partije u Bosni i Hercegovini).

Centralna izborna komisija Bosne i Hercegovine i mnoge nevladine organizacije, su poslije izbora 2002. i 2006. godine pokušale animirati građane Bosne i Hercegovine sa pravom glasa da izađu na izbore 2010. godine. Mnogobrojne kampanje kao, naprimjer, „Zašto glasati za ženu“ te reklamni spotovi kojim se nastojalo afirmirati određene grupe, prvenstveno invalide i mlade ljude čiji je odziv dotad bio najslabiji, dali su ograničene rezultate. I pored svih tih apela i kampanja, na općim izborima 2010. godine, procenat apstinenata se samo neznatno smanjio u odnosu na prethodne izbore, ali zbog većeg broja registriranih građana – apsolutni broj apstinenata se ipak povećao (sa oko 1.222.000 na oko 1.362.000). Pokazalo se da stanje pasivnog političkog trpljenja i pozicija objekta politike, s druge strane, ne može da se izmjeni samo moralnim apelima, političkim informisanjem, kampanjama NVO i medijskom edukacijom bh građana. U slučaju Bosne i Hercegovine mora postojati čitav niz prepostavki koje omogućavaju učinkovitu političku participaciju. To bi, prije svega, trebao ponuditi demokratski politički sistem koji podrazumijeva razvijenost, otvorenost i dostupnost mehanizama i kanala bh građanima za politički uticaj na bh političku elitu, kao i novoizgrađena odgovarajuća participativna politička kultura. Ipak, apstinencija, pa i apolitičnost je moguća i realno prisutna i u razvijenim demokratijama, ali bez demokratskih institucija i sadašnjim nivoom političke kulture građani u Bosni i Hercegovini su osuđeni na apstinenciju.

Prof. dr. Šemso Tucaković pojavu apstinencije objasnio je na sebi svojstven način: „Vladajuće stranke su u posljednjih petnaest godina učinile sve da narod dovedu u atmosferu defetizma, a to je stanje očaja i odsustva optimizma. Narodu treba vratiti taj optimizam i motivirati ga. Od kraja rata, pa i u ratu, radilo se na

tome da se narod na izvjestan način demobilizira, da ne misli i ne radi u svoju korist, već u korist drugog. To je utjecalo na ljudе da počnu razmišljati na način da ne mogu ništa promijeniti, bilo da izađu ili ne izađu na izbore. Petnaest godina pojavljuju se isti ljudi, iste anomalije, iste deformacije. One snage koje su stvorile takvo stanje žele da ga i zadrže. Priče su iste, face iste, laži iste. Treba da se pojavi neka nova snaga, nosilac ideje koji će mobilizirati mase u kojoj će narod vidjeti neku perspektivu i onda će da se aktivira. Sadašnje snage učinile su sve da narod bude inertan¹⁴.

Sumirajući na kraju prethodne stavove možemo konstatovati da apstinencija nije jednoznačan fenomen koji se može a priori i olahko prihvati ili odbacivati i osuđivati. Bez obzira na to kako apstinenciju tumačimo i kakav stav prema njoj zauzimamo (da li je prinudna ili je, u manjoj ili većoj mjeri, stvar sopstvenog izbora bh glasača), nesporna je činjenica da apstinencija i izborni apstinenti nisu pošteđeni rizika da se, iako se ne bave politikom i ne mijesaju se u nju, politika bavi njima i njihovim životima.

Nesporno je, međutim, da masovna izborna apstinencija u velikoj mjeri delegitimiše učesnike izbora, prije svega, poziciju izbornih pobjednika. Niko, sem krajnjih političkih pragmatičara i cinika neće moći da zanemari činjenicu da njegovu vlast podržava tek, recimo, četvrta biračkog tijela (ili samo 17% bh biračkog tijela). Slaba je utjeha pritom da je još manje onih koji joj se, svojom iskazanom izbornom voljom, direktno suprostavljuju.

Na drugoj strani, ni masovan izlazak na izbore, sam po sebi, nije dokaz demokratskih odnosa u društvu. Plebiscitaran, gotovo stoprocentni izlazak na izbore u bivšim komunističkim i socijalističkim režimima ili u afro-azijskim diktaturama je dovoljno ilustrativan, i nije jedini, primjer „izbora bez izbora“.

Ne izaći na izbore je, takođe, pravo i akt volje građanina sa pravom glasa – njegov (demokratski) izbor. Često neizlazak na izbore u Bosni i Hercegovini nije znak odsustva političkog stava, već prije specifična poruka (opomena) upućena ključnim akterima politike i izbornog procesa u konkretnom društvu. Izbornu političku apstinenciju možemo odrediti kao svjestan, dobrovoljan čin odricanja od učestvovanja u procesima izbornog političkog odlučivanja. Dobrovoljnu izbornu apstinenciju treba jasno razlikovati od „prinudne izborne apstinencije“, u kojoj birači, neradom ili namjernim propustom izborne administracije, nisu na biračkim spiskovima, čime su, ne svojom voljom, spriječeni da ostvare svoje izorno pravo.

Izborna apstinencija je posebno raširena u stabilnim društвима i situacijama, u kojima je često prisutno osjećanje ravnodušnosti prema politici. U njima po pravilu, i ne postoji ključne razlike među izbornim oponentima, pa veliki broj birača smatra da (ne)učestvovanjem na izborima neće bitnije izmjeniti, inače zadovoljavajuće, životne prilike. Istovremeno, apstinencija je velika i svuda gdje postoji masovno nepovjerenje prema političkim elitama, i rašireni osjećaj političke apatije i uvjerenje da se izlaskom na izbore ništa ne može izmjeniti.

14 Šemso Tucaković, *Global*, 24. septembra 2010, 28.

Ovakva situacija vodi u krajne deprimirajuće socijalno i političko stanje koje, na kraju, rezultira beznađem. Nije vjerovatno da će pojedinci participirati u politici ako misle da će ishod događaja biti zadovoljavajući i bez njihovog učestvovanja. Uspostavljeni odnos dominantnih političkih snaga smatra se zadovoljavajućim, tako da ne pobuđuje ni minimalni sopstveni izborni angažman. Izlaznost od oko 50% na općim izborima 2006., 2010., 2014. i 2018. godine ne bi bila zabrinjavajuća da je Bosna i Hercegovina „funkcionalna“ i „normalna“ država, jer sličan prosjek imaju i mnoge evropske zemlje. No, razlika između Bosne i Hercegovine i Evrope je ta da u Bosni i Hercegovini građani bojkotiraju izbore radi sve lošijeg života, a u razvijenim demokratskim zemljama Zapada građani zbog neuporedivo boljeg životnog standarda nemaju potrebe za promjenama i zato apstiniraju.

U vezi sa izbornom apstinencijom na *Općim izborima 2006. godine u Bosni i Hercegovini* interesantno istraživanje su obavili prof. dr. Ivan Šijaković i sociolog i istraživač iz Banja Luke Puhalo Srđan. U vezi sa pomenutim istraživanjem,¹⁵ u dijelu rada pod nazivom „Birači i apstinenti“ prof. Šijaković piše: „Na Izbore 2006. u Bosni i Hercegovini izašlo je 56,4% birača. Može se reći da je to solidan izlazak birača, ali je već uočljiva i postojana grupa apstinenata od oko 40%, više u odnosu na prethodna dva izborna ciklusa. Starosna dob najvjernijih glasača je između 30. i 45. godine, dok su najčešći apstinenti u dobi između 18. i 29. godine života. Čak 69,8% apstinenata su mlađi od 45 godina. Ovo je pokazatelj da je politika ‘dosadna’, stereotipna, manje privlačna mladima i udaljena od njih, te da odluke o važnim pitanjima za život građana i uticaj u društvu donose oni za koje nisu glasali mlađi ljudi. Ako pogledamo socijalni status, vidimo da među apstinentima ima 13,3% studenata i učenika, dok istih među biračima ima 7,7%, zatim 32,1% nezaposlenih među apstinentima naspram 22,3% među biračima. Takođe, među apstinentima je veći procenat onih koji imaju mjesečne prihode manje od 1.000 KM, nego što je slučaj među biračima. Penzioneri i zaposleni u državnim institucijama i javnim preduzećima su vjerni birači, dok je apstinenata nešto manje u tim kategorijama. (...) Značajno je i to da među apstinentima visok kriterij zauzima lider koji vodi stranku (27%), kao i obećanja koja daju u predizbornoj kampanji (16,3%)“.¹⁶

Prof. Šijaković uočava da su „penzioneri i zaposleni u državnim institucijama i javnim preduzećima vjerni birači“. Šta bi to moglo značiti u slučaju

¹⁵ „Upitnik na kome je baziran empirijski dio ovog istraživanja je obuhvatio 1.090 (72,7%) ispitanika koji su izašli na Izbole 2006. godine i 410 (27,3%) onih koji su apstinali od tih izbora“.

¹⁶ Najbliže smo ocjeni da se u značajnom procentu slučajeva radilo o apstinenciji kao revoltu, izazvanom nezadovoljstvom što se, prema shvatanju građana Bosne i Hercegovine, nije nastavio proces reformi tj. nisu ispunjena obećanja u izbornim kampanjama: završetak privatizacije, reforma obrazovanja, ukidanje viza (sloboda kretanja), (ne)mogućnost zapošljavanja putem konkursa i sl, već se sve uočljivije ide smjerom koji bh društvo vraća unazad. O ovoj vrsti apstinencije, u najvećem broju slučajeva, može se govoriti kao o jednom *pasivnom otporu* ponuđenoj politici i koncepciji i praksi postdejtonске tranzicije (i privatizacije), kao vrsti upozorenja političarima da će apstinencija još više rasti ako nastave sa ovim krvudavim kursum u kojem su, prema osjećanjima bh građana, posebno mlađih i najviše mobilnih (od 18 do 29 godina starosti), iznevjereni principi očekivanih reformi. Šire u: Ivan Šijaković, *Izbori i demokratija*, u: S. Puhalo, *Socio-psihološki profil glasača*, 68.

Bosne i Hercegovine? Ako u administraciji države Bosne i Hercegovine radi više od 70.000 budžetskih namještenika, sa njihovim užim i širim porodicama dolazimo do broja od oko 350.000 „sigurnih“ potencijalnih glasača.¹⁷ Ako računamo i sa podatkom da se oko 30.000 kandidata i kandidatkinja bori na bh izborima da dođe na „državne jasle“ a pretpostavimo da ih uže i šire porodice u tome podržavaju (mada znamo da i ovdje ima izuzetaka), dolazimo do broja od 150.000 potencijalnih birača kojima odgovara postojeći sistem i žele biti njegov dio.¹⁸

Kada se pojam apstinencije uzme u širem smislu, ne samo kao „izborna“ već i kao „politička apstinencija“, može se naslutiti i prizvuk *bjekstva od odgovornosti*, s obzirom da su bh građani prihvatali pasivni otpor, što se dokazuje njihovim opredjeljenjem za potpuno neangažiranje u tokovima razvoja u postdejtonskom periodu (mada su neki aktivno učestvovali u prvim demokratskim izborima 1990. godine).¹⁹ Ipak, odgovoru na to pitanje treba prići oprezno, jer razlozi koje bh građani navode za potpuno povlačenje, ne samo iz političkog života već i iz svih drugih društvenih aktivnosti, pokazuju da oni nisu demotivisani u pogledu „sudbine postdejtonske Bosne i Hercegovine“ već, naprotiv, da povlačenje rezultira iz emocionalnog stava – nezadovoljstva postojećim tokom razvoja koji vode postdejtonske vlasti, te se njihova odluka o apstinenciji može tumačiti i kao „građanska odgovornost“ da ne učestvuju u politici koja je iznevjerila predizborna obećanja (to je najeksplicitnije izraženo u stavu: „jedini izbor koji mi je ostao jeste da ne biram“, ili da „ne legitimisem takvu politiku“).²⁰ Ali, kao što je istaknuto i u

17 Kada tome dodamo i administraciju u njena dva entiteta (kantoni, gradovi, općine, javna preduzeća, javne ustanove i vanbudžetski fondovi), taj broj „sigurnih“ potencijalnih glasača se može pomnožiti sa 3 ($3 \times 350.000 = 1.050.000$ potencijalnih glasača). Zašto bi budžetlije nešto mijenjale? Kada svi ostali žele da budu kao oni. San naših ljudi je raditi za firmu na budžetu. Ako se država i društvo poprave za sve njih više neće biti mjesta. Ode sve. Sigurna plata, kredit za auto i vikendicu, odijelo, status... Kraj svijeta. Njihovog.

18 Ako računamo i sa podatkom da u Bosni i Hercegovini djeluje između 150 i 190 stranaka i saberemo članstvo svih stranaka, dolazimo do novog velikog broja (ljudi koji žele da otmu svoj dio - budžeta). I tako, još puno brojeva. Stotine hiljada stanovnika Bosne i Hercegovine koji podržavaju i žele biti dio nepravednog sistema konstruisanog po „superhik“ matrici, tj. otmi od siromašnih da bi dao bogatima. Prosta, u ovom slučaju karikirana računica zbraja suviše onih koji direktno profitiraju od ludila u kojem žive građani Bosne i Hercegovine, da bi se bilo šta na bh izborima moglo značajno promjeniti. Vidi u: www.6yka.com/novost/28467/1001-razlog-zasto-necu-glasati.

19 Internet portalni, uoči izbora, su puni poruka sličnih narednjoj: „Nema se za koga glasati! Pa 20 godina oni nama pričaju istu priču! Kako na općinskim tako i na državnim izborima. Dvadeset godina oni nama pričaju kako će u neko selo da put asfaltiraju, kako će rješiti pitanje vodosnadbijevanja, kako će u selo dovući kontejnere i rasvjetu postaviti! 20 godina ista priča i da žalost bude veća u svakoj stranci je to predizborni program sa kojim izlaze na izbore. Hoće li neka stranka nešto novo smisliti, neki novi program pa s njim izaći na predizborni skup da bi mene lično mogla privući. Ja do sad ni kod jedne nisam video ništa novo i ne mislim da će biti. Zato neću izaći 7. oktobra, uštedjeću i vrijeme i živeći, jer ako je moja dužnost da se odazovem na izbore valjda je i njihova dužnost da bar nešto ispune od onih silnih obećanja koja daju prije izbora. Dvadeset godina je previše laži i ‘mazanja očiju’ narodu. Gospodo draga ovi izbori će biti bez mene!“

20 „Svojevoljno ću se svrstati u grupu prezrenih, neodgovornih, onih koji ‘nisu ispunili svoju građansku dužnost’. Svjesno ću zanemariti ‘svoju budućnost, budućnost moje djece, bolje sutra i prekosutra, bitisanje i bitak’. Jedan moj prijatelj kaže, ‘sjediću na rešou ako treba’ ali neću da

ranijem tekstu, ne može se potpuno isključiti ni odsustvo lične odgovornosti, ako se prihvati stanovište da demokratski razvoj zavisi ne samo od oficijelne političke prakse, već i od aktivnosti i spremnosti građana da se uključe u taj proces, tegoban i bolan, u bh društvu koje je decenijama bilo pod autoritarnom vlašću. To zahtijeva mobilizaciju svih demokratskih resursa da bi se razvijali demokratski potencijali na prelazu u moderno građansko i demokratsko društvo i da bi se, što je moguće više, izbjegavale stranputice tranzicije u pokušajima konsolidacije demokratije.

Stoga, može se reći da rastuće nezadovoljstvo bh građana u pogledu pravca kojim ide Bosna i Hercegovina poslije potpisivanja *Dejtonskog mirovnog sporazuma* stoji u tjesnoj vezi sa rastućim brojem građana koji se odlučuju za izbornu, ali i političku apstinenciju, što potvrđuju i izjavama za medije koji su istraživali ovaj fenomen: „razočarani smo, čak ogorčeni, zbog neispunjene predizbornih obećanja“, a od „priča za promjene u Bosni i Hercegovini“ nema ništa; ne vjerujem nikome i zato nemam šta da biram; ljudi su se umorili, jer izbori nisu vodili promjenama (česta glasanja su bila samo prelijevanje iz šupljeg u prazno); izlazak na izbore je gubljenje vremena, ništa ne može da se promjeni... Osnovna poruka glasi: izgubljena je vjera za budućnost i nema svrhe izlaziti na izbore... Gubljenje povjerenja u bh političke stranke, ali i u lidere bh političkih stranaka koje se predstavljaju i nazivaju demokratskim, zbog već iznijetih nesposobnosti (ili nedostatka volje) da rješavaju najvažnije probleme bh građana i bh društva u procesu tranzicije, motiviše građane da odustanu od svojih građanskih prava (kako u pogledu izlaska na izbore, tako i za lično angažovanje za promjene).²¹ Ali dosta bh građana doživjava glasanje samo kao biranje manjeg zla, tj. kao prinudno davanje glasa „multietničkim strankama“ da ne bi glasali za etnonacionalne stranke...

I sumnja u regularnost bh izbora se navedi kao čest razlog za apstinenciju.²² U nekoliko tekstova je kao razlog odustajanja od izbora, navedeno i da bh glasači ne vjeruju da će se njihov glas ispoštovati (to dosta govori o stepenu nepovjerenja građana u politiku takozvanih bh demokratskih snaga i u demokratske institucije, ali je povezano i sa nezadovoljstvom zbog načina formiranja i rada biračkih odbora i sa sumnjom da su izborni rezultati, posebno u udaljenim ruralnim sredinama, unaprijed određeni).

glasam za ovo što se nudi. Od sada, ne želim više da ‘od dva zla biram ono manje’. Radije, neću birati. S ponosom ču da nosim stigmu i snosim sve posljedice moje neodgovorne odluke. Jer, svojim potpisom na biračkom spisku neću, još jednom, dati legitimitet cirkusu grabežljivaca u kojem živim već dugo. Odavno, od kako je ‘demokratije u demokratskoj Bosni i Hercegovini’, kod nas, kod mene, u Sarajevu“ Vidi: www.6yka.com/novost/28467/1001-razlog-zasto-necu-glasati. (Pristup: 8.2.2015).

21 O čemu govore iznijeti stavovi: „ne vidim ličnosti kojima bi vrijedelo ukazati povjerenje na izborima“; ljudima se ogadila politika i političari (a neki kažu: zato što nas lažu, ili što su nas prevarili); „ponašanje političara (njihove svade) ubija svaku volju za glasanjem“; „ne vidim ni jednu jasniju ideju u politici i svi smo bezvoljni i vlada nezainteresovanost za izbore“; „nema nikog na političkoj sceni koji gleda na interes naroda, već samo rade za svoje interese“.

22 Izjave sa internet portala - ME: „Ne izlaskom na izbore listić koji je ‘namijenjen’ tebi ostaje prazan te se tako pruža prilika gospodi u biračkim odborima da glasaju umjesto tebe. Tvoj glas nije presudan, jer vlastima i godi da što manje ljudi izade – ostaće im više nepotpunjenih listića koje će oni iskoristiti kako njima odgovara. Zato, izadi pa bar ga pošaraj, poderi il’ nešto slično tako nećeš dopustit nekome da tvoj listić iskoristi kako hoće“.

Često se kao razlog neizlaska na izbore (i neangažovanja) navodi da „ništa ne zavisi od nas“ (besmislenost izbora se objašnjava tvrdnjom da formalno izabrani predstavnici nisu i stvarni nosioci moći i vlasti, odnosno da iza njih stoje strani i domaći moćnici i pokrećući ih kao marionete u lutkarskom pozorištu).²³ A eksplicitno izražena želja da se distancira od postdejtonskog političkog kursa, koji iskazuje bh građanin riječima: „neću da glasam za gubitnike“ ili „neću da glasam za one koji sprovode lošu politiku“. Brojnu skupinu apstinenata čine građani kojima se ne dopada niko od izbornih pretendenata na političke pozicije. Partije svojom nedosljednošću, nepoštivanjem datih (pretjeranih) izbornih obećanja, poništavanjem izborne volje građana, sklapanjem neočekivanih postizbornih koalicionih sporazuma (platformi) ili vođenjem prljavih kampanja, ne samo da nisu uspjele da vežu glasače za sebe i tako izgrade čvršću partijsku identifikaciju građana već su ih, na duži ili kraći rok, „uspješno“ udaljile od glasačkih kutija. Pritom je bitna i percepcija konkretnih kandidata na listama stranaka kao nestabilnih, političkih prevrtljivaca, sklonih korupciji i nepotizmu od strane iznevjerjenih bh glasača.²⁴ I bojkot izbora može biti svjestan način da se utiče na izbore. Sve prisutniji razlog, svjesno birane apstinencije je odsustvo ključnih društvenih reformi, odnosno raširena nevjerica da politički akteri uopće imaju moć i sposobnost da sprovedu (tražene i obećane) promjene i riješe probleme vezane za (ne)funkcionisanje države, ostvarenje nacionalnih interesa ili, pak, ekonomski razvoj.

23 „Možda ste već umorni od ove teme, ali primjetio sam nešto što želim prokomentirati. Čini mi se da je broj ljudi i organizacija koje pozivaju na masovni izlazak na izbore puno veći od onih koji pozivaju na bojkot. Da je izlazak na izbore pozitivna stvar je gotovo nešto što se podrazumjeva. Stanimo trenutak na loptu. Uopće nije jasno samo po sebi zašto je izlazak na izbore objektivno dobra stvar, a još je manje jasno zašto je nagovaranje drugih na glasanje dobra stvar. Što društvo ima od velikog odziva? Ništa. (...) Što dobiva onaj ko nagovara druge na izlazak na izbore (ako prepostavimo da ih ne nagovara i koju stranku da biraju)? Opet ništa. Odakle onda takva uvjerenost da izlazak na izbore treba podsticati i zašto to brojne organizacije i pojedinci rade?“ Vidi: <http://politika.com/tag/izlazak>. (Pristup: 30.6.2015).

24 „Evo i prilike za brojke. One su često, oslobadajuće. Kako da se žalim, da reagujem, jer stranka za koju sam glasao nije ispunila svoja obećanja? Da je, kao, ‘kaznim’ pa ne glasam idući put za njih? I tako, valjda, 190 puta po 4 godine koliko je stranaka registrovano u zemlji - 760 godina?! Ili 380, ako računamo da su izbori svake dvije godine. E zato mi ne pada na pamet da i jedan trenutak tog, ‘velikog’ dana potrošim kao ‘odgovoran’ građanin. Potvrđujući svojim potpisom na biračkom spisku da se slažem, i da sam odgovoran za još jedan četvorogodišnji pljačkaški pohod. Starih i novih ‘snaga’, njihovih pomagača iz sporta, kulture, nekulture, javnog, privatnog, vladinog, NVO ili kojeg već, da prostite, sektora. Demokratija se već odavno ne brani na izborima, nego ispred svojih vrata, haustora, u parkovima i na trgovima. Svaki, a ne samo jedan dan. (...) Za kraj, iskorističu sjajnu rečenicu mog poznanika, pisca, koju je nedavno izgovorio u jednom intervjuu: ‘Znam da je moj glas presudan, i baš zato neću izaći na izbore!‘ Vidi: www.6yka.com/novost/28467/1001-razlog-zasto-necu-glasati. (Pristup: 8.2.2015).

Partija	Ukupno	Utemelj.	Neutem.	Konkr.	Nekon.	Ispunj.	Djel. isp.	Neispunj.
SDA	164	157	7	116	41	13	40	104
SNSD	75	69	6	28	41	2	23	44
HDZ	73	71	2	32	39	1	16	54
SBiH	16	16	0	13	3	0	4	12
HDZ 1990	39	37	2	10	27	2	15	20
Ukupno	367	350	17	199	151	18	98	234

Tabela 2. *Predizborna obećanja data u 2006. godini - Istinomjer.*²⁵

Nepostojanje pravne države i odsustvo vladavine zakona, ali i životne sigurnosti građana, teškoće u funkcionisanju demokratskih institucija, politička nestabilnost i odsustvo krivičnog gonjenja velikog broja moćnih pojedinaca osumnjičenih za korupciju i razne zloupotrebe, odvode dio građana u rezignaciju, defetizam i rezultirajuću apstinenciju. Neostvarivanje ili nesvrshodan rad na definisanju i ostvarivanju nacionalnih interesa većinske nacionalne zajednice, naprimjer priključenje Republike Srpske Srbiji, odnosno, na drugoj strani, formiranje trećeg (hrvatskog) entiteta ili pitanje stvarne mjere zaštićenosti prava konstitutivnih naroda u „drugom“ entitetu i manjinskih nacionalnih zajednica u cijeloj Bosni i Hercegovini, također predstavljaju moguće ozbiljne motive i razloge za neizlazak na izbole. Nizak životni standard, nezaposlenost, korupcija, mito i afere koje prate privatizaciju, uz sve restriktivnija prava i mogućnosti u oblasti državnog sistema socijalnog osiguranja i zaštite (penzije, zdravstvo, obrazovanje), također, pripadaju polju ozbiljnih razloga za neizlazak na izbole.²⁶

25 *Istinomjer* je, pred početak izborne kampanje (avgust 2010) dao pregled (pred)izbornih programa i pregled dotadašnjeg rada na ispunjavanju datih obećanja političkih subjekata izabranih na Općim izborima 2006. godine. To je trebalo poslužiti bh građanima za ocjenu rada političkih stranaka/partija u vlasti i da se naslutи kako bi glasači mogli glasati na nastupajućim Općim izborima 2010. godine. „Pet vladajućih stranaka u Bosni i Hercegovini su ispunile samo 5% ili tek 18 od 367 obećanja uz pomoć kojih su 2006. godine došle na vlast. Ovo je rezultat istraživanja udruženja građana ‘Zašto ne?’“. Ovo su samo neki od pokazatelja koliko su obećanja napisana u (pred)izbornim programima pet vladajućih političkih stranaka bila realna i izvodljiva, ali i koliko su ona koja su bila moguća - ispunjena. Preuzeto: www.istinomjer.ba (Pristup: 24.08.2010).

26 Interesantno je i kako građani na internet portalima komentarišu svoje razloge za apstinenciju: „Glasanje je građanska obaveza! Dužnost!“, grme nekreativne državne kampanje. Nemoguće je pobjeći, sakriti se od ovih parola u vrijeme izbornih kampanja. Ni jedna ne govori o odgovornosti ‘odabranih, najboljih’ među nama. Glasao sam na svim izborima do sada. Bio odgovoran. Agitirao kod onih što nisu htjeli glasati. Ubjedivao da je važno. Često, mijenjao njihovo mišljenje, argumentima. Ali argumenata ni za sebe više nemam. Svaki put su me izbori prevarili. Svašta dobro obećali a onda, razgrabili, podijelili, privatizirali, sredili sebi i svojima. Nije normalno vjerovati nekome ko te više puta prevario. Ili griješim? Mjesecima odbijaju da se dogovore o vlasti. Krčme javni novac i resurse kao da su im babovina. Zemlja stoji, ljudi propadaju. Ispravnost, prosječnost, poslušnost postale su vrline. Drug mi pričao da je sreo poznanicu koja mu je otkrila univerzalnu istinu: ‘Danas ti je tako, moraš bit’ u stranci!‘ Pametni su dole, poltroni i neznalice gore. Za to su odgovorni baš ti, koje smo proteklih ciklusa ‘demokratski’ izabirali. Materijalizam je osnovno mjerilo vrijednosti.

Bh političari ne žele da osiguraju ni bolje ekonomski uslove, odnosno ispunjavanje legislative i uvođenje evropskih standarda u zakonodavne okvire Bosne i Hercegovine (reformska agenda). Time jasno kažnjavaju građane i na izvjestan način ih tjeraju da svoju budućnost traže u zemljama Evropske unije. Pritom nedostaje reakcija s druge strane, od građana Bosne i Hercegovine koji nisu u stanju da smognu hrabrosti i kazne političare u Bosni i Hercegovini, zbog 25 i više godina tapkanja u mjestu ili čak nazadovanja, ne samo u procesu integrisanja.

Kod mlađe populacije dominira nezadovoljstvo koje se pretvara u letargiju, prije svega, zbog toga što ne vide da se u postdejtonskom bh društvu događaju promjene koje bi potvrdile demokratski karakter tranzicije i to ih demotivise da lično učestvuju u tom procesu (uključujući i korištenje izbornog prava). S druge strane, stariji bh glasači, više ističu gubljenje povjerenja u političare koji nisu uspjeli da odgovore na osnovne potrebe stanovništva i da zaustave porast siromaštva i nezaposlenosti (zbog loše vodene privatizacije), zbog neuspješne ukupne ekonomski politike, kriminalizacije društva, samovolje državnih organa i sl. (a navode se i razlozi nacionalno intoniranih izraza nezadovoljstva: zbog „međunarodne zavjere protiv Republike Srpske“ ili zbog izručenja Hrvata *Tribunalu u Hagu*). Ova razlika u iskazivanju razloga za apstinenciju kod starijih ispitanika može se dovesti u vezu sa njihovom različitom političkom orientacijom, u kojoj nije izražena jača usmjerenošć na ključne probleme postdejtonskog bh društva, već, prije svega, na probleme svakodnevnog života.

Iz izbora u izbore se pokazuje da većina bh građana ostaje pri odluci da i dalje apstinira na bh izborima iz navedenih razloga, a manji broj izjavljuje da bi se odlučili da glasaju pod izvjesnim uslovima. Najčešće navođen uslov je i najmanje izgledan, naime: da se dogode radikalne promjene u bh politici koje bi povratile vjeru u mogućnost nastavka demokratskih reformi i evropskih integracija (kada bi se promjenio Ustav Bosne i Hercegovine i Izborni zakon Bosne i Hercegovine) a zatim slijedi traženje nove političke opcije, tj. dobrog izbora (kada bi došli novi ljudi na odgovorna mjesta, oni kojima se može vjerovati; ako bi prestale svađe između multietničkih građanskih stranaka i ako bi došlo do njihovog ujedinjenja, mada je većina bh građana izrazila sumnju u tu mogućnost)... Na osnovu analize stavova ispitanika, sa portala i iz printanih medija, o razlozima njihovih odluka da budu politički i izborni apstinenti može se zaključivati o kojoj vrsti (modelu) apstinencije se radi u slučaju bh građana.²⁷

Čini se da se može pouzdano tvrditi da najveći broj bh građana-apstinenata ne spada u grupu antipoličke ili apolitičke apstinencije jer, kako istraživanja pokazuju, oni se ne opredjeljuju za apstinenciju zato što su „nezainteresovani za politiku“ (u širem smislu), budući da su (u analiziranim tekstovima u medijima) sa interesovanjem govorili o političkim pitanjima i da ih ona nisu ostavljala

Kič, nacionalizam, primitivizam, fašizam, nepravda, lopovluk postali su uzorita ponašanja. (...) I tako je već godinama» Vidi: [www.6yka.com/novost/28467/-1001-razlog-zasto-necu-glasati. \(Pristup: 8.2.2012.\).](http://www.6yka.com/novost/28467/-1001-razlog-zasto-necu-glasati. (Pristup: 8.2.2012.).)

27 Više u: S. Puhalo, *Socio-psihološki profil glasača*, 116-133.

ravnodušnim. Za bh građane, prije svega, iz populacije do 30 godina starosti, može se tvrditi da je njihova apstinencija često bila „svjesna politička odluka“, koja je ponekad implicitno izražena kao „poruka“ političarima da loše i nedovoljno rade i da je krajnje vrijeme da počnu da misle o onome šta rade i šta treba da rade, a eksplisitno, jasno naznačena kao nezadovoljstvo svojim položajem i ulogom u bh društvu ali i:

- a) političkim programima stranaka ili neizdiferenciranošću partijskih programa, u smislu „sve stranke su iste“ ili „ne znam za koga da glasam“;
- b) liderima i kadrovima u političkim strankama i kandidatima na konkretnim izbornim listama, ali i (diskriminatorskim) Izbornim zakonom Bosne i Hercegovine;
- c) političkom praksom imenovanja anonimnih ili kompromitovanih kadrova na značajne ministarske i direktorske pozicije (ali i zbog netransparentnosti, nepotizma ili vraćanja autoritarnih mehanizama u vršenju javne vlasti), i
- d) površnošću i sporošću sprovodenja nužno potrebnih reformi na putu ka EU i NATO integracijama i nedostatkom vizije za budućnost Bosne i Hercegovine...

Izborna participacija i legitimitet

Značajno je i pitanje u kojoj je mjeri bh politički sistem (koji se predstavlja kao demokratski) legitim, odnosno ima dovoljno široku podršku građana, ako u izbornom procesu ne učestvuje skoro polovina građana Bosne i Hercegovine sa pravom glasa. „Potreba za legitimitetom uslov je svake vladavine, a postojanje legitimitea znak je *dobre vladavine*“,²⁸ te je zbog toga pitanje o izbornom legitimitetu uvijek pitanje uvjerenja o dostojnosti političkih institucija i onih koji u njima vladaju.

U svakom se demokratskom ustavu nalazi, u ovom ili onom obliku, iskaz kako sva državna vlast proizilazi iz naroda i kako je narod nosilac suvereniteta. Iz toga proizilazi da je legitimna vlast samo vlast koja je izabrana slobodnom voljom i pristankom naroda, a zauzvrat vlast mora raditi u interesu opće dobroti. Demokratski legitimitet započinje u periodu Francuske revolucije, a utemeljitelj legitimitea je Žan Žak Ruso. Legitimnost je najčešći idejni temelj vlasti. To je uvjerenje (jednog kruga ljudi) da je nečija prisila opravdana zato što se temelji na nekim vrijednostima. Obično se uzima da legitimitet predstavlja prihvaćenost zakona ili politike, tj. uvjerenost u njihovu ispravnost i dobrovoljno potčinjavanje. Legitimitet vlasti je garantovana kada građani dobrovoljno prihvataju zakone i pokoravaju im se, a zauzvrat dobijaju zaštitu svojih zakonom zagarantovanih prava.

Posjedovanje legitimitea označava da su vlast ili postojeći institucionalni aranžmani priznati i prihvaćeni od strane građana, jer nalaze da je u saglasnosti sa nekim moralnim i političkim principima kao što su sloboda, jednakost, ljudsko

²⁸ Milan Podunavac (ur), Legitimitet, *Enciklopedija političke kulture*, Beograd 1993, 593.

dostojanstvo, saglasnost, pravda, demokratija, vladavina prava i slično. Opće izbore 2018. godine u Bosni i Hercegovini je obilježio značajan porast broja političkih partija koje su propitivale legitimitet izbora na različite načine. Ovo odstupa od standardnih reakcija sa prethodnih izbora, gdje su svi naglašavali da postoje nepravilnosti, ali su u isto vrijeme svi proglašavali pobjede, kako bi na taj način ojačali svoje pozicije u procesu formiranja vlasti i podjele indirektnih pozicija. Osim toga, imamo slučajeve i korištenja mehanizama blokade institucija i nepriznavanja rezultata izbora. Ovakve slučajeve smo imali i nakon izbora 2010. godine, kada su predstavnici HDZ-a koristili mehanizme blokade kako bi blokirali prvo formiranje, a zatim i funkcionisanje vlasti. Isto je ponavljeno i nakon izbora 2018. godine, kada nakon izbornog dana ministri iz HDZ-a ne dolaze na sjednice Vijeća ministara, a od Predsjednika HDZ-a Čovića došle su najave i da će formiranje vlasti usloviti donošenjem novog izbornog zakona u skladu sa njegovim interesima.²⁹

„Izbori jesu jedan od univerzalno prihvaćenih principa legitimacije političkog vođstva i političkog sistema, ali ne i dovoljan, jer da bi politički sistem ostvario legitimitet mora biti efikasan i prihvatljiv za svoje građane s aspekta zadovoljavanja njihovih ekonomskih i drugih potreba.³⁰ Ukratko, princip legitimiteta implicira da pripadnici jedne političke zajednice prihvataju poredak iz uvjerenja u njegovu valjanost i opravdanost. Visok stepen siromaštva, nezaposlenosti i korupcije, da pomenemo samo neke od anomalija koje karakterišu današnju Bosnu i Hercegovinu, onemogućavaju pripisivanje valjanosti i opravdanosti postojećem političkom poretku. Veza između izborne apstinencije i ‘krize demokratije’, kao krize legitimite demokratskih institucija, izražena u smanjenom povjerenju građana u pravedan ishod njihovog funkcionisanja,³¹ značajno je istraživačko pitanje koje može voditi sveobuhvatnjem razumijevanju apstinenata kao članova jedne političke zajednice čija se odluka da ne izađu na izbore može interpretirati i kao opomena upućena političkim elitama kojom iskazuju svoje nezadovoljstvo i nepovjerenje. Umnožavanje ovakvih opomena u vidu masovne izborne apstinencije u velikoj mjeri delegitimise učesnike izbora, prije svega poziciju izbornog pobjednika,³² a ozbiljno shvaćena upitnost legitimnosti osvojene pozicije mogla bi da dovede do promjene u ponašanju izbornih pobjednika u smjeru veće odgovornosti spram interesa građana i odlučnosti u realizaciji neophodnih društvenih reformi“.³³

29 Više u: Tijana Cvjetićanin, Darko Brkan, Edis Foča, *Procjena stanja u Bosni i Hercegovini u ispunjavanju političkih kriterijuma pri sticanju statusa kandidata za ulazak u EU*, Prvi dio: Legitimitet i integritet izbora – neophodan korak ka evropskim vrijednostima, Sarajevo, oktobar 2018, 31-32.

30 Štefica Deren-Antoljak, Izbori i izborni sustavi, *Društvena istraživanja*, časopis za opća društvena pitanja, God. I, br. 2, Zagreb 1992, 215-231.

31 Michal Sladeček, Problem legitimnosti demokratije – Građanstvo, participacija, deliberativnost, *Filozofija i društvo*, Vol. 17, br. 2, Beograd 2006, 123-134.

32 Zoran Stojiljković, Izborna apstinencija, *Politika i svakodnevni život (treći dio): Probudene nade – izneverena očekivanja*, Beograd 2007, 82-91.

33 Srdan Puhalo, Nedja Perišić, *Apstinenti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2013, 16-17.

Većinu apstinenata u Bosni i Hercegovini, po mišljenju istraživača čine oni koji imaju svijest o značaju i kakav-takav interes za politiku, ali kojima se, iz različitih razloga, ne dopadaju kandidati i partije koje učestvuju na izborima (takozvani „pozitivni“ apstinenti). Apstinencija „pozitivnih“ apstinenata je, često, posljedica nezadovoljstva kvalitetom političkog izbora – neprihvatljivom, ograničenom (ili nepreglednom ponudom istih ili sličnih sadržaja) na političkom tržištu. O ovoj pojavi (ponude neprihvatljivog i ograničenog) u sarajevskom časopisu *Global* pisao je i prof. dr. Vlaisavljević Ugo: „Nedavno je ugledni mostarski književnik Veselin Gatalo s pravom primjetio: izbori u Bosni i Hercegovini nemaju smisla dok god se ne riješi nacionalno pitanje. (...) izbori imaju smisla, ali samo kao izbori u kojima se opet pokušava riješiti nacionalno pitanje za svaki konstitutivni narod posebno. Čak se i građanska opcija sada otvoreno predstavlja kao najbolje rješenje najvažnijeg pitanja etnopolitike: nacionalnog pitanja! Tri pitanja, tri tabora, tri kolektivne pozicije! Ovo je utrka kandidata iz samo jedne nacije, samo što su upriličene tri trke istovremeno. Nikome druge trke nisu posebno zanimljive: ni učesnicima ni gledaocima. (...) Tako u Bosni i Hercegovini imamo odavno političku svakodnevnicu u kojoj se natječu integralisti, separatisti i enklavisti. Zadivljujući nacionalni konsenzus postoji oko tih pozicija, što znači da je način rješavanja nacionalnog pitanja gotovo posve utanačen. Bošnjačka politika je integralistička, srpska separatistička (...), a hrvatska se klati između ultraseparatizma i autentičnog građanskog integralizma. Šta god da u svojim debatama pretresaju kandidati, oni se u stvari na tri pruge međusobno utrkuju ko će pokazati veću sposobnost u ostvarenju političkih ciljeva iz dane pozicije“.³⁴

Dakle, spisak „želja“ za promjene koje bi bh građane motivisale da prestanu da apstiniraju na izborima, a možda i u aktivnostima civilnog društva, očigledno je mnogo veći od onoga što bi aktuelne strukture bh vlasti mogle (i željele) da ispune. Mnogi apstinenti tvrde da su politički nezainteresovani, ali se često ispovjedi da to samo znači da ti građani usko shvataju politiku, kao pripadnost strankama i stranačku borbu za vlast.³⁵ Većina dosadašnjih analiza (i istraživanja) su potvridle da je depresija i letargija kod bh birača nastala (bar kada je u pitanju mlađa generacija) kao posljedica neispunjениh oběćanja o demokratskim promjenama poslije poraza „građanskih stranaka“ 2002. godine (i 2014. godine u Federaciji Bosne i Hercegovine) i kao rezultat saznanja da ni posle dvadeset godina postdejtonske tranzicije „nema nužno potrebnih reformi u Bosni i

34 Ugo Vlaisavljević, Izbori kao priprema za konačni obračun, *Global*, 24. septembra 2010, 29.

35 Najčešće pojašnjenje predočava da sagovornici u medijima smatraju da ne mogu da se poistovjete ni sa jednom ponuđenom političkom opcijom. Ali, iracionalnost nekih izjava vidi se u tome što ispitanici kao razlog apstinencije navode da ne nalaze politiku koja će *njima* potpuno odgovarati; ili što postoji neizvjesnost da li će „taj kome dam glas zastupati *moje* interese“. To je ne samo nemoguć uslov, već potvrđuje mišljenje jednog broja ispitanika da su „građani sve više okrenuti isključivo sebi“. A o tome govori i kategorička izjava jednog broja ispitanika: „izlazak na izbore je moja privatna stvar“ ili „*moje* građansko pravo je da ne glasam“. U ovim izjavama se uočava i konfuzija u shvatanju odnosa privatnog i javnog interesa i neshvatanje da građanska prava (uključujući i pravo glasa) podrazumevaju i odgovornost i obavezu.

Hercegovini“, odnosno da je zastoj na putu evroatlanskih integracija sve veći. To je prouzrokovalo besperspektivnost i gubljenje nade u demokratsku budućnost Bosne i Hercegovine.³⁶ Ovo bi moralo biti ozbiljno upozorenje etničkim i multietničkim strankama koje su bile na vlasti i imale moć da odlučuju o tome kuda će dalje ići Bosnu i Hercegovinu, da u kreiranju političkih programa mislile kako da vrate vjeru građana u demokratsku i proevropsku perspektivu, ne samo zato da bi pridobili glasače, već, prije svega, da bi život u Bosni i Hercegovini učinili normalnijim i privlačnijim i spriječili depopulaciju i bjekstvo mlađih iz zemlje.³⁷

Zaključak

Rezultati ovog rada predočavaju da u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini nije prevaziđena barijera između etnonacionalnog autoritarnog sistema (etnokratije) i modernog građanskog (demokratskog) društva, kako u ponašanju političkih elita (ne ispunjavanje predizbornih obećanja), tako i u ponašanju bh glasača koji još uvijek očekuju da nacionalno pitanje riješe vladajuće etnonacionalne strukture. Građani Bosne i Hercegovine najviše ističu, kao izraz nezadovoljstva, to što „nisu ispunjena *predizborna obećanja*“, a mnogo manje razmišljaju i govori o tome šta mogu sami uraditi da bi iskoristili preostale šanse za ispunjenje onoga što očekuju od bh (etno)demokratije i izbornih pobjednika (kroz oblike građanskog nezadovoljstva) ili promjene biračkih opcija.

Zbog ukupnog stanja u Bosni i Hercegovini (siromaštvo, korupcija, nesigurnost, nefunkcionalnost države i slično) bh birači često reaguju odlukom da ne izadu na izbole. Sa druge strane: razvoj i poboljšanje životnog standarda, bolje edukovanje građana (prije svega mlađih o demokratskim vrijednostima), zatim, jasnije profilisanje stranaka i njihovo utemeljenje u konkretnim socijalnim grupama i, posebno, odgovornije ponašanje političkih elita, su neke od prepostavki koje treba ispuniti da bi se smanjila apstinencija na budućim izborima.

36 Na osnovu dobijenih odgovora o političkoj i izbornej apstinenciji u medijima moglo bi se govoriti sa više opravdanja o *generalnoj depresiji građana*, nego o depolitizaciji, što prati i izraženo osjećanje bespomoćnosti. Ali, jedan (manji) broj intervjuisanih građana nije potpuno digao ruke od svega, jer pored onoga što smatraju da je trebalo uraditi posle potpisivanja Dejtonskog sporazuma a nije urađeno, zbog čega je uslijedilo veliko nezadovoljstvo, oni ukazuju i na to što bi se nužno moralio mijenjati, a kada je u pitanju apstinencija, rješenje vide u tome „da se političari osvijeste da gube glasače od onih od kojih se očekuje da mijenjaju RS“³⁸. Shvatanje da nije dovoljno samo kritikovati političare, već da je potrebno uputiti im i poruke što bi morali da čine i da mijenjaju u odnosu na današnje stanje Bosne i Hercegovine, pokazuje da ih politika i te kako interesuje.

37 Razlozi i logika približavanja i udaljavanja političkih stranaka i koalicija (posebno u izbornom ciklusu 2010-2014) predstavlja za većinu glasača nerazrešivu enigmu. To mnoge glasače zburjuje, obeshrabruje i dovodi do zaključka da među akterima politike i nema neke značajnije razlike, i da treba dići ruke od izlazaka na izbole. Pogotovu kada im stvari u životu stoje nepromjenjeno loše. Stvar dodatno komplikuje i potvrđena sumnja velikog broja birača da se pod ponuđenim političkim labelama (bh socijaldemokrata) skrivaju krajnje različita, često čak suprotan stvarni sadržaj (SDP u mandatu 2010-2014, SNSD u mandatu 2006-2014). Ali i bojazan i dokazana mogućnost da odabrana politička partija, nakon izbora, koalira sa suprotnom političkom opcijom.

Summary

The results of this paper suggest that in post-Dayton Bosnia and Herzegovina the barrier between the ethno-national authoritarian system (ethnocracy) and modern civil (democratic) society has not been overcome, both in the behavior of political elites (not fulfilling election promises) and in the behavior of Bosnian and Herzegovinian voters who still expect the national question to be resolved by governing ethno-national structures. The majority of Bosnian and Herzegovinian citizens point out, as an expression of dissatisfaction, that “the election promises have not been fulfilled”, much less think and talk about what they can do themselves to use the remaining chances to fulfill what they expect from Bosnian and Herzegovinian (ethno) democracy and electoral winners (through forms of civic dissatisfaction) or changing electoral options.

Due to the overall situation in Bosnia and Herzegovina (poverty, corruption, insecurity, dysfunction of the state and the like), Bosnian and Herzegovinian voters often respond by deciding not to vote. On the other hand: developing and improving living standards, better educating citizens (especially young people about democratic values), clearer profiling of parties and their establishment in specific social groups and, in particular, more responsible behavior of political elites, are some of the preconditions to be fulfilled to reduce abstinence in future elections.

Doc. dr. Ajdin HUSEINSPAHIĆ

Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

E-mail: iur_ajdin@yahoo.com

Doc. dr. Esad ORUČ

International Burch University/advokat

E-mail: esad.oruc@gmail.com

Pregledni rad/Review article

UDK/UDC:34(37)347.6

347.6:34(37)

POJAM I OBILJEŽJA NASLJEĐIVANJA U RIMSKOM PRAVU

Apstrakt: *Bosna i Hercegovina pripada krugu zemalja romansko-germanskog pravnog sistema, a čiji korijeni sežu još u vrijeme starog rimskog leges regiae. U radu smo prikazali koncept razvoja nasljednog prava od prvobitnih instituta, koji su protekom vremena postajali vrlo neefikasni. Tako je prvobitno agnatsko srodstvo, koje je bilo osnovnim razlogom za nasljeđivanje i konstituisanje zakonskih nasljednih redova, još u periodu razvoja honorarnog prava nadograđeno kognatskim srodstvom. Pri tome su paralelno egzistirala oba tipa srodstva, da bi konačno kognatsko srodstvo u posljednjoj fazi razvoja prava bilo jedinim tipom srodstva koje je bilo relevantno u nasljedno-pravnim odnosima. Protekom vremena rimski građani su vršili pritisak na organe vlasti da donesu propise kojima bi neefikasni instituti nasljednog prava bili zamjenjeni onim efikasnijim i društveno prihvatljivijim. Na koji način su organi vlasti u starom Rimu rješavali nastale pravne nelogičnosti i neefikasne institute zamjenjujući ih onim efikasnijim prikazano je u radu koji je pred Vama.*

Ključne riječi: Nasljedno pravo, nasljeđivanje, oporuka, nasljednici.

THE CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF INHERITANCE IN ROMAN LAW

Abstract: *Bosnia and Herzegovina belongs to the circle of countries of the Romano-Germanic legal system, and whose roots go back to the time of the ancient Roman leges regiae. In this paper, we present the concept of the development of inheritance law from the original institutes, which over time became very inefficient. Thus, the original agnatic kinship, which was the main reason for inheriting and constituting legal inheritance orders, was upgraded with cognate kinship even in the period of the development of part-time law. At the same time,*

both types of kinship existed in parallel, so that the final cognate kinship in the last phase of the development of law would be the only type of kinship that was relevant in inheritance-legal relations. Over time, Roman citizens put pressure on the authorities to enact regulations that would replace inefficient institutions of inheritance law with more efficient and socially acceptable ones. How the authorities in ancient Rome dealt with the legal illogicalities and inefficient institutes by replacing them with more efficient ones is shown in the paper before you.

Key words: *Inheritance law, inheritance, will, heirs.*

Uvod

Temelji razvoja nasljednopravnih odnosa u zemljama romansko-germanskog pravnog sistema su postavljeni još u civilnom pravu antičkog Rima da bi postepeno evoluirali kroz djelatnosti pretora i klasičnih rimskih pravnika. Pri tome, važno je naglasiti da se temelji postavljeni u starom civilnom pravu odnose na zemlje do kojih je rimska osvajanje doprijelo. Konačno je jedan vrlo turbulentan period razvoja nasljedno-pravnih instituta okrunio Justinijan kroz svoje novele dajući prednost pretorskim institutima, koja su duži vremenski period egzistirala paralelno sa onim civilnog prava stvarajući pravnu konfuziju i usložnjavajući ionako kompleksne društvene odnose. Izlažući razvoj nasljednopravnih instituta i ukazujući na svu turbulentnost njihovog viševjekovnog razvoja u starom Rimu, imamo za cilj da apostrofiramo dinamičnost društvenih odnosa i dužnost zakonodavca da iste prati pravovremenim pravnim regulama. No, ukoliko je zakonodavni organ postajao „trom“ i neekspeditivan u svom poslu njegovu ulogu su preuzimali drugi organi vlasti. S tim u vezi, posebno smo istakli one slučajeve u kojima su neefikasne zakonske norme pretorskog djelatnošću bivale otklanjane novim pravnim rješenjima u oblasti nasljednog prava, a koja nisu derogirala zakone koji su bili na snazi. Upravo je taj pravni paraleлизам, odnosno partikularizam u nasljednopravnim odnosima kao i put njihovog razvoja od posebnog interesa i u ovom radu.

Korijeni razvoja nasljedno-pravnih instituta u antičkom Rimu

Općeprihvaćen je stav u nauci da grana nasljednog prava sve do pojave privatnog oblika vlasništva nije bila razvijena.¹ To svakako ne znači da nije bilo

1 Vidi: M. Horvat, *Rimsko pravo*, Školska knjiga, Zagreb 1974, 313. (dalje: M. Horvat, *Rimsko pravo*); I. Puhan, *Rimsko pravo*, Naučna knjiga, Beograd 1974, 368. (dalje: I. Puhan, *Rimsko pravo*); W.W. Buckland/A. D. Mcnair, *Roman Law and Common Law*, Oxford University Press, 2008, dio III. (dalje: W.W. Buckland/A. D. Mcnair, *Roman Law and Common Law*).

regulisano pitanje prelaska ovlaštenja neposrednog posjedovanja, upravljanja, korištenja i raspolanjanja kolektivnim dobrima gensa. Smrt člana rodovsko-plemenske zajednice nije imala za posljedicu transmisiju imovinskih dobara, jer bi u tom slučaju gens, kao baza opstanka njegovih članova, egzistencijalno bivao ugrožen. Pošto je gens bio nosilac kolektivnog vlasništva nad oruđima i drugim dobrima koja su služila opstanku zajednice i očuvanju njene društvene kompaktnosti i jačanja unutrašnje koherentnosti, nije ni postavljano pitanje individualnog nasljeđivanja materijalnih dobara gensa.² Predmeti kojima se služio umrli sahranjivani su zajedno sa njegovim tijelom.³ Nakon što su oruđa gensa prešla u privatno vlasništvo „glava gensa“, koji su dodatnim svojim aktivnostima stjecali materijalna dobra i tako povećavali imovinsku masu, možemo konstatovati da je nasljeđno pravo dobilo zamajac svoga razvoja. „Kako se napretkom proizvodnih snaga raspadaju veće porodične zajednice na male inokosne obitelji, i kako se usporedo s time individualno privatno vlasništvo oslobođa ostataka porodičnog zajedničkog vlasništva, tako se i u nasljeđnom pravu javlja težnja da vlasnik raspolaže svojim vlasništvom, čak i poslije smrti.“⁴

Vremenom su nasljeđno-pravna rješenja evoluirala prolazeći kroz sve faze razvoja pravnog sistema od prvobitnog rimskog prava (*leges regiae*), preko pretklasične i klasične jurisprudencije do Justinijanovog zakonodavstva. Tokom tog pravno-evolutivnog procesa nasljeđno-pravni instituti su bili usko vezani sa načinima stjecanja vlasništva.⁵ Zapravo, stjecanje zaostavštine je bilo u uskoj vezi sa institutom *in iure cessio*.⁶ No, za razliku od ostalih načina stjecanja vlasništva koji su djelovali inter vivos, nasljeđno-pravni odnosi su djelovali mortis causa.⁷

2 Shodno navedenome dalo bi se zaključiti da bi tek u slučaju „smrti“ gensa, u datim prilikama, mogli postaviti pitanje nasljeđivanja od strane nekog drugog gensa, a nikako nasljeđivanja od strane pojedinca (makar to bio i najstariji sin), jer je pojedinac bez gensa u društveno-ekonomskim prilikama prvobitnog rodovsko-plemenskog uređenja „osuđen“ na propast.

3 I. Puhan, *Rimsko pravo*, 368.

4 Detaljnije: F. Engels, *Porijeko porodice, privatnog vlasništva i države*, Izdanje „Naprijed“, Zagreb 1946, 48-50.

5 „Tjelesne stvari iz zaostavštine prelaze na onoga kome je ustupljena zaostavština, kao da je svaka stvar pojedinačno prenijeta putem *in iure cessio*.“ Gaj, *Institucije*, preveo O. Stanojević, Nolit, Beograd 1982. *Gaius*, 2, 35. (dalje: O. Stanojević, *Gaj, Institucije*).

6 To je bio formalistički način prenošenja vlasništva po *ius civile* (pravo rimskih građana-cives Romani), a koji se obavljao u obliku prividne parnice, u prvoj fazi rimskog civilnog postupka pred magistratom (*iurum iure*). Zbog svoga karaktera apstraktнg pravnog posla mogla je zadovoljiti daleko šire potrebe od prenosa vlasništva poput osnivanja služnosti, zasnivanja očinske vlasti kod adopcije, prenošenja tutorstva, oslobođanja robova i ustupanj nasljeđstva (*in iure cessio hereditatis*). A. Romac, *Rječnik rimskog prava*, Informator, Zagreb 1989, 147.

7 Tako je bilo normirano da zaostavština može biti pribavljena jedino ustupanjem na sudu (*in iure cessio*). Ovo je bio jedan od načina prenošenja prava vlasništva (uz *traditio i mancipacio*). „Ako onaj kojem pripada zaostavština bez testamenta po zakonskom nasljeđnom redu ustupi to drugom prije prijema nasljeđstva tj. prije nego što je i sam postao nasljeđnik, nasljeđnik će biti onaj na koga je prenijeto, kao da je i sam po zakonskom nasljeđnom redu bio pozvan na naslijede. Ako je cesija obavljena poslije prijema nasljeđa on i dalje ostaje nasljeđnik te će stoga biti obavezan prema povjeriocima, a dugovi se gase, te na taj način dužnici ostvaraju dobit na račun zaostavštine.“ *Gaius*, 2, 34-35.

Kako je po propisima nasljednog prava imovina umrlih lica prelazila na nasljednike ili u cjelini ili u pojedinim sastavnim dijelovima (*singula res*), postojalo je tzv. univerzalno ili opšte naslijede (univerzalna sukcesija) i tzv. singularna sukcesija ili naslijede pojedinih ostaviočevih stvari.⁸ U suštini nasljedno-pravni odnosi (univerzalna i singularna sukcesija) su pretpostavljeni postojanje nekoliko važnih nasljedno-pravnih elemenata. Dok se prvi element odnosio na precizno navođenje lica koja mogu biti nasljeđivana, odnosno lica koja bi mogla biti ostavioci (*de cuius, defunctus*), drugi i treći element su obuhvatili postojanje zaostavštine (*hereditas*) te lica koja su mogla biti nasljeđnici, odnosno lica koja su bila sposobna za položaj univerzalnog nasljeđnika (*heres*) ili nasljeđnika pojedinih stvari (singularni sukcesor, legatar, fideikomisar). Četvrti element se odnosio na precizno normiranje nasljednih redova, odnosno načina pozivanja na naslijede (*vocatio heredum*).⁹ Govoreći o redoslijedu pozivanja na naslijede kod Rimljana se ono, u periodu važenja starog civilnog prava, temeljilo na agnatskoj vezi po očinskoj vlasti-*patria potestas*, a kasnije sve više prodire, i konačno, sasvim preovladava princip krvne veze (*cognatio*).¹⁰ Pretpostavke za nasljeđivanje su trebale biti ispunjene momentom delacije, dok u suprotnom nije moglo doći do nasljeđivanja.

De functus je moglo biti samo fizičko lice koje je za vrijeme svoga života bilo nosilac nasljeđivih prava i obaveza, dok to svojstvo nikako nisu mogli imati ili su ga imali u vrlo ograničenom obimu: pravna lica, *Latini Iuniani* (jer su njihova dobra-*iure peculii* nakon života pripadala patronima), lica *alieni iuris* (ukoliko nisu raspolažala sa *peculium castrense ili quasicastrense*), kao ni privatni robovi, dok su javni robovi-*servi publici* imali pravo raspolažanja za slučaj smrti sa polovinom *peculiuma*.¹¹ *Hereditas* je predstavljao sveukupna ostaviočeva dobra (*universitas iuris*), sastavljena iz svih nasljeđivih imovinskih prava, koje je u momentu smrti imao *de cuius*.¹² Veliku privilegiju za nasljeđnike je predstavljalo nasljeđivanje zaostavštine *hereditas sine sacra*.

Naime, obaveze na održavanje porodično-religijskog kulta (*sacra privata*), koje su bile izuzetno značajne i iznimno opterećavajuće za nasljeđnike, ulazile su

8 „Shodno tome nasljedno pravo je bilo skup pravnih propisa koji su regulisali pravo univerzalnog ili singularnog nasljeđivanja imovine za slučaj smrti njenog vlasnika.“ I. Puhan, *Rimsko pravo*, 368.

9 *Isto*, 368-369.

10 M. Horvat, *Rimsko pravo*, 314.

11 *Servi publici* su robovi u vlasništvu rimske države, odnosno rimskog naroda. Njima su povjeravani različiti poslovi u upravi kod pojedinih magistrata. Tako su oni pomagali princepsu, sveštenicima i sl. Ukoliko su bili pismeni i obrazovani obavljali su poslove sekretara čime su stjecali ugled, pa čak i slobodu. Ž. Bujuklić, *Forum Romanum-rimска država, pravo, religija i mitovi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2009, 683-684.

12 Zaostavštinu su sačinjavala sva vlasnička ovlaštenja ostavioca, kao i sva stvarna prava nad tuđim stvarima, izuzimajući lične služnosti, koje su se gasile u času smrti ostavioca. Uz to ostavinu su sačinjavala obligaciona potraživanja, kao i dugovanja, izuzimajući dugovanja *intuitu persone*, koja su se gasila časom smrti ostavitelja. Shodno tome nasljediva stvarna prava i obligaciona potraživanja su kreirala aktivan ostavine, dok su nasljediva dugovanja kreirala njenu pasivu. Razlika između vrijednosti aktive i pasive sačinjavala je čistu vrijednost zaostavštine. I. Puhan, *Rimsko pravo*, 370.

u sastav zaostavštine.¹³ U toku druge polovine republike obaveza *sacra privata* ostavioca je nametana onome ko je dobio ma kojim putem, bilo naslijedjem ili legatom, najveći dio imovine.¹⁴ S obzirom na to, pretpostavka nasljeđivanju materijalnih dobara ostavioca je bilo održavanje porodično-religijskog kulta i sjećanja na njega. Na taj način je bila ukazivana počast ostavitelju, a što je nerijetko predstavljalo veliki teret za njege kao nasljednika.

Svako fizičko lice je moglo imati svojstvo nasljednika pod uslovom da ispuni određene pretpostavke, pa čak i robovi.¹⁵ Razvoj i uređenje nasljedno-pravnih odnosa u antičkom Rimu je, uostalom kao i kod prijašnjih naroda, bilo usko vezano sa društveno-pravnim statusom porodice, odnosno statusom njenih članova. Shodno tome, u nastavku ćemo iznijeti nekoliko činjenica vezanih za pravni karakter rimske porodice, odnosno njen uticaj na vlasničke i nasljedno-pravne odnose u rimskom društvu. Skoro svi razlozi povodom kojih su zakonodavci formirali nasljedne redove vezani su za rimsku porodicu u okviru koje su formirane agnatske i kognatske veze, ali i bračne veze.

U pretklašično i klasično doba svrha braka, kojim je oficijelno bivala konstituisana rimska porodica (*familia*), je ostala ista kao i u starijem razdoblju: brak je predstavljao društvenu činjenicu, a ne civilnopravni odnos.¹⁶ Tako je rimski brak i dalje imao dva oblika i to: brak *cum manu* i brak *sine manu*.¹⁷ Dok kod prvog oblika braka žena dolazi pod vlast muža, u braku *sine manu* to nije bio slučaj.¹⁸ Brak *cum manu* bio je tipičan brak starog prava. Žena postaje članom muževljeve porodice i dolazi u direktnu zavisnost od *pater familiasa*.¹⁹ Samim tim bivale su prekinute sve veze žene sa njenim prijašnjim domusom. Žena nije više bila agnat u

13 O imovini neopterećenom sa *sacra* vidjeti: W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, J. Murray, London 1875, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Heres.html (Pristup: 25.04.2018).

14 D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, Beograd, Savremena administracija, Beograd 1975, 182. (dalje: D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*).

15 Kao prvo potencijalni nasljednik je u momentu smrti ostavitelja (*delatio*) morao biti živ, uz izuzetak lica koja su začeta a nerođena u momentu ostaviteljeve smrti (*Nasciturus pro iam nato habetur quotiens de commodis eius agitur*). Ukoliko se nije sa preciznošću moglo utvrditi, da li je nasljednik uistinu bio živ u času smrti *de cuiusa* odnosno kada se radilo o komorijentima, odnosno licima koja su stradala istovremeno, bila je primjenjivana pravna pretpostavka, da je otac nadživio maloljetnog sina, a punoljetni sin da je nadživio oca. U svim ostalim slučajevima se smatralo da su komorijenti umrli zajedno i, prema tome, nisu mogli biti smatrani kao uzajamni nasljednici. Pored fizičkih lica i pravna lica su mogla imati svojstvo nasljednika. I. Puhan, *Rimsko pravo*, 370.

16 Brak po civilnom pravu (*matrimonium iustum*) je trajna veza rimskog građanina sa ženom koja je Rimljanka ili bar koja ima *connubium*. Djeca iz takvog braka su rimski građani i potпадaju pod vlast oca porodice (*pater familias*). Više vidjeti: M. Boras/L. Margetić, *Rimsko pravo*, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka 1998, 82. (dalje: M. Boras/L. Margetić, *Rimsko pravo*).

17 M. Roljić, Brak sa manusom, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Istočnom Sarajevu*, God. I, br. 1/2010, Istočno Sarajevo, 2010.

18 Više vidjeti: M. Jovanović, 62-63.

19 O ovlastima *pater familiasa* vidjeti: W. B. Frier/A. J. T. McGinn, *A Casebook on Roman family law*, Oxford University Press, 1943, 189-192. (dalje: W. B. Frier/A. J. T. McGinn, *A Casebook on Roman family law*).

očevoj porodici, ali je sklapanjem braka postajala agnat sa agnatima muža. U novoj porodici ona je imala pravni status jednak statusu ostalih žena, a sva imovina žene u ovom braku koju je donijela i ostvarila prelazila je na starješinu nove porodice. Osnovno i jedino pravo koje je dobijala žena ulazeći u ovaj tip braka bilo je pravo nasljeđivanja. Naime, žena je bila izjednačena u nasljednim pravima sa ostalim ženskim članovima *domus-a*.²⁰ U braku bez *manus-a*, koji je bio tipičan za klasični i postklasični razvoj rimske države, zbog pretvaranja porodice u zajednicu potrošača te zbog privrednog i društvenog osamostaljenja žene, žena nije postajala agnat sa agnatima muža, zapravo ona je ostajala agnat u svojoj ranijoj porodici, a lice *sui iuris*, ako je ovaj položaj imala u času zaključenja braka.²¹ Znači, sama činjenica sklapanja ovog braka nije uticala ni na pravnu, niti na poslovnu sposobnost žene.²² No, ovaj brak je proizvodio druge učinke. Naime, muž i žena su bili ravnopravni, odnosno uzajamno obavezni na poštovanja i pomaganje, uzajamnu vjernost, kao i na uzdržavanje od svakog akta kojim bi bilo dovedeno u pitanje postojanje bračne zajednice. Zbog toga nisu smjeli da se kao supružnici uzajamno tuže, kao ni da jedno protiv drugog svjedoče. Žena je dobijala društveni status i domicil muža, kao i pravo da od muža zahtijeva izdržavanje.²³ Muž je mogao zahtijevati da žena živi u njegovom domaćinstvu, a što nam ukazuje na činjenicu da muž nije *ex lege* imao pravo „dovođenja u domus“, te da je žena imala pravo odlučiti da li će uđvoljiti muževom zahtijevu. Uz to, muž je imao pravo da upravlja miraznim dobrima žene sve dotle dok je miraz koristio *ad onera matrimonii sustinenda*.²⁴ U odnosu na ostalu ženinu imovinu (*bona parapherna*) muž nije imao baš nikakvih prava, ukoliko žena posebnim ugovorom (*mandatum, depositum*) nije na njega prenijela čuvanje i upravljanje svojom posebnom imovinom. Slična situacija je bila i sa poklonima među supružnicima, odnosno njihovim naknadnim osnaživanjem.²⁵ Ovakav društveno-pravni položaj žene u braku bez manusa bio je narušen negiranjem nasljednih prava žene u porodici muža, a koji je čak dovodio i do negiranja međusobnih nasljednih prava između majke i djece, jer se ova lica nisu nalazila u agnatskom nego samo u kognatskom srodstvu.²⁶

20 M. Horvat, *Rimsko pravo*, 76-77.

21 G. Mousourakis, *Fundamentals of Roman Private Law*, Springer Heidelberg New York Dordrecht, London 2012, 101-104. (dalje: G. Mousourakis, *Fundamentals of Roman Private Law*).

22 I. Puhan, *Rimsko pravo*, 167.

23 *Isto*.

24 Ovo je bilo usko vezano sa tadašnjom tendencijom da predbračnim poklonima olakša „vodenje domaćinstva“, a za što je bila presudna uloga miraza. Vidjeti: A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of the Roman Law*, The American Philosophical Society Independence Square, Philadelphia 1991, 608. (dalje: A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of the Roman Law*)

25 Shono *oratio Antonini* pokloni među bračnim drugovima su mogli biti osnaženi samo u slučaju, ako je bračni drug-poklonodavac umro prije, a za vrijeme života nije opozvao darovanje. W. B. Frier/A. J. T. McGinn, *A Casebook on Roman family law*, 464-467. i 483.

26 Ova pravila nasljednog prava biće ispravljena naknadnim donošenjem dvije senatske odluke (*Sc. Tertullianum i Sc. Orphitianum*), kao i pretorskim nasljedno-pravnim načelima. Vidjeti: A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of the Roman Law*, 699.

Vlast porodičnog starještine nad ukućanima koja je inkorporisala široki spektar imovinskih i ličnih ovlašćenja nad njima se označavala kao *patria potestas*. Očinska vlast (*patria potestas*)²⁷ je doživotna i u najstarije vrijeme neograničena vlast kućnog starještine (*pater familias*) nad osobama i porodičnom imovinom.²⁸ Ona je obuhvatala tri tipa nadređenosti kojima je *pater familias* izražavao svoju sveukupnu porodičnu dominaciju, supremaciju i nadmoć nad svim članovima porodice. Te nadređenosti su se ogledale u: vlasti prema ženi (*manus*), vlasti prema robovima i njihovom djecom, te ostalim slobodnim članovima porodice (*potestas* u užem smislu).²⁹ Vlast porodičnog straještine je bila protegnuta i na ona lica koja bi bila ustupljena od strane drugih porodica, odnosno njihovih ranijih *pater familiasa*. Položaj ovih lica je bio povoljnijih od položaja robova, a sigurno teži od položaja ostalih slobodnih članova porodice. U ovom položaju najčešće su se nalazila djeca koju bi njihov raniji *pater familias* ustupljivao na rad drugim porodicama.³⁰ Porodični starješina je predstavljao oličenje poluge državne vlasti i lokalnog organa moći čijim zapovijedima su se svi članovi *domusa* morali bespogovorno pokoravati. *Pater familias* je također i prvosveštenik porodičnog kulta, a kada umre, njemu se ukućani klanjaju i prinose mu žrtve kao kućnom božanstvu.³¹ Nakon smrti oca porodice, kao i bilo kojeg drugog člana zajednice ili rimskog građanina, primjenivana su „sistematizovana“ nasljedno-pravna pravila, s tim što je smrt *pater familiasa* bila od posebne važnosti za cijelu porodicu, a što se neminovno reflektovalo i na rimsko društvo.

Aquisitio, repudiatio i substitutio po starom civilnom pravu

Zakonski propisi o nasljednim redovima ili testament javljali su se kao dva osnova temeljem kojih su nasljednici stjecali nasljedstvo ili tek samo isticali svoje nasljedno-pravne zahtjeve. Tako su osobe *sui heredes* stjecale nasljedstvo *ipso iure* već u momentu ostaviteљeve smrti. Oni, ne samo da nisu trebali očitovati svoju volju o prihvatanju nasljedstva, nego nisu ni pitani da li uopće žele nasljedstvo koje su morali preuzeti pošto odbijanje nije bilo moguće (*heredes sui et necessarii*).³² S

27 Više o institutu *patria potestas* vidjeti: A. M. Rabello, *Effetti personali della „patria potestas“*, Milano 1979; R. P. Saller, *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*, Cambrige 1994; C. Fayer, *La Familia Romana, Aspetti giuridici ed antiquari*, Vol. I, Rom 1994.

28 M. Šarac/Z. Lučić, *Rimsko privatno pravo*, Sarajevo, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2006, 71.

29 D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, 78-79; M. Boras/L. Margetić, *Rimsko pravo*, 79-80.

30 G. Mousourakis, *Fundamentals of Roman Private Law*, 201.

31 *Isto*, 282.

32 Isto pravilo je vrijedilo i za robe koji bi činom nasljeđivanja ujedno postajali i slobodni (*heredes necessarii*). Ovakav izrazito surov način uspostavljanja nasljedničke zajednice po civilnom pravu je, pored očuvanja imovine u krugu *domusa*, predstavljao opterećenje za nasljednike koji su odgovarali i za sve obaveze ostavioca, i to ne samo imovinom ostavinske mase nego i svojom imovinom. Da bi ovo sprječio pretor je nasljednicima *sui heredes* dao *facultas abstinendi* (ako su se lica suzdržala od upravljanja zaostavštinom smatrano je da su se iste odrekli, iako su po *ius civile* smatrani nasljednicima), a *heredes necessarii* su dobijali pretorski *beneficium separationis*.

druge strane, u periodu klasičnog prava, postojala je kategorija *heredes voluntarii* ili *extranei* koji su naslijedstvo stjecali tek po očitovanju volje o prihvatu (*aditio* ili *aquisitio hereditatis*). Taj pristanak je mogao biti: izričit, ali neformalan (*aditio nuda voluntate*), neformalan, učinjen prešutno (*pro herede gestio*) i u obliku usmenom i svečanog formalističkog prihvata naslijedstva (*cretio*).³³

Jednako kao i prihvat naslijedstva, odbijanje (*repudiatio*) je moglo biti učinjeno samo od strane lica koja su bila ovlaštena da prihvate naslijedstvo bilo izričitim ili prečutnim očitovanjem volje.³⁴ Ukoliko lica pozvana na nasljeđivanje nisu željela naslijediti ostavini moglo je između momenta delacije i akvizicije naslijedstva proteći neko vrijeme kroz koje je ostavina ležala (*iacet*), te se shodno tome ovakva imovina označavala kao *hereditas iacens*, odnosno kao ležeća ostavina.³⁵ U tom vremenskom periodu zaostavština je smatrana imovinom bez gospodara (*sine domino, res nullius*), te se zbog zaštite naslijedno-pravnog položaja budućih naslijednika nalazila pod posebnim pravnim režimom.³⁶

Pošto je takav pravni režim zaostavštine izazivao mnoge teškoće vremenom se razvilo gledište da prihvat naslijedstva djeluje unazad, sve do momenta ostaviteljeve smrti, odnosno delacije.³⁷ Slijedom navedenog i Gaj je objasnio svrshodnost primjene instituta *usucapio*, koji je služio svakom licu, koje čak i ne bi bilo pozvano na naslijede, a koje je moglo uzeti u posjed predmete koji su potpadali pod naslijedno-pravni režim ležeće zaostavštine (ostavine)-*hereditas iacens*.³⁸ Rimска pravna teorija, ali i praksa je vremenom razvila institut dosjelosti u stvarno-pravim odnosima (*longi/longissimi temporis praescriptio*) koji su vremenom svoju primjenu našli i u naslijednom pravu. Razmatrajući institute redovne i vanredne dosjelosti Justinijan je na koncu „stavio tačku“ na razvoj ovog, i danas, vrlo važnog instituta sticanja vlasništva. Kako god je bilo moguće dosjelošću steći originarno vlasništvo jednakoj tako je ovaj institut bio primjenjiv i u naslijedno-pravnim odnosima, kao derivativnom sticanju određenih stvarnih prava. Tako je posjedovanjem zaostavštine kroz period jedne godine³⁹ posjednik dosjelošću stjecao

(oslobodeni robovi su mogli od ostavine odvojiti imovinu koju su stekli od momenta oslobađanja, te s tom imovinom nisu odgovarali za dugove). M. Horvat, *Rimsko pravo*, fn. 2, 333.

33 G. Mousourakis, *Fundamentals of Roman Private Law*, 297.

34 D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, 182-183.

35 Lat. *hereditas-atis* - naslijedstvo i lat. *iacens-ntis* - koji leži. O. Stojčević, *Latinski za pravnike*, Privredna štampa, Beograd 1978, 110.

36 Gaj je smatrao da su predmeti te zaostavštine *res nullius*, dok je kasnije izgrađen pojam ležeće zaostavštine, za koju se u vrijeme pendencije fingiralo da je samostalni subjekt prava. „Ono što pripada božanskom pravu ne može biti ni u čijoj imovini, dok ono što podliježe ljudskim zakonima većinom je u nečijoj imovini, ali može biti i ničije, jer stvari iz zaostavštine prije što neko postane naslijednik nisu ni u čijoj imovini.“ *Gaius*, 2, 9.

37 A. Romac, *Latina et Graeca*, Zagreb 1994, 138. (dalje: A. Romac, *Latina et Graeca*).

38 G. Mousourakis, *Fundamentals of Roman Private Law*, 296-297.

39 Period od jedne godine je bio dovoljan bez obzira ukoliko su u zaostavštini postojala i zemljišta za koja je Zakonik XII ploča propisivao uzukapioni rok od dvije godine, jer je *hereditas* pripadala u grupu „*ceterae res*“, a za koje je Zakonik XII ploča propisivao jednogodišnji uzukapioni rok. M. Horvat, *Rimsko pravo*, 334.

čitavu zaostavštinu kao i položaj nasljednika (*usucapio pro herede*), a za što nije bila potrebna ni *iusta causa*, niti *bona fides*.⁴⁰ U klasičnom periodu razvoja rimskog prava više nije uočavana potreba postojanja takvog tipa uzukapije, pa se shodno tome reducirala i njena primjena. Posjedovanjem predmeta zaostavštine uzukapijent više nije stjecao status nasljednika i postajao nasljednikom cjelokupne zaostavštine kao u prethodnom slučaju, nego je tek imao pravo da naslijedi samo one predmete koje je neposredno posjedovao, a za što još uvijek nisu bili potrebni niti *iusta causa* niti *bona fides*.⁴¹ To je praktično značilo da treće lice može steći status nasljednika nad cjelokupnom zaostavštinom ili pak samo nad onim njenim dijelovima koje ima u neposrednom posjedu makar do njih došao izvršenjem kakvog protupravnog djela. Vremenom će i ovako postavljena pravila popuštati pa će tako od vremena cara Hadrijana „istinski nasljednik“ ostavioca nasljednom tužbom moći utužiti uzukapionog stjecatelja za stvari koje su bile predmetom uzukapije.⁴² Kasnije će ovo pitanje biti riješeno u korist nasljednika, te će shodno tome za vrijeme cara Marka Aurelija nepošteno zaposijedanje tuđe zaostavštine biti proglašeno zločinom (*crimen expilatae hereditatis*),⁴³ čime je uzukapija napokon bila podvrgnuta pravilima redovne dosjelosti. Tek će u Justinianovom pravu biti izbrisana bilo kakva razlika između gore navedene ustanove i pravila redovne uzukapije.⁴⁴

Delacijom je nastajalo strogo lično pravo pozvanog lica da prihvati nasljedstvo, te se shodno tome ono nije moglo ustupiti trećem licu, dok se po starom

40 Najvažnije značenje *causa* ima kao riječ kojom se određuje pravni razlog ili pravni osnov obaveznog ili nekog drugog odnosa, odnosno određene pravne situacije koja je od te *cause* zavisna. *Bona fides* označava načelo prema kojem je u odnosima između stranaka morala postojati pravičnost, poštenje, korektnost, povjerenje, uvažavanje specifičnih odnosa koji nisu bili u skladu sa strogim pravnim normama i sl. A. Romac, *Latina et Graeca*, 55. i 45.

41 I u ovom slučaju je uzukapioni rok iznosio jednu godinu, bez obzira što su predmeti zaostavštine mogli obuhvatati različita dobra, pa čak i zemljište. M. Horvat, *Rimsko pravo*, 335.

42 *Isto*.

43 W. Turpin, *Formula, cognitio, and proceedings extra ordinem*, 569-570. <http://local.droit.ulg.ac.be/sa/rida/file/1999/TURPIN.pdf> (Pristup: 29.04.2018).

44 „Ni ukradene, kao ni one stvari koje su pribavljene silom, makar bile posjedovane i u dobroj vjeri spomenuto vrijeme (vrijeme uzukapije, *op.a*), ne mogu se steći dosjelošću, jer Zakonik XII ploča i Atinijev zakon dosjelošću zabranjuju stjecanje ukradenih, a Julijev i Plaucijev zakon silom stečenih stvari. Ovo što je upravo rečeno da je zakonom zabranjeno stjecanje dosjelošću ukradenih i silom stečenih stvari, ne tiče se samo okolnosti da sam kradljivac ili onaj ko je stvar stekao silom ne mogu tu stvar steći dosjelošću - jer njima ne može teći rok dosjelosti i iz jednog drugog razloga; oni su, naime, posjedinici zle vjere (nesavjesni) - nego da ni bilo ko drugi makar taj od njih tu stvar i kupio u dobroj vjeri ili je iz neke druge osnove stekao, nema pravo dosjelosti... Što se pak tiče onih stvari koje se smatraju nekretninama zna se lahko dogoditi da neko i bez nasilja stekne nad tim stvarima posjed koji je napušten uslijed odsutnosti ili nebrige vlasnika, ili zbog toga što je on umro bez nasljednika. U ovakvom slučaju, makar ga on posjedovao u zloj vjeri, jer zna da je zauzeto tuđe zemljište, ipak, ako to zemljište ustupi drugom koji ga je primio u dobroj vjeri taj će ga moći steći tek dugotrajnim posjedovanjem jer on nije primio ni ukradenu, ni silom stečenu stvar. Odbačeno je naime, mišljenje nekih starih pravnika koji su smatrali da se i zemljišta ili nekretnine mogu ukrasti, a carskim konstitucijama je bilo predviđeno da ne treba oduzimati nekretnine onima koji ih dugo vremena valjano posjeduju.“ Justinian, *Institutiones*, *Liber secundus*, VI, 2,3,7, Preveo, uvod napisao i komentar sastavio A. Romac, *Latina et Graeca*, Zagreb 1994.

pravu ono nije moglo prenijeti ni na nasljednika pozvanog. Takav prijenos delacije na nasljednike pozvanog lica (*transmissio delationis*) po starom civilnom pravu nije bio dopušten ni onda ako je pozvani umro prije nego što je izvršio prihvati nasljedstva.⁴⁵ Ukoliko testamentalni nasljednik ne bi prihvatio nasljedstvo do svoje smrti, a nije imao ni supstituta, njegov dio je prirastao ostalim testamentalnim nasljednicima, a ako je on bio jedini testamentalni nasljednik, na nasljedstvo su se pozivali intestatni nasljednici.⁴⁶ Ako bi kojim slučajem jedan od više sanasljednika otpao zato što do momenta smrti nije prihvatio nasljedstvo, a pri tome nije došlo do akta transmisije ili je pak to lice otpalo zato što je odbilo prihvati nasljedstvo (*repudiatio*), dio koji bi pripao takvom potencijalnom nasljedniku prirastao je dijelovima ostalih sanasljednika.⁴⁷ Tako bi primjera radi nasljedni dio koji je trbao pripasti nekom od potencijalnih zakonskih nasljednika, koji *in concreto* ne može ili ne želi biti nasljednikom, a nema svojih potomaka, pripao ostalim nasljednicima istog nasljednog reda.

Za razliku od prethodno navedenog instituta rimske pravne poznavale i tri vrste testamentalnih zamjena, odnosno supstitucija, kojima je donekle mogao biti korigiran nasljedni red.⁴⁸ Vulgarna supstitucija je postojala kada je testator imenovao lice koje je moglo biti nasljednik u slučaju da prvoimenovani nasljednik ne doživi prijem nasljeđa, ili ga odbije, ili iz ma kojih razloga ne postane nasljednikom.⁴⁹ Pupilarna supstitucija je primjenjivana u slučajevima kada *de cuius* za nasljednika imenuje svoga maloljetnog sina, te istovremeno odredi ko će nasljediti sina u slučaju da on ne bude u mogućnosti da sastavi testament zato što je umro prije

45 „Ako bi civilni zakoni nasljednik (npr. *proximus agnatus*) propustio do svoje smrti izvršiti pothvat, nasljedstvo je postalo vakantno. Po pretorskom pravu se u takvom slučaju *bonorum possessio* davala udaljenijim nasljednicima.“ M. Horvat, *Rimsko pravo*, 335.

46 Tako je najprije pretor dopustio da se, u slučaju ako je nasljednik umro, a da bez svoje krivice nije prihvatio nasljedstvo, njegovim nasljednicima može putem sredstva *in integrum* biti omogućen prihvati. Teodozije II je 450. god. odredio da testamentom pozvani na nasljedstvo, a koji umre prije izjave o prihvatu, prenosi pravo stjecanja i prihvata na svoje descendente (*transmissio Theodosiana*). Slijedom toga i *transmissio Iustiniana* je označavala pravo svakog nasljednika, dakle i intestatnog da ukoliko pozvani na naslijede ne da izjavu o prihvatanju prije isteka roka od jedne godine nakon ostaviteljeve smrti (*spatium deliberandi*-rok za razmišljanje), pravo na stjecanje nasljedstva bude prenešeno na njegove nasljednike. A. Romac, *Latina et Graeca*, 365.

47 Tako primjera radi ukoliko bi jedan od više testamentalnih nasljednika umro prije prihvatanja nasljednog dijela ne ostavivši svojih nasljednika, njegov dio nije pripadao intestatnim nasljednicima, nego je shodno pravilu *nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest* taj dio prirastao drugom testamentalnom nasljedniku. Jednako tako i u slučaju ukoliko otpadne neki od intestatnih nasljednika njegov dio je prirastao ostalim intestatnim nasljednicima. U svim prethodnim slučajevima govorimo o pravilu akrescencije-*ius accrescendi*. Opsirnije o gore navedenome pravilu vidjeti: F. Longchamps de Berier, *Law of Succession-Roman Legal Framework and Comparative Law Perspective*, LEX, a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011, 54-58.

48 Y. Anatolyevna Kirillova/V. Vladimirovna Bogdan, *Institution of Hereditary Substitution in the Inheritance Law: A Rather-Legal Analysis*, *World Applied Sciences Journal* 27 (Education, Law, Economics, Language and Communication), 2013, 531-532.

49 *Substitutio vulgaris* je predstavljala običnu, redovnu zamjenu nasljednika. A. Romac, *Latina et Graeca*, 341.

nego što je stekao sposobnost za njegovo sastavljanje.⁵⁰ U Justinijanovom pravu je jednakost postupano i u slučaju pupilarne supstitucije, te u slučaju kada sin istina postane punoljetan, ali zbog duševne poremećenosti ne bude sposoban da sačini testament. Ova vrsta supstitucije označena kao kvazipupilarna supstitucija,⁵¹ gubila je snagu ukoliko bi neki od duševno bolesnih descedenata ozdravio ili ako bi njegov potomak bio duševno zdrav. „Pošto je u testamentu određeni *substitutus* mogao imati, i obično imao, interes da supstituirani nasljednik ne doživi prijem nasljeđa ili sposobnost pravljenja testamenta, još u periodu republike je uvedena praksa da se supstitucija naređuje u posebnoj tablici, koja je sastavni dio testamenta ali se ne objavljuje, niti su njegovi svjedoci smjeli saopštiti njegovu sadržinu prije nego što supstitucija nastupi.“⁵² Tako je potkraj republike u jednom sporu poznatom kao *Curiana causa* postavljeno pitanje da li u slučaju kada se postavljeni nasljednik-*postumus* - ne rodi nasljedstvo stječe njegov supstitut ili će u tom slučaju doći do primjene zakonskog reda u nasljeđivanju? U odgovorima na ovo pitanje preovladalo je stanovište da ga nasljeđuje supstitut, odnosno da pupilarna supstitucija supsumira vulgarni oblik supstitucije, kao i obrnuto, da vulgarna supstitucija u sebi inkorporira pupilarni oblik iste.⁵³

Razvoj zakonskog nasljeđivanja prema leges regiae

Nasljeđno-pravni sistem starog civilnog prava sadržan je u Zakoniku XII ploča koji je normirao da će nasljedstvo lica koje umre, (a prethodno ne sastavi testament), bez „svojih nasljednika“, pripasti najbližim *agnatima*, a ukoliko ni njih ne bude predmete zaostavštine su dobijali *gentili*.⁵⁴ Navedeni princip redovnog zakonskog nasljeđivanja primjenjivan je tek nakon što sa sigurnošću bude utvrđeno da ostavilac nije sastavio testament.⁵⁵ Testamentalno nasljeđivanje je imalo prednost pred zakonskim osnovom nasljeđivanja.⁵⁶ Uz to, primjenjivano je i pravilo

50 *Substitutio* je riječ koja je označavala pupila, dječaka bez roditelja, nekoga ko je sirotan. D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, 175.

51 R. W. League, *Roman Private Law Founded on the „Institutes“ of Gaius and Justinian*, Maomillan and Co, Limited St. Martin's Street, London 1920, 206.

52 D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, 175-176.

53 A. Romac, *Latina et Graeca*, 341.

54 O ploči br. V vidjeti: J. Danilović/O. Stanojević, *Tekstovi iz rimskog prava, praktikum za vežbe*, osmo izdanje, Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ, Beograd 1996, 32.

55 To zaključujemo čitajući prvi dio Ploče V, 2. koji počinje riječima *si intestato moritur...*

56 Pri tome trebamo imati u vidu da tadašnji oblik testamenta još uvijek nije bio baziran na slobodnoj izjavi volje. Tome se suprotstavljala organizacija antičke rimske porodice kao i kolektivni karakter vlasništva. Stoga je kod nekih oblika testamenta (npr. *testamentum calatis comitis*) bilo potrebno odobrenje skupštine za imenovanje *heres-a*. Razloge toga možemo tražiti u činjenici ako je *heres* i bio samo jedan između *sui* time se imovina osiguravala samo djeci u najužem krugu porodice, a čime su po automatizmu bili isključivani *agnati i gentili*. Upravo na takvoj promjeni nasljeđnog reda i biranja novog šefa porodice, bilo je zainteresovano cijelo društvo. D. Stojčević, *Exhereditatio* su i u prvočitnom rimskom pravu, *Analji Pravnog fakulteta u Beogradu*, God. I, br. 1/53, Beograd 1953, 42-54.

o isključivosti bilo kakve istovremene mogućnosti nasljeđivanja po zakonskom i testamentalnom osnovu.⁵⁷

Nasljedno pravo najstarijeg Rima, prema tvrdnji prof. L. Margetića, bez sumnje je jedan od najzamršenijih i najtežih problema rimske pravne historije. Stoga, rimska porodica ima mnogostrukе funkcije, među kojima je najznačajnija njena politička funkcija.⁵⁸ Ona je preteča države i u državi je održala oznake političke grupe na čijem je čelu bio *pater familias* sa vlašću sličnom imperiju rimskog magistrata. Porodični suverenitet je najjasniji prilikom proučavanja karakterističnog tipa vlasništva nad stvarima-*res mancipi*, dok nasljeđivanje oca porodice nije ništa drugo nego li preuzimanje vlasti nad porodicom, a što je obavljanо testamentom.⁵⁹

Još je Zakonik XII ploča predviđao postojanje tri reda zakonskih nasljednika, i to: *sui heredes, proximus agnatus i gentiles*.⁶⁰ Prvi zakonski nasljedni red su sačinjavala lica *sui heredes*, a što nas upućuje na zaključak da je ovaj nasljedni red bio struktuisan od agnatskih članova rimske porodice koji su se u času ostaviteljeve smrti nalazili pod njegovom neposrednom vlašću, odnosno pod njegovom *patria potestatem*.⁶¹ Ova lica su smrću *pater familiasa* postajale samovlasne osobe, odnosno osobe *sui iuris*. Kategorija ovih nasljednika je obuhvatala djecu iz zakonitog rimskog braka, ali i arogiranu i adoptiranu djecu kao i unuke iz ranije umrlih ili emancipiranih sinova ukoliko su u času ostaviteljeve smrti bili pod njegovom vlašću. Pored navedenih lica i žena u manus braku je bila *suus heres* te je sa djecom nasljeđivala pojedinačne dijelove, jer je prema svojoj djeti imala pravni status agnatske sestre (*sororis loco*).⁶² Žena koja nije bila u *manus* braku nije ni nasljeđivala umrlog muža jer je i pored udaje agnacijom ostala vezana sa svojom prijašnjom porodicom, što je smatrano daleko jačom vezom.⁶³ Za slučaj da su žene *sui iuris* pribavile kakvu stvar putem poklona ili nasljeđstva te stvari su ulazile u njenu posebnu imovinu, a ukoliko bi takve žene potpadale pod kategoriju lica *alieni iuris*, onda su takve stvari preuzimali njihovi očevi.⁶⁴ Ako bi kojim slučajem uz ostaviteljevu djecu prvog stepena svoj nasljeđno-pravni zahtjev

57 O testamentima u civilnom pravu antičkog Rima vidjeti: L. Margetić, Naše najstarije oporuke i rimsko-bizantsko pravo, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, God. 31, br. 3-4, Zagreb 1981, 424-436.

58 M. Boras/L. Margetić, *Rimsko pravo*, 33.

59 *Isto*.

60 Table V. Inheritance and Guardianship, http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/twelve_Johnson.html (Pristup: 03.05.2018).

61 R. Domingo, Gaius, Vattel, and the New Global Law Paradigm, *The European Journal of International Law*, Vol. 22 no. 3, 630-631.

62 T. Notari, *Remarks on Roman Marriage and Divorce*, 328. http://www.ajk.elte.hu/file/annales_2007_13_Notari.pdf (Pristup: 03.05.2018).

63 „Žene koje stupe u brak bez manusa i dalje su bile članovi svoje porodice, i kao *filiae familias* zadržavale su pravo nasleđa.“ V. Stranimirović, Najstariji oblik rimskog braka, *Zbornik Matice srpske za klasične studije* 8, 2006, 74-75. (dalje: V. Stranimirović, *Najstariji oblik rimskog braka*). Na osnovu ove činjenice Nikolas (*Nicholas*) zaključuje da u Rimu nije postojala ideja o međusobnom nasljeđivanju muža i žene, kao što ni sam brak nije počivao na principu međusobnih prava i obaveza. Opširnije vidjeti: B. Nicholas, *An Introduction to Roman Law*, Oxford 1962, 81. i 250.

64 V. Stranimirović, *Najstariji oblik rimskog braka*, 75.

imali i unuci iza ranije preminulih ili emancipiranih sinova zaostavština bi bila podijeljena po lozama (*in stirpes*), a ne po glavama (*per capita*).⁶⁵ Zaključujemo da je vrijedio princip reprezentacije po kojem su pripadajući nasljedni dio umrlog ili ranije emancipiranog sina dijelili njegovi potomci, odnosno unuci/prauunci ostavitelja. Već u ovoj najranijoj fazi razvoja rimskog nasljedno-pravnog sistema možemo uočiti da je Rimljana, za razliku od pravā polisa antičke Grčke, institut epiklerata bio gotovo pa nepoznat. Kategorija *sui heredes* nasljednika je već momentom delacije stjecala nasljedstvo, te ga nisu trebali kao ostali zakonski i testmanetalni nasljednici posebnom izjavom volje i prihvati. Zapravo ova lica pripadajući nasljedni dio nisu mogla ni odbiti, te su zbog toga spadali u kategoriju *heredes necessarii*.⁶⁶ Ovo prije svega zbog činjenice da je opstanak rimske porodice zavisio od kolektivnog vlasništva nad zajedničkim dobrima.⁶⁷

Drugi zakonski nasljedni red po starom civilnom pravu su činili *proximus agnatus*, odnosno daljnji najbliži agnati van kruga *sui heredes*, koji bi se na nasljedstvo pozivali tek u slučaju da ne postoji niko iz prvog nasljednog reda ko bi se prihvatio nasljedstva. Nasljednici ovog reda su bili: ostaviteljevi braća i sestre, potomci braće i sestara, bratići, amidžići i sl, dakle oni agnati koji nisu potpadali pod ostaviteljevu očinsku vlast niti su s njime živjeli u istoj zajednici. Nasljedivali su samo agnati najbližeg stepena (*proximus agnatus*), te su oni samim svojim postojanjem isključivali sve udaljenije agnate.⁶⁸

Ukoliko bliži agnati ne bi prihvatali nasljedstvo, nisu bili pozivani udaljeniji agnatski srodnici jer po starom *ius civile* nije postojala tzv. *successio graduum*.⁶⁹ U

65 E. Kranli Bajram, Intestate Succession in the Roman Law (With a Short Overview of the Macedonian Law on Succession), *Iustinianus Primus Law Review*, Vol. 4:1, 10. (dalje: E. Kranli Bajram, *Intestate Succession in the Roman Law*). Vidjeti: Legal Definition and Related Resources of Per capita; Legal Definition and Related Resources of Per stirpes, <http://legaldictionary.lawin.org/per-capita/> (Pristup: 03.05.2018); <http://legaldictionary.lawin.org/per-stirpes/> (Pristup: 03.05.2018).

66 Lat. *heres-nasljednik* i *necessarius-nužan*. Označava lice koje je moralno prihvati nasljedstvo nezavisno od svoje volje. A. Romac, *Latina et Graeca*, 139.

67 No, u Justinijanovim Institucijama možemo naići i na izuzetne slučajeve, u odnosu na nasljedna pravila starog *ius civile*, a koji nam svjedoče o slučajevima kada agnatsko srodstvo nije nužni uslov nasljedivanja i kada ne smije doći do zaštite porodičnog kulta. „Ponekad makar da nije imao svojstvo najbližeg nasljednika u momentu smrti ostavitelja pojedinac može postati najbliži nasljednik umrlog oca kao na primjer u slučaju kada se neko vrati iz neprijateljskog zarobljeništva nakon smrti svoga oca; to se događa po načlina prava povratka. Nasuprot tome, zna se dogoditi da onaj ko je u momentu smrti bio pripadnik porodice umrlog, ipak ne postane najbliži nasljednik, kao na primjer ako se nakon ostaviteljeve smrti presudom utvrđi da je otac bio kriv za veleizdaju, pa zbog toga bude brisana uspomena na njega; takav osuđenik ne može imati najbližih nasljednika, jer njegovu imovinu naslijeduje državna blagajna (fisk).“ Iustiniani, *Institutiones*, *Liber tertius*, I, 4-5.

68 E. Kranli Bajram, *Intestate Succession in the Roman Law*, 5, 8.

69 Lat. *successio-dolazak* na nečije mjesto, zamjena koga; *gradus-stepen*. Terminom *successio graduum* je označavano pozivanje nekog zakonskog nasljednika na nasljedstvo daljeg srodnika u okviru istog reda ukoliko prethodni, koji je bliži ostavitelju neće ili ne može prihvati naslijede. Po ovom načelu, bliži srodnik isključuje daljnog. A. Romac, *Latina et Graeca*, 342. U ovom nasljednom redu delacija dalnjim nasljednim stepenima nije bila dopuštena ukoliko nasljednici bližeg nasljednog stepena ne bi mogli ili ne bi željeli prihvati nasljedstvo. M. Horvat, *Rimsko pravo*, 318.

takvim je slučajevima imovina kao ošasna ili tzv. *bonum vacans* pripadala državi.⁷⁰ Agnati iz ovog nasljednog reda nasljedstvo su stjecali svojevoljno, odnosno tek nakon što bi prihvatili isto.⁷¹ Više jednakobližih agnata dijelili su predmete zaostavštine po glavama, dok principa reprezentacije u ovom nasljednom redu nije bilo.⁷²

Konačno, ako nije bilo ni agnata nasljedstvo su dobijali *gentiles*, odnosno pripadnici istog roda.⁷³

Zaključimo! Kada je riječ o zakonskom nasljeđivanju po Zakonu XII ploča na nasljedstvo je bio pozivan sljedeći razred u slučaju da nije bilo pripadnika bližeg razreda koji bi mogli priхватiti nasljedni dio. No, ako je takvih bilo, a nasljedstvo nisu mogli ili pak nisu željeli da steknu, nasljedstvo bi postajalo vakantno.⁷⁴ Način na koji je koncipiran nasljedno-pravni sistem starog civilnog prava je u velikoj mjeri bio zavisan od razvoja porodičnih zajednica i oblika vlasništva, a što je odgovaralo razvojnoj liniji od gensa preko agnatske zajednice do individualne agnatske porodice.⁷⁵ Stoga je smatrano da imovina treba ostati u okviru gensa i pripadati članovima te agnatske zajednice, a što je za posljedicu imalo eliminaciju svih onih lica koja bi dobijajući nasljedni dio isti „odnosila“ drugoj agnatskoj zajednici slabeci koheziju i dignitet gensa. Tako je i žena u braku *sine manu* vežući se za svoju dotadašnju agnatsku porodicu narušavala svoj nasljedno-pravni status ne dobijajući ništa iz ostavinske mase umrlog muža. Postojanje porodičnih zajednica braće, koji nakon očeve smrti ostaju živjeti u istoj porodičnoj zajednici, uočavamo još u rimskom *consortium-u*.⁷⁶

⁷⁰ Lat. *vacans/vacuus*-nepopunjeno, ispraznjeno, prazan, bez. Ovim terminom je označavano sve ono što je moglo biti nefunkcionalno, odnosno napušteno od strane onih koji su pozvani da budu nositelji istog. O. Stanojević, *Gaj, Institucije*, 119.

⁷¹ Baš zbog toga oni su mogli biti *heredes voluntarii*. Lat. *heres*-nasljednik i *voluntaris*-koji šta po svojoj volji čini od *voluntas*-lična volja. Označava osobu koja je po civilnom pravu mogla svojevoljno priхватiti ili odbiti nasljedstvo. A. Romac, *Latina et Graeca*, 139. U tu grupu su ulazili i *heredes extranei*, odnosno lica koja nisu bila potčinjena ostaviteljevoj vlasti. Jednako su u kategoriju *heredes extranei* ubrajana i ona lica koje je majka imenovala nasljednicima jer žene nemaju vlasti nad djecom. Ovdje su ubrajani i robovi kojima je gospodar davao nasljedstvo sa slobodom i poslije bi oslobođio. *Gaius*, 2, 161-162.

⁷² Ovo nas upućuje na zaključak da je prioritetnije mjesto davano principu priraštaja ili akresencije. ⁷³ *Gaius*, 3, 17.

⁷⁴ Pri tome uvijek valja imati na umu da su samo pripadnici drugog i trećeg nasljednog reda mogli odbiti status nasljednika.

⁷⁵ „Rimljani preskaču neke faze razvoja koje imaju drugi narodi.“ D. Stojčević, Formiranje rane rimske države, *Zbornik Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd 1966, 62.

⁷⁶ Kada se uslijed napretka proizvodnih snaga takve agnatske široke zajednice (kojima npr. odgovaraju naše porodične zadruge) raspadaju na inokosne porodice, koje već s vlastitim manjim brojem članova (roditelji i djeca) mogu proizvoditi ono što im treba za opstanak, rodila se i ideja da se imovina sačuva potomcima u toj najužoj porodici (*sui heredes*). M. Horvat, *Rimsko pravo*, 319. U nauci možemo naići i na mišljenja da tako široke porodične zajednice „predstavljaju prelazni stepen između matrijarhalne porodice, koja je proizašla iz grupnog braka i inokosne porodice modernog doba.“ D. Stojčević, Gens, consortium, familiae, *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, Novi Sad 1966, 51-58.

Razvoj zakonskog nasljeđivanja prema pretorskom/honorarnom pravu

Zbog uticaja robovlasničkog načina proizvodnje patrijarhalna porodična zajednica je postepeno prestajala bivati radničkom zajednicom uslijed čega je na temeljima kolektivne porodične imovine razvijen koncept individualnog privatnog vlasništva,⁷⁷ uz paralelni proces opadanja značaja *patrie potestatis* i na njoj zasnovane agnatske veze koja ustupa mjesto krvnom srodstvu (*cognatio*).⁷⁸ Shodno tome pretor je svojim ediktom uveo novi pretorski nasljeđni red (*bonorum possessio sine tabulis*).⁷⁹ On je novoformiranu kategoriju pretorskih nasljeđnika razvrstao u četiri nasljedna reda ustupajući mjesto i kognatskim srodnicima. U prvom intestatnom nasljednom redu su se nalazili *unde liberi*, koji su činili ostaviteljeva djece tj. *liberi*.⁸⁰ Napomenimo, *Lex Iulia Vellaea*, donijet vjerovatno potkraj Augustove vladavine ili u Tiberijevo doba, omogućavao je da dijete rođeno nakon očeve smrti postane njegovim nasljeđnikom.⁸¹

Za pretorsko intestatno nasljeđivanje usko je povezan i institut *collatio bonorum-a*. Naime, *unde liberi* kategorija nasljeđnika je bila obuhvatnija u odnosu na prvi razred *sui heredes* starog civilnog prava po tome što su kao *liberi bonorum* posesiju dobijali i potomci koji više nisu bili pod ostaviteljevom vlašću, kao npr. emancipirani sin, koji više nije bio ostaviteljev agnatski nego kognatski srodnik. S obzirom da je ostaviteljev emancipirani sin poslije čina emancipacije stjecao imovinu isključivo za sebe, dok su njegova braća koja su ostala pod vlašću *pater familiasa* sve što su stjecali stjecali samo za njega, tako da je zaostavština i bila rezultat njihovog rada, emancipirani sin je imao obavezu da prilikom diobe u imovinsku masu ostavitelja najprije unese sve ono što je stekao poslije akta emancipacije.⁸²

77 „Činjenica je, da taj prelazni period obuhvata vreme od nekoliko vekova trajanja ovakvih širokih porodičnih zajednica u okviru kojih će se začeti korenji privatno svojinskih odnosa, a time i patrijarhata koji će imati znatnog uticaja na ukupne porodične odnose toga, ali i narednog doba. Aulo Gelije ovu zajednicu naziva *anticum consortium*, a Gaj *societas fratrum*.“ N. Deretić, *Zaključenje braka u pravnoj istoriji*, Pravni fakultet, Novi Sad 2011, 7-38.

78 M. Horvat, *Rimsko pravo*, 319.

79 T. A. J. McGinn, Communication and the Capability Problem in Roman Law: Aulus Gellius as Iudex and the Jurists on Child-Custody, *Revue Internationale des droits de l'Antiquité*, LVII (2010), 291.

80 Lat. *liberi*-slobodni, od *liber*-sloboden; supst.-djeca, potomci. Pod ovim nazivom su podrazumijevani potomci *patris familiasa*, u početku samo oni koji su pod njegovom vlašću, a kasnije i emancipirani potomci. A. Romac, *Latina et Graeca*, 201.

81 Djeca su, po ovom zakonu, nazivana *postumi iuniani*. A. Romac, *Latina et Graeca*, 197.

82 Ukoliko su djeca emancipiranog sina ostajala pod vlašću njegovog oca, on nije svoju djecu isključivao nego je svoj nasljeđni dio dijelio s njima u jednakom iznosu. Ovo je bila nova klauzula koju je u *Edictum perpetuum unio* njegov redaktor Salvium Iulianus. Inače, nasljeđstvo je bilo dijeljeno po lozama uz primjenu načela reprezentacije, gdje bi ostaviteljevi unuci dobijali nasljeđni dio svoga ranije preminulog oca. O *collatio bonorum* vidjeti: *Isto*, 66-67; O današnjem uticaju instituta *collatio bonorum* vidjeti: A. C. Metcalf, Women and Means: Women and Family Property in Colonial Brazil, *Journal of Social History*, Vol. 24, No. 2, 1990, 286, 295.

U drugom nasljednom redu su se nalazili *unde legitimi*, odnosno lica koja su imala pravo nasljedstva po Zakonu XII ploča tj. *sui heredes, proximus agnatus i gentiles*. Budući da je do pozivanja lica *sui heredes* dolazilo već u prvom nasljednom redu tj. u okviru nasljednika *unde liberi*, a gentilno nasljeđivanje je iščeznulo, možemo konstatovati da su ovaj nasljedni red činili agnati koji nisu ubrajani među *sui heredes*. To su bili braća, sestre itd.

Treći nasljedni red su sačinjavali *unde cognati*, a što se odnosilo na sve krvne srodnike do isključivo šestog stepena, a od sedmog stepena djecu bratića.⁸³ Bliži srodnici isključivali su udaljenije, a više jednakobližih nasljednika dijelilo je nasljedstvo *per capita*.

U četvrtom nasljednom redu-*unde vir et uxor, bonorum possessio* je davana preživjelom bračnom partneru, te je tako žena *sine manu* dolazila do nasljedstva, ukoliko je živjela u valjanom braku, a nije bilo drugih agnatskih niti kognatskih srodnika iz prva tri nasljedna reda.⁸⁴

Posebna pravila su bila na snazi kada je riječ o pretorskoj bonorum posesiji s obzirom na oslobođenikovu zaostavštinu, gdje su prije bračnog partnera iz četvrtog nasljednog reda na nasljedstvo bili pozivani: patron, njegovi srodnici i patronov patron.⁸⁵

Zaključimo! Izuzetno važne reforme na području nasljednog prava u antičkom Rimu izvršio je pretor u periodu između republike i principata. Kao posljedica njegovog pravnog djelovanja, i to ne samo na području nasljednog prava, paralelno su egzistirala civilna nasljedna pravila i pravila pretorskog prava, odnosno *hereditas* i *bonorum possessio*. Takav duplicitet nasljednog reda stvarao je poteškoće te je pretor uvodio važne reforme u stari civilni nasljedni red koji se, kako smo vidjeli, temeljio na agnatskim vezama.⁸⁶ Pretor, kao pravosudni magistrat, je pozivao na nasljedstvo i pružao zaštitu licima koja po civilnom pravu ne bi imala pravo nasljeđivanja jer nisu bili agnatski nego samo krvni srodnici. Cilj pretorovog djelovanja je bio davanje prednosti kognatima naspram agnata koji istovremeno nisu bili i kognati. Njegove odluke su postizale svoju svrhu time što bi „svojim novim nasljednicima“ davao posjed predmeta zaostavštine, tj. *bonorum possessio*, štiteći ih kao „istinske“ nasljednike.⁸⁷

⁸³ I. Puhan, *Rimsko pravo*, 374-375.

⁸⁴ *Isto*. U ovom segmentu pretor je uveo jednu novinu. Naime, ako lica iz prethodnog nasljednog reda ne bi zatražili bonorum posesiju, na nasljedstvo su bili pozivani pripadnici sljedećeg reda. Ako bi u trećem razredu bliži kognati propustili da traže bonorum posesiju ona je davana kognatima daljeg stepena. Na ovaj način je uvedena tzv. *successio ordinum i graduum*. W. W. Buckland, *Elementary Principles of the Roman Private Law*, Cambridge University Press, 1912, 186, 202. (dalje: W. W. Buckland, *Elementary Principles of the Roman Private Law*).

⁸⁵ M. Horvat, *Rimsko pravo*, 320.

⁸⁶ Praetor heredes facere non potest, *Gaius*, 3, 32.

⁸⁷ Bonorum possessio se mogla davati *adiuvandi* ili *supplendi* ili *corrighendi iuris civilis gratia*. U prvom slučaju pretorovu zaštitu je uživao civilni nasljednik, dok je u drugom i trećem slučaju pretorskim redom nasljeđivanja nadopunjavan i mijenjan civilni nasljedni red. M. Horvat, *Rimsko pravo*, 316.

Razvoj zakonskog nasljeđivanja prema carskom/Justinijanovom pravu

Ako je u klasičnom periodu razvoja rimskog prava kognatsko srodstvo postepeno potiskivalo agnatski tip srodstva onda možemo konstatovati da je carsko zakonodavstvo zauzelo kurs potpunog etabliranja krvnog srodstva u intestatnom nasljeđivanju, kao prioritetnog.⁸⁸

Da bi taj proces bio što uspješnije završen u prvom redu je trebalo revidirati nasljeđivanje između majke i djece.⁸⁹ Tako su prve promjene po ovom pitanju uvedene tek pretorskim djelovanjima, a u cilju ispunjavanja navedenog donešene su dvije senatske odluke i to: *Senatus consultum Tertullianum*,⁹⁰ donešen za vrijeme cara Hadrijana, koji je davao pravo majci da se pozove na nasljeđno pravo svoje djece, bilo bračne ili vanbračne, i to ispred agnata i *Senatus consultum Orphitianum*,⁹¹ donešen krajem II vijeka n.e, a koji je priznavao nasljeđno pravo djece prema majci i to prije agnata.⁹² Mnoge reforme nasljeđivanja *ab intestato* proveo je Justinijan, koji je konačno sistematski uredio dato pitanje u svojim dvijema Novelama.⁹³

⁸⁸ Tako je i u Institucijama navedeno sljedeće: „Mi smo također, budući da je još postojala dvojba u vezi sa pravima agnata i upravo pomenutih unuka-jer su agnati oslanjajući se na odredbe jedne konstitucija za sebe zahtijevali jednu četvrtinu zaostavštine umrlog-odstranili tu konstituciju iz našeg Kodeksa ne dozvoljavajući da u njega bude prenijeta iz Teodozijeva kodeksa. Objavljanjem naše konstitucije (op.a Codex Iustinianus 6.55.12. iz 528. godine) ukinuli smo sve njene propise pa smo odredili da agnate od tih unuka koji potječu od kćeri ili praunika od unuke i daljih srodnika koji su preživjeli ostavitelja-icu ne mogu potraživati nikakav dio zaostavštine, kao i to da oni koji potječu od pobočne strane srodstva ne mogu imati prednost u poređenju sa onima koji potječu od uspravne linije srodstva.“ Iustiniani, *Institutiones*, *Liber tertius*, I, 16.

⁸⁹ Iz prethodno navedenog zaključujemo da u braku *sine manu* nasljeđno-pravni odnosi na relaciji majka-dijete gotovo da i ne postoje, pošto djeca nisu bila agnati svoje majke.

⁹⁰ „Mi smo međutim u konstituciji koju smo unijeli u Kodeks, nazvan našim imenom, smatrali da majci teba pomoći misleći pri tome na prirodne zakone, rađanje i opasnosti koje često njoj donese smrt. Stoga smo uvjereni da bi bilo okrutno dopustiti da neki puki slučajevi idu njima na štetu. Ako naime, u slobodi rođena žena nije rodila troje, a oslobođenica četvero djece, one su nepravdedno gubile nasljeđstvo svoje djece, jer konačno što bi one u tome bile krive što su rodile manje nego više djece-mi smo zato dali puno zakonsko pravo nasljeđivanja u slobodi rođenoj ženi i oslobođenici iako nisu rodile toliko djece, nego su rodile samo jedno dijete koje je odnijela smrt, pa su one i u ovom slučaju pozvane na civilno zakonsko nasljeđivanje svoje djece.“ Iustiniani, *Institutiones*, *Liber tertius*, III, 4. O nasljeđnom pravu majki vidjeti: Iustiniani, *Institutiones*, *Liber tertius*, III, 5.

⁹¹ Budući da po ovoj senatskoj odluci na nasljeđstvo žene koja je umrla i iza koje su ostali samo unuci isti nisu imali pravo nasljeđivanja to je bilo naknadno regulisano 389. godine odlukom CJ 6.55.9, tako da su slično sinovima i kćerkama i unuci te unuke pozivani na nasljeđivanje. „Na kraju treba znati da i ona djeca koja su vanbračno rođena imaju po ovoj senatskoj odluci pravo na majčinu zaostavštinu.“ Jednako pravo je imala i majka po prethodnoj senatskoj odluci. Iustiniani, *Institutiones*, *Liber tertius*, IV, 3.

⁹² W. W. Buckland, *Elementary Principles of the Roman Private Law*, 186-191.

⁹³ Riječ je o Noveli br. 118 iz 543. godine i Noveli br. 127 iz 548. godine. Novela iz 543. godine se sastoji iz šest poglavljja. Prvo poglavlje reguliše nasljeđno pravo descedentata, drugo nasljeđno pravo ascendenata, a treće poglavlje nasljeđno pravo kolateralnih srodnika. Četvrto poglavlje je značajno zbog činjenice ukidanja nasljeđnog prava agnata, dok peto poglavlje reguliše pitanje starateljstva nad djecom, te pitanja vezana za status majke i bake. Na kraju, šesto poglavlje proklamuje opći stav koji je

Intestatno nasljeđivanje se temeljilo isključivo na kognatskom srodstvu uz definisanje četiri nasljeđna reda. Prvi nasljeđni red po Justinijanovom pravu su sačinjavali descedenti po muškoj i ženskoj liniji svih stepeni srodstva, a što nas upućuje na zaključak da su muška i ženska djeca bila izjednačena. Bliži nasljeđnici isključivali su dalje.⁹⁴ Dok su descedenti istog stepena nasljeđivali *per capita* dotle su descedenti različitih stepeni srodstva nasljeđivali *per stirpes*.⁹⁵

U drugom nasljeđnom redu na nasljeđstvo su se mogli pozvati ascedenti kako s očeve tako i s majčine strane, a uz njih i punorodna braća i sestre te djeca ranije umrlih braće i sestara. U okviru ovog nasljeđnog reda ascedenti i braća su dijelili nasljeđstvo *pro capite*⁹⁶ pri čemu su djeca umrle braće, po načelu reprezentacije-*per stirpes* dobijala dio loze svoga oca.⁹⁷ Ukoliko su nasljeđivali samo ascedenti nasljeđstvo se dijelilo *in lineas*, što je značilo da će jedna polovina pripasti ascedentima po ocu, a druga polovina ascedentima po majci.⁹⁸

Treći nasljeđni red je obuhvatao polurodnou braću i sestre *de cuiusa* tj. *consanguineie i uterine* koji nasljeđuju *per capita* dok su njihova djeca nasljeđivala *in stirpes*, a što nas upućuje na zaključak da su u silaznoj liniji nasljeđivali samo njihovi potomci prvog stepena.⁹⁹

u mnogome prožet Justinijanovim kršćanskim opredjeljenjem, a u kojem se navodi da će ova Novela, u pitanju zakonskog nasljeđivanja, biti primjenjivana samo na pripadnike katoličke vjere dok će svi oni pravni tekstovi koji su do tada bili na snazi i dalje važiti za heretike, odnosno neće biti mijenjanja dotadašnjih nasljeđno-pravnih rješenja. *The Novels, Chapter VI, Concerning the force and authority of this constitution with reference to persons and things;* http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/N118_Scott.htm (Pristup: 06.05.2018).

94 Dok pitanje nasljeđno-pravnih odnosa nije bilo konačno regulisano Novelama, Justinijan je bio stajališta da sve ono što je bilo u staro doba propisano za sinove i unuke koji potječu od sina po kojima zaostavštinu ne treba dijeliti po glavama nego po lozama i dalje treba ostati na snazi. „Stoga mi naređujemo da se podjela zaostavštine između sinova i unuka koji potječu od kćeri, kao i između svih unuka i ostalih daljih srodnika, vrši tako da svaka grupa potomaka bilo od majke, bilo od oca, od babe ili djeda, dobije svoj dio bez ikakva umanjivanja na način da – ukoliko ih na jednoj strani bude slučajno jedno ili dvoje, a na drugoj troje ili četvero-ono jedno ili dvoje dobiće polovinu, a drugo troje ili četvero polovinu zaostavštine.“ Justiniani, *Institutiones, Liber tertius*, I, 16. Nije bilo bitno da li se descedent nalazio pod *patria potestas de cutius-a* ili ne. *The Novels, Chapter I, Concerning succession of the descendants*, http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/N118_Scott.htm (Pristup: 06.05.2018).

95 Detaljnije vidjeti: W.W. Buckland/A. D. Mcnair, *Roman Law and Common Law*, 182-183.

96 Prvo poglavje Novele br. 127 je regulisalo nasljeđno pravo braće ostavitelja i njihovih potomaka. Tako je regulisano da će istovremeno na nasljeđstvo biti pozvana djeca braće ostaviteljeve zajedno sa ostaviteljevom braćom koja su nadživjela ostavitelja. Detaljnije vidjeti: *The Novels, Chapter I, The Children of Brothers shall be called to the Succession even where there are surviving Ascendants of the first degree*, http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/N127_Scott.htm (Pristup: 06.05.2018).

97 *The Novels, Chapter II, Concerning succession of the ascendants*, http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/N118_Scott.htm (Pristup: 06.05.2018).

98 *The Novels, Chapter II, Concerning succession of the ascendants*, http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/N118_Scott.htm (Pristup: 06.05.2018).

99 *The Novels, Chapter III, Concerning succession of the collaterals*, http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Anglica/N118_Scott.htm (Pristup 6.05.2018). Prije donošenja Novela u Institucijama je bilo navedeno sljedeće: „Smatrali smo da našu konstituciju treba dopuniti tako da se doda još jedan stepen krvih srodnika po zakonskom nasljeđivanju, u tom smislu da ne samo bratov sin i kći, prema

U četvrti nasljedni red ubrajani su svi ostali pobočni srodnici (*colaterali*), koji su pozivani na nasljeđe tek ako nema nikoga iz prethodnih nasljednih redova.¹⁰⁰ U ovom nasljednom redu su bliži nasljednici isključivali dalje (*successio graduum*), dok su svi jednakо bliski nasljeđivali *per capita*.

Za sve razrede, odnosno nasljedne redove, je zajedničko postojanje instituta *successio ordinuum*.¹⁰¹ Iako je određena nasljedno-pravna pitanja nastojaо riješiti još u ranijoj fazi izrade Kodifikacije Justinijan je ovaj posao ipak dovršio tek naknadno izdavanjem Novela.¹⁰²

Budući da Novelle „štute“ o nasljednom pravu bračnih partnera, i dalje je ostalo na snazi pretorsko pravilo da u pomanjkanju svih ostalih rođaka nasljeđuje bračni partner.¹⁰³ Ako nema nikoga ko bi se mogao javiti u ulozi nasljednika zaostavštinu je dobijao preživjeli bračni partner ili pak određene korporacije ili država. Kasnijim odredbama sadržanim u Novelama Justinijan se pobrinuo za zaštitu nasljednog prava žene, odnosno za nasljedno-pravni status udovice, čime je pokazao obzirnost i na tom planu.¹⁰⁴ Uz to, očigledno pod religijskim uticajem, Justinijan je odredio da vanbračna djeca nemaju pravo na nasljeđivanje, već samo na određena davanja u vidu alimentacije.¹⁰⁵

Zaključimo! Zakonodavnom djelatnošću još prije Justinijana jasno je davana prednost načelima pretorskog nasljeđivanja, iako su oba nasljedna reda paralelno bila na snazi, da bi tek u postklasično doba u praksi došlo do stapanja oba pravna sistema, kao što je uostalom i na jednom višem nivou dolazilo do opće unifikacije civilnog i honorarnog prava.¹⁰⁶ Konačno, u Justinianovom pravu oba nasljedno-pravna sistema su spojena u jedan u kojem su preovladavala

onome što smo rekli, budu pozvani na nasljeđivanje svoga strica, nego da i sin te kćи sestre po ocu i sestre po majci-ali samo oni, tj. bez ostalih daljih osoba-potomaka-isto tako dođu do nasljeđstva svoga ujaka. Stoga ukoliko umre lice koje je bratovoj djeci stric, a sestrinoj djeci ujak, obje će ove loze srodnika na sličan način imati pravo nasljeđivanja, isto kao da svi oni potječu od muške strane i po civilnom pravu stječu nasljeđstvo. Razumljivo je da se u slučaju kada brat i sestra nisu nadživjeli ostavioca (jer ako te osobe steknu nasljeđstvo daljni stepeni srodstva su isključeni) zaostavština neće biti dijeljena po lozama nego po glavama.“ Iustiniani, *Institutiones*, *Liber tertius*, II, 4.

100 D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, 168.

101 Po sličnom principu kao i *successio graduum*, *successio ordinuum* predstavlja slučaj kada se udaljeniji nasljednik poziva na nasljeđstvo samo ukoliko nema nikoga ko bi naslijedio iz bližeg nasljednog reda. Tako ascendentni dolaze tek ukoliko nema nikoga od descedentata ko bi „uzeo“ zaostavštinu. A. Romac, *Latina et Graeca*, 342.

102 Iz Institucija je vidljivo da se kompilatori Kodifikacija često dvoume između rješenja civilnog i pretorskog prava donoseći po njima pravedna rješenja ili priklanjujuće se nekima od već postojećih rješenja. Izdavanjem Novela nasljedno-pravna pitanja će biti definitivno riješena, a često će biti i suprotna stavovima koje možemo naći u Institucijama.

103 Zanimljivo je da se Justinijan posebno pobrinuo za siromašnu udovicu, koja nije imala ni miraz niti drugih dobara. Uz ostale nasljednika je dobijala četvrtinu muževljeve imovine. Ukoliko je nasljeđivala sa svojom djecom dobijala je određeni dio na uživanje (*ususfructus*). M. Horvat, *Rimsko pravo*, 321.

104 Više vidjeti: W.W. Buckland/A. D. McNair, *Roman Law and Common Law*, 184-185.

105 D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, 168.

106 M. Horvat, *Rimsko pravo*, 317.

načela klasičnih rimskih pravnika izgrađenih za pretorsku bonorum posesiju. Opća generalna tužba po kojoj je nasljednik po civilnom pravu mogao zahtijevati ustupanje posjeda stvari od lica koje drži zaostavštinu ili pojedine stvari iz nje istovremeno mu osporavajući pravo na svojstvo nasljednika je označavana kao *hereditatis petitio*.¹⁰⁷ Ukoliko tuženi nije želio ući u ovu vrstu spora, pretor je tužitelju davao *interdictum quam hereditatem*.¹⁰⁸ Njome je nalagano tuženom licu da zaostavštinu ili pojedine stvari iz nje odmah ustupi nasljedniku. U interdiktnom postupku nije bilo potrebno dokazivati svojstvo nasljednika, a što je moralo biti učinjeno u postpu po tužbi *hereditas petitio*.¹⁰⁹

Testamentalno nasljeđivanje u rimskom pravu

Uz zakonske nasljednike u antičkom Rimu su se dosta rano pojavili i testamentalni nasljednici, pa tako već u Zakoniku XII ploča možemo pronaći odredbe koje u određenim slučajevima daju prednost testamentalnim naspram intestatnih nasljednika. Shodno tome, mogli bi zaključiti da su pravo na testamentalno raspolažanje zaostavštinom imali samo oni ostavitelji koji nisu imali nasljednika iz reda *sui heredes*, a što je podrazumjevalo nepostojanje djece iz zakonitog rimskog braka, ali i arogirane i adoptirane djece kao i unuka iza ranije umrlih ili emancipiranih sinova ukoliko su u času ostaviteljeve smrti bili pod njegovom vlašću, kao i žene u manus braku koja je bila *suus heres*.

Tako je iz sljedećih odredaba Zakonika jasno da testatorova posljednja volja ima prioritet nad zakonskim nasljedno-pravnim odredbama. „Kako paterfamilias odredi o svojoj imovini i o tutorstvu, neka to bude zakon.“¹¹⁰ „Ako neko umre bez testamenta i nema svog nasljednika (*suus heres*), neka najbliži agnat dobije zaostavštinu.“¹¹¹ U rimskom pravu važilo je pravilo da zaostavština istog ostavitelja

107 Ova tužba je bila najsličnija tužbi *rei vindicatio*, pa je i označavana kao *rei vindicatio hereditatis*. A. Romac, *Latina et Graeca*, 138.

108 Označava kratku, apstraktnu i po pravilu uslovnu naredbu, nalog ili zabranu, koju je povodom zahtjeva jedne stranke izdavao pretor bez prethodnog postupka. S obzirom da interdiktu nije prethodilo utvrđivanje dokaza on je imao karakter privremenog naloga upućenog drugoj stranci. Ukoliko se ta stranka ne bi povinovala interdiktnoj naredbi spor je dobijao karakter redovne parnice, koja je po pravilu trajala znatno duže. A. Romac, *Latina et Graeca*, 154.

109 „Ukoliko posjednik predmeta iz zaostavštinene spori nasljedniku svojstvo nasljednika, ovaj ga je mogao tužiti istom pojedinačnom tužbom na koju bi imao pravo i ostavitelj kada bi bio na životu.“ A. Romac, *Latina et Graeca*, 138.

110 Prema stavu prof. I Puhana odredba V, 3 Zakonika XII ploča je „bezlična“.

111 Za ovu odredbu prof. I. Puhan tvrdi da je preciznija te da nas može navesti na zaključak da su decemviri regulisali dva pitanja: testamentalno i intestatno nasljeđivanje onog lica koje nije imalo *sui heredes*, ostavljajući po strani pitanje nasljeđivanja onih lica koja su imala nasljednike iz reda *sui*. U takvim slučajevima naslijede je po sili zakona pripadalo ovakvim nasljednicima, koji su bili nasljednici-ukućani (*domestici heredes*), te su se i za života pretka tretirali kao lica koja su imala udjela u vlasništvu, pa shodno tome ostavitelj nije ni imao pravo da upotrijebi testament. I. Puhan, *Rimsko pravo*, fn. 2, 377.

ne može biti nasljeđena i po osnovu zakona i po osnovu testamenta.¹¹² Jedini izuzetak je bio moguć u slučaju kada se radilo o vojniku kod koga se pri zavještanju uvažavala samo volja.¹¹³ Pojedini nasljedni dijelovi u Rimu su imali posebne nazive od *uncija* do *asa* kao što su: šestina, četvrtina, trećina, petina, polovina, sedmina, dvije trećine, tri četvrtine, pet šestine, jedanaest dvanaestina i *as* kao cjelina. Naravno, nije uvijek jedan *as* morao sadržavati dvanaest *uncija*, jer *as* čini onoliko *uncija* koliko odredi ostavitelj.¹¹⁴

Testament je predstavljao svečanu izjavu ostaviočeve volje o tome kome da pripadne i kako da bude raspoređena njegova imovina za slučaj smrti.¹¹⁵ Isprva su kako to i Gaj navodi postojala dva oblika testamenta i to: *calatis comitiis*¹¹⁶ i *testamentum procinctu*.¹¹⁷ Nakon što je privatno vlasništvo u Rimu bilo potpuno učvršćeno, te nakon slobodnih djelovanja *pater familiasa* na planu raspolaganja tom imovinskom masom, ne vodeći pri tome računa o ograničenjima starog prava,

112 To načelo rimskog prava glasilo je: *nemo partim testatus partim intestatus decadere debet*. Ovakvo shvatanje koje je bilo kasnije napušteno, prema shvatanjima prof. A. Romca, vezano je za historijsku pozadinu postanka najstarijeg rimskog testamenta kojim je određivan budući porodični starješina, dok je raspolaganje imovinom bilo samo posljedica toga. S time je u uskoj vezi i uloga postavljanja nasljednika kao preduslov valjanosti testamenta. Zapravo, po ranijim shvatanjima nijedna odredba napisana prije postavljanja nasljednika nije bila valjana, jer se uzimalo da važnost i valjanost testamenta zavise od imenovanja nasljednika. Tako je i Gaj stao na stanovište da je nevažeći legat napisan prije imenovanja nasljednika, jer testament dobija snagu upravo iz imenovanja nasljednika i zato se smatra da je imenovanje nasljednika glava i temelj testamenta. *Gaius*, 2, 229.

113 Iustiniani, *Institutiones*, *Liber secundus*, XIV, 5.

114 „Za nasljednika se može postaviti kako jedna osoba tako i više njih, bez ograničenja, koliko neko hoće. Nasljedstvo nazivaju asom (op.a. osnovna rimska novčana jedinica starog doba bio je bakreni/brončani *as* koji se sastojao od dvanaest dijelova-*unciae*, te u odnosu na to Rimljani su dijelili i zaostavštinu)... Stoga će na primjer u slučaju kada neko imenuje samo jednog nasljednika na polovini zaostavštine ta polovina činiti čitav *as*, jer niko ne može biti naslijeden dijelom po testamentu a dijelom zakonski, odnosno intestatno.“ Iustiniani, *Institutiones*, *Liber secundus*, XIV, 4, 5.

115 I. Puhan, *Rimsko pravo*, 377.

116 Sačinjavanjem je pred komicijom koja se sastajala dva puta godišnje (24. marta i 24. maja). Sastavljanje je u mirnim prilikama. *Gaius*, 2, 101. *Comitia calata* je zasjedala pod predsjedništvom *pontifex maximusa* i u okviru svoje djelatnosti imala je dužnost da rješava pitanja usko vezana za očuvanje porodičnog kulta-*sacra privata*. Među ovim pitanjima najvažnije pitanje je bilo pitanje održavanja „kulta u životu“, u onim trenucima kada je prijetila opasnost da isti bude ugašen, ako lice *sui iuris* umre bez *sui heredes*, te na koncu ako lice *sui iuris* bude adrogirano. U navedenim slučajevima skupština je saslušavala prijedloge građana i donosila odluke. Baš na tom tragu i skupštinska odluka da neko lice predloženo od strane ostavioca dobije cijelokupnu imovinu poslije njegove smrti sa dužnošću da održava porodični *sacra*, imala je značaj i snagu testamenta. I. Puhan, *Rimsko pravo*, 378.

117 *Procinctus* je bio za boj spremna i naoružana osoba. Sastavljan je u vanrednim prilikama. *Gaius*, 2, 101. Ovaj testament su mogli sastavljati vojnici za vrijeme vojnih pohoda i neposredno prije okršaja. Naziv *in procinctu*, a što znači vojni red, neposredno je vezan za punovažnost ovog oblika testamenta, odnosno za ostaviteljevu javnu izjavu pred saborcima svrstanim u bojne redove. Vidjeti: S. Vladetić, *Pojam i poreklo fiduciije, Slobode i prava čoveka i građanina u konceptu novog zakonodavstva Republike Srbije*, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Institut za pravne i društvene nauke, Kragujevac 2005, 352. (dalje: S. Vladetić, *Pojam i poreklo fiduciije, Slobode i prava čoveka i građanina u konceptu novog zakonodavstva Republike Srbije*).

bio je etabliран još jedan oblik testamenta u formi *per aes et libram*. Lice koje nije sastavilo testament pred komicijama ili testament *in procinctu*, a prijetila mu je smrt, aktom mancipacije je predavalо svome prijatelju imovinu/zaostavštinu i nalagalo mu šta će kome dati iz te zaostavštine nakon njegovoј smrti.¹¹⁸ Za ovu vrstu testamenta bile su potrebne sljedeće formalnosti: a) *mancipatio*-prividna prodaja porodične imovine *familiae emptori* izgovaranjem tačno propisanih svečanih riječi uz prisustvo libripensa i najmanje pet svjedoka; b) *nuncupatio*-pokazivanje tablica testamenta svjedocima i saopštavanje strogo određenim svećanim riječima da je u njima sadržana njegova posljednja volja; c) *testes*-svjedoci testamenta, među koje je ubrajan i *libripens*, koji su morali biti poslovno sposobni, te koji nisu smjeli biti pod vlašću testatora ili *familiae emptora*,¹¹⁹ ali su mogli biti lica *alieni iuris*; d) *institutio solemnis* - tablice iz testamenta su morale biti iskazane svećanim riječima, a što se u prvom redu odnosilo na imenovanje nasljednika.¹²⁰ Pošto u samom trenutku sačinjavanja testamenta nunkupacija (od lat. *nuncupare*-svećano proglašiti, navjestiti, objaviti-svećana formalistička izjava) nije morala biti u potpunosti izgovorena te kako su imena nasljednika mogla biti sadržana u pismenoj ispravi koju je *de cuius* predavao *familiae emptori testamentum per aes et libram* je na ovoj razvojnoj etapi prerastao iz javnog u tajni dokument i nazivao se *mancipatio familiae dicis gratia*.¹²¹

U klasičnom rimskom pravu zadržana je forma testamenta *mancipatio familiae dicis gratia*, ali kako su pri ovom obliku testamenta formalnosti *per aes et libram* bile nepotrebne, tako su i pretori kao punovažne testamente počeli priznavati i one pri kojima ove formalnosti nisu bile ispunjene.¹²² Shodno tome, ukoliko je testament bio snabdjeven sa pečatima sedam svjedoka pretor je ispočetka davao *bonorum possessiu sine re* na osnovu tablica testamenta onim licima koja

118 Dok su prva dva oblika testamenta nestala iz upotrebe ostao je samo ovaj zadnji oblik testamenta *per aes et libram*. Po starom pravu ovaj oblik testamenta je nastajao tako što bi *familiae emptor*, odnosno onaj koji bi od ostavitelja dobijao imovinu putem akta mancipacije stupao na mjesto nasljednika koji je morao ispuniti posljednju ostaviočevu volju u pogledu raspodjele imovine. U novije vrijeme jedno lice se postavljalo za nasljednika, a drugo za *familiae emptora*. *Gaius*, 2, 103-105. Ovo je dakle bio javni, usmeni testament *fiduciae causa* (op.a *causa*-osnova/motiv i *fiduciae*-povjerenje) i njegovo izvršenje je zavisilo od *familiae emptora* i njegove savjesnosti, a koji kasnije dobija položaj izvršioca testamenta. Vidjeti: S. Vladetić, *Pojam i poreklo fiducije, Slobode i prava čoveka i građanina u konceptu novog zakonodavstva Republike Srbije*, 353-354.

119 Ovo lice je moglo biti *alieni iuris*, ali u tom slučaju među svjedocima i *libripensom* nije smio biti njegov *pater familias*, niti lice *alieni iuris* koje se nalazilo pod istom vlašću zajedno sa njim. S. Aličić, Šta Gaj nije rekao o formi testamenta per aes et libram, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 2/2006, Novi Sad 2006, 67-68. (dalje: S. Aličić, Šta Gaj nije rekao o formi testamenta per aes et libram). Otuda svoje porijeklo vodi i jedna nelogičnost na koju ukazuje i Gaj navodeći da u ulozi svjedoka i *libripensa* mogla su se javiti i lica pod vlašću nasljednika ili legatara“, te preporučujući da se ova mogućnost što manje koristi. *Gaius*, 2, 108.

120 S. Aličić, Šta Gaj nije rekao o formi testamenta per aes et libram, 67-68.

121 *Gaius*, 2, 104.

122 Općenito posmatrano, u kasno-rimskoj državi testament je postao lahko razumljivo pravno sredstvo za čije sastavljanje nije bilo nužno posebno pravničko znanje. M. Nowak, *Mancipatio and its Life in late-Roman Law, The Journal of Juristic Papyrology*, vol. XLI (2011), 50.

su u njemu bila navedena kao nasljednici.¹²³ U drugom stadiju razvoja ovog oblika tzv. pretorskog testamenta pozvani nasljednici su dobijali *bonorum possessio cum re* čime su pretorski nasljednici dobili pravo da se tužbi civilnih nasljednika odupru putem *exceptio doli generalis*.¹²⁴ Problem pretorskog testamenta je bio njegovo različito pojmanje. Tako je po tradicionalnom shvatanju pretorski testament u klasično doba predstavlja potpuno autonomnu formu testamenta koja se kao takva suprotstavljala civilnoj formi.¹²⁵ Ova vrsta testamenta je upotrebljavana u slučaju kada testator nije ni imao namjeru da on važi po starom *ius civile*-u. Prema novijim teorijama pretorski testament kao posebna pravna figura u klasičnom pravu nije ni postojao, dok je razlikovanje između civilnog i pretorskog testamenta nastalo tek u postklasičnom pravu.¹²⁶ Institut *bonorum possessio secundum tabulas* Gaj ne shvata kao nasljeđivanje po osnovu testamenta u formi koju propisuje pretorsko pravo, nego kao naknadno osnaženje nevažećeg testamenta *per aes et libram*, pri čemu u prvom redu ima u vidu testamente nevažeće zbog nedostatka forme.¹²⁷ Pošto je bio ukinut *testamentum in procinctu* pretorsko pravo je regulisalo i testament sastavljen od strane vojnika u pogledu kojega je važilo sljedeće: neka testament čine kako hoće i kako mogu jer za njihovu raspodjelu imovine biće dovoljna prosta volja ostavitelja.¹²⁸

Konačno, u postklasičnom periodu razvoja rimskog pravnog sistema propisi sastavljanja testamenta su postali strožiji i teži u redovnim prilikama, a lakši u vanrednim okolnostima, te s ove tačke gledišta testamenti su bili podijeljeni na redovne i vanredne.¹²⁹

Redovni testamenti su dalje bili podijeljeni na privatne i javne oblike testamenta. Privatni testamenti nisu bili sastavljeni u prisustvu bilo kojeg državnog organa. S druge strane, vanredni oblik testamenta je bio sastavljen uz asistenciju državnih službenika, odnosno pred državnim organima. Redovni privatni testamenti su bili podijeljeni na usmene ili nunkupativne testamente i

123 *Gaius*, 2, 120.

124 Lat. *exceptio*-izuzetak/prigovor i *dolus*-prevara. Označava prigovor koji je lice moglo staviti ukoliko bi se druga strana ponašala prevarno odnosno zlonamjerno. A. Romac, *Latina et Graeca*, 116.

125 S. Aličić, *Bonorum possessio secundum tabulas* u Gajevim Institucijama: forma ili način konvalidacije testamenta, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 1-2/2007, Novi Sad 2007, 356. (dalje: S. Aličić, *Bonorum possessio secundum tabulas u Gajevim Institucijama*).

126 „Klasični pravnici nisu nikada govorili o dva testamenta pretorskom i civilnom nego uvijek i samo o testamentu koji zavisno od okolnosti važi ili iure civili ili iure praetorio. Rimljani ovog doba testirali su samo u formi predviđenoj civilnim pravom i nikome nije padalo na pamet da sačini testament u pisanoj formi bez mancipacije i nunkupacije. *Bonorum possessio secundum tabulas* predstavlja samo osnaženje testamenta koji ne važi po *ius civile*-u.“ S. Aličić, *Bonorum possessio secundum tabulas u Gajevim Institucijama*, 356.

127 *Isto*, 366.

128 Prema tome ma u kom obliku bila izražena njihova volja bilo pismeno ili usmeno bez pisma testament je valjan samo na osnovu njihove volje. Ova povlastica je bila priznavana samo u vojnim akcijama, odnosno neposrednim ratnim dejstvima, a ne u periodima kada bi se vojnici spremali za akciju. Iustiniani, *Institutiones*, *Liber secundus*, XI.

129 I. Puhan, *Rimsko pravo*, 379.

pismene testamente. Usmeni testament (*testamentum nuncupativum*) je nastao svečanom izjavom pred sedmoricom odraslih rimskih građana, koji su imali isključivu ulogu da čuju posljednju izjavu volje ostavioca.¹³⁰ S druge strane, pismeni testament je mogao biti olografski ili alografski. Dok je prvi nastao činom pisanjem ostavioca, drugi oblik testamenta je svoju pravnu snagu dobijao samim činom diktiranja testumentalne izjave od strane ostavitelja drugom licu.¹³¹ Oba testamenta su morala biti potvrđena potpisima i pečatima sedam svjedoka. U slučaju da alografski testament nije potpisao sam ostavitelj, testament je potpisivao osmi svjedok (*octavus subscriptor*).¹³² Navedeni pismeni testamenti su označavani kao *testamenta tripartita*¹³³ ili trodjelni testamenti, jer su sadržavali nešto iz starog prava (*unitas actus*), nešto iz pretorskog prava (broj svjedoka) i nešto iz prava imperatora (potpis svjedoka).¹³⁴ U slučaju da bude pronađeno pismeno za koje se sumnja da je testament, jer je sadržavalo posljednju izjavu volje, ali na istom nije bilo naznačeno ime nasljednika, nego tek podaci o ispravi koja sadrži to/ta ime(na), isto je označavano kao *testamentum mysticum*.¹³⁵ Redovni javni testamenti su bili podijeljeni na: *testamentum apud acta condictum* i *testamentum principi oblatum*. Prvi je bio oblik testamenta koji je ostavitelj izjavio na zapisnik kod nadležnog suda ili pred nekim drugim državnim organom. Drugi testament je predstavljao pismeno koje je bilo sadržano u ispravi poslanoj na čuvanje imperatorovoj kancelariji ili pak lično imperatoru.¹³⁶

Ipak, za slučaj da nije bilo moguće udovoljiti najosnovnijim formalnostima propisanim za redovne oblike testamenta, postklasično pravo je uvelo cijeli niz vanrednih oblika testamenta, od kojih ćemo spomenuti najvažnije. Tako je u vrijeme epidemije, kada je postojala opasnost od prenošenja zaraznih bolesti i sl. uvedena forma *testamentum tempore pestis* koja nije nužno zahtjevala istovremeno prisustvo svih svjedoka posljednjoj izjavi volje. Uz to poznat je i oblik testamenta za čije je sastavljanje u seoskim i slabo naseljenim područjima bilo dovoljno prisustvo pet svjedoka, a koji su označavani kao *testamentum ruri conditum*. Za *testamentum parentis inter liberos* bilo je dovoljno svega dva svjedoka ili obično pismo roditelja među djecom (*parentis inter liberos*). *Testamentum apud acta conditum* je predstavljao testament sastavljen u prisustvu određenih pravnih službenika koji su bilježili i registrovali dokument kao službeni akt.¹³⁷ U ovu grupu testamenata su još ubrajani i testamenti vojnika, te slijepih i gluhotnjemih osoba.

130 G. Mousourakis, *Fundamentals of Roman Private Law*, 287.

131 I. Puhan, *Rimsko pravo*, 380.

132 *Isto*.

133 G. Mousourakis, *Fundamentals of Roman Private Law*, 286.

134 Više u: Iustiniani, *Institutiones*, *Liber secundus*, X.

135 Sličnu odredbu sadrži i § 582 ABGB-a. http://cms.springerprofessional.de/BSE=3914/BOK=978-3-211-993_30-9/PRT=4/CHP=16_10.1007-978-3-211-99330-9_16/BodyRef/PDF/978-3-211-99330-9_Chapter_16.pdf (Pristup: 08.05.2018).

136 G. Mousourakis, *Fundamentals of Roman Private Law*, 287.

137 *Isto*, 286-287.

Zajedničko za sve oblike testamenta je bila njihova sadržina, odnosno imenovanje nasljednika,¹³⁸ koje se moralo nalaziti na samom početku testamenta. Sve odredbe testamenta koje su se nalazile prije imenovanja nasljednika bile su nevaljane, izuzev imenovanja tutora.¹³⁹ Ovaj propis je, tek svojom konstitucijom iz 528. godine, ukinuo car Justinijan.¹⁴⁰ Kako i sam Gaj navodi nasljednike je trebalo imenovati latinskim jezikom neposredno i zapovijedno.¹⁴¹ Ova stroga formalnost će biti ublažena tek za vrijeme cara Konstantina, koji je zahtijevao samo jasno određivanje nasljednika, i cara Teodosija koji je uvažio i postojanje testamenta sastavljenog na grčkom jeziku.¹⁴² Nasljednici su mogli biti imenovani individualnim nabranjem lica. Više lica imenovanih za nasljednike označavani su kao *heredes ex partibus*, dok se jedno lice imenovano za nasljednika nazivalo *heres ex esse*.¹⁴³ Ukoliko u testamentu nije bila navedena cjelokupna imovina, a pri tome je važilo pravilo zabrane paralelnog osnova nasljeđivanja, dolazilo je do primjene pravila povećanja nasljednih dijelova (*ius accrescendi*). Na ovaj način je *heres ex esse* dobijao cjelokupnu imovinu ostavitelja, a *heredes ex partibus* su imali pravo na proporcionalno povećanje nasljednih kvota.¹⁴⁴ Do primjene principa akresencije, odnosno uvećanja nasljednih kvota dolazilo je samo onda ako nije bilo mjesta primjeni prava na reprezentaciju (*ius representationis*). Ako je u testamentu bila pogrešno izračunata visina potraživanja i cjelokupna vrijednost zaostavštine, moglo je doći i do dekresencije ili do proporcionalnog smanjivanja dijelova nasljednika određenih *cum partibus scriptis*.¹⁴⁵ Pored imenovanja nasljednika testament je mogao sadržavati naloge, odnosno uslove, koji nisu smjeli biti nemoralni, protupravni, nemogući i rezolutivni. Ovakvi uslovi su smatrani za nenapisane i neizgovorene.¹⁴⁶ Pored toga u testamentu su mogle biti sadržane i odredbe o

138 Iustiniani, *Institutiones*, *Liber secundus*, 20, 34.

139 *Gaius*, 2, 231.

140 „Ali, kako smo mi smatrali da baš nije pravedno gledati samo na to gdje je šta napisano, a ne voditi računa o pravoj namjeri, odnosno volji ostavitelja-i taj smo nedostatak ispravili našom konstitucijom-u smislu da je dopušteno ostaviti legat i prije određivanja nasljednika i usred dijela testamenta gdje se postavljaju nasljednici, a tim prije i oslobođenje roba kojoj i inače treba biti naklonjeniji.“ Iustiniani, *Institutiones*, *Liber secundus*, 20, 34.

141 Lat. *verbis latinis directis et imperativis*. Svečano imenovanje je: „Neka Ticije bude nasljednik“; a dozvoljeno je izgleda i ovo: „Naredujem da Ticije bude nasljednik.“ Međutim nije dopušteno reći: „Želim da Ticije bude nasljednik.“; a prema mišljenju većine nije dozvoljeno kazati ni sljedeće: „Postavljam Ticija za nasljednika.“ ili „Činim Ticija nasljednikom.“ *Gaius*, 2, 117.

142 I. Puhan, *Rimsko pravo*, 381.

143 Iustiniani, *Institutiones*, *Liber secundus*, 14, 4.

144 Iustiniani, *Institutiones*, *Liber secundus*, 14, 6-8.

145 „Ako je bilo podijeljeno više od dvanaest uncija, nasljednik koji je postavljen bez određivanja nasljednih udjela dobit će ono što nedostaje do dvostrukе mjere, a u skladu s tim se postupa i onda kada bude premašena dvostruka mjera.“ Iustiniani, *Institutiones*, *Liber secundus*, 14, 8.

146 „Nasljednik može biti postavljen i bez roka ili uslova, i pod uslovom ali ne i od ili do određenog roka, kao na primjer: „pet godina nakon moje smrti“, „do početka nekog mjeseca neka on bude nasljednik“, jer je odlučeno da se dodatni rok smatra suvišnim pa se smatra da je nasljednik postavljen bez roka.“ Iustiniani, *Institutiones*, *Liber secundus*, 14, 9.

imenovanju izvršioca testamenta, imenovanju tutora i staralaca, davanju slobode robovima, načinima prijema naslijeda i sl.¹⁴⁷

De cuius je testament mogao opozvati svakodnevno što je moglo biti učinjeno njegovim uništenjem, pravljenjem novog testamenta, izjavom o povlačenju ranijeg testamenta datom pred tri svjedoka ili pak izjavom zabilježenom u zapisnik pred nadležnim državnim organima. Ništavi su bili svi oni testamenti koje su sastavljala lica koja nisu imala *testamenti factio activa*, ako su za nasljednike bila imenovana lica koja nisu imala *testamenti factio pasiva*, kao i testamenti koji nisu sadržavali imenovanje nasljednika.¹⁴⁸

Na kraju, naglasimo da je momentum otvaranje testamenta za rimsku porodicu predstavljao poseban događaj od kojega je često zavisila i njena dalja budućnost i opstanak. Ovaj čin je bio privatni i obavljan je pred svjedocima sve dok nije bio uveden porez na nasljede (*Lex Iulia de vicesima hereditatum*)¹⁴⁹ i dok nisu stupili na snagu Augustovi kadukarni zakoni.¹⁵⁰ Od tog vremena činu otvaranja testamenta su prisustvovali državni organi, odnosno pretori, koji su istovremeno čitali testament i poslije toga ga pečatili državnim pečatom.¹⁵¹

147 I. Puhan, *Rimsko pravo*, 282.

148 Zanimljivo je da testament može i konvalidirati u slučaju da lice koje ga je sastavilo kasnije doživi *capitis deminitio*, nakon čega opet vrati prijašnju *testamenti factio activa*. Iustiniani, *Institutiones, Liber secundus*, 17, 4.

149 O *Lex Iulia de vicesima hereditatum* više vidjeti: E. C. Tilson *Augustus and Law-Making*, University of Edinburg, 1986, 14.

150 U klasičnom i postklasičnom periodu razvoja rimskog prava donijeta su određena pravila kojima su regulisane smetnje za zaključenje valjanog rimskog braka-*matrimonium iustum*, dok je u doba rimskog carstva, propadanjem patrijarhalnog morala, brak postao vrlo nestabilan i omražena ustanova među Rimljima. Veliki broj ljudi se odlučivao za celibat, odnosno život bez braka. Uvidjevši da takav način života vodi ka propadanju rimskog društva i države, rimski imperator August je donio dva zakona kojima je uveo kazne za neženje i nagrade za oženjene. Tako je donošenjem *Lex Iulia de maritandis ordinibus* iz 18. g.n.e. o suzbijanju neženstva te *Lex Papia Poppaea* iz 9. g.n.e. o zapostavljanju brakova bez djece (op.a često shvatani kao jedinstven zakon nazvan *Lex Julia et Papia Poppaea*, odnosno kadukni zakoni), propisano da muškarci stupiti u brak u vremenu od 25. do 60. godine, a žene od 20. do 50. godine, uz imperativnu normu da muškarci moraju imati barem jedno dijete, dok žena koja je rođena slobodna troje, a oslobođenica četvoro djece. Osobe koja ne bi udovoljavale tim zahtjevima, te neoženjene osobe (*caelestis*) ili osobe bez djece (*orbus*) bile su društveno marginalizirane. D. A. Reed, Paul on Marriage and Singleness: Reading 1 Corinthians with the Augustan Marriage Laws, https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/43426/1/Reed_David_A_201311_PhD_thesis.pdf (Pristup: 10.05.2018). Navedeni zakoni su predviđali i određene olakšice s obzirom na razmak u kojem su lica ponovno mogla stupiti u brak, odnosno ponovno se oženiti, i to dvije godine za udovicu (umjesto jedne) i osamnaest mjeseci za razvedene (umjesto šest). Vidjeti. D. P. Miles, *Forbidden Pleasures: Sumptuary Laws and the Ideology of Moral Decline in ancient Rome*, University College London 1987, 102-104. „Ove osobe nisu imale prednosti kod natječaja za magistrature, a postajale su i nesposobne za oporučno nasljedivanje i stjecanje legata (*incapacitas*).“ M. Horvat, *Rimsko pravo*, 73-74.

151 „Vrijeme čitanja testamenta poslije smrti ostavioca nije bilo tačno određeno. Zbog propisa o *usucapio hereditatis* moralno je uslijediti najkasnije godinu dana poslije njegove smrti. Izuzetno, ako je ostavilac bio ubijen, testament nije smio biti otvoren i pročitan prije završetka istrage i ubijanja robova, koji su živjeli u istoj kući sa ostaviteljem, a nisu mu ukazali nužnu pomoć.“ I. Puhan, *Rimsko pravo*, fn. 1, 384.

Zaključak

Pregledom razvoja rimskog nasljedno-pravnog sistema ukazali smo na korijene nastanka pojedinih instituta nasljednog prava te na značaj koji su oni imali u izgradnji savremenih nasljedno-pravnih instituta. Iz prethodnog jasno proizlazi da je „sazrijevanje“ društvenih odnosa, odnosno ljudske svijesti uveliko trasiralo put razvoja ne samo nasljednog prava nego i pravnog sistema općenito. U tom vrlo turbulentnom procesu mnogi su faktori uticali na društvene odnose među kojima se posebno izdvajaju faktori ekonomskog karaktera zahvaljujući kojima je kontinuirano razvijan koncept vlasništva kao determinante razvoja nasljednog prava općenito. S obzirom na sve navedeno zaključujemo da su rijetko kada zakonodavci reagovali u smjeru *de lege ferenda*, odnosno donošenja pravnih propisa kojima bi bili regulisani „društveni odnosi u nastajanju“. Tako je na stanovništvu koje je svakodnevno sklapalo pravne poslove „ležala“ obaveza da svojim aktivizmom izvrše pritisak na organe vlasti koji su tek nakon toga regulisali postojeće i već dobrano običajnim normama regulisane društvene odnose. Navedeno najjasnije uočavamo na primjeru razvoja nasljednog prava gdje su uz prvobitne agnatske srodnike paralelno egzistirali kognatski srodnici da bi konačno Justinijan i formalnopravno prioritet dao kognatskom srodstvu eliminijući agnatsko srodstvo kao razlogom nasljedivanja. S obzirom na navedene promjene skloni smo zaključku da su sveopći društveno-ekonomski uslovi kao i potrebe građanstva u svakom od perioda razvoja rimskog društva i države nalagale postepeno modeliranje i mijenjanje nasljedno-pravnih odnosa. Prikazani put razvoja zakonskog i testamentalnog nasljednog prava u antičkom Rimu u velikoj mjeri oslikava i današnji nasljedno-pravni sistem zemalja euro-kontinentalnog pravnog kruga na koji su manje-više kasnije uticali pandektno pravo, odnosno recipirano rimsko pravo srednjovjekovlja sa svim svojim specifičnostima kao i kasnije donesene moderne pravne kodifikacije.

Summary

By reviewing the development of the Roman inheritance law system, we pointed out the roots of the emergence of certain institutes of inheritance law and the importance they had in the construction of modern inheritance law. It is clear from the above that the “maturation” of social relations, ie human consciousness, has largely paved the way for the development of not only inheritance law but also the legal system in general. In this very turbulent process, many factors have influenced social relations, among which factors of an economic nature stand out, thanks to which the concept of ownership has been continuously developed as a determinant of the development of inheritance law in general. In view of all the above, we conclude that legislators have rarely reacted in the direction of *de lege ferenda*, ie the adoption of legal regulations that would regulate “emerging social

relations". Thus, the population, which concluded legal deals on a daily basis, was "obliged" to use their activism to put pressure on the authorities, which only after that regulated the existing social relations regulated by well-established norms. We see this most clearly on the example of the development of inheritance law, where cognate relatives coexisted with the original agnatic relatives, and finally Justinian gave formal priority to cognate kinship by eliminating agnatic kinship as a reason for inheritance. Given these changes, we are inclined to conclude that the general socio-economic conditions as well as the needs of citizens in each of the periods of development of Roman society and the state required the gradual modeling and changing of hereditary-legal relations. The presented path of development of legal and testamentary inheritance law in ancient Rome largely reflects the current hereditary legal system of the countries of the Euro-continental legal circle, which was more or less influenced by the pandect law, ie the received Roman law of the Middle Ages with all its specifics, adopted legal codifications.

II
PRIKAZI//REVIEWS

Prof. dr. Nada TOMOVIĆ

Filozofski fakultet Nikšić

E-mail: nada.tomovic1@gmail.com

Stručni rad/Professional article

UDK/UDC:94:338(497.6)“1878/1918“ Šabotić I. (049.3)

**Prof. dr. Izet Šabotić, ČIFČIJSKI ODNOSI I PROMJENA
VLASNIŠTVA NAD ZEMLJOM U BOSNI I HERCEGOVINI
(1878-1918), Centar za istraživanje moderne i savremene historije
Tuzla, Tuzla 2019, 320 str.**

U izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije iz Tuzle izašla je iz štampe nova knjiga, prof. dr Izeta Šabotića pod nazivom *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*.

agrarnih odnosa i agrarne politike, koju je sprovodila austrougarska vlast u Bosni, već je to naučno djelo bazirano na, dosad, neobjavljenoj arhivskoj građi, novim

Obraditi kompleksno pitanje, kao što je bilo agrarno u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878-1918) težak je, ali i izazovan istraživački posao. Međutim, autoru se mora odati priznanje da je napravio veliki iskorak u rasvjetljavanju i objašnjenu odnosa u oblasti agrara. Što se tiče bosanskohercegovačke istoriografije - vezane za čifčijske odnose do sada je, uglavnom, obrađivan osmanski period. Austrougarski period, što se tiče ovoga pitanja, obrađivan je fragmentarno i to kroz pojedine studije, vezane za neko područje Bosne i Hercegovine, ili sa aspekta nekog od nacionalnih ili političkih stanovišta. Ova studija predstavlja, ne samo, sintezu dosadašnjih saznanja iz oblasti

istoriografskim radovima: bosanskohercegovačkoj, austrijskoj, mađarskoj, srpskoj, crnogorskoj, hrvatskoj i češkoj štampi.

Okupacijom 1878. godine, a kasnije aneksijom 1908. godine Austro-Ugarska je uzdrmala temelje Osmanskog carstva na Balkanu. Promjena uprave u Bosni i Hercegovini izazvala je nesagledive političke, nacionalne, ekonomski, kulturne i vjerske posljedice. Naravno, to se moglo i očekivati. Evropska diplomacija, kao i uvijek do tada, gledala je na svoje interes. Sudbina naroda u Bosni i Hercegovini bila je prepuštena Dvojnoj Monarhiji. Velike sile bile su zaokupljene kolonijalnom politikom. Zašto ovo ističemo? Zato da bi naglasili da se niko od tih „velikih evropskih diplomata“ kada je dat mandat Austro-Ugarskoj da okupira Bosnu i Hercegovinu nije zapitao: „šta će promjena gospodara“ donijeti narodu? Podsjetimo, da je Osmansko carstvo 1876. godine primorano da po nalogu velikih sila izvrši reforme, a jedan od razloga je bilo i neriješeno agrarno pitanje. Iste godine Rusija je sa Austro-Ugarskom sklopila *Tajnu konvenciju* i dala joj pravo da poslije završetka Istočne krize okupira Bosnu i Hercegovinu. Ovo ističemo, samo iz razloga, da bi ukazali koliko i kako su velike sile bile zainteresovane da se riješi jedna kriza, koja je počela kao agrarna, a pretvorila se u nacionalno-političku. Istočna kriza nije riješila pitanje agrara. Austro-Ugarskoj kada je, odlukom Berlinskog kongresa, dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu niko nije nametao rješavanje bilo kakvog, pa ni agrarnog pitanja. Šta se moglo očekivati kada je Austro-Ugarska zagospodarila Bosnom, osim nezadovoljstvo naroda, posebno onog islamske vjeroispovijesti. Naravno, da je austrougarska vlast to i očekivala. Rješavanje agrarnog pitanja, kao egzistencijalnog, povlačilo je za sobom rješavanje novonastalog političkog i nacionalnog pitanja. Begovski sloj nije se mirio sa činjenicom da ustupa zemlju čifčijama, koji su, mahom, bili Srbi, a ni s činjenicom da mijenja gospodara i time gubi sve dotadašnje povlastice.

Austro-Ugarska je agrarno pitanje shvatila kao goruće i pokušala je s njegovim rješavanjem godinu dana nakon okupacije. Nije ni slutila da će joj ovo pitanje zadati toliko problema i da će ono izazvati nacionalnu, konfesionalnu i političku netrpeljivost, kao i velike migracije stanovništva, posebno Bošnjaka. Kako je to austro-ugraska vlast rješavala, da li je i kako riješeno agrano pitanje, odgovor nalazimo u ovoj knjizi.

Knjiga je, osim *Predgovora* i *Zaključka*, struktuirana iz četiri cjeline: *Velika Istočna kriza i okupacija Bosne i Hercegovine; Agrarne prilike od okupacije do ustanka u Bosni i Hercegovini 1882. godine; Prilike u oblasti agrara od 1883. do 1910. godine i Čifčijski odnosi od 1910. do 1918. godine*.

U prvom poglavljju Izet Šabotić analizira uzroke i posljedice Istočne krize, koja je trajala od 1875. do 1878. godine. Iako se radi o poznatim događajima - primjećuje se razbijanje nekih ukorijenjenih stereotipa u istoriografiji i racionalan pristup pojašnjenu: kako je Bosna i Hercegovina došla pod austrougarsku upravu i zašto su ostale neostvarene aspiracije Srbije i Crne Gore.

Druge poglavlje, u kome autor primjenjuje savremeni metodološki postupak, daje nam uz obilje novih izvora pravu i cjelovitu sliku prilika u Bosni i Hercegovini, nastalih nakon okupacije od strane Austro-Ugarske. Namjere Beća

da privredni potencijal okupiranih provincija što bolje iskoristi, primjenjujući kapitalistički način proizvodnje, usporene su neriješenim agrarnim odnosima. Primjena savremenijeg načina obrade zemlje podrazumijevala je, između ostalog, slobodan seljački posjed. Upravo, tu su bili korijeni nove agrarne krize. Kako zadovoljiti agovsko-begovski sloj, koji je imao velike zemljišne posjede, u kome je austrijska vlast tražila uporište, a kako ne izazvati bunt seljaka-čifčija, mahom, Srba da ne pokrenu bune - bio je težak i izazovan posao. Situacija se, naročito, zaoštala donošenjem *Vojnog zakona* 1881. godine. Većina pravoslavnog i muslimanskog stanovništva bila je protiv *Vojnog zakona*, što se ispoljilo dizanjem zajedničke pobune. Agrarno pitanje, na neki način, je tada ostavljeno po strani, ali ova pobuna je pored nezadovoljstva, izavanog pomenutim zakonom bila podstaknuta i neriješenim agrarnim pitanjem. Znači, vladalo je opšte nezadovoljstvo austrijskom vlašću. Saradnja pravoslavnog i muslimanskog stanovništva zabrinula je Austro-Ugarsku. Morala se tražiti nova strategija odnosa prema jednima i drugima. Politika balansiranja bila je najbolje rješenje. Zašto ni takva politika nije dala očekivane rezultate i zašto su bili nezadovoljni ponuđenim rješenjima i jedni i drugi, profesor Šabotić je studiozno objasnio, naravno svaku konstataciju, potkrepljujući prvorazrednim izvorima.

Treće poglavlje, u hronološkom pogledu, obuhvata period od 1883. do 1910. godine, tj. do donošenja Ustava i uspostave Bosanskohercegovačkog sabora. Bilo je to burno razdoblje, obilježeno aneksijom Bosne i Hercegovine i borbotom za crkveno-školsku autonomiju, a uz to moralo se riješiti agrano pitanje. Kako je i zašto svako rješenje vlasničkih odnosa nad zemljom imalo polovične rezultate, zašto je izazivalo nezadovoljstvo i begova i čifčija - autor najbolje izražava konstatacijom da je austrijska vlast zatekla osmansko agrarno zakonodavstvo, koje ona nije razumjela. Dragocjeni statistički podaci o strukturi vlasništva, nakon otkupa, predstavljaju veliki iskorak u rasvjjetljavanju agrarnih prilika u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske vladavine. Ovi podaci daju nam i pravu sliku etničkih promjena u Bosni, izazvanih promjenom vlasništva nad zemljišnim posjedima.

Čifčijski odnosi od 1910. do 1918. godine su problematika, kojom se autor bavi u *četvrtom poglavlju*. Donošenje *Zakona o fakultativnom otkupu čiftluka* 1911. godine imalo je za posljedicu ekonomsko i političko slabljenje begovskog sloja. Sumirajući rezultate otkupa čiftlučkih selišta, autor konstatiše da je muslimanska konfesionalna komponenta, u navedenom vremenskom periodu, izgubila više od 120.000 ha zemlje. Otkupom su ponajviše bili zadovoljni pravoslavci i katolici, ali ne u potpunosti, jer su se zbog otkupa kreditno morali zadužiti. Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini u potpunosti nije riješeno do kraja austrougarske vlasti. Zašto? Odgovor se nalazi u ovoj studiji. U studiji nalazimo ne samo odgovor na ovo pitanje, već i na mnoga druga: ekonomска, politička i demografska pitanja, koja su paralelno analizirana kao posljedica neriješenog agrarnog pitanja.

Na kraju, sve čestitke autoru ove knjige, prof. dr Izetu Šabotiću, jer ona zavređuje veliku pažnju naučne, a i šire čitalačke javnosti.

Amir KRPIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

E-mail: krpic.amir@gmail.com

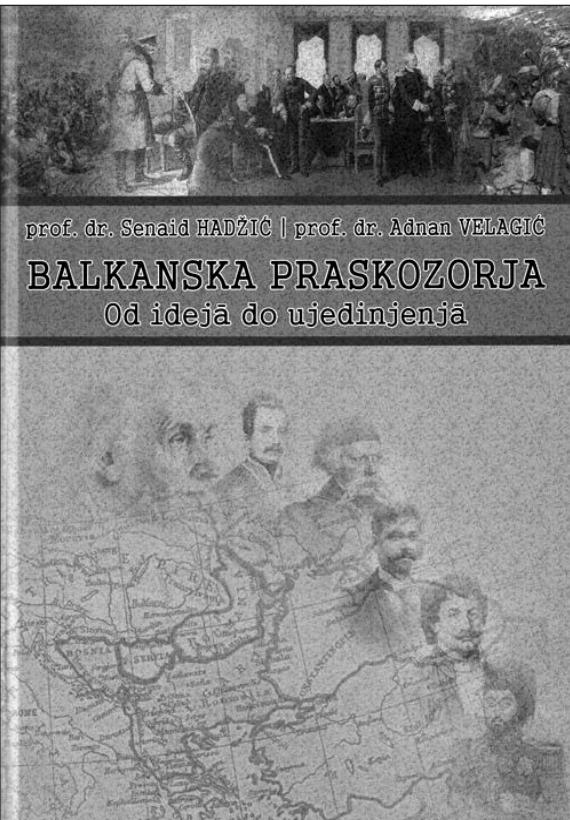
Stručni rad/Professional article

UDK/UDC:94:323.1(4-12)“1790/1918“ Hadžić S. Velagić A. (049.3)

**Senaid Hadžić, Adnan Velagić, BALKANSKA PRASKOZORJA:
OD IDEJĀ DO UJEDINJENĀ. JUGOISTOČNA EVROPA U
„DUGOM“ 19. STOLJEĆU (1790-1918), Mostar 2019, 490 str.**

Godina 2019. bila je prilično plodna kada je riječ o historiografiji u Bosni i Hercegovini. Osim već ustaljenih časopisa, objavljeno je i nekoliko vrijednih knjiga koje su obogatile domaću historiografiju. Jedna od takvih je *Balkanska praskozorja: od idejā do ujedinjenā. Jugoistočna Evropa u „dugom“ 19. stoljeću (1790-1918)*, čiji su autori istaknuti historičari prof. dr. Senaid Hadžić i prof. dr. Adnan Velagić. Izdavač knjige je Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona Mostar, a recenzenti su prof. dr. Adnan Jahić i prof. dr. Denis Bećirović.

Kako se iz naslova može vidjeti, knjiga govori o zemljama i narodima jugoistočne Evrope u vremenu buđenja nacionalne svijesti i izgradnje nacionalnih država, odnosno tzv. dugom 19. stoljeću. Napisana je na osnovu arhivske građe, literature, časopisa i štampe. Autori su koristili neobjavljenu arhivsku građu Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arhiva Srbije, Državnog arhiva Srbije u Beogradu i Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, zatim četrdeset jedinica objavljenih izvora, jedanaest rukopisa, 428 knjiga i studija,

veći broj članaka i rasprava, te savremene novine i listove iz Sarajeva, Zagreba, Osijeka, Beograda i Novog Sada.

Knjiga je opširna po sadržaju, vremenu i prostoru koji obuhvata, tako da su autori hronološki podijelili poglavlja. *Uvodno* poglavlje govori o geohistorijskom i geopolitičkom određenju Jugoistočne Evrope u 19. stoljeću, gdje autori iznose stajališta o sličnosti i različitosti pojmoveva Jugoistočna Evropa i Balkan, te donose zaključak da se ne radi o sinonimima i da svaki pojam ima zasebno značenje. Ovdje još govore o uvodnim napomenama važnim za razumijevanje dalnjih događaja i procesa, objašnjavajući antagonizme u ovoj regiji naslijedene iz prethodnog perioda. S obzirom na karakter regije, neizbjegno je bilo navesti i neke napomene o vjerskoj, etničkoj i kulturnoj raznolikosti, kao i o različitim vladajućim državama u regiji i različitim uticajima koji su se na ovom prostoru preklapali i miješali, ostavljajući na taj način i kulturno i civilizacijski mješovito područje.

Evropska tranzicija u vremenu odumiranja idealâ i razvoja nacionalnih pokreta je poglavlje s kojim autori započinju s predstavljanjem historije zemalja i naroda Jugoistočne Evrope u naznačenom periodu. Ovo poglavlje vremenski se proteže negdje do tridesetih godina 19. stoljeća, zavisno od zemlje do zemlje. Počinjući sa Austrijom u vremenu Napoleonovih ratova, autori su najprije predstavili slovenačke i hrvatske zemlje na prelazu iz 18. u 19. stoljeće, opisujući uticaj tadašnjih krupnih evropskih događaja i procesa na slovenački i hrvatski prostor, koji su tome bili naizloženiji, budući da su pripadali Habsburškoj monarhiji, odnosno od 1804. godine Austriji. Autori su ispratili evropska dešavanja i neizbjegno se dotakli Bečkog kongresa kao osnove međunarodnih odnosa i društveno-političkih kretanja postnapoleonske Evrope. Također, u ovom poglavlju autori su obuhvatili i period hrvatske historije u tzv. predilirska doba i ozbiljne pokušaje mađarskih državnika da izvrše što veću integraciju hrvatskih zemalja Mađarskoj.

Objašnjavajući uticaj ideja Francuske revolucije na razvoj zemalja i naroda u Jugoistočnoj Evropi, autori su dalje predstavili onaj istočniji dio ove regije. Osmansko carstvo obuhvaćeno je u vrijeme sultana Selima III i Mahmuda II, tj. u vrijeme pokušaja provođenja korjenitih reformi. Srbija je predstavljena u kontekstu borbe za samostalnost i sticanja autonomije, a Rumunija kao politički razbijen prostor na kojem su se takmičili ruski, francuski i osmanski uticaji, ali i kao područje iznimno važno za proces osamostaljenja još jedne zemlje – Grčke. Slično kao sa Srbijom, i Grčka je obuhvaćena u periodu borbe za nezavisnost. Konačno, predstavljen je i Bosanski ejalet na ulasku u 19. stoljeće.

Drugo poglavlje se hronološki nastavlja na prvo i obuhvata sredinu 19. stoljeća – od tridesetih do sedamdesetih godina. To je veoma sadržajno razdoblje izgradnje i učvršćivanja nacionalne svijesti i početka stvaranja nacionalnih i velikodržavnih projekata, što je bio proces koji je faktički obilježio Jugoistočnu Evropu u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća. Autori su najprije predstavili hrvatske i slovenačke zemlje pod austrijskom vlašću, njihove nacionalno-političke

težnje, ali i težnje drugih slavenskih naroda Austrije, podijeljene na dva nacionalno-politička koncepta: panslavizam i austroslavizam. Potom su se osvrnuli na jedan od najvećih događaja 19. stoljeća – revolucije 1848/49. godine, te objasnili njihov uticaj na daljnji razvoj hrvatskog i slovenačkog naroda i njihovih prostora.

Osmanske reformske procese nastavili su predstavljati obuhvatajući vladavinu Abdulmedžida I., vladara koji je javno obznanio namjere za reformisanjem osmanskog društva i države prema načelima naslijedjenim od prethodnih reformatora. Potom su autori objasnili i početak nacionalnog i političkog ujedinjenja Rumunije, odnosno tadašnjih kneževina Vlaške i Moldavije, koje su u ovom periodu dobile autonomne statuse. Nakon toga dolazi predstavljanje razvoja Srbije pod vladavinom Miloša Obrenovića i kasnije Ustavobranitelja. Konstituisanje Grčke kao kraljevine i vladavina kralja Otta predstavljeni su u dijelu poglavlja koji se odnosi na Grčku i njene prije svega unutrašnje probleme vezane za prisustvo različitih stranih uticaja i posljedično različitih društvenih i političkih struja u zemlji. Poglavlje se završava predstavljanjem bosanskih pitanja u kontekstu njezina provođenja reformi u ovoj osmanskoj provinciji, otpora reformama i njegovom konačnom slomu, te pacifikaciji zemlje i stvaranju preduslova za provođenje planiranih reformi.

U trećem poglavlju autori su pažnju posvetili nacionalnim programima i velikodržavnim projektima koji su nastali sredinom 19. stoljeća kod naroda Jugoistočne Evrope, ali i susjednih srednjoevropskih naroda. Autori su najprije predstavili program Adama Czartoryskog o preuređenju Srednje Evrope na federalnoj osnovi i njegov uticaj na druge projekte u neposrednom susjedstvu. Potom su nešto opširnije objasnili tadašnji program vanjske politike Srbije, odnosno velikosrpski nacionalni projekat *Naćertanije*, a zatim i mađarski nacionalni program prema zemljama i narodima Jugoistočne Evrope, te državni projekat Velike Mađarske. Osim njih, autori su predstavili i grčki nacionalni program, tzv. Velika ideja, ulogu Vuka Karadžića i Ilike Garašanina u stvaranju srpskog nacionalnog programa, te koncept velikohrvatskog programa nakon njegovog preobražaja iz ilirske ideje. Predstavljanjem svih ovih ideja, programa i projekata autori su željeli istaći koliko su nacionalni programi bili značajni za razvoj zemalja i naroda Jugoistočne Evrope u 19. stoljeću, budući da su nacionalne politike bile oblikovane upravo u onom pravcu u koji su ih usmjerili programi i projekti.

Četvrtog poglavlje donosi nastavak društveno-političkog razvoja zemalja i naroda Jugoistočne Evrope u narednoj fazi, tj. od pedesetih godina do Berlinskog kongresa. Tako se između ostalog predstavlja položaj hrvatskih i slovenačkih zemalja u kontekstu unutrašnjeg preuređenja Austrijskog carstva u Austro-Ugarsku, te pogledi i zahtjevi drugih naroda Monarhije nakon austrijsko-mađarske Nagodbe 1867. godine. Poglavlje donosi i nastavak provođenja reformi u Osmanskom carstvu, obuhvatajući donošenje prvog osmanskog ustava i otvaranje tzv. prvog ustavnog perioda, te njegov kraj i povratak apsolutizma u vrijeme Velike istočne krize. Autori su također ovdje donijeli i početak izgradnje Bugarske prateći razvoj

njihove kulturne borbe od kraja 18. stoljeća do sticanja crkvene autonomije u vidu Bugarskog egzarchata. Dalje je obuhvaćen period grčke historije u vrijeme vladavine kralja Georgiosa I, koji pokriva najveći dio druge polovine 19. stoljeća. Tu su autori, vraćajući se na grčki nacionalni program, ponovo istakli važnost nacionalne ideologije u oblikovanju ne samo vanjske politike, nego i svijesti jednog naroda. Također, ukazali su na uticaje stranih sila koji su bili prisutni u Grčkoj, tj. istih onih sila koje su *de facto* omogućile stvaranje grčke države dvadesetih i tridesetih godina 19. stoljeća. Zbog prisustva tih uticaja, razumljivo je da je grčko društvo bilo podijeljeno, što su autori na jednostavan način ovdje objasnili.

Dalje se u poglavlju prati razvoj Srbije pod dinastijom Obrenovića na njenom putu od autonomije do nezavisnosti, koju je stekla nakon Velike istočne krize. Ponovo u kontekstu nacionalnih programa istaknute su pojačane aktivnosti Srbije, naročito u vrijeme kneza Mihaila Obrenovića, na planu realizacije *Načertanija*. Nacionalne teme dominirale su i u kneževinama Vlaškoj i Moldaviji, čije su političko ujedinjenje, sa kojim je počela rumunska nacionalna integracija, autori predstavili u podnaslovu posvećenom ovoj zemlji. I ovdje je istaknuta uloga stranog faktora, posebno Francuske, u udaljavanju pokrajina od Osmanskog carstva i stvaranju nove države, čija je nezavisnost priznata i potvrđena na Berlinskom kongresu. Autori su i u ovom poglavlju posebnu pažnju posvetili Bosni u periodu uprave Šerif Osman-paše i posljednjim godinama osmanske vlasti. Detaljno su predstavljene reforme koje su provedene u Bosanskom ejaletu u tzv. zlatno doba, te je objašnjen njihov uticaj na dešavanja koja su ubrzo nakon toga uslijedila. Budući da ovo poglavlje završava sa Berlinskim kongresom, kao događajem od iznimne važnosti za Jugoistočnu Evropu, autori su poseban podnaslov posvetili upravo tome, tj. završetku Velike istočne krize i mirovnim ugovorima iz San Stefana i Berlina. Ovdje su ukazali na značaj ovih događaja za daljnji razvoj kako pojedinih zemalja, tako i regije u cjelini.

Naredno, *peto poglavlje* obuhvata period od Berlinskog kongresa do početka Prvog svjetskog rata. Autori su najprije ukazali na promjenu austrijske vanjske politike nakon burnih događaja šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća prema Jugoistočnoj Evropi, ali i na pojavu novih faktora u regiji, prije svega novoizrastajuće sile tog vremena – tek ujedinjene Njemačke. Također su predstavili unutrašnje političke sukobe unutar Monarhije, koji su sve više odražavali etničku podijeljenost i sve ozbiljnije ukazivali na mogućnost njenog novog preuređenja na temelju nacionalnosti i političkih stremljenja. Prodor srednjoevropskog uticaja u regiju neizbjegno je bilo zaokružiti njegovim najboljim pokazateljem – austrougarskom aneksijom do tada okupirane Bosne i Hercegovine. To je bio veoma važan događaj koji je zapalio balkansko bure baruta, o kojem autori govore u jednom podnaslovu, objašnjavajući preobražaj balkanskih društava u okolnostima sazrijevanja nacionalnih identiteta i izgradnje modernih nacija, smještajući sve to u odgovarajući historijski kontekst. Posebno je obrađen i predstavljen položaj žena u društvima u Jugoistočnoj Evropi u kontekstu pojave i sazrijevanja svijesti o

pravima žena. Istaknuti su najznamenitiji pojedinci i udruženja i njihove aktivnosti na polju borbe za ravnopravnost spolova.

Potom je nastavljeno predstavljanje društveno-političke historije u Srbiji, Rumuniji, Bugarskoj, Osmanskom carstvu i Grčkoj, ali su u ovo poglavlje uključene i Crna Gora, Albanija i Makedonija, o kojima se ranije nije posebno govorilo. U Srbiji je obuhvaćena dinastička promjena praćena vanjskopolitičkom preorijentacijom sa austrofilstva, kako su to autori označili, na prorusku politiku. Ispraćen je nastavak nacionalne integracije rumunskog naroda nakon sticanja nezavisnosti na Berlinskom kongresu, krunisan uzdizanjem države u rang kraljevstva. Također je ukazano, kao i za druge zemlje i narode, na unutrašnja politička neslaganja koja su se, čini se, neizbjegno pojavljivala u tek izrastajućim modernim društvima. Autori su potom objasnili i bugarsku nacionalnu integraciju i put prema nezavisnosti, koji je u ovoj zemlji bio je nešto sporiji, budući da je Bugarska na Berlinskom kongresu tek dobila autonomiju, ali ne i nezavisnost. Zbog takvog statusa, autori su ukazali na posebno pitanje odnosa Bugarske, nakon ujedinjenja sa Istočnom Rumelijom, sa susjednim, tada već nezavisnim državama, jer su među njima postojala još uvijek neriješena pitanja. Unutrašnja politička neslaganja, u ovom periodu možda još i izraženija nego ranije, postojala su i u Grčkoj, što su autori objasnili u zasebnom podnaslovu posvećenom ovoj zemlji.

Uticaj nacionalnih ideja u ovom periodu već se odrazio i na Osmansko carstvo, gdje se također počinju javljati intelektualci i pokreti s vlastitim nacionalno-političkim pogledima. Riječ je o mladoturskom pokretu, koji je na neki način nadgradio raniji mladoosmanski pokret i prije svega bio namijenjen pripadnicima turskog naroda. Autori su pojasnili njegove principe i njihov uticaj na daljnji politički razvoj Osmanske države. Još jedan narod koji je iskusio djelovanje nacionalnih ideja bili su Albanci, čiji su pokret za nezavisnost u jeku Velike istočne krize autori također predstavili i objasnili. Isto važi i za makedonski narod, koji je početkom 20. stoljeća među posljednjima pokazao svoje nacionalno-političke ciljeve u događaju poznatom kao Ilindenski ustanački pokret. Osim ustanka, autori su rasvjetlili i na jednostavan način predstavili cijelokupno makedonsko pitanje, koje je u ovom periodu zaokupilo pažnju susjednih država. Autori su također istakli i posljedice neuspjeha Ilindenskog ustanka na daljnji razvoj makedonskog prostora i naroda. Dalje je prikazan društveni i državno-politički razvoj Crne Gore u jednom dužem periodu, od Petra I Petrovića do kralja Nikole, gdje su istaknuti najvažniji momenti u razvoju Crne Gore kao države. Na kraju ovog poglavlja, autori su hronološki predstavili Balkanske ratove kao posljedicu višedecenjskih nacionalno-političkih stremljenja, s jedne strane, te kao uvod u Prvi svjetski rat s druge strane.

Naredno poglavlje posvećeno je zemljama Jugoistočne Evrope u Prvom svjetskom ratu. Autori su dali presjek šireg ratnog stanja u Evropi s fokusom na Njemačku i Austro-Ugarsku, a potom predstavili svaku zemlju Jugoistočne Evrope pojedinačno, podijelivši ih prema njihovoj pripadnosti tadašnjim vojno-političkim savezima. Na kraju su donijeli rezultate mirovnih ugovora koji su se odnosili na

zemlje Jugoistočne Evrope, te posebno različita načela uređenja postratnih društava. Na završnim stranicama knjige nalaze se zaključna razmatranja, popis izvora i literature korištenih prilikom pisanja knjige, registar ličnih imena i autora, te izvodi iz recenzija.

Kao što se može vidjeti samim pogledom na sadržaj, knjiga je veoma obimna i bogata podacima i zaključcima važnim za razumijevanje historijskih razvoja naroda i država u Jugoistočnoj Evropi. Istovremeno, s obzirom na sadržaj, knjiga je sažeta, tako da se može reći da ona predstavlja veoma dobru osnovu za dublja historijska istraživanja i proučavanja historije navedenih naroda i zemalja pojedinačno. Drugim riječima, može se reći da su autori u ovoj knjizi na jednom mjestu komparativno predstavili najvažnije informacije o historiji naroda i zemalja Jugoistočne Europe od Francuske revolucije do Versajskog mira. Svima onima koji se interesuju za ovaj veoma buran i sadržajan historijski period, svima onima koji žele više naučiti i bolje razumjeti ne samo tadašnje, već i današnje odnose u Jugoistočnoj Evropi i svima ostalim koji su u mogućnosti, iskreno preporučujem da pročitaju ovu knjigu.

Omer MERZIĆ

Sarajevo

E-mail: omerz001@goldsmiths.ac.uk

Stručni rad/Professional article

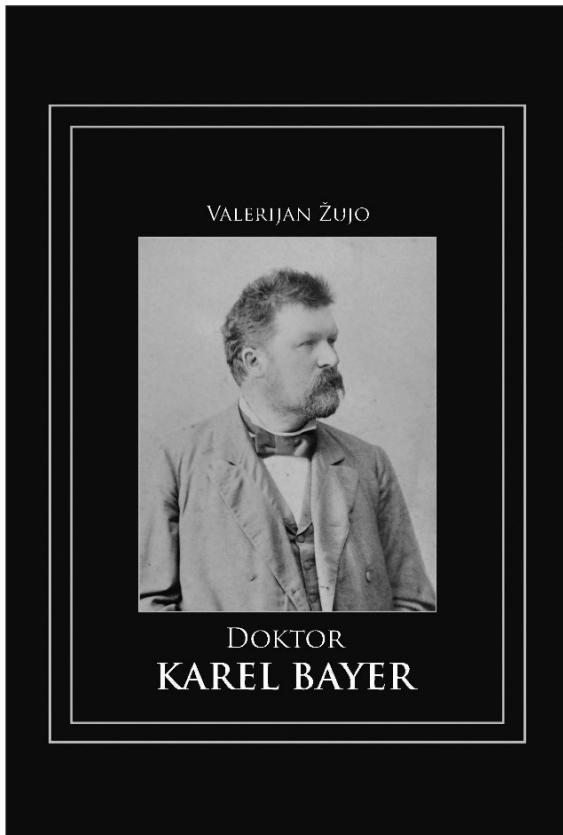
UDK/UDC:94:61(-051)(497.6)"18/19" Žujo V. (049.3)

**Valerijan Žujo, DOKTOR KAREL BAYER,
Nacionalna i Univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo 2020, 178 str.**

Historiju medicine na prostoru sadašnje Bosne i Hercegovine možemo pratiti od ranijih vremena, kroz srednji vijek i osmanski period, ali tek u drugoj sredini XIX stoljeća, nakon reformi u Osmanskom Carstvu može se govoriti o modernijem pristupu medicini koji je u mnogim aspektima sličan današnjem. Upravo je u ovoj knjizi predstavljen prvobitni razvoj prve moderne bolnice i medicine kroz biografiju doktora Karella Bayera. Iako na prvi pogled iz naziva ove knjige čitalac bi pomislio da je ova knjiga prvenstveno fokusirana doktorom Bayerom, ipak to nije slučaj. Autor je uspio na zanimljiv način da inkorporira historiju medicine u Bosni i Hercegovini s kraja XIX i početka XX stoljeća, a da pritom ujednači fokus narativa o medicini i o doktoru Bayeru.

Autor ove knjige Valerijan Žujo je književnik, leksikograf i istraživač kulturne povijesti Sarajeva. Svoju karijeru je započeo pisanjem poezije, proze, scenarija, putopisa, i dramskih i eseistički tekstova. U periodu od 1981. godine, pa do 1985. godine bio je sekretar Predsjedništva

Udruženja književnika Bosne i Hercegovine. Autor je mnogobrojnih knjiga, literarnih radova, leksikografskih djela, tv drama i serija, kao i dokumentarnih

filmova. Za svoj književni i leksikografski rad 2012. godine dobio je Šestoaprilsku nagradu Grada Sarajeva.

Ova knjiga je podijeljena na osam poglavlja i 15 potpoglavlja. Osim toga sadrži uvod, hronologiju života doktora Bayera, zaključak napisan na tri jezika, izvore i literaturu, te index imena, ali osjetna je distinkcija između pojedinih poglavlja, pa se može reći da je ovo djelo podijeljeno na tri tematske cjeline. Prva je historija medicine u Bosni i Hercegovini i njen položaj u različitim državama, druga cjelina se tiče dr. Karefa Bayera i treća se tiče njegove porodice i ostavštine. Osim toga ova knjiga sadrži 88 fotografija, slika, ilustracija, karata i mapa. Problematično je to što slike nisu numerisane, kao što nisu adekvatno dati izvori tih slika. Ovo je slučaj i s pisanim izvorima i podacima, jer knjiga ne sadrži nijednu fusnotu, niti referentni pokazatelj na neko drugo djelo. Ovo se vjerovatno može pripisati tome što je autor književnik, a ne historičar po struci, te time ima i drugačiji pristup istraživanja i pisanja. Bez obzira na to autor je svoj istraživački rad zasnovao na materijalima i izvorima u arhivima i bibliotekama u Pragu, rodnom Bayerovom gradu Hradec Kralove, Beču, Beogradu, te sarajevskim arhivima, bibliotekama i muzejima. Korištena je obimna literatura, kao i objavljeni i neobjavljeni izvori.

U *Uvodnom slovu* autor iznosi odlike sadašnjeg stanja kulture, nauke i odnosa politike i društva prema njima. Posebno se osvrće na primjer prve bolnice u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, kao i na primjer doktora Bayera. Autor navodi da je podjednako loš tretman doživjela bolnica, kao i doktor Bayer, te da je danas sačuvano samo par zidova bolnice, a uspomena na doktora Bayera skoro u potpunosti nestala.

Naredno poglavje je *Povijesni pregled* u kojem autor daje historijsku podlogu za svoje djelo. On seže sve do početka XIX stoljeća u pokušaju da objasni historijske i kulturološke prilike tog perioda. Ne zaustavlja se na objašnjavanju stanja u Bosni, već obrazlaže situaciju u kojem se našlo kompletno Osmansko Carstvo. Osvrće se na period upravljanja Omara-paše Latasa i početak opsežnih reformi u Bosni. Prvo potpoglavlje nosi naziv *Topal Šerif Osman-paša* u kojem autor daje kraću biografiju ovog namjesnika Bosne, kao i njegove zasluge u njenoj modernizaciji. Kao jedne od najvažnijih odluka Topal Šerif Osman-paše, autor iznosi, da se može smatrati uspostava dvije bolnice, jedne civilne i jedne vojne. Za uspostavljanje ove dvije bolnice jedna od najvažnijih ličnosti je bio dr. Jozef Kačet, koji je bio lični doktor i sekretar Topal Šerif Osman-paše. Upravo o dr. Kačetu, njegovom životu i njegovim zaslugama govori naredno potpoglavlje. Iako je dr. Kačet bio dugogodišnji činovnik Osmanskog Carstva, dolaskom Austro-Ugarske, on je nastavio baviti se medicinom i pokušavao je unaprijediti stanje zdravstva u Bosni i Hercegovini. Naredno potpoglavlje *Prve bolnice* govori o nastanku prvih bolnica i historijskog konteksta zbog kojeg su nastale. Autor detaljno iznosi proces donošenja odluke za gradnju i sami tok gradnje kroz službene novine i dnevnu štampu. Potpoglavlje *Ali-beg* sadrži kraći osvrt na dosadašnja istraživanja na području izučavanja biografija doktora u vremenskom periodu od kraja XIX i

Omer MERZIĆ

početka XX stoljeća. To je slučaj s dr. Karelom Bayerom, kao i s drugim doktorima, o kojima ne znamo mnogo, a i što znamo često zna biti kontradiktorno.

Drugo poglavlje nosi naziv *Berlinski rasplet* u kojem Žujo opisuje period Berlinskog kongresa i Austro-Ugarske okupacije Bosne i Hercegovine iz 1878. godine. S novom državom došla je i nova zdravstvena politika na čijem čelu je bio dr. Milan Emil Amruš. Upravo je poglavlje nakon Berlinskog kongresa posvećeno njemu. Drugo potpoglavlje se odnosi na aktivnosti Vakufske bolnice u periodu od 1879. godine, pa do 1880. godine. Tu je hronološki prikazan boravak pacijenata od njihovog dolaska, pa do napuštanja bolnice. Pored toga tu se nalaze i različiti upiti Gradskog poglavarstva, kao i molbe bolnice za dodatna finansiranja u svrhu adaptacije i moderniziranja prostorija. Treće potpoglavlje nosi naziv *Gavro Vučković Krajišnik* pacijent Vakufske bolnice u junu 1870. godine. On je svoj boravak detaljno zapisao i uspio je da prikaže tadašnje stanje bolnice. Osim toga tu je data kasnija historija bolnice sve do 2012. godine i njenog urušavanja.

Naredno poglavlje naziva *Pokušaj obnove u našem vremenu* posljednje je poglavlje o bolnici i govori upravo o pokušajima vlasti i određenih komisija i povjerenstava od 1970. godine da zaštite i obnove ovaj spomenik. Nakon ovog poglavlja započinje priča o dr. Karelju Bayeru i njegovom životu. U poglavlju *Tragom dr. Karela Bayera* autor iznosi njegov prvi kontakt sa dr. Bayerom prilikom istraživanja za drugi projekat. Ovo poglavlje je posvećeno razjašnjavanju i korigovanju nekih prijašnjih podataka i informacija koje se tiču Vakufske bolnice i dr. Bayera. O životu dr. Bayera i njegovom porijeklu govori potpoglavlje *Hradec Králové* koje je rodno mjesto dr. Bayera i to mjesto je bilo prebivalište njegove porodice. Naredno potpoglavlje je *Doktor sveopće medicine (MUDr)* u kojem autor navodi podatke iz profesionalne i doktorske karijere dr. Bayera i njegov put od Medicinskog fakulteta Karlova univerziteta u Pragu kao student, pa do njegovog imenovanja za upravitelja Vakufske bolnice i njegovog bavljenja medicinom u Sarajevu. Interesantno je to što autor daje i jedan kraći rad dr. Bayera o epilepsiji objavljen 1882. godine. Treće potpoglavlje je *Dr. Bayer i difterija*, odnosno pokušaj dr. Bayera da liječi ovu zaraznu bolest. U poglavlje je uvršten i članak dr. Bayera u listu *Bošnjak* iz 1895. godine koji govori o novootkrivenom lijeku za difteriju.

Autor nastavlja sa poglavljem *Marija Chordova Bayerová, Karel Bayer i njihovi potomci*. U ovom poglavlju, a i narednim potpoglavljima nalaze se podaci i informacije o dr. Bayerovoј ženi, Mariji i njihovim potomcima. Osim toga autor piše o njihovoј kćerci *Ruži Bayer* i sinu *Adolfu Bayeru*, te daljim potomcima. Autor pored potpoglavlja za sina i kćerku napisao je poglavlja i o drugim potomcima. Tako dva potpoglavlja nose naziv *Miroslav Bayer, mladi i Jelena Bayer-Šilić i Dijana i Mladen Bayer*. Nakon detaljnog izvještavanja o potomcima dr. Bayera, autor piše o izgradnji nove bolnice u poglavlju *Zemaljska bolnica - početak novog razdoblja*. Upravo kako je Zemaljska bolnica na Koševu označila početak nečega novog, tako je isto označila kraj Vakufske bolnice i njene potrebe u Sarajevu. Autor izvještava i o kontorverzi prilikom izbora upravitelja za novu bolnicu. Tada su skoro svi

vjerovali da će dr. Bayer postati upravitelj nove bolnice, ali to se nije desilo. Poglavlje autor završava sa smrću dr. Bayera i opisom njegove sahrane.

Naredno poglavlje se tiče kontroverze oko lika i djela dr. Bayera zbog optužbi za propuste u obavljanju dužnosti, zanemarivanja liječenja, grub odnos prema pacijentima i seksualno uznemiravanje. U daljem tekstu poglavlja *Mjesec ima i tamnu stranu* autor iznosi tvrdnju da je ovaj slučaj najvjerovatnije bio orkestriran i da je dr. Bayeru namještено od strane drugog doktora koji je htio njegovu poziciju. Posljednje potpoglavlje je *Sanatorijum na Ivan-Sedlu* i govori o sanatorijumu iz 1880. godina kojeg je dr. Bayer sagradio i kojeg je njegov sin nakon Prvog svjetskog rata neuspješno pokušao renovirati. Knjigu autor završava sa *Hronologijom života i djelovanja dr Karela Bayera, Zaključkom, Izvorom i literaturom i indexom imena*.

Ovo djelo je veoma interesantno i značajno za izučavanje života i djela dr. Karela Bayera. Između ostalog što je ovo jedino takvo monografsko djelo, a i to što su ostali radovi dosta manjeg obima, kao i to što se u njima nalazi pregršt grešaka. Primjetno je da autor nije prvenstveno historičar, već književnik, u njegovom načinu izražavanja i formulaciji rečenica, kao i u pojedinim tehničkim stvarima. Ipak ovo djelo daje jedan krasan pregled djelovanja dr. Bayera i daje uvid u proces modernizacije medicine i zdravstva u Bosni i Hercegovini.

Hadžija HADŽIABDIĆ

Sarajevo

E-mail: hhadziabdic@arhivbih.gov.ba

Stručni rad/Professional article

UDK/UDC:94(497.6 Tuzla)“18/19“ Šabotić I. (049.3)

**Izet Šabotić, ŽIVOT, LJUDI I DOGAĐAJI: Tuzla na razmeđu
19. i 20. stoljeća, Centar za istraživanje moderne i savremene
istorije, Tuzla 2019, 383 str.**

Nastavljajući svoju naučnu i istraživačku djelatnost na polju društvenih nauka dr. sc. Izet Šabotić¹, vanredni profesor iz Tuzle, objavio je još jednu vrijednu knjigu *ŽIVOT, LJUDI I DOGAĐAJI: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Navedena knjiga obrađuje događaje vezane za lokalnu historiju Tuzle u tom periodu.

Kraj osmanske vlasti i početak uspostave austrougarske uprave odredili su historiju Bosne i Hercegovine pa tako i Tuzle. Rad prati hronološki život „običnih“ ljudi u Tuzli u prelomnim događajima na prelazu iz 19. u 20. stoljeću sa akcentom na političke, kulturne, privredne, socijalne i društvene promjene u jednom burnom vremenu i njihov uticaj na život običnih ljudi.

Korištenje neobjavljenih izvora u relevantnim ustanovama Arhivu Bosne i Hercegovine, Arhivu Tuzlanskog kantona i Gazi Husrevbegovoj biblioteci, knjizi daje dodatni naučni karakter i vrijednost.

Izet Šabotić

**ŽIVOT, LJUDI I DOGAĐAJI:
Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća**

Tuzla, 2019.

¹ Dr. sc. Izet Šabotić objavio je niz stručnih i naučnih radova. Autor i koautor je više knjiga i udžbenika. Uposlenik je Filozofskog fakulteta u Tuzli u zvanju redovnog profesora.

Pored *Predgovora* (5-8), na bosanskom i engleskom jeziku knjiga *ŽIVOT, LJUDI I DOGADAJI: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća* podijeljena je na četiri međusobno povezana i podijeljena poglavlja koja hronološki prate historiju Tuzle u navedenom periodu.

U *Uvodu* knjige, (9-12), autor daje elementarne podatke o Tuzli, koja je na razmeđu 19. i 20. stoljeća pod područjem Tuzle podrazumjevala tadašnji okrug Tuzla, koji se u geografskom smislu prostirao na sjeveru do rijeke Save, na istoku do rijeke Drine, na zapadu do rijeke Bosna i na jugu do planina Zvijezde odnosno rijeke Krivaje. U okrug Tuzla ulazili su sljedeći kotarevi: Bijeljina, Brčko, Gračanica, Gradačac, Bosanski Šamac, Kladanj, Maglaj, Srebrenica, Tuzla, Vlasenica i Zvornik. Ovo područje je predmet autorovog istraživanja. Prema popisu iz 1910. godine u tuzlanskem okrugu živjelo je 425.496 stanovnika, a u samoj Tuzli 12.535 stanovnika, kojeg je sastavio Statistički odjel Zemaljske vlade sa preglednom kartom konfesija.

U prvom poglavlju *Tuzla u osmanskom periodu-kratak osvrt*, (13-24), autor na veoma stručan način navodeći mnoge historijske izvore i citate iz stručne literature govori o periodu kada se tuzlansko područje našlo u sastavu Osmanskog Carstva. Prostor Tuzle Osmanlije su osvojile 1474. godine i u kontinuitetu su ga držale sve do okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine od strane Austro-Ugarske monarhije.

U vrijeme višestoljetne osmanske uprave Tuzla je imala značajnu društveno-političku i privrednu ulogu kao jedno od značajnih središta Zvorničkog sandžaka, a potom sjedište Tuzlanskog kadiluka, a od sredine 19. stoljeća i kao administrativno upravni centar Zvorničkog sandžaka-kajmakamluka. Autor je tekst obogatio mnogim fotografijama ličnosti i sakralnih objekata.

Ovaj period prošlosti Tuzle vezan je za migracije i doseljavanje stanovništva u Tuzlu iz zapadne Srbije i Užica. Autor nabraja brojne porodice koje su se naselile u ovom području.

U drugom poglavlju *Vrijeme zaokreta - Tuzla u austrougarskom periodu (1878-1914)*, (25-85), autor kroz više podnaslova obrađuje navedeni period.

Uspostava vlasti na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine, pa tako i u Tuzli, zatekla je jedno tradicionalno društvo u privrednom i društveno političkom životu. Austrougarska vlast radila je na pretvorbi tog društva iz poljoprivredno-feudalnog u industrijsko društvo. Politički i strateški značaj Tuzle prema Srbiji, i njena bogata nalazišta soli i uglja i značajni potencijali poljoprivredne proizvodnje prepoznati su od austrougarske uprave.

Modernizacija koja je zahvatila Tuzlu gotovo u svim segmentima, posebno u privredi, uzela je učešće u izmjeni etničke strukture stanovništva. U Tuzlu se doseljavaju vojnici i radnici koji su bili važan faktor u uspostavljanju austrougarske vlasti.

Uspostavljanjem uprave, Austrougarska monarhija nametnula je i specifičan razvoj kulturno-prosvjetnog i nacionalno-političkog života u Tuzli. Do

Hadžija HADŽIABDIĆ

Prvog svjetskog rata u Tuzli su osnovana 43 različita udruženja, od kojih njih 18 nije bilo zasnovano na nacionalnoj osnovi.

Nesigurnost na granici prema Srbiji bila je primjetna svo vrijeme austrougarske uprave. Incidenti su bili svakodnevno i o njima postoje brojni izvještaji. Vjerske tenzije bile su izvjesne od same uspostave te vlasti. Zemaljska vlasta težila je potpunoj kontroli nad vjerskim ustanovama.

Zbog svojih prirodnih bogatstava, privredni razvoj Tuzle i njenog šireg područja išao je ubrzanim tokom. Izgradnja željeznice, solane, otvaranje rudnika, eksploracija šume i drugih industrijskih objekata ubrzali su razvoj ovog područja.

Socijalna struktura stanovništva tuzlanskog kraja nakon okupacije se mijenja. Raste broj doseljenika u tuzlanski kraj. Po socijalnoj strukturi stanovništva Tuzla je spadala među 25 gradova, od 66, u Bosni i Hercegovini u kojima je više od polovine građana nalazilo egzistenciju izvan poljoprivrede.

U vrijeme austrougarske uprave politički život u Tuzli odvijao se u dva pravca. Prvi je bio uključivanje domaćeg stanovništva u institucije nove vlasti, a drugi, djelovanje u okviru vjerskih, nacionalnih i političkih pokreta. Prvi je forsiran od strane države, a drugi je iniciran od strane naroda. Do aneksije 1908. godine politički život se razvijao unutar nacionalnih nepolitičkih društava, kada se prešlo na političko organizovanje.

U Sarajevu se već 6. oktobra saznao za aneksiju. Sve telefonske i telegrafske veze sa Sarajevom bile su blokirane od 7. do 11. oktobra. Srbiju je nakon aneksije zahvatila ratna psihoza, a u Sandžaku je aneksija izazvala veliko uznemirenje i psihozu. Vlast se plašila da će aneksija pokrenuti novi talas iseljavanja, što se i desilo.

Situacija u vezi aneksije brzo se smirila. Iseljavanje je bilo oblik pasivnog političkog nezadovoljstva aneksijom. Iseljenici su se pri iseljavanju najviše zadržali u Novopazarskom sandžaku, te Kosovu i Makedoniji.

Ratna zbivanja tokom Balkanskih ratova imala su krupne posljedice na Bosnu i Hercegovinu. Područje Balkana se 1914. ponovo našlo u fokusu politike velikih sila, Srbija se naoružava što je bio znak za skori nastavak balkanskih ratova.

Od navedenih i drugih događaja Tuzla nije bila izolirana. Tako je zatečeni etnički trougao proširen doseljavanjem Nijemaca, Mađara, Čeha, Poljaka, Jevreja i drugih. Orientalni izgled grada nije se izgubio ali povremeno dobija dodatne evropske karakteristike. Promjene u strukturi stanovništva najlakše je pratiti na osnovu popisa stanovništva koje je u četiri navrata provela austorugarska vlast.

Broj stanovnika u Tuzli stalno se povećavao, ali prilikom popisa nisu uračunati vojnici i činovnici, tako da je sa 5.119 po popisu iz 1879. godine, broj po popisu iz 1910. godine povećan na 12.353 stanovnika. Sve to je pratilo i demografske promjene tako da je broj Muslimana u procentima po popisu iz 1879. godine sa 76,54%, 1910. godine pao na 47,43%.

U trećem poglavljju *Tuzla u pozadini ratnih dešavanja (1914-1916)*, (87-238), autor kroz više podnaslova prikazuje društveno-političku situaciju u tuzlanskom kraju u pomenutom razdoblju.

Dr. sc. Šabotić u ovom poglavlju na dosta interesantan način govori o: Tajnim tuzlanskim džačkim organizacijama, Sarajevskom atentatu, Odjeku Sarajevskog atentata u Tuzli, Nemirima u vrijeme priprema za rat, Životu ljudi u zaledu ratnih događaja, Sudskim procesima i njihovom odjeku u Tuzli, zatim o životu ljudi u ratnoj 1915. godini, Zaoštravanju krize i ratnim dešavanjima, Ratnom školstvu, Krizi da se preživi i Tuzla u 1916. godini, kada je front bio sve dalji, a životne prilike sve teže.

Autor je navedeno poglavlje obogatio sa dosta fotografija, izvoda iz štampe, citirao brojne dokumente sa njihovim faksimilima koji govore o Tuzli tog vremena.

U četvrtom poglavlju *Slom društva - Tuzla u vrtlogu 1917. i 1918. godine* (239-340), autor kroz veoma stručne podnaslove i tekstove govori o navedenom periodu. Tu su podnaslovi: Prilike u ratnoj 1917. godini, Školstvo u 1917., Socijalne prilike u pozadini Velikog rata, U isčekivanju mira – Tuzla u 1918., Privredne prilike u tuzlanskom kraju u vrijeme Prvog svjetskog rata, Završne ratne operacije i njihov odraz na prilike u tuzlanskom kraju i Uspjesi i ratna stradanja u Prvom svjetskom ratu.

Svaki od podnaslova može biti zasebna stručna publikacija, zbog toga što je autor naveo brojne fusnote i literaturu koja može poslužiti budućim istraživačima da lakše dođu do nje.

Treća ratna godina najviše je zapamćena po gladi, kada je najviše umrlo starih osoba i djece do 10 godina starosti. Iako su vlasti preduzimale neke mјere, one nisu imale velikog uspjeha.

Gradska uprava Tuzla radila je veoma odgovorno u ratnim uslovima što pokazuju brojni podaci o njihovom radu. Na sjednicama gradskog vijeća raspravljalo se o svim pitanjima i preduzimane su potrebne aktivnosti. Vjerske prilike u ratnim uslovima igrale su značajnu ulogu. O svim promjenama u vezi postavljenja vjerskih službenika obavještavana je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. To potvrđuju brojni dopisi Okružne oblasti Tuzla Zemaljskoj vladji. I u oblasti obrazovanja Okružna oblast Tuzla susretala se sa nizom problema koje je pokušavala rješavati.

Trogodišnji rat iscrpio je sve resurse stanovništva u pozadini fronta. Nestašice namirnica, razne bolesti, nedostatak radne snage, sušni periodi i drugo, iscrpljivali su stanovništvo. U rješavanju navedenih i drugih problema, kao i u rješavanju penzija ratnim udovicama bio je veliki izazov za vlast. S velikom neizvješnošću očekivao se kraj rata što su koristili razni manipulanti koji su krali i švercovali raznu robu o čemu svjedoče brojni natpisi u štampi. Veoma teška situacija bila je posebno u gradskim sredinama.

Pad industrijske proizvodnje tokom Prvog svjetskog rata osjetio se i u tuzlanskom kraju. Vojska je mobilisala preko 90% sposobnih muškaraca, pa se u privredni život uvlači veliki broj žena i djece. Veliki materijalni i ljudski gubici pogodili su sve zaraćene zemlje.

Završnica i okončanje rata bili su vezani za incijativu stvaranja južnoslavenske države, kao i rješavanja statusa Bosne i Hercegovine u njoj.

Hadžija HADŽIABDIĆ

Nuđene su i druge opcije za Bosnu i Hercegovinu. Trećeg novembra 1918. godine imenovana je prva bosanskohercegovačka Narodna (Zemaljska) vlada za Bosnu i Hercegovinu. Odlukama te vlade, pored ostalog, stvoreno je Narodno vijeće okruga Tuzla koje je provodilo odluke nove vlade.

Na pograničnim prostorima Bosne i Hercegovine, posebno prema Srbiji i Crnoj Gori, vladao je nered, u kojem su uglavno stradali Bošnjaci i njihova imovina. U Tuzlu su srpski vojnici ušli 14.11.1918. godine oko 15 sati uz doček gradskih vlasti. Uporedo sa ovim procesima tekao je i proces stvaranja jugoslovenske države. Situacija u novostvorenoj Državi Srba, Hrvata i Slovenaca bila je izuzetno teška. Uslijedilo je ujedinjenje južnoslavenskih zemalja 1. decembra 1918. godine u jedinstvenu državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Tako je Bosna i Hercegovina ušla u sastav nove jugoslovenske države.

Na kraju ove vrijedne knjige *ŽIVOT, LJUDI I DOGADAJI: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća* nalazi se *Zaključak*, (341-353), na bosanskom i engleskom jeziku, zatim popis *Izvora i literature* (355-365), gdje su navedeni objavljeni i neobjavljeni izvori, štampa, literatura kao i podaci sa interneta vezani za ovu temu. Zatim tu je *Indeks ličnih imena i Indeks geografskih pojmaova* (367-378), što će istraživačima olakšati korištenje izvora i literature navedene u ovoj knjizi.

Recenzenti ove nadasve vrijedne knjige *ŽIVOT, LJUDI I DOGADAJI: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća* su prof. dr. sc. Senaid Hadžić, redovni profesor, dr. Safet Bandžović, naučni savjetnik, i dr. sc. Sead Selimović, vanredni profesor. *Izvodi iz recenzija* dati su na stranama 379-382. Na kraju knjige data je *Bilješka o autoru*, strana 383.

Za pisanje knjige *ŽIVOT, LJUDI I DOGADAJI: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća* autor je koristio neobjavljene izvore iz veoma relevantnih institucija i to: Arhiva Bosne i Hercegovine, Arhiva Tuzlanskog kantona i Gazi Husrevbegove biblioteke Sarajevo što knjizi daje dodatni naučni karakter. Nove činjenice u neobjavljenim historijskim izvorima daju pravu sliku stanja u jednom burnom vremenu historije Tuzle i njene okoline.

Izučavanje lokalne historije veoma je značajno za bosanskohercegovačku historiografiju. Time se popunjavaju praznine u izučavanju lokalne historije Tuzlanskog okruga i daju odgovori na brojna pitanja vezana za politička, društvena, privredna, socijalna, ekonomска, kulturna, obrazovna i druga pitanja kako na ovom području, tako i u Bosni i Hercegovini. U knjizi su pomenute brojne ličnosti koje su imale važnu ulogu u Tuzli i njenoj okolini na razmeđu dva stoljeća, kada propadaju brojna carstva i stvaraju nove države u koje ulazi i tuzlanski kraj u okviru Bosne i Hercegovine.

Detaljan popis izvora i literature, kao i institucija u kojima se nalaze historijski izvori, omogućuje budućim istraživačima da lakše dođu do izvora i literature vezane za izučavanje tema kojima se bavi Izet Šabotić, i drugi autori, zbog čega je preporučujemo kako naučnoj, tako i široj čitalačkoj publici.

Mr. Ibrahim KABIL

Tuzla

E-mail: ibrobih@gmail.com

Stručni rad/Professional article

UDK/UDC:94(497.6)“1941/1945“ Hoare M. A. (049.3)

Marko Attila Hoare, BOSANSKI MUSLIMANI U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Vrijeme, Zenica 2019, 539 str.

Studija o bosanskim muslimanima u Drugom svjetskom ratu je priča na koju se često aludira u raspravama o balkanskim sukobima devedesetih godina prošlog stoljeća, ali je gotovo jednako često pogrešno shvaćena ili krivotvorena. Autor na osnovu opsežnog istraživanja u arhivima Bosne i Hercegovine, Srbije

i Hrvatske, prati historiju Bosne i Hercegovine i njenih muslimana od nacističke njemačke i fašističke italijanske okupacije Jugoslavije 1941. godine, kroz godine krvavog rata u Jugoslaviji, pa sve do preuzimanja vlasti od strane komunista i uspostavljanja nove jugoslovenske države. Knjiga istražuje razloge muslimanskog protivljenja novom poretku koji su uspostavili nacisti i fašisti u Bosni i Hercegovini 1941. godine i različite oblike koje je ovo protivljenje poprimalo. Opisuje kako su jugoslavenski komunisti uspjeli da iskoriste dio muslimanskih prvaka da podrže njihov ustanak i revoluciju. Ovaj muslimanski element na kraju se morao obuzdati kako bi pobjednici konsolidirali svoju diktaturu. Pri tome su pripremili scenu za buduće borbe oko

jugoslavenskog muslimanskog pitanja. Prema autoru, Bosna je bila ključ za prevlast u Jugoslaviji, a bosanski muslimani ključ za premoć u Bosni i Hercegovini.

Marko Attila Hoare proučava odnos muslimana Bosne i Hercegovine i narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i Josipa Broza Tita. Kada je marionetski ustaški režim Nezavisne države Hrvatske (NDH) koji je obuhvatilo i Bosnu i Hercegovinu pokrenuo genocid nad bosanskim Srbima, Jevrejima i Romima, veliki broj očajnih Srba pridružio se partizanima zbog sopstvenog opstanka. Ali Hoare uglavnom nastoji objasniti kako i zašto se veliki broj bosanskih Muslimana odlučio da podrži NOP u stvaranju nove Bosne i Hercegovine kao konstitutivne članice nove Jugoslavije. Hoare brani sljedeću tezu: tokom Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini nastala su dva autentična pokreta otpora: partizanski pokret za oslobođenje i muslimanski pokret za autonomiju. Ova dva pokreta su se počela zbližavati 1943. godine, omogućujući Bosni i Hercegovini da se afirmira kao suvereni politički entitet.

Budući da se Bosna i Hercegovina ne može shvatiti osim kao Jugoslavija u malom, Hoare pravi poveznici sa destrukcijom Bosne i Hercegovine (i Jugoslavije) devedesetih godina, koje ne može biti razumljivo bez razumijevanja načina na koji je ona obnovljena u četrdesetim godinama dvadesetog stoljeća. Ova knjiga pokušava rasvijetliti sudbinsku vezu između dva razdoblja.

Knjiga *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu* u originalu na engleskom jeziku objavljena je 2013. godine. Izdavačka kuća Vrijeme iz Zenice izdala ju je 2019. godine. Knjigu je preveo Emir Suljagić. Sadrži 539 strana, a sastoji se od osam poglavlja.

Prvo poglavje, *Dvostruki bosanski otpor (april 1941 – april 1943)*, (25-87), predstavlja složenu i višestruku sliku lokalnih odgovora na različite prijetnje koje termin „dvostruki“ često previše pojednostavljuje, a „otpor“ često lažno predstavlja. Autor želi istaknuti „specifično bosansku“ dinamiku partizanskog otpora protiv ustaša, s muslimanima u kritičnoj ulozi. To je uključivalo velike aktivnosti i ponašanja koja nisu bila ni „dvostruka“ niti prepoznatljivo „otpor“. Kao što je predstavljeno, bosanski Srbci, muslimani i Hrvati imali su različite sociopolitičke elemente koji su odolijevali svojim stranim i/ili domaćim ugnjetačima na različite načine: neki preko KPJ, neki kroz srpske četničke grupe, neki preko muslimanskih autonomističkih organizacija, neki apelirajući na samog Hitlera, neki pridruživši se bosanskoj SS formaciji, a neki „odupirući se“ u redovima genocidnih ustaša. Autor, posebno kada je riječ o muslimanima, navodi da je „kakav god bio bio njegov oblik, ovaj otpor iz perspektive njegovih protagonisti imao je za cilj zaštitu muslimanskog naroda – njegove individualnosti, interesa i sigurnosti“ (str. 26). To je tvrdnja koju Hoare ne iznosi ni za jednu drugu jugoslavensku etničku grupu što očito riskira razvodnjavanje otpora okupaciji u ponešto za svakoga, uključujući i države agresore i njihove lokalne kolaboracioniste. Preciznije, prvo poglavje opisuje kako se partizanski pokret ukorijenio kod ruralnog srpskog stanovništva početkom 1941. godine, dok je paralelno s tim nastala i muslimanska opozicija koja je bila neprijateljski raspoložena prema hrvatskoj ustaškoj državi i zalagala se za autonomiju Bosne i Hercegovine.

Ilegalni narodnooslobodilački pokret (april 1941 – april 1943), (89-141), je naziv drugog poglavlja, u kojem autor istražuje promjenu strana, interes i ponašanja stanovništva koji su lutali između otpora i kolaboracije. Hoare tvrdi da je većina ljudi u bosanskim gradovima - strateškim uporištima željenim od strane svih suprotstavljenih snaga - bila usmjerena samo na opstanak. Obzirom na društvenu strukturu ruralne i urbane Bosne i Hercegovine, sa jakim porodičnim i ličnim vezama, muslimanska, ustaška, komunistička i četnička politička udruženja, da bi pridobila povjerenje bosanske čaršije morala su biti probosanski orjentisana. Otpor i kolaboracija, koji obično imaju veliku političku težinu, često su bili toliko fluidni da su lišeni ideološkog značenja.

Uprkos karakterizaciji prethodnog poglavlja muslimanskog otpora, drugo poglavlje otkriva zapanjuće nestabilan skup preklapajućih identiteta, mreža i ličnih okolnosti koje su bile temelj za ratno stanje u Bosni i Hercegovini. No, bez nužnog minimiziranja političke važnosti i sudbonosnosti donesenih odluka, Hoare opisuje kako su partizani povećali kontrolu nad gradovima infiltrirajući i privlačeći domobrane. Ekstremne ustaše su svojim okrutnim tretiranjem domobrana nemamjerno doprinijele jačanja partizanskih snaga. Hoare s pravom zadržava kategorije kolaboracije i otpora, koje su se oštire definirale kako su partizani ojačali, a snage Osovine gubile i doživljavale poraze u drugom dijelu rata.

Muslimanski i Hrvatski ustank (april 1943 – oktobar 1943), (143-209) je treće poglavlje, usredotočeno je na mnogobrojne muslimane i Hrvate koji su se okrenuli protiv NDH i ustaša prema partizanima. Zbog talijanske saradnje sa četnicima prilikom genocida nad muslimanima i Hrvatima dolazi do prave plime pristupanja muslimana u partizanske redove. Muslimani od slabo opremljenih i nedovoljno motivisanih ustaša nisu mogli očekivati nikakvu zaštitu. Čak je i bosanskohercegovačka SS *Handžar* divizija, formirana uz podršku nekih muslimanskih autonomista, zaprijetila da će poslati svoje borce na bojišta izvan Bosne. U međuvremenu, kružile su glasine da je Hitler, iznerviran nesposobnošću NDH, namjeravao Bosnu predati kontroli srpskog kolaboracionističkog režima Milana Nedića, što bi ozbiljno pogoršalo noćnu moru muslimana. Tito tada formira 16. muslimansku brigadu koja nekoliko dana kasnije oslobađa Tuzlu kada se partizanima priključuje preko 6.500 vojnika.

Četvrt poglavlje, *Bosanska skupština i Jugoslavenska federacija (oktobar 1943 – april 1944)*, (211-275), odnosi se na kritična kretanja u periodu zasijedanja ZAVNOBIH-a i AVNOJ-a i njihove kratkoročne posljedice. Partizanskim uspjesima postignutim do ljeta 1943. godine, talijanska predaja u septembru donijela je obilnu količinu naoružanja i povećan prestiž. Rat se nastavio u njihovu korist u Bosni i Hercegovini kao i cijeloj Jugoslaviji. Partizani su u novembru održali zasjedanja na najvišem nivou kako bi napravili preliminarne ustavne planove za dva međusobno povezana entiteta. Među najvećim spornim pitanjima bio je budući ustavni status Bosne i Hercegovine u okviru buduće jugoslovenske federacije. Vodstvo KPJ bilo je podijeljeno po tom pitanju: vodeći slovenski teoretičar Edvard Kardelj zalagao

se za Bosnu i Hercegovinu sa statusom jednakim statusu ostalih predloženih nacionalnih republika - Srbije, Crne Gore, Makedonije, Slovenije i Hrvatske. Članovi Centralnog komiteta, Milovan Đilas, Sreten Žujović i Moše Pijade, usprotivili su se Kardelju, tvrdeći da Bosna ne bi trebala imati jednak status, jer ni ona ni njeni muslimanski stanovnici nisu narod. Bosanski komunisti zalagali su se za jednak status zbog historijskog multinacionalnog karaktera Bosne i Hercegovine i njene vitalne uloge u budućoj partizanskoj pobjedi.

Prevladala su pragmatična razmatranja i Bosna i Hercegovina je dobila ravnopravan status s ostalim republikama. Bosanska državnost je bila jedino rješenje kojim se moglo pobijediti antikomunističke muslimanske vođe i umanji uticaj ustaške i četničke šovinističke propagande. Partizani su Nijemcima bili isključivo vojni problem dok su domaćim neprijateljima sada predstavljali i veliki politički problem. Zbog toga je Draža Mihailović, srpski četnički vođa, umanjio svoj veliki srpski šovinizam u nastojanju da oslabi apel komunista na stanovništvo nesrpske nacionalnosti, uključujući bosanske muslimane.

U petom poglavlju, *Bosanska državnost i partizanska različitost (novembar 1944 – april 1945)*, (277-334), koje pokriva razdoblje u kojem je, kako Hoare kaže, Bosna i zvanično uspostavljena kao država - prvi put od pada srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva pod Osmanlije 1463. Time je označen vrhunac bosanske partizanske moći i relativne autonomije u sastavu Jugoslavenskog NOP-a. Međutim, daljnja inkorporacija bivših neprijatelja i saradnika probudila bi gorka neprijateljstva i umanjila bazu pokreta. Tako je, na primjer, kada je Antifašistički front žena otvorio članstvo većem broju muslimanki, naišao na žestoki patrijarhalni otpor tradicije toga vremena. KPJ je kritikovao organizaciju zbog „feminističkih grešaka“. Kako se partizanska raznolikost povećavala, na pitanje jesu li muslimani nacija, narod ili vjerska grupa namjerno nije bilo odgovoreno na najvišim nivoima, gdje je dvosmislenost bila mnogo prikladnija od jasnoće. Hoare pokazuje da je, u smislu pravde, politike i novog ustava, pitanje bosanskih muslimana postajalo glavni problem u novom jugoslovenskom zdanju pokazujući neslaganja u partizanskom pokretu na temu Bosne i Hercegovine.

Šesto poglavlje, *Oslobodenje Bosne i Hercegovine i Jugoslavije (april 1944 – april 1945)*, (335-388), prati dalji rast partizana i slom NDH. Iz čisto praktičnih razloga, kvislinzi sa svih strana prelazili su partizanima kao „istinskoj narodnoj revoluciji, koja je prigrlila različite političke i društvene elemente“ (str. 335). Nacistički porazi su ubrzali kolaps kolaboracionističkih snaga širom Evrope. Njemačko vodstvo je preziralo Hrvatsku i Hrvate, a Hitler je izjavio da Hrvati „nemaju pojma o državnosti i nikada ga neće imati“ (str. 338). Hoare detaljno opisuje pobjedonsne partizanske političke i vojne poteze po bosanskim gradovima Tuzli, Banja Luci, Sarajevu, Mostaru, kao i njihov napredak prema Srbiji - posljednji korak ka krajnjoj jugoslovenskoj državnoj moći.

Izgradnja Bosanske države nacije (juli 1944 – decembar 1946), (389-443) naziv je sedmog poglavlja, gdje autor naglašava problem Bosne i Hercegovine

kao nacionalne države bez nacije, koju drži samo ideološko ljepilo komunizma. Bosanski patriotizam naglasio je ideju Bosanaca kao naroda ili etnički miješane političke nacije. Škole su podučavale historijsko-kulturno naslijeđe bosanskih Srba i Hrvata, zanemarivši muslimane, što je podstaklo političku disfunkciju. Hoare tvrdi da je jugoslavenski komunistički napor da se ujedine svi Srbi (tj. i iz Bosne i Srbije) značio nepriznavanje muslimana kao nacije. Napetost između političke nacije Bosne i Hercegovine i ostalih nacionalnih republika „nikada nije bila riješena tokom postojanja jugoslovenske države i u formalnom smislu to je bilo pitanje zbog kojeg je pedesetak godina kasnije izbio rat koji je trajao od 1992. do 1995. godine.“ (str. 443).

Osmo poglavlje, *Bosna i muslimani nakon oslobođenja (april 1945 – septembar 1950)*, (445-506), opisuje kako se KPJ odnosila prema raznolikom, osiromašenom, nepismenom, traumatizovanom i često neprijateljskom stanovništvu. Hoare vjeruje da je NOP pobijedio jer se proširio izvan svoje lojalne baze pod dominacijom komunista i postao heterogeni masovni pokret koji je odražavao sve dijelove bosanskog stanovništva koji su bili protiv ustaškog i nacističkog poretka. Novom režimu su se oštrosno suprotstavili muslimanski i katolički konzervativci - imami, sveštenici i obični religiozni ljudi – koji su, između ostalih, bili potrebni da bi se konsolidovala vlast. U međuvremenu, mnogi bosanski Srbi odselili su se u Vojvodinu, gde su kolonizirali posjede predratne njemačke i mađarske manjine. To je muslimane učinilo najvećom populacijom u Bosni i Hercegovini. Muslimanski zastupnici su tada postavili zahtjev jugoslavenskom režimu za nacionalno priznanje koji ih je tek 1968. godine prepoznao kao naciju. Tada je uslijedio njihov nacionalni kulturni preporod koji će „na čelu sa Alijom Izetbegovićem, povesti Bosnu i Hercegovinu u slijedećem revolucionarnom metežu tokom devedesetih godina dvadesetog stoljeća“. (str. 506)

U svom kratkom *Zaključku: uspon i pad Bosanske republike*, (507-510), Hoare nudi sažetak svoje knjige i polemiku o razaranju Bosne i Hercegovine devedesetih godina, optužujući srpske i hrvatske nacionaliste, kao i bosanske muslimanske nacionaliste, koji su, tvrdi, samo su reagovali protiv ostalih nacionalista. To potvrđuje njegovu tezu da je bilo kakav otpor koji su bosanski muslimani pružali tokom Drugog svjetskog rata bio usmjeren na zaštitu muslimanskog naroda. Autor daje fascinantni i neprocjenjiv naučni argument važnosti Bosne i Hercegovine i nacionalnog pitanja bosanskih muslimana u preoblikovanju Jugoslavije tokom 1940-ih.

Knjiga obiluje brojnim fotografijama i kartama koje nam donose uvid u dio zbijanja na uzvrelom bosanskohercegovačkom tlu tokom Drugog svjetskog rata. Studija na kraju donosi spisak korištenih izvora. Autor je svoja istraživanja vršio u najvažnijim arhivima na ovu temu, uključujući vojne arhive u Beogradu, arhive Bosne i Hercegovine i arhiva Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine i Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. On također ima rijetka saznanja o zbirkama dokumenata i izvorima prve ruke objavljenim u doba komunizma, pa stoga može pružiti tačne i

Mr. Ibrahim KABIL

živopisne opise određenih lokalnih situacija. Tu su također i intervjuji sa učesnicima Narodnooslobodilačkog rata.

Hoare raskida s klasičnim prikazom partizana koji se kriju u planinama, sami protiv svojih protivnika. Pokazuje važnost gradskih centara i komunističkih mreža u njima i njihove uključenosti u domobransku i muslimansku vojsku. Dakle, politički napori komunista ističu se kao jednako važni, ako ne i više, nego njihova vojna akcija.

Hoare pravi paralele između dva pokreta koja su imala vrlo različite karakteristike i ciljeve. On zanemaruje uporna antikomunistička stajališta većine članova muslimanskog pokreta za autonomiju (posebno muslimanskih klerika). Govori o dvostrukom bosanskom pokretu otpora, dok je historija muslimanskog pokreta za autonomiju slična priči o njihovoj saradnji s Trećim Rajhom. Čak iznosi i neobičnu tvrdnju da je 13. SS divizija „Handžar“ bila snažna muslimanska formacija inspirisana autonomističkim idealom čija je vladajuća ideologija dijelila zajedničko stajalište sa višenacionalnim bosanskim patriotizmom partizana.

Istovremeno, njegov naglasak na bosanskom patriotizmu partizanskog pokreta u Bosni i Hercegovini dovodi ga do toga da zanemaruje njegovu jugoslavensku dimenziju. Ipak, ovaj je aspekt bio vidljiv ne samo u većini službenih rezolucija i propagandnih traktata, već i na terenu. Kao što sam Hoare primjećuje, područje Cazinske krajine dugo je ovisilo o Komunističkoj partiji Hrvatske, vojvodanski partizani borili su se u istočnoj Bosni, a bosanske su jedinice učestvovale u konačnom oslobođanju Srbije i Hrvatske. Hoare ignoriše činjenicu da je jugoslavenska ideja bila odlučujuća u mobilizaciji bosanskih Srba, koji su bili većina bosanskih partizana dok se rat nije završio. On bosanskim muslimanima i njihovoj eliti pripisuje nacionalnu svijest koja tada nije postojala. S druge strane, on opisuje novu Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu kao nacionalnu državu, kada piše da je Bosna i Hercegovina 1945. godine postala nacionalna država bez nacija, zatim priznaje da je novi Ustav podrazumijevao nacionalno heterogeno građanstvo i zaključuje govoreći o bosanskom multinacionalnom patriotskom modelu.

Knjiga *Bosanski Muslimani u Drugom svjetskom ratu* impresivan je izvor informacija i može da zadovolji kriterije stručne i naučne javnosti kao i šire čitalačke publike u Bosni i Hercegovini i izvan nje gdje može biti dočekana na nož od strane velikodržavnih projekata. Preporučuje se svima koji su zainteresovani za Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini.

Adnan HADŽIABDIĆ

Sarajevo

E-mail: adnan.hadziabdic@hotmail.com

Stručni rad/Professional article

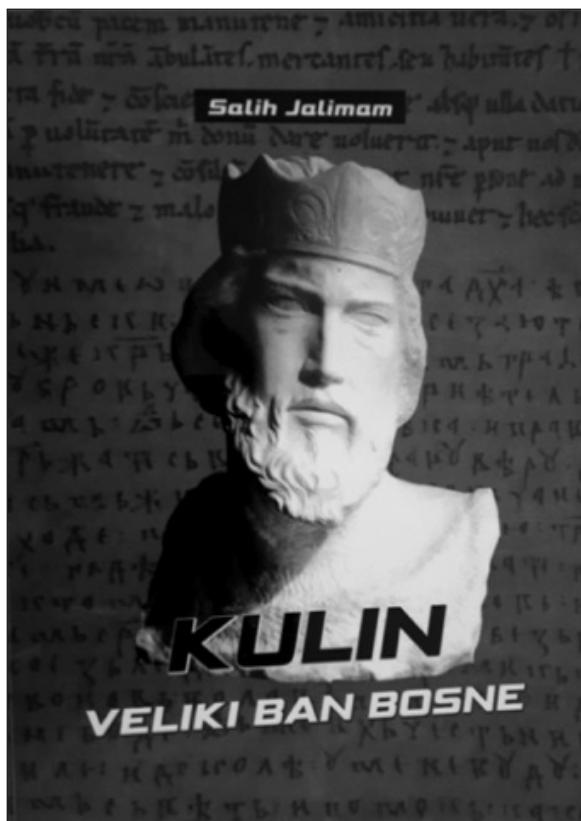
UDK/UDC:94:929(497.6)“1180/1204“ Jalimam S. (049.3)

**Salih Jalimam, KULIN. VELIKI BAN BOSNE, Udruženje za
zaštitu intelektualnih i kulturnih vrijednosti „Zenica“,
Zenica 2019, 249 str.**

Kao plod dugogodišnjeg rada i istraživanja prof. dr. Salija Jalimama¹, objavljena je knjiga *Kulin, veliki ban Bosne*. Čitav svoj život Jaliman je posvetio izučavanju historije Bosne i Hercegovine i kao plod svog dugogodišnjeg rada napisao je ovo kapitalno djelo kao sintezu svih dosadašnjih poznatih činjenica o vladavini Kulina, velikog bana Bosne, kako ga autor oslovjava u radu.

Ovim autorskim radom Jalimam je planirao da zaokruži svoj naučno-istraživački rad, ali su ga ozbiljni zdravstveni problemi i smrt, 26. aprila 2019. godine spriječili da dočeka izlazak iz štampe ovog vrijednog naučnog rada.

Knjiga *Kulin, veliki ban Bosne* nastala je prema raspoloživim historijskim izvorima, materijalnim spomenicima kulture i ostacima usmene predaje. Dokumenti, koji su malobrojni, ali i slabo i nedovoljno korišteni pomogli

¹ Prof. dr. Salih Jalimam (1951-2019) poznati bosanskohercegovački historičar čije je polje naučnog rada bio srednji vijek. Radio je na više Univerziteta (Tuzli, Zenici, Mostaru). Objavio je preko 150 naučnih radova o Bosni i Hercegovini i preko stotinu prikaza, recenzija, osvrta i dr. Učesnik je mnogih međunarodnih naučnih skupova, simpozija i konferencija.

su da se stvori pregled prilika u srednjovjekovnoj državi Bosni. Historijskom metodom interpretiraju se i identificuju vrijeme vlasti i vladarske moći Kulina, ali se i istovremeno prate i historijski tokovi u susjednim državama i kompariraju sa događajima u bosanskoj državi.

U nedostatku primarnih i sekundarnih historijskih izvora o srednjovjekovnoj bosanskoj državi u XII i početkom XIII stoljeća, uz nešto spomenika materijalne kulture i sužen krug usmene tradicije zasigurno je nepremostiv problem da se sazna šta se dešavalo u bosanskom srednjovjekovnom društvu i kakvu je ulogu u tome imao Kulin, veliki ban Bosne.

U već standardnoj historijskoj literaturi koja se odnosi na srednjovjekovnu Bosnu u vrijeme vladavine Kulina, kako se u Bilinopoljskoj izjavi od 8. aprila 1203. godine naziva „patrono bano Culino domino Bosne“, dominira veliki ban Bosne kao vladar, historijska ličnost, a ne kao neka izmišljena ličnost koja odgovara dnevnapolitičkim nazovi „historičarima“.

Pored *Riječi urednika*, (5-6), i *Prolegomena* (7-11), knjiga *Kulin, veliki ban Bosne* je podijeljena na 20 hronološki podnaslova koji prate vladavinu bana Kulina (13-218). Tu se nalaze činjenice iz literature i kulture pamćenja o Kulini, historijske okolnosti tokom njegove vladavine i odnos sa susjedima, Vizantijom, Mađarskom, srednjovjekovnom raškom državom, Zetom, Dubrovnikom i dr.

Autor zatim navodi podatke o porijeklu Kulina i njegovoj vladavini u dva navrata opisujući događaje koji su se odvijali. Više izvora govori o teritoriji kojom je vladao bosanski ban Kulin. Tako u definiranju teritorije srednjovjekovne Bosne u doba Kulina, dragocjen je podatak da „Papski poslanik Ivan“ naziva 1203. godine bosansku državu „kraljevinom“, te kaže, da je prostrana deset dana hoda, a i više“.² Prema tome srednjovjekovna bosanska država u doba Kulina prostirala se od rijeke Drine do planine Grmeč, sa župom Soli, oblastima Bosna, Usora i Donji Kraji oko rijeke Sane i Zagorja i Uskoplja oko rijeke Vrbas.³ Autor zatim navodi i druge činjenice o teritoriji Kulinove države.

Jalimam detaljno opisuje crkvene prilike u doba Kulina u Bosni, a dva poglavlja je posvetio bosanskoj povelji Kulina, velikog bana Bosne. U drugoj polovini XII stoljeća, srednjovjekovna Bosna zahvaćena je procesom jačanja feudalnih državnih institucija. Jačaju ekonomске i trgovačke veze s dalmatinskim gradovima, a posebno s Dubrovačkom Republikom. Trgovački promet srednjovjekovne Bosne i Dubrovačke Republike rezultirao je sklapanjem ugovora povelje bana Kulina od 29. augusta 1189. godine, koji se smatra kao „prvi zvanični dokument kojim se regulišu pitanja međusobnih trgovinskih odnosa“.

Evidentirana su tri primjerka povelje bana Kulina koja su gotovo identična i autor navodi ko je o tome pisao. Povelja je pisana na bosanskom jeziku ciriličnim pismom uz uzajamni interes srednjovjekovne Bosne i Dubrovačke Republike da podspješe ekonomski i trgovačke veze. To govori o snazi bosanske države da ima svoju kancelariju, vojsku, policiju, pisare, bana, da ima državni

² Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 65.

³ Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svetlost, Sarajevo 1982, 28.

aparat koji može osigurati regularnu i slobodnu trgovinu na svojoj teritoriji. To je međunarodna pravna sigurnost državnog aparata u odnosima sa susjedima pa tako i s Dubrovačkom Republikom. Dat je i faksimil povelje i njena transkripcija.

To je prvi poznati dokument izdat od strane bosanskog vladara tj. knezu druge države. Ova povelja svjedoči da je postojala notarska kancelarija na banovom dvoru, u kojoj je, pored bosanskog, postojao i latinski notarijat.

Grad Visoko imao je značajno mjesto u srednjovjekovnoj historiji Bosne. U naselju Muhašinovići kod Visokog pronađena je ploča s natpisom u kojem se spominje Kulin. Pronađeni su i drugi natpisi koji govore o izgradnji državnog aparata u srednjovjekovnoj Bosni kao što je natpis na ploči velikog sudije Gradiše, kod Zenice, što govori o postojanju i izgradnji sudske vlasti.

U historijskoj literaturi srenjovjekovne Bosne karakterističan je dokument nazvan Bilinopoljska izjava od 8. aprila 1203. godine, okarakterisana kao jedan od najproblematičnijih dokumentata crkvene historije srednjovjekovne Bosne. Papin legat stigao je na teritoriju srednjovjekovne Bosne u aprilu 1203. godine, te u prisustvu Kulina, velikog bana Bosne, i arhiđakona Marina održao sastanak na Bilinom polju, pored rijeke Bosne (na području Zenice). Papin izaslanik je zatražio i dobio izjavu kojom priores „onih ljudi koji su dosada sebe posebno uzimali pravo da se nazivaju *christiani* usvajaju dogmu rimske crkve, odričući se time pojedinih tačaka heretičkog učenja“. Ovaj javni dokumenat, kojeg su pored bana Kulina i dubrovačkog arhiđakona Marina kao svjedoci potpisali Dragič, Ljuben, Dražeta, Pribiš, Ljuben, Radoš i Vladoš.

U historijskoj literaturi različita su tumačenja Bilinopoljske izjave, naziv mjeseta, Bilino ili Bolino polje i gdje se ono nalazi da li u zeničkom ili visočkom kraju.

Veoma je zanimljiva narodna tradicija i kultura pamćenja o Kulini, velikom banu Bosne, sačuvana sve do današnjih dana. Dubrovački hroničari i pisci često spominju Kulina, i nakon njegove smrti. Pominju ga i bosanski vladari, banovi i kraljevi, a u sjećanju je ostao i u narodnoj uzrečici sve do sada „Od Kulina Bana - i sretnijeh dana“.

Teritorija Bosne je kroz historiju bila povezana brojnim trgovačkim drumovima i putevima s gradovima na Jadranskom moru. To možemo pratiti od vremena Rimljana sve do srednjovjekovne Bosne. Trgovačke veze Bosne razvijale su se s brojnim dalmatinskim gradovima, ali i prema balkansko-panonskom zaleđu. Posebno se to odnosi na rudarska naselja i njihove trgovačke linije. Pored zanatstva i trgovine postoje određene indicije, čak i kod dubrovačkih hroničara o počecima rудarstva u srednjovjekovnoj Bosni. Razvoj trgovine, zanatstva i rудarstva postakao je razvoj gradskih naselja, karavanskih stanica i puteva što je jačalo domaću privredu.

Za ranu historiju Bosne u srednjem vijeku od izuzetne su važnosti podaci iz Ljetopisa popa Dukljanina. U njemu je jasno određen političko-geografski pojam Bosne, preciznije nego u djelu „De administrando imperio“ Konstantina

VII Porfirogeneta. Teritorija Bosne prostire se od rijeke Drine do Borove gore, tj. do grubo zamišljene linije razdvajanja između dunavskih (savskih) i jadranskih pritoka, koja se dijelila na dvije velike oblasti Primorske oblasti i Zagorske oblasti. Ova posljednja dijelila se na dvije provincije, Bosnu – između Drine i Borove glave i Rašku – između Drine i Laba. Bosna je već tada imala obilježja ranofeudalne države.

Prostor srednjovjekovne Bosne utemeljen je s bogatim kulturno-civilizacijskim nasljeđem autentičnim za taj prostor. Malobrojna svjedočanstva ukazuju na rasprostranjenost rukopisa, prijepisa i knjiga među feudalnim slojevima u Bosni.

Najvrijedniji materijalni spomenici kulture srednjovjekovne Bosne su nadgrobni spomenici, stećci. Oni su simbol političkog, društvenog, kulturnog i umjetničkog izraza srednjovjekovne Bosne. Mnogi graditelji iz dalmatinskih gradova angažovani su bili na radovima u Bosni.

Kada je prebrodio opasnost od Mađarske i Vizantije ban Kulin je utemeljio jaku i nezavisnu državu Bosnu. Svojim političkim, društvenim, vjerskim i diplomatskim aktivnostima iskazao je izuzetnu vještina i sposobnost, što nam jasno pokazuje njegova povelja kao primjer tolerancije prema strancima i vjerskim neistomišljenicima.

Za kraj vladavine Kulina, velikog bana Bosne, vezane su mnoge nedoumice i nepoznanice. Prema materijalnim dokazima, umro je u drugoj polovini 1203. godine, o čemu svjedoče neki pisani izvori. Naslijedio ga je njegov sin, ban Stjepan, koji je od samog početka imao dobre odnose sa mađarskim dvorom.

Na kraju ove veoma vrijedne i izuzetne knjige prof. dr. Saliha Jalimama *Kulin, veliki ban Bosne* nalazi se popis *Izvora i literature*, (219-239), što će olakšati budućim istraživačima ove teme da lakše pronađu izvore, objavljeni i dostupnu literaturu. Recenzenti knjige *Kulin, veliki ban Bosne* su docent dr. sc. Remzija Kadrić i prof. dr. sc. Midhat Spahić.

Za nacionalnu historiju Bosne i Hercegovine, kao i za historiju susjednih zemalja, knjiga *Kulin, veliki ban Bosne* ima veoma veliku važnost iz razloga što je na jednom mjestu prikupljeno, istraženo i objavljeno mnogo toga o Kulini, velikom banu Bosne, koji je predmet izučavanja mnogih zlonamjerih i dobronamjernih, ali i dokaz, o nezavisnoj srednjovjekovnoj historiji Bosne. Zbog toga je preporučujem na korištenje učenicima, studentima, magistrantima i doktorantima, odnosno, kako naučnoj, tako i široj čitalačkoj publici.

**III
IZVJEŠTAJI //
CONFERENCE REPORTS**

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

E-mail: cimoshis@gmail.com

Stručni rad/Professional article

UDK/UDC:314(497.6 Brčko)"16/19" (047)

**Izvještaj sa Međunarodne naučne konferencije
“MIGRACIJE I NJIHOV UTICAJ NA DRUŠTVENA I
PRIVREDNA KRETANJA NA ŠIREM PODRUČJU BRČKOG
OD POČETKA XVII DO KRAJA XX STOLJEĆA”,
Brčko, 13. i 14. septembar 2019. godine**

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u saradnji sa Udruženjem građana porijeklom iz Sandžaka Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, 13. i 14. septembra 2019. godine u Brčkom održali su Međunarodnu naučnu konferenciju pod nazivom *Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća*.¹

Konferencija je održana u Konferencijskoj sali Skupštine Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Pokrovitelji konferencije bili su Vlada Brčko distrikta Bosne i Hercegovine i Skupština Brčko distrikta Bosne i Hercegovine. Medijski pokrovitelj konferencije bili su: Posavina TV, HIT TV i BDC TV.

¹ Vidi više: <http://brcanskiforum.com/index.php/vijesti/3788-baucni-skup-u-brckom-migracije-i-njihov-uticaj-na-drustvena-i-privredna-kretanja-na-sirem-podrucju-brcko-districta-xvii-do-kraj-a-xx-stoljeća>; <http://radiobrcko.ba/odrzana-prva-medjunarodna-naucna-konferencija-o-migracijama-na-području-brcko-districta>; <http://brcanskiforum.com/index.php/komentar/3822-naucni-skup-migracije-na-prostoru-brcko-districta-najvazniji-intelektualani-poduhvat-od-osnivanja-brcko-districta>.

Učesnici navedene naučne konferencije bili su historičari i drugi naučnici iz Bosne i Hercegovine i zemalja okruženja.

Svečano otvorenje konferencije upriličeno je 13. septembra 2019. godine u 17:00 sati. Na svečanom otvorenju konferencije prisutnima se obratio predsjednik Naučno-organizacionog odbora, prof. dr. Izet Šabotić, koji je naglasio značaj migracija za područje Brčkog iz razloga što je ovaj prostor historijski vezan za pojavu i proces migracija, te je između ostalog istakao: *Brčko svoj nastanak i razvitak u prošlosti, veže za proces migracija, jer su ljudi sa ovih prostora dolazili, donosili i puno toga ovdje ugradili. Takoder, odavde su i odlazili, te na druge prostore mnogo toga odnosili i ugrađivali. (...) Da bi se razumjeli društveni i privredni procesi potrebno je, u dovoljnoj mjeri, razumjeti proces migracija koji na području Brčkog traje još od početka 18. stoljeća. Bilo koja priča o bilo kom pitanju, ne samo historijskom, nego i sociološkom, ekonomskom i političkom, neće nam, bez poznavanja migracija, dati jasnu sliku o ukupnom stanju i prilikama na ovom prostoru.*

Nakon izlaganja predsjednika Naučno-organizacionog odbora konferencije pozdravnu riječ je uputio i predsjednik Skupštine Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, Esed Kadrić, istakнуvši slijedeće: *Kao aktuelni čelnici čovjek Skupštine lično će se potruditi da dam što veći doprinos kreiranju osmišljenijeg institucionalnog odnosa prema istraživanju, dokumentovanju i produkciji pisane građe o raznim segmentima brčanske prošlosti...“.* Potom se prisutnima obratio i predstavnik Udruženja građana porijeklom iz Sandžaka Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, Ismet Dedeić: *Cilj ove prve naučne konferencije o migracijama u Brčkom je potreba da se na naučnim osnovama, utvrde demografska kretanja koja će doprinijeti boljem međusobnom upoznavanju i poštovanju.* Dalje je istakao: *Poznato je da je grad Brčko mjesto gdje se često dolazilo i odlazilo, te je struktura lokalnog stanovništva vrlo heterogena. Svi smo mi ovdje sa sobom nešto donijeli i to je postalo jedno zajedničko dobro Brčkog. Uprkos tome se, ipak nedovoljno poznajemo i sa aspekta nauke, a to će nam, između ostalog pomoći, da se mnogo više poštujemo.* Po riječima Ismeta Dedeića, *Brčko ima višak historije, a manjak zapisa o sebi. Mislim da se, na naučnim osnovama, počne istraživati, ne samo ova, nego i sve druge oblasti. Ovaj skup bi trebalo da pokrene inicijativu da se ovako ozbiljne teme prestanu svoditi na amaterske rasprave, nego da se mora formirati institucija koja će se baviti ovakvim pitanjima.*

Međunarodnoj naučnoj konferenciji o migracijama, prvi put organizovanoj u Brčko distriktu, prisustvovali su i predstavnici lokalne vlasti, čelnici vjerskih i kulturnih organizacija i građani.

Nakon svečanog otvorenja Međunarodne naučne konferencije i uvodnog izlaganja i pozdrava predstavnika vlasti, gostiju i učesnika, planirana problematika Međunarodne naučne konferencije je realizovana u okviru četiri (IV) sesije, gdje je ukupno dvadesetdvla (22) učesnika iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Bugarske i Turske predstavilo svoje rezultate istraživanja na temu migracija u Brčkom i to:

I sesija

- Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ, *Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu* (Bosna i Hercegovina), ***Brčko i okolina kao tranzitni prostor u nekoliko decenija nakon Bečkog rata;***
- Dr. sc. Filip ŠKILJAN, *Institut za migracije i narodnosti Zagreb* (Hrvatska), ***Bošnjaci/Muslimani u Gunji od doseljavanja do današnjih dana;***
- Dr. sc. Marijan PREMOVIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta Crna Gora* (Crna Gora), ***Doseljavanje crnogorskog stanovništva na prostor sjeveroistočne Bosne, s posebnim osvrtom na Brčko u XVII i XVIII stoljeću;***
- Mr. sc. Mirza ČEHAJIĆ, *Pedagoški zavod Zenica* (Bosna i Hercegovina), ***Stanovništvo Bosanske Posavine pod osmanskom vlašću;***
- Prof. dr. Redžep ŠKRİJELJ, *Državni univerzitet Novi Pazar* (Srbija), ***Bosanski muhadžiri Kosovskog vilajeta u osmanlijskim izvorima.***

<p>Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ <i>Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina)</i></p> <p>Doseljavanje Hercegovaca na područje Brčkog poslije Prvog svjetskog rata</p> <p>Akademik Prof. dr. Šerbo RASTODER <i>Univerzitet Crne Gore Crnogorska akademija nauka (Crna Gora)</i></p> <p>Izbjeglice iz Šahovića 1924. godine i njihov dolazak u Brčko ****</p> <p>Diskusija *****</p> <p>Kafe pauza (10:30-11:00 h)</p> <p>11:00-12:30 h (III sesija)</p> <p>Dr. Marijana STAMOVA <i>Institut balkanistike s Centra za trakologiju kod Bosanskog akademije nauka, Sofija (Bosnija i Hercegovina)</i></p> <p>Dinamika migracionih procesa u jugoslovenskoj i nezavisnoj Republici Makedoniji (istorije i sadašnjosti)</p> <p>Prof. dr. Sead SELIMOVIC <i>Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina)</i></p> <p>Uticaj migracija na etničku i vjersku strukturu stanovništva Brčkog u socijalističkom periodu (1945-1991)</p> <p>Enes PAŠALIĆ, prof. <i>Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina)</i></p> <p>Kultura sjećanja na prisilne migracije na području Brčkog</p> <p>Mr. Jasmun JAJČEVIĆ <i>Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla (Bosna i Hercegovina)</i></p> <p>Demografske promjene na području Brčkog u svjetlu novih popisa stanovništva</p>	<p>Dr. Esko MURATOVIĆ <i>Filozofski fakultet u Nišiću (Crna Gora)</i></p> <p>Muhadičarska etika sabura – primjer muhadžera Brčkog ****</p> <p>Diskusija ****</p> <p>Kafe pauza (12:30-13:00)</p> <p>13:00-14:30 h (IV sesija)</p> <p>Prof. dr. Mirsad KUNIĆ <i>Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina)</i></p> <p>Migracijski narativi u usmenoj tradiciji Velenog Sela</p> <p>Mt. sc. Sait ŠABOTIĆ <i>Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore (Crna Gora)</i></p> <p>Uticaj muhadžerskih kretanja na običajne norme Bošnjačka sa posebnim osvrtom na područje Brčkog</p> <p>Imre DEDEIĆ <i>Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina)</i></p> <p>Jevreji, Brčko</p> <p>Puro TANKOSIĆ <i>Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina)</i></p> <p>Cincari (Armani) i Karavasli na području Brčkog</p> <p>Kasimir RIBIĆ <i>Brčko distrikt (Bosna i Hercegovina)</i></p> <p>Romi u Brčkom ****</p> <p>Diskusija</p> <p>Zaključci ****</p> <p>Zajednički ručak (15:00 h)</p>	<p>CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA</p> <p>UDRUŽENJE GRADANA PORIJEKLOM IZ SANDŽAKA BRČKO DISTRINKTA BOSNE I HERCEGOVINE</p> <p>Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla</p> <p>MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA</p> <p>"MIGRACIJE I NJIHOV UTICAJ NA DRUŠTVENA I PRIVREDNA KRETANJA NA ŠIREM PODRUČJU BRČKOG OD POČETKA XVII DO KRAJA XX STOLJEĆA"</p> <p>PROGRAM</p> <p>Konferencijska sala Skupštine Brčko distrikta</p> <p>Brčko, 13 – 14. septembar 2019 godine u 17 h</p>
--	--	--

Prilog 2. Program Međunarodne naučne konferencije,
Brčko, 13. i 14. septembar 2019. godine.

II sesija

- Mr. sc. Bayram ŠEN, *Bogazici University/EHESS* (Turska/Francuska), *Pripovijesti povratnika: bosanski emigranti u Osmanskom carstvu*;
- Prof. dr. Senaid HADŽIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), *Uticaj migracija na demografsku i konfesionalnu strukturu stanovništva Brčkog krajem 19. i početkom 20. stoljeća*;
- Emir MUSIĆ, *Brčko distrikt* (Bosna i Hercegovina), *Doprinos Alijage Kučukalića razvoju Brčkog*;
- Mr. sc. Omer ZULIĆ, *Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla* (Bosna i Hercegovina), *Uticaj migracija na kulturne prilike u Brčkom u periodu austrougarske uprave*;
- Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina) *Doseljavanje Hercegovaca na područje Brčkog poslije Prvog svjetskog rata*;
- Akademik prof. dr. Šerbo RASTODER, *Univerzitet Crne Gore, Crnogorska akademija nauka* (Crna Gora), *Izbjeglice iz Šahovića 1924. godine i njihov dolazak u Brčko*;
- Prof. dr. Miroslav DODEROVIĆ, *Univerzitet Crna Gora-Studijski program za geografiju* (Crna Gora), *Naseljavanje Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro-Ugarske okupacije, s posebnim osvrtom na prostor Brčkog*.

III sesija

- Dr. Mariyana STAMOVA, *Institut balkanistike s Centra za trakologiju kod Bugarske akademije nauka, Sofija* (Bugarska), *Dinamika migracionih procesa u jugoslovenskoj i u nezavisnoj Republici Makedoniji (istorije i sadašnjosti)*;
- Prof. dr. Sead SELIMOVIC, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), *Uticaj migracija na etničku i vjersku strukturu stanovništva Brčkog u socijalističkom periodu (1945-1991)*;
- Enes PAŠALIĆ, prof, *Brčko distrikt* (Bosna i Hercegovina), *Kultura sjećanje na prisilne migracije na području Brčkog*;
- Mr. Jasmin JAJČEVIĆ, *Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla* (Bosna i Hercegovina), *Demografske promjene na području Brčkog u svjetlu novih popisa stanovništva*;
- Mr. sc. Esko MURATOVIĆ, *JU Gimnazija „Stojan Cerović“ Nikšić* (Crna Gora), *Muhadžirska etika sabura – primjer muhadžira Brčkog*.

IV sesija

- Prof. dr. Mirsad KUNIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli* (Bosna i Hercegovina), ***Migracijski narativi u usmenoj tradiciji Velinog Sela;***
- Mr. sc. Sait ŠABOTIĆ, *Filozofski fakultet Univerziteta Crna Gora* (Crna Gora), ***Uticaj muhadžirskih kretanja na iskre duha Bošnjaka u novim sredinama u vremenu do Balkanskih ratova sa osvrtom na Brčko;***
- Ismet DEDEIĆ, *Brčko distrikt* (Bosna i Hercegovina), ***Jevreji Brčkog;***
- Đuro TANKOSIĆ, *Brčko distrikt* (Bosna i Hercegovina), ***Cincari (Armani) i Karavlaši na području Brčkog;***
- Kašmir RIBIĆ, *Brčko distrikt* (Bosna i Hercegovina), ***Romi u Brčkom.***

Prilog 3. Učesnici Međunarodne naučne konferencije,
Brčko, 13. i 14. septembar 2019. godine.

Međunarodna naučna konferencija, po ozbiljnosti i širini postavljanja problema doseljavanja i iseljavanja sa ovih prostora, predstavlja dosada najvažniji intelektualni poduhvat ove sredine od osnivanja Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine. Zadatak koji je organizator sebi postavio bio je da, koristeći savremene metodologije oslobođene ideoološkog imperativa koja je pratila prethodni pokušaj, sistematizuje dosadašnja znanja o prošlosti Brčkog i uzevši migracije kao polazišni orijentir pođe korak dalje u odnosu na zasada jednu jedinu ozbiljniju publikaciju o prošlosti ovog grada *Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u*. Migracije nisu slučajno izabrane da budu polazna tačka za novo preispitivanje historijskih tokova ove sredine, jer one su imale ne značajan, već odlučujući uticaj na cjelokupni razvoj ovih krajeva.

Na bazi do sada poznatih izvora, posmatrajući migracije kao odlučujući faktor u svakom segmentu svijeta, života ove sredine, u nekoliko rada, posebno domaćih autora, otvorena su po prvi put neka teška i mučna pitanja o historiji mentaliteta ove sredine i bar na nivou korelacija učinjen je pokušaj da se dovedu u vezu ciklične demografske tektonske promjene etničke i nacionalne strukture i relativne zatvorenosti ove sredine kao i niza negativnih činjenica da Brčko u proteklih tri stoljeća nije stvorilo autentično građanstvo; da i najstarija „domaća“ porodična stabla ne idu dalje od 150-tak godina unazad; da je Brčko u duhovnom i kulturnom naslijedu Bosne i Hercegovine dalo manje nego gradovi slične veličine i značaja i posebno da Brčko u poređenju sa istim ima nedopustivo zapuštene institucije koje se bave kulturno historijskim pamćenjem, što nije garantom da se isto očuva za nadolazeća pokoljena.

Stoga smo mišljenja da su na tom planu neophodni određeni zaokreti, prije svega onih koji odlučuju o sudbini ovoga dijela Bosne i Hercegovine u smislu snažnije institucionalne brige za onim što se zove pamćenje ovoga kraja. Institucionalizacija podrazumijeva osnivanje posebne naučno-stručne ustanove koja bi bila nosilac aktivnosti kao garant da se prošlosti ovog grada pride na bazi historije kao nauke, a ne sa ciljem da se produciraju ideoološki pristupi sa različitim svojatanjima. Ova međunarodna naučna konferencija je bila na tom fonu, poštujući prepozнатljive metodološke i naučne uzuse, te smo mišljenja da je upravo zbog toga u potpunosti ispunila svoj zadatak. Ono što se ne bi se smjelo dogoditi jeste da se ostane na ovome i na predviđenom Zborniku radova koji slijedi. Svi učesnici koji su prezentovali svoje radove ukazali su na nepremostiv i nedopustiv nedostatak arhivske građe. Za potpuniju i tačniju sliku potrebni su novi arhivski izvori koji se nalaze na različitim lokacijama, od Tuzle, Sarajeva, Beograda, Osijeka do Bugarske, Turske, Mađarske, Austrije, itd. Ovo se opet neće moći uraditi bez snažne političke podrške institucijama, poput Muzeja grada, Zavičajne zbirke, te posebno Arhivu Brčko distrikta.

Na kraju konferencije uslijedili su diskusija i zaključci. Čast da zatvori konferenciju pripala je prof. dr. Seadu Selimoviću, izvršnom direktoru Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, gdje se u ime Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i u svoje ime zahvalio svim učesnicima konferencije i poručio da će Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla nastojati da navedene radove na konferenciji objavi u Zborniku radova.

Na kraju konferencije su doneseni i zaključci kako slijedi:

- Međunarodna naučna konferencija *Migracije i njihov uticaj na društvena i privredna kretanja na širem području Brčkog od početka XVII do kraja XX stoljeća* u potpunosti je opravdala očekivanja, jer je većina priloga, koristeći suvremenu metodologiju, oslobođena primjesa ideologija, uspjela

da sistematizira, naučno valorizira i sintetizira dosadašnja saznanja o prošlosti Brčkog, prije svega o migracijama i demografskim kretanjima na ovim prostorima;

- Jedan broj naučnih radova je donio nova saznanja o prošlosti Brčkog, prije svega o porijeklu i kulturi nacionalnih manjina i drugih marginalnih grupa na prostoru Brčkog;
- No, svaka ozbiljna analiza dosadašnjih saznanja o prošlosti Brčkog pokazuje da Brčko i brčansko institucionalno kolektivno sjećanje tradicionalno pati od zaborava sopstvene prošlosti. Brčko nema elementarno ozbiljnih istraživanja o sopstvenoj historiji, migracijama i demografskim kretanjima, pa ni o sintetičkom historijskom uvidu u ekonomska, socijalna, kulturna i politička kretanja na ovim prostorima. Evidentan je nedostatak historijskih izvora, adekvatno arhiviranje, konzerviranje i digitaliziranje postojećih historijskih izvora, koji bi se učinili javno dostupnim, a posebno jedno multidisciplinarno istraživanje o prošlosti Brčkog u formi monografije.

Shodno gore navedenom neophodno je:

- Materijalno, organizaciono i kadrovski ojačati rad postojećih institucija iz ove oblasti, (arhiv, muzej, biblioteka, zavičajna zbirka i dr), uz potrebu formiranja institucije koja bi objedinjavala i koordinirala njihov rad.
- Formirati koordinaciono tijelo od domaćih intelektualaca koji bi, uz angažman stručnjaka iz ove oblasti i uz pomoć domaćih institucija, sačinili prijedlog projekta daljnog istraživanja prošlosti Brčkog u cilju pisanja jedne monografije o Brčkom.

Predloženo je da Vlada Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine formira multinacionalni i interdisciplinarni tim od brčanskih stručnjaka čiji zadatak bi bio da sačine projektni zadatak i finansijski plan potrebnih sredstava po strukturi utroška za izradu monografije Brčkog od osnivanja do 2020. godine.

Na osnovu tog programa trebalo bi planirati sredstva u budžetu Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, jer se radi o ozbiljnem radu koji bi trajao nekoliko godina. Analitika projekta bila bi dostavljena na usvajanje nakon imenovanja koordinacionog tijela.

Adnan TINJIĆ

Arhiv Tuzlanskog kantona

E-mail: adnant@arhivtk.ba

Stručni rad/Professional article

UDK/UDC:34:32(497.6)“1992“ (047)

**Izvještaj sa Međunarodne naučne konferencije
“PRAVNE I POLITIČKE POSLJEDICE DEKLARACIJE O
PROGLAŠENJU REPUBLIKE SRPSKOG NARODA
BOSNE I HERCEGOVINE 9. JANUARA 1992. GODINE“,
Gradska vijećnica u Sarajevu, Sarajevo, 8. i 9. januar 2020. godine**

Institut za društvena i religijska istraživanja Tuzla, Institut za istraživanje genocida Kanada, Institut za istraživanje zločina Univerziteta u Sarajevu, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, JU Arhiv Tuzlanskog kantona, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" i Udruženje Pokret "Majke enklave Srebrenica i Žepa" organizirali su i uspješno realizirali međunarodnu naučnu konferenciju pod nazivom *Pravne i političke posljedice Deklaracije o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine 9. januara 1992. godine*. Navedena konferencija se održavala 8. i 9.01.2020. godine, te je s pažnjom propraćena od naučne, ali i šire javnosti u Bosni i Hercegovini i okruženju.

U okviru navedene konferencije bila je postavljena i izložba JU Arhiva Tuzlanskog kantona pod nazivom "Srebrenica – genocid koji nije spriječen" autora Ešefe Begović i Izeta Šabotića, kao i izložba fotografija Ahmeta Bajrića Blicka na temu genocida u Srebrenici.

Otvaranje Konferencije je upriličeno u srijedu, 8.01.2020. godine, u 11 sati u Gradskoj vijećnici u Sarajevu. Prilikom otvaranja prisutnima su se obratili: dr. sc. Šefko Sulejmanović, direktor Instituta za društvena i religijska istraživanja Tuzla, Nedžad Avdić, koji je govorio u ime žrtava genocida, Milan Dunović, potpredsjednik Federacije Bosne i Hercegovine, Ramiz Salkić, potpredsjednik bh entiteta Republika Srpska, Melika Mahmutbegović, potpredsjednica Federacije Bosne i Hercegovine, Dževad Hadžić, izaslanik Reis-ul-uleme i Šefik Džaferović, član Predsjedništva Bosne i Hercegovine.

Trideset i šest eminentnih naučnika i istraživača iz osam zemalja: Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Sjeverne Makedonije, Kanade, Norveške, Australije, Velike Britanije i SAD-a, prezentirali su vlastita istraživanja vezana za predmet konferencije u toku dva dana i četiri radne sesije.

Prilog 2. Otvaranje Konferencije, hol Gradske vijećnice Sarajevo, 8. januar 2020. godine.

Prvog dana konferencije, 8.01.2020. godine u holu Gradske vijećnice u Sarajevu, u okviru Prve sesije, održane između 13:00 i 14:30, prisutnima su se predstavili slijedeći izlagači i teme:

1. David Pettigrew (SAD), *Republika Srpska and the betrayal od the future*;
2. John Hubbel Weiss (SAD), *The Construction of the Public Memory of Genocides after Srebrenica: A Comparative Approach*;
3. Adib Dozić (Bosna i Hercegovina), *Paradigme zla ideologije srpskog velikodržavlja*;
4. Hariz Halilović (Australija), *Genocid kao politički i kulturni projekat Srbije i Republike Srpske*;
5. Rusmir Šadić (Bosna i Hercegovina), *Problem zla i filozofija hegemonije*;

6. Sandra Cvikić (Hrvatska), *Dekonstrukcija međunarodno proizvedenih 'znanstvenih nepravdi' o bošnjačkim i hrvatskim poslijeratnim traumatiziranim zajednicama;*
7. Tomislav Pletenac (Hrvatska), *Utemeljiteljsko nasilje kao posljedica juridičkog nesvjesnog;*
8. Ann Petrić (SAD), *The RS: Barriers to justice & psychosocial healing in Bosnia & Herzegovina.*

Prilog 3. Uvodna obraćanja na otvaranju Konferencije, 8. januar 2020. godina.

U okviru Druge sesije, koja je upriličena istog dana, u vremenskom periodu od 15:15 do 17:00 sati, prisutni su imali prilike poslušati naučne prezentacije slijedećih domaćih i međunarodnih izlagača:

1. Marko Attila Hoare (Velika Britanija), *The place of the 9 January 1992. Proclamation of the Republic of the Serb People of Bosnia and Herzegovina in the aggression against Bosnia and Herzegovina;*
2. Dženeta Omerdić (Bosna i Hercegovina) *Narodni suverenitet u Bosni i Hercegovini;*
3. Enis Omerović (Bosna i Hercegovina), *Zahtjev za uništenje znatnoga i značajnog dijela skupine: Novi element zločina genocida?*
4. Vedad Gurda (Bosna i Hercegovina), *Sporazumi o priznanju krivnje za ratne zločine u Bosni i Hercegovini: Između pokajanja i konsenzualne pravde;*
5. Hikmet Karčić (Bosna i Hercegovina), *Preludij zločinu: Institucionalni paralelizam i pripreme za uspostavljanje nove srpske države;*

-
6. Mujo Begić (Bosna i Hercegovina), *Nasilni progon i prisilne deportacije Bošnjaka sa područja Bosanske krajine kao rezultat proglašenja Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini;*
 7. Ajdin Huseinspahić i Sedad Dedić (Bosna i Hercegovina) *Kontinuitet neustavnog i protupravnog djelovanja na političkoj sceni u Bosni i Hercegovini od kraja XIX vijeka do danas - /Realnost ili imaginacija/;*
 8. Ahmed Lindov (Norveška), *Pravni procesi kao uslov za trajni mir.*

Drugog dana konferencije, 9. januara 2020. godine, u Sali Gradskog vijeća (Gradsko vijeće Sarajevo) također su održane dvije sesije. Treća sesija održana je između 10:00 do 11:30 časova, sa slijedećim temama:

1. Adnan Velagić (Bosna i Hercegovina), *Bosanskohercegovački muslimani 1971. – kontroverze oko identiteta;*
2. Emir Ramić (Kanada), *9. januar – početak užasa u Republici Bosni i Hercegovini i genocida nad Bošnjacima u srcu Evrope;*
3. Izet Šabotić (Bosna i Hercegovina), *Uništavanje kulturno – historijskog nasljeđa u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. – osmišljen projekat velikodržavnih politika;*
4. Šefko Sulejmanović (Bosna i Hercegovina), *Devastacija i rušenje objekata islamske kulture na području općina Bijeljina i Brčko u periodu 1992-1995. godine;*
5. Amir Kliko (Bosna i Hercegovina), *Srpska i hrvatska nastojanja podjele Bosne i Hercegovine u cilju realizacije vlastitih velikodržavnih ideja u 20. stoljeću;*
6. Meldijana Arnaut Haseljić (Bosna i Hercegovina), *Opsada Sarajeva u kontekstu uspostavljanja Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine;*
7. Muamer Džananović (Bosna i Hercegovina), *Odnos „zapada“ prema zločinima u Bosni i Hercegovini u periodu 1992-1995;*
8. Sead Selimović (Bosna i Hercegovina), *Srebrenica nakon genocida nad Bošnjacima: Promjene u etničkoj i vjerskoj strukturi stanovništva.*

Posljednja radna, četvrta, sesija uključivala je izlaganja, odnosno teme kako slijedi:

1. Sanjin Kodrić (Bosna i Hercegovina), *Negiranje bosanstva i bošnjaštva i ideološki aspekti obrazovnih, naučnih i kulturnih politika u bosanskohercegovačkom entitetu RS;*
2. Alen Kalajdžija i Jasmin Hodžić (Bosna i Hercegovina), *Društveno – politički status službenih jezika u Bosni i Hercegovini;*
3. Zećir Ramčilović (Sjeverna Makedonija), *Bosna i Hercegovina u makedonskim pisanim medijima januara 1992. godine;*
4. Mensur Husić i Midhat Čaušević (Bosna i Hercegovina), *Diskriminacija u srednjoškolskom obrazovanju u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska;*

-
5. Husejin Omerović (Bosna i Hercegovina), *Formiranje Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine je bila uvertira u realizaciju velikosrpskog projekta;*
 6. Omer Zulić (Bosna i Hercegovina), *Ratni zločini nad Bošnjacima sjeveroistočne Bosne u dokumentima Komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima;*
 7. Faruk Đozić (Bosna i Hercegovina), *Zemljiskoknjižna reforma u Republici Srpskoj i njene posljedice;*
 8. Hasan Hasanović i Azir Osmanović (Bosna i Hercegovina), *Memorijalni centar Srebrenica – Potočari: Mjesto sjećanja na genocid nad Bošnjacima „zaštićene zone“ UN Srebrenica.*

Po okončanju izlaganja uslijedila je diskusija, kao i predstavljanje zaključaka konferencije. Po navedenim zaključcima, usvajanju Deklaracije o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine 9. januara 1992. godine prethodio je niz nezakonitih odluka tokom 1991. godine koje su donijeli ilegalni organi formirani od strane SDS uz pomoć vlasti iz Srbije. Posljedice Deklaracije su genocid nad Bošnjacima, sistemski progoni, ubistva, zatvaranja u logore, mučenja i drugi međunarodni zločini, koje su počinile jedinice tzv. vojske i policije RS uz kontrolu, pomoć i podršku tadašnje Savezne Republike Jugoslavije, kroz, na početku agresije, Jugoslavensku narodnu armiju, a kasnije jedinice Jugoslovenske vojske i paravojnih formacija iz ove države. Savjet sigurnosti Ujedinjenih nacija rezolucijom 752 od 15. maja 1992. godine napad na Republiku Bosnu i Hercegovinu proglašio je činom agresije.

Učesnici Konferencije pozvali su nadležne institucije u Bosni i Hercegovini da provedu presudu Ustavnog suda Bosne i Hercegovine kojom je 9. januar kao Dan Republike Srpske proglašen neustavnim, te su pozvali sve nivoje vlasti u Bosni i Hercegovini, a posebno nadležna tužilaštva, da otklone sve oblike diskriminacije građana, koji su utvrđeni presudama Evropskog suda za ljudska prava i domaćih sudova u Bosni i Hercegovini i osiguraju ravnopravnost građana i provođenje presuda na prostoru cijele Bosne i Hercegovine. Zauzet je i stav da Visoki predstavnik međunarodne zajednice za Bosnu i Hercegovinu treba da donese zakon o zabrani negiranja genocida na državnom nivou i time stane u zaštitu općih civilizacijskih vrijednosti. Pozivani su domaći i međunarodni faktori i države članice PIC-a involvirane u kreiranje i sklapanje Dejtonskog mirovnog sporazuma, uzimajući u obzir pravosnažne presude na međunarodnim sudovima i tribunalima, kao i nacionalnim sudovima država, da preispitaju funkcionalnost postojećeg uređenja Bosne i Hercegovine i otklone kočnice u njenom razvoju, te otklone diskriminirajući faktor iz naziva entiteta RS u skladu sa presudama Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti naroda i uklanjanju prefiksa srpski iz naziva gradova u Bosni i Hercegovini.

Također, učesnici konferencije podsjetili su da su međunarodni i nacionalni sudovi jednog broja država ostavili su obimnu arhivu dokaznog materijala korištenog u sudskim procesima. Uvidom u ovu građu i njenom naučnom analizom i interpretacijom u sljedećim godinama i decenijama, domaća i inozemna naučna zajednica nastaviti će sa istraživanjem genocida nad Bošnjacima i demografskih, socijalnih, ekonomskih i političkih posljedica destrukcije u Bosni i Hercegovini. Buduća istraživanja će, utvrđivanjem činjenica, pomoći uklanjanju diskriminacije, uspostavljanju konstruktivnih društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini, i uspostavi punog poštovanja prava i sloboda svih građana, te razvijanju dobrosusjedskih odnosa između Bosne i Hercegovine i zemalja u okruženju.

Prilog 4. Zajednička fotografija učesnika Konferencije, 9. januar 2020. godine.

Navedeno je i da ovi stavovi imaju za cilj uklanjanje diskriminacije i svih izvora diskriminacije, i nikako se ne mogu tumačiti na način da su usmjereni protiv srpskog ili bilo kojeg drugog naroda i njegovih prava.

O navedenim zaključcima diskutovano je, te je odlučeno da isti budu formirani u obliku jednog dopisa, koji će se uputiti odgovarajućim državnim organima i medijima, a u cilju kako bi rezultati i zapažanja naučnih djelatnika imali odjeka kako u javnosti, tako i među upravljačkim strukturama, koje su pozvane da djeluju u skladu sa navedenim zaključcima.

ETIČKI PRINCIPI za časopis “HISTORIJSKI POGLEDI”

Obaveze glavnog i odgovornog urednika i Redakcije (Uređivačkog odbora)

Glavni i odgovorni urednik časopisa “Historijski pogledi” donosi uz konsultaciju sa redakcijom konačnu odluku o tome koji će se rukopisi objaviti. Prilikom donošenja odluke glavni i odgovorni urednik rukovodi se mišljenjem reczenzata, stavovima članova redakcije i uređivačkom politikom časopisa, vodeći računa o zakonskim propisima koji se odnose na klevetu, kršenja autorskih prava i plagiranje. Glavni i odgovorni urednik i članovi redakcije su dužni da iznesu bilo koji uočeni prekršaj postavljenih etičkih standarda.

Glavni i odgovorni urednik zadržava diskreciono pravo da primljene rukopise procijeni i ne objavi, ukoliko utvrdi da ne odgovaraju propisanim sadržinskim i formalnim kriterijumima.

U redovnim okolnostima, urednik i redakcija obavještavaju autora o tome da li je njegov tekst prihvaćen, u što kraćem roku od datuma prijema rukopisa.

Glavni i odgovorni urednik ne smije imati bilo kakav sukob interesa u vezi sa rukopisima koje se razmatraju. Ako takav sukob interesa postoji, o izboru reczenzata i sudbini rukopisa odlučuje redakcija. Ako sukob interesa postoji kod jednog ili više članova redakcije, ti članovi se isključuju iz postupka izbora reczenzata i odlučivanja o rukopisu. Glavni i odgovorni urednik i članovi redakcije su dužni da blagovremeno prijave postojanje sukoba interesa.

Glavni i odgovorni urednik i redakcija su dužni da sud o rukopisu donose na osnovu njegovog sadržaja, bez rasnih, polnih/rodnih, vjerskih, etničkih ili političkih predrasuda.

Glavni i odgovorni urednik i članovi redakcije ne smiju da koriste neobjavljen materijal iz predatih rukopisa za svoja istraživanja bez izričite pisane dozvole autora, a informacije i ideje iznesene u predatim rukopisima moraju se čuvati kao povjerljive i ne smiju se koristiti za sticanje lične koristi.

Glavni i odgovorni urednik i članovi redakcije dužni su da preduzmu sve razumne mjere kako bi identitet reczenzata ostao nepoznat autorima pre, tokom i nakon postupka recenzije i kako bi identitet autora ostao nepoznat recenzentima do okončanja postupka recenzije.

Obaveze autora

Autori garantuju da rukopis predstavlja njihov originalan doprinos, da nije objavljen ranije i da se ne razmatra za objavljivanje na drugom mjestu. Istovremeno predavanje istog rukopisa u više časopisa predstavlja kršenje etičkih standarda. Takav rukopis se momentalno isključuje iz daljeg razmatranja.

Autori takođe garantuju da nakon objavljivanja u časopisu "Historijski pogledi", rukopis neće biti objavljen u drugoj publikaciji na bilo kom jeziku bez saglasnosti glavnog i odgovornog urednika, redakcije ili izdavača.

U slučaju da je poslati rukopis rezultat naučnoistraživačkog projekta ili da je, u prethodnoj verziji, bio izložen na skupu u vidu usmenog saopštenja (pod istim ili sličnim naslovom), detaljniji podaci o projektu, konferenciji i slično, navode se u fusnoti na samom početku teksta. Rad koji je već objavljen u nekom časopisu ne može biti preštampan u časopis "Historijski pogledi", ukoliko nije riječ o prevodu, adaptaciji i izmjeni sprovedenih istraživanja i sl, što mora biti jasno naznačeno.

Autori su dužni da se pridržavaju etičkih standarda koji se odnose na naučnoistraživački rad. Autori garantuju i da rukopis ne sadrži neosnovane ili nezakonite tvrdnje i ne krši prava drugih. Izdavač, redakcija i glavni i odgovorni urednik neće snositi nikakvu odgovornost u slučaju ispostavljanja bilo kakvih zahtjeva za naknadu štete.

Autori recenziranih radova moraju odgovoriti na bilo koji zahtjev redakcije časopisa.

Sadržaj rada

Rad treba da sadrži dovoljno detalja i referenci kako bi se recenzentima, a potom i čitaocima omogućilo da provjere tvrdnje koje su u njemu iznesene. Namjerno iznošenje netačnih tvrdnji predstavlja kršenje etičkih standarda.

Autori snose svu odgovornost za sadržaj predatih rukopisa i dužni su da, ako je to potrebno, pre njihovog objavljivanja pribave saglasnost svih lica ili institucija koje su neposredno učestvovali u istraživanju koje je u rukopisu predstavljeno. Autori su dužni da navedu ko je finansirao njihovo istraživanje, ukoliko je to slučaj.

Autori koji žele da u rad uključe ilustracije, tabele ili druge materijale koji su već negdje objavljeni dužni su da za to pribave saglasnost nosilaca autorskih prava. Materijal za koji takvi dokazi nisu dostavljeni smatraće se originalnim djelom autora. Ukoliko poslije objavljivanja rada dođe do bilo kakvog prigovora nosilaca autorskih prava da je neki materijal objavljen bez njihove saglasnosti, časopis "Historijski pogledi" će objaviti ispravku ili povući rad i jasno navesti da je do greške došlo krivicom autora.

Autorstvo

Autori su dužni da kao autore navedu samo ona lica koja su značajno doprinijela sadržaju rukopisa, odnosno dužni su da sva lica koja su značajno doprinijela sadržaju rukopisa navedu kao autore. Ako su u bitnim aspektima istraživačkog projekta i pripreme rukopisa učestvovala i druga lica koja nisu autori, njihov doprinos treba pomenuti u napomeni ili zahvalnicama.

Navođenje izvora

Autori su dužni da ispravno citiraju izvore koji su bitno uticali na sadržaj istraživanja i rukopisa. Autori ne bi trebalo da navode arhivske i druge izvore koje nisu zaista koristili, niti da navode publikacije koje nisu zaista čitali. Informacije koje su dobili u privatnom razgovoru ili korespondenciji sa trećim licima, ne smiju se koristiti bez izričite pisane dozvole izvora.

Plagijarizam

Plagiranje, odnosno preuzimanje tuđih ideja, riječi ili drugih oblika kreativnog izraza i predstavljanje kao svojih, predstavlja grubo kršenje naučne i izdavačke etike. Plagiranje može da uključuje i kršenje autorskih prava, što je zakonom kažnjivo.

Plagijat obuhvata slijedeće:

- doslovno ili gotovo doslovno preuzimanje ili smišljeno parafraziranje (u cilju prikrivanja plagijata) dijelova tekstova drugih autora bez jasnog ukazivanja na izvor ili obilježavanje kopiranih fragmenata (na primjer, korišćenjem navodnika);
- kopiranje slika ili tabela iz tuđih radova bez pravilnog navođenja izvora i/ili bez dozvole autora ili nosilaca autorskih prava

Rukopisi kod kojih postoje jasne indicije da se radi o plagijatu biće automatski odbijeni. Ova odluka će biti objavljena i imaće se u vidu u slučaju da isti autor podnese novi rad.

Ako se ustanovi da je rad koji je objavljen u časopisu plagijat, isti će biti povučen u skladu sa procedurom opisanom pod *Povlačenje već objavljenih radova*.

Sukob interesa

Autori su dužni da u radu ukažu na finansijske ili bilo koje druge sukobe interesa koji bi mogli da utiču na iznesene rezultate i interpretacije.

Greške u objavljenim radovima

U slučaju da autori otkriju važnu grešku u svom radu nakon njegovog objavljivanja, dužni su da momentalno o tome obavijeste urednika ili izdavača i da sa njima sarađuju kako bi se rad povukao ili ispravio.

Predavanjem rukopisa redakciji "Historijski pogledi" autori se obavezuju na poštovanje navedenih obaveza.

Obaveze recenzentata

Recenzenti su dužni da stručno, objektivno, argumentovano, precizno, nepristrasno i u što kraćem roku dostave uredniku ocjenu naučne vrijednosti rukopisa.

Recenzenti evaluiraju radove u odnosu na usklađenost teme rada sa profilom časopisa, relevantnost istraživane oblasti i primjenjenih metoda, originalnost i naučnu relevantnost podataka iznesenih u rukopisu, stil naučnog izlaganja i opremljenost teksta naučnim aparatom.

Recenzent koji ima osnovane sumnje ili saznanja o kršenju etičkih standarda od strane autora dužan je da o tome obavijesti urednika. Recenzent treba da prepozna važne objavljene radove koje autori nisu citirali, kao i relevantnu arhivsku i drugu izvornu građu koju autori nisu koristili. On treba da upozori urednika i na bitne sličnosti i podudarnosti između rukopisa koji se razmatra i bilo kojeg drugog objavljenog rada ili rukopisa koji je u postupku recenzije u nekom drugom časopisu, ako o tome ima lična saznanja. Ako ima saznanja da je isti rukopis razmatra u više časopisa u isto vrijeme, recenzent je dužan da o tome obavijesti urednika.

Recenzent ne smije da bude u sukobu interesa sa autorima ili finansijerom istraživanja. Ukoliko postoji sukob interesa, recenzent je dužan da o tome obavijesti urednika. Recenzent koji sebe smatra nekompetentnim za temu ili oblast kojom se rukopis bavi dužan je da o tome obavijesti urednika.

Recenzija mora da bude objektivna. Lična kritika je neprihvatljiva. Recenzenti moraju izraziti svoje stavove jasno i argumentovano.

Rukopisi koji su poslati recenzentu smatraju se poverljivim dokumentima. Recenzenti ne smiju da koriste neobjavljen materijal iz predatih rukopisa za svoja istraživanja bez izričite pisane dozvole autora, a informacije i ideje iznesene u predatim rukopisima moraju se čuvati kao poverljive i ne smiju se koristiti za sticanje lične koristi.

Postupak recenzije

Primljeni radovi u redakciji časopisa "Historijski pogledi" koji po mišljenju glavnog i odgovornog urednika ispunjavaju osnovne uslove po sadržini i formi, podliježu anonimnoj recenziji od dva vanjska recenzenta. Cilj recenzije je da uredniku pomogne u donošenju odluke o tome da li rad treba prihvatiti ili odbiti i da kroz proces komunikacije sa autorima poboljša kvalitet rukopisa.

Izbor recenzentata spada u diskreciona prava urednika. Recenzenti moraju da raspolažu relevantnim znanjima u vezi sa oblašću kojom se rukopis bavi i ne smiju biti iz iste institucije kao autor, niti to smiju biti autori koji su u skorije vrijeme objavljivali publikacije zajedno (kao koautori) sa bilo kojim od autora podnesenog rada. Recenzenti radova ne dobijaju honorare.

Glavni i odgovorni urednik izabranim recenzentima šalje tekst rada bez imena i afilijacije autora i drugih podataka na osnovu kojih bi se mogao otkriti identitet autora i recenzentski obrazac koji je usvojila redakcija časopisa "Historijski pogledi". Obrazac se sastoji od niza pitanja na koja recenzent treba da odgovori i ukaže na pojedine elemente koji utiču na prihvatanje odnosno odbijanje objavljivanja rada. Recenzent na osnovu obrasca daje mišljenje da li rad treba da bude objavljen bez izmjena, treba da bude objavljen uz izmjene ili ne treba da bude objavljen. Isto tako, recenzent daje prijedlog za kategorizaciju rada (*Izvorni naučni rad, Pregledni rad, Prethodno priopćenje i Stručni rad*). U posebnom dijelu obrasca recenzenti imaju prostor da iznesu konkretnе primjedbe, prijedloge i sugestije, koje, nepotpisane, urednik može prosljediti autorima. Identitet autora ostaje nepoznat recenzentima i identitet recenzentata autorima, prije, tokom i poslije postupka recenzije.

Tokom čitavog procesa, recenzenti djeluju nezavisno jedni od drugih. Recenzentima nije poznat identitet drugih recenzentata. Ako odluke recenzentata nisu iste (prihvati/odbiti), glavni urednik može da traži mišljenje drugih recenzentata ili može donijeti odluku bez dodatnih recenzija.

Tokom postupka recenzije urednik može da zahtijeva od autora da dostave dodatne informacije (uključujući i primarne podatke), ako su one potrebne za donošenje suda o naučnom doprinosu rukopisa. Urednik i recenzenti moraju da čuvaju takve informacije kao povjerljive i ne smiju ih koristiti za sticanje lične koristi.

Redakcija je dužna da obezbijedi kontrolu kvaliteta recenzije. U slučaju da autori imaju ozbiljne i osnovane zamjerke na račun recenzije, redakcija će provjeriti da li je recenzija objektivna i da li zadovoljava akademske standarde. Ako se pojavi sumnja u objektivnost ili kvalitet recenzije, urednik će tražiti mišljenje drugih recenzentata.

Razrešavanje spornih situacija

Svaki pojedinac ili institucija mogu u bilo kom trenutku da uredniku i/ili redakciji prijave saznanja o kršenju etičkih standarda i drugim nepravilnostima i da o tome dostave neophodne informacije/dokaze.

Provjera iznesenih navoda i dokaza

- Glavni i odgovorni urednik će u dogовору са redakcijom odlučiti о pokretanju postupka koji ima за cilj provjeru iznesenih navoda i dokaza.
- Tokom tog postupka svi izneseni dokazi smatraće se poverljivim materijalom i biće predočeni само onим licima koja su direktno uključena u postupak.

- Licima za koja se sumnja da su prekršila etičke standarde biće data mogućnost da odgovore na optužbe iznesene protiv njih.
- Ako se ustanovi da je zaista došlo do nepravilnosti, procijeniće se da li ih treba okarakterisati ako je manji prekršaj ili grubo kršenje etičkih standarda.

Manji prekršaj

Situacije okarakterisane kao manji prekršaj riješavaće se u direktnoj komunikaciji sa licima koja su prekršaj učinila, bez uključivanja trećih lica, npr:

- obaviještavanjem autora/reczenzenta da je došlo do manjeg prekršaja koji je proistekao iz nerazumijevanja ili pogrešne primjene akademskih standarda;
- pismo upozorenja autoru/recenzentu koji je učinio manji prekršaj.

Grubo kršenje etičkih standarda

Odluke u vezi sa grubim kršenjem etičkih standarda donosi glavni i odgovorni urednik u saradnji sa redakcijom i, ako je to potrebno, malom grupom naučnika. Mjere koje će preuzeti mogu biti slijedeće (i mogu se primjenjivati pojedinačno ili istovremeno):

- objavljivanje saopštenja ili uvodnika u kom se opisuje slučaj kršenja etičkih standarda;
- slanje službenog obavještenja rukovodiocima ili poslodavcima autora/recenzenta;
- povlačenje objavljenog rada u skladu sa procedurom opisanom pod *Povlačenje već objavljenih radova*;
- autorima će biti zabranjeno da tokom određenog perioda šalju radove u časopis;
- upoznavanje relevantnih stručnih organizacija ili nadležnih organa sa slučajem kako bi mogli da preuzmu odgovarajuće mjere.

Prilikom razrešavanja spornih situacija redakcija časopisa se rukovodi smjernicama i preporukama Odbora za etiku u izdavaštvu (Committee on Publication Ethics – COPE): <http://publicationethics.org/resources/>.

Povlačenje već objavljenih radova

U slučaju kršenja prava izdavača, nosilaca autorskih prava ili autora, povrede profesionalnih etičkih kodeksa, tj. u slučaju slanja istog rukopisa u više časopisa u isto vrijeme, lažne tvrdnje o autorstvu, plagijata, manipulacije podacima u cilju prevare, kao i u svim drugim slučajevima grubog kršenja etičkih standarda,

objavljeni rad se mora povući. U nekim slučajevima već objavljeni rad se može povući i kako bi se ispravile naknadno uočene greške.

Samoarhiviranje

Časopis "Historijski pogledi" omogućava autorima da finalnu, objavljenu verziju rukopisa u PDF formatu deponuju u institucionalni repozitorijum i/ ili nekomercijalne baze podataka, ili da ga objave na ličnim veb stranicama (uključujući i profile ne društvenim mrežama za naučnike, kao što su ResearchGate, Academia.edu itd.) i/ili na sajtu institucije u kojoj su zaposleni, a u skladu sa odredbama licence Creative Commons – Attribution – NonCommercial-NoDerivs 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), u bilo koje vrijeme nakon objavljivanja u časopisu. Pri tome se moraju navesti osnovni bibliografski podaci o članku objavljenom u časopisu (autor/i, naslov rada, naslov časopisa, godina, broj, paginacija), a mora se navesti i URL adresa časopisa.

Autorska prava

Kada je rukopis prihvaćen za objavljivanje, autori prenose autorska prava na izdavača. U slučaju da rukopis ne bude prihvaćen za štampu u časopisu, autori zadržavaju sva prava.

Na izdavača se prenose slijedeća neekskluzivna prava na rukopis, uključujući i dodatne materijale, i sve dijelove, izvode ili elemente rukopisa:

- pravo da reprodukuje i distribuira rukopis u štampanom obliku, uključujući i štampanje na zahtjev;
- pravo na štampanje probnih primjeraka, reprint i specijalnih izdanja rukopisa;
- pravo da rukopis prevede na druge jezike;
- pravo da rukopis reprodukuje koristeći fotomehanička ili slična sredstva, uključujući, ali ne ograničavajući se na fotokopiranje, i pravo da distribuira ove kopije;
- pravo da rukopis reprodukuje i distribuira elektronski ili optički koristeći sve nosioce podataka ili medija za pohranjivanje, a naročito u mašinski čitljivoj/digitalizovanoj formi na nosačima podataka kao što su hard disk, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disk, trake sa podacima, i pravo da reprodukuje i distribuira rukopis sa tih prenosnika podataka;
- pravo da sačuva rukopis u bazama podataka, uključujući i onlajn baze podataka, kao i pravo prenosa rukopisa u svim tehničkim sistemima i režimima;
- pravo da rukopis učini dostupnim javnosti ili zatvorenim grupama

korisnika na osnovu pojedinačnih zahtjeva za upotrebu na monitoru ili drugim čitačima (uključujući i čitače elektronskih knjiga), i u štampanoj formi za korisnike, bilo putem interneta, onlajn servisa, ili putem internih ili eksternih mreža.

Autori zadržavaju pravo i da članak prevedu na drugi jezik, da ga koriste u publikacijama koje predstavljaju kompilaciju njihovih radova, da ga koriste u doktorskoj disertaciji ili monografiji, u nekomercijalne svrhe, pod uslovom da navedu da novo djelo predstavlja derivat članka objavljenog u časopisu "Historijski pogledi". Pri tome se moraju navesti osnovni bibliografski podaci izvornog članka objavljenog u časopisu (autor/i, naslov rada, naslov časopisa, godina, broj, paginacija), a mora se navesti i URL adresa časopisa.

Treća lica mogu da koriste članak na način koji nije utvrđen Uređivačkom politikom i odredbama licence Creative Commons license – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), samo ako za to dobiju pisanu saglasnost izdavača časopisa (zahtjeve slati na elektronsku adresu Redakcije: cimoshis@gmail.com).

Obaveštenje o autorskim pravima

Časopis (ili izdavač) je vlasnik autorskih prava i zadržava prava izdavanja.

Odricanje odgovornosti

Izneseni stavovi u objavljenim radovima ne izražavaju stavove urednika i članova Redakcije časopisa. Autori preuzimaju pravnu i moralnu odgovornost za ideje iznesene u svojim radovima. Izdavač neće snositi nikakvu odgovornost u slučaju ispostavljanja bilo kakvih zahtjeva za naknadu štete.

ETHICS AND MALPRACTICE STATEMENT for journal “HISTORICAL VIEWS”

Duties of Editor-in-Chief and Editorial Board

The editor-in-chief of the journal “Historical Views”, in consultation with the editorial board, makes the final decision on which papers will be published. The editor-in-chief is guided by the opinion of the reviewers, the views of editorial staff and the editorial policy of the journalist, taking into account defamation laws, copyright infringement and plagiarism. The editor-in-chief and editorial staff are required to report any perceived violations of ethical standards.

The Editor-in-Chief reserves the discretion to evaluate and not publish the received manuscripts if he or she finds that they do not meet the prescribed substantive and formal criteria.

In regular circumstances, the editor and the editorial board shall inform the author of his acceptance of the text as soon as possible after the date of receipt of the manuscript.

The editor-in-chief must not have any conflict of interest regarding the manuscripts they are considering. If such a conflict of interest exists, the editorial board decides the selection of the reviewers and the fate of the manuscript. If there is a conflict of interest with one or more editorial staff, those members are excluded from the process of selecting reviewers and deciding on the manuscript. The editor-in-chief and the editorial staff are obliged to timely report a conflict of interest.

The editor-in-chief and the editorial staff are required to make a judgment on the manuscript on the basis of its contents, without racial, gender / gender, religious, ethnic or political prejudice.

The editor-in-chief and editorial staff must not use unpublished material from submitted manuscripts for their research without the express written permission of the author, and the information and ideas presented in the submitted manuscripts must be kept confidential and not be used for personal gain.

The editor-in-chief and editorial staff are required to take all reasonable steps to ensure that the identity of the reviewers remains unknown to the authors before, during and after the review process and that the identity of the authors remains unknown to the reviewers until the completion of the review process.

Obligations of the Authors

The authors guarantee that the manuscript represents their original contribution, that it has not been published before, and that it is not considered for publication elsewhere. Simultaneously submitting the same manuscript to

multiple journals is a violation of ethical standards. Such manuscript is immediately excluded from further consideration.

The authors also warrant that, upon publication in the Historical Views, the manuscript will not be published in any other language without the consent of the editor-in-chief, editor or publisher.

In case the submitted manuscript is the result of a scientific research project or if, in the previous version, it was presented at a conference in the form of an oral announcement (under the same or similar title), more detailed information about the project, conference and the like are given in the footnote at the very beginning of the text. A work that has already been published in a journal cannot be reprinted in the journal "Historical Views", unless it is a translation, adaptation and modification of the conducted research, etc., which must be clearly indicated.

Authors are required to adhere to ethical standards related to scientific research. The authors also guarantee that the manuscript does not contain unjustified or unlawful claims and does not violate the rights of others. The publisher, the editorial board and the editor-in-chief will not be held responsible for any claims for damages.

Authors of peer-reviewed papers must respond to any request by the journal's editorial board.

Content of the paper

The paper should contain sufficient details and references to allow reviewers and subsequently readers to verify the claims made therein. Deliberately making incorrect claims is a violation of ethical standards.

The authors bear all responsibility for the contents of the submitted manuscripts and are obliged, if necessary, to obtain the consent of all persons or institutions that have directly participated in the research presented in the manuscript, prior to their publication. Authors are required to indicate who funded their research, if this is the case.

Authors who wish to include illustrations, tables, or other material already published elsewhere must obtain the consent of the copyright holders. Material for which no such evidence has been provided will be considered the original work of the author. If, after the publication of the work, there is any objection from the copyright holders that the material was published without their consent, the magazine "Historical Views" will publish a correction or withdraw the work and clearly state that the mistake was caused by the author's fault.

Authorship

Authors are required to cite only those persons who have significantly contributed to the content of the manuscript, ie they are obliged to list all persons who have significantly contributed to the content of the manuscript as authors. If

other non-authors were involved in important aspects of the research project and the preparation of the manuscript, their contribution should be mentioned in a note or thank you note.

Citing sources

Authors are required to correctly cite sources that have substantially influenced the content of the research and manuscript. Authors should not cite archival and other sources they did not really use, nor cite publications that they did not really read. Information obtained in private conversation or in correspondence with third parties should not be used without the express written permission of the source.

Plagiarism

Plagiarizing, or taking on, someone else's ideas, words, or other forms of creative expression and presenting them as one's own is a gross violation of scientific and publishing ethics. Plagiarism may include copyright infringement, which is punishable by law.

Plagiarism includes the following:

- literally or almost literally downloading or deliberately paraphrasing (in order to conceal plagiarism) portions of texts by other authors without clearly indicating the source or marking the copied fragments (for example, by using quotation marks);
- copying pictures or tables from other people's works without properly citing the source and / or without the permission of the author or copyright holder

Manuscripts with clear indications of plagiarism will be automatically rejected. This decision will be published and will be taken into account in the event that the same author submits new work.

If it is determined that the work published in the journal is plagiarized, it will be withdrawn in accordance with the procedure described in Withdrawal of previously published works.

Conflict of interests

Authors are required to indicate in the paper financial or any other conflicts of interest that could affect the results and interpretations presented.

Errors in published works

In the event that authors find an important error in their work after its publication, they are obliged to immediately notify the editor or publisher thereof and cooperate with them in order to withdraw or correct the work.

By submitting the manuscript to the editorial staff of "Historical Views", the authors undertake to comply with these obligations.

Obligations of the Reviewers

Reviewers are obliged to provide the editor with an expert evaluation of the scientific value of the manuscript in a professional, objective, argumentative, precise, impartial manner and as soon as possible.

Reviewers evaluate the papers in relation to the compliance of the topic of work with the profile of the journal, the relevance of the research area and the methods used, the originality and scientific relevance of the data presented in the manuscript, the style of scientific presentation and the equipment of the text with a scientific apparatus.

A reviewer who has reasonable doubt or knowledge of a breach of ethical standards by the author is obliged to notify the editor. The reviewer should identify important published works not cited by the authors, as well as relevant archival and other source material that the authors did not use. He should also alert the editor to any significant similarities and coincidences between the manuscript under review and any other published work or manuscript under review in another journal, if he has personal knowledge of it. If he / she has the knowledge that he / she is reviewing the same manuscript in several journals at the same time, the reviewer is obliged to inform the editor.

The reviewer must not be in conflict of interest with the authors or the funder of the research. If there is a conflict of interest, the reviewer is obliged to notify the editor. A reviewer who considers himself / herself incompetent for the topic or area of the manuscript is required to notify the editor.

The review must be objective. Personal criticism is unacceptable. Reviewers must express their views clearly and reasonably.

Manuscripts sent to the reviewer are considered confidential documents. Reviewers may not use unpublished material from submitted manuscripts for their research without the express written permission of the author, and the information and ideas presented in the submitted manuscripts must be kept confidential and must not be used for personal gain.

Review procedure

Papers received in the editorial board of the Historical Views magazine, which, in the opinion of the editor-in-chief, meet the basic requirements in terms of content and form, are subject to an anonymous review by two external reviewers. The purpose of the review is to assist the editor in deciding whether the work should be accepted or rejected and to improve the quality of the manuscript through the process of communication with the authors.

The selection of reviewers is at the discretion of the editor. Reviewers must have relevant knowledge of the area of the manuscript and should not be from the same institution as the author, nor may they be authors who have recently published publications together (as co-authors) with any of the authors of submitted papers. Reviewers do not receive fees.

The editor-in-chief sends to the selected reviewers the text of the paper without the name and affiliation of the author and other information that could reveal the identity of the author and the review form adopted by the editorial board of the magazine "*Historical Views*". The form consists of a series of questions that the reviewer should answer and point out some elements that influence the acceptance or refusal of the publication of the paper. Based on the form, the reviewer gives an opinion on whether the work should be published without changes, should be published with changes or not should be published. Likewise, the reviewer makes a proposal for categorizing the work (Original scientific article, Review article, Preliminary communication and Professional article). In a separate section of the form, reviewers have the space to make specific comments, suggestions and suggestions, which, unsigned, the editor can forward to the authors. The identity of the author remains unknown to the reviewers and the identity of the reviewers to the authors before, during and after the review process.

Throughout the process, the reviewers act independently of one another. The reviewers are not aware of the identity of the other reviewers. If the reviews of the reviewers are not the same (accept / reject), the editor-in-chief may seek the opinion of other reviewers or make the decision without further review.

During the review process, the editor may require authors to provide additional information (including primary information), if required to make a judgment about the scientific contribution of the manuscript. The editor and reviewers must keep such information confidential and may not use it for personal gain.

The editorial staff is obliged to provide quality control of the review. In the event that authors have serious and well-founded objections to the review, the editorial board will check that the review is objective and meets academic standards. If there is any doubt about the objectivity or quality of the review, the editor will seek the opinion of other reviewers.

Resolution of disputed situations

Any individual or institution may, at any time, report to the editor and / or editorial board about the violation of ethical standards and other irregularities and provide the necessary information / evidence. Verification of allegations and evidence presented

- The editor-in-chief, in agreement with the editorial board, will decide on the initiation of proceedings aimed at verifying the allegations and evidence presented.
- During the proceedings, all evidence presented will be considered confidential material and will be presented only to those persons directly involved in the proceedings.
- Persons suspected of violating ethical standards will be given the opportunity to respond to the allegations against them.
- If irregularities are found to be true, it will be assessed whether they should be characterized if it is a minor offense or a gross violation of ethical standards.

Minor offense

Situations characterized as minor offenses will be dealt with in direct communication with the perpetrators, without the involvement of third parties, for example:

- informing the authors/reviewers that there has been a minor offense resulting from misunderstanding or misapplication of academic standards;
- a letter of warning to the author / reviewer who has committed a minor offense.

Gross violation of ethical standards

Decisions regarding gross violation of ethical standards are made by the Editor-in-Chief in collaboration with the editorial board and, if necessary, by a small group of scholars. The measures to be taken may be as follows (and may be applied individually or simultaneously):

- publication of a statement or editorial describing a case of breach of ethical standards;
- sending formal notice to the executives or employers of the author / reviewer;
- withdrawal of published work in accordance with the procedure described in the withdrawal of previously published works;
- authors will be forbidden to submit papers to the journal for a certain period;

- familiarizing the relevant professional organizations or competent authorities with the case so that they can take appropriate action.

The Editorial Board of the Journal is guided by the guidelines and recommendations of the Committee on Publication Ethics (COPE) when resolving disputable situations: <http://publicationethics.org/resources/>.

Withdrawing already published papers

In case of violation of the rights of publishers, copyright holders or authors, violation of professional codes of ethics, ie. in the case of submitting the same manuscript to multiple journals at the same time, false claims of authorship, plagiarism, manipulation of data for fraudulent purposes, as well as in all other cases of gross violation of ethical standards, the published work must be withdrawn. In some cases, previously published work may also be withdrawn to correct any errors subsequently identified.

Self-archiving

The Historical Views journal allows authors to upload a final, published version of a manuscript in PDF format to an institutional repository and / or non-commercial database, or publish it on personal websites (including non-social media profiles for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and / or on the website of the institution where they are employed, in accordance with the Creative Commons – Attribution – NonCommercial-NoDerivs 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>) licence, at any time after the original publication in the journal. Basic bibliographic information on the article published in the journal (author (s), title, journal title, year, number, pagination) must be provided, and the URL of the journal article must be provided.

Copyright

When a manuscript is accepted for publication, authors transfer the copyright to the publisher. In the event that the manuscript is not accepted for publication in the journal, the authors reserve all rights.

The following non-exclusive rights to the manuscript, including supplementary materials, and any parts, abstracts, or elements of the manuscript are transferred to the publisher:

- the right to reproduce and distribute the manuscript in hard copy, including on-demand printing;

- the right to print proofs, reprints and special edition manuscripts;
- the right to translate the manuscript into other languages;
- the right to reproduce the manuscript using photomechanical or similar means, including but not limited to photocopying, and the right to distribute these copies;
- the right to reproduce and distribute the manuscript electronically or optically using all media or storage media, especially in machine readable / digitized form on data media such as hard disk, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disk, data tapes, and the right to reproduce and distribute the manuscript from those data carriers;
- the right to keep the manuscript in databases, including online databases, and the right to transmit manuscripts in all technical systems and modes;
- the right to make the manuscript available to the public or closed user groups on the basis of individual requests for use on a monitor or other readers (including e-book readers), and in hard copy for users, either via the Internet, online services, or through internal or external networks.

The authors reserve the right to translate the article into another language, to use it in publications that are a compilation of their work, to use it in a doctoral dissertation or monograph provided that the new work is a derivative of an article published in the journal "Historically views ". Basic bibliographic data of the original article published in the journal (author (s), title, journal title, year, number, pagination) must be provided, and the URL of the journal article must be provided.

The third parties can use the article in a way not covered by the editorial policy and Creative Commons license – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>) only if they obtain a written consent of the publisher, and such requests should be sent to electronic address of the Editorial Board. cimoshis@gmail.com.

Copyright Notice

The journal (or Publisher) is the copyright holder and retains publishing rights.

Disclaimer

The views expressed in published papers do not express the views of editors and editorial staff. The authors take legal and moral responsibility for the ideas presented in their works. The publisher will not be held responsible for any claims for damages.

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina
Tel. 061-888-254; 061-869-754; 062-931-542
132-100-201-907-2856 kod NLB Tuzlanske banke dd Tuzla
ID: 4210305890005
e-mail: cimoshis@gmail.com
www.cimoshis.org; www.pogledi.cimoshis.org

U IZDANJU CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA ŠTAMPANE SU SLIJEDEĆE PUBLIKACIJE:

1. *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).
2. *Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*, (Senaid Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.
3. *Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, Knjiga I*, (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.
4. *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 320.
5. *Život, ljudi i događaji – Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 383.
6. *Migracije i Brčko*, Zbornik radova, Tuzla 2020, str. 400.
7. Časopis *Historijski pogledi*, God. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.
8. Časopis *Historijski pogledi*, God. II, br. 2, Tuzla 2019, str. 485.
9. Časopis *Historijski pogledi*, God. III, br. 3, Tuzla 2020, str. 401.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Historijski pogledi* izlazi u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U časopisu se objavljaju radovi sa šireg područja historije nauke, kao i prikazi i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaji sa naučnih i stručnih skupova iz zemlje i inozemstva.

Radovi koji pristignu za časopis *Historijski pogledi* podliježu recenziji od strane eminentnih stručnjaka i naučnika iz oblasti historije, nakon iste će biti određena njihova naučna, stručna, ili pak druga vrijednost i klasifikacija. Kategorizaciju radova za časopis *Historijski pogledi* predlaže autor rada i to: *Izvorni naučni rad*, *Pregledni rad*, *Prethodno priopćenje* i *Stručni rad*. Radovi treba da budu neobjavljeni i da predstavljaju lični doprinos autora određenoj temi iz oblasti šireg područja historijske nauke.

Obim radova (članaka) može iznositi najmanje 5 i najviše 16 stranica i 5 ilustracija, a za prikaze i ocjene (kao i druge priloge) 3 do 6 stranica teksta.

Struktura članka treba biti slijedeća:

- ime i prezime sa adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,
- naslov rada,
- apstrakt na jeziku članka (oko 400 znakova) sa ključnim riječima (5-10 znakova) koji se donose poslije naslova članka,
- prevod naslova rada, apstrakta i ključnih riječi na engleski jezik,
- tekst samog članka (uvodne napomene, razrađena tema sa podnaslovima, zaključak/rezime),
- sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku obima do 2.000 znakova.

Prilozi koji se dostavljaju trebaju biti napisani u elektronskoj formi u nekoj od verzija MS WORD programa do 6.0 i novijima, te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad se dostavlja u Times New Roman vrsti slova, veličine od 12 tačaka, na formatu A4, (jednostruki prored) za tekst, odnosno od 10 tačaka za fusnote koje se donose ispod teksta.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic).

Ilustracije treba da budu jasne i oštре u crno-bijeloj ili kolor tehnicu. Prilozi se dostavljaju elektronskom poštom ili na nekom od digitalnih nosača informacija.

Radove (članke) neophodno je poslati najkasnije do 31. decembra tekuće godine. Radovi koji dobiju pozitivnu ocjenu recenzenta, bit će objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*. Rukopisi ne podliježu vraćanju.

Primjerak rukopisa poslati poštom na adresu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla ili na e-mail adresu cimoshis@gmail.com,

sa naznakom „za časopis **Historijski pogledi**“. Autori imaju pravo na besplatan primjerak časopisa u kojem im je objavljen rad.

Napomena: Uz rad idu fusnote (podnožne napomene).

Kako pisati podnožne napomene:

1. ime i prezime autora – normal
2. naslov knjige, zbornika, publikacije – kurziv
3. naslov članka – normal (bez navodnika)
4. naslov novina i časopisa – kurziv
5. naslov zakona – kurziv
6. naziv službenih glasila normal sa navodnicima
7. Isto – kurziv.

Citiranje arhivskih izvora:

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. *Poziv u Narodnu Vojsku*. Napomena: Navesti naziv dokumenta u kurzivu. Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adresu i datuma.

Citiranje knjige:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (kod broja strane ne pisati str.).

Kad se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 81.

Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv koji će se definisati u početnoj fusnoti za navedeni izvor ili literaturu. (npr. S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH*, 94).

Citiranje radova u časopisima:

Adnan Jahić, Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srbe, Hrvata i Slovenaca, *Historijska misao*, God. 2, br. 2, Tuzla 2016, 101.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 114.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: A. Jahić, *Kako je Tuzla dočekala stvaranje K SHS*, 98.

Citiranje radova u zbornicima:

Fedžad Forto, Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 85-88.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 92.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: F. Forto, *Uspostava i rad milicije*, 140.

Citiranje članaka u novina:

“Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobodenje*, God. XLVIII, br. 356, Sarajevo, 12. septembar 1991, 6.

Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu).

Kad se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*.

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: „Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobodenje*, 6

Citiranje službenih glasila:

Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine, “Službeni list SR Bosne i Hercegovine”, godina XLVII, broj 37, od 23. decembra 1991, 1085.

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*, <http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (Pristup: 26.7.2013).

Adresa Redakcije: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26

(za časopis „Historijski pogledi”)

75000 Tuzla – Bosna i Hercegovina

E-mail: cimoshis@gmail.com

Redakcija časopisa *Historijski pogledi*

INSTRUCTION FOR AUTHORS

The journal *Historical Views* is published by the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla. The journal publishes papers from a wider area of the history of science, as well as reviews and evaluations of professional and scientific publications and journals, as well as reports from scientific and professional meetings from our country and abroad.

Papers submitted to the journal *Historical Views* are subject to review by eminent experts and scholars in the field of history, after which their scientific, professional, or other value and categorization will be determined. The author of the paper proposes the categorization of papers for the Historical Views: *Original scientific article, Review article, Preliminary communication and Professional article*. Papers (articles) should be unpublished and represent the author's personal contribution to a particular topic in the broader field of historical science.

The volume of papers (articles) can be a minimum of 5 and a maximum of 16 pages and 5 illustrations, and for views and grades (as well as other annexes) 3 to 6 pages of text.

The structure of the article should be as follows:

- *name and surname with the author's address and the name of the institution where he is employed,*
- *title of the paper,*
- *an abstract in the language of the article (about 400 characters) with keywords (5-10 characters) that are brought after the article title,*
- *translation of title, abstract and keywords into English,*
- *the text of the article itself (introductory notes, elaborated topic with subtitles, conclusion / summary),*
- *summary (conclusion, summary) in English of up to 2,000 characters.*

Submissions to be submitted should be written in electronic form in one of the versions of MS WORD program up to 6.0 and later, and saved in formats of MS WORD document (.doc or docx).

The paper should be submitted in Times New Roman size 12, A4 page format, single line spacing for text, or 10 dots for footnotes below text.

The title of the contribution is in bold, subtitles are in bold, and summaries, original terms, and foreign language titles are italicized.

Illustrations should be clear and sharp in black and white or color. Attachments shall be submitted by email or one of the digital media.

Papers (articles) must be submitted no later than December 31 of the current year. Papers that receive a positive reviewer rating will be published in the journal Historical Views. Manuscripts are non-refundable.

A copy of the manuscript should be mailed to the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla, or to the e-mail address cimoshis@gmail.com, with the note “for the journal Historical Views”. Authors are entitled to a free copy of the journal in which they are published.

How to write footnotes:

1. name and surname of the author – normal
2. Title of the book, collection, publication – italics
3. Article 3 – Normal (without quotation marks)
4. Newspaper and magazine title – italics
5. 5th law title – italics
6. 6. the name of the official newsletters normal with quotation marks
7. The same – italics.

Quoting archival sources:

Archives of Tuzla Canton (hereinafter: ATK), Fund: National Council of Tuzla (hereinafter: NVT), 55/1. *Call to the People's Army*.

Note: Specify the name of the document in italics. In the case of raw material, please provide basic information about the document, in terms of the sender, address and date.

Citing a book:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Second Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (do not write page code on page number).

When quoting the same book in the footer below, insert: *Ibidem*, 81.

When the same book is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name that will be defined in the footnote for the source or literature cited. (eg S. Selimović, I. Šabotić, *Second Corps of the ARBiH*, 94).

Citing papers in journals:

Adnan Jahić, How Tuzla Welcomed the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, *Historical Thought*, Volume 2, No. 2, Tuzla 2016, 101.

When quoting the same work in the following footnote, insert: *Ibidem*, 114.

When the same work is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: A. Jahić, *How Tuzla Went into creation of the Kingdom of SHS*, 98.

Citation of papers in proceedings:

Fedžad Forto, Establishment and Operation of the Militia in Sarajevo 1945, *Contributions to the History of Bosnia and Herzegovina in Socialist Yugoslavia*, Proceedings, Sarajevo 2017, 85-88.

When quoting the same work in the following footnote, put: *Ibidem*, 92.

When quoting the same work elsewhere in the paper, use the abbreviated name: F. Forto, *Establishment and Operation of the Militia*, 140.

Citing newspaper articles:

“A New Blow to the Cracked Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, Vol. XLVIII, iss. 356, Sarajevo, 12 September 1991, 6.

Note: If the caption has an author, indicate the author (as indicated in the signature). When quoting the same article in the footer below, insert: *Ibidem*.

When the same article is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: “A new blow to a broken Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, 6

Citing of official state publications:

Decision on the Recognition of the Statehood of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina, “Official Gazette of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina”, year XLVII, No. 37, of 23 December 1991, 1085.

Citation from the Internet:

Avdo Metjahić, Who is Husaga Čišić, <http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (Accessed: 7/26/2013).

**Address of the Editorial Board: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(for the journal „Historijski pogledi”)
75000 Tuzla - Bosnia and Herzegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com**

Editorial Board of *Historical Views*

ČASOPIS “HISTORIJSKI POGLEDI” JE INDEKSIRAN U//

THE JOURNAL “HISTORICAL VIEWS” IS INDEXED IN

(<http://pogledi.cimoshis.org/medunarodne-baze-international-databases/>)

C.E.E.O.L - Central and Eastern European Online Library

ERIH PLUS - European Reference Index for the Humanities and Social Science

DOAJ - Directory of Open Access Journals

MIAR – Information Matrix for the Analysis of Journals

ROAD - Directory of Open Access scholarly Resources

ICI - Index Copernicus International

EuroPub – Directory of Academic and Scientific Journals

ESJI - Eurasian Scientific Journal Index

SIS - Scientific Indexing Services

Slavic Humanities Index with full text

ISI- International Scientific Indexing

ASI- Advanced Sciences Index

ResearchBib – Academic Resource Index

CiteFactor – Academic Scientific Journals

Electronic Journals Library of University of Regensburg

OCLC - Online Computer Library Center - WorldCat

